

ISSN 2074-1847

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2023. № 7

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА

2023. № 7

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

2023. No. 7

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2023

ПАЁМИ ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 1990 таъсис ёфтааст.
САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода
Кобилҷон Хушвахт

Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов
Кароматулло

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

07.00.00 – Таърих ва археология

Акрамов
Зикриё Иномович
Искандаров
Қосимшо
Яқубов
Юсуфшо
Расулиён
Қаххор
Мирзоев Ниёз
Мирзобадалович
Нуриддинов
Раймалихон
Шаҳбозович
Самиев
Холмаҳмад
Давлатович
Шарипов Раҳмоналӣ
Ятимович

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор,
академики АМИТ

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

Номзади илмҳои таърих, дотсент

Доктори илмҳои таърих, профессор

09.00.00 – Фалсафа

Қурбонов
Абдурахмон
Шерович
Идиев
Хайридин
Усмонович
Олимов
Кароматулло
Раҳимов Мухсин
Ҳусейнович
Аҳмедов Саид

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
узви вобастаи АМИТ

Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
академики АМИТ

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

13.00.00 - Педагогика

Иматова Лутфия
Маҳмадиллоевна
Файзализода
Чумахон Хол
Рачабзода
Маҳмадулло
Ҳочиматова
Гулҷеҳра
Масайдовна
Мухамметов
Гапур Бабаевич

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Дар маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои илмҳои таърих, фалсафа ва педагогика барои чоп қабул мегарданд. Маҷалла мақолаҳои илмӣ муаллифноро аз рӯи ихтисосҳои зерин барои чоп қабул менамояд:

Таърих ва бостоншиносӣ: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Фалсафа: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Педагогика: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмӣ Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

Матни муқаммалӣ маводи чопӣ дар сомонии расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

– 2023. – №7

ISSN 2074-1847

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №180/МҶ-97, аз 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет.

Журнал основан в 1990 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода
Кобилджон
Хушвахт

Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов
Кароматулло

Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

07.00.00 – История и археология

Акрамов
Зикриё Иномович
Искандаров
Косимшо
Якубов
Юсуфшох
Расулиён
Каххор
Мирзоев Ниёз
Мирзобадалович
Нуриддинов
Раймалихон
Шахбозович
Самиев
Холмахмад
Давлатович
Шарипов
Рахмонали
Ягимович

Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор, академик НАНТ
Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор
Доктор исторических наук, профессор
Доктор политических наук, профессор
Доктор политических наук, профессор

Кандидат исторических наук, доцент

Доктор политических наук, профессор

09.00.00 – Философия

Курбонов
Абдурахмон
Шерович
Идиев
Хайридин
Усмонович
Олимов
Кароматулло
Рахимов Мухсин
Хусейнович
Ахмедов Саид

Доктор философских наук, профессор
Доктор философских наук, профессор, член-корр НАНТ
Доктор философских наук, профессор, академик НАНТ
Доктор философских наук, профессор
Доктор философских наук, профессор

13.00.00 – Педагогика

Иматова Лутфия
Махмадиллоевна
Файзализода
Джумахон Хол
Раджабзода
Махмадулло
Ходжиматова
Гулчехра
Масаидовна
Мухамметов
Гапур Бабаевич

Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор
Доктор педагогических наук, профессор

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016, №1925.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки и научным специальностям:

История и археология: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Философия: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Педагогика: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском и русском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

**Вестник
Таджикского национального
университета.**

– 2023. – № 7
ISSN 2074-1847

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство № 180/ЖР-97 от 19.02.2021г.

**Журнал подготавливается к изданию
в Издательском центре ТНУ.**

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

Founder of the journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 1990.

CHIEF EDITOR:

**Khushvakhtzoda
Kobiljon Khushvakht**

Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

**Safarmamadov
Safarmamad
Muborakshoevich**

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

07.00.00 - Historical Sciences and Archeology

Akramov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Zikriyo Inomovich *Professor*
Iskandarov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kosimsho *Professor*
Yakubov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yusufshoh *Professor*
Rasulien *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kahhor *Professor*
Mitsoev Niyoz *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Mirzobadalovich *Professor*
Nuriddinov *Doctor of Political Sciences, Professor*
Raimalikhon *Professor*
Shahbozovich *Professor*
Samiev *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Kholmakhmad Davlatovich *Associate Professor*
Sharipov Rakhmonali Yatimovich *Doctor of Historical Sciences, Professor*

09.00.00 – Philosophical sciences

Kurbonov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Abdurakhmon Sherovich *Professor*
Idiev *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Khairiddin Usmonovich *Professor*
Olimov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Karomatullo *Professor*
Rakhimov Mukhsin Khuseinovich *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Akhmedov Said *Doctor of Philosophical sciences, Professor*

13.00.00 – Pedagogical sciences

Imatova Lutfiya *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Makhmadilloevna *Professor*
Faizalizoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Jumakhon Khol *Professor*
Rajabzoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Mahmadullo *Professor*
Hojimatova *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gulchehra Masaidovna *Professor*
Mukhammetov *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gapur Babaevich *Doctor of Historical Sciences, Professor*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016, No. 1925.

The journal accepts scientific articles on the following branches of science and scientific specialties:

History and archeology: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Philosophical sciences: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Pedagogical sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik and Russian languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin

of the Tajik National University.

– 2023. – №7

ISSN 2074-1847

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication

in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:

17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41

УДК: 745.04(7.043) (903.08)

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МОТИВА «ДРЕВО ЖИЗНИ» В
ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ И ДРУГИХ ВИДАХ ДЕКОРАТИВНО-
ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ТАДЖИКОВ**

Умарова З.Х.

Российско-Таджикский (славянский) университет

Декоративно-прикладное искусство таджиков богато своими художественными мотивами, которые всегда занимали важное место в народном искусстве. Художественные мотивы выявляли тектонику и подчеркивали конструкцию предметов, декоративно оформляли вещи, делали их более заметными и законченными, обогащали их цветовую сторону. В искусстве народ посредством художественных образов воспроизводил богатство окружающей среды, выражал свое отношение и взгляды на мир. Исследователь орнаментов С.В.Иванов отмечал, что в декоративных мотивах в яркой форме раскрываются художественные особенности народа, его эстетические вкусы и богатство искусства [4, с.7].

Во все времена декоративным мотивам была свойственна многофункциональная роль: наряду со своей прямой эстетической, они часто выполняли сакрально-магическую и знаковую функции, выступая показателем социальной, этнической, конфессиональной принадлежности создателей.

Согласно мнению многих исследователей, декоративные мотивы в истоке своего появления больше выполняли сакрально-магическую функцию, нежели эстетическую. Их генезис чаще связывают с культово-религиозными воззрениями народа, где каждый узор, орнамент нес в себе определенную смысловую нагрузку, выполняя и функцию оберега, и знаковую функцию. Значение социальной функции, в частности, сохранявшиеся по сей день пережитки родоплеменных делений, отраженных в узорах художественных мотивов, наблюдаются у некоторых народов Средней Азии. Например, для туркменских женщин, занимающихся ковроткачеством, не составляет труда безошибочно определить племенную принадлежность коврового изделия, так как для каждого племени был характерен собственный орнаментальный круг художественных мотивов [8, с.207].

Особое место в декоре предметов ювелирного дела, как и других видов декоративно-прикладного искусства, всегда занимал фитоморфный мотив. Изображения растительных мотивов имеют древнее происхождения, они зародились еще в далеком прошлом и были связаны, скорее, с культом плодородия, где каждый элемент фитоморфного характера олицетворял собой изобилие и плодородие. Большой любовью и особым почитанием пользовался фитоморфный мотив в культуре оседлых народов, что не удивительно, так как образы деревьев, цветов и растений генетически восходили к культу плодородия, распространенного в среде земледельцев, благополучие которых во многом зависело от урожайности полей и садов. Идеализация растительного мира, преклонение перед царством цветущей природы сохранилась у народов Центральной Азии и после принятия ислама. Следует отметить, что в исламский период семантика растительных образов несколько подвергается трансформации и фитоморфные мотивы начинают олицетворять собой цветущую райскую обитель, демонстрируя особое восприятие рая в сознание мусульман. Соответственно, изображение растительности в исламский период также продолжает нести благожелательный характер.

Среди всех представителей царства флоры наиболее излюбленным и особо популярным растительным мотивом, широко применяемым в декоративно-прикладном искусстве, является древо жизни. Древо жизни является древнейшим символом плодородия. Мотив древа жизни встречается в искусстве всех народов, в том числе на

предметах декоративно-прикладного искусства таджиков. Следует отметить, что генезис этого образа уходит своими корнями в древность, и самые ранние археологические находки предметов с деревом жизни были обнаружены еще в слоях энеолита. Мотив «древа жизни» был популярным и излюбленным мотивом в декоративно-прикладном искусстве, как оседло-земледельческих, так и скотоводческих народов. Дерево жизни встречается в искусстве почти всех народов, в сознании древних людей оно олицетворяло собой мировой порядок, как мифический космос, представленный в виде дерева, части которого соответствовали определенным частям мироздания: небесный мир - кроне и листве, мир животных и людей - стволу дерева, водяные существа - корням [6, с.67-68].

Образ дерева занимает видное место и в таджикском фольклоре, встречается в сказках, притчах, былинах. Как отмечает Н.А.Белинская, образ «мирового дерева» у каждого народа принимает конкретные формы, ассоциируясь с местными видами деревьев. У горных таджиков таковыми выступали кипарис, тутовник, чинара (платан) [2, с.63]. Образ чинары с довольно устойчивым начертанием мы можем видеть в вышивке платьев и в узорах памирских чулок-*джурабов*, где она представлена в виде ствола с симметрично отходящими веточками, имеющего всегда вертикальную ось. Образ чинары часто встречается в народных сказаниях таджиков, в преданиях, в частности в народной сказке его наделяют сакральной способностью - понимать человеческий язык [2, с.64]. Мотив древа жизни является ключевым в композиции многих предметов таджикской вышивки. Он редко повторяется и имеет акцентированный характер, выступает как центр композиции, вокруг которого строятся все остальные узоры (рис.2) [2, с.55. 63]. Интересным примером может послужить белое платье чакан из Куляба, вышитое тонкими растительными изображениями древа жизни, ныне хранящееся в Этнографическом музее Таджикистана (Рис.3). По мнению некоторых исследователей, в вышивках отдельных предметов костюма, в частности в *рубанд*-ах (лицевая занавеска-З.У.), часто встречается мотив «древа» с сохранившимися еще чертами многорукой богини, изображение которой, пройдя стадию геометризации, на последнем этапе своей эволюции трансформировалось в растительный узор [2, с.51].

Художественная трактовка древа жизни в зависимости от места происхождения и времени бытования отличается. Дерево жизни на всем историческом пути развития находило изображение в бинарных композициях, в комбинации с животными, птицами, змеями и др. Мотив древа жизни часто встречается в сочетании с горными козлами по обе стороны от него. В частности, на луристанской торевтике (Иран) представлено изображение двух горных козлов по обе стороны дерева, поедающих листья [12, с.100]. Образ горного козла рядом с деревом встречается и в согдийской торевтике (рис.5) [7]. В культуре многих древнеиранских народов образ травоядного животного и растительного мира символизировал великих богов плодородия, и козел часто выступал олицетворением сверхчеловеческой мощи [1, с.14]. По мнению исследователя А.К.Мирбабаева, образы барана и козла выполняли не только функцию «оберега и покровителя», но также олицетворяли собой «обилие и плодородие» [9, с. 396]. Изображение горного козла с ошейником из лент (излюбленный мотив в сасанидском искусстве) представлено, в частности, в настенных росписях раннесредневекового Афрасиаба. Известный советский ученый Б.А. Литвинский считает, что в сасанидском искусстве баран, в особенности с ошейником из лент, являлся олицетворением фарна и выступал символом царской власти и могущества [5, с.89-90]. По мнению исследователя Л.И.Ремпеля: «Наиболее длинная цепь вековых образов связана с Древом жизни. Она протянулась в искусстве всех народов мира из глубин энеолита до крестьянского искусства XIX-XX вв. Дерево со светилами, птицами, конями- символ неба; дерево со зверьми –символ земли, дерево со змеями- символ подземного мира.... Каждое толкование древа меняется в зависимости от исторических причин и уровня семантики, на котором находится этот образ» [12, с.98]. В эпоху ранней бронзы образ древа нередко был представлен в сочетании креста и ромба, и олицетворял вселенную. На печатях –амулетах эпохи бронзы из Явана (Таджикистан) изображено

древо жизни с козлами [3, с.380]. Горные козлы по обе стороны дерева нашли изображение на серебряном фаларе согдийского происхождения [7, с.57]. В сочетании со змеями, а также со львами, древо жизни встречается на керамике среди находок с Суза, Самарканда и Мерва.

Интересный вариант головного украшения с деревом жизни представлен на женской диадеме из могильника кушанского периода Тилло-теппа (Сев. Афганистан). Диадема или корона на голове женщины украшена рядом деревьев с заостренными листочками на концах свисающих веток (рис. 1). На верхних ветках дерева сидят по одной паре птичек с расправленными крыльями и упираются своими клювами в вершину дерева, имеющую форму сердца [14, с.59]. Аналогии с изображениями дерева с птичками встречаются часто в искусстве древности и одним из них является вариант медного бактрийского амулета [14, с.59]. Исследователь тиллятепинского клада археолог В.А.Сарианиди, ссылаясь на мнение специалистов, отмечает, что «изображение «дерева с сидящими на его ветвях птичками» символизирует идею всеобщего плодородия, олицетворяет счастье и благоденствие. В одном из гимнов в священной книге зороастрийцев Авесте упоминается «священное дерево», на котором собраны семена всех растений мира. Птицы, сидящие на дереве, обдирают его ветви, другие птицы собирают опавшие семена, несут их на небо, откуда они с дождем падают на землю, и произрастают новые растения» [14, с.59]. Соответственно можно предположить, что корона с образом дерева с птицами в costume могла символизировать процветание и благоденствие его владельца.

Нежное изображение древа жизни на фрагментах хлопчатобумажной одежды было обнаружено в могильнике «Иттифок» Пархарского района, датируемое III в. Тонкие веточки древа заканчивались цветами бобового растения, а в верхней части с обеих сторон «древа жизни» были металлическими нитями вышиты птицы [6, с.60].

Существует также упоминание в древнеиранской мифологии о прародителях людей Маши и Машян, произошедшие от семени первочеловека –Гаомарда, которые якобы создали единое дерево, от которого в дальнейшем появились десять рас человечества [16, с.43]. И это дерево считалось священным, выступало связующим звеном между землей и небом, олицетворяло все живое, которое населяет это пространство, и, соответственно, земную жизненную силу и идею плодородия.

С мотивом древа жизни, скорее, связаны и многочисленные образы различных деревьев в традиционном искусстве. В искусстве многих народов Центральной Азии и Кавказа особой популярностью во все времена пользовался мотив гранатового дерева, цветка или плода. Еще с глубокой древности узор плода граната у земледельцев Средней Азии олицетворял плодородие, богатство и счастье. В древнеиранском искусстве гранатовый плод являлся непременным атрибутом богини священных вод и плодородия Ардвисуры Анахиты, воспринимался как символ плодородия и способствовал увеличению потомства [13, с.100]. Плоды граната с многочисленными зернышками внутри, каждая из которых могла зародить новую жизнь, являлись воплощением идеи плодородия, процветания и изобилия, а соответственно, и богатства. Изображения гранатового дерева или плода, как в принципе все цветочно-растительные мотивы, символически были связаны с религиозными верованиями, с весенним праздником Навруз [15, с.63, 73]. Этот мотив по настоящее время пользуется одинаковой популярностью во всех направлениях декоративно-прикладного искусства таджиков и узбеков. Его образ вырезают мастера-резчики по дереву, он украшает поверхность тканей, им оформляют свои ковры и вышивки мастера Ирана и Таджикистана. Как мы отмечали выше, образу граната придавали большое значение древнеиранские народы, связывая его с идеей плодородия, с одной стороны, и с солнечным божеством, с другой.

В исламский период образ древа не теряет своего значения и воспринимается как священное дерево, расположенное в центре рая и олицетворяющая собой цветущую райскую обитель. В исламе дерево выступает в качестве символа божественной мощи и величия, вечной жизни. Посредством своих ветвей, стремящихся вверх, и корней,

углубленных в землю, дерево в исламской культуре символизирует связь между небом и землей [17]. Величайшим из деревьев, согласно хадисам Пророка Мухаммеда, считается небесное дерево Туба, которое растет в середине Рая: «Корни и начало ствола его из жемчуга, середина из мрамора, ветви из хризолита, а листья из шёлка. Семьдесят тысяч ветвей на нём и самая высокая ветвь достигает подножия Престола, а самая нижняя – небес мира сего. Не найдётся в Раю ни комнаты, ни купола, где не было бы хоть одной ветви дерева сего, дарующей прохладу тени своей. И плодов на древе сём разных столько, сколько душа пожелает и изобилию такому глаз радуется» [10, с.297].

Художественная трактовка дерева жизни в исламский период несколько меняется и на предметах искусства воспроизводится в виде кувшина или вазы с цветами, цветущего букета или куста. Изображение дерева жизни в виде цветущего букета или вазы с цветами встречаются часто в декоре предметов разного направления декоративно-прикладного искусства исламского периода. Оно является излюбленным мотивом в предметах вышивки, резьбы по дереву и ганчу, керамики, встречается на персидских и центральноазиатских коврах (ссылка на рисунок). В своей основе, являясь растительным мотивом, образ дерева в искусстве, прежде всего, мог нести в себе символ изобилия, плодородия и богатства, соответственно предмет, на котором представлен элемент растительности, должен был наделять жилище хозяина достатком и изобилием [17]. Символ дерева жизни встречается часто и на молитвенных коврах, иногда в сопровождении с парой птиц, олицетворяющих собой единение, блаженство и райскую жизнь.

В настоящее время образ дерева жизни является одним из наиболее распространенных мотивов традиционных художественных промыслов. Его образ представлен как в реалистичном виде, так и в рудиментарном или схематичном.

Обращение к растительному миру в общем и к деревьям в частности свидетельствует об особом отношении народа к природной, окружающей среде, которую они воспринимали сквозь призму мифологического сознания. Таджикский мыслитель Садулло Рахимов, рассматривая особенности иранского мышления, отмечал, что культ природы в иранском мифологическом сознании всегда занимал и занимает первостепенное значение, где природа выступает как единая универсальная первопричина всего сущего. По его мнению, в древнеиранском мышлении природа наделялась и одушевленностью (панпсихизмом) и одухотворенностью (пантеизмом), отражая сакральное значение элементов природы в иранской культуре [11, с.173].

Таким образом, подводя итоги, следует отметить, что образ дерева жизни является одним из главных художественных мотивов во всех направлениях декоративно-прикладного, в том числе и ювелирного искусства. Семантика данного образа прошла определенный путь эволюции, от интерпретации его как микрокосмоса в древности. В зависимости от сопровождающего вида животного образ древности олицетворял отдельную часть мироздания: небесную, земную и подземную сферы. И во многих культурах мы видим аналогичные сочетания образов дерева. Схожие мотивы в интерпретации дерева жизни с животными является отголоском бытовавших в древности общих культов и схожего мировоззрения среди иранских народов.

В период раннего средневековья образ дерева жизни символизировал идею всеобщего плодородия, олицетворял счастье и благоденствие. Считалось, что образы дерева, цветов и растений, восходящие к культу плодородия, воспроизводились на предметах декоративно-прикладного искусства с целью увеличения в семье потомства, богатства и счастья.

В исламский период дерево жизни начинает олицетворять собой цветущую райскую обитель. Со временем сакрально-магическое значение дерева жизни исчезает и берет вверх его эстетический аспект в искусстве, и соответственно в современное время мы воспринимаем его как элемент декоративный, связанный с народным традиционным искусством.

Само художественное воспроизводство образа древа жизни также меняется от реализма в сторону большей стилизации, абстрагирования или воспроизводства в рудиментарном виде. В исламский период данный образ трансформируется и часто представляется в виде вазы или куста с цветами, букета или цветущего кустарника.

ИЛЛЮСТРАЦИИ:

Рис.1 Рис.2

Рис.3 Рис.4

Рис.5

Рецензент: Ладыгина О.В.- д.и.н., профессор РТСУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонова, Е.В. Орнаменты на сосудах и «знаки» на статуэтках анауской культуры (к проблеме значения) / Е.В.Антонова //Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. –М., 1981.
2. Белинская, Н.А. Декоративное искусство горного Таджикистана. Монография/ Н.А.Белинская. –Душанбе, 1965. -155с.
3. Древности Таджикистана: Каталог. –Душанбе: Дониш, 1985. –344 с.

4. Иванов, С.В. Орнамент народов Сибири как исторический источник (по материалам XIX – начала XX вв.). Народы Севера и Дальнего Востока: монография / С.В.Иванов. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1963.
5. Литвинский, Б.А. Кангюйско-сарматский фарн: монография / Б.А. Литвинский. – Душанбе: Дониш, 1968.
6. Майтдинова, Г.М. История таджикского костюма: монография / Г.М.Майтдинова. – Душанбе, 2003. - Кн.1. - 277 с.
7. Маршак, Б.И. Согдийское серебро: Очерки по восточной торевтике: монография / Б.И.Маршак. –М: Наука, 1971. -157с.;16 л.ил.
8. Маслова, Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник: монография / Г.С.Маслова. -М: Наука, 1978. – 207 с.
9. Мирбабаев, А.К. Дахмаки Курката: раскопки и исследования/ А.К. Мирбабаев//Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. –Душанбе, 2003.
10. Нафиков, Д.А. Сборник избранных хадисов: хрестоматия / Д.А.Нафиков. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2017. – 309 с.
11. Рахимов, С.Х. Три этапа из истории эстетических воззрений таджикского народа: монография / С.Х. Рахимов. –Душанбе: Главная научная редакция Национальной Энциклопедии, 2006. -247 с.
12. Ремпель, Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии: монография / Л.И.Ремпель. –Ташкент: Изд-во литературы искусства им. Гуляма., 1987.
13. Рузиев, М. Декоративно-прикладное искусство таджиков: монография/ М.Рузиев. – Душанбе, 2003.
14. Сарияниди, В.И. Афганистан: сокровища безымянных царей: очерки/ В.И.Сарияниди. –М.: Наука, 1983. -150 с. с илл.
15. Ташходжаев, Ш.С. Художественная поливная керамика Самарканда IX – начала XIII вв.: монография/ Ш.С. Ташходжаев. – Ташкент: Фан, 1967.
16. Фарбуд Фариназ. Сравнительное исследование концепции символики дерева в Иране/ Фариназ Фарбуд и др.//Аналитико-исследовательский журнал школы искусства. Факультет искусства Педагогического университета, первый период, -№ 2. -2002. (на фарси)
17. Каннадан Ш.М. История орнаментальных традиций в ковроткачестве Ирана и Центральной Азии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/istoriya-ornamentalnykh-traditsii-v-kovrotkachestve-irana-i-tsentralnoi-azii>

ТАФСИРИ ТАЪРИХИИ АНГЕЗАИ БАДЕИИ «ДАРАХТИ ҲАЁТ» ДАР ЗАРГАРӢ ВА ДИГАР РАВИЯӢОИ САНЪАТИ ОРОИШӢ-АМАЛИИ ТОЧИК

Муаллиф дар мақола мафҳум ва хусусияти бадеии образи Дарахти ҳаётро дар санъати заргарӣ ва дигар навъҳои хунармандӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст. Тасвири дарахти ҳаёт яке аз ангезаҳои асосии бадеи дар тамоми соҳаҳои ороишӣ-амалӣ, аз ҷумла соҳаи заргарӣ мебошад. Маъноии ин образ роҳи дарозӣ эволютсияро тай кардааст: аз тафсири он ҳамчун микрокосмос дар замони қадим сар карда, то як нақши зебои ороишӣ дар санъати давраи муосир. Вобаста аз намуди ҷонваре, ки бо ҳамроҳии дарахт тасвир шудааст, образи дарахт як қисми алоҳидаи коинот - соҳаи осмонӣ, заминӣ ва ё зерзаминиро ифода мекард. Дар бисёр фарҳангҳо дар таҳлили тасвири дарахт ҳамроҳангиҳо дида мешаванд. Чунин ангезаҳо дар тафсири дарахти ҳаёт бо ҳайвонҳо акси фирқаҳои маъмулие, ки дар замони қадим вучуд доштанд ва ҷаҳонбинии мушобех дар миёни мардуми эронитабор аст. Дар давраи аввали асрҳои миёна тасвири дарахти ҳаёт ғояи ҳосилхезии умумибашарӣ, хушбахтӣ ва шукуфоии шахси роҳи дарозӣ мекард. Гумон мерафт, ки тасвири дарахтон, гулу гиёҳҳо, ки ба парастии ҳосилхезӣ тааллуқ дорад, дар ашӯи хунари мардумӣ бо мақсади афзун намудани насл дар оила, сарватмандӣ ва хушбахтӣ таҷдиди назар карда мешуд. Дар давраи исломӣ тасвири дарахти ҳаёт бо таҷассуми бихишти шукуфон вобастагӣ дошт. Бо мурури замон маъноии муқаддасию сеҳрокии дарахти ҳаёт аз байн рафта, арзиши эстетикӣ он бештар мегардад ва мутаносибан дар замони муосир мо онро ҳамчун унсурҳои ороишӣ марбут ба санъати суннатии мардумӣ дарк мекунем.

Калидвожаҳо: дарахти ҳаёт, санъати ороишӣ-амалӣ, заргарӣ, нақшу ниғори фитоморфӣ, хунароҳии мардумӣ, маъноии сакралӣ ва сеҳрокиӣ.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МОТИВА «ДРЕВО ЖИЗНИ» В ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ И ДРУГИХ ВИДАХ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ТАДЖИКОВ

В статье автор исследует значение и художественную особенность образа Древа жизни в ювелирном искусстве и в других видах декоративно-прикладного искусства. Образ древа жизни является одним из главных художественных мотивов во всех направлениях декоративно-прикладного, в том числе и ювелирного искусства. Семантика данного образа прошла определенный путь эволюции, от интерпретации его как микрокосмоса в древности до простого декоративного мотива. В зависимости от сопровождающего вида животного образ древа олицетворял отдельную часть мироздания: небесную, земную и подземную сферы. И во многих культурах мы видим аналогичные сочетания в воспроизводстве образа древа. Схожие мотивы в интерпретации древа жизни с животными являются отголоском бытовавших в древности общих культов и схожего мировоззрения среди иранских народов. В период раннего средневековья образ древа жизни символизировал идею всеобщего плодородия, олицетворял счастье и благоденствие. Считалось, что образы дерева, цветов и растений, восходящие к культу плодородия воспроизводились на предметах

декоративно-прикладного искусства с целью увеличения в семье потомства, богатства и счастья. В исламский период древо жизни начинает олицетворять собой цветущую райскую обитель. Со временем сакрально-магическое значение древа жизни исчезает и берет вверх его эстетическое значение в искусстве, и соответственно, в современное время мы воспринимаем его как элемент декоративный, связанный с народным традиционным искусством.

Ключевые слова: древо жизни, декоративно-прикладное искусство, ювелирные украшения, фитоморфный мотив, народное творчество, сакрально-магическое значение.

HISTORICAL INTERPRETATION OF THE “TREE OF LIFE” MOTIF IN JEWELRY AND OTHER ARTS OF TAJIK ART AND APPLIED ART

In the article, the author explores the meaning and artistic feature of the image of the Tree of Life in jewelry art and in other types of arts and crafts. The image of the tree of life is one of the main artistic motifs in all areas of arts and crafts, including jewelry. The semantics of this image has gone through a certain path of evolution, from its interpretation as a microcosm in antiquity to a simple decorative motif. Depending on the accompanying type of animal, the image of the tree personified a separate part of the universe: the heavenly, earthly and underground spheres. And in many cultures we see similar combinations in the reproduction of the image of the tree. Similar motives in the interpretation of the tree of life with animals is an echo of the common cults that existed in antiquity and a similar worldview among the Iranian peoples. In the period of the early Middle Ages, the image of the tree of life symbolized the idea of universal fertility, personified happiness and prosperity. It was believed that the images of trees, flowers and plants, dating back to the cult of fertility, were reproduced on objects of arts and crafts in order to increase offspring in the family, wealth and happiness.

In the Islamic period, the tree of life begins to personify a blooming paradise. Over time, the sacral and magical meaning of the tree of life disappears and takes up its aesthetic value in art, and accordingly, in modern times, we perceive it as a decorative element associated with folk traditional art.

Keywords: tree of life, arts and crafts, jewelry, phytomorphic motif, folk art, sacral and magical meaning.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Умарова Заррина Хочамаҳмадовна* - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи фарҳангшиносӣ **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода, 30, E-mail: umarova-zarina@mail.ru, Телефон: (+992) 227-55-73.

Сведения об авторе: *Умарова Зарина Ходжамахмадовна* - Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры культурологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица М. Турсунзаде, 30, E-mail: umarova-zarina@mail.ru, Телефон: (+992) 227-55-73.

Information about the author: *Umarova Zarina Khodjamahmadovna*- Russian-Tajik (Slavonic) University, the candidate of History sciences, assistant professor of culture study chair. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, M Tursunzade street, Dushanbe, 30. E-mail: umarova-zarina@mail.ru, Telephone: (+992) 227-55-73.

**ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ
НАУКИ В ТАДЖИКИСТАНЕ***Саиднуриддинзода А.С.***Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава**

В 1948 г. произошло важное событие культурной жизни Таджикистана, которое оказало влияние и на развитие этнографической науки в республике. Был создан Таджикский государственный университет им. В.И. Ленина. Приглашение на работу в нем двух педагогов историков-этнографов - Д.Е. Хайтуна и Ю.А. Шибяевой способствовало пробуждению среди студентов гуманитарных факультетов интереса к истории и этнографии. Д.Е. Хайтун преподавал на историческом факультете курсы первобытной истории, истории древнего мира, разные спецкурсы, а Ю.А. Шибяева - истории СССР, истории первобытного общества и основ этнографии народов СССР. Они создали и вели студенческий научный кружок. Школу Д.Е. Хайтуна и Ю.А. Шибяевой прошли этнографы М.А. Хамиджанова, А.С. Давыдов, Л. Бахтоваршоева, этнограф-социолог С. Дадабаева, археологи В.А. Ранов, А. Бабаев и многие другие. Кроме педагогической работы Д.Е. Хайтун разрабатывал теоретические вопросы (проблему тотемизма) [18], а Ю.А. Шибяева занималась изучением жилища, одежды и верований киргизов Восточного Памира, обрабатывала и публиковала свои собранные ранее материалы по хакасам [17].

С марта 1948 г. в штате Кабинета этнографии по приглашению Б.Г. Гафурова начала работать кандидат исторических наук А.К. Писарчик, которой после смерти в конце 1948 г. М.С. Андреева было поручено руководить работой сотрудников Кабинета.

С этого года кабинет приступил к разработке большой темы "Сплошное этнографическое обследование Таджикистана". Перед этнографами кабинета ставилась задача начать последовательное разностороннее этнографическое обследование областей Таджикистана по единой программе для того, чтобы получить массовый однородный сравнимый материал-первоисточник по культуре и быту таджиков и других народов, живущих в республике. Этот материал должен был помочь уточнить границы историко-культурных районов и микрорайонов и послужить основанием для составления подробной этнографической карты, а в будущем и историко-этнографического атласа.

Ввиду того, что в то время одной из наименее изученных в этнографическом отношении была Кулябская область, обследование было начато с нее [7]. Кулябская этнографическая экспедиция проводила сбор полевых материалов в течение двух сезонов - 1948 и 1949 гг. под руководством А.К. Писарчик. Ниже мы остановим подробнее на работах этой экспедиции потому, что она была первой экспедицией таджикстанских этнографов и в ней выработывался метод работ последующих лет, выявлялись трудности и достижения, отражались условия, в которых приходилось работать.

В 1948 г. экспедиция обследовала таджикское население Кулябской области, компактно заселявшее тогда северную, центральную и восточную ее части, а Б.Х. Кармышева работала отдельно от основного отряда. В основной группе экспедиции работали иранисты-таджиковеды А.К. Писарчик, аспиранты Н.Х. Нурджанов и М.Р.Рахимов, впервые выехавшие на полевой сбор материалов, а также три студентки-иранистки Ленинградского госуниверситета (ученицы известного лингвиста и этнографа проф. И.И. Зарубина), командированные в Таджикистан на практику по таджикскому языку. Одна из них, З.А. Широкова, по окончании вуза приехала в Таджикистан и с 1950 г. включилась в работу кабинета этнографии.

Основной отряд экспедиции прежде всего поработал в г. Кулябе и окрестных кишлаках, потом в соседнем Муминабадском районе, с выездами в горные сельские советы Джавзодара и Лянгар, а оттуда перелетел двумя рейсами самолета АН в районный центр Ховалинг. Из Ховалинга совершались выезды в высокогорные кишлаки Кшиндара

Муминабадского и Гулистон Ховалингского района. В последний посещенный нами район - Сари Хасор (на северо-западе области) мы добирались пешком, с вьючными ослами для багажа, через горные кишлаки сельских советов Дараи Калот и Амроу. В Амроу был обследован центр производства очень своеобразной и высокохудожественной женской керамики и собрана коллекция. Из Сари Хасора отряд на попутной машине вернулся через Бальджуан в Душанбе.

В Кулябе наша экспедиция работала в тесном контакте с аспирантами нашего же Института (ИИЯЛИ ТФАН СССР) - диалектологом Р.Л. Неменовой и фольклористом Р.А. Амоновым. Р.Л. Неменова занималась исследованием кулябских диалектов. При этом она очень тщательно и подробно собирала для своей темы нужные и этнографам данные о населении Кулябской области - его происхождении, сложении, расселении - и щедро делилась с нами собранными ею сведениями. Р.А. Амонов занимался сбором фольклорного материала, но проявлял интерес и к этнографии.

Для Н.Х. Нурджанова такой темой был народный театр, а также игры и развлечения кулябских таджиков. Более подготовленный к научной работе, его хватило на написание диссертации "Таджикский народный театр" (по материалам Кулябской области) - первую и единственную до сих пор монографию о народном театре и развлечениях таджиков Южного Таджикистана.

Для М.Р. Рахимова, уроженца долины Хингоу (соседней с севером Кулябской области), основными темами были сельское хозяйство и пережитки древних верований в семейной обрядности, в частности похоронно-поминальной. Выросший в селении Тавильдара, центре одноименного сельсовета в долине р. Хингоу северном Дарвазе, М.Р. Рахимов с детства прекрасно знал практически весь комплекс работ и традиций горного земледелия. Сбор материалов в 1948 г. научил его соответствующему оформлению этнографических записей, а встреча старика-земляка дала возможность сразу вести параллельные записи и по Кулябу, и по Тавильдаре. Эти материалы, позднее дополненные сборами во время специальных поездок, легли в основу его диссертации "Земледелие таджиков бассейна р.Хингоу в дореволюционный период" [20], тоже содержащей очень большой новый этнографический материал по земледелию таджиков.

Помимо материалов для диссертации, обоими аспирантами было собрано много материалов по другим темам, которые использовались ими в других публикациях [13].

Вся работа, начиная со сбора материала, велась историческим методом. За первый полевой сезон удалось выявить главные характерные черты культуры и быта кулябских таджиков - как общетаджикские, часто известные по публикациям, так и специфические местные, которые нашими предшественниками в Кулябе не были отмечены, не встречались и в других местах.

Позднее по Кулябу сведения об обычае шахтутмол, независимо от М.Р. Рахимова и друг от друга, были повторно выявлены этнографом Д.Г. Резником (личное сообщение) и Н.С. Бабаевой (сообщение на заседании сектора этнографии Института истории АН Таджикской ССР).

Публикации сообщений о бытовании в далеком прошлом пережитков подобных обычаев - радений, заканчивающихся беспорядочным половым общением участников, в разных формах и под, разными названиями встречались в этнографической литературе по Средней Азии неоднократно и раньше [2, с.137-139], но обычно информаторы говорили, что они бытовали не у них, а в каких-то других местах или других группах населения*.

* Так, известный датский исследователь Припамирья О. Олуфсен упоминает о сообщениях ваханцев относительно бытования подобного обычая где-то в Бухаре (О.Олуфсен. Through the unknown Pamirs. London, 1904, p. 162.). Аналогичное сообщение записал при мне в 1936г. в Бухаре М. С. Андреев со слов своего старого информатора усто Ибрагима Хофизова. Последний в своем сообщении оговорился, что подобный обычай, называвшийся «чирогкуш» - тушение светильника во время радений (т.е. так же, как это называлось, по записям М.С. Андреева, в Катта-Курганском уезде), бытовал не у коренных бухарцев, а только у каких-то отдельных групп населения. В 1954г. в Кулябе информаторы сообщили мне, что

Здесь же эти предания сохранились как воспоминания об обычае своих предков, бытовавшем лет 200 назад. В свете упомянутых материалов М.С. Андреева о секте "Иштан салды", следы которой были выявлены в селение Авлия-теш Катта-курганского уезда, в указанной его публикации следует обратить внимание на то, что по материалам экспедиции 1948г. предю каума шахтутмол были выходцами "из Самарканда" [12, с.89].

Задачей второй, маршрутной части Кулябской экспедиции было, как сказано, обследование очень пестрого населения южной части области. В этом отряде работали А.К. Писарчик, Б.Х. Кармышева и фотограф-любитель Л.И. Минаков. В 1949 г. отряд был обеспечен собственным транспортом. В основу работы были положены "Списки населенных пунктов Таджикистана" (Сталинабад, 1932 г.) и упомянутые "Материалы по районированию Средней Азии".

Во время объездов населенных пунктов от всех встречающихся представителей разных групп записывались этнографические сведения по небольшому опроснику. Для оседлого земледельческого населения Кулябской области таджиков это было глинобитное жилище, с массивными толстыми стенами, плоской, смазанной глиной, или двускатной кровлей, крытой осокой или тростником [5,с.11-12], постоянный очаг в виде глубокой ямы в полу жилища, который служил не только для обогрева, но и для выпекания в нем хлеба и варки пищи, глиняная маслобойка в форме корчажки, в которой масло сбивается, тоже всегда из заквашенного молока, мутовкой с утолщением или крестонинкой внизу, приводимой во вращательное движение при помощи обмотанного вокруг ствола мутовки ремня, отсутствие ворсового ткачества.

Полевые материалы Кулябской экспедиции в 1949г. сразу после возвращения в Сталинабад Б.Х. Кармышева систематизировала, проанализировала и опубликовала в статье "Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области". К ней приложена карта маршрутов экспедиции 1949г. и карта расселения всех обследованных групп на территории области.

В годы обследования началось перемещение на территории области ряда групп, например таджиков из Сарихасорского и Ховалингского районов, на юг, на осваиваемые под хлопок обширные заболоченные земли, поросшие тугайной растительностью.

Учреждение в 1951г., как было уже сказано, Академии наук Таджикской ССР и в ней Института истории с сектором этнографии стало значительным событием в республике. Громадную роль в развитии этого Института и исторической науки не только в нем, но и в других гуманитарных научных учреждениях - университете, пединституте - сыграло приглашение из Ташкента (опять-таки по инициативе Б. Гафурова) на должность директора Института истории выдающегося историка Средней Азии Александра Александровича Семенова, члена-корреспондента АН Узбекской ССР и действительного члена Академии наук Таджикской ССР. Окончивший Лазаревский институт восточных языков, А.А. Семенов был одним из последних востоковедов-энциклопедистов своего поколения. Главным предметом его исследований была история Средней Азии по первоисточникам, которые он коллекционировал, переводил. Он знал арабский язык, иранские (персидский, дари, таджикский), несколько языков тюркской группы. Прослужив до революции ряд лет в канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, неоднократно совершал поездки в Бухару с поручением посетить эмира Бухарского. Он хорошо знал культуру и быт самых различных представителей Бухарского ханства: помимо истории и источниковедения занимался археологией, изучением архитектуры Средней Азии и многим другим - любил преподавание, читал различные курсы в вузах Ташкента и Душанбе, руководил работой многих аспирантов, был редактором бесчисленных работ востоковедческого характера и т.д. и т.п. Для этнографов Института большое значение имело то обстоятельство, что А.А. Семенов начинал свою научную деятельность как этнограф. Он принимал участие в

подобный обычай (название его осталось невыясненным) существовал в старину в самых верхних селениях в долине р. Оби-Ниоу.

экспедициях А.А. Бобринского в горный Таджикистан. Собранные им тогда материалы были опубликованы в его известном труде "Этнографические очерки Зерафшанских гор, Каратегина и Дарваза" (М., 1903), за которую он был награжден золотой медалью русского географического общества [11]. Возглавив Институт истории, он проявлял неизменный благожелательный интерес к работам сектора (как, впрочем, и к работам сектора археологии и сектора средних веков, да и ко всем другим тоже). Он знал и любил восточное искусство - и профессиональное (каллиграфию, миниатюру и др.), и народное прикладное (вышивки, ковры, обработку металла). Часто он приходил в фонды сектора, осматривал приобретенные экспонаты, принимал участие в их апробации и оценке. Он передал в дар сектору полученную им когда-то в Бухаре в виде сувенира серебряную с чеканным узором и инкрустацией золотом табакерку, имитирующую по форме традиционные народные табакерки из тыквы-горлянки.

Когда А.А. Семенов возглавил Институт истории АН Таджикской ССР, ему было 78 лет. Но он сохранил полностью свои необъятные, по определению одного из его учеников, знания, прекрасные организаторские способности, великолепную память, каллиграфический почерк (в том числе и при писании разными видами письма на арабской графике), спокойный и ровный характер (за годы работы с ним я не помню случая, чтобы он повысил голос, даже если был и очень недоволен сотрудником). Самой же удивительной была его сохранившаяся работоспособность. При подготовке к печати рукописи М.С. Андреева "Таджики долины Хуф" издательство выразило пожелание, чтобы был еще раз прочитан текст, он охотно согласился и, уходя домой с работы в 6 часов, взял рукопись с собой, а утром, придя на работу, как обычно, к 11 часам принес ее, подписанную к печати, с несколькими пометками к тексту, свидетельствующими о ее прочтении.

Весь комплекс работ, осуществленных сотрудниками кабинета этнографии, явился базой для вновь созданного 16 июня 1951г. сектора. Первоначально штат сектора состоял из семи единиц - заведующей А.К. Писарчик, пяти научных сотрудников-Б.Х. Кармьшевой, Н.Х. Нурджанова, М.Рахимова, Н.Н. Ершова, З.А. Широковой и одного лаборанта Е.В. Клыгиной, которая исполняла и обязанности хранительницы музейных фондов, фототеки и всего графического материала, поступавшего из экспедиций и поездок.

Сектор продолжил начатую в 1948г. кабинетом работу по сплошному этнографическому обследованию Таджикистана, во время работ Кулябской экспедиции выявилась необходимость выяснить этногенез таджиков и узбеков, произвести в дополнение этнографическому еще и антропологическое обследование весьма пестрого в этническом отношении населения Южного Таджикистана - специально по территориальным выявленным племенным и родовым группам. В первые два года - 1952 и 1953 начальником полевых отрядов Гармской экспедиции был Н.Х. Нурджанов (под общим руководством, начальником отряда была кандидат биологических наук В.Я. Зезенкова) при участии студентов САГУ. Было обследовано около 2500 человек таджиков, таджикоязычных тюрков и узбекоязычных народов со стороны Н.А. Кислякова, а в 1954-1957 - Н.Н. Ершов и А.К. Пиных обследовали группы.

Следующей, после Кулябской, была обследована, Гармская область. Сюда же вошли и немногие материалы соответствующего характера, хранившиеся ранее в ИИЯЛИ ТФАН СССР, а позднее поступали материалы из экспедиций и сборов последующих лет. Все материалы этих архивов автоматически перешли в сектор этнографии, после учреждения в 1951г. АН Таджикской ССР и в ней Института истории, археологии и этнографии.

После смерти в 1948г. М.С. Андреева его большой научный архив был передан в Кабинет этнографии, где обработка и подготовка к изданию содержащихся в нем материалов была поручена Президиумом ТФАН СССР А.К. Писарчик - его спутнице и сотруднице в ряде экспедиций: 1936г. в Бухару и Хиву, в 1937 - в Ферганскую долину и

экспедиция 1943г. в упомянутую долину Хуф в Припамирье. А.К. Писарчик занималась, наряду со своими другими обязанностями, обработкой части материалов.

Во второй выпуск вошли главы: "Селение", написанная Р.Л. Неменовой и А.К. Писарчик, "Жилище" А.К. Писарчик, «Пища»- Н.Н. Ершовым, "Одежда"- З.А. Широковой, "Узорные изделия из кусочков материи - курама и курок" - А.К. Писарчик и М.А. Хамиджановой, "Народная медицина"- Н.Н. Ершовым.

В третий выпуск вошли главы: «Семья, Свадьба, Игры», написанные Н.Х. Нурджановым, «Рождение и воспитание ребенка» М. Рахимовым, "Смерть, похороны" - А.К. Писарчик и Библиография, составленная Н.А. Кисляковым. Редакторами всех выпусков были Н.А. Кисляков и А.К. Писарчик.

Первый выпуск вышел в свет в 1966г., второй - в 1970г., третий - в 1976г. Все выпуски снабжены указателями терминов, составленными под руководством А.К. Писарчик. К первому тому приложены кроме указателя термины, составленные Р.Л. Неменовой: Указатель названий семейно-родственных групп. Указатель собственных географических и топонимических названий, а также приложен Перечень топонимических наименований, зарегистрированных Гармской этнографической экспедицией в Каратегине и Дарвазе в 1952-1957 гг., но не вошедших в текст книги: кишлаки Каратегина, крепости, кладбища и мазары, пастбища и летовки, уголья и урочища, горы, холмы и ущелья, реки и источники. Весь этот драгоценный топонимический материал, который теперь, после переселения, собрать было бы невозможно, составленный на основании полевых записей научных сотрудников экспедиции И. Мухиддинова, Р.Л. Неменовой и А.З. Розенфельд, а по Верхнему Каратегину - по материалам Б.Х. Кармышевой, благодаря включению его Р.Л. Неменовой стал доступен всем нуждающимся в нем.

Материалы Кулябской экспедиции были богаты и разнохарактерны. Последующая их обработка показала, что для сохранения и использования полевых записей необходимо создание нескольких специальных единиц хранения: 1) научного архива; 2) фототеки; 3) архива иллюстративного материала; 4) хранилища экспонатов, приобретаемых для будущего музея этнографии. За время с 1949 по 1975г. подготовили к печати 5 монографий и 4 статьи. В подготовке к изданию монографии " Арк Бухары" принимала также участие Ольга Дмитриевна Чехович, участница экспедиции М.С. Андреева в Бухару 1940г., которая была и соредактором книги. Кроме обработки этнографических материалов архива М.С. Андреева в секторе осуществлялась также большая и сложная работа по подготовке к изданию материалов архива М.С. Андреева по реликтовому ягнобскому языку. Этнограф Е.М. Пещерева, принимавшая участие в экспедиции М.С. Андреева в 1927г. в Ягноб (имела свои записи по языку). Она охотно приняла мое предложение присоединить свои материалы к материалам М.С. Андреева и монография "Ягнобские тексты" вышла под именем обоих авторов [1]. Монография носит лингвистический характер. Однако, говоря о работах сектора, ее нужно упомянуть, так как обработка этих материалов, подготовка их к печати, а потом редактирование, наблюдение за печатанием ее в Издательстве АН СССР (Ленинград) потребовали очень много времени и труда. Здесь необходимо сказать и о большой, самоотверженной и бескорыстно работе известного лингвиста-ираниста В.А. Лившица, в то время сотрудника Института языка и литературы АН Таджикской ССР. Без его участия, поддержанного дирекцией Института языка и литературы АН Таджикской ССР, книга эта не могла получиться на таком высоком профессиональном уровне. Несмотря на специальные и более поздние запросы А.К. Писарчик, не удалось выявить следов другого древнейшего способа получения огня - трением двух кусков дерева.

В отделе находится личный архив (умершего в 1980г.) научного сотрудника сектора этнографии Николая Николаевича Ершова, который был передан его вдовой Н.Н. Ершовой. Описание архива было поручено младшему научному сотруднику отдела этнографии Л.М. Назаровой. В основном это полевые записи по культуре и досугу

таджиков Каратага. Посмертно вышли в свет его работа "Каратаг и его ремесла" - монография и статья о похоронной обрядности таджиков Исфары.

На 1 января 1986г. фототека насчитывала 120 коллекций. В 1965г. в фототеку сектора поступила коллекция негативов из архива М.С.Андреева. Она состоит из трех частей:

1. Снимки, сделанные М.С. Андреевым в 1907г. во время переезда его сухим путем из Индии в Ташкент через Кашмир, Тибет и Памир. Они включают стеклянные негативы размером 13x18. На имеющихся отпечатках с них имеются краткие надписи. Насколько мне известно, эти снимки не были опубликованы;

2. Снимки, сделанные в 1929г. во время экспедиции в долину Хуф. Большая часть стеклянных негативов размером 13x18 опубликована в монографии "Таджики долины Хуф", снимки, сделанные М.С. Андреевым в 1935г. при обследовании им народной архитектуры старого города Ташкента, главным образом декоративного убранства жилых домов и квартальных мечетей, построенных во второй половине XIX и начале XX века, снимки имеют научные паспорта. Вторая коллекция была подарена сектору этнографии известным фотокорреспондентом ТАСС Олегом Ивановичем Кузьминым при отъезде его в Москву в феврале 1953 г. Наиболее ранними поступлениями и в этот архив были материалы М.С. Андреева по экспедициям 1929 и 1943 г. В 1929г. они исполнялись участниками экспедиции - двумя студентами восточного факультета САГУ О. Орестовым, а фамилия другого не установлена. Первый - интересующийся, инициативный, способный и очень трудолюбивый - переписал первый экземпляр словаря - хуфско-русского, составленного М.С. Андреевым на карточках, по-видимому, пополнял его. Вторым студент составил альбом рисунков памирских киргизов.

В 1943г. в Хуфе и Рушане в экспедиции работала эвакуированная из Ленинграда художница Т.В. Саглина, сделавшая многоцветные и одноцветные рисунки, которые в большом количестве, как и материалы О. Орестова, вошли в монографию "Таджики долины Хуф".

В последующие годы и этот архив пополнялся цветными и графическими рисунками и чертежами многих экспедиций, выполнявшимися вначале приглашаемыми художниками М.Р. Галядкиным, Ю.П. Гремячинской и др. Общее количество снимков около полутора тысяч.

Как и все архивы сектора, фототека постоянно пополнялась снимками, делавшимися во время ежегодных полевых работ сотрудниками экспедиции. Перечислить все нет возможности. Значительная их часть вошла в публикуемые сектором работы. В них уже упоминалось о фотографировании Н.Х. Нурджанова во время поездок 1950г. Но и в последующие годы Н.Х. Нурджанов неумышленно делал снимки не только по своей теме, но иногда и по темам других участников экспедиций. Трехтомная монография "Таджики Каратегина и Дарваза" содержит много фотоиллюстраций Н.Х. Нурджанова.

Материалы этого постепенно, с распространением среди населения известий о приобретении архива не обработаны и общей описи не имеют. Они хранятся в папках по экспедициям, а отдельные рисунки имеют надписи сектором старинных вещей, они начали поступать и на месте в Сталинабаде (Душанбе), А.С. Давыдов (Зеравшан, Ленинабад, Ура-Тюбе, Куляб, Самарканд, Каратегин, Ванч), А. Мардонова (гл. обр. Гиссар), Н.С. Бабаева (Кулябская область, Бухара, Зеравшан, Чорку, Канибадам), Н.Э. Тошматов (долина Зеравшана, Исфара); Р. Абдулвахидов (Кулябская, Ленинабадская области, Припамирье). Сведения об этом содержатся в публикациях, посвященных этнографической работе в Таджикистане в мрачные годы, и в статьях об экспедициях за экспонатами. Многие воспроизведения экспонатов опубликованы в работах сотрудников сектора, а также в двух изданных цветных альбомах. Специально описанию коллекций сектора посвящены публикации З.А. Широковой и Н.Н. Ершова.

Из экспонатов, накопившихся в фондах кабинета, в 1951г. было устроена к торжественному открытию Академии наук Таджикской ССР первая этнографическая

выставка*. Не имея специального помещения для более или менее полного показа своих фондов, сектор начал вести довольно оживленную деятельность по организации выставок вне Института. В 1957г. в связи с декадой таджикской литературы и искусства была устроена выставка прикладного искусства таджиков в Москве, потом она была перевезена в Ленинград, оттуда в Ригу. В 1959г. этнографические экспонаты посылались Китай; в 1963г. выставка художественных изделий устраивалась в Москве на ВДНХ и в ДOME дружбы с народами зарубежных стран, в 1967г. вышивка, одежда, ювелирные, керамические изделия и художественно оформленные ткани таджиков были направлены в (ЭКСПО-67), на выставку в Монреале, на Кубу и в Румынию. Полевые описи экспонатов содержат все сведения, кроме того, в связи с различными юбилейными датами, которые сектору не удалось собрать при их приобретении. Оригиналы этих описей хранятся в хранилище фондов так же, как и негативы снимков.

Н.Н. Ершов организовывал специальную фототеку сектора, куда они не вошли, так как с первых лет существования сектора предусматривалось выделение в будущем музея в самостоятельную единицу.

К сожалению, это решение, непродуманное и нарушившее существующие законоположения об условиях размещения музеев, сказалось самым трагическим образом на судьбе собранных сектором с большим трудом за более чем 40 лет коллекций. При переходе в помещение по ул. Путовского этнографический фонд насчитывал 8775 номеров. При этом за 33 года хранения в их старом помещении на пр. Куйбышева, 9 не было утрачено ни одного предмета. На новом месте через полгода фонды музея были затоплены грунтовыми водами и в результате этого сотни с трудом добытых экспонатов были испорчены, а многие из них и со всем пропали, несмотря на героические усилия сотрудников музея, в основном женщин, которым пришлось выносить из подвалов стоявшую там до высоты 20-30см воду. Различные аварии, согнувшие трубы парового отопления, затопление жильцами верхних этажей и т.п. повторялись и после.

Начиная с 1965г. руководителями отдела и музея были последовательно - Н.Н. Ершов (1965-1971); М.А. Хамиджанова (1971-1985гг.). Именно при последней произошло выделение Музея в самостоятельную единицу со своим штатом и самой при сохранении общего руководства отдела. В 1985г. после ухода М.А. Хамиджановой на пенсию отдел возглавил И. Мухиддинов, при котором совершилось полное фактическое отделение Музея. Его директором была назначена младший научный сотрудник С.Т. Исаева, которую в 1990г. сменила зам. директор по хозяйственной части З. Кавракова. В том же 1990г. в связи уходом И. Мухиддинова на работу в Университет отдел возглавила к.и.н. З.Ю. Юсуфбекова. Следует отметить, что умело была подготовлена хорошая смена на таких ответственных должностях, как "хранители музейных фондов" - Н.Р. Васитова, Маруфова. Их отличает честность, большое трудолюбие, надёжность и аккуратность. Они принимают непосредственное участие и экспедициях по приобретению экспонатов. Только за период 1981-1991гг. состоялось 16 таких экспедиций, где было куплено 1673 экспоната.

В целом, изучение этнографии таджиков продолжается по вычитанной за прошедшие 50 лет методике сбора полевых материалов, их дальнейшей обработке и публикации. Отдел этнографии в последнее десятилетие занимается темой "Историко-этнографическое изучение культуры Таджикистана и таджиков за его пределами". Основные ее исполнители - поколение этнографов, пришедших в науку в 70-х - 80-х годах текущего столетия. Но это тема другого большого разговора и другого очерка.

* В это время в Сталинабаде находился бывший президент ТФАН СССР Евгеш Никанорович Павловский, избранный почетным членом учрежденной АН Тадж.СС Большой любитель и ценитель народного искусства Востока, он проявил живой интерес к этнографическим собраниям Кабинета и в процессе подготовки выставки часто вечерами заходил в Кабинет, просматривал содержание витрин и стендов

В становление и развитии исторической науки, создании этнографической школы в Таджикистане особое место принадлежит Ленинградской историко-этнографической школе, основателем которой по праву считается Лев Яковлевич Штернберг. К плеяде Ленинградской историко-этнографической школы относятся такие имена, как С.М. Абрамзон, Г.М. Василевич, И.Н. Винников, Н.И. Гаген-Торн, Э.Г. Гафферберг, Н.П. Дыренкова, К.Л. Задыхина, С.В. Иванов, Н.К. Каргер, Л.Э. Каруновская, Е.А. Крейнович, Л.И. Лавров, Л.Б. Панек, А.А. Попов, Г.Н. и Е.Д. Прокофьевы, Л.П. Потапов, В.И. Цинциус и многие другие. К этой группе ученых-исследователей принадлежат наиболее крупные и яркие представители – Николай Андреевич Кисляков и его супруга Анна Зиновьевна Розенфельд.

Из воспоминаний народного поэта Таджикистана Боки Рахим-заде: «В Тавильдаре я встретился с очень интересным человеком, заведующим РайОНО Н.А.Кисляковым. Он приехал в Таджикистан из Ленинграда и отлично знал школьное дело. Местные учителя быстро приняли его в свою семью. По специальности Николай Андреевич был этнографом, очень хорошо знал таджикский язык. Учителя района называли его своим учителем. Население скоро поняло, что советская школа – это школа подлинно народная» [3,с.72-73].

К плеяде исследователей этнической истории Таджикистана, в том числе южных районов республики, относится А.З. Розенфельд, супруга и соратник Н.А. Кислякова. В начале 30-х годов в Таджикистане работала таджикская комплексная экспедиция. В ее состав входила и социально-экономическая группа, членом которой была студентка иранского отделения Ленинградского государственного университета, лингвист - Анна Зиновьевна Розенфельд. В сентябре 1932 г. в кишлаке Язганд, близ Тавильдары, Гармской области состоялась ее свадьба с Н.А. Кисляковым. Они уехали в кишлак Сангвор в верховья р. Хингоу, и вплоть до июля 1933 г. работали учителями во вновь открытой школе-семилетке и на курсах ликбеза для взрослых. Анна Зиновьевна преподавала таджикский язык в начальных классах, а Николай Андреевич историю и географию, соответственно, в мужской и женской группах.

Таким образом молодая пара стала жителями этого региона. Они преподавали и исследовали историю региона [4].

В августе 1941 г. Н.А. Кисляков, его жена и дочь Галина (1933-1989) успели до окружения фашистами Ленинграда эвакуироваться в Таджикистан. В городе оставались его мать и сестра, которые к счастью, благополучно пережили страшную блокаду. Осенью того же 1941 года он становится директором Таджикского республиканского музея в г.Сталинабаде. Этот музей был открыт еще в 1934 году. Основу его составляли материалы экспедиционных исследований по истории, этнографии и археологии, проводившихся прежде всего учеными Таджикстанской базы АН СССР. Н.А. Кисляков, стремясь расширить работу музея по патриотическому воспитанию населения республики, наряду с кадрами и таджикскими учеными, привлек для этой цели эвакуированных из разных городов в г.Сталинабад специалистов, в том числе ленинградцев С.В. Иванова и Т.В.Станюковича, в будущем доктора наук [8]. В разные годы Н.А. Кисляков занимался также преподавательской деятельностью. Так, в 1938-1939 учебном году он преподавал в Ленинградском политико-просветительном институте, в 1941-1942 гг. - в Сталинабадском государственном педагогическом институте.

Таким образом, Н.А. Кисляков и А.З. Розенфельд внесли огромный вклад в борьбе с безграмотностью, в создании школ нового типа и новую жизнь таджикского народа. Пройденный им жизненный путь как ученого, историка-таджиковеда может стать ярким примером для современной молодёжи. Не ошибемся, если отметим, что они вложили огромный вклад в развитие этнографической науки в Таджикистане.

В мае 1947 г. Президиум АН СССР утвердил Н.А. Кислякова в ученом звании старшего научного сотрудника и постановил выдать ему соответствующий диплом [19,л.53]. 16 марта 1950 г. его по представлению заведующую сектором Средней Азии и

Казахстана института Т.А. Жданко назначают заместителем заведующего сектором по Ленинграду. За годы руководства Н.А. Кисляковым ленинградской частью сектора, здесь сложился дружный и творческий коллектив, в котором работали такие видные специалисты, как С.М. Абрамзон, О.Л. Вильчевский, Е.М. Пещерева, Э.Г. Гафферберг, К.Л. Задыхина, Р.Я. Рассудова, В.П. Курылев, Ф.Д. Люшкевич, Е.П. Николаичева, Л.А. Фирштейн и др. Как видно из приведенного списка, в состав ленинградской части сектора Средней Азии и Казахстана входили и специалисты по Переднему Востоку. В московской части института сектор Передней Азии составлял самостоятельную структурную единицу. Естественно, что такой сложный по составу и тематике сектор в Ленинграде мог возглавлять только такой специалист широкого профиля, как Н.А. Кисляков.

В 1950-1960-е годы Н.А. Кисляков принял самое активное участие в подготовке и редактировании статей для нескольких томов серии «Народы мира. Этнографические очерки». Как известно, работа по подготовке этого обобщающего издания началась в Ленинграде в Институте этнографии АН СССР задолго до начала Великой Отечественной Войны. Для тома «Народы Передней Азии» Н.А.Кисляковым были написаны статьи «Население Передней Азии и его происхождение», в разделе «Народы Афганистана» - главы о таджиках и кафирах, в разделе «Народы Ирана» - главы о персах и кашкайцах. Том вышел под редакцией Н.А. Кислякова и А.И. Першица [9,с.388]. Н.А. Кисляков вместе с С.П. Толстовым, Т.А. Жданко и С.М. Абрамзоном участвовал в редактировании двух томов книги «Народы Средней Азии и Казахстана» [14,с.206]. Для первого тома им была написана одна из основных глав - о таджиках. Как автор он принял участие в подготовке тома «Народы Восточной Азии», для которого им была подготовлена статья «Таджики КНР» [16,с.610]. На основе изданных и редактируемых томов серии «Народы мира. Этнографические очерки» Институт этнографии АН СССР подготовил и опубликовал четырехтомник «Очерки общей этнографии». Для тома «Зарубежная Азия» этого издания Н.А. Кисляков написал большой раздел «Народы Передней Азии», включающий главы о народах Афганистана, Ирана и Турции [9,с.387].

В 1946 г. возобновила свою работу редколлегия журнала «Советская этнография» (в 1938-1947 гг. в Ленинграде под этим названием издавались сборники статей). Тогда редакция журнала во главе с директором Института этнографии АН СССР профессором С.П. Толстовым переместилась в Москву. Членом редколлегии с 1946 по 1949 г. состоял и Н.А. Кисляков.

В конце 1940 г. по постановлению Совнаркома СССР от 10 ноября 1940 г. Таджикская база АН СССР была реорганизована в Таджикский филиал АН СССР. В составе его институтов начал свою деятельность и ИИЯЛИ - Институт истории, языка и литературы, который осуществлял этнографические работы - вначале, как и прежде, главным образом учеными, приглашенными со стороны.

В 1943 г., несмотря на трудности военного времени, этим институтом была снаряжена экспедиция в верховья Пянджа, работавшая под руководством М.С. Андреева над изучением быта и языков припамирских таджиков. В составе экспедиции кроме М.С. Андреева были научный сотрудник А.К. Писарчик, лаборант Е.А. Мончадская, художница Т.В. Саглина. Кроме того, временно к участию в работах экспедиции привлекались два шугнанца - уроженец Дарморахта (Припанджский Шугнан), учитель и поэт Тилло Пулоди и работник советского аппарата С.Худойбердыев, которые работали главным образом в качестве информаторов по Шунайу, а также переводчиков при сборе материалов М.С. Андреевым и А.К. Писарчик от других информаторов- шугнанцев, рушанцев и хуфцев, не знающих хорошо таджикского языка.

Экспедиция проработала в поле около 4 месяцев. Из них около 2 месяцев она провела в долине Хуф (Рушанского района), где был продолжен сбор материалов для монографического описания этой долины, начатый М.С. Андреевым еще в 1901 г. в Ташкенте от проходящих на заработки хуфцев и продолженный упомянутой выше экспедицией в эту долину, снаряженной АН СССР в 1929 г. В дополнение к записанным

раньше были собраны новые сведения о быте, хозяйственной деятельности - земледелии, животноводстве, промыслах, семейных обычаях, обрядах, верованиях и суевериях хуфцев и по ряду других тем. Наряду с этим М.С. Андреевым была продолжена работа по изучению хуфского диалекта, входящего в группу припамирских языков. Затем экспедиция переехала в селение Ба-Рушан и заканчивала свои работы в Хороге (в ожидании летной погоды). Везде продолжался сбор сравнительных материалов по темам, разрабатывавшимся в Хуфе. Записывались также сведения от специально вызванных в Хуф информаторов из Язгулема и верховьев Бартанга. Особенно интересные, хотя и небольшие, материалы были собраны по Язгулему от бывшего тогда в возрасте 80 лет жителя кишлака Джамак Махмадилля Киргизова. В Хороге были сделаны также некоторые записи от встреченных там ваханцев и горонцев. М.С. Андреев стремился сделать со слов представителей разных долин возможно более подробные варианты записи одних и тех же обычаев - празднования Нового года (Навруз), первой весенней ритуальной запашки и других, так как при таких сравнительных записях нередко картина изучаемого явления становится точнее и яснее и нередко выявляются совершенно новые важные детали и варианты.

Таким образом, приглашение видных ученых-историков и ученых других отраслей науки в республику, результаты проведения нескольких научных экспедиций стали стимулом дальнейшего развития этнографической науки в Таджикистане.

Рецензент: К.Расулиён – д.и.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев М.С. Ягнобские тексты с приложением Ягнобско-русского словаря / М.С. Андреевым, В.А. Лившицем, А.К. Писарчик. (Под редакцией В.А. Лившица и А.К. Писарчик). – Л.: АН СССР, 1957. – 390 с.
2. Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921г. / М.С. Андреев // Изв. Туркест. отделения Русск. географ, об-ва. Т. XVII. – С.137-139.
3. Базарбаева М. Красные учителя / М.Базарбаева, Л.А. Кокорошвили. – Душанбе: Маориф, 1978. – С.72-73.
4. Бокиев Р.У. Таджикивед / Р.У. Бокиев, Н.А. Кисляков. – Душанбе: Ирфон, 2017.
5. Кармышева Б.Х. Стационарное жилище узбеков-локайцев (середина 1940 - начало 50-х годов) / Б.Х.Кармышева // Этнография Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.11-12.
6. Кисляков Н.А. Брак и семья у таджиков / Н.А.Кисляков. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С.68-70.
7. Кислякова Н.А. Этнография кулябских таджиков / Н.А.Кислякова, А.П.Колпакова. – М., 1959.
8. Кисляков В.Н. Крупный советский этнограф и музеевед Николай Андреевич Кисляков / В.Н. Кисляков, А.М. Решетов // Сб. стат. – М., 1967.
9. Кисляков Н.А. Народы Передней Азии. (Народы Афганистана, Ирана, Турции) / Н.А. Кисляков // В кн.: Очерки общей этнографии, Зарубежная Азия. – М., 1959. – С.387-449.
10. Кисляков Н.А. Население Передней Азии и его происхождение; Кафиры, Таджики, Персы, Кашкайцы / Н.А. Кисляков // В кн.: Народы Передней Азии. – М., 1957. – С.19-50; 133-148; 149-154; 173-224; 276-283.
11. Литвинский Б.А., Акрамов Н. Александр Александрович Семенов. (Научно биографический очерк) / Б.А.Литвинский, Н.Акрамов. – М.: Наука, 1971. – 180 с.
12. Писарчик А.К. и Кармышева Б.Х. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области / А.К. Писарчик, Б.Х. Кармышева // Изв. Ан Тадж. ССР. Отд. общ. наук. – 1953. – №3. – С.89.
13. Список Н.Х. Нурджанов № 291, 293, 295 и М.Р. Рахимов № 365, -С. 367.
14. Таджики // В кн.: Очерки по этнографии: Азиатская часть СССР. – М., 1960. – С.206-218.
15. Таджики // В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. Т.1. – М., 1962. – С.528-637.
16. Таджики КНР // В кн.: Народы Восточной Азии / Ю.А.Шибаета. – М., 1965. – С.610-614.
17. Шибаета Ю.А. Изучение жилища, одежды и верований киргизов Восточного Памира / Ю.А.Шибаета. – М., 1960.
18. Хайтун Д.Е. Проблема тотемизма / Д.Е. Хайтун. – М., 1960.
19. Архив МАЭ РАН СПб. – Ф.29. – Оп.1. – Д.36. – Л.53.
20. Рахимов М.Р. Земледелие таджиков бассейна р.Хингоу в дореволюционный период; дисс. канд. ист. наук / М.Р.Рахимов.

РУШДИ МИНБАЪДАИ ИЛМИ МАРДУМШИНОСИ ДАР ТОЧИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки пайдарҳамии рушди минбаъдаи илми мардумшиносиро дар Тоҷикистон таҳқиқ намояд. Аз ҷумла, муаллиф овардааст, ки соли 1948 дар ҳаёти маданияи Тоҷикистон воқеаи муҳиме рӯй дод, ки ба рушди минбаъдаи илми мардумшиносии

кишвар таъсири калон расонид. Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин таъсис дода шуд. Ба ин донишгоҳ даъват намудани ду нафар педагогҳо - муаррихони мардумшинос Д.Е. Хайтун ва Ю.А. Шибаева дар байни донишҷӯёни факултаҳои гуманитарӣ шавку ҳавасро нисбати таърих ва илми мардумшиносӣ бедор намуд. Муаллиф қайд менамояд, ки дар пеши олимони мардумшинос вазифаҳои нав гузошта шуда буд, таҳқиқи пайдарҳамии ҳамаҷонибаи мардумшиносии вилоятҳои Тоҷикистонро аз рӯйи як барнома оғоз намуда, то ин ки маводҳои бисёри нахустини муқоисавии ҳамчинсӣ оид ба фарҳанг ва маишати тоҷикон ва халқиятҳои дигари маскунӣ кишвар ба даст оварда шаванд. Ин маводҳо бояд барои муайян намудани сарҳадҳои ноҳияҳои таърихӣ-маданӣ ва мавзӯҳои хурд ёрӣ расонида ва барои тартиб додани харитаи муайяни мардумшиносӣ ва дар оянда барои маҷмӯи харитаҳои таърихӣ-мардумшиносӣ хизмат намояд. Инчунин муаллиф менависад, ки соли 1951 муассисаи Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон ва дар соҳтори вай Институти таърих бо соҳаи мардумшиносӣ таъсис дода шуд, ки дар кишвар як воқеаи муҳим буд. Мақоми калонро барои таъсиси Институти таърих ва илми таърихнигорӣ, аз ҷумла барои таъсиси муассисаҳои илми гуманитарии дигар – донишгоҳ, донишқадаи омӯзгорӣ, аз Тошкент даъват намудани яке аз муаррихони барҷастаи Осиёи Миёна, ки охири шарқшинос-энциклопедисти давраи худ буд, А.А. Семенов бозид. Муаллиф ба чунин ҳулоса омад, ки даъват намудани олимони намоёни таърихшинос ва дигар олимони соҳаҳои гуногуни ба кишвар, натиҷаҳои бадастовардаи якҷанд экспедитсияҳои илмӣ яке аз омилҳои рушди илми мардумшиносӣ дар Тоҷикистон гардид.

Калидвожаҳо: мардумшиносӣ, утоқи мардумшиносӣ, таҳқиқоти мардумшиносӣ, экспедитсияҳои илми мардумшиносӣ, гурӯҳҳои этникӣ, палеонтология, бостоншиносӣ, мактаби таърихӣ-мардумшиносӣ, коллексияи мардумшиносӣ, очеркҳои мардумшиносӣ.

ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье автор попытался исследовать хронологию дальнейшего развития этнографической науки в Таджикистане. В частности, автор приводит, что в 1948 г. произошло еще одно событие в культурной жизни Таджикистана, которое оказало влияние и на развитие этнографической науки в республике. Был создан Таджикский государственный университет им. В.И. Ленина. Приглашение на работу в нем двух педагогов историков-этнографов - Д.Е. Хайтуна и Ю.А. Шибаевой способствовало пробуждению среди студентов гуманитарных факультетов интереса к истории и этнографии. Автор отмечает, что перед этнографами ставилась задача начать последовательное разностороннее этнографическое обследование областей Таджикистана по единой программе для того, чтобы получить массовый однородный сравнимый материал-первоисточник по культуре и быту таджиков и других народов, живущих в республике. Этот материал должен был помочь уточнить границы историко-культурных районов и микрорайонов и послужить основанием для составления подробной этнографической карты, а в будущем и историко-этнографического атласа. Также автор пишет, что учреждение в 1951г., Академии наук Таджикской ССР и в ней Института истории с сектором этнографии стало значительным событием в республике. Громадную роль в развитии этого Института и исторической науки, - не только в нем, но и в других гуманитарных научных учреждениях - университете, пединституте - сыграло приглашение из Ташкента выдающегося ученого-историка Средней Азии А.А. Семенова, одного из последних востоковедов-энциклопедистов своего поколения. Автор приходит к такому мнению, что приглашение видных ученых-историков и ученых других отраслей науки в республику, результаты проведения нескольких научных экспедиций стали стимулом дальнейшего развития этнографической науки в Таджикистане.

Ключевые слова: этнография, кабинет этнографии, этнографическое обследование, этнографические научные экспедиции, этнические группы, палеонтология, археология, историко-этнографическая школа, этнографические коллекции, этнографические очерки.

FURTHER DEVELOPMENT OF ETHNOGRAPHIC SCIENCE IN TAJIKISTAN

In this article, the author tries to explore the chronology of the further development of ethnographic science in Tajikistan. In particular, the author cites that in 1948 there was another event in the cultural life of Tajikistan, which influenced the development of ethnographic science in the republic. V.I. Lenin Tajik State University was established. The invitation to work in it of two teachers of historians and ethnographers - D.E. Khaytun and Yu.A. Shibayeva helped to awaken interest in history and ethnography among students of humanities faculties. The author notes that the ethnographers were tasked to begin a consistent comprehensive ethnographic survey of the regions of Tajikistan according to a single program in order to obtain a mass homogeneous comparable material-the primary source for the culture and life of Tajiks and other peoples living in the republic. This material was supposed to help clarify the boundaries of historical and cultural districts and microdistricts and serve as the basis for compiling a detailed ethnographic map, and in the future, a historical and ethnographic atlas. The author also writes that the establishment in 1951 of the Academy of Sciences of the Tajik SSR and its Institute of History with the Ethnography sector was a significant event in the republic. A huge role in the development of this Institute and historical science not only in it but also in other humanitarian scientific institutions - university, pedagogical institute - was played by the invitation from Tashkent of outstanding historians of Central Asia A.A. Semenov, one of the last orientalist-encyclopedists of his generation. The author comes to the conclusion that the invitation of

prominent scientists-historians and scientists of other branches of science to the republic, the results of several scientific expeditions became an incentive for the further development of ethnographic science in Tajikistan.

Key words: ethnography, ethnography cabinet, ethnographic survey, ethnographic scientific expeditions, ethnic groups, paleontology, archeology, historical and ethnographic school, ethnographic collections, ethnographic essays.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Саиднуриддинзода Аҳлиддин Саиднуриддин* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 918484048. E-mail: ahliddin2009@mail.ru

Сведения об авторе: *Саиднуриддинзода Аҳлиддин Саиднуриддин* – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания истории и права. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, ул. Аини, 67. Телефон: (+992) 918484048. E-mail: ahliddin2009@mail.ru

Information about the author: *Saidnuriddinzoda Ahliddin Saidnuriddin* – Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching History and Law. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, st. Aini, 67. Phone: (+992) 918484048. E-mail: ahliddin2009@mail.ru

УДК:33.17.1(575.3) (09)

РАСШИРЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРАВ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЖЕНЩИН ТАДЖИКИСТАНА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Худжасаидова Н.Х.

Таджикский национальный университет

Сельское хозяйство неразрывно связано с экономической стратегией и аграрной политикой государства. Также играет важную роль в решении экономических, социальных и политических задач жизни каждого общества. Значение его не снижалось и в последующие исторические эпохи, когда большое развитие получили промышленность и другие сферы экономики, от развития которого во многом зависит продовольственная безопасность, повышение уровня жизни населения, решение проблем безработицы в стране и т.д. Вот почему, еще в начале своего пути построения демократического общества в Таджикистане были приняты Законы «О пересмотре оптовых закупочных цен на хлопок и другую сельскохозяйственную продукцию» (27.09.1992г.) [8, с.67], «О подоходном налоге с граждан Республики Таджикистан, иностранных граждан и лиц без гражданства» (23.11.1992г.) [7, С.289] и др., которые в новых экономических условиях были призваны регулировать социально-экономические отношения, формировать рыночную экономику, новое экономическое мышление. Однако гражданское противостояние начала 90-х годов XX в. не позволило реализовать законы, усугубило и без того сложное состояние экономики страны, нанеся удар по ее аграрному сектору. В результате чего начался резкий спад аграрного производства. Финансовая недееспособность большинства сельскохозяйственных предприятий не позволяла осуществить процесс воспроизводства, в стране сложилась тяжелая обстановка с обеспечением населения продовольствием и т.д., которая прежде всего сказалась на социально слабозащищенных слоях населения - женщинах и детях.

С целью урегулирования состояния экономики страны, в том числе сельского хозяйства, успешного проведения реформ в данной отрасли Правительством республики были разработаны ряд антикризисных программ: «Программа экономических реформ на период 1995-2000гг.» (01.1995г.), [12, с.164] «Программа приватизации объектов агропромышленного комплекса на 1995-1996 гг.» (1995г.) [8, с. 38] и др., где приоритет отдавался макроэкономической стабилизации, качественно новому управлению экономикой, структурным преобразованиям, приватизации, реформе сельского хозяйства социальной защищенности населения, особенно женщин.

Следует отметить, что наибольшее число занятого населения республики приходится на сельское хозяйство-1370, 5 тыс. чел., или 55,9% от общего числа занятых. В их числе женщины составляют 55,7% (763 тыс. чел.), мужчины-45,3%. Сельское хозяйство является основной сферой приложения труда женщин, так как в данной отрасли занято 75,5% всех работающих женщин [4, с.122]. Женщины играют важнейшую роль в развитии сельских районов и национальной экономики. Женщины выполняют значительную часть работы в сельском хозяйстве, играют ключевую роль в производстве продуктов питания, в частности в натуральном хозяйстве, а также выполняют основную часть неоплачиваемых обязанностей по дому в сельской местности. Неоплачиваемый труд по дому ограничивает возможности трудоустройства сельских женщин в фермерские хозяйства или другие предприятия. Традиционные и культурные нормы затрудняют доступ женщин к получению государственных услуг, к рынкам и учреждениям, социальной защите и возможностям достойного трудоустройства.

В рассматриваемый период женщины преобладали на многих тяжелых ручных работах в сельском хозяйстве. Одной из главных задач Хукумата Республики в ходе

реформирования и преобразования сельского хозяйства явился новый подход в решении гендерных проблем, таких как гендерное равенство в данной отрасли; улучшение условий труда женщин, создание женских дехканских (фермерских) хозяйств и кишлачных организаций, их финансовое и техническое обеспечение и др. В деле дальнейшего развития и поддержки дехканских хозяйств, в том числе и женского сельскохозяйственного производства, определенную роль сыграл Указ Президента Республики Таджикистан Э.Ш. Рахмонова «О реорганизации сельскохозяйственных предприятий» (25.06.1996г.№522) [13, с. 28], на основании которого все убыточные колхозы и совхозы должны были быть ликвидированы и на их базе созданы индивидуальные дехканские хозяйства.

Важно отметить, что Республика Таджикистан является участником Конвенции ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» с 1993 года, несмотря на гражданскую войну, признала этот документ [15, с. 441]. Учитывая приверженность Правительства Таджикистана равноправию и врожденному человеческому достоинству женщин и мужчин, другим целям и принципам, провозглашенным в Конституции Республики Таджикистан и в международных документах, признанных РТ, тема гендерного равенства пользуется пристальным вниманием руководства Республики Таджикистан. В 2010 года было утверждено Постановление Республики о «Национальной стратегии активизации роли женщин в Республике Таджикистан на 2010-2020 гг.», которая направлена на подготовку специалистов по проблеме гендерного равенства, способных осуществить разработку национальной политики с позиции гендерного баланса, а также во всех сферах общества [6, с.13].

В перестройке сельского хозяйства на демократический лад важное значение имели меры по созданию и развитию дехканского хозяйства. Для сельского населения сельскохозяйственная деятельность является основой существования как для мужчин, так и женщин. Некоторые члены сельских домохозяйств участвуют в формальной занятости в сельском хозяйстве, но почти все взрослые заняты в той или иной деятельности, связанной с работой на приусадебных участках или с уходом за домашним скотом, даже если они заняты в несельскохозяйственном секторе или считаются безработными.

С точки зрения формальной занятости сельское хозяйство является крупнейшим сектором занятости как для женщин, так и мужчин. В 2013 году 49,5% всех работающих женщин и 44,2% всех работающих мужчин занимались сельским трудом, т.е. около 239 000 женщин и 257 400 мужчин. Следует отметить, что более поздние данные не являются полными. Однако в 2014 году количество женщин-наемных (контрактных) работников в сельском хозяйстве сократилось до 204 200, в то время как количество мужчин, работающих в сельском хозяйстве, увеличилось до 290 200, но, в целом, итоговые цифры по занятости не выявили значительных изменений [3, с.51]. Несмотря на то что женщины играют заметную роль в этом секторе, они сталкиваются с дискриминацией в плане вознаграждения. Заработная плата женщин в сельском хозяйстве увеличилась, но увеличился и разрыв между размерами женской и мужской заработной платой (рост заработной платы женщин отстает от роста заработной платы мужчин). Свидетельством этого является таблица, где приводится средняя заработная плата мужчин и женщин в сельском хозяйстве [3, с.51].

Среднемесячная номинальная начисленная зарплата (в сомони)							
2008		2009		2011		2013	
женщин ы	мужчин ы	женщин ы	мужчин ы	женщин ы	мужчин ы	женщин ы	мужчин ы
74,40	113,79	79,44	121,64	142,68	212,80	211,34	367,59

В 2013 году заработная плата женщин составляла лишь 57,5% от зарплаты мужчин. Разница в размерах заработной платы может быть частично объяснена тем фактом, что мужчины чаще выполняют специализированные виды труда, а женщины с большей вероятностью работают на сезонных работах и неполный рабочий день.

Доступ к земле является самым значимым фактором в выживании большинства населения в Таджикистане и обеспечении фактического равноправия мужчин и женщин в сельской местности. Однако, несмотря на преобладание женщин на сельскохозяйственных работах, в доступе к земле явно проявляется гендерное неравенство. Как показывают результаты обследования ЮНИФЕМ «Оценка потребностей сельских женщин в реализации их прав на землю в Таджикистане», несмотря на то, что женщины несут на своих плечах бремя большей части сельскохозяйственных работ в колхозах, дехканских хозяйствах, на приусадебных участках, они имеют неравный доступ к экономическим ресурсам, включая землю. Из-за сильно укоренившихся обычаев, а также практики наследования по мужской линии женщины имеют доступ к земле только через родство с мужчиной, будь то отец или муж. Земельные сертификаты записываются в большей степени на мужчин, руководящие должности преимущественно занимают мужчины. А если женщина и имеет доступ к земле, то, как правило, земля находится на расстоянии от ирригационных сооружений и низкого качества. Женщинам часто отказывают в праве на землю, которая ранее принадлежала мужу после развода с ним, либо после его смерти.

После внесения изменения в госпрограмму «Основные направления государственной политики по обеспечению равных прав и возможностей мужчин и женщин в РТ на 2001-2010 годы» и принятия дополнительного раздела «Обеспечение доступа сельских женщин к земле», а также принятой 29 мая 2010 года «Национальной стратегии активизации роли женщин в Таджикистане на 2011-2020 гг.» Правительство Таджикистана стало уделять более пристальное внимание проблеме равного доступа мужчин и женщин к ресурсам. В 2005 году в Закон РТ «О государственных гарантиях равноправия мужчин и женщин и равных возможностей их реализации» были включены положения о гарантиях равного доступа женщин и мужчин к земле [5, с.28]. Основным механизмом неравного доступа женщин и мужчин к земле являются действие гендерных стереотипов в обществе, слабое внедрение гендерных подходов в реализуемую политику реформирования сельского хозяйства, гендерная нечувствительность сотрудников основных ключевых структур в области земельной реформы. Так как в основе распределения гендерных ролей лежат культурно-религиозные нормы, традиции и обычаи, формировавшиеся веками.

Необходимо отметить, что одним из важных показателей эффективной гендерной политики выступает уровень доступа женщин к экономическим и финансовым ресурсам. Проблемы гендерного равенства введены в Национальную стратегию развития Республики Таджикистан на период до 2030 года [6, с.59], подчеркнуты принципы равноправия мужчин и женщин в вопросах доступа к земле на уровне законодательства и политики. Национальные программы уделяют особое внимание вопросам, связанным с женским и сельским населением, доступом к ключевым ресурсам, таким как образование, здравоохранение и возможности предпринимательства. В последние годы сельское население и сельскохозяйственный труд приобретает все больше характер, женского труда, однако сельские женщины имеют ограниченный доступ к основным сельскохозяйственным ресурсам. Правительство Республики проявляет осознанное отношение, усматривая взаимозависимость гендерного равенства и национального развития и использует данный подход к улучшению положения женщин.

Большую роль в решении данного вопроса сыграли Закон Республики Таджикистан «О дехканских (фермерских) хозяйствах (10.05.2002г. №48)» [9, с.4]. Постановления Правительства республики «О преобразовании структуры предприятий и сельскохозяйственных организаций в период 2002-2005гг.» (2002г.), «О доступе сельских женщин к земле» (30.04.2004г. №196), включенная дополнительная глава к

государственной программе «Основные направления государственной политики по обеспечению равных прав и возможностей мужчин и женщин в Республике Таджикистан на 2001-2010гг.» [14,с.83], которые способствовали адекватной оценке гендерной асимметрии в сфере доступа к земле, более оперативному реагированию, выработке действенных стратегий и мер по сбалансированному распределению земли между мужчинами и женщинами, выявлению упущенных возможностей женщин, как это было при приватизации и т.д. В ходе реализации данных документов уже к 2002 г. в Республике действовали 12,5 тыс. частных (дехканских) хозяйств, располагающих 45% обрабатываемой площади, в том числе 13% женских [1].

Как известно, важнейшим условием подъема сельскохозяйственного производства, перевода его на индустриальные основы является рост технической оснащенности сельского хозяйства, увеличение поставок селу новой техники, машин и механизмов, минеральных удобрений и других высокоэффективных средств производства. В этом деле определяющая роль принадлежит объему капитальных вложений республики в сельское хозяйство. Для совершенного владения техникой, необходимы технические знания. Вот поэтому было бы целесообразно возродить новейшую практику по подготовке специалистов, обслуживающих технику и работающих на ней, пополняя ряды технически подготовленных земледельцев женщинами-механизаторами и трактористками, механиками, водителями грузовых машин. Для этого необходимо создать университеты сельскохозяйственных знаний, агрономические и механизаторские курсы, сельские профтехучилища и др., где женщины и девушки села могли бы получить необходимые для специалиста навыки и знания, повысить свою квалификацию. Необходимы разработка и создание системы профориентации, трудоустройство женщин и девушек, планирование и использование трудовых ресурсов в масштабах республики, текучесть кадров и миграция сельской женской молодежи, - эти актуальные вопросы могут быть решены успешнее на основе социального планирования.

Так как сельское хозяйство является основой экономики Таджикистана, на него приходится 22% ВВП и 19% экспорта, в нем занято более 60% населения республики. Данный сектор продолжает в значительной степени оставаться недостаточно развитым, и в связи с этим страна зависит от импорта с целью удовлетворения 75% своих потребностей в продовольствии. Таджикистан также импортирует более 50% ресурсов сельскохозяйственного производства, таких как семена, саженцы, породистые животные, удобрения и сельскохозяйственная техника [10].

Важнейшим фактором подъема продуктивности полей и интенсификации всей отрасли является химизация сельского хозяйства: производство и поставки минеральных удобрений и химических средств защиты растений от сорняков, вредителей и болезней, которые могут быть серьезным подспорьем в повышении урожайности. В этом деле важное значение имеет и разработка учеными рекомендаций по внедрению в производство примерных систем удобрений в севооборотах для всех основных почвенно-климатических зон. Наряду с химизацией решающим фактором увеличения сборов зерна является мелиорация земель, которая призвана обеспечить значительный подъем производства и устойчивую урожайность всех сельскохозяйственных культур, и в первую очередь зерновых. Вот почему восстановление и развитие ирригационной системы имеет важное значение для экономики государства. Ее целью является создание условий для устойчивого и всевозрастающего производства сельскохозяйственной продукции, решение проблемы более полного удовлетворения потребностей в пищевых и сырьевых ресурсах, производимых сельским хозяйством.

Правительство Таджикистана планирует за счет освоения новых земель ежегодно увеличивать их площадь и тем самым создавать необходимые условия для развития сельского хозяйства. Для достижения этой цели в 2012г. было принято постановление Правительства Таджикистана «О государственной программе по освоению новых орошаемых земель и восстановлению выбывших из сельскохозяйственного оборота

земель в Республике Таджикистан на 2012-2020 годы» (31.08.2012 г., №450). В соответствии со статьей 6 Водного кодекса Республики Таджикистан, статьей 51 Закона Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах» и в целях повышения эффективности и увеличения производства сельскохозяйственной продукции, Правительство Республики Таджикистан постановляет: утвердить прилагаемую Государственную программу по освоению новых орошаемых земель и восстановлению выбывших из сельскохозяйственного оборота земель в Республике Таджикистан на 2012-2020 годы; признать утратившим силу постановление Правительства Республики Таджикистан от 30 ноября 2007 года, №589 «Об утверждении Плана освоения новых орошаемых земель в Республике Таджикистан на 2008-2012 годы» и др [11].

Государственная программа составлена в целях повышения эффективности сельскохозяйственного производства страны, обеспечения сельского населения рабочими местами и на этой основе улучшения уровня жизни граждан Республики Таджикистан. В свете исполнения данной программы в 2015 г. в этой важной отрасли экономики страны занимаются производством сельскохозяйственной продукции: 130933 крупных, средних, малых хозяйств и организаций. В том числе, из них 183 госхоза, 42 ассоциации дехканских хозяйств, 86 коллективных дехканских хозяйств, 49 акционерных обществ, 5914 сельхозкооперативов, 687 подсобных хозяйств, 123379 дехканских хозяйств и 593 общества с ограниченной ответственностью (ООО) [2, с.160].

Следует отметить, что в связи с принятием постановления Правительства Республики Таджикистана уделяет первостепенное значение в области гендерного равенства и продвижения прав женщин, так как сельское хозяйство - это очень важный сектор экономики и большая часть всей трудовой силы в нем составляют женщины. Это сказывается на том, насколько важно создать благоприятные условия для полной реализации потенциала женщин.

Таким образом, расширение экономических прав и возможностей женщин означает устранение трудностей, с которыми женщины сталкиваются, участвуя в процессе роста и развития, и получения выгод при продвижении их прав. Генеральный директор Продовольственной и сельскохозяйственной Организации Объединенных Наций Грациану да Сильва в своём выступлении подчеркнул, что «ключ» к успеху в сельском хозяйстве «хранится» у женщин. По его словам, гендерное равноправие поможет человечеству одолеть голод и нищету. Многие международные организации считают, что для успешной борьбы с голодом в мировом масштабе женщинам необходимо обеспечить доступ к земле, финансовым средствам, сельскохозяйственной технике, а также обеспечить наличие современной инфраструктуры.

Рецензент: Собирова К.Д. – д.и.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Алла Куватова. Гендерные аспекты доступа к земле в Таджикистане/cabar.asia/ru/alla-kuvatova-gendernye-aspektu-doctupa-k- zemle-tadzhikistane)
2. Вохидов В. Сельскохозяйственное производство в обеспечении продовольственной безопасности страны и факторы его развития / В. Вохидов, А. Абдуллоев, Г. Ходжахонова // Вестник ТНУ, серия социально-экономических и общественных наук, 2017. - С.160.
3. Гендерное неравенство в сельском хозяйстве /Национальный гендерный профиль сельского хозяйства и сельских домохозяйств. -Таджикистан. -Анкара, 2016. –С.51.
4. Женщины и мужчины Республики Таджикистан. Статистический сборник. – С.122.
5. Исламова Д. Гендерная ситуация в водном и сельскохозяйственном секторах Таджикистана/ Д. Исламова. Проблемы вовлечения женщин в управление водными ресурсами в Центральной Азии. - Ташкент, 2011. -С.28.
6. Махкамова Г.М. Расширение экономических прав и возможностей сельских женщин: роль общественной организации на примере национальной ассоциации деловых женщин Таджикистана / Г.М. Махкамова. - Худжанд, 2018. -С.59.
7. Налоговый кодекс Республики Таджикистан. – Душанбе, 2005. – С. 289.
8. Предпосылки и экономические основы социальной защиты населения в условиях становления рыночных отношений. – Душанбе, 1999. – С. 67; - С.38.

9. Пояснения к Закону республики Таджикистан «О дехканских (фермерских) хозяйствах» (на тадж. яз.). – Душанбе, 2005. – С.4.
10. Поддержка усилий по улучшению продовольственной безопасности в Таджикистане/<https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/podderzhka-usiliy-po-usileniyu...> (дата обращения 20.02.23)
11. Правительства Таджикистана «О государственной программе по освоению новых орошаемых земель и восстановлению выбывших из сельскохозяйственного оборота земель в Республике Таджикистан на 2012-2020 годы» /<https://faolex.fao.org/docs/pdf/taj189451> (дата обращения 26.02.2023г.)
12. Рахмонов Э. Таджикистан: четыре года независимости и суверенитета (на тадж.яз.) / Э. Рахмонов. – Душанбе: Ирфон, 1995. – С.164.
13. Рахмонов Э.Ш. Экономические реформы - веление времени / Э.Ш.Рахмонов. – Душанбе: Ирфон, 1998. – С. 28.
14. Таджикистан на пути к гендерному равенству (Сборник документов). – Душанбе, 2007. – С.83.
15. Шерова С. Высокое положение женщины-показатель цельности государства/ С.Шерова. Родник жизни. - Душанбе, 2006. –С.441.

ВУСЪАТИ ҲУҚУҚҲОИ ИҚТИСОДӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ЗАНОНИ ТОҶИКИСТОН ДАР ИСТЕҲСОЛОТИ СОҶАИ КИШОВАРЗӢ

Кишоварзӣ бо стратегияи иқтисодӣ ва сиёсати аграрии давлат зич алоқаманд аст. Инчунин дар ҳалли масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии ҳар як ҷамъият нақши муҳим мебозад. Имкониятҳои иқтисодии занон яке аз муҳимтарин омилҳои мебошад, ки ба ноил шудан ба баробарии гендерӣ, дарёфти роҳҳои ҳалли сатҳи камбизоатӣ ва беҳтар кардани дастрасӣ ба ҳадамот, аз қабилӣ маориф, иқтисод ва тандурустӣ мусоидат мекунад. Занон дар нигоҳ доштан ва баланд бардоштани некуаҳолии деҳот ва мустақкам намудани ҷамъиятҳои деҳот нақши муҳим мебозанд. Занҳо дар соҳаи кишоварзӣ қисми зиёди қорҳои иҷро мекунанд, дар истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, баҳусус ҳоҷагии ёрирасон нақши асосиро мебозанд, инчунин қисми зиёди қорҳои ҳонагии бемуздҳо дар деҳот иҷро мекунанд. Яке аз нишондиҳандаҳои муҳими сиёсати самараноки гендерӣ сатҳи дастрасии занон ба захираҳои иқтисодӣ ва молиявӣ мебошад. Масъалаҳои баробарии гендерӣ, ки ба Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ворид гардиданд, принсипҳои баробарии мардону занон дар масъалаи дастрасӣ ба замин, дар сатҳи қонунгузорӣ ва сиёсат, таъкид шудаанд. Барномаҳои миллии ба масъалаҳои марбут ба занон ва аҳолии деҳот, дастрасӣ ба захираҳои асосӣ, аз қабилӣ маориф, тандурустӣ ва имкониятҳои соҳибқорӣ таваҷҷуҳи хоссе зоҳир менамоянд. Ҳукумати Тоҷикистон дар нақша дорад, ки ҳамасола аз ҳисоби азхудкунии заминҳои нав майдони онҳоро зиёд намуда, ба ин васила барои рушди соҳаи кишоварзӣ шароити зарурӣ фароҳам оварад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф соли 2012 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи давлатии азхудкунии заминҳои нави обёришаванда ва барқарорсозии заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берунмонда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020» қабул гардид. Барномаи давлатӣ бо мақсади баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ кишвар, бо қор таъмин намудани аҳолии деҳот ва дар ин росто баланд бардоштани сатҳи зиндагии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, иқтисод, баробарӣ, зан, истеҳсолот, мушқилот, демократия, ислохот, гендер, кишоварзӣ, таъбиз, дастрасӣ ба замин, қонун, танзим, ҳуқуқҳои иқтисодӣ.

РАСШИРЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРАВ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЖЕНЩИН ТАДЖИКИСТАНА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Сельское хозяйство тесно связано с экономической стратегией и аграрной политикой государства. Также играет важную роль в решении экономических, социальных и политических задач жизни каждого общества. Расширение экономических прав и возможностей женщин является одним из важнейших факторов, способствующих достижению гендерного равенства, поиску решений для снижения уровня бедности и улучшению доступа к услугам, таким как образование, экономика и здравоохранение. Женщины играют важную роль в поддержании и увеличении средств к существованию в сельской местности и укреплении сельских общин. Женщины выполняют значительную часть работы в сельском хозяйстве, играют ключевую роль в производстве продуктов питания, в частности в натуральном хозяйстве, а также выполняют основную часть неоплачиваемых обязанностей по дому в сельской местности. Одним из важных показателей эффективной гендерной политики выступает уровень доступа женщин к экономическим и финансовым ресурсам. Проблемы гендерного равенства введены в Национальную стратегию развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, подчеркнуты принципы равноправия мужчин и женщин в вопросах доступа к земле на уровне законодательства и политики. Национальные программы уделяют особое внимание вопросам, связанным с женским и сельским населением, доступом к ключевым ресурсам, таким как образование, здравоохранение и возможности предпринимательства. Правительство Таджикистана планирует за счет освоения новых земель ежегодно увеличивать их площадь и тем самым создавать необходимые условия для развития сельского хозяйства. Для достижения этой цели в 2012 г. было

принято постановление Правительства Таджикистана «О государственной программе по освоению новых орошаемых земель и восстановлению выбывших из сельскохозяйственного оборота земель в Республике Таджикистан на 2012-2020 годы». Государственная программа составлена в целях повышения эффективности сельскохозяйственного производства страны, обеспечения сельского населения рабочими местами и на этой основе улучшения уровня жизни граждан Республики Таджикистан.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономика, равноправие, женщина, производство, проблема, демократия, реформа, гендер, фермерские хозяйства, дискриминация, доступ к земле, закон, постановление, экономические права.

EXTENSION ECONOMIC RIGHTS AND OPPORTUNITIES OF WOMEN TAJIKISTAN IN THE AGRICULTURAL PRODUCTION

Agriculture is inextricably linked with the economic strategy and agrarian policy of the state. It also plays an important role in solving the economic, social and political problems. Women's economic empowerment is one of the most important factors contributing to achieving gender equality, finding solutions to reduce poverty and improve access to services such as education, the economy and medicine. Women play a critical role in maintaining and enhancing rural livelihoods and strengthening rural communities. Women perform most of the work in agriculture, playing an important role in food production, in particular subsistence farming, and doing a lot of household chores in the countryside. One of the important indicators of an effective gender policy is the level of women's access to economic and financial resources. Gender equality issues are included in the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030, the principles of equality of men and women in access to land are emphasized at the level of legislation and policy. National programs focus on issues related to women's and rural populations, access to key resources such as education, health care and entrepreneurial opportunities. The Government of Tajikistan plans to annually increase their area through the development of new lands and thereby create the necessary conditions for the development of agriculture. To achieve this goal, in 2012, the Decree of the Government of Tajikistan "On the state program for the development of new irrigated lands and the restoration of lands retired from agricultural circulation in the Republic of Tajikistan for 2012-2020" was adopted. The state program has been drawn up in order to increase the efficiency of the country's agricultural production, provide the rural population with jobs and, on this basis, improve the living standards of citizens of the Republic of Tajikistan.

Key words: agriculture, economy, equality, woman, production, problem, democracy, reform, gender, farming, discrimination, access to land, law, regulation, economic rights.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хучасаидова Низорабегим Хушқадамовна* – Донишгохи миллии Тоҷикистон, номзади илми таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 7340025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **938-63-03-24**.

Сведения об авторе: *Худжасаидова Низорабегим Хушқадамовна* – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **938-63-03-24**.

Information about the author: *Khujasaidova Nizorabegim Khushkadamovna* - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the History of the Tajik People. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **938-63-03-24**.

УДК: 930

ОТРАЖЕНИЕ АГРАРНОГО ВОПРОСА В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПЕРИОДА 70-80-Х ХХ –ГО ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ГБАО)

Акрами З.И., Мамадносирова Ш.К.
Таджикский национальный университет

Одной из проблем Памира начиная со времени его освоения русскими исследователями явились явные диспропорции между ростом населения и параллельным снижением количества пахотных земель, которые в отличие от равнинных областей не обладали перспективами к расширению, поскольку, кроме низовьев рек, остальную часть Памира составляли горы. Поэтому при росте населения, общество сталкивалось с проблемой нехватки земли и соответственно с нехваткой сельскохозяйственной продукции. Стоит отметить, что высокогорный климат и природные условия также не способствуют развитию земледелия, но могут создать условия для развития садоводства в частном секторе.

В исследовании аграрного вопроса на Памире основная задача, которая стояла перед историками сельского хозяйства советского периода, заключалась в отражении экономической стратегии республики, рациональном использовании земель, возобновлении ирригационно-мелиоративных работ и других направлениях деятельности тружеников сельского хозяйства, в рамках реализации поставленных правительством и Коммунистической партией задач.

Анализ работ периода 70-80-е гг. ХХ века требует от представителей исторической науки глубокого осмысления исторического опыта предыдущей эпохи, анализа процессов реформирования, становления и развития народнохозяйственного комплекса в целом и аграрного в особенности. Это было необходимо для более точного социально-экономического обоснования и правового сопровождения осуществляемых мероприятий по реформированию аграрного комплекса Таджикистана на современном этапе.

Однако поддержка государством аграрного сектора не всегда приводит к желаемым результатам, что можно наблюдать из опыта работы аграрного сектора советского общества. Начиная с 1917 года и по 1991 годы советское государство проводило сотни реформ в сельском хозяйстве, но все эти нововведения не способствовали изобилию продуктов производимых в аграрном секторе экономики.

На этапе развития аграрного сектора советского периода поддержка государства выявлялась в форме монополии государственной собственности на средства производства, и это все привело к ликвидации конкуренции на рынке товаров и услуг в сельском хозяйстве. Поэтому анализ советского опыта работы аграрного сектора экономики актуализирует необходимость поиска новых форм корректировки государственной поддержки аграрного сектора в условиях горных регионов РТ.

Факты, которые отражены в трудах историков этого периода, по своей научной направленности носят расширенный исторический характер и отражают общегосударственные масштабы истории Таджикистана, и поэтому в ходе их исследования и анализа были использованы труды отечественных историков. Важным исследованием по истории сельского хозяйства, изданным в 80-е годы, является труд Абулхаева Р.А. «Развитие ирригации и освоение новых земель в Таджикистане», в котором автор, в частности, отмечает ход переселения части жителей горных регионов с Памира в Вахшскую долину. Автор не останавливается только на ирригационных вопросах, а рассматривает проблему сельского хозяйства широко.

Вопрос развития аграрного сектора также отражен в работе «Очерки по истории Советского Бадахшана», изданной в 1981 году под редакцией Р. М. Масова. В этой коллективной работе авторы исследовали различные вопросы политико-

административного, социально-экономического и культурного положения Памира дореволюционного и советского периодов. Аграрный сектор в советский период был одним из направлений политики Коммунистической партии СССР и поэтому занимал важное место в исследованиях партийной работы.

Так, например, Набиева Р., в работе «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана», которая вышла в 1984 году отмечает высокую роль КПСС в развитии сельского хозяйства. Такую же оценку получает роль партии в работе Раджабова С.А. и Шергазиева М.Ш., которая была издана в 1981 году в форме статьи в сборнике под названием «Создание и развитие государственных структур в ГБАО» [13].

Особое место в историографии истории Таджикистана, и в частности ГБАО, занимают труды академика Масова Р.М., который внес большой вклад в собрание историографии Таджикистана, которая охватывает все отрасли общественно-политической, экономической и социальной политики истории Таджикистана [6,7,8].

Масов Р.М. с высоким профессионализмом дает характеристику работ, отражающих развитие сельского хозяйства, колхозного движения и политику государства в этом направлении. Также стоит отметить историографические работы Зикриёевой М.Ф. и Бокиева О., в которых также указаны труды, отражавшие историю развития аграрных отношений в Таджикистане. Особую ценность при исследовании Памира имеют труды академика Б.И. Искандарова, который на основе архивных материалов дает обстоятельный анализ состояния сельского хозяйства Памира, как до революционного периода, так и периода колхозно-совхозного строительства в ГБАО.

Стоит также отметить диссертационные работы Акрамова Н., в которых исследована тема историографии Памира и авторы ставят перед собой цель комплексного историографического анализа научного наследия русских дореволюционных исследователей, стоявших у истоков изучения истории Памира и поднявших ее до общепризнанного уровня дореволюционного российского востоковедения, и на этой основе дать адекватную оценку их заслугам в этом многотрудном, но благодарном для таджикского народа научном направлении [1].

Сравнительно шире изучена история политического строительства советского периода Памира, но вместе с этим малоизученными остаются такие события, как процесс коллективизации и становление новых – советских форм ведения сельского хозяйства и отношение местного населения к этим переменам. Также большое значение в исследовании строительства колхозов и совхозов имеют труды историков, непосредственно отражающих историю этих событий. В частности в ряде работ в различных аспектах отмечена тематика работ по истории коллективизации сельского хозяйства и истории совхозного строительства в Таджикской ССР периода 20-х до 70-х годов XX века [1].

Стоит отметить также вклад ученого и политика М. Назаршоева в историографию Памира советского периода. Его работы дают фактический материал о развитии ГБАО в рамках советского государства [10, с.11].

В ходе работы над статьей были анализированы факты и материалы, непосредственно касающихся истории аграрного сектора и развития экономических отношений в ГБАО. В этих работах авторы на уровне истории, экономики и агротехнических наук исследовали развитие земледелия, колхозного движения и аграрных преобразований в Горно-Бадахшанской автономной области [9,5,3,1].

Более детально изложена история отдельных районов области и в частности, развитие сельского хозяйства и аграрного сектора, а также они отражены в краеведческих исследованиях историков Таджикистана, которые дополняют общую историю Таджикистана приведенными фактами.

В работах данного периода отмечается, что в начале 70-х годов XX века, по мере укрепления экономического потенциала государства, увеличился рост промышленности и выпуск новой сельскохозяйственной техники, которая ускорила развитие аграрного

сектора экономики. Государством были приняты решения по созданию цепи звеньев сельскохозяйственного производства с торговыми сетями для более оперативной реализации сельскохозяйственной продукции. Разделение труда между производством и сотрудничеством между сельскохозяйственными предприятиями и заготовительными конторами ускорило процесс доставки продукции аграрного сектора потребителям.

В результате принятых мер по внедрению техники и достижений науки, заметно повысилась производительность в передовых колхозах ГБАО, которые активно участвовали в продуктовом обеспечении населения области. Однако рост производства сельского хозяйства в 80-е годы снова перешел в упадок, и это носило экстенсивный характер. Привлечение учеников, работников городских предприятий на сборы урожая показало, что организация труда в колхозах требует коренного реформирования. В эти годы кооперативная собственность колхозов практически полностью контролировалась со стороны партийных государственных органов надзора за сельским хозяйством, что свидетельствовало о том, что коллективная собственность как форма собственности не существовала и носила фиктивный характер, за которой стояло государственно-партийно-бюрократическое управление коллективными хозяйствами. В начале 80-х годов XX века, некоторые колхозы и совхозы стали нерентабельными отделениями экономики, что вынудило государство содержать их за счет бюджета с постепенным их объединением в государственные хозяйства.

Стоит отметить, что в годы Советской власти на Памире была заметна активная роль местной молодежи в реформировании местного сельского хозяйства. Именно молодежь показывала наилучшие показатели в сельском хозяйстве советского периода и данный вопрос требует отдельного исследования в историографии. Несмотря на неоднократные предупреждения о недопустимости спешки и волюнтаризма в колхозном строительстве, достигнутые в 30-е годы успехи по коллективизации сельского хозяйства, были в основном реализованы за счет принуждения дехкан к вступлению в кооперативы. В целом, народ понимал, что новая власть заботится о благе беднейших дехкан и помощь батракам, беднякам и малоимущим семьям все более приблизили народ к осуществлению планов Советского государства по коллективизации аграрного сектора экономики ГБАО.

Анализируя развитие аграрного сектора экономики ГБАО в 70-80-е годы XX-го века, нужно отметить тот факт, что в этот период ученые и селекционеры, продолжали работу над распространением новых сортов культур, растений и плодовых деревьев, постепенно внедряя интенсивные методы в аграрный сектор экономики ГБАО.

Прогрессивным элементом в развитии сельского хозяйства данного периода стала работа по подготовке руководящих кадров и переподготовке квалифицированных специалистов для сельского хозяйства. В этот период учебными заведениями было выпущено большое количество дипломированных специалистов среднего и высшего звена, которые заменили старый состав председателей колхозов и совхозов области.

В начале 70-х годов XX века, по мере укрепления экономического потенциала государства, увеличился рост промышленности и выпуск новой сельскохозяйственной техники, которая ускорила развитие аграрного сектора экономики. Государством были приняты решения по созданию цепи звеньев сельскохозяйственного производства с торговыми сетями для более оперативной реализации сельскохозяйственной продукции.

Чрезмерная зависимость колхозов и совхозов от влияния государственных и партийных органов привела к тому, что в 1990-1991 году при ослаблении государственного регулирования над этими хозяйствами они не смогли самостоятельно продолжить ведение хозяйства. В результате в течение одного года колхозы потеряли лидерство в производстве сельскохозяйственной продукции, а часть хозяйств разорилась.

Результаты данного исследования привели к следующим научно-логическим выводам:

- несмотря на отдельные исследования аграрного сектора ГБАО, историография данного вопроса требует более детального исследования;

- необходимо определить политику Советского строя по управлению и подготовке кадров, которая привела к созданию научно-управленческой базы для подготовки специалистов высшего и среднего звена для аграрного сектора ГБАО;

- следует выявить сотрудничество с учеными, агротехниками и промышленными предприятиями, которое создало условия для повышения производительности труда, интенсификации производства и селекционирования сельского хозяйства и создало новый уровень земледельческой культуры на Памире.

Отдельное исследование также необходимо провести по историографии переселенческой политики в период 70-80-х годов XX века. Рост населения в сельских районах с каждым годом приводил к уменьшению посевных площадей и к увеличению количества безработной молодежи в сельской местности. Поэтому важное место в политике государства в 70-х годах XX века отводилось программе переселения дехкан из высокогорных районов в южные районы Таджикистана. Начиная со второй половины 70-х годов, отделом переселения и переселенческого строительства совместно с исполнительными комитетами районов ежегодно проводились проверки исполнения постановления Совета Министров Таджикской ССР от 22 февраля 1968 года «О плане переселения колхозников и другого населения из горных и предгорных местностей в колхозы и совхозы районов орошаемого земледелия республики». В эти годы в Кумсангирский, Джиликульский и Куйбышевские районы Курган-Тюбинской области были переселены около 200 хозяйств из Рушанского и Ванджского районов. Необходимо указать на то, что, в отличие от переселенцев 30-40-х годов новые переселенцы 60-70-х годов, прижились и создавали свои собственные коллективные хозяйства, успешно вливаясь в новое пространство.

В 80-е годы кооперативная собственность колхозов практически полностью контролировалась и различия в форме собственности между государственными совхозами, работающими по государственным планам и самостоятельными коллективными хозяйствами были размыты, и обе формы хозяйствования попадали под одинаковый контроль со стороны партийных государственных органов надзора за сельским хозяйством.

В связи с стратегической необходимостью развития аграрного сектора экономики ГБАО и обеспечения растущих потребностей населения предлагаем внедрить следующие предложения в программу перспективного развития ГБАО на последующие периоды:

- во-первых, необходимо уменьшить выделение пахотных земель под строительство жилых зданий в особенности в сельской местности. Потеря этих земель лишает жителей селения работы и гарантий на обеспечение социально экономических задач в перспективном будущем;

- во вторых, необходимо наладить освоение богарных земель с переводом их на производственные мощности наравне с пахотными участками. Составляя большую часть земельного фонда ГБАО, на настоящий момент эти участки практически не используются для их освоения в сельскохозяйственных целях;

- в-третьих, наладить общественное и частное садоводство на Западном Памире с созданием на их базе производственных предприятий по выпуску консервированной продукции сельского хозяйства;

- в-четвертых, развивать на Памире гибкие формы производства сельскохозяйственной продукции, не требующие земельных ресурсов, такие как производство коконов, пчеловодство, рыбное хозяйство, птицеводство, стационарные фермерские хозяйства и другие формы производства;

- в-пятых, необходимо довести площадь пахотных земель ГБАО до уровня 1990 года (11.000 гектаров) и сохранить эти земли как стратегически важные для обеспечения населения продовольствием в исключительных случаях. Рост населения и демографические проблемы решать не выделением участков, а путем переселения населения области на равнинные земли республики;

- в-шестых, способствовать и своевременно финансировать программы по освоению пастбищно-кочевого способа животноводства с наблюдением за состоянием пастбищ и их сменой во избежание облысения почвы и сноса плодородного слоя;

- в-седьмых, налаживание инновационной политики в сфере животноводства с наибольшим использованием племенного поголовья скота рентабельных пород и внедрение опыта передовых отечественных и зарубежных скотоводческих хозяйств в данном направлении.

Таким образом, историографический обзор изданных работ в период 70-80-х годов историками Таджикистана показывает, что данная тематика занимала важное место в исторических трудах указанного периода. Также нужно отметить тот факт, что на базе трудов, изданных в эти годы в период независимости Таджикистана начались новые исследования в этой отрасли, которые продолжили традиции историков советского периода в историографии сельского хозяйства.

Рецензент: Худжасаидова Н.Х. – к.и.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Акрамов Н.М. Русские исследователи и их вклад в изучение истории, археологии и этнографии Памира и Припамирья: дисс. на соискание уч. степени док. ист. наук / Н.М. Акрамов. - Душанбе, 1975. - 322 с.
2. Антоненко, В.А. Социалистические аграрные преобразования в Горно-Бадахшанской автономной области / В.А. Антоненко // Очерки по истории Советского Бадахшана. – Душанбе: Ирфон, 1981. – С.208-241.
3. Иванников, И.Б. Экономика Советского Горного Бадахшана / И.Б. Иванников. – Душанбе, 1974. – 215 с.
4. Из истории коллективизации сельского хозяйства и колхозного строительства в Таджикской ССР (1926-1937 гг.). - Душанбе: Ирфон, 1973. 259 с.
5. Каршиев Д.К. Компартия Таджикистана за подъем материального благосостояния колхозного крестьянства (1946-1955 гг.). - Душанбе: Ирфон, 1971. – 178 с.
6. Масов, Р. Историография колхозного крестьянства Таджикистана периода Великой Отечественной войны / Р. Масов // Изв. АН Тадж ССР. Отд-ние обществ. наук. – 1972. – №4. – С.27-35.
7. Масов Р.М. Историография социалистического сельского хозяйства в Таджикистане / Р. Масов. – Душанбе, 1974. – 124 с.
8. Масов Р.М. Историография социалистической реконструкции сельского хозяйства и дальнейшего развития колхозного строительства в Таджикистане (1917-1967 гг.) / Р. Масов; отв. ред. А. Г. Слонимский. – Душанбе: Дониш, 1974. – 125 с.
9. Мухиддинов, И.М. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX-начале XX вв. / И.М. Мухиддинов. – М., 1975. – 127 с.
10. Назаршоев, М.Н. Исторический опыт КПСС по руководству социалистическим строительством в Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР (1917-1941 гг.) / М.Н. Назаршоев. – Душанбе: Дониш, 1982. – 292 с.
11. Назаршоев, М.Н. Партийная организация Памира в борьбе за социализм и коммунизм (1918-1968гг.) / М.Н. Назаршоев. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 291 с.
12. Юсуфбеков Р., Севликянц Г. Колхозное производство Таджикистана и управление им на современном этапе. - Душанбе: Ирфон, 1970. - 198 с.
13. Создание и развитие государственных структур в ГБАО / С.А. Раджабов, М. Шергазиев // Очерки по истории Советского Бадахшана. – Душанбе: Ирфон, 1981. – С.101-122.

ИНЪИКОСИ МАСЪАЛАИ АГРАРӢ ДАР ТАЪРИХИНИГОРИИ ШУРАВӢ ДАВРАИ СОЛӞОИ 70-80-УМИ АСРИ XX (ДАР МИСОЛИ ВМКБ)

Дар мақолаи мазкур муаллиф мақолаҳо ва ва нашрияҳои таджикотчиёни соҳаи таърихнигории ҳочагии кишлоки Помиро мавриди баррасӣ додааст қарор медиҳад. Муаллиф дар доираи хронологӣ тартиби афкори муаллифони мухталифро нишон дода, аҳаммияти илмии онҳоро барои таджикоти мавзӯи мазкур қайд мекунад. Дар мақола қорҳои илмии олимони солҳои 70-80-уми асри XX баррасӣ шудаанд, ки дар таҳқиқи ҳочагии кишлоки Помир саҳм гузоштаанд. Муаллиф муҳиммияти ин таджикотро қайд намуда, аҳаммияти методологии онҳоро барои таджикотчиёни замони муосир ёдрас мешавад, зеро маълумотҳои олимони доир ба рушди ҳочагии кишлоки минтақаи Помир дар давраи охири асри XIX ва аввали асри XX имкон медиҳанд, то ки ин маълумотҳо бо нишондодҳои ҳозира муқоиса карда шаванд.

Калидвожаҳо: ҳочагии кишлок, давраи Шуравӣ, мақола, таджикотчиён, таърих, Помир.

**ОТРАЖЕНИЕ АГРАРНОГО ВОПРОСА В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПЕРИОДА 70-80-х
ГОДОВ XX –ГО ВЕКА
(на примере ГБАО)**

В данной статье авторы анализируют работы исследователей историографии истории развития сельского хозяйства Памира, в которых авторами исследовались аграрные вопросы Памира. Авторы в хронологическом порядке показывают содержание работ и вместе с этим отмечают их научную значимость для современных исследователей аграрной истории Памира. В статье также указывается на труды исследователей истории Бадахшана, которые внесли большой вклад в развитие этих наук относительно данного региона и труды которых имеют ценность для историографии данного вопроса. В статье автор также приводит историографический анализ научного наследия исследователей Памира, в котором авторы отражают основные данные о состоянии сельского хозяйства данного региона. Также в статье выявлены основные характеристики трудов исследователей Памира и указано их научное значение для современных исследователей в области сельского хозяйства Бадахшана. Вместе с тем в данной статье авторы указывают на методологическое значение этих трудов для историографии истории развития аграрного сектора Памира.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Советский период, статьи, исследователи, история, Памир.

**REFLECTION OF AGRICULTURE PROBLEMS IN SOVIET HISTORIOGRAPHY PERIOD 70-80
YEARS
(in example of GBAO)**

In this article author analyze of articles and researches of scientists, which contribute in research of historiography of Pamir agriculture and husbandry. Author after chronological order show the short content of works and note the significance of work for contemporary researchers. Author also note the role of researches for study of historiography of Pamir agriculture and husbandry, during the Soviet period. Also in this article authors give attention to analyses of science legacy of scientists, and about history of people of Badakhshan region. Authors note the methodological signification of historiography of Pamir agriculture and husbandry, during the period of Soviet society's.

Kew words: agriculture, Soviet period, book, researches, scientists, history, Pamir.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Акрамӣ Зикриё Иномзода* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Мамадносилова Шарофат Курбонасеновна – Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуали ибни Сино, муаллими кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе хиёбони Рӯдакӣ, 139.

Сведения об авторах: *Акрами Зикриё Иномзода*- Таджикский национальный университет, профессор кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Мамадносилова Шарофат Курбонасеновна – Таджикский медицинский университет имени Абуали ибн Сино, преподаватель кафедры общественных дисциплин. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект. Рудаки, 139.

Information about authors: *Akrami Zikriyo Inomzoda* - Tajik National University, Professor of the Department of History of the Tajik people. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17.

Mamadnosirova Sharofat Kurbonasenovna - Tajik Medical University named after Abuali ibn Sino, teacher of the Department of Social Disciplines. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, avenue. Rudaki, 139.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Собирова К.Д.

Таджикский национальный университет

Начало и осуществление экономических преобразований в Таджикистане совпали с кризисом политической и экономической систем, что, безусловно, наложило негативный отпечаток на процесс демократических реформ. Отрицательное влияние оказали также распад Советского Союза, нарушение производственных связей между республиками [10,с.3]. Негативный отпечаток наложила и гражданская война, которая не только нанесла огромный ущерб национальной экономике, но и затормозила процесс реформирования отраслей народного хозяйства. Реформа, осуществляемая в столь сложной ситуации, естественно, не могла принести ощутимых результатов. Нередко проблемы, связанные с экономическими преобразованиями, отодвигались на задний план [1,с.18].

Последние десять лет двадцатого столетия для Таджикистана были драматическим периодом в его истории. Республика за это время пережила ужасы гражданской войны, которая унесла жизни десятков тысяч людей, сделала сиротами детей, беженцами около одного миллиона человек, а также разрушила экономику и объекты инфраструктуры. Прямой экономической ущерб от последствий гражданской войны, по разным оценкам, составляет более 10 миллиардов долларов США [14,с.50]. Для того, чтобы устранить финансово-экономические и морально-политические последствия пережитого конфликта, потребуется много лет напряженного труда и мобилизация как имеющихся внутренних возможностей страны, так и значительного привлечения внешней инвестиционной помощи [4].

В рамках сотрудничества с международными организациями, также были поставлены такие задачи, как развитие взаимоотношений, координация совместной деятельности по достижению уставных целей и задач организаций, переход от оказания социальной и гуманитарной помощи к содействию в экономическом развитии [16,с.264].

В процессе становления и укрепления государственного суверенитета и международной субъектности Таджикистан прошёл очень длинный и сложный путь поиска наиболее прагматичных «формул» налаживания взаимоотношений с международными институтами. Конечно, очень сложно ожидать и тем более верить в эффективность всех тех международных организаций, в которых состоит страна, но виды мотивации участия были различные: участие в организации повышает имидж страны; членство в международных организациях способствует интеграции стран- участниц; поиск международной поддержки как способа легитимации деятельности, как во внутренней, так и внешней политике; решение/разрешение проблем/споров – получение помощи международного сообщества в решении экономических, политических, социально-экономических проблем, приграничных, территориальных, транспортных и других проблем [21].

Привлечение иностранного капитала в национальную экономику и его эффективное использование в целях реструктуризации, модернизации и реконструкции народного хозяйства Республики Таджикистан является одним из ключевых моментов экономических преобразований в стране. Поэтому проблема широкого привлечения иностранных инвестиций стала одной из главных во внешнеэкономической политике нашего государства. Получение доступа к иностранным инвестициям является поворотным моментом для развития экономики нашей страны [12,с.73].

В целях создания условий для вхождения иностранных инвестиций в экономику страны, в последние годы создано несколько организаций, занимающихся вопросами

страховки иностранных инвестиций, поиска инвесторов, привлечения международных организаций и иностранных инвестиций в различные отрасли экономики страны. Постановление Правительства Республики Таджикистан с целью страхования иностранных инвестиций от коммерческих и некоммерческих рисков создана страховая компания «Таджикивест». Для активизации участия предприятий и организаций, граждан Республики Таджикистан в инвестиционной деятельности в мае 1997г. утверждено Положение «Об инвестиционных фондах в Республике Таджикистан».

Для смягчения проблем бедности населения, финансируемый Всемирным Банком, в январе 1997г. образован Таджикский Социально-Инвестиционный Фонд (ТАСИФ) [11,с.75]. За период своего существования ТАСИФ проделал большой объем работы по реализации Пилотного Проекта «Смягчение проблем бедности в Республике Таджикистан» (ППСПБ). В 1999 г. число микропроектов составляет более 130. При этом, главным приоритетом в деятельности этой организаций является качество, а не количество микропроектов. В то же время, качество микропроектов определяется не только техническими характеристиками объектов, но и совокупностью услуг, получаемых пользователями, а также жизнеспособностью микропроектов, которая невозможна без активного содействия со стороны общин.

По существу, гражданская война отбросила Республику Таджикистан по всем параметрам социально-экономического развития на десятки лет и нанесла обществу непоправимые морально- нравственные «травмы», не говоря уже о международном имидже страны, который серьезно пострадал. Решать сложные социально-экономические проблемы послевоенного периода Таджикистан в одиночку не в состоянии. Разумеется, международные финансово-кредитные институты, в определенной мере, оказывают помощь республике. Некоторые страны на двусторонней основе также участвуют в выполнении отдельных микро проектов и программ. Но все этого пока недостаточно, слишком велики размеры экономических потерь, их нельзя компенсировать полумерами.

В1997 г. Республика Таджикистан получила внешнюю помощь в объеме 101 миллиона долларов США, что составляет 18,5 долларов США [5,с.22]. на душу населения. При этом, следует иметь в виду, что часть этих средств использовалась на содержание международного персонала, обслуживающего эту помощь. В соответствии с резолюцией 54-й сессии Генеральной ассамблеи ООН, Генеральный секретарь этой организации господин Кофи Аннан представил новый сводный международный призыв об оказании помощи Таджикистану в 2000 году.

В Призыве отмечается, что предполагаемая помощь 2000 года направлена на обеспечение перехода от периода оказания чрезвычайной поддержки к периоду осуществления программ по реабилитации и устойчивому развитию. Он включает в себе ряд проектов, которые будут содействовать переходному периоду в таких сферах, как продовольственная безопасность, здравоохранение, водоснабжение и канализация, образование, дезинтеграция бывших вооруженных формирований оппозиции и гражданских лиц, возвратившихся на Родину, восстановление гражданских и сельских инфраструктур и т.д. Масштабы проводимых реабилитационных работ будут зависеть от объема финансовых средств, поступающих от государств-доноров. Известно, однако, и то, что размер оказываемой помощи, зависящий от величины средств, поступающих от стран доноров, постепенно сокращается. Так, Призыв ООН к странам- донором перечислить в фонд помощи Таджикистана в 1999г 34, 8 миллионов долларов США был поддержан всего на 17, 6 миллиона долларов США, т.е. на 50% [6, с.22].

Республика Таджикистан для постконфликтного восстановления объектов социальной сферы и инфраструктуры в последние годы использовала ряд льготных кредитов международных финансовых институтов. В частности, для развития экономики Хатлонской области, весьма эффективным оказался полученный кредит в размере 10 миллионов долларов США у Всемирного Банка под конкретную программу восстановления разрушенных объектов. За счет этого кредита восстановлено и сдано в

эксплуатацию более 240 микрообъектов на территории Кулябского региона- это в основном дороги, мосты, объекты здравоохранения, школы, линии электропередачи, водопроводная системы и др.[7,с.11].

В 1998 году Республика Таджикистан вступила в Азиатский Банк Развитиям (АБР). Общая одобренная помощь АБР (1998–30 сентября 2013) \$1,082 млрд. Общие гранты АБР \$663 млн. Общие кредиты АБР \$373 млн. Общая техническая помощь АБР \$46 млн. Начальная помощь АБР была сконцентрирована на ликвидации последствий стихийных бедствий и постконфликтном восстановлении. С развитием страны акцент помощи АБР изменился. Дополняя национальные стратегии развития, стратегия партнерства АБР со страной на 2010– 2014 годы уделяет основное внимание энергетике и транспорту. Общие одобренные обязательства АБР перед Таджикистаном составили 1,082 миллиарда долларов США, включая 373 миллиона долларов США в виде 23 кредитов, 663 миллионов долларов США в виде 26 грантов и 46 миллионов долларов США в виде 74 проектов технической помощи. Большую часть портфеля АБР составляют проекты в транспорте (39%) и энергетике (28%) с акцентом на развитие региональных связей [19].

В период с 2004 по 2013 годы 570 километров (км) дорог, поддержанных АБР, помогли улучшить связь внутри Таджикистана и между Таджикистаном и его соседями, принеся прямую выгоду почти 1,5 миллиону людей. Проекты, профинансированные АБР, помогли установить или модернизировать 493 км линий передачи и распределить электричество и улучшить энергоснабжение свыше 51 тысячи семей. Проекты в области водоснабжения помогли улучшить водоснабжение свыше 90 тысяч хозяйств и свыше 160 тысяч гектаров земли посредством улучшения орошения, дренажа и управления наводнениями. АБР помогает в модернизации и расширении инфраструктуры по выработке, передаче и распределению электроэнергии; реформировании отрасли для удовлетворения внутренних нужд; развитию инфраструктуры по региональному распределению и созданию регионального энергетического рынка в рамках программы ЦАРЭС [18,с.78].

Среди партнеров по развитию АБР лидирует в развитии энергетической отрасли, предоставив помощь в общем размере 257 миллионов долларов США, что составляет свыше 38% помощи всех партнеров по развитию, или 29% от всех инвестиций в энергетической отрасли страны за период с 1998 по 2013 годы [13].

В рамках проектов АБР построен или модернизирован 141 км линий электропередачи, что составляет 19% протяженности всех линий электропередачи, построенных или модернизированных в стране в течение 2004–2013 годов. Первый энергетический проект АБР в Таджикистане, Проект по реабилитации энергетики в размере 34 миллионов долларов США, был сфокусирован на наиболее остром вопросе обеспечения надежного энергоснабжения местным потребителям. Этот проект, заверченный в 2009 году, добавил свыше 100 гигаватт часов вырабатываемой электроэнергии посредством восстановления Центральной ГЭС в Хатлонской области и крупной Нурекской ГЭС мощностью 3000 мегаватт [20].

Проект также намеревался стабилизировать площадки открытых распределительных устройств (ОРУ) 220 и 500 киловольт (кВт), на Нурекской ГЭС, которые оседают и могут разрушиться в любое время, что могло бы приостановить 70% энергоснабжения. Распределительное устройство 500 кВт на Нурекской ГЭС, возводимое при поддержке АБР, будет таким же, как и новое распределительное устройство 220 кВт, построенное при поддержке KfW, основанные на новой технологии [9].

Из-за масштаба работ было решено перенести и построить новые распределительные устройства с использованием современных газоизоляционных технологий в рамках двух отдельных проектов. Немецкий кредитный институт по реконструкции (Kreditanstalt für Wiederaufbau, или KfW) профинансировал реконструкцию недавно введенных в строй распределительных устройств 220 кВт, а АБР помогает в строительстве другого устройства в рамках гранта 54,8 миллионов долларов США,

одобренного в 2008 году на Проект по реконструкции ОРУ 500 кВт на Нурекской ГЭС. Али Рахимов, электрик компании «Интеграл», участвующий в строительстве ОРУ 500 кВт вместе с другими подрядчиками, рад быть частью такого важного проекта [8].

В рамках Регионального проекта по объединению линий электропередачи, одобренного в 2006 году, построено 116,5 км линий электропередачи 220 кВт, связавших гидроэлектростанции на реке Вахш в Таджикистане с границей Афганистана и еще 163 км до Пули Хумри в Афганистане [2].

В 2011 году эта линия начала экспортировать летний избыток электроэнергии из Таджикистана для покрытия нехватки электроэнергии в Афганистане.

Проект также помог сократить зимний дефицит электроэнергии на юге Таджикистана, посредством повышения генерирующего потенциала, и сокращения технических потерь электроэнергии. Линии электропередачи и опоры, построенные в рамках регионального проекта по объединению линий электропередачи, передают электроэнергию, вырабатываемую в Таджикистане, в Афганистан [17,с.99]. Таджикская часть проекта финансировалась АБР (льготный кредит в размере 21,5 миллионов долларов США), Исламским банком развития и Организацией стран-экспортеров нефти. В рамках Регионального проекта по передаче электроэнергии в размере 122 миллионов долларов США гранта, начатого в 2010 году, строятся две линии электропередачи 220 кВт общей протяженностью 140 км и восстанавливаются две высоковольтные подстанции. Проект также поддерживает реформирование Барки Точик посредством реструктуризации операционной и производственной деятельности и реформирования тарифов [3].

Правительство намерено достичь энергетической независимости в стране путем восстановления и содержания существующих активов, повышения эффективности использования энергии, установки реалистичных тарифов и привлечения частных инвестиций [15,с.100]. Также планируется увеличить экспорт энергии. Являясь самым крупным многосторонним партнером по развитию энергетической отрасли, АБР помогает стране достичь поставленных целей. АБР помогает в модернизации и расширении инфраструктуры по выработке, передаче и распределению электроэнергии; реформировании отрасли для удовлетворения внутренних нужд; развития инфраструктуры по региональному распределению и созданию регионального энергетического рынка в рамках программы ЦАРЭС. Среди партнеров по развитию АБР лидирует в развитии энергетической отрасли, предоставив помощь в общем размере 257 миллионов долларов США, что составляет свыше 38% помощи всех партнеров по развитию, или 29% от всех инвестиций в энергетической отрасли страны за период с 1998 по 2013 годы.

Таким образом, следует отметить, что на сайте МИД Таджикистана указано, что в стране действуют 20 международных учреждений, в числе которых специализированные учреждения ООН, международные финансовые институты и международные организации. Официальный сайт президента Таджикистана приводит 30 международных и региональных организаций, действующих в стране, а также 46 неправительственных международных организаций, которые регистрируются при Министерстве юстиции республики [22].

Изучение материалов привело авторов к выводу, что Республика Таджикистан будет активно участвовать в деятельности международных организаций, используя их возможности и потенциал для решения своих целей и задач. Эффективность же участия всецело будет зависеть от тех целей, которые страна обозначила себе в среднесрочной и долгосрочной перспективе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашуров А. Промышленная политика Республики Таджикистан в условиях перехода к рыночным отношениям / А.Ашуров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2000. - №4.- С.18 (18-33).

2. Источник: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан; подсчеты АБР// Азиатский банк развития 2012г. [Электронный ресурс]. www.adb.org
3. Источники: Государственный комитет по инвестициям и управлению государственным имуществом; Барки Точик; подсчеты АБР// Азиатский банк развития 2012г. [Электронный ресурс]. www.adb.org
4. Назаров Т.Н. Таджикистан: некоторые проблемы экономического развития и международного сотрудничества на пороге XXI века /Н.Т.Назаров //Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2000. - №1.- С.17 (17-30).
5. Назаров Т.Н. Таджикистан: некоторые проблемы экономического развития и международного сотрудничества на пороге XXI века / Т.Н. Назаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2000.-№1.-С.21.
6. Назаров Т.Н. Таджикистан: некоторые проблемы экономического развития и международного сотрудничества на пороге XXI века / Т.Н. Назаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2000. -№1. -С.22.
7. Народная хозяйство Республики Таджикистан 1998г. Стат. ежегодник. -Душанбе: гос. Статагенство при правительстве Республики Таджикистан, 2000. -С.11
8. Отчет об эффективности помощи для развития—Таджикистан// Азиатский банк развития 2012г. [Электронный ресурс].www.adb.org
9. Отчет об эффективности помощи для развития—Таджикистан// Азиатский банк развития 2008г. [Электронный ресурс].www.adb.org
10. Павлов В.В Организационно экономической механизм развития технического сервиса тракторной техники в республике Беларусь: Автореф...канд.. эконом наук /В,В Павлов. –Минск, 2005.-3 (24с).
11. Рахмонов А.А. Иностранные инвестиции в экономику Республики Таджикистан / А.А Рахмонов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 1999. - №2.- С.73 (73-78).
12. Рахмонов А.А. Иностранные инвестиции в экономику Республики Таджикистан / А.А Рахмонов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 1999. - №2.- С.75 (73-78).
13. Решение проблемы нехватки энергии в стране и за ее пределами/ Азиатский банк развития 2013г. [Электронный ресурс].www.adb.org
14. Собирова К.Д. Роль Международных организаций в восстановлении мира и стабильности в Республике Таджикистан / К.Д. Собирова //Вестник педагогического университета: издание Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни. - Душанбе, 2014. -№1(56-2). - С.47-53.
15. Собирова К.Д. Деятельность Международных организаций в восстановлении электроэнергии и развитии энергетических компаний (Памир-Энерджи) ГБАО / К.Д. Собирова //Вестник Таджикского технического университета: - Душанбе, 2014. -№1(25).-С.68-73.
16. Собирова К.Д. Помощь Международных организаций в улучшении социального положения населения ГБАО / К.Д.Собирова // Вестник педагогического университета: издание Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни. - Душанбе, 2013. -№4.-С.263-266.
17. Собирова К.Д. *Участие международных организаций в развитии энергетики ГБАО, Республики Таджикистан* / К.Д. Собирова //Вестник Таджикского национального университета: Серия гуманитарных наук.- 2018.-№2.-С.98-102.
18. Таджикистан в цифрах; Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2012.-С.78.
19. Таджикистан Отчет об эффективности помощи для развития 15 лет партнерства с Азиатским банком развития © Азиатский банк развития 2013г. [Электронный ресурс].www.adb.org
20. Успех деятельности АБР в Таджикистане// Азиатский банк развития 2013г. [Электронный ресурс].www.adb.org
21. Успешная политика дальновидного лидера нации. Статья с официального сайта Министерства экономического развития и торговли РТ. [Электронный ресурс]. <https://med.tj/ru/news/novosti-ministerstva-ekonomiki/1284-uspeshnaya-politika-dalnovidnogo-lidera-natsii>
22. Хурамов Х. Международные организации в Таджикистане: надежные партнеры или «подозрительные товарищи»? [Электронный ресурс]. <https://rus.ozodi.org/a/29879836.htm>.

НАҚШИ СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР ҲАЛЛИ МУШКИЛОТИ ИҶТИМОӢЮ ИҚТИСОДИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН ДАР СОЛҲОИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Дар мақола дар асоси маъхазҳои сершумор, матбуоти даврӣ, адабиёти илмӣ нишон дода шудааст, ки ҷанги шаҳрвандӣ на танҳо ба иқтисодиёти кишвар зарари калон расонд, балки раванди ислоҳоти соҳаҳои хочагии халқро низ суст кард. Ислоҳоте, ки дар ҷунин шароити душвор сурат гирифт, албатта, натиҷаҳои ҷашмас дода наметавонист. Аксар вақт проблемаҳои, ки бо дигаргунсозӣҳои иқтисодӣ алоқаманданд, паси ҳам гузошта мешуданд. Барои рафъи пайомадҳои молӣ, иқтисодӣ, маънавию сиёсии низоъи ҷаҳдати ҷандинсола ва сафарбар кардани ҳам имконоти дохилии мавҷудаи кишвар ва ҳам ҷалби қобили мулоҳизаи сармоягузори хориҷӣ лозим аст. Бояд гуфт, ки дар ин рӯзҳои душвор ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисоди миллӣ ва истифодаи самараноки он

бо мақсади бозсозӣ, навсозӣ ва азнавсозии иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз лаҳзаҳои асосии дигаргунсозии иқтисодӣ дар Тоҷикистон мебошад. Аз ин рӯ, масъалаи ҷалби васеи сармояи хориҷӣ яке аз масъалаҳои асосии сиёсати иқтисодии хориҷии давлати мо гардидааст. Дастрасӣ ба сармояи хориҷӣ марҳилаи гардиши рушди иқтисодиёти кишвари мост. Инчунин бояд гуфт, ки кумақҳои пешниҳоднамудаи созмонҳои байналмилалӣ аз соли 2000 ба ин сӯ ба таъмини гузариш аз давраи дастгирии изтирорӣ ба давраи амалсозии барномаҳои барқарорсозӣ ва рушди устувор равона карда шудааст. Он як қатор лоиҳаҳо дар бар мегирад, ки ба гузариш дар соҳаҳо, аз қабили амнияти озуқаворӣ, тандурустӣ, обтаъминкунӣ ва беҳдошт, маориф, барқарор кардани инфрасохтори шаҳру деҳот ва ғайра мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷанги шаҳрвандӣ, ислоҳоти иқтисодӣ, кумаки созмонҳои байналмилалӣ, институтҳои молиявӣ, иқтисоди миллий, созмонҳои ғайриҳукумати байналмилалӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье на основе многочисленных источников, периодической печати, научной литературы раскрывается, что негативный отпечаток наложила гражданская война, которая не только нанесла огромный ущерб национальной экономике, но и затормозила процесс реформирования отраслей народного хозяйства. Реформа, осуществляемая в столь сложной ситуации, естественно, не могла принести ощутимых результатов. Нередко проблемы, связанные с экономическими преобразованиями, отодвигались на задний план. Для того чтобы устранить финансово-экономические и морально-политические последствия пережитого конфликта, потребуется много лет напряженного труда и мобилизация как имеющихся внутренних возможностей страны, так и значительное привлечение внешней инвестиционной помощи. Важно отметить, что в эти трудные дни привлечение иностранного капитала в национальную экономику и его эффективное использование в целях реструктуризации, модернизации и реконструкции народного хозяйства Республики Таджикистан является одним из ключевых моментов экономических преобразований в стране. Поэтому проблема широкого привлечения иностранных инвестиций стала одной из главных во внешнеэкономической политике нашего государства. Получение доступа к иностранным инвестициям является поворотным моментом для развития экономики нашей страны. Также необходимо отметить, что предполагаемая помощь международных организаций с 2000 года была направлена на обеспечение перехода от периода оказания чрезвычайной поддержки к периоду осуществления программ по реабилитации и устойчивому развитию. Он включает в себе ряд проектов, которые будут содействовать переходному периоду в таких сферах, как продовольственная безопасность, здравоохранение, водоснабжение и канализация, образование, восстановление гражданских и сельских инфраструктур и т.д.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, гражданская война, экономические преобразования, помощь международных организаций, финансовые институты, национальная экономика, неправительственные международные организации, привлечение иностранных инвестиций.

THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN SOLVING SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE KHATLON REGION IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Based on numerous sources, periodicals, scientific literature, the article reveals that the civil war also left a negative imprint, which not only caused enormous damage to the national economy, but also slowed down the process of reforming the sectors of the national economy. The reform carried out in such a difficult situation, of course, could not bring tangible results. Often the problems associated with economic transformations were relegated to the background. In order to eliminate the financial, economic, moral and political consequences of the conflict, it will take many years of hard work and mobilization of both the country's existing internal capabilities and significant attraction of foreign investment assistance. It is important to note that in these difficult days, attracting foreign capital to the national economy and its effective use for the purpose of restructuring, modernizing and reconstructing the national economy of the Republic of Tajikistan is one of the key moments of economic transformation in the country. Therefore, the problem of wide attraction of foreign investments has become one of the main ones in the foreign economic policy of our state. Gaining access to foreign investment is a turning point for the development of our country's economy. It should also be noted that the proposed assistance by international organizations since 2000 has been aimed at ensuring the transition from the period of emergency support to the period of implementation of programs for rehabilitation and sustainable development. It includes a number of projects that will contribute to the transition in areas such as food security, health, water supply and sanitation, education, the disintegration of former opposition armed groups and civilians who have returned to their homeland, the restoration of civilian and rural infrastructures, etc.

Keywords: Republic of Tajikistan, civil war, economic reforms, assistance from international organizations, financial institutions, national economy, non-governmental international organizations, attraction of foreign investment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Собирова Курбонбегим Давлаткадамовна*- Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **931567325**, E-mail: **kurbonbegim.sobirova@maili.ru**

Сведения об авторе: *Собирова Курбонбегим Давлаткадамовна*- Таджикский национальный университет, доктор исторических наук, профессор. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **931567325**, E-mail: **kurbonbegim.sobirova@maili.ru**

Information about the author: *Sobirova Kurbonbegim Davlatkadamovna* - Tajik National University, Doctor of Historical Sciences, Professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: **931567325**, E-mail: **kurbonbegim.sobirova@maili.ru**

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ «МЯГКОЙ СИЛЫ» ФРАНЦИИ В ОТНОШЕНИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Ашуров А.М.

Институт изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ

Франция в равной степени заинтересована в укреплении и развитии всестороннего сотрудничества со странами Центральной Азии, в том числе и в области дипломатических, научных и культурных взаимоотношений. Это связано с влиянием политики мягкой силы этой страны. С другой стороны, Франция сотрудничает со странами Центральной Азии с учетом следующих факторов:

– во-первых, в период второй половины 1990-х и первой половины 2000-х годов Франция проводит политику усиления дипломатических отношений и политической активности в постсоветских странах Центральной Азии, а также проявляет заинтересованность в развитии экономических, культурных и гуманитарных связей;

– во-вторых, Франция стремится укрепить своё экономическое и политическое присутствие в регионе. При этом и Франция, и страны Центральной Азии имеют общие международные интересы, а именно - обеспечение устойчивого развития, укрепление мира и стабильности, борьба с экстремизмом и терроризмом на международном уровне, противодействие торговле людьми и незаконному обороту наркотиков, регулирование водных ресурсов и др.;

– в-третьих, в XXI в. обострилась борьба за энергетические ресурсы. Как известно, в центральноазиатском регионе имеется огромный гидроэнергетический потенциал. Инвестируя в этот сектор, Франция сможет укрепить своё геополитическое положение в центральноазиатском регионе;

– в-четвертых, Франция стремится укрепить отношения с государствами Центральной Азии в области культуры и образования и уже сотрудничает с ними в рамках культурных центров и различных научных программ, которые ориентированы на запросы центральноазиатских государств. Например, Франция после распада СССР в регионе Центральной Азии открыла свой научный институт исследований по Центральной Азии (IFEAC - Institut français d'études sur l'Asie Central) и Институт изучения восточных языков и цивилизаций (INALCO - Institut National des Langues et Civilisations Orientales) [6, с.14].

Необходимо отметить, что политика «мягкой силы» имеет особое значение во внешней политике Франции. В борьбе с нарушениями прав человека французская дипломатия взяла на вооружение принципы политики «мягкой силы», которую она проводит на многосторонних форумах и реализует в двусторонних отношениях. Другими словами, международная репутация Франции как миролюбивой страны укрепляется за счет разрешения конфликтов, приема иммигрантов и беженцев.

По сути, современная политика «мягкой силы» была запущена во Франции в 2008 г. в рамках реализации государственной политики, чтобы максимально соответствовать новым глобальным целям [3].

Существенные изменения произошли в государственной системе «мягкой силы» во Франции: расширилась сфера ее использования, ее реализация привела к увеличению финансовых и интеллектуальных ресурсов.

Культурное сотрудничество Франции основано на стремлении страны стать примером «мягкой силы», основанной на толерантности, солидарности и уважении к межкультурному диалогу.

Международная организация франкофонии (МОФ) — объединение государств в области языкознания. Верховный совет франкоязычных стран оценивает количество франкофонов в 75 миллионов человек. На первом этапе в сотрудничестве франкоязычных стран преобладал культурный фактор [1].

В Центральной Азии Французское агентство развития (ФАР) поддерживает проекты в различных областях международной помощи направленные на повышение экономического и социального благосостояния партнеров и усиление влияния Франции [4].

Считаем важным отметить еще один момент, что по сравнению с сильными странами региона Франция имеет значительные экономические, культурные и социальные интересы в Центральной Азии. Можно сказать, что во многих областях европейские страны, в том числе Франция, играют главную роль в Центральной Азии, что связано с укреплением государственных институтов, поддержкой экономических и социальных реформ, развитием инфраструктуры, стимулированием демократического перехода и т. д.

В основном в европейской политике не просматривается «военный» аспект, как и в политике Америки, России. Поэтому можно подчеркнуть, что политика Франции в центральноазиатском регионе реализуется посредством «мягкой силы» [5]. То есть эта политика имеет больше «культурный» аспект. Например, с помощью «мягкой силы» определяются основные строительные блоки культурной дипломатии, такие как продвижение языков посредством волонтерства и грантов для полевых учителей. Либо предлагается разработка стипендиальных программ для совместных культурных проектов студентов.

Еще одной особенностью французской дипломатии является продвижение французских ценностей и культуры за рубежом через некоммерческие организации и научное сообщество. Например, многие организации занимаются продвижением французского языка и образованием без средств. То есть «мягкая сила» обеспечивает влияние и продвижение французских национальных ценностей, что явно значимо в Центральной Азии. Поэтому самым действенным проявлением французской «мягкой силы» является ее язык и культура, а самым представительным из них является Франкофония, ежегодно отмечаемая в Таджикистане. То есть, основным элементом мягкой силы Франции в Таджикистане являются образование и культура.

Следует отметить, что в ходе совместного диалога между Францией и Таджикистаном 25 и 26 февраля 2002 года в Таджикистане была запущена программа культурного и научно-технического сотрудничества. Бюджет гуманитарного сотрудничества в 2011 году составил 70 000 евро [8]. Мероприятия проходят совместно с Бохтарским культурным центром, основанным французской неправительственной организацией АСТЕД и в сотрудничестве с Фондом развития Ага Хана. Образовательные проекты также реализуются через некоммерческие партнерства по развитию. Франция оказывает влияние на гражданское общество, предоставляя гуманитарную помощь и обезвреживая мины, оставшиеся после гражданской войны. В течение десяти лет Франция укрепляла свое присутствие посредством проведения специальных тендеров для французских компаний для инвестирования в важные отрасли экономической деятельности Таджикистана.

В ходе анализа деятельности французских активистов «мягкой силы» были выявлены такие основополагающие элементы культурной дипломатии, как продвижение языка через волонтерство и гранты для местных учителей; разработка стипендиальных программ для совместных культурных проектов студентов; переход на самокупаемость французских профсоюзов путем наделения их полномочиями организационной структуры; стипендии для обучения будущих лидеров стран-партнеров; программы двойного диплома; гранты на переподготовку специалистов из стран, присутствующих во Франции [4].

Французская дипломатия характеризуется продвижением французских ценностей и культуры за рубежом через некоммерческие организации и научное сообщество. Многие организации занимаются популяризацией французского языка и образования без согласования с соответствующими ведомствами [6].

Следует также сказать, что Франция активно участвует в двусторонних проектах, финансируемых Европейским союзом в странах присутствия во многих областях. Французская «мягкая сила» может эффективно применяться в Европейском союзе. Вот почему усиление внешнего влияния Союза особенно выгодно Франции, поскольку оно является уравновешивающим фактором в ее международных отношениях.

Несмотря на децентрализованную организацию реализации французской политики, можно выделить «мягкую силу» общей оперативной системы страны, отвечающей за международное культурное и научно-техническое сотрудничество, практически неизменную во всех десяти существующих странах. Действия страны отличает полнота и планомерность реализации отдельных направлений стратегии «мягкой силы». Франция уделяет особое внимание развитию публичной дипломатии, активно использует средства франкофонии. Разработка системы организации выставок и торжественных приемов посольств совместно с Французским агентством иностранных инвестиций позволяет при поддержке французских компаний выходить на рынки стран присутствия и привлекать их в качестве технических операторов строительно-монтажных работ [3]. Своевременное обнародование результатов оценки деятельности всех субъектов «мягкой силы» обеспечивает прозрачность действий, публичное обсуждение и участие всех заинтересованных сторон и организаций.

В связи с политикой «мягкой силы» Франции в Центральной Азии можно отметить, что взаимоотношения в области литературы и искусства между странами ЦА и Францией отличаются высокой активностью и возрастающим взаимным интересом [6]. Стремление глубже познать ценности, культурное и духовное богатство друг друга способствует расширению отношений между народами двух стран, которые чтят и бережно сохраняют свою историю и традиции, ставшие частью общемирового наследия. Литературный перевод как важнейший инструмент международных культурных взаимосвязей вносит заметный вклад в просветительские взаимоотношения центральноазиатских стран и Франции.

С другой стороны, важнейшей сферой партнёрства стран Центральной Азии и Франции является научно-культурное взаимодействие в особенно перспективных областях. Это взаимодействие было направлено на достижение практических результатов. В области науки центральноазиатскими странами и Францией подписан ряд соглашений о сотрудничестве, в рамках которых осуществляются различные совместные проекты. Свидетельство тому – создание в регионе научных и культурных центров Франции – Французского института исследований по Центральной Азии (ИФЕАК), Национального института восточных языков и цивилизаций (ИНАЛКО), культурного центра «Бактрия», Клуба любителей французского языка, культурного центра «Ситеза» и культурного центра Виктора Гюго. Эти французские институты в регионе считаются отражением применения французской «мягкой силы» [14].

Сегодня все пять стран центральноазиатского региона в той или иной степени участвуют в развитии двусторонних политических и дипломатических отношений с Францией, одним из первых западных государств, которое признало независимость стран, входящих в Центральную Азию, и установило с ними после 1991 г. дипломатические отношения. У Франции, как и у всего Европейского союза, внимание к ним значительно увеличилось из-за наличия огромных углеводородных ресурсов в Каспийском бассейне, которые, как они считают, могут поставляться в Европу.

Изучение истории политико-дипломатических связей центральноазиатских стран и Франции с 1991 г. по настоящее время показывает, что их формирование прошло различные стадии в своем развитии. При этом следует отметить, что при установлении этих связей выявился ряд существенных проблем и разногласий между их участниками. В то же время процесс построения эффективных двусторонних отношений в этой сфере имеет явно положительную динамику и открывает для сторон, которые в нем участвуют,

далеко идущие и выгодные перспективы, что подтверждается многочисленными примерами сотрудничества.

Франция в целях развития Центральной Азии сконцентрирована в первую очередь на культурном сотрудничестве, которое базируется на двух направлениях. Первое – это продвижение французского языка и культуры посредством Альянс Франсэз (Alliance Française) и других культурных центров; второе – это повышение квалификации государственных служащих и научных сотрудников. В 2001 г. в Душанбе был создан Культурный центр «Бактрия» по инициативе Агентства «АКТЕД» и при содействии таджикского отделения Института «Открытое Общество-Фонд поддержки в распространении французского языка, литературы и культуры, а также в диалоге культур [6].

История политико-дипломатических и научно-культурных взаимоотношений постсоветских республик Центральной Азии с Францией с приобретением ими независимости представляет большой научный интерес для исследователей, потому что именно в этот период в регионе произошли кардинальные политические, экономические и социальные изменения, определившие дальнейшее развитие Таджикистана, Узбекистана, Казахстана, Киргизии, Туркменистана.

Стоит отметить, что в нынешних условиях международных отношений Франция использует политику «мягкой силы» в рамках двустороннего и многостороннего сотрудничества с государствами Центральной Азии. Эта политика имеет больше культурных и языковых аспектов. С другой стороны, одно из основных направлений французской политики направлено на изучение и исследование научно-исторических источников региона. То есть Франция использует «мягкую силу» для продвижения своего языка и культуры во всех странах региона, в том числе и в Таджикистане. Например, в городе Душанбе действует Культурный центр «Бактрия» и одним из основных направлений работы Центра является организация научных и культурных мероприятий, проведение совместных семинаров и консультаций, просмотр французских фильмов и обучение французскому языку студентов и граждан.

Таким образом, несмотря на значительную географическую отдаленность, народы центральноазиатского региона и Франции установили и поддерживают насыщенный культурный диалог, который способствует еще большему укреплению атмосферы дружбы и взаимопонимания, создает благоприятные условия для дальнейшего развития плодотворного политического и экономического взаимодействия. В целом, взаимоотношения в области искусства и литературы между странами Центральной Азии и Францией являются важным механизмом сотрудничества в период независимости. Расширение и развитие отношений в этой сфере характеризуются как очень перспективное направление с точки зрения сравнительных исследований.

Рецензент: Турсунов Т.Х.- д.и.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Barraquand H. Presentation de l'organisation internationale de la francophonie. Hermes, no 40. Available at: <http://documents.irevues.inist.fr/bitstream/handle/2042/9491/HERMES...?sequence=1> (дата обращения: 11.10.2022).
2. Brunet F., de La Rochefoucauld R. (2022) Un guide methodologique. Les partenariats AFD — Collectivites locales francaises. Paris: AFD. Режим доступа: <http://www.afd.fr/webdav/shared/PUBLICATIONS/THEMATIQUES/autres-publications/Guide-Fiches-cooperation-decentralisee.pdf> (дата обращения: 11.09.2022).
3. Juppe A., Schweitzer L. La France et l'Europe dans le monde — Livre blanc sur la politique etrangere et europeenne de la France 2008—2020. Collection des rapports officiels. Paris: La Documentation francaise. Available at: <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/rapports-publics/084000459> (дата обращения: 23.10.2022).
4. Republique Franjaise (2022) Rapport devaluation de l'organisation et du pilotage des reseaux a l'etranger. Secretariat general pour la modernisation de l'action publique. Paris. Режим доступа: http://www.modernisation.gouv.fr/sites/default/files/fichiers-attaches/epp_reseaux_etranger.pdf (дата обращения: 13.10.2022).

5. Tajik-French Relations [Электронный ресурс] / Официальный сайт Посольства Республики Таджикистан во Французской Республике / URL: <http://www.tajemfrance.fr/about/tajik-french-relations>. (дата обращения: 07.09.2022).
6. Ашуров А.М. Центральная Азия и Франция: горизонты дипломатических отношений / А.М.Ашуров. – Душанбе: Дониш, 2022. - 176 с.
7. Косенко, С. В. Культура в палитре внешней политики. Опыт Франции / С. В. Косенко. -М.: Восток и Запад. «Косенко», 2017. -320 с.
8. Культурный Центр «Бактрия» /Информационный сайт «Dushanbe.ru – справочник города Душанбе» [Электронный ресурс] / URL: <http://vdushanbe.ru/catalog/education/kulturnyj-centr-baktriya>. (дата обращения: 23.10.2022).
9. Chuvin Pierre, Létolle René, Peyrouse Sébastien, Histoire de l'Asie centrale contemporaine. Paris, Fayard, 2008. – 233 p.
10. Contessi N. P. Central Asia in Asia: Charting growing trans-regional linkages //Journal of Eurasian Studies. – 2016. – Т. 7. – №. 1. – С. 3-13.
11. Crawford Gordon. EU human rights and democracy promotion in Central Asia: From Lofty principles to Lowly self-interests / Perspectives on European Politics and Society. Vol. 9, Issue 2, 2008. P. 172–191.
12. Cutler Robert M. Kazakhstan deepens relations with Europe. – Mode of access: http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/LJ29Ag01.html.
13. Dani, A.H. and V.M. Masson eds. UNESCO History of Civilizations of Central Asia. Paris, UNESCO, 1992. – 154 p.
14. Laruelle Marlène, Peyrouse Sébastien, Asie centrale, la dérive autoritaire, Notes de la FRS, Paris: Fondation pour la Recherche Stratégique, avril 2006, 15 p.

САМТҶОИ АСОСИИ СИЁСАТИ «НЕРУИ НАРМ»-И ФАРОНСА НИСБАТИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақола самтҳои асосии сиёсати «неруи нарм»-и Фаронса нисбати Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Сиёсати «неруи нарм»-и Фаронса дар минтақаи Осиёи Марказӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки ин сиёсат бештар ҷанбаи "фарҳангӣ" дорад. Масалан, неруи нарм равиши асосии дипломатияи фарҳангиро муайян мекунад, ба монанди пешбурди забонҳои тавассути грантҳои барои муаллимони ҷуғрафикони соҳа. Унсурҳои дигари "неруи нарм" и Фаронса дар минтақа таҳияи барномаҳои бурсиявӣ барои лоиҳаҳои муштараки фарҳангии донишҷӯён пешниҳод шудааст. Яке аз ҷанбаҳои асосии сиёсати Фаронса ба омӯзиш ва таҳқиқи сарчашмаҳои илмию таърихӣ минтақа нигаронида шудааст. Фаронса барои таълиқи забонҳои фарҳангии худ дар тамоми кишварҳои минтақа, аз ҷумла Тоҷикистон, аз "неруи нарм" истифода мекунад.

Калидвожаҳо: Фаронса, Осиёи Марказӣ, сиёсат, неруи нарм, фарҳанг, забон, самтҳо.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ «МЯГКОЙ СИЛЫ» ФРАНЦИИ В ОТНОШЕНИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье рассматриваются основные направления политики «мягкой силы» Франции в отношении Центральной Азии, включая Таджикистан. Изучена политика «мягкой силы» Франции в центральноазиатском регионе. Проанализировано, что эта политика имеет больше «культурный» аспект. Например, с помощью «мягкой силы» определяются основные строительные блоки культурной дипломатии, такие как продвижение языков, посредством волонтерства и грантов для полевых учителей. Либо предлагается разработка стипендиальных программ для совместных культурных проектов студентов. Отмечено, что одно из основных направлений французской политики направлено на изучение и исследование научно-исторических источников региона. Франция использует «мягкую силу» для продвижения своего языка и культуры во всех странах региона, в том числе и в Таджикистане.

Ключевые слова: Франция, ЦА, политика, мягкая сила, культура, язык, направления.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE "SOFT POWER" POLICY OF FRANCE IN RESPECT OF CENTRAL ASIA

The article discusses the main directions of France's "soft power" policy towards Central Asia, including Tajikistan. Studied the policy of "soft power". France in the Central Asian region. It is analyzed that this policy has more of a "cultural" aspect. For example, soft power defines the main building blocks of cultural diplomacy, such as promoting languages through volunteering and grants for field teachers. Or the development of scholarship programs for joint cultural projects of students is proposed. It is noted that one of the main directions of French policy is aimed at studying and researching the scientific and historical sources of the region. That is, France uses "soft power" to promote its language and culture in all countries of the region, including Tajikistan.

Key words: France, Central Asia, politics, soft power, culture, language, directions.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ашуров Ардамеҳр Муродқулович* — Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ, номзади илмҳои таърих, ходими пешбари илмӣ. **Суроға:** 734025, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел: +(992) 917340294. E-mail: ardamehr.ashurov@mail.ru

Сведения об авторе: *Ашуров Ардамехр Муродкулович* – Институт изучения проблем стран Азии и Европы Национальной Академии наук Таджикистана, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник. Адрес: 734025. г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: ardamehr.ashurov@mail.ru Телефон: +(992) 917340294.

Information about the author: *Ashurov Ardamehr Murodkulovich* – Candidate of Historical Science, Leading Researcher of the Institute for the Study of Asian and European Countries of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Ave. 33. Tel: +(992) 917340294. E-mail: ardamehr.ashurov@mail.ru

Фарзонаи Шамсиддин

Таджикский национальный университет

Сегодня Афганистан переживает очень сложный и тяжелый период своей новейшей истории. Без того сложная обстановка в этой многострадальной стране обострилась с приходом Талибана к власти. По заявлениям Совета по правам человека ООН, в 2021 году по сравнению с 2022 годом число жертв среди мирного населения увеличилось почти на 5 процентов. Сегодня в Афганистане не только грубо нарушаются права человека, но и применяются дикие методы казни граждан, средневековый стиль судебного разбирательства и наказаний. Одним словом, день за днём возрастают репрессии невинных граждан этой страны. Сегодня наказывают диким образом всех людей, чьи образы жизни не соответствуют требованиям власти талибов. Кроме того, «приход Талибана способствовал обострению существующих политических, социальных и военных противоречий, которые были факторами нестабильности в стране» [1].

Талибан фактически без сопротивления и серьёзных столкновений захватили власть в Кабуле. С этого момента резко обострилась экономическая и гуманитарная обстановка в стране. Сегодня каждый третий житель этой страны живёт в критической социальной обстановке. Нехватка продовольственных продуктов, лекарств, денег и других необходимых вещей для элементарной жизни человека, осложняют без того сложную жизнь населения. В Афганистане сегодня «защита самого себя и своих близких стала естественной потребностью человека» [8, с.9].

В марте текущего года Верховный комиссар ООН по правам человека Мишель Бачелет посетила город Кабул. На брифинге для СМИ она отметила, что сегодня афганцы столкнулись с огромной неопределённостью и глубоким социальным кризисом. Действительно, сегодня неопределённость будущего страны вынуждает многих афганцев покинуть страну. Население страны остро нуждается в продовольствии и медицинской помощи. Грубо нарушаются основные права человека, такие как право на труд, образование и участие в политической жизни и т.д.

Многие аналитики отмечают, что нынешние талибы отличаются от предыдущих талибов риторикой и неприемлемыми методами наказания. Террор и запугивание населения остаётся их главным методом работы с населением страны. Именно поэтому во многих странах мира движение Талибан объявлено террористическим. С приходом к власти талибы не смогли установить полноценные отношения с соседними странами Центральной Азии, Ираном и Турцией. Свои дипломатические отношения с соседями они начали с угрозы, которая неприемлема в такой ситуации, в которой оказался Афганистан с приходом Талибана.

Надо отметить, что талибы своим появлением в политической жизни Афганистана преследовали цель – создание исламского эмирата в этой стране, их костяк состоял из беженцев войны 1979-1989 годов, в котором был замешан Советский Союз [5, с.163]. В 1996 году они захватили власть в Кабуле, но не смогли управлять страной и в 2001 году вынуждены были покинуть Афганистан. На протяжении долгих лет талибы занимаются терроризмом, учитывая данный факт в 2003 году Совет безопасности ООН объявил движение Талибан террористическим. Надо отметить, что приход талибов к власти, признали только Саудовская Аравия, Пакистан и Арабские Эмираты. После событий 11 сентября 2001 года все убедились в террористическом настрое движения Талибан. Поэтому США после этого трагического события начали контртеррористическую операцию в Афганистане против движения Талибана. Потому что невозможно было путем переговоров решать существующие проблемы.

Во второй раз Талибы очень легко и без особого сопротивления захватили власть в Кабуле. После ухода американцев в мае 2021 года, действующий Президент страны Ашраф Гани без помощи иностранцев не смог защитить свою власть и покинул страну, тем самым без какого-либо противостояния передал власть в руки Талибан. С приходом Талибан в стране воцарилось беззаконие и хаос, возросла бедность и безработица.

По данным Всемирной продовольственной программы, сегодня население Афганистана остро нуждается в гуманитарной помощи [11]. Кроме того, согласно данным ООН после прихода к власти Талибан в Афганистане уровень бедности достиг отметки 97 процентов. Сегодня девять из десяти человек фактически не употребляют еду в достаточном количестве.

Экономический кризис уничтожает средства существования Афганистана, день за днём углубляется и расширяется по всем провинциям страны. Особенно в зимний период жизнь афганского народа становится очень тяжелой и невыносимой.

Основным фактором экономической, политической и социальной нестабильности в Афганистане является кризис власти в этой стране. Данный фактор, хотя имеет исторические корни, но после ухода правительства Ашрафа Гани и с приходом талибов он углубился и расширился на всей территории Афганистана. Тем не менее, некоторые страны мира, в том числе, Россия, США, Китай и Пакистан, признали талибов как реальную силу Афганистана в настоящее время. Они надеялись, что Талибан сформирует инклюзивное правительство с учётом интересов всех политических сил и этносов Афганистана. Эту идею несколько раз выдвинул президент России В.В.Путин, которого поддержали лидеры стран членов ОДКБ [12]. Лидеры талибов практически показали, что они не согласны с данной идеей, они почти монополизировали власть в Кабуле. Эти действия талибов показывают, что они хотят поэтапно подавлять своих политических оппонентов. Ранее во время переговоров в Дохе талибы были готовы на переговоры с другими политическими силами Афганистана, с целью создания Правительства национального согласия. Однако, с приходом в Кабул, первым делом, они начали чистку не только структур власти, но и своих рядов. Они почти отстранили от командования своих военных командиров непештунской национальности. Талибы относятся к представителям других течений ислама враждебно и представляют их как угрозу стабильности и безопасности страны.

Кроме того, после прихода к власти Талибан геополитическая обстановка в регионе Центральной Азии изменилась, главные игроки региона изменили свое отношение с этим, ранее объявленным, террористическим движением. Каждая страна Центральной Азии вырабатывает собственный курс отношений с Афганистаном в новых политических условиях в этой стране. При разработке нового курса учитывает свои экономические и военно-политические интересы. Например, для Казахстана Афганистан важен как рынок продажи зерна и муки. В свою очередь Кабул хочет использовать Республику Казахстан транзитной страной для переправления товаров, поставленных в Афганистан из России и Китая. Наверно, именно поэтому Астана с первых дней прихода к власти Талибан установила дипломатические отношения с правительством Талибан. Пока Бишкек воздерживается от отношений с Кабулом. Туркменистан в этой стране преследует определённые цели, прежде всего это касается реализации проекта газопровода ТАГИ, железнодорожного проекта Кушка-Герат с выходом на иранский Чорбахор и железной дороги Туркменистан-Афганистан-Таджикистан.

Надо подчеркнуть, что Туркменистан и раньше придерживался лояльной позиции в отношениях с движением Талибан. Сегодня в отличие от соседних стран в Туркменистане аккредитован временный поверенный от сегодняшнего правительства Талибан Афганистана. Ашхабад с Кабулом сегодня поддерживают нормальные отношения. Республика Узбекистан в своей внешней политике считает афганское направление приоритетным. Ташкент, несмотря на смену политической системы в Кабуле, сохраняет дипломатические отношения с Афганистаном. Как отмечает Р. Сайфулин, «Узбекистан не

намерен конфликтовать со странами так называемого исламского пояса» [2]. Кроме того, Узбекистан рассматривает Афганистан как потенциальный рынок для своей сельскохозяйственной и промышленной продукции. Он намерен через территорию Афганистана выйти на Персидский залив и Индийский океан, которые очень важны для развития торгово-экономической деятельности стран Центральной Азии. Тем не менее, в отличие от Ашхабада Ташкент более осторожно общается с нынешним режимом Кабула. Если смотреть на новейшую историю узбекско-афганских отношений, то становится ясно, что Узбекистан раньше поддерживал антиталибское движение НИДА, а в последние годы Узбекистан не оказывает поддержку антиталибским силам, в состав которых входят почти все этнические узбеки Афганистана. Ранее в процессе борьбы с режимом талибов антитеррористические силы Запада были размещены на военных базах Узбекистана и Киргизстана, воинские подразделения США во время антитеррористической операции находились в узбекском городе Термез [7].

Таджикско-афганские отношения сегодня остаются ограниченными, поскольку Таджикистан в решении афганской проблемы имеет собственную позицию, в которой учитывает интересы таджиков, а не пуштунский этнос Афганистана. В свою очередь, нынешнее правительство Афганистана заинтересовано в поставке электроэнергии из Таджикистана в Афганистан. По мнению аналитика Р.Крумма, «Страны Центральной Азии не нашли общей концепции в отношении своего южного соседа Афганистана» [15]. Главная причина такого разногласия, по нашему мнению, заключается в глобальной трансформации геополитических процессов в Центральной Азии и постоянного изменения политической системы в самом Афганистане. Сегодня многие лидеры стран Центральной Азии, несмотря на недостатки политического курса Талибан, намерены установить отношения с их правительством. Потому что безопасность и стабильность региона во многом зависят от политической и военной ситуации в Афганистане

Необходимо отметить, что в самой Центральной Азии идея создания нового единого пространства находится на стадии формирования. Сторонники Центральноазиатской интеграции стараются ускорить этот процесс. Так как для этого в настоящее время существуют основные инструменты: географические, экономические, культурные, исторические и ряд других факторов, сближающих народы Центральной Азии. Как отмечает таджикский политолог Р. Абдулла, «культуры народов региона основываются как минимум на двух — исламской и советской» [3, с.86].

В настоящее время некоторые страны Центральной Азии находятся в процессе создания национального государства. До завершения этого процесса пройдет несколько десятилетий. Поэтому сегодня очень рано говорить о полномасштабном формировании единого пространства в Центральной Азии. Действительно, эти внутренние проблемы Центральной Азии препятствуют формированию единой политической платформы для установления отношения с новыми властями Афганистана. Кроме того, после прихода к власти Талибана в Кабуле резко изменилась геополитическая обстановка Центральной Азии. Политика террора и запугивания, которую талибы реализуют в Афганистане стали главной причиной изменения отношений многих стран мира, в том числе ближайших соседей Афганистана. Это было заметно особенно в ходе 4-ого заседания Московского формата консультаций по Афганистану. Почти все страны, включая Пакистан, критиковали нынешнюю политику власти Талибана в Кабуле. После прихода талибов в Кабул многие западные страны и международные организации покинули страну. Только Россия, Пакистан, Иран, Китай и некоторые страны Центральной Азии сохранили свои дипломатические отношения с новыми властями в Кабуле. Особенно, региональные государства надеялись на то, что талибы воспрепятствуют проникновению ИГ и других террористических группировок в Афганистан. К сожалению, эти надежды соседей не были оправданы со стороны Талибов. Кроме того, эти группировки постепенно становятся главной болью для самих талибов. Особенно, «ИГ-Хорасан» (террористическая группировка ИГ), используя слабость власти Талибан, постепенно расширяет поле своей

деятельности. Хотя власти Талибан постоянно заявляют, что на территории Афганистана не действуют никакие группировки исламского государства и другие террористические движения. Кроме того, в СМИ появляется противоречивая информация группировке «ИГ - Хорасан». Некоторые аналитики предупреждают о перерастании этой локальной угрозы в глобальную. Сегодня всем известно, что эта группировка транснациональна, хотя основной ее костяк составляют пуштуны и незначительную часть выходцы из стран Центральной Азии. Кроме того, талибы прямо перед входом в Кабул разместили в разных регионах Афганистана такие террористические группировки, как ИДУ, ИДВТ и другие. Сегодня эти группировки размещены в провинции Нангорхор, и они до сегодняшнего дня верили ИГ. Группировки «ИГ – Хорасан» активно участвовали в войне против сил США и их союзников и правительства Ашрафа Гани. Движение Талибан в 2018-2022 годах активно поддержало «ИГ-Хорасона» и оснастило его военными средствами. Тем не менее, после прихода к власти Талибан занял жесткую позицию в отношении «ИГ-Хорасана». Они ликвидировали многие местные ячейки этих группировок. Тем самым, талибы хотят устранить своих оппонентов внутри страны.

Некоторые аналитики, несмотря на вышеназванные противоречия, отмечают постоянное сближение движения Талибана с «ИГ-Хорасаном». Надо отметить, что ухудшение отношений между этими группировками началось с того момента, когда Талибан призвал главу «ИГ-Хорасона» принять присягу на верность руководству Талибан. Потому что раньше он был верен главарю ИГ аль-Багдади. Этот вопрос стал главной причиной разногласия и появления идеологических противоречий между Талибан и «ИГ-Хорасан». Несмотря на эти идейные разногласия, идеологи Талибана расширили свои отношения с Исламским государством и его ячейками. Эти сближения основываются на идее глобального джихада, стратегических и моральных принципов этой идеологии. Другой ключевой принцип, который сближает эти группировки - это создание исламского халифата на огромной территории, где существуют мусульманские сообщества. Талибы на протяжении своей многолетней борьбы были верны этим идеям и принципам. Они не одобряют бессистемный и стихийный подход «ИГ-Хорасан» к этой идее. В отличие от ИГ Талибан в стратегии реализации идеи глобального джихада имеют свой собственный подход. В пространстве такого джихада они имеют свою стратегию, которая кардинально отличается от стратегических целей ИГ. Руководство Талибан реально осознают цель «ИГ-Хорасан», особенно в целях конкуренции с ними. Они знают, что цель «ИГ-Хорасан» - проникновение в страны Центральной, Южной и Западной Азии. «ИГ-Хорасан» в свою очередь, размещает свои группировки вдоль границы с Таджикистаном и Узбекистаном. Эта организация учитывает опыт талибов в решении политических вопросов с точки зрения этнонациональных принципов. Поэтому «ИГ-Хорасан» старается укрепить свои позиции на севере Афганистана, где в основном проживают таджики и узбеки. Они в этом случае легко могут привлечь в свои ряды местных салафитов. По этому поводу правильно отмечает Е.М. Примаков: «В таких условиях очень важно различить широкие слои населения, не только немусульманских, но и мусульманских стран, разницу между исламским фундаментализмом и исламским экстремизмом [10]. Данная проблема действительно превратилась в камень преткновения решений многих проблем в мусульманских странах, особенно в Афганистане. Кроме того, сегодня в Афганистане главной является проблема власти. До сегодняшнего дня среди всех заинтересованных сил особую актуальность приобретает тема создания инклюзивного правительства, которую с приходом к власти обещали талибы. Эту идею тогда поддерживали лидеры многих соседних стран с Афганистаном. Эту идею особо подчеркнул Президент Российской Федерации В.В.Путин на встрече глав государств членов ОДКБ в Ереване.

Надо отметить, что сегодня изменение позиции лидеров Талибан вызывает особую тревогу, и не только тревожит многих лидеров стран региона, но и беспокоит главных игроков, заинтересованных в решении афганской проблемы. Все эти необдуманные выходки и политические поступки талибов осложняют вопрос официального признания

их власти в Афганистане. Политические реалии современного Афганистана явно показывают, что лидеры Талибан практически не хотят делить власть с другими политическими силами страны. Анализ политических действий талибов за два последние года показывает, что они намерены поэтапно вытеснять своих политических оппонентов с политической сцены страны. Кроме того, они после прихода к власти не только очистили свои ряды от представителей непутунских племен и провели под таким принципом чистку во властных структурах страны. Эти и другие узконациональные и узкоэтнические принципы талибов явно показывают их склонность к монополизму и авторитарности в управлении страной. Из этих политических действий Талибан в организации властных структур можно сделать вывод, что они не намерены разделять власть с другими силами и политическими движениями Афганистана.

На последнем совещании руководителей органов безопасности и разведслужб стран СНГ, секретарь совбеза РФ Н. Патрушев заявил, что в контексте глобальных усилий по противодействию терроризму, наркотрафику и незаконному обороту оружия, обстановка в Афганистане привлекает к себе особое внимание. Он особо подчеркнул проблемы нормализации обстановки в стране после прихода к власти движения Талибана [6]. Действительно, сегодня созданную талибами систему управления нельзя считать устойчивой. Потому что лидеры Талибан должным образом при создании нового правительства не учитывают уроки недавней истории страны, особенно новой истории государственности Афганистана. На 77-ой Сессии Генассамблеи ООН даже представители Пакистана и Катара, которые реально содействовали приходу Талибан к власти в Кабул, заявили свою обеспокоенность превращением Афганистана в убежище для террористических группировок. Кроме того, на данной сессии было отмечено, что на территории Афганистана сегодня свободно расположились боевики террористической группы «Ал-Каида». Свидетельством того является устранение лидера этого движения Айман аз-Завахири в августе 2022 года.

Нынешняя ситуация в этой стране не только в военно-политическом, но и в экономическом и социальном плане жуткая. Почти более 90 процентов населения страны живут в трудной социально-экономической обстановке, экономика страны полностью развалена, банковская система не работает. Население страны больше не хочет войны, роста терроризма и появления новых беженцев. Очевидно, что Талибан не смогли выполнить свои обещания и политические обязательства, которые они взяли на себя. Эта политическая неопределённость является камнем преткновения в привлечении иностранных инвестиций в экономику страны. Китай был заинтересован в работе с талибами, но эта неопределённость политической системы страны, особенно нерешённые проблемы безопасности, воздерживают его от инвестирования в экономику Афганистана. Сегодня Пакистан обвиняет нынешнюю власть Кабула в оказании поддержки пакистанским талибам. Потому что их лидеры после вытеснения из Пакистана, нашли убежище в Афганистане. Кроме того, в последнее время случилось несколько боевых столкновений между военными силами Талибан с пакистанскими пограничниками. Эти события вынуждают Пакистан пересмотреть свою политику в отношении нынешних властей Кабула.

Многие страны региона разочарованы политикой талибов в отношении других этносов страны, представителей других течений ислама. Особенно вызывает тревогу отношение Талибан к женщинам страны. Кроме того, рост экстремизма беспокоит страны Центральной Азии. Раньше Талибы рассчитывали на установление дипломатических и экономических отношений с соседними странами, такими как Россия, Иран, Китай, Турция, Пакистан и государства Центральной Азии.

Таким образом, перечисленные негативные явления, которые существуют в политике Талибан, стали главной причиной воздержания многих стран в отношении с властями Талибана. В настоящее время Афганистан практически оказался в политической и экономической изоляции. Тем не менее, лидеры и идеологи движения Талибан не

намерены изменять свою политику. В целом, сегодня главная проблема, которая кардинально влияет на решение афганской проблемы - это кризис власти в этой стране.

Рецензент: Нуриддин П.Р. – к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимбеков С. История Афганистана / С.Акимбеков. - Астана-Алмата, 2015,-с.460.
2. Афганистан РУ. [Электронный ресурс]. www.afghanistan.ru
3. Абдулло Р. Таджикистан и региональная интеграция в Центральной Азии// Центральная Азия и Кавказ. – Лусло (Швеция), 2007. -№5. - С.86.
4. Анварзод Махрам: Исламский фактор как инструмент дестабилизации Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://cabar.asia/tu/mahram-anvarzod-islamskij-faktor-kakinstrument-destabilizatsii-tsentralnoj-azii>
5. Искандаров К. Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века / К.Искандаров. -Душанбе: Ирфон,2002. -С.163.
6. Искандаров А. Региональное сотрудничество для решения проблемы бедности в Афганистане/ А.Искандаров, И.А.Сафранчук, Ф.М. Юсуфджонов //Известия Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан, 2018. - № 1. – С. 75-78.
7. Круми Р. Центральная Азия: стабильность любой ценой //Центральная Азия: собственный взгляд. – Бишкек: изд. Дом «Принтхоус»,2006.- С.450.
8. Мендер И.Б. Искусство тайной войны (зеркало спецслужбы) / И.Б. Мендер. -М:РИПОЛ классик,2021.- С.9.
9. Махмадов А.Н. Религиозно-политический экстремизм как фактор угрозы региональной безопасности / А.Н. Махмадов (Мухаммад А.Н.) Ю.А. Рахмон //Известия Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан, 2017. - № 4. – С.115-120.
10. Примаков Е.М. Ближний Восток: на сцене за кулисами / Е.М. Примаков. -М:ЗАО Центрполиграфия,2016.-с.410.
11. Серенко А. «Скрытый эмир». [Электронный ресурс]. [\ \https://centrasia.org](https://centrasia.org)
12. Сайфулин Р. Республика Узбекистан: Политическая динамика\ \ Центральная Азия: собственный взгляд / Р. Сайфулин. -Бишкек: Изд Дом «Притхоце».2006.-388с.
13. Саидов Х.С. Афганистан: сильная центральная власть или федеративное устройство?// Проблемы безопасности государств Центральной Азии в условиях современного мироустройства: тенденции и подходы к обеспечению стабильности / Х.С. Саидов Материалы Международной конференции (г. Душанбе, 27 марта 2014г.). – Душанбе, 2014. – С.123-131.
14. Угроза Средней Азии из Афганистана 2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voprosik.net/ugroza-srednej-azii-iz-afganistana-2016>.
15. Центральная Азия: Собственный взгляд. – Бишкек: изд.дом “Принтхоус”,2006,- с. 463.

ВАЗЫИ КУНУНИИ СИЁСИ ДАР АФҒОНИСТОН

Дар мақола масъалаи вазыи кунунии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Афғонистон баррасӣ мешавад. Баъди ба сари қудрат омадани Толибон ин мавзӯ ҳеле муҳим ва доғ гардид. Толибон дар Қобул ҳукуматро бидуни ягон муқобилият, ҳеле осон ба дасти худ гирифтанд. Аз лаҳза ба сари қудрат омадани онҳо дар кишвар вазыи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҳеле печида гардид. Бисёре аз сармоягузори хориҷӣ, ки ҳадафи маблағгузорӣ ва рушди иқтисодии Афғонистонро доштанд, аз ин ҳадафи худ ё худдорӣ қарданд ва ё кишварро тарк қарданд. Иқдомҳои саҳт ва нодурусти ҳукумати нави Қобул бисёре аз қасонеро, ки мехостанд, ба ин кишвари азияткашида кӯмак кунанд, тарсонид. Муаллиф дуруст қайд мекунад, ки Толибони имрӯза аз Толибони дирӯза ба қулӣ фарқдоранд. Толибони имрӯза бо иқдомҳои носолим, эълomiaҳои сиёсии беандеша ва тадбирҳои ба воқеият мутобиқнабуда тафовутдоранд. Террор ва тарсондани аҳолии усули асосии роҳбарӣ ва қорбарии онҳо бо ҷомеаи Афғонистон аст. Онҳо мехоҳанд, дар Афғонистон низомии сиёсии асримиёнагиро (Аморати исломӣ) барқарор кунанд, ки он ба воқеиятҳои сиёсии замони мо қомилан номувофиқ аст. Дар мақола таъкид мешавад, ки номуайянии сиёсии Толибон кишварро ба бухрони азими сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мубовҷа намуд, ки кишвар айни замон аз он баромада наметавонад. Имрӯз дар Афғонистон бухрони ҳукумат амиқтар меравад, ки он табиист, ки садди роҳи ҳалли масоили зиёди сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мегардад. Ин ва дигар масъалаҳои ҳаётан муҳими Афғонистони кунунӣ дар мақолаи мазкур муфассал баррасӣ мешавад. Муаллиф дар асоси далелҳои воқеӣ манзараи умумии ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии Афғонистони кунуниро рӯнамо менамояд.

Калидвожаҳо: сиёсат, ҳокимият, Толибон, Афғонистон, геополитика, иқтисод, бухрон, ҷомеаи Афғонистон, кишвар, низом, экстремизми исломӣ, терроризм.

НОВАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В АФГАНИСТАНЕ

В данной статье рассматриваются сегодняшние политические, экономические и социальные проблемы Афганистана. После прихода к власти Талибан эти проблемы обострились как никогда. Талибы в Кабуле без препятствий взяли управление страны в свои руки. С момента их прихода к власти в стране резко обострилось социально-экономическое положение. Многие иностранные инвесторы покинули страну, а внешние инвесторы, которые были намерены вкладывать свои средства в экономику Афганистана, воздержались. Резкие и необдуманные политические шаги новых властей Кабула напугали тех, кто хотел помочь этой многострадальной стране. Автор правильно отмечает, что нынешние талибы во многом отличаются от предыдущих талибов своей необдуманной и суровой политической риторикой и судебной системой. Террор и запугивание населения остаётся их главным методом работы с населением Афганистана. Они хотят в Афганистане установить средневековую политическую систему управления (исламского эмирата), которая абсолютно не соответствует современным политическим реалиям. В статье отмечается, что неопределённая и необдуманная политика Талибов повергла страну в глубокий экономический, политический и социальный кризис, из которого страна не может выйти. В целом, сегодня в Афганистане усугубляется кризис власти, который несомненно препятствует решениям многих политических, экономических, социальных и других жизненно важных проблем. Эти и другие проблемы, существующие в Афганистане, подробно рассмотрены в статье. Автор на основе реальных фактов показывает общую картину политической и социальной жизни Афганистана.

Ключевые слова: политика, власть, Талибан, Афганистан, геополитика, экономика, кризис, афганское общество, страна, режим, исламский экстремизм, терроризм.

NEW POLITICAL REALITY IN AFGHANISTAN

This article examines the current political, economic and social problems of Afghanistan. After the Taliban came to power, these problems have become more acute than ever. The Taliban in Kabul took control of the country into their own hands without hindrance. Since their coming to power, the socio-economic situation in the country has sharply worsened. Many foreign investors left the country, and external investors who intended to invest their funds in the Afghan economy refrained. The abrupt and ill-considered political steps of the new Kabul authorities scared many who wanted to help this much-suffering country. The author correctly notes that the current Taliban differ in many ways from the previous Taliban with their reckless and harsh political rhetoric and judicial system. Terror and intimidation of the population remains their main method of working with the population of Afghanistan. They want to establish a medieval political system of governance (Islamic emirate) in Afghanistan, which is absolutely inconsistent with today's political realities. The article notes that the vague and ill-considered policy of the Taliban has led the country into a deep economic, political and social crisis, from which the country cannot get out. In general, the crisis of power is deepening in Afghanistan today, which undoubtedly hinders the solutions of many political, economic, social and other vital problems. These and other problems existing in Afghanistan are discussed in detail in the article. The author shows the general picture of the political and social life of Afghanistan on the basis of real facts.

Keywords: politics, government, Taliban, Afghanistan, geopolitics, economy, crisis, Afghan society, country, regime, Islamic extremism, terrorism.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Фарзонаи Шамсиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рудаки 17. Телефон: (+992) 918-72-25-32. E-mail: fairy-f@mail.ru

Сведения об авторе: *Фарзонаи Шамсиддин* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-72-25-32. E-mail: fairy-f@mail.ru

Information about the author: *Farzonai Shamsiddin* – Tajik National University, assistant of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, 17 Rudaki Ave. Tel: (+992) 918-72-25-32. E-mail: fairy-f@mail.ru

**ҲАЁТИ ИҚТИМОӢ-ИҚТИСОДӢ ВА МАЪНАВИИ ТОЧИКОНИ АФҒОНИСТОН
ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ ТОЧИК**

Кодиров Д.С.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар таърихнигории ҷаҳонӣ ҳаёти иқтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон инъикоси воқеӣ ёфтааст, аммо то кунун баъзе аз масоили он ба таҳқиқоти нав вобаста ба шароити нави муносибатҳои ҷамъиятӣ ниёз дорад.

Соҳтори иқтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон дар таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷики замони Иттиҳоди Шуравӣ ва дар давраи Истиқлоли давлатии Тоҷикистон дар асоси пажӯҳишҳои шарқшиносони тоинқилобӣ, Шуравӣ, ғарбӣ ва ҳуди афғонҳо сурат гирифтааст. Афғонистоншиносони тоҷик зимни таҳқиқоти худ перомуни тоҷикони Афғонистон аз асарҳои муҳаққиқоне, назари А.В.Давидов, М.С.Андреев, И.Минаев, Н.И.Семенов, П.Алексеев, А.А.Поляк, Л.К.Артаманов, И.М.Рейснер, Ю.В.Ганковский, Г.Роулинсон, М.Элфинстон, А.Бернс, М.Ф.М.Губор, М.Х.Кокар, Файз Муҳаммад Котиб ва дигарон истифода намуда, дар навбати худ, ҷойгоҳи муҳаққиқони дар боло овардашуда ва дигар пажӯҳишгароне, ки ба омӯзиши соҳтори иқтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикон машғуланд, махсус қайд намудаанд.

Муҳаққиқи англис М.Элфинстон, ки аз таҳқиқоти ӯ афғонистоншиносони тоҷик васеъ истифода намудаанд, бар он назар аст, ки тоҷикони Афғонистон вазъи вазнини иқтимоӣ-иқтисодиро бо ба сари қудрат омадани сулолаи Дуррониён паси сар намуданд ва дар ин маврид таъкид менамоянд «...аксари онҳо (тоҷикон-Д.Қ.) аз моликияти худ маҳрум гаштаанд ва ба сифати хизматгор ва иҷорагир дар хоҷагии соҳибмулкӣ афғони худ қору зиндагӣ менамоянд» [1,с.311]. Умуман, М.Элфинстон бар он назар аст, ки тоҷикон дар нисбат ба афғонҳо молиқии зиёд пардохт менамоянд. Бояд тазаққур дод, ки дар таҳқиқоти афғонистоншиноси машҳури Иттиҳоди Шуравӣ Ю.В.Ганковский, ки аз он афғонистоншиносони тоҷик дар таҳқиқоти худ васеъ истифода кардаанд, бар он назар аст, ки «аксари қабилҳои афғон аз пардохти молиқӣ ва хироч озод буданд, ё ин ки молиқӣ аз онҳо ба сифати рамзӣ андӯхта мешуд» [7,с.113-114]. Ба ҳамин тартиб дигар муҳаққиқони афғонистоншиноси тоинқилобӣ, Шуравӣ, ғарбӣ ва ҳуди афғон аз вазъи мураккаби иқтимоӣ-иқтисодии тоҷикон дар давлатдорӣ афғонҳо андешаҳо баён доштаанд, ки тасдиқи ҳудро дар таълифоти афғонистоншиносони тоҷик пайдо намудаанд. Тоҷикон дар хоҷагидорӣ низ пешсаф буданд, ки дар ин бора тамоми афғонистоншиносони ҷаҳонӣ ва хосса ҳуди донишмандони тоҷик баҳои баланд додаанд. Р.Маҳмадшоев назари афғонистоншиноси номии Шуравӣ И.М.Рейснерро дар хусуси пешаи кишоварзӣ ва ҳунармандии тоҷикони Афғонистон таъкид намудааст: «Устодони афғонҳо, ки онҳо дертар аз ҷорводорӣ бодиянишин ба заминдорӣ муқимӣ дар соҳаи ҳунармандӣ ва хоҷагии деҳот гузариш намуданд, маҳз тоҷикон ва дар радифи онҳо бархе халқиятҳои ҳиндуҳо ҳисоб меёфтанд» [13,с.199-200].

Муҳаққиқи рус М.С.Андреев оид ба тоҷикон мулоҳизаронӣ намуда, дар ин замина дар асару мақолаҳои худ андешаҳои ҳудро ҷамъбаст намудааст [5]. Тавре ин донишманд баён менамояд: «Тоҷикон дар байни мардумони Осиёи Миёна сокинони бумӣ маҳсуб меёбанд. Онҳо ҳамзамон дар Хуросон дар қисмати зиёди Афғонистон ҳаёт ба сар мебаранд. Афғонистонро то ҳол сокинони он Хуросон меноманд» [5,с.56]. Дар таҳқиқоти дигари шарқшиноси номӣ М.С.Андреев дар хусуси этнологияи мардумони водии Панҷшери Афғонистон, ки таърихан аз тоҷикон иборат мебошанд, дар заминаи маводҳои ҷамъовардашудаи муаллиф аз сафар ба Афғонистон дар соли 1926 таҳлил ва арзёбии воқеъбинона сурат гирифтааст [6]. Муаллиф кӯшиш

намудааст, ки ба таври возеҳ дар нух қисмати ин китоб оид ба чуғрофиёи таърихии водии Панҷшер, либос ва урфу одати сокинони он, зироаткорӣ, боғдорӣ, кишту кор, чорводорӣ, маснуоти пашмина, тичорат, шикор, маросими тӯй ва анъаноти он, маросими дафну чаноза, шаклҳои лаҳад, муносибат ба мурда, мазорҳо ва нақши онҳо дар ҳаёти панҷшерихо, эшонҳо, табобати беморихо, азоимхонӣ, боқимондаи эътиқоди бостонӣ, бозиҳои кӯдакона ва дигар маълумоти этнологиро пешкаши хонанда намояд.

Академик Аҳрор Мухторов низ дар бораи тоҷикони Афғонистон таҳқиқот анҷом додааст. Махсусан дар ёддошти сафари худ ба Афғонистон дар бораи ҷомеаи ин кишвар, хоса ба тоҷикон мароқ зоҳир намудааст [17;18]. Мавсуф дидгоҳи хешро дар бораи шахрҳои Афғонистон ва шахсиятҳои илму адаби ин кишвар дар давраҳои гуногун зимни сафарҳои худ ба ин кишвар манзури хонандагон намудааст.

Ҷ.Назаров афғонистоншиноси номии тоҷик яке аз чехраҳои мондагори илмии Тоҷикистон буданд, ки ҳам дар замони Иттиҳоди Шуравӣ ва ҳам дар даврони Истиқлоли давлатии Тоҷикистон ба тамоми масоили таърихи Афғонистон, хоса ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти тоҷикони Афғонистон машғул гардида, дар ин замина асарҳои бунёди дар таърихнигории ватанӣ ба мерос гузоштанд. Мавзуи ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти тоҷикони Афғонистон бо як нигоҳи илмии воқеъбинона дар таҳқиқоти Ҷ.Назаров инъикоси худро ёфтааст. Мавсуф ҳам дар асару мақолаҳои даврони Шуравии худ ва ҳам дар замони Истиқлоли давлатии Тоҷикистон ба ин мавзӯ дахл намуда, ҷойгоҳи тоҷиконро дар ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти Афғонистон махсус қайд намудааст. Умуман, устод Ҷ.Назаров ханӯз аз охири солҳои 50-уми қарни XX ба мавзуи тоҷикон дахл намуда, дар ин замина асарҳои мондагор боқӣ гузоштанд. Дар хусуси ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти тоҷикони Афғонистон махсусан дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ профессор Ҷ.Назаров шумораи зиёди асару мақолаҳо бо забони тоҷикию русӣ таълиф намуд, ки аз онҳо имрӯз таърихнигорони ватанӣ ва ҷаҳонӣ васеъ истифода менамоянд [20]. Ҷамзамон, аз ҷониби устод Ҷ.Назаров дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ дар таҳқиқоти рисолаи доктории хеш дар баробари инъикоси таърихнигории ҷунбишҳои мардумӣ, маорифпарварӣ ва зиддифеодалӣ дар Афғонистон охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX мавзуи ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти тоҷикон таҳқиқ гардидааст [22]. Вале ба назари мо бинобар маҳдудияти мафкуравӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ Ҷ.Назаров ба монанди дигар донишмандони тоҷик наметавонист, масъалаи мазкурро ба таври муфассал таҳқиқ намояд. Бо пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва Истиқлоли давлатӣ ба даст овардани Тоҷикистон дар таърихнигории ватанӣ мавзуи ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти тоҷикони Афғонистон аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик ҳолисона таҳқиқ гардида, асару мақолаҳои фаровоне ба таъриб расиданд. Устод Ҷ.Назаров дар ин давра низ рисолати таърихии худро иҷро намуда, дар бораи тоҷикон ва нақши онҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти Афғонистон асару мақолаҳои зиёде мунташир намуд. Дар ин замина аз ду асари бунёдии Ҷ.Назаровро, ки махсусан ба таърихи тоҷикони Афғонистон бахшида шудаанд ва дар онҳо бемуболиға ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавияти тоҷикони ин кишвар ҳолисона инъикос гардидааст, бояд махсус қайд намоем [19;21].

Афғонистоншинос Ш.Зарипов низ дар таҳқиқоти хеш дар бораи ҳаёти иҷтимоӣ ва иҷтимоии тоҷикони Афғонистон ишораҳо намудааст [8]. Ба таъкиди Ш.Зарипов, дар таъриб ба афғонистоншиноси ўзбек М.А.Бобоҳочаев, «Кӯчиёни афғон заминҳои ҳосилхези воҳаҳои заминдори Қандаҳор, Кобул ва Ҳиротро ба даст оварда, на танҳо аҳолии бумии ин ҷойҳо - тоҷиконро аз ҳуқуқи замин маҳрум сохтанд, балки онҳоро ба иҷоракор табдил доданд. Ҷамзамон, кӯчиёни афғон аз тарзи ҳаёти ҷодарнишинӣ ба заминдорӣ муқимӣ таҳти таъсири тоҷикон батадрич гузариш намуданд» [8,с.118].

Яке аз муаррихоне, ки мавзуи мазкурро мавриди таҳқиқ қарор додааст, доктори илмҳои таърих Р.Маҳмадшоев маҳсуб меёбад. Мавзуи рисолаи номзадӣ ва доктории ӯ маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Р.Маҳмадшоев зимни таҳқиқоти анҷомдодааш оид ба ҳаёти иҷтимоӣ-иҷтисодӣ ва маънавияти тоҷикони

Афғонистон дар миёнаҳои қарни XVIII ва ибтидои қарни XX, сохтори иҷтимоию иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ, ҳаёти хоҷагидорӣ, хоҷагии қишлоқ ва касбу ҳунар, нақш ва мақоми фарҳанги маънавии тоҷикон дар ҳаёти мардумони Афғонистон, илм ва маориф, ҳаёти адабӣ, дин ва эътиқодоти динӣ, оила ва муносибатиҳои оилавӣ ва дигар масъалаҳои баррасӣ намудааст. Муаллиф бар он назар аст, ки «дар тоҷикони Афғонистон муддатҳо пеш то таъсиси давлати мустақили афғонҳо тахти сарвари Аҳмадшоҳи Дурронӣ (1747) муносибатиҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ба худ хос барои форматсияи иҷтимоӣ-иқтисодии феодалии намуди Шарқӣ баргарӣ доштанд» [13,с.180]. Ин андешаи муҳаққиқи тоҷик Р.Маҳмадшоев дар таҳқиқоти аксарияти шарқшиносони Шуравӣ, махсусан афғонистоншиноси номӣ И.М.Рейснер низ тасдиқ ёфтааст ва дар ин маврид зикр мегардад, ки дар тамоми давраҳои асрҳои миёна ва замони нав рушди ҷомеаи феодалии тоҷикони Хуросон (Афғонистон-Д.Қ.) нақши муайянкунандаро дар тақдири халқҳои ин минтақа, хосса паштунҳо бозӣ намудааст. Қабилҳои паштун маҳз аз ҳаёти кӯчӣ ба ҳаёти муқимӣ, аз ҷомеаи обшонаи ибтидоӣ ба муносибатиҳои феодалии тахти таъсири тоҷикон гузариш намуданд.

Афғонистоншиноси зиндаёд Ш.Имом ба мавзуи тоҷикон дахл намуда, дар ин замина фикри андешаҳои худро доир ба ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва маънавии онҳо дар таҳқиқоти худ баён доштааст. Махсусан дар асари «Нигоҳе ба таърихи тоҷикони Афғонистон дар нимаи дувуми қарни XIX ва қарни XX» фикрҳои муаллиф оид ба ин мавзӯ мубрам ҳисоб меёбанд. Ш.Имом перомунӣ тоҷикон чунин мулоҳиза баён менамояд: «Тоҷикон – ворисони таърихии ориёӣҳои марказӣ муддати тулонӣ дар маҳд (ареал)-и собит ва хосси ҷуғрофӣ-таърихӣ, ҷуғрофӣ-этнографӣ ва таърихӣ-фарҳангӣ – Ориёноӣ бостонӣ ва Хуросону Мовароуннаҳри асрҳои миёнаву замони муосир ва Осиеӣ Марказии қарнҳои XIX-XX чун мардумони бумӣ ва соҳибтамаддун ҳастии таърихии худро таъмин намудаанд» [9,с.5]. Ҳамзамон, доктори илмҳои таърих, профессор Ш.Имом дар хусуси илм, адаб ва фарҳанги Хуросон (Афғонистон) дар нимаи дувуми қарни XIX мулоҳизаҳо баён намуда, дар хусуси тоҷикон ва нақши онҳо дар ҳаёти маънавии Афғонистон бо далелҳои муътамад фикрҳои ҷолиб ироа намудааст. Ба қавли ӯ, дар қиёс ба дигар кишварҳои минтақа, аз ҷумла Ҳинд, Эрон ва Туркия, дар Афғонистон руқдҳои маънавий ҳукмрон буд, аммо ҳаёти илмӣ, адабӣ ва фарҳангӣ дар Афғонистон то андозае руқд менамуданд. Қабл аз ҳама улуми динӣ, таърихигорӣ ва адабиёт дар қарни XIX руқду такомул ёфтанд. Тавре дар бахши таърихигорӣ ин давра Ш.Имом таъкид менамояд: «Воқеоти таърихи Афғонистон аз оғози аморати амир Дустмуҳаммадхон то оғози салтанати Абдураҳмонхон дар китоби Мирзо Яъқубалии Ховӣ «Подшоҳони мутааххири Афғонистон» инъикос ёфтаанд ва он барои шинохти сарнавишти таърихии тоҷикони Хуросон аз аҳаммият ҳолӣ нест» [9,с.67].

Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон дар таҳқиқоти доктори илмҳои таърих Қ.Искандаров низ инъикоси худро ёфтааст [10;11]. Қ.Искандаров кӯшиш намудааст, ки мавзуи мазкурро дар тақия ба сарчашмаҳои асил ва адабиёти илмӣ муҳаққиқони тоинқилобӣ, Шуравӣ, ғарбӣ ва афғон бо нигоҳи тоза ба ҳонанда пешкаш намояд. Барои намуна муаллиф дар бораи тоҷикони Афғонистон чунин афкорро пешниҳод менамояд: «Мушкилии тоҷикони Афғонистон ба мисли тоҷикони Осиеӣ Миёна ин аст, ки баъд аз фурӯпошии давлати Сомониён ба истисноӣ зуҳури кӯтоҳмуддати давлатҳои тоҷикӣ, монанди “Давлати Ғурриҳо” ва “Давлати Куртҳои Ҳирот” дар асрҳои XIII-XIV дар тули 1100 сол онҳо аз робитаҳои низомӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ҳошия ронда шуда, аз қудрати давлатӣ ва сиёсӣ маҳрум буданд. Аммо онҳо дар шароити ниҳоят мушкили зиндагӣ бо рехтани ҳуни худ ҷароғи забону фарҳанг ва ҳувияти худро фурӯзон нигоҳ доштанд» [11,с.32].

Бозбинии таърихи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон дар паҷуҳишҳои Ҳ.С.Саидов низ анҷом гирифтааст. Ҳ.С.Саидов дар таҳқиқоти худ чунин нуқтаи назарро оид ба ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон пешниҳод намудааст, ки ба андешаҳои бисёре аз афғонистоншиносони беғарази номдори гузашта ва ҳозираи шарқӣ ва ғарбӣ шабоҳат доранд. Барои мисол,

ӯ дар таҳқиқоти худ таъкид менамояд: «Хусусиятҳои таърихию этнографии тоҷикон, ки халқҳои муқимӣ ҳисоб меёфтанд, дар қиёс ба дигар қабилҳо, бештар ба зироаткорӣ шугл доштанд... Тоҷикон мардумони сулҳпарвар ва бо меҳнатдӯстии худ шухратёр гашта буданд» [30,с.323].

Пажӯшишҳои муҳаққиқ Р.Абдуллоев низ оид ба масъалаи тоҷикони Афғонистондори аҳаммияти бузург аст. Мавсуф дар заминаи таҳқиқи омили этникӣ дар ин кишвар ба масъалаи мақоми тоҷикон дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии Афғонистон ишораҳо намудааст [2]. Р.Абдуллоев дар таъриҳ ба олими рус В.В.Григорев, ки ба китоби «Чуғрофиё»-и Карл Риттер шарҳу иловаҳои навиштааст, дар бораи таркиби аҳолии бумии Афғонистон дар ибтидои қарни XIX чунин андешаҳо манзур доштааст: «.. он аз ду қишри асосӣ иборат аст: 1) аз қавми ҳоким, ки ин мақомро дар давраи начандон дури таърихӣ касб намудааст ва ин қавми афгон аст; ва 2) аз мардумоне, ки дар кишвар то ишғоли он аз тарафи афгонҳо сукунат доштанд: инҳо тоҷикҳо, сватҳо, гиндкҳо, сияхпӯшҳо ва ғайра мебошанд» [2,с.22]. Умуман, Р.Абдуллоев дар таҳлили мавзуи мазкур аз маводи нодири муҳаққиқони ғарбӣ ва шарқӣ истифода намуда, онро дуруст арзёбӣ кардааст.

Дар таҳқиқоти Д.Н.Негматов «Инъикости таърихи Бухоро ва Афғонистони нимаи аввали асри XIX дар асари “Саёҳат ба Бухоро”-и Александр Бёрнс» ба масъалаи ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии тоҷикони Афғонистон то ҷое ишораҳо рафтааст. Махсусан дар таҳқиқоти ин муҳаққиқ баён мегардад: «Дини ҳукмрони давлати афгонӣ ислом бо равияи суннӣ гардид, ки қисмати зиёди қабилҳои афгон ва аҳолии тоҷики мамлакат аз он пайравӣ мекарданд. Руҳониёни мусулмон, ки табақаи болоии он як қисмати синфи феодалонро ташкил меод, дар ҳаёти мамлакат нақши муҳим дошта, ба мустақам шудани ҳокимияти шохӣ, ки ба табақаи руҳониён ҳуқуқҳо ва имтиёзҳои зиёд дода буд, кумак мерасонд» [23,с.20].

Б.Т.Азимова низ дар таҳқиқоти хеш оид ба ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон маълумот овардааст. Тавре ин муҳаққиқ дар таъриҳ ба С.Ҷ.Афғонӣ иброз мекунад: «Тоҷикон дар водихо ва афгонҳо дар кӯҳҳо ҳукмфармоӣ менамуданд. Бо мурури замон афгонҳо ба водихо омада, тоҷиконро дар маҳалли муқимиашон мутеи худ сохтанд ва танҳо як қисми онҳо дар баъзе маконҳо тавонистанд, мустақилияти худро ҳифз намоянд. Роҷеъ ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва умуман ҳаёти иҷтимоӣ тоҷикон С.Ҷ.Афғонӣ андешаронӣ намуда, тоҷиконро дар муқоиса ба афгонҳо на он қадар донишманд мепиндоранд ва ба қавли ӯ, байни онҳо аҳён-аҳён равшанфикронро вохӯрдан мумкин аст» [4,с.18-19]. Аммо ба ин қазовати С.Ҷ.Афғонӣ мо розӣ шуда наметавонем, зеро тоҷикон дар дарозии таърих дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маънавии Афғонистон ҷойгоҳи назаррасро ишғол менамуданд. Худи муҳаққиқи тоҷик Б.Т.Азимова дар таҳқиқоти худ низ дар таъриҳ ба дигар муҳаққиқони бегарази ҷаҳонӣ, аз қабилҳои А.Ф.Мейендорф, А.Бёрнс, А. Шишов, И.М.Рейснер, Н.В.Хаников ва дигарон ин андешаи муғризонаи маорифпарвари афгон С.Ҷ.Афғониро оид ба тоҷикон маҳкум намудааст.

Масъалаи ҳаёти маънавии тоҷикони Афғонистон дар як силсила асару мақолаҳои донишмандони адабиётшинос ва забоншиноси тоҷик таҳқиқ гаштаанд. Як зумра забоншиносони тоҷик ба таҳқиқи фолклори даризабони ин кишвар даст заданд. Аз ҷумла, аз ҷониби донишманди тоҷик Н.Маъсумӣ ва М.Холов китобе зерини «Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон» [14] таълиф гардид, ки дар он оид ба се соҳаи назми халқии афгон дубайтҳо, суруду таронаҳо ва ланҷи мулоҳизаҳо баён шудаанд. Тавре ин муаллифон нигоштаанд, аз мутолиаи дубайтҳо, суруду таронаҳо ва ланҷи хонанда кайфияти бадеӣ ва ғизоӣ маънавий ҳосил менамоянд. Фолклоршиноси дигари тоҷик Д.Обидов низ асару мақолаҳои зиёде дар хусуси фарҳанги омиёнаи даризабони ин кишвар иншо намудаанд. Д.Обидов дар китоби «Русум ва ақоиди мардуми даризабони Афғонистон» [27] масъалаҳои умдаеро аз таҷлили ҷашни Наврӯз ва оинҳои наврӯзӣ, истиқбол аз моҳи мубораки Рамазон ва Иди фитр, туйи арусӣ, ақидаҳои эътиқодоти одамон дар бораи ҳодисаҳои мухталифи

табиат ва ҷамъият, бозиҳои миллий ва шугунхоро дар ин кишвар мавриди баррасӣ қарор додааст. Ҳамзамон, Д.Обидзода дар таҳқиқоти дигари худ роҷеъ ба суруди рамазони ҳамзабонони афғонистонӣ мулоҳиза ронда, мавқеи онро дар қиёс ба сурудҳои ҳамзабонони тоҷикистонӣ, узбекистонӣ ва эронӣ нишон додааст [25]. Ба ҳамин тариқ, Д.Обидов дар рисолаи доктории худ мавзӯи сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистонро ба риштаи таҳқиқ кашидааст [26]. Фолклоршиноси дигари тоҷик С.Норматов дар мавзӯи очерки фолклори даризабонони Афғонистон таҳқиқот анҷом дод. Тавре эшон дар рисолаи «Фолклори тоҷикони Афғонистон» ибраз медорад: «Фолклори тоҷикони Афғонистон хеле бой ва аз ҷиҳати намуд гуногун буда, мавқеи он дар ҳаёти маънавий басо бузург аст. Дар зиндагии мардуми деҳоти дурдаст, ки дар шароитҳои шадиди зимистон робиташон бо дигар маҳалҳои мамлакат ба муддати тулонӣ қатъ мешавад, ин мавқеъ боз ҳам бештар вусъат меёбад» [24,с.3].

Пахлуҳои ашъори бархе аз шоирони тоҷикзабони Афғонистон дар таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Ҳ.А.Қурбонов дар таҳқиқоти худ ба шахсияти шоири номдор ва машҳури доираи адабии Ҳироти Афғонистон Ҳочӣ Муҳаммад Исмоили Сиёҳ даст зада, суҳанҳои тоза пешкаш намудааст [12]. Дар заминаи таҳқиқот муаллиф дар боби дуҷуми рисолаи худ, ки бо номи маснавии «Сағ ва шағол» ёд мешавад, мулоҳизаҳои перомони ҷомеаи Афғонистон баён доштааст. Маснавии мазкур дар соли 1929 аз ҷониби Исмоили Сиёҳ ба анҷом расид ва мавзӯи асосии онро ислоҳоти Амонуллоҳон ташкил медиҳад. Исмоили Сиёҳ дар оғози маснавии худ аз ислоҳоти Амонуллоҳон пуштибонӣ намудааст, аммо баъдан дар он муаллиф ба бархе аз ҷузъиёти ин ислоҳот муҳолифат нишон додааст. Ҳамзамон, Исмоили Сиёҳ дар интиҳои маснавии худ ибраз медорад, ки ин ислоҳот муҳолифи урфу одат ва умуман шариат ҳисоб меёбад. З.Мирзода дар рисолаи номзадии хеш ба таҳқиқи «Мавлавӣ Холмуҳаммади Ҳаста ва анъанаи тазкиранигорӣ дар Афғонистон» даст додааст. Тавре муҳаққиқ З.Мирзода ибраз медорад: «Осори гаронбаҳои илмӣ-адабии манзуму мансур ва хунари ӯ (Мавлавӣ Холмуҳаммади Ҳаста-Д.К) дар ганҷинаи илм ва адаби муосири Афғонистон саҳми шоиста ва дар соҳаи тарбият ва парвариши наслҳои оянда мактаби бузурге хоҳад буд» [15,с.154]. Суфиён Ҷаннатмир дар мавзӯи «Таҳқиқи ҷанбаҳои иҷтимоии ашъори Халилуллоҳи Халилӣ» таҳқиқот анҷом додааст. Муаллиф бар он назар аст, ки «ҷанбаи иҷтимоии ашъори Халилуллоҳи Халилиро мавзӯҳои ватану ватандӯстӣ, мақоми зан-модар, маориф, даъват ба иттиҳод, мубориза бо тафриқа, интиқод аз сиёсат, ситоиши мучоҳиддин ва размандагон, баёни душвориҳои ҷанг, беадолатиҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, интиқоди ихтилофоти қавмиву мазҳабӣ, муқовимат, шарҳи ранҷи гурбат ва мушкilotи муҳоҷират ташкил медиҳад» [31,с.23].

Перомони ҳаёти маънавии тоҷикони Афғонистон дар таҳқиқоти муҳаққиқони афғонӣ низ андешаҳои судманд баён гаштаанд. Инро мо метавонем, дар таҳқиқоти Абдулҳай Ҳабибӣ зери унвони «Забони духазорсолаи қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ» шохид гардем. Муаллиф бар он назар аст, ки «Кишвари Ориёнокуҳан – Боктариёноӣ қабл аз ислом, Хуросони давраи исломӣ ва Афғонистони феълӣ маҳди забони форсӣ-дарӣ аст» [3,с.25].

Ҳаёти маънавии тоҷикони Афғонистон дар таҳқиқоти Ҷ.Саидзода бозтоби худро ёфта, дар ин замина муаллиф якҷанд асару мақолаҳои ҷолиб пешкаш намудааст [28;29]. Муаллиф бар он назар аст, ки «Шеър ва мусиқии муосири Афғонистон барои мардуми мо бегона нест. Дар кишвари мо на танҳо номҳои шоироне чун Маҳмуди Тарзӣ, Халилуллоҳи Халилӣ, Моили Ҳиравӣ, Борик Шафееӣ, Восифи Бохтарӣ, Беранги Кӯҳдоманӣ, Латифи Пидром ва дигарон ошноянд, балки ашъори бархе аз онон ба барномаҳои таълимӣ низ вориданд» [29,с.3]. Ҳамзамон, муҳаққиқ Ҷ.Саидзода дар бораи шеъри муосири Афғонистон чунин мулоҳизаҳо ироа намудаанд: «Шеъри муосири Афғонистон, ки дар шароити ҳассоси таърихӣ, ҷангу нооромӣ эҷод мешавад, оинаи тамомнамоӣ вазъи сиёсату иҷтимоӣ, фарҳангиву маънавий, иқтисодию ахлоқии ин кишвар буда, аз таърихи пешина ва печидани ин

кишвар сарчашма мегирад, зеро баъди сукути давлати Сомониён ва зухури Ғазнавиён ин кишвар ҳамвора дар маърази набардҳои хунин қарор доштааст» [28,с.90]. Ҳамзамон, дар бораи ҳаёти маънавии ҷомеаи Афғонистон М.Миров дар асари «Афғонистон – пойгоҳи меҳр» [16] баъзе андешаҳои худро манзур доштааст. Умуман, таҳқиқоти М.Миров аслан дафтари хотироти ӯ дар бораи ин кишвар буда, муаллиф кӯшиш намудааст дар бораи ҳаёти фарҳангии Афғонистон мулоҳизаҳои худро баён созад. Нависандаи тоҷик М.Шукурзода якҷанд асари арзишманд дар бораи тоҷикони Афғонистон иншо намудааст. Махсусан дар асари «Ҷонпайванд» муаллиф чунин иброс доштааст: «Душманони фарҳанг ва адаби мо ба хоҳири эҷоди ҷудой миёни тоҷикони Варорӯд, порсизабонони Афғонистон ва бародарони мо дар кишвари модар, яъне Эрони имрӯз талош доштанд, тамоми мероси беш аз ҳазорсолаи воҳидамонро ба Эрони феълӣ илҳоқ намоянд, дар ҳоле ки ҳатто равшанзамирони Эрон комилан муҳолифи чунин андешаанд» [32,с.9].

Ҳамин тавр, ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон дар таърихнигории тоҷик дар замони Шуравӣ ва айни замон, яъне давраи Истиқлоли давлатии Тоҷикистон аз ҷониби афғонистоншиносони тоҷик ҳолисона таҳлили худро ёфтааст. Ҳамзамон, бояд қайд намоем, ки бинобар маҳдудияти мафкуравӣ дар замони Иттиҳод Шуравӣ афғонистоншиносони тоҷик наметавонистанд, ки ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистонро дар таърихнигории тоҷик дуруст арзёбӣ намоянд. Маҳз пош хурдани Иттиҳоди Шуравӣ ва ба Истиқлоли давлатӣ расидани Тоҷикистон имкон фароҳам овард, ки аҳли зиёи кишвар, хосса афғонистоншиносони тоҷик ба тамоми ҳуҷҷатҳои асила бойғониҳо, сарчашмаҳои нодири таърихӣ, адабиёти илмӣ хориҷӣ ва шарқӣ шинос шаванд, онҳоро ба гардиши илмӣ оварда, ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистонро ҳолисона мавриди таҳқиқ қарор диҳанд.

Муқарриз: Искандаров Қ.- д.и.т, АМИТ

АДАБИЁТ

1. Elphinstone M. An account of the Kingdom of Caubul and its Dependencies in Persia Tartary, and India, comprising a view of the Afghannation, and a history of the Dooraunee monarchy, in two vol. / M. Elphinstone.- London, 1819.P.311.
2. Абдуллоев Р. Нақши омили этникӣ дар ташаккулёбии давлатдорӣ дар Афғонистон /Р.Абдуллоев //Масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги Афғонистон (маводи конференсияи илмӣ бахшида ба ёдбуди олими шинохта, номзоди илмҳои таърих Саиданвар Шохуморов). -Душанбе, 2013.- С.12-25.
3. Абдулхай Х. Забони духазорсолаи қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ /Х.Абдулхай.-Душанбе: Меҳрона, 2017, 2019. -152 с.
4. Азимова Б.Т. «Татимат ал-баян фи т'арих ил-афган» Сейида Джамалуддина Афгани как исторический источник по истории Центральной Азии (XVIII-XIX вв.): Автореф. дисс... канд. ист. наука 07.00.09. – Историография, источниковедение и методы исторического исследования /Б.Т.Азимова. -Душанбе, 2010.- 25 с.
5. Андреев М.С. О таджикском языке настоящего времени М.С.Андреев //Материалы по истории таджиков и Таджикистана: Сборник 1-й. Сталинабад: Госиздат при СНК Таджикской ССР, 1949.- С. 56-70.
6. Андреев М.С. По этнологии Афганистана. Долина Панджшир. (Материалы из поездки в Афганистан в 1926г.) /М.С.Андреев //Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. -Ташкент, 1927. -101с.
7. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани. Очерк административной и военной системы. -М.: Изд-во восточной литературы,1958. -173с.
8. Зарипов Ш. Кочевники и полукочевники Афганистана /Ш.Зарипов //Афганистан. История, экономика, культура: Сборник статей. -М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989.- С.107-136.
9. Имом Ш. Нигоҳе ба таърихи тоҷикони Афғонистон дар нимаи дувуми қарни XIX ва қарни XX /Ш.Имом. – Душанбе, 2013. – 268 с.
10. Искандаров Қ. Тоҷикони Афғонистон дар раванди рақобатҳои кавмию сиёсии кишвар /Қ.Искандаров //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.– 2017.– №3/6.– С.12– 20.
11. Искандаров Қ. Тоҷикони дар масири таърихи навини Афғонистон /Қ.Искандаров //Илм ва ҷомеа .– 2018.– №1(9).– С.24-40.

12. Курбанов Х.А. Хаджи Мухаммад Исмаил Сиёх и его место в истории дариязычной литературы Афганистана второй половины XIX начала XX века: Автореф. дис.... канд. филол. наук. 10.01.06. – Литература народов зарубежных стран Азии и Африки /Х.А.Курбанов.-Душанбе, 1991.- 17 с.
13. Махмадшоев Р. Процессы этнополитического и социокультурного развития таджиков Афганистана (середина XVIII-начало XX вв.): Дисс... докт. ист. наука 07.00.03. - Всеобщая история (Новое и новейшее время)/Р.Махмадшоев.-М., 2011.-345 с.
14. Маъсумӣ Н. Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон (рубоиёт ва сурудҳо). Нашри III. /Н.Маъсумӣ, М.Холов.-Душанбе: Эҷод, 2005.-253 с.
15. Мирзода З. Мавлавӣ Холмуҳаммади Хаства ва анъанаи тазкиранигорӣ дар Афғонистон: Рис... ном. илм. филологӣ 10.01.03. – Адабиёти халқҳои мамӯлики хориҷ (Адабиёти форсӣ) /З.Мирзода.- Душанбе, 2004.-163 с.
16. Миров М. Афғонистон – пойгоҳи меҳр /М.Миров. -Душанбе: Адиб, 2013.-112 с.
17. Мухторов А. Аз пайи таърихи куҳан /А.Мухторов.-Душанбе: Ирфон, 1975.-94 с.
18. Мухторов А. Шаҳрҳои Афғонистон. Сӣ сол қабл аз ин (қайдҳои сафар) /А.Мухторов.-Душанбе: Деваштиҷ, 2003.-96 с.
19. Назаров Х. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон /Х.Назаров. – Душанбе: Дониш,1998.–656 с.
20. Назаров Х. Равобити Бухоро ва Афғонистон аз барпо шудани давлати Дурронӣ то ғалтидани аморати Бухоро /Х.Назаров. / Мухаррири масъул М. Боқиев. Шуъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттӣ Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон. – Душанбе, 1963.– 179 с.
21. Назаров Х. К истории происхождения и расселения племен и народов Центральной Азии /Х.Назаров. – Душанбе, 2004.– 103 с.
22. Назаров Х. Народные и просветительско–антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков) /Х.Назаров. Отв. ред. Б.И.Искандаров; Тадж. гос. ун–т. им. В.И.Ленина. – Душанбе: Ирфон, 1976.– 262 с.
23. Негматов Д.Н. Отражение истории Бухары и Афганистана первой половины XX в. в работе Александра Бёрнса «Путешествие в Бухару»: Автореф. дисс... канд. ист. наук 07.00.09.– Историография, источниковедение и методы исторического исследования /Д.Н.Негматов.- Душанбе, 2018.-50 с.
24. Норматов С. Фолклори тоҷикони Афғонистон /С.Норматов.-Душанбе: Ирфон, 2009. -528 с.
25. Обидзода Д. Рамазон ва суннатҳои он дар Афғонистон /Д.Обидзода.-Душанбе, 1998.-95 с.
26. Обидов Д. Календарные песни таджиков Афганистана Автореф. дис.... док. филол. наук. 10.01.09. – Фольклористика /Д.Обидов. -Душабе, 2000. -50 с.
27. Обидов Д. Русум ва ақоиди мардуми даризабони Афғонистон /Д.Обидов.-Душанбе: Империл-Групп, 2011.-261 с.
28. Саидзода Ҷ. Дину дунё ба ҳам оmez, ки иксир бувад (шеъри пешрав дар ҷомеаи пасрав) /Ҷ.Саидзода //Масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги Афғонистон.(маводи конфронси илмӣ бахшида ба ёдбуди олими шинохта профессор Х.Назаров). -Душанбе, 2014.-С.74-95.
29. Саидзода Ҷ. Нигоҳе ба шеър ва мусиқии муосири Афғонистон /Ҷ.Саидзода.-Душанбе, Ирфон. 2012.-104 с.
30. Саидов Х.С. Пуштуны. Проблемы этнокультурной идентификации: этногенез, политическое сознание, морально-духовные ценности и социально-бытовые традиции /Х.С.Саидов. -Душанбе: Эр-граф, 2022.-344 с.
31. Суфиён Ҷ. Чанбаи иҷтимоии ашъори Халилуллоҳи Халилӣ Автореф. рис... ном. илм. филологӣ 10.01.01. – Адабиёти тоҷик /Ҷ.Суфиён.-Душабе,2018.-25 с.
32. Шакурзода М. Ҷонпайванд /М.Шукурзода. -Душанбе: Адиб, 2006.-318 с.

ҲАЁТИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ ВА МАЪНАВИИ ТОҶИКОНИ АФҶОНИСТОН ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ ТОҶИК

Дар мақола муаллиф ҳаёти иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистонро дар таърихнигории тоҷик мувофиқи таҳқиқоти афғонистоншиносони тоҷики давраи Шуравӣ ва замони Истиклоли давлатӣ мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Тавре муаллифи мақолаи мазкур таъкид менамояд, мавзуи мазкур дар асару мақолаҳои зиёди муҳаққиқони тоҷик дар таърих ба осори афғонистоншиносони ҷаҳонӣ инъикоси худро ёфтааст, аммо масъалаи мазкур бозбинии навро тақозо менамояд. Ҳамзамон, ба қавли муаллифи мақола, дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ ва замони Истиклоли давлатии Тоҷикистон афғонистоншиносони тоҷик ҳаёти иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистонро дар асоси маъхазҳои таърихӣ нодир баррасӣ кардаанд. Ба таъкиди муаллиф, хусусияти таълифоти афғонистоншиносони тоҷики замони Истиклоли давлатии Тоҷикистон дар хусуси ҳаёти иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва маънавии тоҷикони Афғонистон дар он ифода меёбад, ки онҳо аз доираи андешаҳои илмие, ки вобаста ба масъалаи мазкур дар доираҳои илмӣ бархе аз афғонистоншиносии Шуравӣ ҳукмрон буд, баромада, онро дар таърих ба маъхазу асарҳои нодир олимони Шарқ ва Ғарб мавриди арзёбӣ қарор доданд. Дар таърих ба осори илмӣ таърихнигорӣ, забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ масъалаҳои вазъи вазнини иҷтимоӣ–иқтисодии тоҷикони Афғонистон, зироаткорӣ, боғдорӣ, кишту қор, қорводорӣ ва дигар маълумоти этнологӣ, ҳаёти

маънавӣ ва фарҳангии тоҷикон, фолклори тоҷикони ин минтақа аз ҷониби муаллифи мақола мавриди паҷуҳиш қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: таърихнигорӣ, афғонистониносоӣ, Афғонистон сохтори иқтисодию иҷтимоӣ, ҳаёти маънавӣ, тоҷикон, ҳаёти муқимӣ, илму адаб, фолклори тоҷикони Афғонистон.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ ТАДЖИКОВ АФГАНИСТАНА И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ТАДЖИКСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье автор рассматривает социально-экономическую и духовную жизнь таджиков Афганистана в таджикской историографии по материалам исследований таджикских историков Афганистана советского периода и времен государственной независимости. Как подчеркивает автор данной статьи, эта тема отражена во многих работах и статьях таджикских исследователей, основанных на трудах зарубежных афганистов, но этот вопрос требует нового рассмотрения. В то же время, по мнению автора статьи, в период Советского Союза и во времена независимости Таджикистана таджикские афганисты анализировали социально-экономическую и духовную жизнь таджиков Афганистана на основе редких исторических источников. По мнению автора, особенности сочинения таджикских афганистов периода независимости Таджикистана касающиеся социально-экономической и духовной жизни афганских таджиков, заключаются в том, что они выходили за рамки господствовавших в научных кругах взглядов некоторых советских афганистов, связанных с этим вопросом, и оценивали этот вопрос на основе источников и редких работ восточных и западных ученых. Автор статьи, опираясь на научные труды по историографии, языкознанию и литературоведениям проанализировал проблемы тяжелого социально-экономического положения таджиков Афганистана, вопросы земледелия, садоводства, посевов, скотоводства и другие этнологические данные, духовной и культурной жизни, а также фольклор таджиков этого региона.

Ключевые слова: историография, афганистика, Афганистан, социально-экономическое устройство, духовная жизнь, таджики, оседлая жизнь, наука и литература, фольклор таджиков Афганистана

SOCIO-ECONOMIC AND SPIRITUAL LIFE OF AFGHANISTAN TAJIKS AND ITS REFLECTION IN TAJIK HISTORIOGRAPHY

In the article the author examines the socio-economic and spiritual life of the Tajiks of Afghanistan in Tajik historiography based on the research materials of Tajik Afghan historians of the Soviet period and the times of state independence. As the author of this article emphasizes, this topic is reflected in many works and articles of Tajik researchers based on the works of foreign Afghans, but this issue requires a new consideration. At the same, according to the author of the article, during the period of the Soviet Union and during the independence of Tajikistan, Tajik Afghans analyzed the socio-economic and spiritual life of the Tajiks of Afghanistan based on rare historical sources. According to the author, the specificity of the writings of Tajik Afghans of the period of independence of Tajikistan regarding the socio-economic and spiritual life of Afghan Tajiks is expressed in the fact that they went beyond the prevailing scientific views in the scientific circles of some Soviet Afghans associated with this issue, and assessed this issue on the basis of sources and rare works of Eastern and Western scientists. Based on the scientific works of historiography, linguistics and literary critics, the author of the article analyzed the problems of the difficult socio-economic situation of the Tajiks of Afghanistan, agriculture horticulture, crops, cattle breeding and other ethnological data, spiritual and cultural life and folklore of the Tajiks of this region.

Keywords: historiography, Afghan studies, Afghanistan, socio-economic structure, spiritual life, Tajiks, settled life, science and literature, folklore of the Tajiks of Afghanistan

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кодиров Довар Саидаллоевич* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи фалсафа ва илмҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: (+992) 987103625, E-mail: Dovar7061988@gmail.com

Сведения об авторе: *Кодиров Довар Саидаллоевич* – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и гуманитарных наук **Адрес:** 734003 Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Саида Носира 33, Телефон: (+992) 987103625, E-mail: Dovar7061988@gmail.com

Information about the author: *Kodirov Dovar Saidalloyevich* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Humanities of the **Address:** 734003 Republic of Tajikistan Dushanbe, street. Said Nosir 33, Tel: (+992) 987103625, E-mail: Dovar7061988@gmail.com

Нуриддин П.Р., Хушвахтов Ф.Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асосҳои илмӣ-назариявии мафҳуми дипломатияи иқтисодӣ. Баробари рушди равандҳои ҷаҳонишавии истехсолот ва пайдоиши иштирокчиёни нави ғайридавлатии муносибатҳои байналмилалӣ, дипломатияи иқтисодӣ, ки дар байни фанҳои таълимии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва дипломатияи анъанавӣ қарор дорад, тағйироти амиқро аз сар мегузаронад. Шумораи субъектҳои муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва роҳи воситаҳои муносибатҳои мутақобилаи онҳо меафзояд, табиати худи дипломатияи иқтисодӣ дигаргун мешавад.

Дар илми муосир донишмандон ҳангоми таҳлил мафҳуми дипломатияи иқтисодиро ба се гурӯҳ ҷудо менамоянд:

1. Шарҳи васеъ. Мутобиқи он, дипломатияи иқтисодӣ (воситаҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ (сиёсӣ)) чун роҳи василаи расидан ба ҳадафҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ фаҳмида мешавад. Ҷонибдорони чунин шарҳ – И. А. Орнатский, В. Д. Шетинин, И. Д. Иванов ва дигарон мебошанд. Ҳанӯз дар солҳои 1980-ум муҳаққиқи рус И. А. Орнатский мафҳуми дипломатияи иқтисодиро чун «истифодаи усулҳои дипломатӣ ва воситаҳои иқтисодӣ аз ҷониби давлатҳо (расонидани кумакҳои иқтисодӣ, додани қарзҳои молиявӣ, таъмини дастрасӣ ба технологияҳо, содасозӣ ва ё мураккабсозии шартҳои тиҷорат ва ғайра) дар асоси муносибатҳои дучонибаву бисёрҷониба барои мусоидат ба рушди иқтисодиёти миллий, таъмини манфиатҳои иқтисодии хориҷӣ ва расидан ба ҳадафҳои муайяни сиёсӣ», шарҳ дода буд.

Баъдтар В. Д. Шетинин дипломатияи иқтисодиро чун пайвастании иқтисодиёт ва сиёсат, қабул ва татбиқи қарорҳои идоракунии, ки ба воситаи онҳо дар ҷаҳони муосир муносибатҳои ҳамкорӣ ва рақобат амалӣ мешаванд, шакл ва усулҳои рушд ва ташаккули иқтисоди бозоргонӣ ҳисобидааст. Ӯ дипломатияи иқтисодиро омилҳои муҳимми нумӯи ҷомеа ва ҳалли масъалаҳои асосии рушди иҷтимоиву иқтисодӣ муайян намудааст.

Бинобар афзудани нақши иштирокчиёни ғайридавлатӣ дар дипломатияи иқтисодӣ, аз ҷумла доираҳои корӣ ва ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, И. Д. Иванов мафҳуми дипломатияи иқтисодиро чунин шарҳ медиҳад: «Дипломатияи иқтисодӣ – ин маҷмуи воситаҳо ва амалҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи иқтисоди хориҷӣ бо таъки ба манфиатҳои миллий ва ҳамоҳангии мутақобилаи сохторҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ бо мақсади таъмини рушди устувори давлат ва амнияти иқтисодии он дар шароити ҷаҳонишавӣ мебошад».

Дар доираҳои илмӣ ба ғайр аз шарҳи васеъ боз ду шарҳи маҳдуди мафҳуми дипломатияи иқтисодӣ истифода мешавад.

2. Шарҳи маҳдуди яқум. Тибқи он дипломатияи иқтисодӣ чун воситаҳои иқтисодӣ барои расидан ба ҳадафҳои сиёсӣ дар арсаи байналмилалӣ, яъне таҳримҳои иқтисодӣ фаҳмида мешавад. Шарҳи мазкур ба муҳаққиқи нидерландӣ П. ван Бергейк тааллуқ дорад. Аксари муҳаққиқон бо ин гуна тафсири маҳдуд розӣ нестанд, чунки барои он дигар мафҳум – фишангҳои иқтисодии идораи давлатӣ мавҷуд аст.

3. Шарҳи маҳдуди дуюм. Мутобиқи он, дипломатияи иқтисодӣ чун воситаҳои дипломатӣ (*сиёсӣ*) барои расидан ба ҳадафҳои иқтисодӣ дар арсаи байналмилалӣ дарк карда мешавад. Солҳои охир бештари муҳаққиқон маҳз ҳамин шарҳро ҷонибдорӣ мекунанд. Аз зумраи онҳо А. Е. Лихачев, А. В. Ветров ва ҳамчунин Г. К. де ла Каррер, Н. Бейн ва С. Вуллок мебошанд [13].

Шарҳи дипломатияи иқтисодӣ, ки онро А. Е. Лихачев баён намудааст, чунин аст: «фаъолияти муштараки давлат, доираҳои ҷамъиятӣ ва корӣ оид ба амалигардонии манфиатҳои миллии иқтисодӣ дар низоми хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ бо истифодаи воситаҳои дипломатияи анъанавӣ ва муосир, маҷмуи ниҳодҳои миллии иқтисодӣ хориҷӣ, сохторҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ, ки ҳадафшон баланд бардоштани рақобатпазирии байналмилалӣ давлат мебошад».

Г. К. де ла Каррер бар он ақида аст, ки дипломатияи иқтисодӣ – ин расидан ба ҳадафҳои иқтисодӣ бо воситаҳои дипломатӣ, новобаста аз истифодаи фишангҳои иқтисодӣ мебошад.

Мафҳуми умумии дипломатияи иқтисодӣ як қатор ҷузъҳои таркибии нисбатан маҳдуди «соҳавӣ»-ро дар бар мегирад – «дипломатияи доллар», дипломатияи озуқа, дипломатияи энергетикӣ, дипломатияи имичи иқтисодӣ, дипломатияи сармоягузорӣ ва ғайра.

Дар доираҳои илмӣ ҳамчунин истилоҳи «дипломатияи назоратӣ» истифода мешавад. Ба ақидаи мо он мафҳуми ниҳоят маҳдуд аст, зеро танҳо чораҳои дар доираи ваколатҳои Вазорати корҳои хориҷӣ амалишавандаро фаро мегираду халос. Истилоҳоти назорати давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва ё назорати фаъолияти хориҷии иқтисодӣ дар адабиёт он қадар маъмул нестанд. Истилоҳи дар забони фаронсавӣ истифодашавандаи ҳимояи давлатӣ, ки иштироки давлатро дар фаъолияти иқтисодии хориҷии идораҳо дар назар дорад, аллакай ба вазъи воқеии соҳа мувофиқ нест, зеро давлат имрӯз бисёр фишангҳои муҳимми ба соҳибкорон таъсиррасониро аз даст додааст.

Истилоҳи маъмули ҳимоя ва дастгирии содирот низ маҳдуд ба назар мерасад, чунки як зумра самтҳои дипломатияи иқтисодиро фаро намегирад. Як гурӯҳи муҳаққиқон, ки дар мавзӯҳои дипломатияи иқтисодӣ таҳқиқот мебаранд, воситаҳо ва сохторҳои асосии онро тавсиф дода, истилоҳи «танзими давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ»-ро пешниҳод кардаанд. Аз дидгоҳи мо, ин мафҳум нисбат ба мафҳуми мусоидати давлатӣ ба фаъолияти иқтисодии хориҷӣ васеътар аст. Ба таври мисол, фаъолияти иқтисодии хориҷиро дар соҳаи гумрук ба танзим дароварда, давлат ҳадафҳои ташаққули буҷети давлатӣ (фискалӣ-ҳазинаи давлатӣ)-ро амалӣ месозад. Яъне, давлат манфиатдор аст, ки бо истифода аз дипломатияи иқтисодӣ ғани кардани ҳазина аз ҳисоби бочҳои пардохтҳои гумрукӣ, ки баъзан ба фаъолияти самараноки соҳибкорон дар равандҳои хоҷагии ҷаҳонӣ мусоидат намекунад, вале имкони ҳалли дигар масоили муҳимми умумидавлатиро медиҳанд, инчунин танзими уҳдадорӣҳои иҷтимоиро ҳал намояд.

Бояд қайд кард, ки истилоҳи дипломатия ба маънои маҳдудаш фаъолияти расмии роҳбарон ва ҳукуматҳои давлатҳо, вазирони корҳои хориҷӣ, намояндагӣҳои дипломатӣ, намояндагӣҳо дар конгрессҳои байналмилалӣ оид ба амалигардонии ҳадафҳои сиёсати берунии давлат, ҳифзи манфиатҳо ва ҳуқуқҳои давлат, созмонҳои шаҳрвандони онро фаро мегирад.

Ба маънои нисбатан васеъ дипломатия – ин воситаи амалигардонии сиёсати берунии давлат буда, маҷмуи чорабиниҳо, усулҳои ғайриҳарбии амалиро дар бар мегирад, ки бо дарназардошти шартҳои хислати мушаххаси масъалаҳои ҳалталаб истифода мегарданд.

Тибқи ин мантиқ дипломатияи иқтисодӣ бо маънои васеаш воситаи амалигардонии сиёсати иқтисодии хориҷии давлат мебошад. Ин истилоҳ аксар мавридҳо маҳз бо ҳамин шарҳи васеаш истифода мешавад. Ҳамзамон бояд дар назар дошт, ки дар ташаккул ва амалигардонии сиёсати иқтисодии хориҷӣ на танҳо мақомоти давлатӣ, балки ҳамчунин намояндагони доираҳои соҳибкорӣ ва ҷамъиятӣ низ ширкат меварзанд. Дар мақолаи мазкур низ дипломатияи иқтисодӣ ба маънои васеаш баррасӣ мешавад.

Бо дарназардошти ҳама гуфтаҳои боло ва бо мақсади дуруст чудо кардани микро ва макросатҳҳои дипломатияи иқтисодӣ, ки барояшон механизмҳои гуногуни амалигардонӣ хосанд, муаллифон истилоҳи дипломатияи иқтисодиро чунин шарҳ медиҳанд:

Дипломатияи иқтисодӣ фаъолияти муштаракӣ давлат, доираҳои корӣ ва ҷамъиятӣ барои мусоидат ба ширкатҳои алоҳидаи ватанӣ дар соҳаи иқтисоди хориҷӣ (дипломатияи микроиқтисодӣ) ва ҳамчунин пешбурди манфиатҳои иқтисодии умумимиллӣ дар арсаи байналмилалӣ тариқи иштирок дар гуфтушунидҳои байналмилалӣ иқтисодӣ (дипломатияи макроиқтисодӣ) бо така бар воситаи сохторҳои институтсионалии дипломатияи муосир ва маҷмуи иқтисоди хориҷӣ мебошад.

Чунонки аз тавсиф аён аст, сухан дар бобати расидан ба ҳадафҳои иқтисодӣ тариқи воситаҳои сиёсӣ (дипломатӣ) меравад. Яъне, мо шарҳи маъмули маҳдуди дуҷумро дар назар дорем.

Маҷмуи сохторҳои институтсионалӣ дар амалигардонии масоили дипломатияи иқтисодӣ, низоми дипломатияи иқтисодӣ, ҳамчунин мафҳуми низоми амалигардонии дипломатияи иқтисодӣ ба кор бурда мешаванд.

Ба сохторҳои институтсионалии дипломатияи иқтисодӣ мақомоту идораҳои давлатӣ, шабакаи муассисаҳои бурунмарзии онҳо мансубанд, ки бо мавзӯҳои иқтисодии сиёсати берунӣ сарукордоранд. Намояндагони доираҳои корӣ, ташкилотҳои махсусгардонидашудаи нимадавлатӣ ва ғайридавлатӣ, ки фаъолияти иқтисодии хориҷӣ доранд ва дар ташкилу гузаронидани гуфтушунидҳои байналмилалӣ иқтисодӣ ширкат мекунанд, ҳамчунин механизмҳои миллии мусоидат ба рушди байналмилалӣ, ки ба пешбурди манфиатҳои миллии тижоратӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ дар бозорҳои кишварҳои рушдёфта мусоидат мекунанд, ба сохтори дипломатияи иқтисодӣ мансубанд.

Воситаҳои дипломатияи иқтисодӣ ҳам механизмҳои дипломатияи анъанавӣ ва ҳам унсурҳои амалияи тижоратиро дар бар мегиранд. Методҳои асосии дипломатияи анъанавӣ сафарҳои расмӣ ва гуфтушунидҳо дар сатҳи баланд, конференсҳои дипломатӣ, ҷаласа ва вохӯриҳо, омодакунӣ ва бастанӣ қарордодҳои ду ва бисёрҷониба ва дигар ҳуҷҷатҳои дипломатӣ, ширкат дар кори созмонҳои байналмилалӣ ва мақомоти онҳо, намояндагӣҳои давлат дар хориҷ, мукотиботи дипломатӣ, нашри ҳуҷҷатҳои дипломатиро дар бар мегирад.

Дар дипломатияи иқтисодӣ ба ғайр аз усулҳои анъанавии баёншуда, ҳамчунин баъзе унсурҳои, ки ба амалияи тижоратӣ хосанд, истифода мегарданд. Аз ҷумла, ба таври васеъ ҳисоббаробаркуниҳои рақамӣ ва намунаҳои иқтисодӣ-математикӣ ва ғайра ба кор бурда мешаванд.

Гарчанде дипломатияи иқтисодӣ фанни таълимии ҷавон бошад ҳам, дар давлатҳои рушдёфта, дар бораи ин соҳаи фаъолияти хориҷӣ китобу рисолаҳои зиёд менависанд. Аз ҷумлаи нашрияҳои дар мавзӯи дипломатияи иқтисодӣ ба ҷоп расида рисолаи И. Д. Иванов «Манфиатҳои Россия ва дипломатияи иқтисодии он», асарҳои тарҷумашудаи Г. К. де ла Каррер «Дипломатияи иқтисодӣ. Дипломат ва бозор», «Дипломатияи иқтисодии нав», дастурҳои таълимии В. Д. Шетинина «Дипломатияи иқтисодӣ» ва А. В. Ветров «Амалияи байналмилалӣ нозирати дипломатии лоиҳаҳо ва шартномаҳои тиҷоратӣ-сармоягузорӣ», «Дипломатияи иқтисодии Россия. Хатарҳо ва имконоти нав дар шароити ҷаҳонишавӣ» ва ғайра мебошанд [13].

Ба ғайр аз китобҳо ва рисолаҳои номбаршуда дар соҳаи дипломатияи иқтисодӣ, ҳамчунин рисолаҳои донишмандони Иттиҳоди Шуравӣ Э. Е. Обминский, И. А. Орнатский, Л. В. Сабелников ва дигаронро номбар кардан мумкин аст.

Масъалаҳои ташкил ва танзими дипломатияи иқтисодӣ дар таҳқиқоти А. С. Булатов, В. Н. Бурмистров, В. В. Покровская, М. Л. Постоленко, К. В. Холопов ва дигарон инъикос ёфтаанд. Усули доир намудани гуфтушунидҳо оид ба масъалаҳои савдои хориҷӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ дар таҳқиқоти В. П. Огородник, Е. А. Спинова, Ю. В. Дубинин таҳлилу баррасӣ ёфтаанд. Таҳқиқоти Э. П. Бабин ва Т. М. Исаченко, А. В. Данилтсев, В. П. Оболенский, А. В. Холопов ва дигарон ба яке аз воситаҳои асосии дипломатияи иқтисодӣ-сиёсати иқтисодии хориҷӣ (аз ҷумла савдои хориҷӣ) бахшида шудаанд. Таҳқиқоти Л. П. Захаров ва Е. Б. Завялова, мақолаҳои О. Ю. Гетало, Е. Иванов, В. П. Оболенский бошанд, ба масъалаҳои амнияти иқтисодии миллӣ дар арсаи байналмилалӣ нигаронида шудаанд [13].

Масъалаҳои мусоидат ба содирот ва дастгирии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар хориҷа (пахлуҳои амалии дипломатияи иқтисодӣ) дар асарҳои О. И. Иванов, ки системаи давлатии мусоидат ба содироти Японияро шарҳ медиҳад, инъикос ёфтаанд.

Таърихи дипломатияи иқтисодӣ. Нахустин нишонаҳои дипломатияи иқтисодӣ дар шакли дипломатияи тиҷоратӣ пайдо шудааст. Зеро тиҷорати байналмилалӣ ин шакли аввалини муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ мебошад. Дипломатияи иқтисодӣ дар шакли ибтидоии он ҳанӯз дар Шарқи қадим – дар Мисри қадим, Бобулистони қадим, Форси қадим, Ҳиндустони қадим ва Хитойи қадим пайдо шудааст. Бо ба вуҷуд омадани нахустин давлатҳо дар Шарқ, тиҷорат асоси муносибатҳои байнидавлатӣ гардид. Тоҷирон дар доираи сафоратҳо ва намояндагиҳои хориҷӣ аз манфиатҳои давлатҳо ва шоҳон Ҳимоя менамуданд. Дар таърихи Шарқи қадим роҳи Лочувард ва Нифрат, баъдан Шохроҳи абрешим, ки Осиёи Марказӣ ва Хитойи қадимро бо Европа мепайваст ба сифати шаклҳои нахустини дипломатияи иқтисодии аҷдодони мо муаррифӣ мегарданд. Марҳалаи баъдии ташаккул ва рушди дипломатияи иқтисодӣ ба Европа тааллуқ дорад. Дипломатияи нахустини европой аз дипломатияи Шарқ, ки хислати хушкӣ дошт, бо он фарқ мекард, ки баҳрӣ буд. Дипломатияи иқтисодӣ дар шаҳр-давлатҳои Италияи Шимолӣ (Венетсия, Генуя, Пиза), Иттифоқи Ганзей ва ҳамчунин Франция, Испания, Англия ташаккул ёфт. Он замонҳо тоҷирон қурбони таҳдиду хатар ба ҷонашон мегардиданд ва онҳоро аз ғоратгарону роҳзанони баҳрӣ ҳифз кардан зарур буд. Дар марҳалаи аввал ин мушкилӣ танҳо тавассути истифодаи неруи ҷарбӣ ҳалли худро меёфт. Ба хотири Ҳимояи тоҷирон қувваҳои ҷарбии баҳрӣ таъсис дода шуданд.

Бо мақсади танзими мушкилоти зикргардида минбаъд дар бандарҳои асосии транзитӣ (молкашонӣ) консулгариҳо ташкил карда шуданд. Хадамоти консулӣ дар сохтори Вазорати корҳои хориҷӣ маҳз барои ҷимояи манфиатҳои мушаххас – манфиатҳои тиҷоратӣ ҷорӣ шуда буд. Дар баробари ин, пештар агар консул манфиатҳои тиҷоратиро намояндагӣ мекарда бошад, баъдтар ба зиммаи ӯ иҷрои вазифаҳои дипломатӣ низ воғузур шуданд.

Аз асри XVII сар карда, консулҳо дар шаҳрҳои наздизоҳилии Левант*, ки қаблан шахсони хусусӣ буданд, расман кишварҳои европоиро намояндагӣ намуда, ба тоҷирони милли мусоидат мекарданд ва бо ҳукумати оттоманҳо муносибатҳоро барқарор менамуданд. Бо мурури замон хадамотҳои консулӣ дар дигар кишварҳо низ пайдо шуданд.

Агар дар ибтидо консулҳо аз ҳисоби тоҷирони соҳибэҳтиром ва ботаҷриба таъин шуда, барои дастрасии иттилооти тиҷоратӣ баҳри эҳтиёҷоти давлатӣ ба кишвари қабулкунанда муроҷиат мекарданд (мавқеи онвақтаи онҳо ба мақоми консулони муосири аз ҳисоби тоҷирони сарватманд таъиншуда монандӣ дорад), минбаъд вазифаҳои онҳо васеъ гардида, онҳо масъалаҳои савдои муштаракро ҳамроҳанг месохтанд. Ҳамин гуна дар Франция ин масъулият бар дӯши консулҳо дар асоси Фармони шоҳ «Дар бораи баҳрнавардӣ» аз соли 1681, дар Англия бошад, бо ташкили Раёсати кор оид ба савдо ва плантатсияҳо дар соли 1696 воғузур карда мешавад.

Соли 1866 дар Вазорати корҳои хориҷии Британияи Кабир шуъбаи савдо ташкил шуд, ки соли 1872 бозсозӣ ва ислоҳоти амиқро дучор гардид. Соли 1880 дар таркиби сафорати Англия дар Париж аввалин атташе оид ба тиҷорат таъсис дода шуд. Атташеи дуҷуми тиҷоратии Англия соли 1887 ба шаҳри Санкт-Петербурги Федератсияи Россия фиристода шуд. Ҳамин тариқ, хулоса кардан мумкин аст, ки дипломатияи иқтисодӣ дар фаҳмиши муосир дар охири асри XIX зуҳур кардааст. Дар он давра давлатҳои бузург – Германия, Франция, Россия, Италия, Австро-Венгрия, Испания ва Белгия ҳам мансабҳои атташе оид ба тиҷоратро дар ҳайати сафоратҳои худ таъсис доданд.

Аз он давра шумораи иштирокчиёни дипломатияи иқтисодӣ ба тарзи назаррас зиёд гардид:

Якум, шумораи сохторҳои давлатие, ки ба раванди қабули қарорҳо дар дипломатияи иқтисодӣ алоқаманданд, хеле зиёд шуд. Дар раванди таҳия ва татбиқи қарорҳо ба ғайр аз Вазорати корҳои хориҷӣ ва Вазорати иқтисод ва тиҷорат дигар вазорату идораҳо ҳам иштироки фаъолона доранд. Дар замони муосир қариб дар ҳамаи вазорату идораҳо зерсохторҳо оид ба ҳамкории байналмилалӣ мавҷуданд.

Дар натиҷаи тағйироти бунёдии охири асри XX – ибтидои асри XXI шумораи давлатҳо-субъектҳои муносибатҳои байналмилалӣ ҳам хеле зиёд гардидаанд. Масалан, агар дар соли 1950 дар ҷаҳон қариб 70 давлати соҳибихтёр бо 830 вазоратҳо мавҷуд бошад, пас то соли 1975 шумораи давлатҳои соҳибистиклол ба 140 адад расида, шумораи умумии вазоратҳо дар ин давлатҳо зиёда аз 2 500 ададро

* Левант (араб. Шом) аз ибораи франсиявии Soleil levant «тулуи офтоб» гирифта шуда, номи умумии як қисми шарқии кишварҳои баҳри Миёназамин (Сурия, Фаластин, Лубнон, Исроил, Урдун, Миср ва Туркия) мебошад.

ташкил меод. Имрӯз дар олам беш аз 200 давлат мавҷуд аст, ки шумораи вазоратҳо дар онҳо аз 3 000 ҳам хеле зиёд аст [13];

Дуюм, шумораи ширкатҳо, ки шомили бозори берунаанд, якчанд маротиба афзудааст. Миёни онҳо ширкатҳои азиме ҳастанд, ки хадамотҳои пурқуввати иқтисодии хориҷии худро доранд.

Сеюм, шумораи зиёди созмонҳои ғайридавлатӣ ва гурӯҳҳои таъсиррасон, аз қабилҳои Салиби Сурх, «Табибони бидуни марз», Оксфам ва дигарон, ки ба масъалаҳои гуманитарӣ, ҳифзи муҳити зист ва ғайра машғуланд, таъсис ёфтаанд. Қисмати зиёди онҳо хусусияти байналмилалӣ дошта, фаъолияти худро дар миқёси сайёра ҳамроҳанг месозанд, дар қори созмонҳои байналмилалӣ иштироки фаъолон доранд ва ба онҳо таъсири худро мерасонанд;

Чорум, дар доираи созишномаҳои сершумор оид ба ҳамкории ғайримарказонидашуда дипломатияи иқтисодӣ дар сатҳи маҳаллӣ фаъол гардидааст (воҳидҳои марзӣ ва ҳудудӣ). Масалан, шумораи зиёди заминҳои Германия (воҳиди маъмурии Германия) ва кантонҳои Швейтсария (воҳиди маъмурии Швейтсария) бо мақсади таъсиррасонӣ ба раванди қабули қарорҳои Иттиҳоди Европа, дар Брюссел намояндагӣҳои худро таъсис медиҳанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ Вилояти Суғд, вилояти Хатлон, вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон бо минтақаҳои наздисарҳадии Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҷумҳурии Ислонд Афғонистон муносибатҳои тижоратӣ доранд.

Панҷум, нақши палатаҳои савдо, иттиҳодияҳои соҳавӣ ва ҷамъиятҳои соҳибкорон, мушовирони хусусӣ оид ба фурӯши молҳо ва созмондиҳандагони намоишгоҳу ярмаркаҳои байналмилалӣ, ки дар бисёр ҳолат мушовирони анъанавии савдо иваз мекунанд, меафзояд.

Ҳамин тариқ, раванди таҳаввулоти дипломатияи иқтисодиро аз замони ташаккули он дар асрҳои миёна то замони муосир таҳлил намуда мебинем, ки то кадом андоза доираи масъалаҳои фарогирандаи он васеъ гардида, шумораи иштирокчиёнаш ба маротиба афзудааст.

Новобаста аз инкишофи назария ва амалияи дипломатияи иқтисодӣ, нақши фаъолияти иқтисодии хадамоти дипломатӣ дар аксари кишварҳои олам то даҳсолаҳои охир он қадар назаррас набуд. Болоравии нақши дипломатияи иқтисодиро дар ҷаҳони имрӯза бисёре аз коршиносон ҳамчун «маҳдуд гардидани доираи фаъолияти дипломатияи анъанавӣ» ва ҳатто «буҳрони дипломатияи анъанавӣ» маънидод менамоянд, ки гуё нақши дипломат то сатҳи «фурӯшандаи ҷӯроб» коҳиш меёбад?

То ибтидои асри ХХ дар хадамоти дипломатӣ намояндагони гурӯҳҳои ашрофзодагӣ фаъолият мекарданд. Намояндагони табақаҳои миёнаи ҷомеа бошанд, ба тижорат машғул буданд. Аз ин нуқтаи назар ҷалби ашрофзодагон ба самтҳои иқтисодӣ, иҷрои вазифаҳои тижоратӣ аз ҷониби онҳо ҳамчун фаъолияти сатҳи паст шуморида мешуд. Чунки сиёсати беруниро ба ду сатҳ тақсим менамоянд:

- сатҳи болоӣ – мудофия ва амният;
- сатҳи поёни – идораи равандҳои иқтисодӣ.

Қисмати зиёди дипломатҳои хориҷӣ дар ёддоштҳои худ ҷузъиётҳои хурдтарини суҳбату мулоқотҳои хешро бо вазирон ва роҳбарони давлатҳо, аз ҷумла оид ба фаъолияти иқтисодии худ (бо баъзе ҳисобҳо 50-60% вақти қорӣ сафирон маҳз барои

ҳаллу фасл намудани ҳамин масъалаҳо сарф мегарданд) тасвир намуда, ёдовар шудаанд, ки ин паҳлуи фаъолияти онҳо то чи андоза муҳим аст. Қайд кардан зарур аст, ки як қатор ходимони дипломатӣ маҳз паҳлуҳои фаъолияти иқтисодии худро бо илҳомӣ баланд тасвир намудаанд [9].

Ба таври мисол, ҳангоми супоридани номаи роҳбарияти Иттиҳоди Шуравӣ ба Сарвазири Британияи Кабир М. Тэтчер аз сафир мепурсад, ки чой менӯшад ё қаҳва ва баъди ҷавоби сафир мепурсад, ки бо қанд ва вақте ки сафир ҳа мегӯяд, сарвазир луқма мепартояд, ки мо намедонем қанди худро чӣ тавр фурушем. Сафири Иттиҳоди Шуравӣ, ки шахси оқилу донишманд буд, ҳозирҷавобӣ намуда, изҳор менамояд, ки ин мушкилоти Англия ҳалшаванда аст. Сарвазир аз чунин ҷавоби сафир хушҳол гардида, мепурсад, ки чӣ тавр? Сафир мегӯяд, ки мо русҳо шириниро дӯст медорем, аммо қанди истеҳсоли худӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ нокифоя аст. М. Тэтчер мегӯяд, ки ин масъалаи хеле завқовар аст ва баъди баррасии масъалаи асосӣ сафири Иттиҳоди Шуравӣ бо Сарвазири Британияи Кабир дар бораи рушди масъалаҳои иқтисодӣ ва тичоратӣ суҳбат мекунад [9].

Чунин ҳолат дар Иттиҳоди Шуравӣ ҳам, ки масъалаҳои иқтисодӣ дар хадамоти дипломатӣ ба қатори «корҳои начандон қобили тавачҷуҳ» дохил мешуд, ба назар мерасид (ёдроштҳои сафир А. Ф. Добринин). Дар дипломатияи Иттиҳоди Шуравӣ масъалаҳои сиёсати берунӣ ва проблемаҳои глобалӣ ҷойи асосиро ишғол менамуданд.

Дар адабиёти Иттиҳоди Шуравӣ масъалаҳои дипломатияи иқтисодӣ хеле кам инъикос ёфтаанд. Дар ҳамаи чор нашри махсуси «Луғати дипломатӣ» мафҳуми «дипломатияи иқтисодӣ» дарҷ нагардидааст. Ин аз он сабаб буд, ки дар сиёсати берунии Иттиҳоди Шуравӣ дипломатияи иқтисодӣ самти алоҳидаи муносибатҳои сиёсӣ ба ҳисоб нарафта, балки як самти кӯчак дар доираи лагери сотсиалистӣ, кишварҳои рӯ ба тараққӣ, Созмони Милали Муттаҳид ва ғайра шуморида мешуд.

Чи тавре ки муҳаққиқони муосири кишварҳои Ғарб қайд мекунад, дипломатияи анъанавӣ, ки аз муҳаққиқи нидерландӣ А. де Викфорт сарчашма мегирад, дар тули зиёда аз 350 сол муносибатҳои сиёсиро байни давлатҳои соҳибистиклол меомӯзад. Яъне, дар ин муносибатҳо ба паҳлуҳои сиёсии фаъолияти хоричии давлат така карда, таҳлили муносибатҳои иқтисодии хоричӣ ва субъектҳои ғайридавлатӣ аз мадди назари ходимони дипломатӣ дур меконанд. Вобаста ба ин дипломатияи иқтисодӣ муддатҳои зиёд аз мадди омӯзиши дипломатияи анъанавӣ дур монда буд.

Методологияи дипломатияи иқтисодӣ: иқтисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ. Дар таҳқиқоти муосир шарҳи ягонаи асосӣ методологияи дипломатияи иқтисодӣ вучуд надорад. Аксарияти муҳаққиқон ҳангоми таҳлил нахуст аз ҳама ба дипломатияи анъанавӣ така намуда, ба дипломатияи иқтисодӣ диққат медиҳанд. Одатан дипломатияи иқтисодӣ дар осори онҳо ҳамчун як ҷузъиёти дипломатияи анъанавӣ тавсиф меёбад. Зиёда аз ин, онҳо дипломатияи иқтисодиро аз қабилӣ вазифаҳои «сатҳи паст», нисбат ба масъалаҳои мудофия ва амният меконанд. Аммо вақтҳои охир шумораи ҳарчи бештари муҳаққиқон дипломатияи иқтисодиро ҳамчун фанни мустақили таълимӣ ва касби ҳаётан муҳим арзёбӣ мекунад. Дар тафсири онҳо дипломатияи иқтисодӣ яке аз нақшҳои асосиро дар ташаккули шароити мусоид

барои таъмини самараноки манфиатҳои миллии давлат дар замони ҷаҳонишавӣ мебозад.

Назарияи дипломатияи иқтисодӣ хусусияти байнифаннӣ дошта, бо назарияҳои тиҷорати байналмилалӣ, ҳаракати байналмилалии истеҳсолот (илми иқтисодӣ), иқтисоди байналмилалии сиёсӣ (назарияи муносибатҳои байналмилалӣ) ва доктринаи ҳуқуқи байналмилалии иқтисодӣ (илми ҳуқуқи байналмилалӣ) алоқаманд аст.

Назарияҳои тиҷорати байналмилалӣ ва ҳаракати байналмилалии омилҳои истеҳсолот қонуниятҳои тақсимоии байналмилалии меҳнат ва мубодилаи омилҳои истеҳсолотро меомӯзанд. Назарияҳои мазкур дар рисолаҳои муҳаққиқони хориҷӣ П. Кругман, М. Обстфелд, М. Портер, Т. А. Пугел ва П. Х. Линдерг таҳлил шудаанд.

Назарияҳои машхуртарини тиҷорати байналмилалӣ – назарияи бартарияти мутлақ (А. Смит); назарияи бартарияти нисбӣ (Д. Рикардо); назарияи таносуби омилҳои истеҳсолот (Э. Ф. Хекшер, Б. Олин) ва парадокси Леонтев; назарияи бартарияти рақобатӣ (М. Портер); назарияи самарайи миқёс (П. Кругман); назарияи савдои байнисоҳавии байналмилалӣ (Б. Беласс); модели стандартии савдои байналмилалӣ (Ф. Эҷуорт, А. Маршалл, Г. Хаберлер) ба ҳисоб мераванд. Назарияҳои ҳаракати сармоя – неоклассикӣ, (Ҷ. Милл, Э.Ф. Хекшер, Б. Олин); неокейнсианӣ (Кейс, Ҷ. Тобин, Ч. Киндлбергер); марксистӣ (К. Маркс) ба шумор мераванд. Назарияҳои таҳвили технология – модели фарқияти технологӣ (М. Познер) мебошанд.

Омӯзиши назариявии вобастагии равандҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ дар арсаи ҷаҳонӣ дар доираи андешаи иқтисодиёти байналмилалии сиёсӣ – яке аз равияҳои муосири назарияи муносибатҳои байналмилалӣ таҳлил мешавад, ки солҳои 70-уми асри XX дар натиҷаи мураккаб гардидани вазъияти иқтисодии ҷаҳон ба миён омадааст. Иқтисодиёти байналмилалии сиёсӣ ба омӯзиши «робитаи динамикӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ, ки ба афзудани боигарӣ ва афзоиши иқтидор равона шудааст» машғул аст (Р. Гилпин). Он ба «омӯзиши истеҳсолот ва мубодила, аз як тараф ва ҳукумат аз тарафи дигар» нигаронида шудааст (Р. Коҳейн). Иқтисодиёти байналмилалии сиёсӣ: яқум, «омӯзиши робитаи байни ҳукумат ва сарват» ва дуюм, «омӯзиши алоқамандии назарияи муносибатҳои байналмилалӣ ва илми иқтисод»-ро фаро мегирад (Р. Хигготт).

Хусусияти ҳам иқтисодиёти байналмилалии сиёсӣ ва ҳам низоми муносибатҳои байналмилалӣ аз он иборат аст, ки онҳо – назарияҳои экспликативӣ* ё назарияҳои умумии марбут ба қонуниятҳои амалкунии низоми муносибатҳои байналмилалӣ – реализми сиёсӣ, либерализми сиёсӣ ва марксизми сиёсиро меомӯзанд.

Се равияи классикии иқтисодиёти байналмилалии сиёсӣ бо анъанаҳои реалистӣ, либералӣ ва марксистӣ умумият дошта, чорумаш бошад, равияи навтарин – назарияи интиҳоби ҷамъиятӣ заминаҳои методологии равияи либералиро дар худ нигоҳ медоранд.

* Экспликация – (аз калимаи латинии explicatio – шарҳ додан гирифта шудааст) – аниқ кардани мафҳумҳо ва таъбирҳои забони табиӣ ва илмӣ бо кумаки воситаҳои мантиқӣ символикӣ.

Таҳаввули назарияҳои умумии муносибатҳои байналмилалӣ

Назарияҳои иқтисодии байналмилалӣ	Парадигмаҳои классики муносибатҳои байналмилалӣ	Концепсияҳои сиёсати ҷаҳонӣ
Давлатӣ-марказӣ Гилпин Р.; Стрэнҷ С.; Киндлбергер Ч.	Реализм Фукидид; Макиавелли Н.; Гоббс Т.; Карр Э.; Моргентау Х.	Роҳи либералӣ Барановский В. Г.; Загорский А. В.; Иноземтсев В. Л.; Кулагин В. М.; Лебедева М. М.; Мелвил А. Ю.; Пионтковский А. А.; Сергеев В. М.; Шевтцова Л. Ф.
Либералӣ Коҳэн Р.; Най Ч.	Либерализм Локк Ч.; Кант И.; Бентам И.; Смит А.; Вилсон В.	Роҳи консервативӣ Дугин А. Г.; Ивашов Л. Г.; Кортунов С. В.; Панарин А. С.; Поздняков Э. А.
Интиҳоби ҷамъиятӣ Путнам Р.; Оделл Ч.		
Неомарксистӣ Валлерстайн И.; Кокс Р.; Амин С.; Роголски М.; Галтун И.; Герас Н.; Пребиш Р.	Марксизм Маркс К.; Энгелс Ф.; Ленин В. И.	

Дар доираи ҳар як аз ин чор равияи иқтисодӣ байналмилалӣ сиёсӣ як қатор назарияҳои аз ҳам фарқкунанда мавҷуданд. Масалан, дар доираи мактаби илмӣ реализми сиёсӣ назарияи гегемонистӣ ташаккул меёбад, ки он аз асарҳои Ч. Киндлберг сарчашма мегирад. Тибқи муқаррароти ин назария шартӣ асосӣ барои рушди иқтисодии ҷаҳон, мавҷуд будани давлати абарқудрат-ҳукмрон мебошад, ки он ба сифати «танзимгари ягона»-и иқтисодии ҷаҳонӣ баромад мекунад.

Тарафдорони нуқтаи назари вобастагии мутақобилаи иқтисодӣ, ки ба парадигмаи либералӣ асос меёбад, Р. Коҳэн, Р. Купер, Ч. Най бар он назаранд, ки сиёсати берунии давлатро дар муносибатҳои байналмилалӣ манфиатҳои дохилии иқтисодӣ муайян менамоянд. Омилҳои мазкур мустақам гардидани муносибатҳо ва вобастагии мутақобилаи манфиатҳои муштараки иқтисодии давлатҳоро баҳри афзоиши фоидаи эҳтимолӣ ва коҳиши зарари онҳо ба вучуд меорад.

Нуқтаи назари неомарксистии назарияи вобастагӣ (Р. Пребиш) ба беҳбудии давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта бар асоси истифодаи захираҳои табиӣ давлатҳои пасмонда ва мубодилаи нобаробар миёни давлатҳои сарватманд ва қашшоқ асос меёбад. Баҳри баҳисобгирии таъсири унсурҳои дохилӣ ба раванди қабули қарорҳо дар дипломатияи иқтисодӣ назарияҳои ҷамъиятӣ ё (давлат-марказӣ) истифода мешаванд. Назарияҳои ҷамъиятӣ нишон медиҳанд, ки чи тавр дар натиҷаи омӯзиши манфиатҳои иқтисодии гурӯҳҳои гуногуни миллӣ, сиёсати умумимиллӣ дар ин ё он соҳа ташаккул меёбад. Дар назарияҳои давлат-марказӣ бошад, баръакс раванди қабули қарор дар дастгоҳи давлатӣ ҳамчун механизми ҳамкориҳои шохаҳои гуногуни давлат, вазоратҳо ва идораҳо баҳо дода мешавад. Баҳри фаҳмидани усулҳои вобастагии ду сатҳи сиёсат (дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ) дар дипломатияи иқтисодӣ ташхиси раванди музокирот зарур аст.

Р. Путнам ҳамкориҳои байнисатҳӣ дар дипломатияи иқтисодиро дар асоси намунаи бозии дусатҳа – дохилӣ ва байналмилалӣ таҳлил кардааст. Дар сатҳи

дохилӣ – сатҳи дуҷум иштирокчиёни раванди музокирот кӯшиш мекунад, ки тарафдори гурӯҳҳои манфиатдори миллиро ба даст оранд. Дар сатҳи байналмилалӣ – сатҳи якум бошад, иштирокчиёни музокирот кӯшиш мекунад, ки то ҳадди ниҳой манфиатҳои миллиро ҳимоя карда, ҳамзамон пайомадҳои манфии байналмилалиро кам кунанд. Яке аз усулҳои маъмулие, ки дар раванди музокирот истифода мешавад, ин ба ҳам мувофиқкунонӣ, муттаҳид намудани масъалаҳои гуногун мебошад. Масалан, агар дар давлат бар зидди (либерализатсия) савдои хориҷии молҳо фишороварӣ мавҷуд бошад, пас онро аз ҳисоби дохил кардани масъалаи (либерализатсия) тижорати хизматрасониҳо ба рӯзномаи музокирот метавон бартараф кард.

Намунаи ба ин монандро С. А. Афонсев бо ташҳиси ҳамкориҳои байни сатҳҳои гуногуни қабули қарорҳо аз нуқтаи назари механизми бозор дар доираи назарияи интиҳоби ҷамъиятӣ тасвир кардааст. Ӯ се сатҳи бозор (миллӣ, минтақавӣ, ҷаҳонӣ)-ро муайян кардааст, ки дар ҳар кадоми онҳо чорабиниҳои сиёсати иқтисоди хориҷӣ ба сифати объекти мубодила миёни субъектҳои қабулкунандаи қарорҳои иқтисоди хориҷӣ ва субъектҳои, ки дар ин ва ё он чорабиниҳои иқтисоди хориҷӣ вобаста ба ҳислати манфиатҳои худ иштирок мекунад, муаррифӣ мегарданд. Вобаста ба ин қарорҳои дар сатҳҳои болоии бозорҳо қабулшаванда маҷмуи қарорҳои сатҳи поёниро маҳдуд месозанд. Ҳамкорӣ миёни сатҳҳои гуногуни бозор, инчунин ба инкишофи рақобат дар қабули қарорҳои иқтисоди хориҷӣ ва рушди он боис мегардад. Камбудии намунаи зерин дар он зоҳир мегардад, ки он сирф ба мубодилаи бозорӣ асос ёфтааст. Яъне, ин чунин маъно дорад, ки ҳама вақт имкони мубодилаи мутақобилан судманд миёни иштирокчиён мавҷуд аст. Гарчанде ки дар таҷриба ҳамкорӣ дар иқтисодиёт дар бисёр ҳолатҳо хусусияти муборизаро дорад.

Дар дипломатияи иқтисодӣ ҳангоми таҳлили раванди қабули қарор дар гуфтушунидҳои байналмилалӣ усулҳои таҳлили назарияи бозиҳо васеъ истифода мешаванд. Вобаста ба он ки то кадом андоза ҳамкорӣ миёни шарикон мумкин аст, ду намуди музокироти ба ду шакли бозиҳо мувофиқаткунанда мавҷуд аст:

- 1) бозии дугона бо маблағи сифрӣ – ҳолате, ки дар натиҷаи гуфтушунид як иштирокчи аз ҳисоби зарари шарикӣ худ ғолиб мебарояд;
- 2) бозии дугона бо маблағи ғайрисифрӣ – ҳолате, ки дар натиҷаи гуфтушунид ҳарду ҷонибҳо ғолиб мебароянд.

Инчунин, бозиҳои дигарро низ дидан мумкин аст, масалан, ташкил намудани иттиҳодҳо. Барои таҳлили тартиби мавҷудаи низоми иқтисодӣ доктринаи ҳуқуқи байналмилалӣ иқтисодӣ мавҷуд аст.

Муҳаққиқони фаронсавӣ Д. Карро ва П. Жюйар сарчашмаҳои зерини ҳуқуқи байналмилалӣ иқтисодиро муайян намудаанд:

- сарчашмаҳои миллӣ (санадҳои якҷонибаи давлат);
- сарчашмаҳои байналмилалӣ (шартномавӣ ва ғайришартномавӣ);
- сарчашмаҳои тартиботи ҳуқуқии сеюм (шартномаҳо миёни корпоратсияҳои фаромиллӣ).

Гарчанде ки нуқтаи назари зикргардида аз доктринаи қабулшуда каме тавофут дошта бошад ҳам, он доир ба ширкаткунандагони низоми байналмилалӣ иқтисодӣ маълумоти пурра медиҳад. Соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ иқтисодӣ як қатор

хусусиятҳои хосси худро доро мебошад, ки дар заминаи онҳо муҳаққиқон ҷавҳари махсуси ҷомеаи иқтисодии байналмилалиро мушаххас мекунанд ва он аз ҷомеаи байналмилалӣ фарқият дорад:

— дар ҷомеаи иқтисодии байналмилалӣ муносибатҳои гурӯҳӣ афзалият доранд ва ҳар як давлат бо дарназардошти сатҳи рушд ва ё низоми иҷтимоӣ-иқтисодӣ шароити гуногуни ҳуқуқӣ дорад;

— ҳуқуқи байналмилалӣ иқтисодӣ нақши нисбатан имтиёзноки кишварҳои мутарикқии бо ном «кишварҳои конунгузори иқтисодии байналмилалӣ»-ро эътироф мекунад. Чунки дар як қатор ташкилотҳо (Фонди Байналмилалӣ Асър, Бонки Ҷаҳонӣ) ҳангоми қабули қарорҳо муносибати санчидашуда амал мекунад, аммо дар баъзеи дигар ташкилотҳо («гурӯҳи ҳафтгона»*, Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва ғайра) шумораи тамоман ками кишварҳо дохил мешаванд;

— дар ҳуқуқи иқтисодии байналмилалӣ дар аксар маврид ба муносибатҳои расмӣ *афзалият дода мешавад. Ҳолати муносибатҳои байналмилалӣ зуд-зуд тағйирпазир аст ва вобаста аз ин фаъолияти кишварҳо дар аксар ҳолатҳо хусусияти зудамалкунанда дорад.* Барои мисол, ноустувории бӯҳронии қурби асърӣ асосии ҷаҳони – доллар ба қарорҳое, ки дар ҷараёни музокирот қабул карда мешаванд, таъсири манфӣ мерасонад, аммо на ҳамеша муҳтавои онҳо нашр мегарданд;

— дар муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ механизми самараноки баргараф кардани баҳсҳо, пеш аз ҳама танзими масъалаҳои баҳсталаби созмонҳои иқтисодии байналмилалӣ (Фонди Байналмилалӣ Асър, Бонки Ҷаҳонӣ, Созмони Байналмилалӣ Иқтисодӣ), ки айни замон ҳокимияти ба истилоҳ судиро доранд ва масъулияти мустақилона шарҳ додани санадҳои худро ёфтаанд, мавҷуд аст;

— дар муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ таҷрибаи бастанӣ қарордодҳои байнидоравӣ васеъ истифода бурда мешавад. Онҳо на миёни кишварҳо, балки миёни иҷрокунандагони мақомоти иҷроияи давлатҳо ба имзо расида, аксар маврид дар ҳуқуқи байналмилалӣ иқтисодӣ ҷиҳати халлу фасли масъалаҳои сиёсӣ ва техникӣ истифода бурда мешаванд;

— дар муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ шартномаҳои якхела, ки танҳо барои ҳуқуқи байналмилалӣ иқтисодӣ хосанд, васеъ истифода бурда мешаванд. Аз соли 1929 сар карда дар ҷаҳон шартномаҳои якхела барои пешгирии намудани андозбандии дукарата ва аз солҳои 70-уми асри XX – шартномаҳои дуҷониба оид ба ҳавасмандгардонӣ ва ҳифзи сармоягузори ба роҳ андохта шуданд.

Муқарриз: Шарипов А. –н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Дегтерев Д. А. Экономическая дипломатия: экономика, политика, право. Монография / Д. А. Дегтерев. – М., 2010. – 176 с.

* Гурӯҳи ҳафтгона (Group of Seven (G7)) — ин созмони байналмилалӣ набуда, дар асоси ягон шартномаи байналмилалӣ таъсис нашудааст. Ҳамзамон, дорои на оиннома ва на котибот мебошад. Қарори «гурӯҳи ҳафтгона» қувваи ҳатмӣ надорад. Гурӯҳи ҳафтгона — ин гурӯҳи (клуби) байналмилалӣ буда, Британияи Кабир, Ҷумҳурии Федеративии Германия, Канадаро, Ҷумҳурии Италия, Иёлоти Муттаҳидаи Америка, Ҷумҳурии Франция ва Япония муттаҳид месозад. Аз соли 1997 то соли 2014 «гурӯҳи ҳаштгона», аз соли 2014 то имрӯз боз «гурӯҳи ҳафтгона» мешавад, яъне баъд аз ҳамроҳшавии Қрим ба Федератсияи Россия.

2. Джинджолия А. Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебное пособие / А. Ф. Джинджолия, Е. Г. Попкова. – М.: КноРус, 2019. – 256 с.
3. Ивасенко А. Г. Мировая экономика. Учебное пособие / А. Г. Ивасенко, Я. И. Никонова. – М.: КноРус, 2018. – 640 с.
4. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.mfa.tj/tg/main/view/4255/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston> (санаи воридшавӣ: 15.02.2023).
5. Кузнецова Г. В. Международная торговля. 2-е изд., пер. и доп. Учебник для бакалавриата и магистратуры / Г. В. Кузнецова, Г. В. Подбиралина. – М.: Юрайт, 2015. – 202 с.
6. Кузнецова Г. В. Экономическая дипломатия. Часть 2. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Г. В. Кузнецова, Г. В. Подбиралина. – М.: Юрайт, 2014. – 184 с.
7. Мавланов И. Р. Экономическая дипломатия. Учебное пособие / И. Р. Мавлонов. – М.: Аспект Пресс, 2016. – 528 с.
8. Могзоев А. М. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник / А. М. Могзоев. – М.: Инфра-М, 2016. – 228 с.
9. Нуриддин П. Р. Сухбатҳои дипломатӣ. Воситаи таълимӣ. Нашри дуҷуми такмилифта / П. Р. Нуриддин – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 246 с.
10. Нуриддинов П. Р. Сиёсати ҷаҳонӣ. Китоби дарсӣ / П. Р. Нуриддинов. – Душанбе: Таъминотҷӣ, 2017. – 352 с.
11. Нуриддинов Р. Ш. Геополитика: Учебное пособие / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 352 с.
12. Нуриддинов Р. Ш. Дипломатия. Китоби дарсӣ / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 576 с.
13. Нуриддинов Р. Ш. Дипломатияи иқтисодӣ. Китоби дарсӣ / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддин. – Душанбе, 2020. – 258 с.
14. Нуриддинов Р. Ш. Назарияи муносибатҳои байналмилалӣ. Китоби дарсӣ / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддин. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 340 с.
15. Нуриддинов Р. Ш. Фаъолияти иттилоотӣ-таҳлилӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ / Китоби дарсӣ. Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 496 с.
16. Нуриддинов Р. Ш. Хадамоти дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ. Китоби дарсӣ / Р. Ш. Нуриддинов, П. Р. Нуриддинов. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 388 с.
17. Пономарева Е. С. Мировая экономика и международные экономические отношения. Практический курс / Е. С. Пономарева, Л. А. Кривенцова, П. С. Томилов. – М.: Юнити-Дана, 2010. – 288 с.
18. Раджабова З. К. Мировая экономика. Учебник / З. К. Раджабова. – М.: Инфра-М., 2019. – 370 с.
19. Райнхардт Р. О. Экономическая дипломатия ведущих европейских стран. – М.: МГИМО-Университет, 2016. – 260 с.
20. Шафиев Р. Экономическая дипломатия: вызовы современности. Монография / Р. Шафиев. – Lambert Academic Publishing, 2017. – 356 с.

МАҲҶУМ, ТАЪРИХ ВА МЕТОДОЛОГИЯИ ДИПЛОМАТИЯИ ИҚТИСОДӢ

Баробари рушди равандҳои ҷаҳонишавии истеҳсолот ва пайдоиши иштирокчиёни нави ғайридавлатии муносибатҳои байналмилалӣ, дипломатияи иқтисодӣ, ки дар байни фанҳои таълимии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва дипломатияи анъанавӣ қарор дорад, тағйироти амиқро аз сар мегузаронад. Шумораи субъектҳои муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва роҳу воситаҳои муносибатҳои мутақобилаи онҳо меафзояд, табиати ҳуди дипломатияи иқтисодӣ дигаргун мешавад. Дар адабиёти Иттиҳоди Шуравӣ масъалаҳои дипломатияи иқтисодӣ хеле кам инъикос ёфтаанд. Дар ҳамаи чор нашри махсуси «Луғати дипломатӣ» мафҳуми «дипломатияи иқтисодӣ» дарҷ нагардидааст. Ин аз он сабаб буд, ки дар сиёсати берунии Иттиҳоди Шуравӣ дипломатияи иқтисодӣ самти алоҳидаи муносибатҳои сиёсӣ ба ҳисоб намерафт. Аксарияти муҳаққиқон ҳангоми таҳлил, пеш аз ҳама, ба дипломатияи анъанавӣ таъҷиб намуда, ба дипломатияи иқтисодӣ диққат медиҳанд. Одатан дипломатияи иқтисодӣ дар осори онҳо ҳамчун як ҷузъиёти дипломатияи анъанавӣ тавсиф меёбад. Зиёда аз ин онҳо дипломатияи иқтисодиро аз қабиле вазифаҳои «сатҳи паст», нисбат ба масъалаҳои муқофӣ ва амният медонанд. Аммо вақтҳои охир шумораи ҳарчи бештари муҳаққиқон дипломатияи иқтисодиро ҳамчун фанни мустақили таълимӣ ва касби ҳаётан муҳим арзёбӣ мекунанд. Дар тафсири онҳо дипломатияи иқтисодӣ яке аз нақшҳои асосиро дар ташаккули шароити мусоид барои таъмини самараноки манфиатҳои миллии давлат дар замони ҷаҳонишавӣ мебозад.

Калидвожаҳо: дипломатия, дипломатияи иқтисодӣ, сиёсати беруни, иштирокчиёни ғайридавлатӣ, муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ, созмонҳои байналмилалӣ ва ғ.

ПОНЯТИЕ, ИСТОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ

Наряду с развитием процессов глобализации производства и появлением новых негосударственных участников международных отношений экономическая дипломатия, находящаяся между учебными дисциплинами внешнеэкономической деятельности и традиционной дипломатией, претерпевает глубокие изменения. Увеличивается число субъектов международных экономических отношений, способов и средств их взаимоотношений, меняется сам характер экономической дипломатии. Вопросы экономической дипломатии редко находят отражение в литературе Советского Союза. Понятие «экономическая дипломатия» не вошло во все четыре специальных издания «Дипломатического словаря». Это было связано с тем, что экономическая дипломатия не считалась отдельным направлением политических отношений во внешней политике Советского Союза. Большинство исследователей при анализе опираются в первую очередь на традиционную дипломатию и уделяют внимание экономической дипломатии. Экономическая дипломатия обычно описывается в их работах как часть традиционной дипломатии. Более того, они считают экономическую дипломатию «низкоуровневой» задачей, по сравнению с вопросами обороны и безопасности. Но в последнее время все больше исследователей оценивают экономическую дипломатию как самостоятельную учебную дисциплину и жизненно важную профессию. В их трактовке экономическая дипломатия играет одну из главных ролей в формировании благоприятных условий для эффективного обеспечения национальных интересов государства в эпоху глобализации.

Ключевые слова: дипломатия, экономическая дипломатия, внешняя политика, негосударственные участники, международные экономические отношения, международные организации и др.

CONCEPT, HISTORY AND METHODOLOGY ECONOMIC DIPLOMACY

Along with the development of the processes of globalization of production and the emergence of new non-state participants in international relations, economic diplomacy, located between the academic disciplines of foreign economic activity and traditional diplomacy, is undergoing profound changes. The number of subjects of international economic relations, the ways and means of their relations is increasing, the very nature of economic diplomacy is changing. Questions of economic diplomacy are rarely reflected in the literature of the Soviet Union. The concept of «economic diplomacy» was not included in all four special editions of the Diplomatic Dictionary. This was due to the fact that economic diplomacy was not considered a separate area of political relations in the foreign policy of the Soviet Union. Most researchers in the analysis rely primarily on traditional diplomacy and pay attention to economic diplomacy. Economic diplomacy is usually described in their writings as part of traditional diplomacy. Moreover, they consider economic diplomacy a «low-level» task compared to defense and security issues. But recently, more and more researchers are evaluating economic diplomacy as an independent academic discipline and a vital profession. In their interpretation, economic diplomacy plays one of the main roles in creating favorable conditions for the effective provision of the national interests of the state in the era of globalization.

Keywords: diplomacy, economic diplomacy, foreign policy, non-state actors, international economic relations, international organizations, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Нуриддин Парвин Раймалихон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, мудири кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** panurama@mail.ru;

Хушвахтов Фаррух Файзуллоевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторант PhD-и кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** fkh090395@mail.ru;

Сведения об авторах: *Нуриддин Парвин Раймалихон* – Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, доцент, заведующий кафедрой международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **E-mail:** panurama@mail.ru

Хушвахтов Фаррух Файзуллоевич – Таджикский национальный университет, докторант PhD кафедры международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **E-mail:** fkh090395@mail.ru

Information about the authors: *Nuriddin Parvin Raimalikhon* – Tajik national university, candidate of political science, associate professor, head of department of international relations. **Address:** 17, Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan. **E-mail:** panurama@mail.ru

Khushvakhov Farrukh Fayzulloevich – Tajik national university, PhD student of the department of international relations. **Address:** 17, Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan. **E-mail:** fkh090395@mail.ru

**ҲАМКОРИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДОИРАИ НИҲОДҲОИ
БАЙНАЛҲАЛҚӢ ДАР САМТИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ**

Фозилов К.Ҷ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ муосир масъалаи ҳамкорӣ кишварҳо дар сатҳи бисёрҷониба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии кишварҳоро ташкил менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ин созмону ниҳодҳоро василаи муҳимми муборизаи дастҷамъона бо хатару холишҳои глобалии замони муосир, саҳнаи бебадали ҳаллу фасли ихтилофот ва мушкилот дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ ва василаи муассири таҳкими амниятгу суботи ҷаҳонӣ медонад ва бо мақсади саҳм гузоштан дар эҷоди низоми наву одилонаи муносибатҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ, ҳамчунин Ҷимоя ва пешбурди манфиатҳои миллии худ дар ҷаҳорҷӯбаи онҳо ба таври фаъол ва густурда иштирок менамояд [3].

Дар ин замина муносибот бо Созмони Милали Муттаҳид, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони Ҳамкорӣ Шанхай, Созмони Аҳдномаи Амнӣ Дастҷамъӣ, Созмони ҳамкорӣ исломӣ, Созмони ҳамкорӣ иқтисодӣ, Муқоламаи ҳамкорӣ Осие, Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осие ва ниҳодҳои байналмилалӣ молиявӣ афзалият доранд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонибдори тақвият додани нақши муттаҳидкунандаи Созмони Милали Муттаҳид дар асри ХХI мебошад ва онро ба ҳайси ягона ниҳоди танзимкунандаи муносибатҳои байналмилалӣ ва дорои салоҳияти қабул намудани қарорҳои вобаста ба амалиёти дастҷамъона дар мавриди ҳифзи сулҳ ва таҳкими амнӣ низоми байналмилалӣ мешиносад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бар он аст, ки ислоҳоти фарогири СММ, аз ҷумла Шурои Амнӣ он, ҷиҳати мутобиқ гардонидани фаъолияти ин созмон ба ниёзҳо ва воқеиятҳои ҷаҳони имрӯза тақозои замон аст.

Ба хоҳири татбиқи афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаҳои бисёрҷонибаро бо шарикони худ дар сиғаҳои сегона ва ҷаҳоргона тақвияти бештар мебахшад ва аз ин саҳнаҳои муқоламаи созанда ҷиҳати таҳкими муносибатҳои дӯстӣ, робитаҳои фарҳангӣ ва ҷустуҷӯии муштараки воситаҳои самарабахши муқовимат бо таҳдиду хатарҳои муосир ба таври васеъ истифода мекунад.

Дар ин росто таҳлили ҳамкорӣ кишварҳоро дар самти амнӣ иттилоотӣ дар доираи СҲШ афзал донистем ва моҳияти онро ба таври зерин таҳлил намудан мумкин аст.

Давлатҳои аъзои Созмони Ҳамкорӣ Шанхай (СҲШ) ба мисли дигар иштирокчиёни равандҳои ҷаҳонӣ аз воқеаҳои, ки дар минтақаҳои алоҳида ба вуқӯ меоянд, дар ташвишанд, зеро ин воқеаҳо ба фазои иттилоотӣ таъсири мустақим ва ғайримустақими худро мерасонад. Худи кишварҳои узви СҲШ чандин маротиба оқибатҳои харобиовари истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсиониро аз сар гузаронидаанд. Ҳамлаҳои барномаи «DDoS», ба воситаи рамзҳо (кодҳо)-и махсуси зараррасон раҳна қардани шабақаҳои корпоративӣ ва давлатӣ, киберҷосусӣ ва киберқаллобӣ падидаҳои мебошанд, ки ҳар як кишвари Осиеи Марказӣ, ки аъзои СҲШ солҳои охир ба онҳо рӯ ба рӯ гардидаанд [19].

Солҳои зиёд аст, ки масоили таъмини амнӣ иттилоотӣ байналҳалқӣ дар рӯзномаи маҷлиси СҲШ яке аз ҷойҳои қалидиро қасб менамояд. Иштирокчиёни созмон ҳанӯз соли 2006-ум дар Саммити Шанхай яке аз аввалинҳо шуда дар ҷаҳорҷӯбаи созмони байналҳалқӣ Изҳороти роҳбарони давлатҳои аъзои СҲШ оид

ба амнияти иттилоотии байналхалқиро қабул намуданд. Дар ҳучҷати мазкур дарҷ гардида буд, ки «Кишварҳо–аъзои СҶШ аз технологияҳои иттилоотии коммуникатсионие, ки бо мақсади зарар расонидан ба амнияти инсон, ҷомеа ва давлат истифода мегарданд, дар ташвишанд» [2].

Бояд қайд намуд, ки вобаста ба вазъи имрӯзаи ҷаҳон кишварҳои аъзои СҶШ дар раванди пешбурди идеяи ташкил намудани низоми ҷаҳонии таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ ба дастовардҳои назаррас ноил гардидаанд. 16-уми июни соли 2009 дар ш.Екатеринбург Созишномаи байниҳукумати давлатҳои аъзои СҶШ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ қабул гардида буд, ки он 2-юми июни соли 2011 ҳукми қонунӣ пайдо намуд.

Созишномаи мазкур ба принципҳои ва вазифаҳои фаъолияти СҶШ ҷавобгӯ буда, масъалаи ҳамроҳанг сохтани фаъолияти он, мусоидат намудан ба ёрии тарафайн ва ба роҳ мондани ҳамкориҳои зич оид ба муҳимтарин масоили байналмилалӣ ва минтақавӣ, аз ҷумла масъалаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқиро дар бар мегирад. Муҳиммияти ҳучҷати мазкур дар он зоҳир мегардад, ки он аввалин шуда дар сатҳи ҳуқуқию байналхалқӣ таҳдидҳои мушаххаси соҳаи амнияти иттилоотии байналмилалӣ, инчунин самтҳои асосӣ, принципҳои, шаклу намудҳои ва роҳи василаи ҳамкориҳои ҷонибдорона дар ин самт муайян месозад. Бояд қайд намуд, ки Созишномаи мазкур ҳам дар ҷаҳорҷӯбаи СҶШ ва ҳам дар амалияи байналмилалӣ нахустин ҳучҷати қарордодие ба ҳисоб меравад, ки маҷмуи таҳдидҳои амнияти иттилоотии байналхалқӣ, аз ҷумла ҷанбаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ, ҷиноятӣ ва террористии онро муайян намудааст [6, с. 155].

Вобаста ба таҳдидҳои амнияти иттилоотии байналхалқӣ қайд кардан бамаврид аст, ки моддаи 2-юми Созишномаи мазкур «Таҳдидҳои асосӣ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ» номгузорӣ шуда, кишварҳои аъзо бо амалӣ намудани ҳамкорӣ дар ин самт чунин таҳдидҳои соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқиро муайян намудаанд:

- 1) коркард ва истифодабарии силоҳи иттилоотӣ, омода ва пеш бурдани низои иттилоотӣ;
- 2) терроризми иттилоотӣ;
- 3) ҷинояткориҳои иттилоотӣ;
- 4) ҳолати ҳукмронии дар фазои иттилоотӣ доштаро ба зарари манфиат ва амнияти кишварҳои дигар истифода бурдан;
- 5) паҳншавии иттилооте, ки ба низоми ҷамъиятию сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ, инчунин ба фазои фарҳангӣ, маънавӣ ва ахлоқии кишварҳои дигар зарар мерасонад;
- 6) таҳдидҳои ба фаъолияти босуботи инфрасохторҳои иттилоотии миллӣ ва ҷаҳонӣ, ки онҳо дорои хислати табиӣ ва техногенӣ мебошанд.

Барои ба моҳияти аслии ҳар яке аз ин таҳдидҳои номбаршуда сарфаҳм рафтан, метавонем аз замимаи № 2 «Номгӯи намудҳои асосии таҳдид дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотӣ: сарчашма ва нишонаҳои онҳо», ки ҷузъи ҷудонашавандаи ин Созишнома мебошад, истифода бурда, дар алоҳидагӣ ҳар кадоми онҳоро ба таври мушаххас шарҳ диҳем. Бояд қайд кард, ки замимаи мазкурро дар ҳолатҳои зарурӣ бо мувофиқаи кишварҳои аъзо метавон илова, мушаххас ва таҷдид намуд.

Дар замимаи мазкур шарҳи баёни таҳдидҳои дар боло зикргардида ба таври зайл оварда шудаанд:

- 1) Коркард ва истифодабарии силоҳи иттилоотӣ, омода ва пеш бурдани низои иттилоотӣ. Сарчашмаҳои таҳдидҳои мазкур ин ташкил ва рушд кардани силоҳи иттилоотие мебошанд, ки ба муҳимтарин сохторҳои давлатӣ мустақиман таҳдид дошта, метавонанд ба яроқнокшавии нав оварда расонанд ва ҳамчун ифодакунандаи таҳдиди асосӣ дар соҳаи амнияти иттилоотии байналхалқӣ мебошанд.

Нишонаҳои онҳо ин истифода бурдани силоҳи иттилоотӣ бо мақсади омода ва пеш бурдани низои иттилоотӣ мебошад ва инчунин таъсир расонидан ба низоми ҳамлу нақл, коммуникатсия ва идора намудани объектҳои ҳавоӣ, зиддимушакӣ ва дигар намудҳои объектҳои мудофиавӣ, ки дар натиҷаи онҳо давлат қобилияти

муҳофизат кардани худро дар назди таҷовузкорон (агрессор) аз даст медиҳад ва ҳуқуқҳои қонунии худмудофиавиро истифода бурда наметавонад; риоя нашудани фаъолияти объектҳои инфрасохтори иттилоотӣ ба валангор шудани низоми идоракунии ва қабули қарорҳои давлат оварда мерасонад; таъсири харобиовар ба муҳимтарин сохторҳо.

2) Терроризми иттилоотӣ. Сарчашмаҳои таҳдиди мазкур созмонҳои террористӣ ва ашхосе мебошанд, ки ба фаъолияти террористӣ шомил мебошанд, ки бавосита, ё ин ки бевосита дар муносибат бо сарчашмаҳои иттилоотӣ фаъолияти зиддиҳуқуқиро амалӣ менамоянд.

Нишонаҳои онҳо истифодаи шабакаҳои иттилоотӣ аз ҷониби созмонҳои террористӣ барои фаъолияти террористӣ ва ба сафи худ ҷалб намудани ҷонибдорони нав мебошанд; таъсири харобиовар ба сарчашмаҳои иттилоотӣ, ки он ба риоя нагардидани тартиботи ҷамъиятӣ оварда мерасонад; назорат ва қатъ намудани шабакаҳои паҳнкундаи иттилооти оммавӣ; истифодаи шабакаи интернет ва дигар шабакаҳои иттилоотӣ барои таблиғи терроризм, ташкил намудани фазои тарсу ваҳм ва даҳшат дар ҷомеа ва инчунин дигар таъсирҳои манфӣ ба сарчашмаҳои иттилоотӣ.

3) Ҷинояткориҳои иттилоотӣ. Сарчашмаҳои таҳдидҳои мазкур ашхос ё созмонҳои мебошанд, ки ба истифодабарии ғайриқонунии сарчашмаҳои иттилоотӣ, ё ин ки даҳлатпазирии беиҷозат ба ҷунин сарчашмаҳоро бо мақсади ҷиноятӣ амалӣ менамоянд.

Нишонаҳои онҳо ворид шудан ба низоми иттилоотӣ бо мақсади риоя накардани тамомият, дастрасӣ ва махфияти иттилоот мебошанд; дидаву доништа омода ва паҳн намудани вирусҳои компютерӣ ва дигар барномаҳои зараррасони компютерӣ; амалӣ намудани «ҳамлаҳои DOS» (DOS-атак) (яъне хизматрасонӣ қатъ мегардад) ва дигар таъсирҳои манфӣ; сабабҳои зарар ба сарчашмаҳои иттилоотӣ; риоя накардани ҳуқуқҳои қонунӣ ва озодии шаҳрвандон дар соҳаи иттилоотӣ, аз ҷумла ҳуқуқи қобилияти фикрӣ ва даҳлатпазирии ҳаёти шахсӣ; истифода бурдани сарчашмаҳои иттилоотӣ ва методҳо барои содир намудани ҷунин ҷиноятҳо, ба монанди қаллобӣ, дуздӣ, тамаъҷӯӣ, қочоқ, фуруши ғайриқонунии маводи муҳаддир, паҳн намудани порнографияи (наворҳои фаҳш) кӯдакона ва ғ.

4) Ҳолати ҳукмронии дар фазои иттилоотӣ доштаро ба зарари манфиат ва амнияти кишварҳои дигар истифода бурдан. Сарчашмаҳои таҳдидҳои мазкур рушди ғайриқонунии технологияҳои иттилоотӣ дар кишварҳои гуногун ва тамоюли мавҷуда миёни кишварҳои рушдкарда ва рушдкунанда ба болоравии «қатъшавии хизматрасонии технологияҳои рақамӣ» оварда мерасонад. Баъзе аз кишварҳои, ки дар рушди технологияҳои иттилоотӣ афзалият доранд, дидаву доништа рушди кишварҳои дигарро ва инчунин ба технологияҳои иттилоотӣ дастрасӣ доштаро маҳдуд месозанд, ки он ба кишварҳои имконияти ғайриқиёми иттилоотидошта хатарҳои ҷиддӣ эҷод менамояд.

Нишонаҳои онҳо азхудкунии умумии (монополизатсия) маҳсулоти таъминоти барномавӣ ва таҷҳизоти инфрасохтори иттилоотӣ, маҳдуд намудани иштироки давлатҳо дар ҳамкорӣҳои байналхалқии иттилоотӣ технология мебошанд, ки дар рушди онҳо монеа мешаванд ва сатҳи вобастагии ин кишварҳо дар назди давлатҳои рушдкарда боло меравад; дар дохили таҷҳизот ва барномаҳои таъминотӣ сохтани қобилият ва вазифаҳои пинҳонӣ, ки ба дигар кишварҳо бо мақсади назорат намудан ва таъсир расонидан ба сарчашмаҳои иттилоотӣ ё ба муҳимтарин сохторҳои ин кишварҳо содир карда мешаванд; назорат ва инҳисори бозори технологияҳои иттилоотӣ ва маҳсулотҳо ба зарари манфиат ва амнияти кишварҳо.

5) Паҳншавии иттилооте, ки ба низоми ҷамъиятию сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ, инчунин ба фазои фарҳангӣ, маънавӣ ва ахлоқии кишварҳои дигар зарар мерасонад. Сарчашмаҳои ин навъи таҳдидҳо, пеш аз ҳама давлатҳо, созмонҳо, гурӯҳи одамон ва ашхоси алоҳидае мебошанд, ки бо истифода аз инфрасохторҳои иттилоотӣ маълумоте паҳн менамоянд, ки ба низоми ҷамъиятию сиёсӣ ва иҷтимоию

иктисодӣ, инчунин ба фазои фарҳангӣ, маънавӣ ва ахлоқии кишварҳои дигар зарар мерасонанд.

Нишонаҳои онҳо дар шакли электронӣ (радио ва телевизион) ва дигар намудҳои ВАО, дар шабакаи интернет ва дигар шабакаҳои иттилоотии табодули иттилоот пайдо ва зиёд намудани шумораи иттилооте, ки оид ба низоми сиёсӣ, соҳти иҷтимоӣ, сиёсати хориҷӣ ва дохилӣ, оид ба муҳимтарин равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоии кишвар, арзишҳои фарҳангӣ, маънавӣ ва ахлоқии аҳолии он нодуруст ва ғалат маълумот медиҳанд; иттилооте, ки идеяи терроризм, сепаратизм ва экстремизмро таблиғ мекунад; иттилооте, ки хусумати байни миллатҳо, байни наҷодҳо ва байни динҳоро бедор месозад.

б) Таҳдидҳо ба фаъолияти босубот ва боамни инфрасохторҳои иттилоотии миллий ва ҷаҳонӣ, ки онҳо дорои хислати табиӣ ва техногенӣ мебошанд. Сарчашмаҳои ин таҳдидҳо офатҳои табиӣ ва дигар падидаҳои хатарноки табиӣ мебошанд ва инчунин садамаҳои хислати техногенӣ дошта, ки яку якбора, ё ин ки дар натиҷаи раванди тулонӣ ба вуқӯъ омадаанд, ки метавонанд ба манбаъҳои иттилоотии давлат таъсири харобкоронаи бузург расонанд.

Нишонаҳои онҳо вайрон намудани фаъолияти объектҳои инфрасохторҳои иттилоотӣ мебошанд, ки оқибат ба валангор шудани муҳимтарин сохторҳо, низомҳои идоракунии давлатӣ ва қабули қарорҳо оварда мерасонад, ки натиҷаи онҳо мустақиман амнияти давлат ва ҷомеаро дар бар мегиранд [7, с. 93].

Бо назардошти таҳдидҳои, ки дар моддаи 2-юми Созишномаи мазкур нишон дода шудааст ва вобаста ба самтҳои асосии ҳамкории кишварҳои аъзои СҶШ дар таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ намояндагони масъул ва сохторҳои салоҳиятдори кишварҳои аъзои ин Созишнома ба ҳулосае омаданд, ки ҳамкориро дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ амалӣ намуда, самтҳои асосии онро ба таври зайл муайян намоянд:

1) дар самти таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ чораҳои зарурии муштаракро муайян, мувофиқа ва амалӣ созанд;

2) вобаста ба таҳдидҳои, ки дар ин соҳа пайдо мегарданд, низоми мониторинг ва гурӯҳи муштараки зудамал ташкил карда шавад;

3) тарҳрезӣ намудани чораҳои муштарак оид ба рушди меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ дар соҳаи маҳдуд намудани паҳншавӣ ва истифодабарии яроқи иттилоотие, ки ба иқтисодии мудифиавӣ, миллий ва амнияти ҷамъиятӣ таҳдид эҷод мекунад;

4) мубориза бурдан бар зидди таҳдидҳои истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ бо мақсади террористӣ;

5) бар зидди ҷинояткорихҳои иттилоотӣ мубориза бурдан;

6) вобаста ба мақсадҳои Созишномаи мазкур гузаронидани ташхис, таҳқиқ ва баҳогузори зарурӣ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ;

7) мусоидат намудан ба таъмини амният, фаъолияти босубот ва идоракунии байнидавлатии шабакаи ҷаҳонии интернет;

8) таъмини амнияти иттилоотии муҳимтарин сохторҳои давлатии ҷонибҳои созишнома;

9) тарҳрезӣ ва татбиқ намудани чораҳои муштараки эътимод, ки ба таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ мусоидат мекунад;

10) тарҳрезӣ ва татбиқ намудани сиёсати мувофиқашуда ва тартиботи ташкилотӣ техникаӣ оид ба татбиқи имкониятҳои истифодабарии имзоҳои рақамии электронӣ ва муҳофизат намудани иттилоот ҳангоми табодули иттилооти байнисарҳадӣ;

11) табодули иттилоот оид ба қонунгузори давлатҳои аъзои Созишномаи мазкур вобаста ба масоили таъмини амнияти иттилоотӣ;

12) асосҳои байналхалқӣ-ҳуқуқӣ ва механизмҳои ҳамкорихҳои амалии ҷонибҳоро дар самти таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ мукаммал сохтан;

13) бо мақсади амалишавии созишномаи мазкур барои сохторҳои салоҳиятдори давлатҳои ҷониби созишнома шароити мусоид фароҳам овардан;

14) дар доираи созмонҳо ва ҳамоишҳои байналхалқӣ оид ба масоили таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ ҳамкорӣ кардан;

15) дар соҳаи амнияти иттилоотӣ барои таҳлилгарон ва намоёндогони салоҳиятдори ҷонибҳо табодули таҷриба, омода намудани мутахассисон, гузаронидани вохӯриҳои корӣ, конференсияҳо, семинарҳо ва дигар ҳамоишҳо зарур аст;

16) табодули иттилоот оид ба масоиле, ки бо амалишавии ҳамкориҳо оид ба самтҳои асосие, ки дар созишномаи мазкур номбар шудаанд, алоқаманд мебошанд [10].

Бо назардошти таҳдидҳои соҳаи амнияти иттилоотии байналхалқӣ Русия, Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Чин дар якҷоягӣ соли 2011 дар ҷаласаи 66-ум ба Маҷмааи умумии СММ қоидаи рафтор дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқиро пешниҳод намуданд, ки баъдан ба он Қазоқистон ва Қирғизистон низ ҳамчун кишварҳои ҳаммуаллиф шомил гардиданд [6, с.184]. Баъд аз он, ки қоидаҳои рафтори мазкур ҳамчун ҳуҷҷати расмӣ СММ аз ҷониби Маҷмааи умумии СММ паҳн гардид, ки он объекти асосии тавачҷуҳи доираи байналхалқӣ ва объекти фаъоли баҳси байналхалқӣ гардид. Дар охир, кишварҳои аъзои ин ташаббус тамоми он пешниҳод ва камбудҳои пешниҳод гардида буданд, таҷдиди назар намуданд. Моҳи январи соли 2015 давлатҳои аъзои СХШ дубора «Қоидаи рафтор дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ»-ро ҳамчун ҳуҷҷати расмӣ СММ қабул намуданд [7, с. 90-91].

Қайд кардан бамаврид аст, ки хусусияти хос ва фарқкунандаи ташаббуси давлатҳои аъзои СХШ ин хислати сулҳомез доштани он аст. Дар фарқият аз баъзе концепсияҳои созмонҳои байналмилалӣ, ки агар онҳо пешниҳоди танзим намудани кибернизоъҳоро доранд, вале ҳадафи ҳуҷҷати пешниҳоднамудаи давлатҳои аъзои СХШ барои қатъ намудан ва аз байн бурдани низоъҳо дар фазои иттилоотӣ мебошад. Дар он масъулият ва уҳдадорӣҳои давлатҳо оид ба истифода набурдани технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ бо мақсади ҳалалдор намудани сулҳ ва амнияти байналхалқӣ, инчунин барои даҳлат накардан ба корҳои дохилии кишварҳои дигар ва ҳалалдор накардани суботи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии онҳо дарҷ гардидааст. Ба ғайр аз ин, дар «Қоидаи рафтор» уҳдадорӣҳои кишварҳо оид ба худдорӣ намудан аз истифодаи қувва, ё ин ки таҳдиди қувва ҳангоми ҳалли баҳсҳои байналмилалӣ, ки дар фазои иттилоотӣ ба амал меоянд, дарҷ гардидааст.

Стратегияи рушди СХШ то соли 2025 ҳуҷҷате мебошад, ки самт ва моҳияти таҳаввули минбаъдаи СХШ-ро муайян месозад. Стратегияи мазкур дар асоси қарори Шурои роҳбарони кишварҳои аъзои СХШ дар бораи «Лоихаи Стратегияи рушди СХШ то соли 2025», ки таҳти № -3 аз 12-уми сентябри соли 2014 дар ш. Душанбе қабул гардидааст ва бо назардошти муқаррароти «Самтҳои асосии стратегияи рушди СХШ дар дурнамои миёнамуҳлат», ки он дар ҷаласаи Шурои роҳбарони кишварҳои аъзои СХШ соли 2012 дар ш. Пекин тасдиқ гардида буд, тарҳрезӣ шудааст [17].

Қайд кардан бамаврид аст, ки вобаста ба таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ дар боби «Ҳамкорӣ дар соҳаи амният»-и Стратегияи рушди СХШ то соли 2025 чунин дарҷ гардидааст: «СХШ кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки бо мақсади аз байн бурдани таҳдидҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва инчунин амнияти ҷамъиятии давлатҳои аъзо ва мубориза бурдан бар зидди ин таҳдидҳо механизми самарабахши дастаҷамъонаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқиро ташкил намояд» [11].

Давлатҳои аъзои СХШ дар асоси Созишномаи байниҳукумати кишварҳои аъзои СХШ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналмилалӣ аз соли 2009 ва дигар ҳуҷҷатҳо ҳамкориро дар соҳаи назорати интернет тақвият мебахшанд, то ки «се қувваи бадӣ» бо истифода аз интернет ба амният ва суботи минтақа ҳалал ворид насозанд. Маҳз бо ҳамин мақсад давлатҳои аъзо механизми ҳамкориро дар мубориза бар зидди истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ бо

мақсадҳои террористӣ мукамал менамоянд ва инчунин бар зидди киберчиноятҳо ба амнияти давлатҳои аъзои СҶШ мубориза мебаранд.

Давлатҳои аъзои СҶШ дар оянда низ ҳамкориҳои амалиро оиди татбиқи Созишномаи миёни ҳукумати кишварҳои аъзои СҶШ дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналмилалиро таҳким мебахшанд. Кишварҳои узви СҶШ дар доираи СММ таҳрезии қоида, присипҳо ва меъёрҳои ҷаҳонии вобаста ба масъулияти рафтори кишварҳо дар фазои иттилоотиро ҷонибдорӣ менамоянд.

Дар ин замина давлатҳои аъзои СҶШ мақсад доранд, ки ҳамкорӣ дар соҳаи идора намудани шабакаи интернетро ба роҳ монда, дар самти идора намудани шабакаи мазкур ҳуқуқҳои барои ҳамаи кишварҳо баробарро таъмин намоянд. Кишварҳои аъзо, пеш аз ҳама, ҷонибдори таъмини ҳуқуқи соҳибхитиёрии кишварҳо дар самти идора намудани интернет дар ҳудуди миллии худ мебошанд.

СҶШ бо мақсади дар сатҳи СММ қабул гардидани «Қоидаи рафтор дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ» талоши бештар намуда, дар оянда дар ин замина дар якҷоягӣ бо дигар аъзои ҷомеаи ҷаҳонӣ дар танзимномаи байналхалқии умумии соҳаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ амал хоҳад намуд. Илова бар ин, ҳамкориро дар ин самт тавсеа медиҳад ва такмили ихтисоси мутахассисони соҳавии давлатҳои аъзоро ба роҳ мемонад [12].

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки давлатҳои аъзои СҶШ ҳамчун иштирокчиёни фаъоли муносибатҳои байналхалқӣ дар ташаккулёбии низоми ҷаҳонии таъмини амнияти байналхалқӣ нақши муҳим доранд. Зеро СҶШ дар ин самт ба дастовардҳои назаррас ноил гардидааст. Маҳз СҶШ ҳамчун созмони бонуфузи байналмилалӣ ва ҳамчун амсилаи нави низоми таъмини амният аввалин шуда вобаста ба вазъи имрӯзаи ҷаҳонӣ ва таҳдидҳои амнияти иттилоотии байналмилалӣ дар сатҳи СММ «Қоидаи рафтор дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ»-ро пешниҳод намуд, ки он баъдан ҳамчун ҳуҷҷати расмии СММ ба тамоми кишварҳои ҷаҳон паҳн гардид. Илова бар ин, дар ҷаҳорҷӯбаи СҶШ Созишномаи байниҳукумати кишварҳои аъзои СҶШ дар соҳаи ҳамкорӣ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналмилалӣ қабул гардидааст, ки он ҳам дар ҷаҳорҷӯбаи СҶШ ва ҳам дар амалияи байналмилалӣ аввалин ҳуҷҷати қарордодие ба ҳисоб меравад, ки маҷмуи таҳдидҳои амнияти иттилоотии байналхалқӣ, аз ҷумла ҷанбаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ, ҷиноятӣ ва террористии онро муайян менамояд.

Муқарриз: Шарипов А. – н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Доклад Группы правительственных экспертов по достижениям в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности // www.un.org.
2. Заявление глав государств-членов ШОС по международной информационной безопасности (г. Шанхай, 15 июня 2006 года) // <http://russian.people.com.cn/31857/102574/102589/7409849.html>.
3. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон- Дипломатияи бисёрҷониба. Концепсияи амалкунанда. Санаи қабул: 27 январи соли 2015, №332. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://mfa.tj/?l=tj&art=1072.pecupc>. URL: <http://mfa.tj/?l=tj&art=1072>.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот». -Душанбе. 10.05.2002 с.
5. Махмадов П. А. Информационная безопасность в системе национальных интересов / П.А. Махмадов и А.Х. Ибодов // Вестник ТНУ. – Душанбе, 2012. -№ 3/2(83). - С. 130-135.
6. Махмадов П. А. Информационная война и информационная безопасность: использование новых технологий в качестве информационного оружия / П.А. Махмадов // Вестник ТНУ. -№ 3/7(179). 2015. -С.187-191.
7. Махмадов П. А. Понятие и основные угрозы международной информационной безопасности в современном мире / П. А.Махмадов // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан. № 4. –Душанбе. - 2016. -С.90-96.
8. Международной пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года) [Электронный ресурс] // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
9. Мельников В. П. Информационная безопасность и защита информации 3-е изд. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / В. П. Мельников, С. А. Клейменов, А. М. Петраков. -М.:2008. — 336 с.
10. Моддаи 19-уми Эълומияи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ.
11. Оиномаи СММ, моддаҳои 19, 39, 51. (Устав ООН, статьи 19, 39, 51).

12. Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 23. 12. 2022.
13. Письмо постоянных представителей Казахстана, Китая, Кыргызстана, Российской Федерации, Таджикистана и Узбекистана при Организации Объединенных Наций от 9 января 2015 года на имя Генерального секретаря. А/ 69/723. [Электронный ресурс] http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/723&referer=/english/ &Lang=R.
14. Приложение к письму постоянных представителей Казахстана, Китая, Кыргызстана, Российской Федерации, Таджикистана и Узбекистана при Организации Объединенных Наций от 9 января 2015 года на имя Генерального секретаря: «Правила поведения в области обеспечения международной информационной безопасности». [Электронный ресурс] http://archive.mid.ru/bdomp/nsdmo.nsf/c85969b2329a429944257d5600225ebb/44257b100055f7_e6c3257d_b4004192e4!OpenDocument
15. Провайдер-ташкилоте, ки дастрасӣ ба хизматрасонии вобаста ба интернетро таъмин менамояд.
16. Протоколи иловагии соли 1977 ба «Эъломияи Женева оид ба ҳифзи аҳолии озоишта хангоми ҷанг»
17. Соглашения между правительствами государств– членов ШОС о сотрудничестве в области обеспечения международной информационной безопасности, Екатеринбург, от 16 июня 2009// [Электронный ресурс] <http://docs.cntd.ru/document/902289626>.
18. Соглашения между правительствами государств– членов ШОС о сотрудничестве в области обеспечения международной информационной безопасности, Екатеринбург, от 16 июня 2009 [Электронный ресурс] // <http://docs.cntd.ru/document/902289626>.
19. Созишнома миёни ҳукуматҳои давлатҳои аъзои Созмони Ҳамкории Шанхай дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналхалқӣ (ш. Екатеринбург, 16 июни соли 2009).
20. Стратегия развития ШОС до 2025 года//<http://infoshos.ru/ru/?id=125>
21. Ташкентская декларация 15-летия Шанхайской организации сотрудничества, 24 июня 2016//[Электронный ресурс] <http://kremlin.ru/supplement/5094#sel=28:-1.28:87>.

ҲАМКОРИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДОИРАИ НИҲОДҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ДАР САМТИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ

Дар мақола муаллиф самтҳои асосии амнияти иттилоотии кишварҳои Осии Марказро дар доираи ниҳодҳои байналхалқӣ мавриди баррасии амиқ қарор дода, ҳамзамон ҳамкориҳои дорои ҳислатҳои дастаҷамъӣ ва омилҳои расидани онҳо ба ҳадафҳои яқоя дар шароити босуръат тағйирёбандаи ҷаҳони таъкид намудааст. Ҳамкориҳои дар доираи созмонҳои минтақавӣ байналмилалӣ барои таъмини амнияти иттилоотии кишварҳо, алалхусус муқовимати мусаллаҳонаи кишварҳо бар зидди хатарҳои иттилоотӣ равона гардидааст. Давлатҳои аъзои Созмони Ҳамкории Шанхай, ки ба мисли дигар иштирокчиёни равандҳои ҷаҳонӣ аз воқеаҳои, ки дар минтақаҳои алоҳида ба вуқӯ меоянд, дар ташвишанд. Ин воқеаҳо, ки ба фазои иттилоотӣ таъсири мустақим ва ғайримустақими худро мерасонанд, дар мақола таъкид гардидаанд. Ҳамзамон зикр шудааст, ки ҳуди кишварҳои узви СҲШ чандин маротиба оқибатҳои харобиовари истифодабарии технологияҳои иттилоотии коммуникатсиониро аз сар гузаронидаанд. Инчунин, барномаи «DDoS», ба воситаи рамзҳо (кодҳо)-и махсуси зараррасон раҳна кардани шабакаҳои корпоративӣ ва давлатӣ, киберҷосусӣ ва киберқаллобӣ падидаҳои мебошанд, ки ҳар як кишвари Осии марказӣ солҳои охир бо онҳо рӯ ба рӯ гардидаанд.

Калидвожаҳо: амният, иттилоот, созмон, минтақа, кишварҳо, сиёсат, ҳамкорӣ, мубориза, хатар, муқовимат, шартнома, ниҳод.

СОТРУДНИЧЕСТВО СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В РАМКАХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье автор глубоко рассматривает основные направления безопасности стран Центральной Азии, связанных информационной системой этих стран. А также подчёркивает важность налаживания сотрудничества и фактор достижения совместных целей в условиях изменения мирового порядка. По мнению автора, сотрудничество в рамках международных организаций мирового и регионального масштаба в области информационной безопасности, в том числе борьбы великих держав против информационных угроз, направлено именно на предотвращение информационных угроз. В статье анализируется сотрудничество стран в области информационной безопасности в рамках ШОС, и это сотрудничество имеет основной приоритет. Подчёркивается также та реальность, что государства-члены Шанхайской Организации Сотрудничества (ШОС) озабочены, как и другие государства мира, происходящими событиями мирового сообщества в тех или иных регионах мира, которые косвенно или напрямую влияют на информационное пространство. Одновременно отмечается, что сами государства-члены ШОС пережили неприятные моменты использования информационно-коммуникационных технологий. Также программа-«DDoS» с помощью специальных угрожающих кодов атаковала государственные и корпоративные сети данных государств. Данные явления считаются опасными для информационного пространства государств-членов ШОС.

Ключевые понятия: безопасность, информация, организация, регион, страны, политика, сотрудничество, борьба, риск, сопротивление, договор, учреждение.

COOPERATION OF THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA WITHIN THE FRAMEWORK OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN ENSURING INFORMATION SECURITY

In the article, the author deeply considers the main directions of security of the countries of Central Asia, which are aimed at the information system of these countries. It also emphasizes the importance of establishing cooperation with a collective character and the factor of achieving joint goals in a changing world order. According to the author, cooperation within the framework of international organizations of world and regional scale in the field of information security, including the struggle of great powers against information threats, is aimed precisely at preventing information threats. The article analyzes the cooperation of countries in the field of information security within the framework of the SCO and this cooperation is given the main priority. The reality is also emphasized that the member states of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) are concerned, like other states of the world, with the ongoing events of the world community in certain regions of the world, which indirectly or directly affect the information space. At the same time, it is noted that the SCO member states themselves experienced the unpleasant results of using information and communication technologies. Also, the “DDoS” program, with the help of special threatening codes, attacked the state and corporate networks of these states. These phenomena are considered dangerous for the information space of the SCO member states.

Key concepts: security, information, organization, region, countries, politics, cooperation, struggle, risk, resistance, agreement, institution.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Фозилов Комрон Ҷамолович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D кафедраи минтақашиносии хориҷии факултети муносибатҳои байналмилалӣ. Телефон: (+992) 937376696. E-mail: Kom-9393fozilov@yandex.com.

Сведения об авторе: *Фозилов Комрон Джамолович* – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры зарубежного регионоведения факультета международных отношений. Телефон: (+992) 937376696. E-mail: Kom-9393fozilov@yandex.com

Information about the author: *Fozilov K. J.* -Doctoral Ph.D student of the Department of foreign regional studies of the faculty of international relations of the Tajik National University. Tel: (+992) 937376696. E-mail: Kom-9393fozilov@yandex.com

**СУННАТҲОИ МЕЪМОРИИ МАНЗИЛИ ШАҲРАКИ ҒОНЧӢ ДАР АСРҲОИ
XIX - ИБТИДОИ XX**

Зокиров Р.Ш.

**Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи
академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд**

Манзили истиқоматӣ аз муҳимтарин василест, ки инсоният ҳанӯз дар марҳилаи ибтидоӣ онро ҷиҳати таъмин намудани талаботи иҷтимоии худ кашф намуда, бо тақозои ҳаёт ва рушди ҷомеа мунтазам мавриди такмилу бозбинӣ қарор додааст. Маҷмуаи омилҳои мавҷуданд, ки ба хосси минтақа будани шаклگیرӣ, тарзи бунёд ва тарҳрезии алоқамандии ҳучраҳои таркибии он дар хронологияи муайяни таърихӣ замина фароҳам меорад. Маҳз хусусияти муҳити ҷуғрофӣ ва анъанаҳои этнографӣ боиси пайдо шудани навҳои гуногуни манзил дар байни сокинони манотиқи гуногуни таърихӣ фарҳангии Тоҷикистон гардидааст.

Махсусан, манзили анъанавии шаҳраки таърихии Ғончӣ дар асрҳои XIX - ибтидои XX меҳвари тадқиқоти мо маҳсуб меёбад, ки пештар аз ҷониби меъморону мардумшиносон мукамал омӯхта нашуда буд. Шаҳраки бостонии Ғончӣ ҳанӯз дар асрҳои миёна бо масоҳати 150 гектар, дар соҳили чапи Босмандасой дар сарчашмаҳо зикр гардидааст. Деҳаи Ғазандарак, ки бо Ғончӣ ҳамроҳ шудааст, аз ҷониби бостоншинос В.В.Бартолд бо шаҳраки Ғазза ибтидои асримиёнагӣ нисбат дода мешавад. Шаҳрак 5 маҳалла дошт, ки дар он зиёда аз 1,5 ҳазор нафар одамон зиндагӣ мекарданд. Аҳолии шаҳраки Ғончӣ ба савдою ҳунармандӣ ва зироаткорӣ машғул буд. Бозори маҳаллӣ инчунин маркази савдо ва ҳунармандони шаҳрӣ буд, ки дар он устохонаҳо, чойхона ва ду корвонсарой чойгир буданд. Аз сабаби наздик будани заминҳои кишоварзӣ, тарҳбандии шаҳраки Ғончӣ гуногун буд: квартали марказӣ бинои зичиморати блоконидашуда дошта, боқимондари мазраъ ва боғу токзор ишғол мекарданд. Тобистон шаҳр аз сокинон холӣ буд, зеро аксари аҳоли ба бошишгоҳҳои тобистона мерафтанд ва дар он ҷо ба зироаткорӣ, токпарварӣ ва чорводорӣ машғул буданд. Ғончӣ ягон истеҳсоми мудофиавӣ дар асрҳои миёна на дошт [1, с.167].

Дар ҳудуди имрӯзаи шаҳраки Ғончӣ омӯзиши манзилҳои куҳан, суҳбат бо пиронсолон ба амал оварда шуд. Дехоти атрофи Ғончӣ, ки дар онҳо тадқиқоти манзилҳои истиқоматӣ гузаронда шудааст, дар минтақаҳои кӯҳсор ва нишебиҳои наздикӯҳӣ воқеъ гардидаанд.

Ин деҳаҳои дурдасти кӯҳистон, мисли Ғазантарак, Басманда, Угӯк, Овчӣ ба истиснои мулкҳои табақаҳои сарватманд (савдогарон, ашрофон) ҳавлии пӯшида на доштанд. Дар шаҳраки Ғончӣ, ки масири асосии савдо буда, аз он ҷо мунтазам корвони тоҷирон мегузаштанд, манзилҳо, ҳавлиҳо бо деворҳо ихота шуда буданд. Деворҳои холии пушти манзилҳо ба кӯчаҳо мувофиқ шуда буданд.

Пештар биноҳои ёрирасон, аз он ҷумла анборҳо, ҳучраҳои таъиноти хочагӣ, нигоҳубини чорво бисёртар буданд, ба истиқоматгоҳ васл карда мешуданд, вале баъзан дар масофаи муайян аз манзил дур сохта мешуданд.

Шароити иқлими якхелаи доманакӯҳҳо ва ҳамвориҳои Ғонҷӣ ба пайдоиши чунин навъҳои манзили истиқоматӣ мусоидат кардааст. Намудҳои манзилҳои истиқоматӣ асосан аз ҷиҳати хусусиятҳои сохтмон ва банақшагирӣ фарқ мекарданд.

Тибқи тарҳи иморати бунёдшаванда дар манзили анъанавӣ се варианти асосӣ мушоҳида гардидааст: манзили ду ва секамеравии дорои пешайвон (долон) ва *манзили якқисмата* [2, с.121]. Аксар вақт манзилҳои ин вариантҳо тавассути айвони зери як боми иморат қарор доранд - суфаи назди манзил, ки аз се ё як тараф (дарозӣ) бунёд мегардиданд.

Дар маҳаллаи мавриди омӯзиш, чун қоида, манзилҳои анъанавии сеқисмата (ду манзили истиқоматӣ ва айвоне дар байни онҳо) ё дуқисмата иборат аз ду манзили истиқоматӣ бо айвон дар пешгоҳ ё аз як манзили истиқоматие, ки даҳлез ва айвон дорад, низ ба назар мерасад. Баъзан манзили якқисмата (калон) дорои айвон ё бе айвон буд.

Самти анъанавии намои манзил (бо даромадгоҳ) ба шароити ҷуғрофӣ вобаста аст. Дар баъзе маҳаллаҳо онро релеф, дар дигар қисматҳо - самти шамолҳои доимӣ, баъзан омезиши ҳарду муайян мекунанд.

Мувофиқи анъана дар аксар маҳаллаҳо манзилҳои истиқоматӣ дар шафати рӯдҳои кӯҳсор сохта шуда, дари даромадгоҳро ба паст шудани нишебии релеф ба соҳил алоқаманд менамоянд, то ки дар фасли зимистон даромадгоҳ бо соҳил танзим карда шуда, дар тобистон, то ки айвон ба уфуқи кушода рӯ ба рӯ шавад. Бинобар ин, вобаста ба ҷойгиршавии деҳа рӯйи манзилро ё ба тарафи ҷануб ва ё ба тарафи шимол алоқаманд менамуданд. Аммо дар он қитъаи водии Ғонҷӣ шамоли доимии шимолу шарқ мевазад ва дар ин қисмат воситаҳои муҳофизат аз бодҳои сард дар манзилҳо ба мушоҳида мерасад. Манзилҳои истиқоматӣ дар ин минтақаҳо бо тарафи худ ба муқобили самти шамол нигаронида шудаанд. Ин анъана табиист, ки дар ин маҳаллаҳо ба вучуд омада буд, рӯ ба рӯйи даромадгоҳ тобеъ карда шуда, аз ҷониби баъзе куҳансолон аз нуқтаи назари динӣ чунин шарҳ дода шудааст: муъмин ҳангоми намоз ба сӯйи қибла нигоҳ кунад ва пушт ба сӯйи даромадгоҳ бошад, то ки шахсе дохил мешавад, ба вай ҳалал нарасонад.

Дар гурӯҳи маҳаллаҳои Ғонҷӣ масолеҳи бинокории манзил: гил (хок), санг дарахтони беду зардолу, туту бурс, қамиш (най) ва оҳаксанг буд. Деворҳо асосан аз гил, дар маҳаллаҳои доманакӯҳ асосан аз 1/3 ҳиссаи он санг буда, дар болои гил сохта мешудаанд.

Дар он маҳаллаҳое, ки оби зерзаминии баҳорӣ дар сатҳи баланд мавҷуд буд, мувофиқи периметри майдони ояндаи манзил, дар масофаи 50-70 см аз пояи деворҳои оянда, онҳо заминро бо чоку бел кофта, хандақ ташкил карда, бараш аз 1 то 1,5 м; баъд оби онро ба замини кофташуда интиқол медиҳанд.

Ҳангоми сохтмони манзилҳои истиқоматӣ дар он маҳаллаҳое, ки обҳои зерзаминӣ дар сатҳи аз меъёр баланд мавҷуд буд, дар охири моҳи май — июн, вақте ки бориш қатъ мегардид, деворҳо бунёд карда, воситаҳои намиҳимоя асосан тобасангҳо истифода мешуданд. Барои пурқувват омода намудани гил, онро бо по хамир мекарданд, пашми чорво ҳамроҳ карда, инчунин ҷуфти барзагов ё асп меронданд. Ин усул дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷанубӣ васеъ паҳн шудааст. Деворҳои манзилҳои ёрирасон (иборат аз 4 қабати поҳса) дар ҳавлӣ баъзан аз пораҳои гил (поҳса) аз деворҳои харобшудаи бинои истиқоматии куҳна сохта

мешуданд. Техникаи гузоштани девор ба сангфарш монанд буд. Барои сохтани девори гирду атрофи мулк заминро бо олоти корам (сипор) шудгор карда, баъд об мебароварданд ва баъди бо об тар кардани он чорвои калон (барзагов ё асп) дар сари замин мебурданд. Сипас гил омода карда мешуд [3, с.46].

Манзилҳои асримиёнагии минтақа таҳкурсии надоштанд. Тарҳи манзилро тавассути «тановзани» замин бо ресмон (банд ё чилбур) ё устодон ё онон, ки дарк мекунанд, муайян менамуданд.

Агар майдоне, ки онҳо дар он бино месохтанд, манзил дар нишебӣ (ноҳамворӣ) мебуд, баъдан қисми баландашро (сардеволӣ), бо кандан ё бел бурида мегирифтанд. Баъд аз ин бо ресмон нақшаи манзилро устоҳое, ки тавозуни онро муайян карда метавонистанд, нишон медоданд; таҳкурсии деворе, ки дар қисми болоии қаблӣ гузошта шуда буд, ба сифати «лой» хизмат мекард, ки аз лойи пештар бурида тайёр карда шудааст. Барои аввалин қабатҳо, гили хеле ғафси шӯрида тайёр карда шуда буд, то деворҳоро мустаҳкам кунад. Баъди гузоштани қабати чорум—панҷуми гил баландии девор ба 1,5—2 метр мерасид.

Дар он маҳаллаҳое, ки сатҳи зеризамини об баланд набуд, дар аввали баҳор, бо сар шудани боронҳои аввал деворҳоро месохтанд. Лойхона қаблан тайёр карда, ба лойхона оби борон равон карда мешуд. Инчунин, ба он оби борони чамъшуда аз бом чорӣ мешавад, аз рӯйи эҳтиёҷ илова мерехтанд.

Тибқи анъанаҳо гузоштани девор бояд дар ҳавои хушк анҷом дода шавад, то соҳиби он «ёрӣ» (ҳашар) даъват намуда, ки дар он, пеш аз ҳама, хешу табор ва ҳамдеҳагон ғаёлона иштирок менамуданд. Айни замон ин анъана то имрӯз дар бисёр минтақаҳои кишвар ҳифз карда мешавад. Баъзан дар сурате, ки фасл камбориш то фарорасии тобистон кашол меёфт, дар ин сурат аз манбаи об як ҳавзаҳои табиӣ истифода менамуданд. Аксар вақт агар манзил калон бошад, пас анҷоми ин корҳоро ба давраи борони тирамоҳ мавқуф мегузоштанд. Лойро баъзан дар зери борон мешӯриданд, вале деворро танҳо баъди қатъ шудани борон сохтан мумкин буд. Ба деворҳои ба наздикӣ қомат афрохта баробари борон рехтан, тавассути гилем, намад, барги алафи «чокал» онҳоро мепӯшонданд.

Одатан баландии қабати поҳса аз 50 то 70 см, бараш аз 50 то 60 см фарқ мекард. Қабати аввали девори паҳноро «тахдеволӣ» ё «якдевола», «як пеш девор», дуюм — «дудевола», «ду пеш девор», сеюм — «седевола», «се пешдевор», чорум — «чордевола», «чор пеш девор» меномиданд. Девори бинои истиқоматӣ аз 4-5 қабат поҳса сохта шуда, баландии он ба 250—280 см расида, бари қабати охирин то 30—35 сантиметр танг мешуд.

Дар маҳаллаҳои Басманда, Угук, Ростровут, ки дар он ҷо санг бисёр мавҷуд аст, деворҳоро аз сангҳои коркарднашудаи табиӣ сохта, бо маҳлули гил маҳкам мекарданд. Гузоштани деворҳо ба таври зайл ба роҳ монда мешуд: нақшаи ҳудудҳои канории манзилро бо ресмон ба рӯйи замин нишон дода, дар қад-қади хатти ресмон ду қатор сангҳои васеъгаш 50-60 см мегузоранд. Тарқишҳо аз сангчаҳои хурд пур карда мешуданд. Қатори сангҳои гузошташударо дар боло бо гили моеъ мепӯшониданд, то ба пояи девор бештар қувват бахшад. Сипас, қатори дуҷуми сангҳо гузошта мешуданд, онҳоро низ аз боло ва аз паҳлуҳо бо гил мепӯшонданд. Баландии ҳар як қабати сангҳо 70-90 см буд. Деворро дар се-чор қабат сохта, ба ҳар як қабат вақти хушконидаи фурсат медоданд. Сипас рӯйи марказии қабатҳо ва қабати чорумро як қадре танг карда, бари қабати охиринро ба 30-35 см мерасонданд.

Усули шабеҳи гузоштани деворҳо, ки дар гузашта дар Болооби Зарафшон, ки А. С. Давидов тасвир кардааст, хело ҷолиб мебошад [4]. Дар манотиқи Кӯҳистони Мастҷоҳ деворҳоро асосан бо санги хушк (бидуни гил ё маҳлулҳо) месохтанд [5].

Баландии деворҳои ҳуҷраҳои хоҷагию маишӣ ҳамеша аз девори биноҳои истиқоматӣ пасттар буданд ва дар қисмати болопӯши ин деворҳо нисбати бинои истиқоматӣ хеле кам тахта мемонданд. Бومي манзил аз рӯи таснифи мо ду намуди сохтмон дошт: ҳамвор ва моил [6].

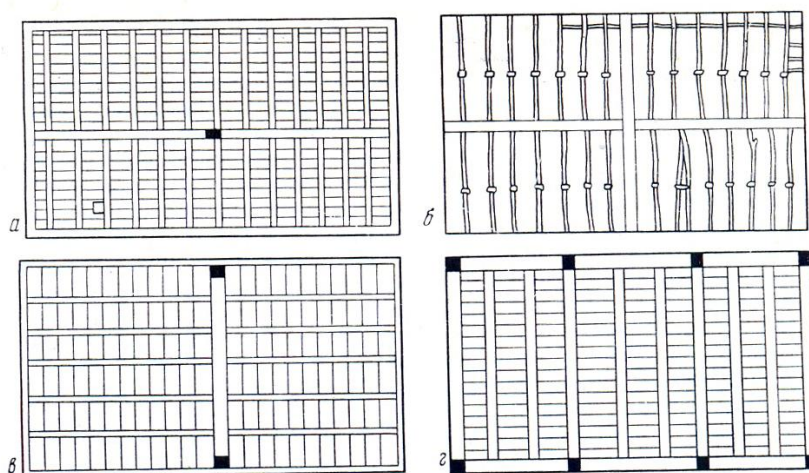
Дар маҳаллаҳои омӯхташуда бомпӯшии ҳамвор бештар маъмул буд. Қисмҳои ҷӯбӣ (шифт, сутунҳои тақя, сутунҳо, чорҷӯбаи дарҳо, панелҳо, равзанаҳо ва ғайра) асосан аз сафедор, тӯс, бед, арча, тут сохта мешуданд.

Ба гуфтаи сокинони куҳансол, се намуди бومي ҳамвор вучуд дошт: ду вариант манзили истиқоматии «манзилӣ-ишиит» (барои оилаҳо) дошт, варианти сеюм асосан ба меҳмонхона - ҳуҷраи меҳмонхона хос аст. Ҳамаи вариантҳо шифти мутамаркази кушода доранд. Варианти аввалини сохтмони бом ду навъ: дар аввал, дарозии марказии (*рав*, *харӣ*) аз ҷӯби ғафси тарошидашуда дар сутуни маркази ҳуҷра тақягоҳ (сутум) мавҷуд буд.

Дар оилаҳои сарватманд, равоқу сутунҳо ва дару нижвонҳо ороишоти фаровон доштанд. Дар навъи дуҷум вазифаи сутунро ҷӯби кундаланг аз ҷӯби ғафсии якхелае, ки дарозии муайян дорад, иҷро мекард.

Дар варианти якуми сохти бом болорҳои кундаланг (*харӣ*, *болор*) аз як канори болопӯш, аз тарафи дигар дар канори девори тулӣ чунон тақя мекарданд, ки нӯги онҳо тахминан аз сатҳи берунии девор 40-50 см баромада, онро аз борону барф муҳофизат мекунад. Шумораи болорҳо аз андозаи ҳуҷра вобаста буд, он ҳамеша тоқ буд - аз 5 то 11 ададро ташкил меод.

Дар байни болорҳо дар қисми болоии деворҳои тулӣ аз гил пур карда, онро дар қабати тунук ва рӯи деворҳои кундаланг мемоланд. Ин равандро сокинони маҳал «*чувпаргил*» меномиданд. Бо ин роҳ девору болорҳои фарш дар деворҳои тулонӣ ва охири барои ҳама вариантҳо (*расми 1, коркарди муаллиф*) болорҳо тавассути асбобҳои бомпӯшӣ мустаҳкам мешуданд.

Расми 1. Таснифоти типологии манзили шаҳравдон

Баландии қабати гил аз қутри ҷӯбҳои чилликӣ вобаста буд ва одатан аз 15-20 см зиёд набуд. Варианти дуҷуми тарҳи сақф ин буд, ки бومي манзил як равоқ дошта, канорҳои он, ба истиснои деворҳо тақя карда мешуданд.

Сутунҳои такагоҳи деворӣ- рафҳои кутри хурдро доштанд. Милаҳо бо як нӯг дар раҳи кундаланг ва дигараш дар болои девори охир меистоданд. Чунин варианти тарҳрезӣ дар Болооби Зарафшон низ қайд шудааст [7].

Варианти сеюми тарҳи сақф танҳо такрор буда, бе роҳҳои марказӣ. чӯбҳои яккаболор дарозиашон 3,5-4 м, бо ду нӯги онҳо дар болои болорҳои чӯбини тулуӣ (*равоқ, рави танаи девор*) гузошта шуда, бо се-чор сутуни чӯбӣ (зерсутум) кунҷҳо ва дар мобайни девор така карда мешуданд.

Баъзан онҳоро ба девор чуқур карда, гил мемолиданд ва ин усули сохтани бом дар баробари шаҳраки Ғонҷӣ дар Болооби Зарафшон низ хеле инкишоф ёфтааст [8].

Мушоҳидаҳои саҳроии мо дар манзилҳои ибтидои асри ХХ сохташуда (ҳавлии Сафархӯҷа Азимов воқеъ дар гузари Хӯҷаҳо) аз он шаҳодат медиҳанд, сутунҳои чӯбин, ки боми чӯбинро така мекунанд, ғайр аз таъиноти асосии худ ба зилзила тобовариро дар манзилҳои истиқоматӣ зиёд мекунанд, ва дар вақти заминчунбӣ чунин бом вайрон намешавад. Сутунҳои такагоҳӣ барои манзилҳои истиқоматӣ дар минтақаҳои сейсмикӣ муқовимат менамоянд. Ин тавзеҳро сокини кӯҳансол Сафо Вафоев (сокини гузари Ростровут, с.тав. 1928) низ шарҳ медиҳад.

Боми ҳамвори бинои истиқоматӣ, вобаста ба тарҳи шифт, дигар хел номида мешуд: агар қисмҳои таркибӣ ба назар намерасиданд, пас бомро «*яккаболор*», «*якандоз*» мегуфтанд; агар як теғай марказӣ бошад — «боми духучра»; агар шифт ду раҳи марказӣ (арзӣ ва кундаланг) дошта бошад, онро «боми чорхучра» мегуфтанд; аз он бештар (то шаш), махсусан дар биноҳои ҷамъиятӣ (масалан, дар масҷид), шифтро «*боми шаиҳучра*» меномиданд.

Теғаҳои бомпӯш тетраэдралӣ ё мудаввар буда, ҳамвор низ сохта мешаванд. Ҳазинаи шифт аз сутунҳо (*васса*), ки навдаҳои аз пӯстлох тоза карда шуда, ба ним баробар тақсим карда шуда, ба болои чӯбҳои канори барҷаста гузошта шуда буд, зебоии ба худ хосро ифода менамуд.

Барои муҳофизат аз намӣ дар болои бомпӯш 12- қабати қамиш гузошта 15 см (*қилк, най*) ё алаф (*хардума*), сипас бо хоки хушк (то 10 см) пошида, рӯйпӯш карда, бо гил бо коҳ молида мешуд (манзили Шарофиддин Раззоқов воқеъ дар кучати Ифтихор, ҳавлии 12- соли сохтмон 1924).

Инчунин, тибқи анъана рӯйи бом намак мепошиданд (дар акси ҳол, пас дар баҳор дар болои бом алаф месабзад, намнокӣ дарозумрии бомро кам менамояд). Танҳо табақаҳои сарватманди аҳоли метавонистанд чунин тарҳрезии шифтро амалӣ кунанд, зеро чӯб ҳамчун масолеҳи муҳимми сохтмонӣ гарон буд.

Инчунин, ашхоси нодор ба ҷойи болор чанд сутуни борикро ба ҳам мебастанд. Навдаҳои кутрашон 5-6 сантиметр буда, ба ҷойи шоҳаҳои васею чӯбу тахта танаи хушки гиёҳи *ферулла (камол)*-ро дар болои сутунҳо мегузоштаанд.

Аз сабаби он, ки замини маҳаллаҳои мавриди омӯзиш таҳшиншаванда ва фучур буд, барои пешгирии таъсири фурӯравию нобаробар дар болои боми ҳамвор баъзан болохона (*чавтра*) сохта мешуд [9, с. 64]. Он як болохонаеро ташкил медод, ки аз паҳлуяш кушода буд. Дар ин ҷо барои нишебии пушта 100-120 см васеъ сутунҳои такагоҳӣ дар поя ва дар қисми болояш 100 см гузошта мешуданд. Баъзан онҳоро бо сутунҳои чӯбин, ки дар ду тарафаш такагоҳ доштанд, қад-қади деворҳои тулӣ дар болохона дар масофаи 1,5 м аз ҳамдигар иваз мекарданд.

Маъмулан сутунҳои такагоҳиро 80-100 см васеъ ва баланд мегузоранд. Сипас аз 40 то 120 см ба рӯйи онҳо чӯбҳои дарозии диаметрашон аз тахтаи пушта хурдтар гузошта шуда, баъд тахтаҳо гузошта, мустаҳкам карда мешуданд. Дар болои пояҳо дар масофаи 25-30 см аз ҳамдигар сутунҳо гузошта мешуданд, ки диаметри ҳар яки онҳо 5-6 см аст. Сутунҳоро бо як бастаи шоҳаҳои печида, бо чӯбу навдаҳо пӯшонда, аз болояш қамиш (най) ё алафи (хардум) тунук (15-20 см) мемонданд. Қамишҳоро бо ду-се қатор сутунҳои «тарапчӣ» (қутри ҳар яки он 5-6 см) ба болояш (дар болои тахтаҳо) гузошта, мустаҳкам мекарданд. Ин сутуни берунӣ бо ҳамон бандҳо ба сутунҳои тарафи даруни айвон пайваст карда мешуд. Қисмҳои охири айвон ва фосилаҳои байни сутунҳои такагоҳро одатан кушода мемонданд.

Чунин соябон ба айвон, ки мисли боми ҳамвор дар байни дигар минтақаҳо мавҷуд аст, бо баъзе хусусиятҳои тарҳрезӣ ин ҷо фарқ мекунад. *Айвон-шипангҳо* барои захира кардани хошок, сӯзишворӣ ва тобистон барои фароғат пешбинӣ карда мешуданд.

Намуди дуҷуми сақф боми теппашакли «*хорпуштак*»-и бе шифти уфуқӣ буд, ки нисбати бомҳои ҳамвор камтар маъмул буд. Дар вақти сохтани боми нишебнок, гузоштани ду девори охири манзил дар шакли секунҷа давом карда, дарозии ҳар як қабати навбатии деворро кӯтоҳ мекарданд. Дар болои деворҳои охири он тегаи пушта (*рав, харӣ, шапул*) гузошта шудааст. Ба он маъмулан болорҳо дар масофаи 70-80 см, дар нишебии пушта ва поёни он дар қисми боло мустаҳкам карда шудаанд.

Дар болои деворҳои қаддӣ болорчаҳо ба ҳамдигар нисбати шипанг-соябон хеле ҷафс гузошта шуда буданд. Одатан миёни онҳо 25-30 см масофа гузошта шуда буд ва бо бандҳо баста буданд.

Ашхоси нодор, чунонки кӯҳансолон мегуфтанд, ба ҷойи он найҳоеро, ки дар болои тахтаҳо ба ҳам зич гузошта шуда буданд, истифода мебарданд. Чунин сақфҳо ҳар сол нав кардани найҳоро талаб мекарданд.

Деворҳои манзилҳои дарунӣ ва берунӣ бо гили моеи бо коҳ омехташуда андова карда мешуданд. Деворҳои андовашударо бо санги ҳамвор сайкал дода, баъд тавассути оҳак сафед мекарданд.

Даруни деворҳоро бо гили сафед пардоз менамуданд. Инчунин, деворҳои берунии манзилро сафед мекарданд. Камбағалон даруни деворҳоро кам сафед мекарданд, вале аз деворҳои берунӣ, танҳо девори пеши манзил, рӯ ба рӯйи айвон пардоз карда мешуд.

Агар дар наздикии деҳа гили сафед мавҷуд набуд, пас онро бо хокистари ангиштсанг иваз мекарданд. Маҳлули омодашударо тавассути ҷорӯб сафед менамуданд.

Фарши ҳамаи манзилҳо аз гил ва гилхок иборат буд. Сатҳи онро бо санги ҳамвор суфта мекарданд ва рӯйи он ду қабат намад мегузоштанд. Дар назди даромадгоҳи дохили ҳучра чуқурии 15-20 см сохта шудааст. Ин қисми фарш (тақрибан 120x150 см) дар назди дар «*пойгаи дар*» ном дошт ва барои пойафзол пешбинӣ шуда буд, ки мувофиқи анъана дар даромадгоҳи манзил сохта мешуд.

Дарҳои биноҳои истиқоматӣ чӯбӣ буда, ду намуд: дари даромадгоҳ (асосӣ) ва дари эҳтиётӣ «*дарҳои партов*» мавҷуд буд. Чорчӯбаҳои дарҳо аз чӯб сохта мешуданд. Дари асосӣ бо баландии тақрибан 160 см буда, паҳнои тақрибан 62 см ва эҳтиётӣ - мутаносибан 115x55 см-ро ташкил менамуданд. Тарафҳои «*наладарӣ*», «*бардарӣ*»,

"болодарӣ", остона - "тахдарӣ" меғуфтанд. Чорчӯбаи дар ба девор пайваст сохта шудааст. Дар остона ва даҳлез ғилофакҳо месозанд, ки ба он шикелаҳои дар дохил мешуданд. Тавассути он дарҳо чоряки давр чарх мезаданд, яъне кушода мешуданд. Панелҳои дарҳо дутабақӣ (*дунаҳлу*) ё яктабақӣ (*якнаҳлу*) буданд. Дари эҳтиётӣ танҳо як табақ дошт ва аз дари асосӣ ҳамеша хурдтар буд. Мақсади дари ёрирасон аз он иборат аст, ки дар сурати рух додани офати табиӣ (зилзила, сел ва ғайра) ё ҳангоми сӯхтор ва ғайра зуд аз бино баромадан имконпазир бошад.

Равзанаҳои равшанидаро дар баландии тақрибан 180 см аз сатҳи фарш, наздиктар ба бом, одатан дар деворҳои дарозии рӯ ба рӯи ҳавлӣ карда мешаванд. Онҳо шакли мураббаъ (50x50 см) ё росткунҷа (40x60 см) доштанд. Онҳоро бо *дарпардаҳои чӯбӣ* ё (барои сарватмандон) бо панҷараҳои кандакорӣ (*дарбача*) мепӯшиданд. Дарҳо, мисли равзана рӯи тирезаҳо гардиш мекарданд. Дарпардаҳоро дар истилоҳи меъморӣ равон низ меноманд, ки вазифаи он танзими воридоти нури офтоб ба дохили манзил мебошад.

Баландии деворҳои дарунии манзил аз 250 то 280 см, аҳён ба 3 м мерасид. Сақфи ҳуҷраҳо бошад, дорои қабатҳои ороишии бой, бо чӯбу тахта чорчӯба карда, бо кандакорӣ оро дода шуда буданд. Онҳо дар як девори тулӣ дар муқобили девор кушод, одатан дар тарафи рости дари пеш ба мушоҳида мерасанд. Бари онҳо аз 80 то 100 см, баландии 100-120 см, чуқурии 30-35 см ҷойгир мешуданд.

Равоқҳо дар девор аз як то се адад буданд. Онҳоро дар масофаи 40-50 см ҷой дода, аз рӯи фарш ҳангоми сохтани девор ба назар мегирифтанд. Масофаи байни ҷуякҳо одатан аз 30-40 см зиёд набуда, онҳо росткунҷа буда, баъзан қисми болоии онҳоро бо шакли дунишеба месохтанд. Ба ғайр аз ин, тоқҳои калон дар деворҳои тулуӣ ва арзӣ дар масофаи 120-150 см аз фарш равоқчаҳои хурд (одатан бо умқи 30x40, 40x40 см) сохта мешуданд, ки маъмулан вазифаи гузоштани ашёи рӯзгорро иҷро менамуданд.

Онҳо ҳамеша росткунҷа буданд. Баъзан ҳангоми чиниши хишт (девор) кӯзаҷаҳои сафолини кӯҳна, ки берунаш сӯроҳӣ дошт, ба сатҳи даруни он молида мешуд, ки барои нигоҳ доштани ашёи хурд хизмат мекард.

Барои гузоштани шифт устоҳо даъват карда мешуданд. Агар усто ҳамдеҳа бошад, пас дар ҳашар тамоми корҳои бинокориро чанд рӯз пеш аз он дида, корро анҷом меод. Тирамоҳ соҳиби корро мувофиқи қобилиятш (бе розигии пешакӣ) *ҳаққул-заҳма* меоданд, масалан, аз 2 то 4 сентнерӣ гандум, як-ду дона карбос барои халат ё салла, гов, гӯсфанд ва монанди инҳо.. Агар устоҳо аз дигар ноҳияҳо даъват шуда бошанд, пас онҳо дар бораи музди кор пешакӣ мувофиқат карда, дарҳол баъди ба охир расидани кор ҳаққи корро меоданд.

Ошхонаҳои анъанавӣ, ки дар манзилҳои омӯхташуда вучуд доштанд гурӯҳи ҳуҷраҳоро ба ду намуд тақсим кардан мумкин аст: оташдон дар маркази фарши манзил (*чагдон*) ва оташдонҳои деворӣ (*дегдун*).

Дар муқоиса бо манзилҳои Зарафшонӣ [10], ки оташдонҳои суннатӣ доранд, дар болои он кулӯлаи мурӣ сохта шудааст [11]. Он дар як ҳуҷраи махсуси оташдон буд ва ҳам барои гармкунӣ ва ҳам барои пухтупаз хизмат мекард. Дар муқоиса бо манотиқи дигар, ки дар он оташдон дар канори ошхонаҳои дарун ҷойгир шудаанд, барои нонпазӣ, хӯрок пухтан ва гармкунӣ пешбинӣ шуда буд.

Дар гурӯҳи гузару маҳаллаҳои Ғонҷӣ кайҳо боз «чагдон» мавҷуд буд, ки асосан барои гармкунӣ хизмат мекард. Онро дар маркази манзил (ё каме ақиб) сӯрохи мудаввар кофта ҷойгир мекарданд. Ошхонаҳо маъмулан (бе таҳманзил) бо чуқурии 50-60 см, қутри поён 75-80 см ва бо сӯрохӣ барои танӯр, ки дар сатҳи фарш 45-50 см ҷойгир аст, сатҳи даруни чагдон бо гили часпак бо чӯб (сафед) пӯшонида шудааст. Сатҳи берунаи танӯр ва чагдонро одатан бо гил бо қабати 2-3 см ва баъди қариб як ҳафта ба онҳо қабати дуҷоми гили махсус тайёр кардашударо (ҳоки киллол) мепӯшонданд. Ин гилро аз кӯҳҳо меовардаанд. Онро барои тайёр кардани сафолак ва барои қабати дуҷоми пӯшиши *чагдон* истифода мебаранд. Онҳо онро хеле муддати дароз, қариб як ҳафта мепӯхтанд; барои ба даст овардани часпакии калон каме пашми буз илова карда мешуд. Барои он ки сатҳи дарунии *дегдон* ва *танӯр* ба оташ тобовар бошад, ба хаамири гил сангчаҳои майда омехта мекарданд.

Дар қисмати поёнии фарш чуқурие ба шакли мураббаъ сохта шудааст. Баъди дар оташдон «*дегдон*» пухтани ғизо ангиштсангҳои тасфонро ба «*сандалиҳо*», ки рӯяш бо мизи пасти мураббаъ пӯшонида шудааст, мегузоштанд, ки атрофи онро курпача меандохтанд. Дар шабҳои сарди чиллаи зимистон, аъзоёни оила дар атрофи сандалиҳо хоб мерафтанд. Сандалиҳо одатан бо ангишт ва баъзан тавассути *чалма* (*гугилак*) аз омехтаи поруи гов, хокаи ангишт ва майдаи чӯб гарм карда мешуданд.

Барои пухтани кулча ва пухтупаз як навъи дигари оташдон – “дегдун” истифода мешуд. Ин оташдон ду намуд дошт: девордор, пешкушода ва оташдон аз боло ва оташдони деворӣ танҳо дар пешкушода буданд.

Дар Ғонҷӣ дар баробари *чагдон* кайҳо боз дегдун — оташдони универсалӣ вучуд дорад, ки вазифаҳои пухтупаз ва гармкуниро ба ҳам пайваستاаст. Он одатан дар долон (сарой) ё дар тарафи рост ё чапи даромадгоҳ, баъзан дар ошхона (дегдунхона, аловхона), дар ҳавлӣ дар зери соябон (айвони кушода) ҷойгир карда мешуд.

Ҳангоми ба тартиб андохтани оташдон аввал як сафоли махсус, ки дар он ба шакли буриш сӯрохие ба боло буриш мекунад ва аз тарафи пеш ва аз боло кушода мешавад, месохтанд.

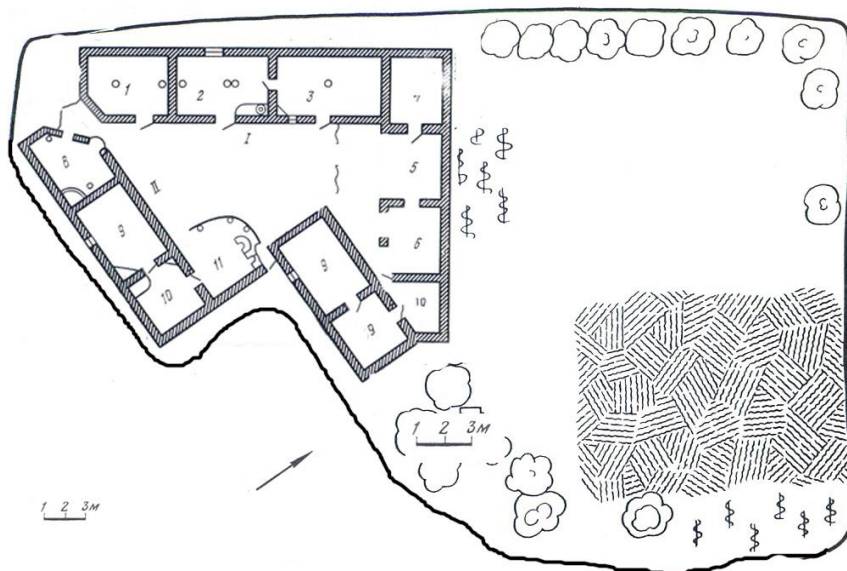
Тавассути сӯрохии девори пеш ҳангоми пӯхтан сӯзишворӣ гузошта мешуд. Дар сӯрохии боло дегдун (дегдон) гузошта мешуд. Андозаҳои дегдун аз рӯйи қад аз 55 то 65 см, қутри поя аз 48 то 60 см; дар оташдонҳои хурдтар (*дегдунча*): баландии аз 18 то 30 см, қутри поя 25-30 см. Дегдунча барои пухтан ва ҷӯшидани ҷой хизмат мекард. Ин навъи коркард ба «*дегдон*»-и тоҷикони дигар минтақаҳо монанд аст [12, с. 31].

Танӯрҳои пешашон кушод танҳо барои пухтани нонҳои ҳамвор пешбинӣ шудаанд, ки онро этнограф А. К. Писарчик дар таҳқиқи худ тасвир кардааст,

Чун анъана танӯрҳо дар сатҳи чӯбии баландиаш 80 см ва бараш 100 см аз паҳлу чуқурии то 50 см бо сӯрохи нимбайзашакли паҳнои пояш 50-55 см ва баландии 55-58 см месохтанд. Онҳо мисли дегдунҳои пешинае, ки мо тавсиф кардем, бо гили часпак печонида шудаанд.

Оташдонҳои ин намудро дар тарафи пеши болои сӯрох бо ороишҳои орнаментали дар шакли шохи чорво бонувони танӯрзан оро медоданд. Барои баргараф кардани дуд дар шифти болои оташдонҳо сӯрохии махсуси росткунҷа (*мурзин*, *мурин*) сохта мешуд, ки одатан андозааш 30x35 см ва аз он калон аст. Дар ҳавои хунук ва ё ҳангоми борон ин *мурин* баста буд.

Мо тавсифи бинои истиқомати бостониеро, ки дар ибтидои асри XX дар маҳаллаи Ғазантарак сохта шудааст, тавсиф медиҳем. Манзил ба Саидазим Пирназар (аз гузари Саидҳо) тааллуқ дошт (*расми 2, коркарди муаллиф*). Ин як намуди хаттии бинои истиқоматӣ бо сақфи ҳамвор аст, ки дар шакли ҳамбасти кунҷӣ ва дар қисматҳои боқимондаи ҳавлӣ боғу токзор ва мазраъ мавҷуд мебошанд, бунёд шудааст.

Расми 2. Манзили анъанавии маҳалла.

Дар сахни ҳавлӣ як манзили сеқисматаи истиқоматӣ дар рӯ ба рӯи боғот воқеъ буда, ҳучраҳо рӯ ба рӯи якдигар чунин ташаккул ёфтаанд: ошдонхона (1), даҳлез (2), ҳучраи истиқоматӣ (3), *саисхона*-оғилхонаи зимистона (4), саисхонаи тобистона (5), ки дар айнаи замон барои захираи ҳезум ва ғайра истифода мешаванд, меҳмонхона (6). Ҳоло он ба анбор (анҷомхона) табдил дода, ба утоқи 5 пайваст шудааст. Инчунин, анбор (оғил гов) (7) ва дар тарафи чапи он - анбор (*оғил*) барои гӯсфанд ва буз (8), ки дар он ҷавро барои хӯроки чорво нигоҳ медоштанд; манзили дуқисматаи истиқоматӣ, ки дар ибтидои асри XX сохта шудааст. (9 — манзили истиқоматӣ 10 — соябон, 11 — айвон бо *оташдон*). Аз манзили 7 то 11 девори аз поҳса сохташуда, дар ки дарвоза дорад.

Намои манзили сеқисматаи даромадгоҳ ба самти ҷанубу шарқ нигаронида шудааст. Ҳучраи 1 қаблан ошхона (*дегдунхона*) буд, баъдтар дар он ҷо устохонаи бофандагӣ ҷойгир шуда, онро корхона номиданд. Он дар гузашта бо дари ба ҳучраи 2 пайваст карда шуда буд. Азбаски ҳоло бофандагӣ анҷом дода шудааст, дари девори паҳлу баста шуда, ин ҳучра ба меҳмонхона табдил дода шудааст. Ҳучраи 2 — долон ё *манзили чордара*). Дар ин ҷо пеш осиеби дастӣ буд, ҳоло барои тоза кардани шолӣ ва гандум таҷҳизонида шудааст. Ду оташдон буд: яке барои нонпазӣ, дуюм — барои тайёр кардани хӯрок. Аз долон чор дар мавҷуд буд: якумӣ ба ҳавлӣ, дуюмӣ эҳтиётӣ, ба мулк мебаромад, сеюмаш пайвасти ҳучра бо ҳучраи 1 чорум - бо ҳучраи 2.

Ҳучраеро, ки чор дар доштанд, «манзили чордара» мегуфтанд. Аз ин ҳучраи эҳтиётӣ дуюм дар ба сӯи ҳавлӣ мебуд ва саройи асосӣ онро бо долон мепайваст.

Дар манзил дар тарафи рост даромадгоҳ сандуқ (анбори орд), оташдончаи *чакдон* (каме берун аз марказ) дар фарш сандалӣ буд, ки аз болои он дар шифт

дудкаш (*мурзин*) сохта шуда буд. Бинои дуҷуми истиқоматӣ дар маҳаллаи Овҷӣ, ки дар қисми шарқӣ воқеъ аст, серавоқа буда, дорои боми ҳамвор аст, ки дар миёнаи асри XX сохта шудааст.

То имрӯз бинои истиқоматии кӯҳна вайрон шудааст, ҳучраи тобистона барои меҳмонон, ки пӯшида ба зимистона табдил дода шудааст, ҷолиби диққат аст. Намои манзил бо даромадгоҳ ба ҷанубу ғарб нигаронида шудааст. Ба ҳучраи зимистона 1, дар як ҷақдони сиёҳ, ба соябоне, ки ба тарафи саҳни кушод кушода буд, васл карда буд, ки девори берунии он бо нақшу нигори кандакорӣ ҳамчун дарвоза хизмат мекард. Ба долон айвоне, ки аз тарафи пеш кушода шудааст, илова карда шуд, ки он барои қабули меҳмонон дар мавсими гармӣ хизмат мекард.

Дар ҳучраи зимистона фарш гилин буд, остона (то 20 см) дар пасти мавҷуд аст, ки масоҳати 1 кв. м барои пойафзол пешбинӣ карда шудааст. Ошёна дар манзил аз сатҳи замин 80 см баланд буд.

Дар ҳучраи тобистона фарш аз сатҳи 80 см баланд бардошта шудааст. Дар девори тарафи чапи даромадгоҳ чор равоқ мавҷуд аст. Дар тарафи кушоди айвон ду сутуни калон бомро таъя мекард. Дар тарафи чап дегдонҳо, танӯрхона ва молхона пайиҳам ҷойгир карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, объектҳои баррасишуда дар бораи ҷойгиркунии биноҳои истиқоматӣ дар робита ба намудҳои гуногуни ҳолати иҷтимоии сокинон тасаввурот медиҳанд.

Этнограф С. А. Токарев таъкид кардааст, ки «манзили истиқоматӣ, монанди ягон объекти дигари фарҳанги моддӣ барои этнограф берун аз мавҷудияти ҷамъиятии он вучуд надорад» [13, с 241]. Омӯзиши манзили шаҳраки Ғонҷӣ ва гузару маҳаллаҳои бостонии атрофи он имкон медиҳад, ки паҳлуҳои муайяни ин мавзӯро пайгирӣ кунем. Ҳамин тариқ, мавқеи иҷтимоии оила, тавре ки дар боло қайд кардем, андозаи манзил, тарҳи дохилии он (бисёрқисмата, гуногунсатҳа), шумораи ҳучраҳои истиқоматӣ дар умум, масолаҳои маҳаллии бинокорӣ интиҳоб ва сифати манзилро муайян мекунад. Масалан, барои боми манзил, бо арзиши баланди ҷӯб, камбағалон маҷбур мешуданд, ки ҷӯбро бо навдаҳои шоҳаҳои дарахтон иваз кунанд. Тафовутҳои иҷтимоӣ дар дохили манзил инъикоси худро ёфтаанд. Дар оилаҳои сарватманд фаршҳоро бо қолинҳо, матои гаронбаҳо мепӯшиданд, ки оилаҳои камбағал имкони онро надоштанд. Одатан, дар фаршҳои гилемҳои рах-рахи аз пашми буз ё риштаи пахтагӣ сохташуда мемонданд. Зимистон ба таги онҳо коҳ мемонданд. Дар оилаҳои сарватманд дар фасли сармо фаршҳоро ду қабат намад мепӯшиданд.

Либосҳоро дар сандуқҳои ҷӯбин нигоҳ дошта, ё меҳҳои ҷӯбинро ба девор зада, овезон мекарданд. Аксар вақт дар манзили истиқоматӣ сандуқе бо орд гузошта мешуд, ҷой ва дигар маҳсулотро дар деворҳо нигоҳ медоштанд. Оилаҳои сарватманд барои сандуқ бо орд ва маҳсулоти дигар анборҳои махсус доштанд. Мавҷудияти як ё якчанд бинои истиқоматӣ дар амволи ғайриманқул сохтори оила ва сарвати онро нишон медиҳад.

Тавре ки дар боло зикр гардид, оилаҳои тақсимнашуда одатан барои ҷуфти ҳамсарон дар амвол манзилҳои алоҳида доштанд. Бостоншинос С.А.Токарев таъкид мекунад, ки «ҳатто манзили умумӣ, муттаҳидии баъзе гурӯҳи одамон (оила), дар айни замон онҳоро ба навъе ҷудо мекунад.

Дар бораи осори ба зан ва мард тақсим шудани манзил аллакай дар давраи палеолити боло дар сарчашмаҳо зикр шудааст. Ин омили қисман ҷудокунанда ҳамчун анъана баъдан таърихан инкишоф меёбад...» [14, с 142].

Хулоса, сокинони шаҳраки Ғонҷӣ аз рӯи хусусиятҳои банақшагирӣ, чи тавре ки дар боло зикр кардем, дар гурӯҳи дар асрҳои XIX -ибтидои XX манзилҳои ду-се хучрадори бо айвони қисман кушода доштанд ва анъанаҳои меъморӣ мардумиро идома додаанд. Сатҳи рушди имрӯзаи илмию техникӣ, раванди ҷаҳонишавӣ, талаботи имрӯзаи насли нав тақозо менамояд, манзили имрӯзу оянда комилан ба таври шинохтанашаванда такмил ёбад. Дар ин замина ҳифзи анъанаҳои таърихию меъморӣ манзил, бо суннатҳои истифодабарии он омили қобили арҷгузорӣ мебошад.

Муқарриз: Мамадҷонова С.М. – профессори ДДТТ ба номи академик М.С.Осимӣ

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / В.В. Бартольд. – Л.: АН СССР, 1927. –256 с.
2. Кисляков Н. А. Таджики.- В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана / Н. А. Кисляков. -М., 1962. - Т. 1. - С. 592.
3. Писарчик А. К. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX - начале XX в. / А. К. Писарчик // Среднеазиатский этнограф. сб. М., 1954, с. 226 (Труды ИЭ, т. 21).
4. Давыдов А. С. Жилище.- В кн.: Материальная культура таджиков / А. С. Давыдов. - Душанбе, 1973. -С. 17.
5. Писарчик А. К. Жилище предгорных поселений / А. К. Писарчик. - В кн.: Материальная культура таджиков. -Душанбе, 1970. -Вып. 2. -С. 28-29.
6. Воронина В. Л. Заметки о народной архитектуре северного Таджикистана / В. Л. Воронин //СЭ, 1957. - № 1. -С. 139.
7. Давыдов А. С. Жилище. В кн.: Материальная культура таджиков / А. С. Давыдов. - Душанбе, 1973. -С. 17.
8. Ҳамон ҷо. с.28-29.
9. Андреев М. С. Краткий отчет по экспедиции в Таджикистан в 1925 г./ М. С. Андреев. В кн.: По Таджикистану. Вып. 1. –Ташкент, 1927. -С. 20-21.
10. Писарчик А. К. Жилище предгорных поселений / А. К. Писарчик. В кн.: Материальная культура таджиков, вып. 2. Душанбе, 1970, с. 35-37.
11. Давыдов А. С. Жилище. В кн.: Материальная культура таджиков / А. С. Давыдов, - Душанбе, 1973. -С. 31-37.
12. Воронина В. Л. Заметки по народному зодчеству таджиков бассейна Зеравшана / В. Л. Воронина //СЭ, 1953. - №3. -С. 182-184.
13. Писарчик А. К. Жилище предгорных поселений / А. К. Писарчик // В кн.: Материальная культура таджиков. - Душанбе, 1970. -Вып. 2. -С. 39-40.
14. Токарев С. А. К методике этнографического изучения материальной культуры / С. А. Токарев //СЭ, 1970. -№24. -С.14-15.
15. Андреев М. С. Таджики долины Хуф / М. С. Андреев. - Душанбе, 1970. -Вып. 2. -С. 420-486.
16. Пещерева Е. М. Жилище.- В кн.: Ершов Н. Н., Кисляков Н. А., Пещерева Е. М., Культура и быт таджикского колхозного крестьянства. М.; Л., 1954, с. 112.
17. Кисляков Н. А. Таджики / Н. А. Кисляков // В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. -М., 1962. -Т. 1. - С. 597.
18. Воронина В. Л. Народная архитектура Северного Таджикистана / В. Л. Воронина. -Душанбе, 1970. -Вып. 2. -С. 28-29.
19. Воронина В. Л. Заметки о народной архитектуре / В. Л. Воронина. - Душанбе, 1973. -С. 61-65.

СУННАТҲОИ МЕЪМОРИИ МАНЗИЛИ ШАҲРАКИ ҒОНҶӢ ДАР АСРҲОИ XIX - ИБТИДОИ XX

Мақолаи мазкур дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои ҳатти таърихӣ, этнографӣ, меъморӣ, маводҳои бойгонӣ ва суҳбат бо куҳансолони шаҳраки Ғонҷӣ таҳия карда шудааст. Масъалаи хусусиятҳои ҳосси тарҳгирӣ ва раванди бунёди манзилҳои анъанавии маҳаллаҳо ва ҳудуди шаҳраки таърихии Ғонҷӣ-маркази имрӯзаи ноҳияи маъмурии Деваштич дар мақолаи мазкур мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Анъана ва хусусияти технологияи қорҳои бунёди иморатҳои истиқоматӣ дар мавзеи мавриди таҳқиқ ба давраи асри XIX ва ибтидои асри XX арзёбӣ карда шудааст. Таҳлили

чанбаҳои илимию амалии ташаккули манзилҳои истиқоматии шаҳраки Ғонҷӣ дар асоси муқоисаи маъхазҳои таърихӣ, меъморӣ, этнографӣ ва бостоншиносии дар солҳои 70-80-уми асри ХХ гузаронидаи олимону муҳаққиқон арзёбӣ карда шудааст. Инчунин, дар мақола расму анъанаҳо, хусусияти ҳаёти иҷтимоии сокинони Ғонҷӣ, ташаккули таърихӣ меъморӣ маҳаллаҳо, ҳавлидорӣ ва бунёди навҳои типологии манзилҳои истиқоматии шаҳрвандон, ки ба сатҳи иҷтимоии онҳо вобастагӣ дошт, махсус тавсиф карда шудааст. Баробари истифодаи маъхазҳои илмӣ таърихӣ, инчунин муаллиф дар асоси суҳбат бо пиронсолони деҳаҳои Мучун, Угук, Басманда ва Ғазантарак оид ба усулҳои бунёд ва тармиму азнавсозии манзилҳои истиқоматии минтақа маълумот додааст.

Калидвожаҳо: Ғонҷӣ, Ғазантарак, манзили истиқоматӣ, анъанаҳои меъморӣ, устоҳои халқӣ, хусусияти таърихӣ, этнография.

АРХИТЕКТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ ЖИЛЫХ ДОМОВ В ГОРОДКЕ ГОНЧИ В XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье рассматривается вопрос об особенностях проектирования и процесса строительства традиционных домов в окрестностях и на территории исторического города Ганчи - современного центра административного района Деваштич. Традиции и технические характеристики строительства жилых домов на исследуемой территории даны для периода XI и начала XX веков. Анализ научно-практических аспектов формирования резиденций в городе Ганчи оценивался на основе сопоставления историко-архитектурных, этнографических и археологических источников, был проведен учеными и исследователями в 70-80-х годах XX века. Также в статье рассматриваются обычаи и традиции, особенности общественной жизни жителей Ганчи, которые зависели от исторического формирования квартальной архитектуры, дворов, строительства типологических видов жилищ горожан, которые зависели от их социального уровня. Помимо использования историко-научных источников, автор также рассмотрел вопрос о методах строительства, ремонте и реконструкции жилых домов в регионе на основе бесед со старейшинами селений Муджун, Угук, Басманда и Газантарак.

Ключевые слова: Ганчи, Газантарак, жилой район, архитектурные традиции, народные мастера, исторические особенности, этнография.

ARCHITECTURAL TRADITIONS OF HOUSES IN THE CITY OF GONCHI IN THE XIX - EARLY XX CENTURIES

The article deals with the issue of the design features and the process of building traditional houses in the vicinity and on the territory of the historical city of Gonchi - the modern center of the Devashtich administrative district. The traditions and technical characteristics of the construction of residential buildings in the study area are given for the period of the XIX-th and early XX-th centuries. The analysis of the scientific and practical aspects of the formation of residences in the city of Gonchi was evaluated on the basis of a comparison of historical, architectural, ethnographic and archaeological sources conducted by scientists and researchers in the 70-80s of the twentieth century. The article also discusses the customs and traditions, features of the social life of the inhabitants of Goncha, which depended on the historical formation of quarterly architecture, courtyards, the construction of typological types of dwellings of citizens, which depended on their social level. specifically described. In addition to using historical and scientific sources, the author also considered the methods of construction, repair and reconstruction of residential buildings in the region based on conversations with the elders of the villages of Mujun, Uguk, Basmanda and Gazantarak.

Key words: Gonchi, Gazantarak, residential area, architectural traditions, folk craftsmen, historical features, ethnography.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зокиров Раҳимҷон Шарифович* - Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд, омӯзгор. **Суроға:** 735700, Чумхурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони И.Сомонӣ, 226. Телефон: (+992) 92-807-67-66
E-mail: zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Сведения об автор: *Зокиров Раҳимҷон Шарифович* - Политехнический институт Таджикского технического университета имени ак. М.С. Осими в г. Худжанде, преподаватель. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект И. Сомони., 226. Телефон: (+992) 92-807-67-66
E-mail: zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Information about the author: *Zokirov Rahimjon Sharifovich* - Tajik Polytechnic Institute at the M.S.Osimi TTU, Khujand, Republic of Tajikistan, Lecturer. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, I. Somoni avenue 226, Phone: (+992) 92- 807-67-66. E-mail: zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

УДК:291.3

**О ФОРМИРОВАНИИ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА
В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ**

М. Асрори

Институт философии, политологии и права им. А. Баховадинова НАНТ

Изучение проблемы достоинства как одной из важнейших категорий исламской этики на уровне философской или теологической его интерпретации, стало одним из главных вопросов о человеческом месте и его роли в системе мироздания, а также поиска возможности достижения человеком вечного счастья.

Исходя из этого, в средневековой исламской философии, точнее ее рациональных идейных школах, концепция человеческого достоинства (*фазилат ул-инсāн или карāмат ул-инсāн*) уходит корнями в общеисламскую мысль, обозначая нерушимую ценность всего человечества, которую невозможно уничтожить. Эта мысль же в конечном итоге опирается на кораническое утверждение человеческого достоинства, о чем Е. Савицкий, со ссылкой на преподавателя лондонского университета Мустафу Шаха, пишет: «В то же время в Коране подчеркивалась несоотнесенность человека и божественной сущности, поэтому концепция *imago Dei* решительно отвергалась, по крайней мере в классическом исламе, но человеческое существование все же описывалось как наделенное «особой честью (*кагāма*), престижем (*izz*), святостью (*hurma*), рангом (*manzila*) и неотчуждаемой ценностью (*qīma*)» [4, с.113].

В философских учениях в основном встречается понятие *фазила (-т)*, хотя и оно тоже имеет разные значения. Важнейшими из них являются: ценность, уважение, достоинство, честь, человечность, достойный статус, положение, ранг, удаленность от унижений и непорочность, благожелательность, а также благородство и великодушие. В смысле чести и достоинства оно близко к вышеуказанному латинскому понятию *dignitas* с соответствующим значением. Внимательно изучив буквальное значение человеческого достоинства, мы обнаружили, что достоинство выражает два типа характеристик, которые полностью отличаются друг от друга в определении значимости человеческого существа. Одни из них обозначают социальный, политический, религиозный и семейный ранг, степень или положение людей, как достоинство короля и принца и достоинство верующего. Этот вид достоинства называется приобретенным достоинством или ценностью, оно может приобретаться и отниматься, может уменьшаться или увеличиваться. Другую группу характеристик, как, например, присущую человеку «человечность» нельзя отнять у человека, и нельзя сказать, что какие-либо ранги и «врожденное достоинство» могут быть навязаны ему. Так, у людей есть два вида достоинства: врожденное достоинство и приобретенное достоинство. Таким образом, с точки зрения мыслителей исламской философии у людей есть два вида достоинства: врожденное (*зати*) и приобретенное (*иктисаби*) достоинство. Кроме того, достоинство – это ценность, которая исходит из использования талантов и положительных сил в жизни человека и стремления на пути роста, совершенствования и милосердия. Между прочим, слово *карим* означает «все ценное». Примечательным моментом в этом определении является то, что ценность и достоинство находятся в трансцендентном смысле, без чести и превосходства над другими. Согласно указанным значениям, достоинство можно считать синонимом ценности, вызывающей такие эффекты, как уважение к самому себе, свободе или равенству, при этом указывается на степени достоинства в отношении других людей. На взгляд Фараби, «есть люди рассудительные и проявляющие решительность в [совершении] того, что требует рассудок. Таких [людей] мы обычно называем свободными по достоинству, тогда как тех, кто не обладает этими двумя [свойствами], мы

обычно называем звероподобными; тех же, кто только рассудителен, но не обладает решительностью, мы называем рабами по природе». [1. 28] Потому что достоинство - это своего рода оценка и предпочтение человека с точки зрения человечества (*инсанийа*), и это значение требует, чтобы у человека были естественные и социальные права, такие как право на жизнь, право на свободу мысли и выражения, и нравиться другим. Исходя из этого, наличие, например, определенного убеждения не может рассматриваться как основание для определения социальных прав и гражданства, оно означает врожденное достоинство, а это - честь и достоинство, которыми обладает человек, потому что он человек (*инсан*) и оно не имеет ничего общего с верой, расой, религией и т.д.

Так, в классической исламской философии концепция переплетена в этическим с социально-политическим учением, где преобладают такие понятия, как «счастье» (*са'ада*) и «справедливость» (*'аддла*), используемые при обсуждении таких вопросов, как потребности и сотрудничество человека с другими людьми: если потребность не односторонняя, то она будет вызывать меньше унижений, потому что хотя все нуждаются в других, но другие нуждаются и в сотрудничестве остальных, а с другой стороны, различные аспекты потребностей равны с обеих сторон, ни один индивид из числа людей не будет иметь превосходства над другим и между ними будет обеспечен правильный баланс и равенство, и никто не будет менее ценен, чем другой. Об этом, например, Ибн Сина писал: «...для существования человека и поддержания его жизни необходимо соучастие; соучастие осуществимо лишь через сотрудничество... Для сотрудничества необходимы закон и справедливость; для закона и справедливости необходим тот, кто устанавливал бы закон и справедливость... и ему нельзя в этом деле оставлять людей и их взгляды [без руководства], ибо в противном случае среди них возникнет разлад и каждый будет считать справедливым то, что ему выгодно, а несправедливым - то, что ему невыгодно» [5, с. 64].

Эту теорию развивает Ибн Халдун, который убежден, что взаимное сотрудничество необходимо для человеческого вида, иначе его существование было бы неполным. Человек не может жить, отказавшись от социальных границ, которые были установлены для его нормального функционирования на планете, ему необходим набор социальных моделей, которые лежат в основе культурных практик. Ибн Халдун рассматривает культуру как основу общества, поскольку она существует для того, чтобы обеспечить правила и образцы поведения для группы людей и помочь в удовлетворении основных потребностей. Генезис общества начинается с изучения разнообразных средств производства для обеспечения доступности основных жизненных благ. После этого начинается этап расширения экономических усилий и социальных начинаний. Однако различные группы внутри общества нуждаются в связующей силе, которая помогает укрепить социальный порядок. Согласно Ибн Халдуну, эта связующая сила известна как *асабийя* или социальная солидарность в современном социологическом лексиконе. Асабийя скрепляет отношения между различными группами общества и защищает от всех внешних потенциальных угроз и нужна для создания государства с достойным условием для жизни человека: «Их чаяния уже не поднимаются до уровня владения или причин оного, их забота теперь — благоденствовать, стяжая в изобилии средства к жизни и обретая под сенью государства покой и отдохновение от забот. Они перенимают характерные для владения манеры сооружения жилищ и ношения одежды, приумножая количество и изысканность всего этого по мере того, как погружаются в роскошь и богатство: получают они все, что за оным следует» [3, с. 28].

Это так называемое «аристократическое» использование термина достоинства в учениях не только Ибн Халдуна, но и других исламских мыслителей, таких как Фараби, Ибн Сина, Насируддин Туси, Газали и др., указывает на то, что некоторые люди более достойны, чем другие, поскольку они заслужили его своими действиями или более высоким рангом. Другими словами, если одни люди обладают достоинством, поскольку ведут себя в соответствии со своим рангом или статусом, то другие не обладают

достоинством или обладают им в малой степени. Такой эксклюзивный подход к достоинству, возможно, был применим в эпоху, когда было оправданно проводить различия между людьми в обществе (например, рабы против дворян). Однако он затрагивает важное понятие о том, как иногда воспринимается функционирование достоинства в мире и на рабочем месте, и как оно может приписываться лидерам, а также как достоинство описывается с точки зрения тех, кто живет в обстоятельствах, где достоинство отсутствует (например, в бедности). Достоинство может быть чем-то, что можно заслужить, имея определенный статус, и это может быть связано с разницей между управлением обществом, группой и лидером, когда первый является результатом формальной должности, а второй - результатом приобретения определенного достойного статуса в группе. Заметно, что достоинство также упоминается как принадлежность государственных деятелей, как в смысле описания положения государственных деятелей как обладающих неким достоинством, присущим их положению, так и в смысле предположения о том, что их поведение должно быть достойным, независимо от того, чем они на самом деле занимаются.

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, «что методологическая основа изучения вопроса о достоинстве в учениях мусульманских мыслителей многогранна и синкретична» [2, с. 53]. В ней переплетаются чисто коранический подход с этическим и вопросом, что, в свою очередь, опирается на герменевтику, позволяющую постигать скрытые смыслы знаков священного текста.

В религиозном толковании достоинства в учениях мусульманских мыслителей оно выступает как цель, которая предполагается как наивысшее благо, оторванное от человека, противостоящее ему как «бытие Божие», в котором человек представляет себя в истинном совершенном виде.

Рецензент: Шамсов М.- к.ф.н., ИФПП им.А.Баховадинова НАНТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973. -С. 28.
2. Асрори Мирзошоҳрух. Проблема человеческого достоинства в средневековой исламской этике (историко-философский анализ). -Душанбе: Истеъдод, 2018. -136 с.
3. Ибн Халдун. Введение (Мукаддима) / Перев. А.В. Смирнова. С. 28. [Электронный ресурс] https://avsmirnov.info/win/publicatn/texts_2/ikh_t.pdf Дата обращения 17.01.2022.
4. Савицкий Е. История и апология достоинства в современной англо-американской философии / Е.Савицкий // Новое литературное обозрение. -2018. -№ 3. -С. 331.
5. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – М.: Мысль, 1980. -С. 201.
6. Смирнов А.В. Нравственная природа человека: арабо-мусульманская традиция // Этическая мысль: современные исследования. - М.: Прогресс-Традиция, 2009.
7. Самиев Б.Дж. Социально философский анализ взглядов таджикских просветителей от структуре социальных отношений конца ХI Х - начало ХХ вв.-Душанбе, 2007. - 270 с.
8. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Политиздат, 1991. - 559
9. Хабермас Ю. Концепция человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека // Вопросы философии. 2012. - С.30 - 47.
10. Чичерин Б.Н. История политических учений. Т. 1. – СПб: Изд.-во РХГА, 2006. -720 с.
11. Цицерон. Диалоги. – М.: Наука, 1966. -С. 70-71.
12. Шаракшане С.А. Сущность и значение понятия "достоинство личности" в контексте философской антропологии //Гуманитарные и социально-экономические науки, № 3., 2006. - С. 63-69.

ОИД БА ТАШАККУЛИ МАФҶУМИ ШАЪНУ ШАРАФИ ИНСОН ДАР ФАЛСАФАИ ИСЛОМИИ АСРИМИЁНАГӢ

Дар ин мақола саъй шудааст, ки чанбаҳои асосии шаъну шараф дар асоси принсиҳои одоби ахлоқ, ки дар адабиёти фалсафии исломӣ инъикос ёфтаанд, омӯхта шаванд. Масъалаҳо бо назардошти он, ки шаъну шарафи инсон дар ҷаҳони муосир ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҳуқуқи инсон ҳамчун асоси озодӣ, адолат ва ҳамзистии осоиштаи мардумони тамоми ҷаҳон эътироф шудааст, баррасӣ мешаванд. Сарчашмаи асосии ин асар осори мутафаккирони исломӣ мебошад, ки фалсафаи ахлоқии онҳо дар ин замина эҷод шудааст. Дар байни онҳо осори Киндӣ, Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Арабӣ, Ғазолӣ, Мискавайх, Ибни Рушд, Ар-Розӣ, Тусӣ, Кирмонӣ ва дигарон муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: инсон, шаъну шараф, ислом, фалсафаи исломӣ, хирад, адабиёт, озодӣ, адолат, мафҳум, таҳлил, ахлоқ, тадқиқот.

О ФОРМИРОВАНИИ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

В данной статье сделана попытка исследования основных аспектов достоинства, в дискурсе этических и нравственных принципов, отраженных в исламской философской литературе. Вопросы рассматриваются с учетом того факта, что достоинство человека в современном мире признано неотъемлемой частью права человечества как основа свободы, справедливости и мирного сосуществования людей во всем мире. Основными источниками по данной работе являются труды мусульманских мыслителей, на основе которых создана их нравственная философия. Среди них выделяются произведения аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сины, Ибн Араби, аль Газали, Мискавейха, Ибн Рушда, ар-Рази, ат-Туси, аль-Кирмани и др..

Ключевые слова: человек, достоинство, ислам, исламская философия, разум, литература, свобода, справедливость, концепция, анализ, мораль, исследования.

ABOUT THE FORMATION OF THE CONCEPT OF HUMAN DIGNITY IN MEDIEVAL ISLAMIC PHILOSOPHY

This article attempts to study the main aspects of dignity, in the discourse of ethical and moral principles, reflected in Islamic philosophical literature. The issues are considered taking into account the fact that human dignity in the modern world is recognized as an integral part of human rights as the basis of freedom, justice and peaceful coexistence of people all over the world. The main sources for this article are the works of Muslim thinkers, on the basis of which their moral philosophy was created. Among them, the works of al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Arabi, al-Ghazali, Miskawayh, Ibn Rushd, ar-Razi, at-Tusi, al-Kirmani and others stand out.

Key words: man, dignity, Islam, Islamic philosophy, mind, literature, freedom, justice, concept, analysis, morality, research.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзошоҳрух Асрорӣ* - Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, сарҳодими илмии шӯъбаи таърихи фалсафа. Телефон: **918 62 92 33**. E-mail: asrori53@mail.ru

Сведения об авторе: *Мирзошоҳрух Асрори* - Институт философии, политологии и права имени а. Баҳоваддинова Национальной академии наук Таджикистана, кандидат философских наук, главный научный сотрудник отдела истории философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телефон: **918 62 92 33**. E-mail: asrori53@mail.ru

Information about the author: *Mirzoshokhrukh Asrori* - Institute of Philosophy, Political Science and Law named after a. Bahovaddinov of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Candidate of Philosophical Sciences, Chief Researcher of the Department of the History of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 33. Phone: (+992) **918 62 92 33**. E-mail: asrori53@mail.ru

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ
ИНГУШЕЙ***Захидов О.Х.***Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики**

Каждый народ желает знать свою историю, но такую, которая была бы реальна, а не придумана. Для такого подхода ученый должен ориентироваться на реальные факты и скрупулёзно отделять их от фантазий. Необходимо, чтобы ученый обладал научной методологией при исследовании фактического материала, особенно материала, который имеется в наличии. Бывает так, что даже реальные факты ученые могут интерпретировать ошибочно именно потому, что они более захвачены желаемым результатом, а не реальностью. Наверное, поэтому в социальных науках оставаться объективным и беспристрастным - тяжелое дело, так как затрагиваются интересы людей. Но все равно ученому необходимо оставаться объективным и придерживаться научной этики.

История народа, которую нам предстоит рассмотреть, сохранила очень много такого, к чему необходимо применить «лезвие Оккама». История происхождения ингушей, которые называют себя «галгаями», уходит далеко вглубь веков, что само по себе является уникальным просто потому, что в обычаях и традиции данного народа долгое время сохранялись традиции зороастризма. Ученый, знакомый с зороастризмом, без особого труда может определить, что традиционная могила, известная как «солнечный могильник», относится к наследию огнепоклонников. Однако необходимо более широко и подробно рассмотреть данный исторический памятник в исторической системе ингушского народа.

Для правильного понимания истории происхождения ингушей необходимо отметить, что существующие научные теории об их происхождении вызывают много вопросов, на которые найти ответы, основанные на фактах, невозможно, так как есть много спорных моментов. Недостатки этих теорий будут показаны в процессе анализа их аргументов и положений.

Ингуши являются наследниками скифов, и такая гипотеза будет доказана исходя от противного, т.е. на основе анализа трех наиболее популярных концепций, которые предложены в данной работе. Также будет предложена новая концепция происхождения ингушей.

Слово «ингуш» происходит от названия села Ангушт, которое для русских стало этническим названием, и за последние почти двести лет этот этноним закрепился за данным народом. Согласно многочисленным исследованиям историков, этнографов и философов, о происхождении ингушей существует несколько концепций. Наиболее известной является та, что ингуши наряду со многими народами Кавказа считаются автохтонным, коренным населением. Например, известный историк-кавказовед Е.И.Крупнов, исследуя историю происхождения ингушей, приходит к выводу: «Совокупностью антропологических, археологических, исторических, лингвистических и этнографических данных подтверждается давнее и сугубо местное происхождение и развитие этнического ядра, которое в наши дни именуется ингушским народом, составляющим одно из слагаемых так называемого нахского этнического массива Кавказа» [10, с.57]. Е.И.Крупнов также придерживается положения, что ингуши, чеченцы, вайнахи в целом находились в восточных регионах Грузии и только в XI-XII веках перешли Главный Кавказский хребет. Е.И. Крупнов указывает на работу грузинского историка Н.Джавахишвили, который установил, что «восточные провинции Восточной Грузии некогда были заселены чеченскими и дагестанскими племенами» и что «магистраль направления передвижения этих племен была с юга на север» [10, с.51]. Данное исследование дает основание Е.И.Крупнову развить положение, что на

формирование ингушского народа существенное влияние оказал грузинский народ. Поэтому если вайнахи сформировались под влиянием грузинского народа, то их передвижение из Восточной Грузии на их современную территорию происходило в XI-XII веках, особенно это касается Джейрахского ущелья: «Так, по преданию горцев Джейрахского ущелья (устье р. Арм-хи при слиянии ее с Тереком), «настоящее чеченское племя, населяющее ущелье Джейрах, пришлое», оно якобы вытеснило за Терек «жившее здесь осетинское племя».[10.с.51] Е.И.Крупнов в основном использует исследования других авторов и на основе их работ делает вывод: «Конечная дата «аланов-осов», некогда бытовавших на части территории Ингушетии, по могильному инвентарю определяется X-XI вв., начальная же дата появления ингушей на этой территории приходится на XI-XII вв.».[10.с.53]

Е.И.Крупнов имел в виду современную территорию Ингушетии и указал, что около ингушского села Мужичи находили катакомбы - форму захоронения аланов, которые ныне считаются предками осетин. Однако, согласно другим источникам, осетины могли прийти в эти места, спасаясь от кровной мести, которая была очень популярной формой социальных отношений на Кавказе, и ингуши предложили им защиту и укрытие. Так, например, Н.Г.Волкова, указывая на исследование Л.П.Семенова, который записывал предания осетин Кобанского ущелья, делает такое замечание: «По записям того же исследователя, сделанным в 1927 г. в джейрахских селениях, фамилии Хаматхановых и Цуровых вели свое происхождение от осетин из сел. Тменикау Даргавского ущелья. Осетинские переселенцы, перешедшие в Джерахское ущелье в основном из-за кровной мести, заняли его нижнюю часть, образовав здесь небольшие фамильные поселения» [4, с.144-145]. Однако переход Хаматхановых и Цуровых из Даргавского ущелья в Джейрахское в конце XVIII-начале XIX века вызывает некоторые сомнения, потому что еще в XVIII веке Даргавское ущелье было во владении ингушей. Поэтому можно предположить, что Хаматхановы и Цуровы могут быть ингушами, переселившимися из Даргавского ущелья в Джейрахское.

В том, что у горских народов всегда происходила ассимиляция одного народа другим, нет ничего странного и зазорного. Однако мнение, что ингуши пришлые (хотя Е.И.Крупнов говорит о чеченцах, не делая различия), не подтверждается реальными фактами. Реальными фактами являются солнечные могильники, которых не было у осетин. В археологии Кавказа установилось достаточно твердое положение, что солнечные могильники были приняты у ингушей, а катакомбные захоронения, существовавшие только у алан, Е.И.Крупнов относит к осетинам. Таким образом, можно сделать вывод: Е.И.Крупнов вначале предполагает, что ингуши являются автохтонным народом Северного Кавказа, однако пришедшим из Восточной Грузии, вытеснившим осетин из мест их проживания. Относительно последнего положения Е.И.Крупнова следует также заметить, что Л.П.Семенов в полевых исследованиях на основе осетинских преданий приходит к выводу: «Эти предания рассказывают, что ингуши в прошлом обитали в Куртатинском и Даргавском ущельях, из которых под натиском осетин и кабардинцев ушли в Санибанское ущелье, а позднее, через район Чми, - на правый берег Терека» [4, с.143].

Ингуши жили не только в Даргавском и Куртатинском ущельях, но также в Дарьяльском ущелье. Так, Никоновская летопись сообщает о разрушении 164 ингушских селений, когда в 1562 году кабардинский князь Темрюк Идарович с помощью русских войск под командованием Григория Плещеева пошел войной на ингушей. Военные действия происходили между реками Сунжа и Терек. Как считает Б.Д.Газиков: «Возможно, что в 60-х гг. XVI в. под Сонскими кабаками подразумевались селения, лежавшие на пути в Сони (Казбеги) или к Дарьялу, т.е. в междуречье Терека и Сунжи в верхнем течении» [5, с.61]. Если допустить, что в каждом селении проживало в среднем по 70-100 человек, то количество ингушей на данной территории можно гипотетически представить, так же, как и то, что огромное количество из них попало в плен, или было

убито, или сбежало в горы. Приводя примеры вытеснения ингушей из Даргавского, Куртатинского и из северной части Дарьяльского ущелья, можно сделать вывод, что Е.Н.Крупнов не совсем прав, когда говорит о притеснении осетин ингушами.

Об исследованиях Е.И.Крупнова по истории происхождения ингушей следует заметить, что второй вариант его концепции о переселении ингушей из Грузии опирается на концепцию Н.Я.Марра, который развивал идею о грузинском происхождении ингушей, или, по крайней мере, о влиянии грузин на формирование ингушской культуры. Нет сомнения, что ингуши имели тесные контакты с грузинами, и об этом есть множество свидетельств: можно назвать в качестве примера христианский храм Тхаба-Ерды в ущелье Ассиновском. Однако следует заметить, что ингуши проживали не только на современной территории Ингушетии, но в Даргавском и Куртатинском ущельях, где есть знаменитый «мертвый город». Именно солнечные могильники являются прямыми свидетельствами присутствия ингушей на этой территории, а осетины солнечных могильников не имели. Следует особо отметить, что в Даргавском ущелье сохранилось очень много солнечных могильников. Например, 60 «одноэтажных» могильников и 14 «двухэтажных». Они отличаются тем, что большие роды имели большие склепы, а малые роды - малые. Могильники на данном месте не могли возникнуть сами по себе, если не допустить, что близ данной местности были жилые и боевые башни, которых, за исключением, одной или двух, не видно. Могильники являются родовыми склепами, и поэтому 74 рода имели свои склепы. В каждом роду в среднем от пяти до десяти семей, в среднем состоящих из 15-20 человека, так как горцы могли жить только большими семьями, так что в целом в каждом роду могло быть в среднем по 200 человек, и, соответственно, в данной местности населения в среднем было от десяти до четырнадцати тысяч, поэтому по меркам средних веков этот город считался достаточно большим. Следует отметить, что в селениях ингушей в качестве необходимых элементов было три строительных сооружения: жилая башня, боевая башня, солнечный могильник. Так как в Даргавсе присутствуют только могильники, то жилые и боевые башни, видимо, были разрушены.

Такой же «мертвый город» существует в Кабардино-Балкарии, возле села Эль-Тюбю, родины знаменитого балкарского поэта Кайсына Кулиева, и Цой Педде в Малхистинском (Малх - одно из названий ингушского зороастрийского бога Солнца) ущелье Чеченской Республики. Согласно данным историков, эти города существовали примерно в XI-XVIII веках и принадлежали последователям зороастрийской религии. Однако необходимо провести сравнительный анализ, чтобы понять, у какого народа сохранился зороастризм. Следует признать, что только ингуши могли быть последователями зороастризма, а соседние народы не исповедовали зороастрийскую религию. Поэтому могильники Эль-Тюбю и Цой Педде относятся к ингушскому культурному наследию, в известное время эти места были «заселены» балкарцами и чеченцами, соответственно, если не докажут обратного, т.е. что балкарцы в прошлом исповедовали зороастризм. Версия, что данные могильники были местом захоронения людей, умерших от болезней и эпидемий, является ненаучной выдумкой. Однако, согласно зороастрийской религии, солнечные могильники были одной из форм захоронений, такими же, какими являются Куркатские дахмаки близ Худжанда в Таджикистане [12].

О проживании ингушей на востоке Грузии свидетельствуют знаменитые боевые башни. Согласно грузинским исследователям, хевсурские башни являются идентичными ингушским, однако хевсуры не имели таких боевых башен, так как боевые башни без жилых башен и солнечных могильников считаются только частью жилого комплекса. Поэтому хевсурские башни на самом деле являются ингушскими, так как ингуши были вытеснены оттуда. Процесс заселения грузинским племенем хевсуров нынешней территории его проживания относится к началу XVIII века. Поэтому Н.Г.Волкова делает замечание на основе изучения хевсурских преданий: «В исторических преданиях мы находим подтверждение двум интересующим нас моментам. Во-первых, процессу

заселения Архот грузинами-хевсурами, во-вторых, существованию в Архотах ингушского населения, вытесненного со временем хевсурами» [4, с.152].

Исторические периоды, о которых говорят Е.И.Крупнов и Н.Г.Волкова, разные, и их местоположения также отличаются. Но то, что ингуши проживали в Ассиновском ущелье еще в X веке, достоверно доказано, а вот то, что в Джейрахское ущелье они прибыли только в XII веке и вытеснили оттуда осетин, считается некорректным. Факт того, что хевсуры вытеснили ингушей из Архота, согласно историкам, относится к XVIII веку, а Е.И.Крупнов ошибочно воспринимает данные события, относящиеся к XI-XII векам. Е.И.Крупнов как археолог должен сопоставить географию Восточной Грузии и Джейрахского ущелья и признать, что только Дарьяльское ущелье находится на близком расстоянии от Восточной Грузии, а Джейрахское – гораздо дальше. Поэтому логично предположить переселение ингушей из Грузии на Северный Кавказ, именно в Дарьяльское ущелье, но не в Джейрахское.

Если изучить работы Е.И.Крупнова, то можно выделить третью концепцию происхождения ингушей. Когда Е.И.Крупнов анализирует слово «гаргарей», которое использует Страбон, то по одному из предположений, сделанных им, он относит ингушей к скифам. Так, Е.И.Крупнов, подводя итог изучению вопроса о «гаргареях» Страбона, пишет: «Ввиду согласованности показаний археологических, антропологических и этнографических материалов с историческими и лингвистическими данными о гаргареях Страбона отождествление этого племени с ингушским племенем «галгай», обитавшим в Ассиновском ущелье до настоящего времени, нам представляется наиболее вероятным» [11, с.75]. В концепции Е.И.Крупнова о происхождении ингушей от скифов упоминается то, что материальная культура ингушей совпадает со скифской. Проблема не в том, что скифы оказали влияние на местное кавказское население, а наоборот, можно предположить, что скифы и местное население полностью смешивались и скифская материальная культура оказались ведущей. Таким образом, можно сделать вывод, касающийся концепции Е.И.Крупнова о происхождении ингушей. У него присутствуют три разных положения: 1) ингуши – автохтонное население, что, однако, мало подтверждается фактическим материалом. Наоборот, их материальная культура опровергает это первое положение; 2) ингуши – пришлый народ из Восточной Грузии, которые вытеснили осетин из их мест обитания, что также не подтверждается фактами, так как на территории современной Ингушетии ингуши жили до того периода, о котором говорит Е.И.Крупнов; 3) ингуши – наследники скифов, хотя Е.И.Крупнов не делает более категоричный вывод, а считает, что скифы оставили след в культуре ингушей.

Вторая концепция отстаивает положение об *автохтонности ингушей*, которая имеет много сторонников. Например, Е.И.Крупнов предполагал, что ингуши являются автохтонным населением Кавказа и данное предположение развивается целым рядом философов и историков. Так, например, М.М.Зязиков пишет: «Сейчас установлено, что прямые предки современных нахов (чеченцев, ингушей и бацбийцев) в качестве автохтонного населения проживали на территории нынешнего их расселения, начиная с эпохи верхнего палеолита. В далекие времена они, по всей видимости, входили сначала в так называемую синокавказскую протоязыковую макросемью. Затем, после её распада, составили часть кавказской этнолингвистической общности» [7, с.96]. Получается, что с периода верхнего палеолита, а это приблизительно пять тысяч лет назад, существовала некая общность под названием «синокавказская», имея в виду большую группу народов, говоривших на синокавказском языке, т.е. китайско-кавказском. Потом данная общность распалась и кавказцы оказались оторванными от китайских соплеменников. Естественно, что ингушский и китайский – два разных языка, абсолютно не похожих друг на друга, тем более что ингуши и китайцы отличаются антропологически. Однако М.М.Зязиков, наверно, имеет в виду слово «хи» в ингушском языке, означающее «вода», которое в китайском языке также означает воду. Но одного похожего слова недостаточно, чтобы найти китайские корни у ингушей. Если посмотреть более пристально, то на Памире

также есть река Оби-хин-гоу, абсолютно никакого отношения к китайцам не имеющая, так как она является продолжением реки Сурхоб, никак не примыкающей к Китаю. Поэтому если развивать концепцию синокавказской протоязыковой макросемьи, то смесь китайского и кавказского есть отзвук концепции С.А.Старостина, лингвиста и полиглота. На самом деле можно предположить обратное влияние индоарийского языка на китайский и в качестве примера привести слово из ингушского языка «сей», которое означает «олень», которое на китайском также означает «олень». То, что олень является символом скифской религии, тотемом скифских племен, находившимся в больших количествах в скифских курганах, известно всем археологам - скифоведам. Например, В.Б.Виноградов пишет: «Северокавказские олени на сосудах являются одними из самых ранних в зверином стиле степняков Евразии. Если учесть распространённость «оленьих мотивов» в искусстве кобанцев и то, что Кавказ лежал на пути переднеазиатских походов скифов и т.д.» [3.с.41]. То, что скифы не китайцы, думаем, могут удостоверить не только антропологи, но и языковеды, но то, что олень – один из тотемов скифов и составляющий элемент скифского орнамента, также не вызывает сомнений. Но то, что в искусстве «кобанцев» прослеживается «оленьи мотивы», роднит их со скифами, однако фигурки оленей находили в курганах скифов далеко за пределами Кавказа. Согласно историкам, кобанская культура представляла единую кавказскую этническую общность, от которой постепенно отделились все кавказские народности и нации. Вряд ли аборигены Кавказа за три тысячи лет могли сохранить свою идентичность. Можно согласиться, что некие народности жили на Кавказе, но вряд ли они могли иметь единый язык и культуру.

Следов индоариев в Китае достаточно много, и наиболее упрямый факт – это боевые башни на территории современного Китая, в провинции Сычуань. Таких башен очень много на территории современной Ингушетии, но они не относятся к китайцам. Однако более всего выдают арийские символы в жилых помещениях, которые явно просматриваются на южной стороне, можно установить с арифметической точностью, что они не относятся к китайцам [15]. В книгах династии Поздний Хань, как утверждает китайский ученый, есть упоминания об скифских башнях, которые они называли «галуанами» [16], однако далее этот же китайский ученый утверждает, что эти башни являются «цийанскими» сторожевыми башнями, и произносит имя «гал», которое явно указывает на галгаев.

Боевые башни на территории Ингушетии принадлежали определенным родам, постоянно были ухожены и охранялись представителями родов в течение долгого времени, однако могли быть оставлены только в случае вытеснения их другими народами. Так было и со скифскими башнями в провинции Сычуань, так было и с башней в селе Заурово, на месте которого в настоящий момент находится Владикавказ. Башня использовалась русскими как сторожевая, её называли «галуаном», и после 1858 года она была разрушена. Об этом сообщает газета «Кавказ» от 27 января 1883 года [16]. Башни в селе Заурово и в провинции Сычуань назывались одинаково и принадлежали скифам, но не к аланам. Если эти башни принадлежали бы аланам, то таких башен было бы много во всех осетинских селениях, находящихся далеко от границ Ингушетии. Однако такие башни в осетинских селениях очень сложно найти, а еще необходимо признать, что рядом с башнями должны быть построены жилые башни и солнечные могильники, которые являются памятниками зороастрийской религии. Такой жилой комплекс можно найти в ингушских селениях, но в осетинских, кабардинских, балкарских, чеченских селениях их нет.

Цианские сторожевые башни, согласно китайскому ученому, относятся к периоду царства Цинь, так как царство Цинь и цианские сторожевые башни названы по этнониму скифского народа, который на Востоке Китая построил свое царство. В 230 году до н.э. скифы объединили семь китайских царств и таким образом завершили период «Джанго», что в переводе с таджикского означает «война». В китайских источниках о скифах мы можем найти упоминания, что якобы они были наемными войсками китайской империи

Цинь, и их внешность описывали таким образом: рыжие волосы, глубоко посаженные голубые глаза, длинные носы и, как у обезьян, много волос на теле. То, что скифы были рыжими, говорил еще Гиппократ: «Все скифское племя – рыжее» [9, с.65]. Однако китайский ученый, читая рукопись, произносит «цианские сторожевые башни». Отсюда и появились скифские башни на современной территории Китая, что напоминает время, когда скифы играли важную роль в объединении Китая и в создании китайской империи.

Вернемся к кавказским аборигенам, которые отпали от китайцев, как считает М.М.Зязиков. В течение последующих тысячелетий они оставались на Кавказе, никуда не переместились и героически отбивались от нападений кочевников: «Установив господство над степными районами Предкавказья, кочевники оттеснили вайнахов из равнинных мест их расселения в труднодоступные горные котловины, ущелья Терека, Ассы, Фортанги, Хулхулау, Чанты-Аргуна, Шаро-Аргуна и других горных рек. Часть вайнахов в те времена проживала также на южных склонах Главного Кавказского Хребта» [7, с.103]. Кто же такие кочевники, которые оттеснили вайнахов в горы? На этот вопрос отвечает Г.Д.Гумба: «На протяжении почти 500 лет – от нашествия скифов в VII в. до н.э. до рубежа новой эры, кочевые племена Севера не смогли совершить каких-либо нашествий на Южный Кавказ и Переднюю Азию. Видимо, Кавказ стал для кочевников в этот период действительно непроходимой стеной, и причина этого - существование в центральных районах Кавказа могущественного нахского государства, преодолеть которое оказалось для номадов непосильной задачей» [6, с.25-26]. Г.Д.Гумба прямолинейно утверждает, что одними из кочевников, угрожавших вайнахам, были скифы, но их набеги были неудачными, так как существовало, как он пишет, «могущественное вайнахское государство», которое было преградой для их набегов. Такой же точки зрения придерживается М.Г.Багаев. Он пишет: «В VII в. до н.э.-X в. н.э. в результате последовательных вторжений на Северный Кавказ киммерийцев, скифов, сарматов, алан, гуннов, хазар, монголо-татар и прочих кочевников и складывавшихся с ними военно-политических и культурных отношений, а также продолжения традиционных торговых и других видов связей с Закавказскими странами, Восточным и Античным мирами, представители обоих вайнахских союзов племен, видимо, начали осознавать себя как единый народ - *нах*.» [1, с.53]. В положениях М.М.Зязикова, М.Г.Багаева и Г.Д.Гумбы прослеживается одна мысль: вайнахи как единый автохтонный народ противостояли всем кочевникам, которые известны в истории и появлялись на территории Кавказа.

По поводу того, что Кавказ не был пустым и там проживали люди начиная с палеолитического периода, как считает М.М.Зязиков, а может, и еще раньше, археология раскапывает огромное количество артефактов, которые требуют объяснения. Однако основной посыл М.М.Зязикова, М.Г.Багаева, Г.Д.Гумбы достаточно прозрачен: с одной стороны – аборигены Кавказа, с другой стороны – кочевые племена; у вайнахов было могущественное государство, кочевники не смогли завоевать Кавказ, к X веку уже сложился единый народ – нах. Насколько такие предположения можно подкрепить фактическим материалом – большой вопрос, но все равно необходимо признать, что точку зрения на происхождение ингушей, а также чеченцев данные авторы выражают достаточно откровенно: вайнахи – аборигены Кавказа. То, что на Кавказе было исконное население до прихода кочевых племен, отмечает и В.Б.Виногардов [3]. Особо следует обратить внимание на главу 3, где он отстаивает положение, что аборигены Северного Кавказа участвовали вместе со скифами в военном походе на Переднюю Азию [3, с.60-184]. О походе скифов в Переднюю Азию через Дербентский коридор, и о том, что они дошли до Египта и разрушили Ассирию и Мидию, говорил и «отец истории» Геродот, об этом известно всем историкам, однако Г.Д.Гумба считает обратное. Согласно мнению Г.Д.Гумбы, скифы не могли вторгнуться в Переднюю Азию и Южный Кавказ, он развивает мысль о некоем «могущественном нахском государстве».

То, что аборигены были на Кавказе до прихода сюда скифов, сарматов и аланов – это факт, однако также является фактом то, что определенная часть аборигенов подпадает под власть скифов и смешивается с ними. К таким же выводам приходят и ученые из Осетии, когда утверждают, что аланы после прихода на Кавказ смешались с местным населением, но они могли сохранить свой язык, так как осетинский язык не просто содержит иранские слова, а по сути является индоиранским, что доказывает В.И.Абаев. Было бы серьезной ошибкой считать процент ассимилированных скифами и аланами местных аборигенов, но не признавать процесс ассимиляции также невозможно. Но в любом случае в течение двадцати семи веков местное население Кавказа не могло сохраниться. Но утверждение В.Б.Виноградова: «все кобанские племена скифского периода играют роль предков всех последующих народностей, сложившихся тут», считается сомнительным [3, с.311]. Вопрос о том, могли ли «кобанцы» сохранить свою идентичность или они смешались с пришлыми кочевыми народами, требует серьезного исследования и определения того, что существует в настоящий момент на Северном Кавказе. Ранее было указано на «оленьи мотивы» в кобанском искусстве, что не только является проявлением скифской культуры в кобанской, но и следует выйти за пределы Кавказа, потому что в скифских курганах можно найти огромное количество золотых украшений в виде фигурок оленей. Поэтому не следует ли более корректно определить кобанскую культуру как скифскую, а не создавать абстрактную «синокавказскую протоязыковую макросемью». Однако следует признать, что археологам действительно трудно в настоящий момент точно определить, что принадлежит реальным аборигенам Кавказа, но то, что относится к скифам, сарматам, аланам, уже во многом изучено и определено.

Картина была бы неполной, если не представить еще одну концепцию происхождения ингушей. Данная концепция уже явно указывает на аланов как на предков ингушей [8, с.103-110], а также чеченцев. Так, например, А.Х.Хизриев достаточно уверенно заявляет, что «аланы – это и есть предки чеченцев» [14, с.954]. В этой концепции уже признается смешение пришлых кочевых племен аланов и аборигенов Кавказа, но остается главной проблемой то, кто именно смешался с кочевыми племенами, и это необходимо установить, опираясь на достоверные источники и фактический материал. Для сторонников данной теории сами аланы являются носителями нахского языка, и от них потом произошли осетины. Вот данный аргумент: «Однако для полной объективности необходимо было сказать, что нахоязычными-то были сами аланы, на основе которых сложился осетинский народ в результате смешения с ираноязычным населением, поселившимся здесь в XIII – XIV вв» [14, с.957]. Хотелось бы задать вопрос А.Х.Хизриеву: каким образом переселенное ираноязычное население могло изменить язык осетин с нахского на персидский и как это можно представить? Просто декларировать и безапелляционно утверждать считается безосновательным. Для того чтобы поменять язык осетин, необходимо завоевание, а его не было. Простое совместное проживание двух народов на Кавказе никогда не было безоблачным, чтобы их без конфликтов можно было ассимилировать.

Нахоязычность аланов наряду с А.Х.Хизриевым и Н.Д.Кодзоевым признает огромное количество ингушских историков. «В последние годы одной из наиболее популярных идей среди ингушской интеллигенции стало утверждение о генетической связи ингушей с аланами, которых представляют нахоязычным народом» [13, с.6]. Далее А.А.Туаллагов приводит имена известных историков, лингвистов, придерживающихся концепции аланского происхождения ингушей: «Я уже не буду касаться использования автором (Ю.Темирхановым) имён и разработок Н.Д.Кодзоева, Я.С.Вагапова, Б.Д.Газикова, М.Б.Мужухоева, Р.С.Плиева, Н.Я.Марра и других, поскольку в них нет ничего нового» [13, с.18]. Концепция, что аланы являются предками ингушей и чеченцев и А.А.Туаллагов находит инициатора данной концепции в лице лингвиста Н.Я.Марра. Согласно А.А.Туаллагову Н.Я.Марр находит в осетинском языке кавказский субстрат, и тогда необходимо объяснить происхождение иранского элемента в осетинском языке. Так

как сами осетины считают, что они происходят от алан, то ученые из Ингушетии, продолжая мысль Н.Я.Марра, делают вывод, что кавказский субстрат в осетинском языке может быть только нахским, а для этого необходимо предположить, что иранский элемент примешался в XIII – XIV вв. Поэтому А.А.Туаллагов делает заключение: «Сама идея кавказского субстрата в формировании осетинского языка является продуктом «нового учения о языке» Н.Я.Марра» [13, с.13]. То, что Н.Я.Марр создал «новое учение о языке», вызывает много вопросов о его реальности, потому, что Н.Я.Марр принимает за основу библейскую легенду о трех сыновьях пророка Ноя – Симе, Хаме и Иафете, якобы от них произошли все языки и народы мира. В современной науке принято в качестве исходного положения деление на индоевропейскую, монголоидную и африкоидную расы, что также является простой констатацией очевидного факта, требующего дальнейшего исследования.

В третьей концепции происхождения ингушей наряду с местными аборигенами признаются и аланы, которые в двух прежних концепциях считались пришлыми кочевниками, чуждыми кавказскому субстрату. Аланский субстрат в процессе формирования ингушей, а также нахоязычность алан требует более основательного исследования, и одного языкового анализа недостаточно, так как необходимо применить материальный субстрат, т.е. то, что невозможно перепутать и смешать. Единственным правильным подходом являются археология и изучение материальных артефактов, которые, к большому сожалению, отсутствуют для третьей концепции, что не дает её подтверждения. Это дает основание А.А.Туаллагову утверждать, что, согласно известным археологическим материалам, кобанскую культуру невозможно отождествить с археологическими материалами аланской эпохи: «Что касается кобанской культуры, то ещё никому не удавалось вывести изначально аланскую культуру из кобанской. Кроме версии о нахоязычии кобанцев, равные права на жизнь имеют версии о её нахождении дагестанской или протоадыгской принадлежности, не говоря уже об иных возможных вариантах» [13, с.10]. Относительно противоположности аланской и кобанской культуры известно из археологии, и в этом А.А. Туаллагов прав, но считать кобанскую культуру принадлежностью всех народов Кавказа является слишком абстрактной и неопределенной идеей.

Кобанская культура существовала на современном Северном Кавказе, и в этом нет сомнения, однако археологи твердо установили, что артефакты кобанской культуры относятся к скифской культуре, а не к аланской. Ведь аланы, согласно археологическим раскопкам, появились на территории Северного Кавказа в начале I тыс. н.э., и об этом сообщает нам уже античный историк и писатель Лукиан. Так, например, Бахрах Х.Бернард пишет: «Греческий писатель Лукиан, современник Птолемея, дает дополнительную информацию об аланах Южной России. О воинской доблести аланских всадников, так же как и об их мастерстве в применении копья и лука, упоминается как о чем-то хорошо всем известном» [2, с.30]. Античные источники сообщают о появлении алан на Кавказе уже в I веке н.э., только вот как они там оказались, следовало бы изучить и определить. Поэтому идея видеть в аланах продолжателей кобанской культуры не соответствует реальности, а нахоязычность кобанской культуры также не является подтвержденной, так как языковой фактор является очень сложной формой доказательства, если нет материальных оснований. Доказательства нахоязычности кобанской культуры опираются на косвенные основания. Только прямые доказательства являются наиболее надежными свидетельствами, и таковыми могут быть только археологические артефакты. Но о том, что аланы отличались от скифов, достаточно точно сообщает греческий историк Лукиан. Так, Бернард Б.Бахрах приводит слова Лукиана и пишет: «Действительно, согласно Лукиану, единственным значительным различием между ними были прически: скифы носили более длинные волосы» [2, с.30]. К длинным волосам скифов мы еще вернемся, так как этот факт является одним из ключевых для понимания происхождения ингушей.

Идея о том, что аланский язык является предтечей осетинского языка, отстаивают многие ученые не только осетинского происхождения, но и зарубежные. Современный язык осетин, согласно исследованиям В.И.Абаева, на $\frac{3}{4}$ его фонда состоит из индоиранских слов: «Если обратиться к четырёхтомному «Историко-этимологическому словарю» В. И. Абаева, можно убедиться, что иранский фонд осетинского языка составляет около $\frac{3}{4}$ от всего лексического объёма» [13, с.13-14]. Необходимо отличать язык аланов-осетин и ингушей, потому что, согласно археологическим данным, скифы также отличались от алан. Достаточно обратить внимание на формы захоронения у алан и скифов, а то, что в настоящий момент находится у ингушей, к аланам не имеет никакого отношения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Багаев М.Х. Ранние этапы этнической истории // Чеченцы. Отв. ред. Л.Т.Соловьева, В.А.Тишков, З.И. Хасбулатова; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Комплексный научно-исследовательский ин-т им. Х.И. Ибрагимовна РАН. - М.: Наука, 2012. - С.49-53.
2. Бернард Х.Бахрах. История Алан на Западе. М.,1993. -191с.
3. Виноградов В.Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. (VII-IV века до н.э.). Грозный, 1972. -389с.
4. Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX в / Н.Г. Волкова. - М. Наука, 1974. -281с.
5. Газиков Б.Д. Взгляд в прошлое / Б.Д. Газиков. -Назрань, 2002. -79с.
6. Гумба Г.Д. Проблемы этногенеза и этнической истории нахских народов / Г.Д. Гумба // Этногенез и этническая история народов Кавказа. Сборник материалов I Международного нахского научного конгресса (г. Грозный. 11–12 сентября 2018 г.). // Под редакцией Ш.А. Гапурова, С.С. Магамадова. – Грозный: АО «Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий», 2018.С.19-29.
7. Зязиков М.М. Традиционная культура ингушей: история и современность / М.М.Зязиков. –Ростов на Дону, 2004. -312с.
8. История Ингушетии: Коллективная монография /Отв.ред. Н.Д.Кодзоев. - 4-е изд., Ростов-на-Дону: Южный издательский дом, 2013. -600с.
9. Кавказ и Дон в произведениях античных авторов. Ростов на Дону. 1990. -400с.
10. Крупнов Е.И. Средневековая Ингушетия / Е.И. Крупнов. -М., Наука. 1971. -207с.
11. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа / Е.И.Крупнов. -М., 1960. -519с.
12. Мирбабаев А.К. Дахмаки Курката: раскопки и исследования / А.К. Мирбабаев // Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2003. - С.267-563.
13. Туаллагов А.А. Нахоязычные скифы и аланы - реальность или миф?/ А.А.Туаллагов. Владикавказ: Ир,2020. -104с.
14. Хизриев Х.А. Место алан в этногенезе чеченцев / Х.А.Хизриев // Этногенез и этническая история народов Кавказа. Сборник материалов I Международного нахского научного конгресса (г. Грозный. 11–12 сентября 2018 г.). // Под редакцией Ш.А.Гапурова, С.С.Магамадова. –Грозный: АО«Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий», 2018. -С.952-959.
15. Фрагмент 2.46 мин. в Ютюб канале: [Электронный ресурс] <https://www.youtube.com/watch?v=doGZdFjC7CI&list=PPSV>
16. Фрагмент фильма в Ютюб канале: [Электронный ресурс] https://www.youtube.com/watch?v=YRrnaGM1S_A
17. Фрагмент 9.24 мин. Из Ютюб канале: [Электронный ресурс] https://www.youtube.com/watch?v=WT_Ksvi3L-o&list=PPSV

ТАХЛИЛИ КОНСЕПТУАЛИИ МАСЪАЛАИ ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ИНГУШХО

Дар мақола се нигоҳи концептуалӣ доир ба таърихи пайдоиши ингушҳо таҳлил мешаванд. Дар ҳар яки онҳо далелҳо ва пешниҳодҳо ҳақиқат карда мешаванд, ки таърихи пайдоиши ингушҳо асоснок карда тавонанд, аммо далелҳо пешкаш мегарданд, ки асосии концепсияи дигар доир ба таърихи пайдоиши ингушҳо шаванд. Ҳамчунин параллелҳо ва муқоисаҳо бо ҳақиқати таърихи гузаронида мешаванд, ки дорой ҷойҳои пайдоиши гуногуни ҷуғрофӣ буда, заминаҳои умумӣ доранд. Агар ҳамаи се назарияҳо пешкаш намоянд, ки ингушҳо мардуми таҳҷойи Қофқоз ҳастанд, аммо боз дар назарияи Е.И.Крупнов пайвастӣ бо скифҳо нишон дода мешавад, ки инкишофи ояндаро намоебад. Баъзе олимони назарияро пешкаш менамоянд, ки аланҳо гузаштагонии ингушҳо ва чеченҳо ҳастанд, ки кӯшиши нӯҳчиабони аланҳо ро сибот кардан меҷӯянд. Аммо пешниҳод оварда мешавад, ки забон омили қофӣ нест, чунки боз ҳақиқатҳо ва санадҳои археологиро истифода бурдан зарур аст, ки охири, баръакс, пайванди ингушҳо бо скифҳо нишон медиҳад, аммо бо аланҳо не. Ба ҳусус ба фарҳанги қобанӣ таъкид карда мешавад, ки аҳанги оху дида мешуд, яъне ҳусусҳои оху буданд, ки ба скифҳо

ҳайвонҳои тотемӣ буданд. Ҳамаи се назарияҳо дар умум таърихи пайдоиши ингушҳоро бештар бо далелҳои асоснок карда натавонистанд, ки то ҳозир масъала мебошад.

Калидвожаҳо: ингушо, скифҳо, аланҳо, таҷҷой, фарҳанги кобанӣ, вайнаҳо, забони хиндиэронӣ, галуанҳо, ғӯрҳои офтобӣ.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИНГУШЕЙ

В статье анализируются три концептуальных подхода к истории происхождения ингушей. В каждом из них выделяются аргументы и положения, которые могли бы обосновать историю происхождения ингушей, однако выдвигаются аргументы, которые могут быть основаниями иного концептуального подхода к истории происхождения ингушей. Также проводятся параллели и сравнения с историческими фактами, которые имеют различные географические местоположения, имеющие общие основания. Если все три концепции выдвигают положение, что ингуши являются автохтонным народом Кавказа, однако также в концепции Е.И.Крупнова показана связь со скифами, которая не находит дальнейшего развития. Некоторые ученые выдвигают концепцию, что аланы являются предками ингушей и чеченцев, стараясь обосновать нахожычность алан. Однако приводится положение, что языковой фактор не является достаточной, так как необходимо использовать также археологические факты и данные, что последние, наоборот, обосновывают связь ингушей со скифами, но не с аланами. Особенно подчеркивается кобанская культура, где наиболее отчетливо выделяется олень мотивы, т.е. фигурки оленей, которые были тотемным животным для скифов. Все три концепции, в целом, не смогли обосновать более аргументированно историю происхождения ингушей, и она по настоящее время остается проблематичной.

Ключевые слова: ингуши, скифы, аланы, автохтонность, кобанская культура, вайнахи, индоиранский язык, галуаны, солнечные могильники.

CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF INGUSHS' ORIGINATION HISTORY

In the article three conceptual approaches is analysed to the history of Ingush' origination. There is singled out an arguments and propositions in every of each which could confirm the history of Ingushs' origination but here arguments are offered which could be an bases for another conceptional approach to the history of Ingushs' origination. There also is brought a parallel and comparison with historical facts which have different geographical places having common ground. All three conceptions put forward a proposition that Ingushs are autochthonic Caucasian people, but in E.I.Crupnov's conception a connection is shown with Scythians which does not find its further development. Some Ingush scientists put forward a conception that Alans are ancestors of Ingushs and Chechens seeking to reason about Nacho-language of Alans. In opposite here brings a position that factor of language is not enough because there is necessary to use archaeological facts and givens and last one, in opposite, give a foundation to the connection between Ingushs and Scythians, not with Alans. Especially is emphasised a Coban Culture where more definitely is differentiated Deer's motive, figures of deer, which was a totemic animal for Scythians. All three conceptions in general could not reason more plausibly the history of Ingushs' origination, that till today is problematic.

Key words: Ingushs, Scythians, Alans, autochthonic, Coban culture, Vainachs, Indo-Iranian language, Galuans, Solar graves.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зоҳидов Очил Ҳочибоевич* – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи фанҳои иҷтимоӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри. Хучанд, мкр.17, бинои 1. E-mail:ochilzohidov@gmail.com Телефон: +992927203047.

Сведения об авторе: *Захидов Очил Ходжибаевич* – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, доктор философских наук, профессор кафедры общественных наук. . **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 микрорайон, дом 1. E-mail:ochilzohidov@gmail.com Телефон: +992927203047.

Information about the author: *Zohidov Ochil Hojiboevich* – Tajik State University of law, business and politics, doctor of philosophy of science, professor of department of social science. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, micro district 17. Building 1. E-mail:ochilzohidov@gmail.com Телефон: +992927203047.

Каримов А.А.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Дар ин даврони рушди тамаддун, ки бо бухрони маънавии ҷомеа ва ҷустуҷӯи роҳҳои раҳой аз он алоқаманд аст, мурочиат ба таҷрибаи динии ҷаҳонӣ ногузир аст. Ин мурочиат бештар ба таҷрибаи таълимоти ирфонӣ,[♦] ки дар ҳама давраи замон, ҳамчун ҷузъи муҳимтарини дин доништа мешуд, иртиботи қавӣ дорад.

“Мавзуи тасаввуф ва ирфон, новобаста ба шумораҳои номаҳдуд ва беохирашон, ҷустуҷӯи ҳақиқат, камолоти инсонӣ, тавҳид, шинохти Ҳақ, роҳҳои вусул ба ҳақиқати мутлақ, худшиносӣ, худошиносӣ, сайру сулук, роҳҳои маърифат... ахиран онро ба як мактаби бузургу паҳновар ва муназзаме дароварданд, ки қариб тамоми паҳлуҳои ҳаёти ботинии инсонро фаро гирифтааст, ки онро баъзан тасаввуф (аз сабаби нишон додани роҳ, расм ва тариқат) ва баъзан ирфон (ба хотири мактаби илмӣ ва фикрӣ буданаш) меноманд”[12, с.5-6].

Дар баробари таҳдиди низоъҳои миллӣ, мазҳабӣ, сиёсӣ ва ғайра, ки амнияти ҷомеаи ҷаҳонӣ хеле осебпазир аст, тавачҷуҳ ба мавзуи ирфон меафзояд. “Асоси ҷаҳонбинии ирфон вобаста ба шароити иҷтимоӣ ва эътиқоди динӣ гуногун мешавад. Дар динҳои яккаҳудой (яхудия, масеҳият, ислом) вучуди мутлақ Худои яккаю ягонаест, ки расидан ба он танҳо ба воситаи нақлу ахбор имконпазир аст. Дар афкори мулҳидона расидан ба Худо дар натиҷаи иттиҳоду ҳулул сурат мегирад. Дар динҳои ғайритеистӣ мабдаи трансдентӣ (“дао” дар даосизм, “шунята” дар буддоия”, “аҳадият” дар навафлотуния ва ғайра) ҷойи Худоро гирифтааст. Ҳамаи ҷараёнҳои ирфонӣ ҷиҳатҳои муштарак доранд. Яке аз чунин ҷиҳатҳо ба ирратсионализму интуитивизм майл доштани онҳо мебошад ва аксари ҷараёнҳои ирфонӣ назари худро бо рамзу тамсил баён кардаанд”[16,с.122]. Академик К.Олимов чунин иброз намудааст: “Абусаиди Абулхайр ва орифони асрҳои миёна бошанд, бо вучуди эътирофи нақши донишҳои ҳиссию ақлӣ майли худро бештар ба интуитсия (басират) равона карда, илми ҳол, яъне ирратсионализму воситаи асосии маърифати мабдаъ ва маншаи ҳастӣ, ки ба боварии онҳо олами улвист, доништаанд”[23,с.80].

Дар асрҳои миёнаи Шарқ ирфон дар шакли тасаввуф зоҳир шуд. Дар масеҳият ду тамоюли ирфонӣ мавҷуд аст: 1) ирфони аҳкомӣ (ортодоксӣ) ва ирфони мулҳидонаи пантеистӣ, ки асосгузори он Майстер Экхарт аст. Ӯ иброз доштааст, ки ба ман аз Худо наздиктар чизе нест... Худо ба ман аз худам ҳам наздиктар аст. Ҳаёти зоҳидонаи роҳибон низ аз ҳамин ҷиҳати таълимоти масеҳият шаҳодат медиҳад.

[♦] **Ирфон** - аз вожаи арабӣ гирифта шуда, маънояш дониш, шинохтан мебошад. Ҷараёни динию фалсафист, ки ба воситаи кашфу шуҳуд, бе иштироки ақлу идрок ба ҳақиқат (асосан ба моҳияти Худо) сарфаҳм рафтаанд мефаҳмонад. Ирфон ҳамчун яке аз унсурҳои динӣ дар давраҳои хеле қадим пайдо шудааст. Унсурҳои ирфониро қариб дар аксари таълимотҳои динию фалсафии Шарқу Ғарб ба монанди бараҳмания, конфусийчиғӣ, пифагореизм, афлотуния ва навафлотуния дучор кардан мумкин аст.

Афкори ирфонӣ аввал дар Ҳиндустон (Веданта), Хитой (даосизм), Юнон (пифагореизм ва навафлотуния) пайдо шуда, дар давраи бухронҳои ҷамъиятӣ — таназзули Империяи Рим, дар аҳди аввали милод (масеҳияти ибтидоӣ, гноститизм, монавия), асрҳои миёна (тасаввуф, қаббала, исихазм, Иоахим Флорский ва дигарон) ва ташаккули унсурҳои капиталистӣ дар асрҳои XVII—XVIII (маҳфилҳои янсенистҳо, квиетистҳо, методистҳо, пиетистҳо, квакерҳо, ҳосидияҳо ва хлистҳо) инкишоф ёфт.

Барои ҳалли масоили муайян намудани сабабҳои пайдоиши ҷараёни ирфонӣ дар ислом ва табдили он ба тасаввуфи фалсафӣ, ошкор кардани таҳаввули онтологӣ тасаввуф дар адабиёти давраҳои ибтидоӣ ва ҳам классикӣ ислом, оид ба масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ асарҳои агиографӣ, асарҳои аслии мутафаккирон ва асарҳои намоёндагони дигар ҷанбаҳои ислом мерос мондааст. Муаллифони зерин дар роҳи инкишофи ирфони назарӣ ва аз ҷиҳати илмӣ асоснок, оид ба таҳқиқи мероси ирфонӣ халқи мо, бавижа дар таҳқиқи тасаввуф таҳқиқоти арзишманде намудаанд, ки бархе аз онҳоро метавон номбар намуд: ховаршиносони Аврупо Николсон, Арберри, Э.Браун, Гремменгем, Этте, Ян Рипка, Серж де Буркуй, Бо Утас, олимони рус Кримский, Жуковский, Бертелс; олимони Эрон, Туркия, Афғонистон Саид Нафисӣ, Абдулҳусайни Зарринқӯб, Забехулло Сафо, Шиблии Нуъмонӣ, Қосим Ғанӣ, Фурӯзонфар, Лутфалии Суратгар, Назир Аҳмад, Гулпинорлӣ, Халилулоҳи Халилӣ, Салоҳуддини Салҷуқӣ, Моили Ҳиравӣ, Табибӣ; олимони Россия Степанянс М.Т., Смирнов; А.В., Кирабаев Н.С., Хисматуллин Н.С., муҳаққиқони Озарбойҷон Қулизода З., Рза-қулизода, М.Исмоилов, олимони Ўзбекистон Хайруллоев М.М., О. Усмонов, Н. Файзуллоев таълифоти арзишманде намудаанд.

Дар нимаи дуюми асри бистум моҳияти ирфонро ҳамин гуна муаллифони хоричӣ, ба монанди Э.Андерхилл, Тор Андре, Р.Зенер, Ю.А. Кимелев, А.Г. Климович, А. Книш, Л. Конотоп, Ф. Олмонд, А. Сафронов, В.Стейс, Е. Торчинов, Ч. Тримингем, В.Уэй, Р.Элвуд, М.Элиада ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

“Сарнавишти ирфони тоҷикӣ-эронӣ давраи исломӣ, - мегӯяд академик К.Олимов, - яъне тасаввуф, хеле мураккаб, фоҷиабор ва дар айни замон диққатҷалбкунанда мебошад”[24,с.5]. Рушду такомули тасаввуф якрангу якмаром набуда, ҷараёнҳои мухталиф дар ҳалли масъалаҳои хусусияти метафизикидошта ва назарияи дониш (типологияи дониш, манбаъҳо ва ҳудуди маърифат) дар он ҳамчун мебошанд.

Дар Ғарб, баъд аз солҳои 50-уми асри XIX ва оғози асри XX файласуфон, олимони равшаносон оид ба ирфон андешаҳои ҷолибе баён кардаанд.

Дар осори намоёндагони ҷараёнҳои материалистӣ ва идеалистӣ, доир ба падидаи ирфонӣ, баҳодихӣ ва нуқтаи назарҳо аз ҳам фарқдоранд.

Намоёндагони самти идеалистӣ ба дигар нуқтаи назар пайравӣ мекунанд. Дар ибтидои асри бистум файласуф ва равшаносони амрикоӣ В.Ҷеймс (1842-1910) дар асари худ “Ғуноғунии таҷрибаҳои динӣ” (The Varieties of Experience Religious) навиштааст, ки “мо бояд тамоми решаҳои ҳаёти динӣ ва инчунин маркази онро дар ҳолатҳои ирфонӣ шуур ҷустуҷӯ кунем” [8,с.303].

Файласуфи амрикоӣ Р.Элвуд^{*} мегӯяд, ки “амалияи ирфонӣ на танҳо яке аз қисматҳои таҷрибаи динӣ, балки қисми асосии он, пайванде мебошад, ки тамоми унсурҳои матритсаи диниро муттаҳид месозад.” Муҳаққиқ муқаррар кардааст, ки агар дин низоме бошад, ки вазифаи он дарки “роҳҳои ниҳони дигаргунсозӣ (трансформатсия)” бошад, пас амалияи ирфонӣ “муҳимтарин воситаи ниҳони дигаргунсозӣ” аст [10,с.34].

Тадқиқотчиён-файласуфони амрикоӣ дуруст таъкид намудаанд, ки амалияи ирфонӣ ҳаёти руҳонии шахсро куллан дигаргун месозад. В.Ҷеймс^{*} қайд кардааст, ки ба маърифати ирфонӣ ворид шудан аз оптимизм ва монизм фарқ дорад: гузаштан аз фазои тангу тор ба ҷаҳонбинии ниҳоят васеъ, гузаштан аз парешонӣ ба оромӣ аст. Дар натиҷаи таҷрибаи ирфонӣ “беҳудудӣ тамоми сарҳадҳоро фурӯ мебарад”[♦] [8,с.331].

Нависанда ва муҳаққиқи англис Э.Андерхилл^{*} бо В.Ҷеймс ҳамфикр буда, ин гуна ибрази ақида менамояд: “Ирфон таҷрибаи руҳонии муайяно дар бар мегирад, ки ба хотири ҳаёти трансцендентӣ, дар сатҳи баланд дигаргуншавии шахсиятро тақозо дорад” [1,с.99-100]. Муҳаққиқи англис В.Стейс^{*} навиштааст: “Зоҳид эҳсос мекунад, ки ҳар чизе дарк мекунад, барояш муқаддас, илоҳӣ ва комил аст. Ва ин ба ӯ эҳсоси саодат, шодӣ, хушҳолӣ, лаззат, безамонӣ мебахшад” [31,с.131].

Шарқшиноси рус Е. Торчинов[♥] ба хулосае омадааст, ки таҷрибаи ирфонӣ “дар ҳар сурат шакли олии муқаддасот, расидан ба наҷот, озодӣ ва ғайраро дар назар дорад” [31,с.3].

Барои дарки моҳияти падидаи ирфонӣ асари арзишманди равоншиноси амрикоӣ А.Г. Маслоу “Ҳавасмандгардонӣ ва шахсият” (“Мотивация и личность”) аҳаммияти хоса дорад. Дар он қайд шудааст, ки психология бештар бо омӯзиши одамони гирифтори руҳӣ машғул аст ва дар натиҷа, моҳияти ҳақиқии шахсро таҳриф мекунад. Вай вазифаи худро дар омӯхтани таҷрибаи он намояндагони инсоният, ки ба “худфаъолкунӣ” ноил гардидаанд, медид, зеро вай онҳоро намунае аз афроди руҳан солим дар назар дошт. “Дараҷаи олии худфаъолиятро, - мегӯяд А. Маслоу^{*}, он шахсоне доро ҳастанд, ки амалияи ирфониро ҳамчун “таҷрибаи оӣ” аз сар гузаронидаанд, “ман”-и воқеиро дарёфтаанд. Чунин шахсиятҳо “на танҳо дар олами реалӣ, балки дар воқеияти оӣ, дар воқеияти ҳастӣ, дар олами рамзии назм,

^{*} Роберт Элвуд (с.т.1950) диншиноси амрикоӣ, муаррихи дин ва нависанда, пажӯҳишгари динҳои ғайрианъанавӣ мебошад. Профессори динҳои ҷаҳонӣ дар Донишгоҳи Калифорнияи Чанубӣ аст.

^{*} Виллям Ҷеймс (1842-1910) файласуф ва равоншиноси амрикоӣ буд. Ӯ бародари калони нависанда Ҳенри Ҷеймс мебошад. Яке аз асосгуздорон ва намояндаи пешбари прагматизм ва функционализм буд. Муаллифони китобҳои дарсӣ ва мақолаҳои илмиро аксар вақт падари психологияи муосир меноманд.

[♦] дар ин мақола ҳолатҳои рӯҳии (транс)-и чанд нафар аз забони таҷрибашавандаҳо оварда шудааст.

^{*} Андерхилл Эвелин (1875-1941)-нависандаи руҳонии англис буд. Китоби ӯ «Ирфон», ки соли 1911 ба таърифи расид, дар эҷодиёти нависанда нуқтаи гардиш гардид ва аз ин ба баъд вай худро комилан ба омӯзиши анъанаҳои гуногуни ирфонӣ бахшид.

^{*} Уолтер Теренс Стейс (1886-1967) ходими давлатии Бритониё, омӯзгор, файласуфи ҷамъиятшинос ва ғносеолог буд, ки дар бораи Гегел, ирфон ва релятивизми ахлоқӣ навиштааст.

[♥] Евгений Алексеевич Торчинов (1956-2003) — олими дини шуравӣ ва росиягӣ, синолог, буддолог, муаррихи фалсафа ва фарҳанги Чин.

^{*} Абраҳам Маслоу(1908-1970) равоншиноси амрикоӣ ва асосгузори психологияи гуманистист. Пирамидаи Маслоу ба таври васеъ маълум аст - диаграммае, ки эҳтиёҷоти инсонро ба таври иерархӣ ифода мекунад.

эстетика, трансцендент, дар олами дину ирфонӣ, дар моҳияти берун аз қоидаи шахсии худ, дар воқеияти сӯзи олий зиндагӣ мекунад” [20,с.11].

Ин масъаларо файласуфи тоҷик И.Зиёзода, дар таҳқиқоти арзишманди хеш, равшантар маънидод намудааст: “...инсон аз рӯзи таваллуд дорои ду шакли “ман” аст: Мани сифлӣ (разоил) ва мани олий (фазоил). Мани сифлӣ ба сӯйи корҳои пасту разила, ахлоқи разила мекашонанду “ман”-и олий ба сӯйи корҳои олий, сазовори ахлоқи ҳамидаи инсонӣ... Суфӣ “ман”-и хешро (қатраи об) батадрич дар “ман”-и бузургтаре (бахр, дарё, уқёнус) нопадид мекунад ва ҳамин нопадидшавӣ-(иттиҳод) ба ӯ имкон медиҳад, ки ваҳдати худро дар ҳастии бузургтаре фонӣ созад, минбаъд сухан дар бораи “ман”-и ягона ва воҳиде меравад, ки суфиён онро *ваҳдати вуҷуд* меноманд”[12,с.6-7].

Аз иқтибосҳои боло ба хулосае бояд омад, ки тобеъ кардани назарияи ирфонии ҳастииносии ба масъалаҳои ахлоқ равшан ба назар мерасад. Чуноне академик К.Олимов мегӯяд: “Дар “Асрор-ут-тавҳид” ба фикрҳои дучор мешавем, ки Шайх инсонро дар маркази тавачҷух қарор медиҳад ва камали ахлоқию покии маънавии ӯ ҳадафи аслии доништа мешавад. Ин покӣ ва софӣ ба дил марбут мешавад. Дил аз узви физиологии инсон ба маркази таҷаллии нури илоҳӣ ва ҷавҳари шарифи ҳақиқати азалии табдил меёбад. Он маркази ишқ ва ҷаҳонест, ки дар он инъикоси ҷаҳони маънавию улвӣ сураат мегирад”.

Дар тадқиқоти олимони муосир ба проблемаи самти иҷтимоии таълимоти ирфонӣ тавачҷухи кофӣ дода намешавад. Барои намоёндогони равияи материалистӣ ирфон ҳамчун “мубориза бар зидди одами ҷамъиятӣ” ва “реаксияи зидди ҷомеа” қабул карда мешавад, аммо бархе аз муҳаққиқони диншинос аҳаммияти бузурги таҷрибаи ирфониро дар ҳаёти ҷомеа таъкид мекунад. Масалан, ба андешаи муҳаққиқи шведӣ Андре Тор[♦], танҳо мавқеи фаъоли иҷтимоии онҳое, ки “амалия”-и ирфониро тай кардаанд, роҳи ояндадорест ва ҷавоби он “бозгашт ва муайян кардани имкони зинда мондан ва рушдро ба тамоми ҷамъият медиҳад” ва зоҳидӣ “тарки бебозгашти холис”, ё худ “ғамхорӣ танҳо дар бораи наҷоти худи зоҳид” аст [2,с.8].

Дар давраи инкишофи илми шуравӣ файласуфи рус В. Поликарпов далел овард, ки “ирфон ҷаҳонбинии онҳоест, ки имкони воқеии ҳалли мушкилоти зиндагии замони моро ба инобат нагирифта, ба олами руъёии метафизикӣ фуру рафта, кӯшиш мекунад, ин мушкилотро бо ёрии маърифати ирфонӣ, амалияи ирфонӣ, нашьамандӣ ҳал кунанд” [26,с.12].

Мо ба андешаи В.Поликарпов мувофиқ ҳастем ва объекти таҳқиқоти ин мақола низ падидаи ирфонӣ аз нуқтаи назари равонӣ ва иҷтимоӣ буда, ирфон ҳамчун таълимоте ҳисобида мешавад, ки “ягонагии” пайравони амалияи ирфонӣ ба воқеияти Мутлақ нигаронида шуда, оқибати он сифатан дигаргунсозии ҳаёти руҳонии инсон мебошад.

Дар таҷрибаи равонӣ, байни ду намуди асосии ирфон - имманентӣ^{*} ва трансцендентӣ-имманентӣ фарқиятҳои муайян мавҷуданд. Ирфони имманентӣ ҳулул бо Худовандро тасдиқ мекунад. Ин ҷода роҳи трансформатсионии дигаргунсозӣ дар шуури солики амалияи ирфонӣ ва маҳви ақидаҳо дар бораи шахсияти инсон аст. Ин

[♦] Тор Юлиус Эфраим Андре(1885-1947) донишманди дин ва динҳои муқоисавии шведӣ аст.

^{*} Имманентӣ, ин таълимот дар бораи зуҳури илоҳӣ дар ҷаҳони моддӣ аст, ки аз ҷониби баъзе назарияҳои фалсафӣ ва метафизикӣ дар бораи зуҳури илоҳӣ пуштибонӣ мешавад.

навъи ирфон хосси “динҳои таҷрибаи пок”, ё “динҳои табиӣ” аст, ки дар бораи Мутлақи ғайритабиӣ тасаввурот надоранд. Онҳо Мутлақро ҳамчун Шуури Поки ғайришахсӣ (равияҳои ҳиндуӣ) дарк мекунанд; Ваҳдати аввал, ки аз он ҳастӣ ба дунё меояд (даосизм); Хало, ки ҳастии комилро дар бар мегирад (буддоии Маҳаяна) ва ғ.

Ирфони трансценденталӣ-имманентӣ (антиномикӣ) хосси динҳои “вахӣ” ё “китобҳои динӣ”-е мебошанд, ки бар ақидаҳои монотеистӣ ва креатсионизм асос ёфта, табиати гуногун доштани Худо ва олам, “офаридида” ва “ноофаридида” будани онро тасдиқ мекунанд. Танҳо дар як амалияи ирфонӣ вартаи байни Офаридгор ва махлуқот фатҳ мешавад: “Худо гӯё дар ботини инсон ҷой мегирад” [11,с.24-25].

Ин “вахдат” бо Мутлақ антиномӣ аст (аз юнонӣ – “зиддияти қонун ба худ”), яъне на аз рӯйи моҳият, балки аз рӯйи файз[♥] ба вучуд меояд. Дар ин ҳолат, ҳадафи амалияи ирфонӣ тавассути табдили шахсияти инсон дар симои Шахсияти Илоҳӣ ва симои он ба даст меояд. Дар равншиносӣ ду намуди дигаргуншавии инсон (интроверт ва экстраверт)-ро фарқ мекунанд.[♦]

1. Ҷанбаи интровертӣ* (ё психологии) амалияи ирфонӣ ба беҳтар кардани ҷаҳони ботинии шахс нигаронида шудааст. Инсон мавҷудияти мураккабест, ки принципҳои маънавӣ ва моддиро муттаҳид мекунад, ки табаддулоти ботинии ӯро ба вучуд меорад.

Антагонизми материя ва руҳ ба қоҳида шудани руҳонияти одам боис шуда метавонад ва ин ҳолат зарурати худинкишофдиҳиро ба миён меорад. А. Маслоу инсонро ҳамчун “мавҷуди ниёзманд” тавсиф кардааст, ки дар ҳаёт, каме аз онҳо ба ҳолати қаноатмандии комил (нафсшикастагӣ) мерасанд. Ба андешаи ӯ, агар як эҳтиёҷот қонеъ шавад, дигаре пайдо шуда, тамоми диққати одам ба он равона мегардад. Ҳамин тавр, ҳаёти инсон ба он хос аст, ки одамон, қариб, ҳамеша дар талаби чизе ҳастанд. А. Маслоу системаи иерархикӣ хоҳишҳои (ё ниёзҳои) моддӣ ва маънавии шахсро мувофиқи афзалияти онҳо: физиологӣ, амният ва муҳофизат, мансубият ва муҳаббат, эҳтиромҳои худ ва худшиносӣ ба нақшае даровард. Ин нақша ба он асос ёфтааст, ки эҳтиёҷоти “асосӣ” бояд бештар ё камтар қонеъ карда шавад, то шахс аз зарурати қонеъ кардани ниёзҳои олӣ огоҳ шавад. Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки агар талаботи зинаи поёни дигар қонеъ карда нашавад, шахс дубора ба

[♥] дар истилоҳи суфия «воридоти ғайбиро гӯянд аз ҳар мартаба ва ҳар дараҷае, ки бошад» (аз «Миръоти ушшоқ»); файз, фаязон, амреро гӯянд, ки бе кӯшишу ғайрати зиёд ба воситаи илҳом ба қалби солиқ русух кунад. Файзи илоҳӣ ба аъёни собита ишора карда, боиси вучуди ашё ва истеъдоди онҳо мегардад. Маъмулан суфиён файзи илоҳиро таҷаллии исмҳои илоҳӣ медонанд ва ҳақро манбаи файз мехонанд. Файз як ҷузъи таълимоти динию ирфонӣ буда, бо таҷаллӣ ва судур робитаи узвӣ дорад.

[♦] Истилоҳҳои интроверсия ва экстраверсияро бори аввал Карл Юнг (психиатри шведӣ) муаррифӣ кард, аммо фаҳмиш ва истифодаи онҳо дар психология аз маънои аслии онҳо фарқ мекунад. Аммо Юнг ба рафтори байнишахсӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, интроверсияро ҳамчун «навъи рафторе, ки бо самти ҳаёт ба мазмуни равонии субъективӣ хос аст» (консертратсия ба фаъолияти ботинии равонӣ) муайян кардааст; ва экстраверсия ҳамчун "навъи рафтор, ки бо консертратсияи манфиатҳо ба объектҳои беруна" (ҷаҳони беруна) тавсиф мешавад.

* Интроверт - шахсе, ки ба ҷаҳони ботинии худ ғарқа шудааст; характери психологии шахсияти ба худ фурурафта.

ин сатҳ бармегардад ва то он даме, ки ин ниёзҳо ба қадри кофӣ қонеъ карда нашавад, дар он ҷо мемонанд [20,с.3];

Инчунин, дар таълимоти ирфонии тантризми ҳиндуҳо таъкид шудааст, ки хоҳиш “қувваи асосии ҳаракаткунандаи олам” аст, бинобар ин онро бояд ба инобат гирифт. Нахуст, ба вучуд омадани хоҳишҳо ба фаъолияти ҳиссиёти инсон вобаста буда, онҳо ба миқдори хеле зиёди импульсҳои барқӣ-кимиёвӣ асос ёфтаанд: ҳар қадар ба онҳо фишор зиёд гардад, ба ҳамон андоза қувват мегиранд. Дуюм, талабот ба баровардани ҳормонҳо аз ҷониби ғадудҳои системаи эндокринӣ мусоидат мекунад. Тағйир ёфтани консентратсияи ин моддаҳо дар хуни инсон, ки дар натиҷаи маҳв кардани хоҳиш ба амал меояд, боиси ихтилоли кимиёвӣ ва бемориҳо мегардад.

Тантра инчунин таъкид мекунад, ки ҷанбаи руҳонии даст кашидан аз хоҳишҳои нафсонӣ вучуд дорад. Ба андешаи файласуфи ҳиндӣ Ҳ.Ҷоҳари*, дар таҷрибаи зоҳидӣ инкор кардани хоҳишҳо ихтилофи парадоксиро ба вучуд меорад: “барои ноил шудан ба инкор кардани хоҳишҳо, инсон, бояд, иродаи мустаҳкам қавии аз он озодшавиро дошта бошад” [9,с.12-13].

Аз ин рӯ, бояд таъкид намуд, ки на хоҳишу ниёзҳои нафсонии инсон хатарноканд, балки дуруст ва дар мавриди муайян амалӣ карда натавонистани онҳо сабаби асосии гирифтории ҳама бемориҳои ҷисмонӣ ва руҳӣ мегардад.

Тамоми таълимоти ирфонӣ таълим медиҳанд, ки бо ҳам пайвастании принципҳои моддӣ ва маънавӣ, дар инсон ду “ман”-ро ба вучуд меорад. Афзалияти принципи моддиро дарк намуда, худро дар тани қолабӣ шинохта, шахс шуури эгосентрикиро ташаккул медиҳад. Файласуфи бритониёӣ А.Воттс* дар бораи чунин таҷрибаи худ, ба монанди ҳамсонӣ онро “эго дар қолаби пӯст” номид ва равоншиноси чехӣ ва амрикоӣ С.Гроф^ таъкид кард, ки одамон худро “ҳамчун предметҳои Нютонӣ, ки дар ҳудуди пӯсти онҳо мавҷуд аст, қабул мекунад. Идроки мо дар бораи муҳити атроф бо ҳадди физиологияи ҳиссиёт ва хусусиятҳои физикии муҳити зист маҳдуд мешавад” [6,с.35].

Дар таълимоти мухталифи ирфонӣ шуури эгосентрикӣ ба таври гуногун - “сансара”, “аханкара”, “авидя”, “ифтихор”, “нафс” ва ғ. номида шудааст. Он ба қонеъ гардондани қарихаҳо (инстинктҳо) ва майлу хоҳиши моддию нафсии инсон нигаронида шудааст. Мувофиқи иерархияи эҳтиёҷоти А.Маслоу, шуури эгосентрикӣ эҳтиёҷоти “асосӣ” - физиологӣ, беҳатарӣ ва муҳофизатро таъмин менамояд. Дар таълимоти ирфонии тантризми ҳиндуҳо ин сатҳи се ҷаҳраҳои поёнӣ мебошад.

Эгои инсон қодир аст, ки ба ашӯҳо, субъектҳо, падидаҳои мавҷудияти моддӣ “замимаҳои” сершумор ба вучуд оварад. Дар ин ҳолат хоҳиш (талабот) тамоми неруи афкор ва эҳсосотро ба объекти хосси хоҳиш мутамарказ мегардонад.

Бо вучуди ин, табиати тағйирёбандаю моддии инсон, ки ба фазо ва замон вобаста аст, дер ё зуд одамро аз ашӯи ба он дилбастааш маҳрум карда, боиси азобу

* Ҳариш Ҷоҳари(1934-1999) - як расоми ҳиндӣ, ҳайкалтарош, оҳангсоз, сароянда, навозанда, омӯзгор, файласуф, ошпаз, нависанда, таблиғари идеяи омезиши таълимоти эзотерикии ҳиндуҳо

♦ Алан Вилсон Воттс(1915-1973) файласуф, нависанда ва омӯзгори бритониёӣ аст, ки ба унвони тарҷумон ва таблиғари фалсафаи Шарқ барои шунавандагони ғарбӣ маъруф аст.

^ Станислав Гроф (с.т.1931) равонпизишк ва равоншиноси чехӣ ва амрикоӣ аст. Яке аз пешравони терапияи психоделикӣ, яке аз асосгузори психологияи трансперсоналӣ. Асосгузори усули нафаскашии холотропӣ. Аъзои фахрии Ҷамъияти равоншиносии Русия

машаққат мегардад. Ба андешаи роҳибӣ масеҳию шарқӣ Е. Сирин[♦]: “Ҳар робитаи заминӣ, ҳар гуна вобастагӣ ба ҳама чизи моддӣ, новобаста аз он ки чӣ гуна аст, дар нашъат он лаззат ва ҳисси гуворо ба вучуд меорад. Он агарчи беасос ва баъдан зараровар бошад ҳам, қувваи ҷонро ба нафс мутеъ менамояд, ки дар натиҷа ба хашмгинӣ, ғамгинӣ, ба кинаи пушаймонӣ меоварад” [29,с.236].

Дар таълимоти йогаи ҳиндуҳо ниёзҳо метавонанд хусусияти ҳолати хеле пурқуввати ҷаззоб дошта бошанд, ки онҳо хосси: *пассив* (тамас) ё *фаъоланд* (раҷас). Мафҳуми “тамас” ҳамчун “ҳуши норавшан, торик” ва “туфони ҳавасҳо” тарҷума шудааст. Дар ин таълимот дуруст хулосабарорӣ мешавад, ки хавфи ҳолатҳои эҳсосоти нафс дар идоранашавандагии онҳо буда, оқибатҳои хатарнок дорад.

Кошонӣ[♦] суфӣ чунин хусусияти “нафс”-ро (паст, “ман”-и сатҳӣ, ғаризавӣ) нафси инстинктивӣ ҳайвонӣ инсон номидааст.: “Нафс пайваста ба шаҳват ва лаззати нафс машғул аст ва ҳамеша аз дами меъёр берун меравад. Ў қонеънашаванда аст ва нафси ўро ба парвона муқоиса кардан мумкин аст, ки равшании шамъ барояш қаноатмандкунанда набуда, барои дарки хавфи сӯхтор эътимод накарда, шитоб мекунад, ба шуъла медарояд ва дар он месӯзад... Нафс аз ашё зуд дилгир мешавад. Дар аксари мавридҳо натиҷаи фаъолияти ў ба орзуҳои мувофиқат намекунад. Агар нафс ба он чизе (ашё), ки мехост, бирасад, дар ҳамон ҳол ҳам қонеъ намешавад. Зоҳид ба хулосае меояд, ки “ҳар ангеае, ки ҳатто заррае ҷӯеи манфиат аст, ё ба ҳар шакле, инсонро ба олам мебандад, нишонаи нафс аст” [15,с.16-18]. Оид ба ин андеша Мулло Садро ҳамфикр будааст: “касе ҷуз орифро зоти муҷаррад нашудааст ва комилан аз шарари шаҳватҳо ва офоти моддӣ халосӣ наёфтааст”[21,с.124].

Яъне, ҳадафи зоҳид ворастан аз тааллуқоти нафси башарӣ ва тааллуқоти олами имкон буда, ҳешро аз таъсири нафс раҳо бояд намояд. Ҳамин маънӣ дар китоби “Фарҳангномаи тасаввуф ва ирфон” низ зикр ёфтааст: “...аммо суфӣ ҳам нахуст худро бишносад, то роҳи маърифати ҳастии Мутлақ барои ў ҳамвор шавад ва боз шинохти худ, яъне шинохти авориз ва авсофе, ки солиқро пойбанди ин ҷаҳон ва асири ҳирсу ҳасад ва кинаву шаҳват ва худбинӣ ва худписандӣ мекунад”[22].

Мулло Садро аз рӯи таълимоти суфиён роҳи расидан ба “манзил”-ро дар се қисмат нишон додааст:

1. “Тазҳиби ахлоқ ва истехкоми маликаҳо
2. Русуми бандагӣ ва адои шукри неъматҳои рубубӣ ва атои худовандӣ
3. Бар таркиби чизҳое, ки ба он унс гирифтаем ва дур афкандани лаззатҳои ҳаққонӣ”[21,с.117].

Дар ирфон шавқу завқи баланд, вале маҳвкунанда ин худҳои (худманишӣ) буд. Е. Сирин онро ҳамчун “вобастагии бемантиқ ва дилгармона ба тан, парешонии ақл бо забони сафсатагӯӣ” тавсиф мекунад [29,с.235]. Ба ақидаи Кошонӣ, “нафс ҳамеша мехоҳад, ки мардум дар пайи қаноатмандии ў бошанд, танҳо ба ҳукми ў дар бораи

[♦] Ефрем Сирин с.т. 306, Нисибия — с.в. 373, Эдесса) — теолог масеҳӣ, яке аз табибони калисои асри IV. Ў яке аз муҳимтарин намояндагони шеъри суренӣ маҳсуб мешавад. Муаллифи сурудҳои сершумори масеҳӣ буд.

[♦] **Афзалуддини Кошонӣ** (كاشانى الدين افضل) Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Муҳаммад маъруф ба Бобо Афзал (соли таваллуд номаълум, Кошон — вафот тақрибан 1276, ҳамон ҷо) — шоир ва файласуфи форс-тоҷик.

аҳкоми ахлоқ амал кунанд ва бештар аз ҳама ўро дўст доранд. Нафс* меҳоҳад, ки дар ҳама ҳолат аз ў битарсанд ва дар ҳама ҳолат ба раҳмати худ таваккал кунанд, чуноне Худованд низ аз афроде, ки ба Ў содиқанд, талаб мекунад. Ба андешаи суфӣ, “ин гуна мавқеъ ба иддаои худомонандӣ (антропогонистӣ) ва муқовимат бо ҳукмронии илоҳист” [15,с.17].

Академик К. Олимов, дар шинохти Ҳақиқат, оид ба андешаҳои дар боло зикршуда, ин гуна хулосабарорӣ менамояд: “Дар тасаввуф ва тамоми низоми дарки Ҳақиқат дар эътирофи концепсияи зоҳир ва ботин асос меёбад. Аз ин рӯ, назария ва амалияи суфӣ маҳз ба ҳаракат аз зоҳир ба ботин, аз зуҳур ба моҳият, аз касрат ба ваҳдат асос меёбад.

Шинохти зуҳуроти олам ва худӣ- ғарази шахсӣ набуда, ба дарки нисбатан амиқ моҳияти ашӣи олам ва ҳуди инсон равона гардидааст, аз ин рӯ, бе шинохти олами моддӣ ва табиат, аз ҷониби инсон, дарки Ҳақиқат имконнопазир аст” [24,с.171-172].

Ҳамин тариқ, ба шуури эгосентрикӣ худхоӣ, номутавозунӣ, тарс, изтироб, норозигӣ, набудани ҳисси таносуб, бераҳмӣ ва дигар сифатҳои манфии руҳонӣ ҳос аст. Аз ин рӯ, аҳли ирфон ҳадафи асосии амалияи ирфониро баргараф намудани вобастагии шуур аз ман – эгои поёнӣ медонистанд. Мавлоно Ҷомӣ чунин гуфтааст: “Хушо касест, ки аз нафс раҳой ёфта, боди латифи дўстиро (бо Худо) эҳсос кунад. Дилаш чунон пур аз Маҳбуб гардад, ки ҷойи дигаре нест”. Мансури Халлоҷ Худоро нидо кард: “Миёни ману ту ин “ман” ҳамчун як мавҷудияти бадбахт маро берун мебарад ва азоб медиҳад. Худоё, раҳм кун ва ин “ман”-ро аз фосилаи миёни мо бикан!” [15,с.113;с.135].

Амалияи ирфонӣ ба гузарише асос ёфтааст, ки тадриҷан аз шуури худпарастӣ ба равшанфикрӣ гузашта, ба тағйирёбии шахсияти инсон мусоидат мекунад. Ба ин маъно, амалияи ирфониро метавон “транс-эгосентрикӣ” (касе, ки бар эго ғалаба мекунад) баррасӣ кард. Ин як раванди мураккаб ва бисёрмарҳила аст, ки дар асоси он принсипи моддӣ ба маънавӣ тадриҷан мубаддал мегардад. Ин масъаларо дар таълимоти чакраҳо (тантризми буддой ва ҳиндӣ), майдонҳои киноварӣ (даосизми чинӣ), сефера (Каббалаи яҳудӣ), “мақом” ва “ҳол” (тасаввуфи мусулмонӣ) ва ғайраҳо мушоҳида намудан мумкин аст.

Усулҳои асосии таҷрибаи амалияи ирфониро зуҳди муназзамшуда, машқҳои психосоматикӣ, дуои бо ишқу имон ва маърифати ирфонӣ дар бораи Мутлақ ташкил мекунад. Ду усули аввал ба марҳилаи омодагии таҷрибаи равонӣ дахл доранд, ки тан ва иродаи шахсро тарбия мекунанд. Кошонӣ чунин қайд мекунад: “Қисмати заифи нафсро танҳо тавассути интизоми саҳти зоҳидӣ ва пайвастагии саъю кӯшиши маънавӣ баргараф кардан мумкин аст. Ин гуна тарбия боиси пазириши аҳком ва риояи амрҳо мегардад, нафсро нарм мекунад” [15,с.17].

Пурра қонеъ гардондани эҳтиёҷоти олии инсон ба воситаи дуо ва шакли эҳсосии инъикоси воқеият дар шуур тавассути маърифати ирфонӣ ба амал меояд. Намоз усули асосии тасаввуфи трансцендентӣ-имманентӣ мебошад, ки ҳадаф аз он ташаккули муҳаббат ва имон, раҳой аз эҳсосот ва хоҳишҳои эгоистӣ мебошад. Танҳо

* Ҳафт дараҷаи нафс дар тариқатҳо қабул шудааст: аммора, лаввома, мулҳама, мутмаинна, розия, марзия, комила.

Шуури эгосентрикӣ метавонад муҳаббати худхоҳонаро бо шартҳои зиёд ба вучуд орад. Вақте ки худпарастӣ камтар аст, шахс ниёзҳои худ ва хоҳиши дӯст доштани оламиёро аз ҳад зиёд дарк мекунад ва онҳоро ҳамчун объекти лаззат ё норозагии медонад. Ба андешаи файласуфи ҳинд Ошо Рачнееш: “Шумо бо он ки онро муҳаббат меномед, аз дигарон баҳра мебаред. Ҳадафи асосӣ метавонад ҷинсӣ ё чизи дигар бошад, вале шумо ягон хел аз каси дигар истифода мебаред... Истифодаи мутақобила он чизест, ки муҳаббати шумост. Вай тааҷҷубовар нест, аксар вақт ба дузахи зинда табдил меёбад. “Эгои бегона даҳлат мекунад ва ҳар як таҷриба мекушад, ки дигареро пахш кунад, бар ӯ ҳукмронӣ кунад” [25,с.113- 114].

А.Маслоу ин ишқро “дефисит” (D-муҳаббат) меномад, зеро он бо хоҳиши ба даст овардани он чизе, ки ба одам намерасад (эҳтироми худ, ҷинсӣ, муошират ва монанди инҳо), асос ёфтааст. Он дар шаклҳои гуногуни шахвонӣ вучуд дорад: ишқ-эрос[•], ишқ-прагма[♦], ишқ-людус^{*}, ишқ-мания^{*}. Дар натиҷаи амалияи ирфонӣ, тадриҷан мубаддалшавии муҳаббати шахвонӣ-эрос ба муҳаббати руҳонӣ-агапе[†] ба амал меояд. Ба гуфтаи А.Маслоу, ин муҳаббати “вучуд” аст (В-муҳаббат), зеро он муҳаббат ба мавҷуди дигаре аст. Он ба дарки арзиши шахсияти инсон асос ёфтааст, бидуни майли истифодаи ӯ [20,с.12]. Инсон аз худпарастӣ эҳсосот ва хоҳишҳо озод мегардад. Аломатҳои муҳаббати ҳақиқӣ беғаразӣ ва қаноатмандии амиқи муносибатҳо мебошанд. Ба андешаи илоҳиётшиноси итолиёвӣ Б. Клервосский[‡], “муҳаббат ба сабабҳо ё меваҳои мавҷудияти худ ниёз надорад; он худ аз худ мева, худ аз худ лаззат аст. Ман дӯст медорам, зеро ки ман дӯст медорам; Дӯст медорам, зеро қобилияти дӯст доштан дорам” [35,с.97].

Тавре Ошо изҳор дошт, танҳо дар муҳаббат дуоҷиб таваллуд мешавад, ки он барои мавҷуд будан, ки неъматӣ бузург аст, як навъ миннатдории самимии

[†] Дар Юнони қадим мафҳуми ишқ ба 7 унсур таркибӣ тақсим мешуд: агапе, филое, эрос, сторге, лудус, прагма, мания. Ва ҳар як унсур танҳо яке аз паҳлӯҳои ишқ аст, ки набояд боқимондари аз худ дур кунад...

[•] Эрос эҳсосеро дар назар дорад, ки ба ҷалби ҷисмонӣ асос ёфтааст ва мувофиқан дар ҷалби пурқуввати шахвонӣ ва ҷинсӣ зоҳир мешавад.

[♦] Муҳаббат-прагма ишқи мутаваззин ва ба маънои муайян “амалӣ” аст. Прагма на танҳо як навъи ишқ, балки роҳи дарёфти он аст, ошиқ шарикӣ худро дар асоси талаботи хуб андешидашуда барои ӯ интихоб мекунад.

^{*} Лудус яке аз навъҳои асосии ишқ аст, ки дар назарияи ҷарҳи ранги Ҷон Алан Ли(1933-2013, ҷамъиятшиноси канадагӣ) муайян карда шудааст, ки дар психологияи муносири иҷтимоӣ маъмул аст. Ба гуфтаи Ли, лудус -ишқ ҳамчун бозӣ аст, на он қадар амиқ ва барои ба даст овардани лаззат нигаронида шудааст.

^{*} Мания як эҳсоси зӯрварӣ ва ҳамаро истеъмолкунанда аст. Он бо девонагӣ ва нофаҳмиҳо алоқаманд аст. Ошиқро пайваста хоҳиши “аз маҳбуб нишонӣ ишқ ва тавачҷуҳ талаб кардан” фаро мегирад. Дар ин ҳолат, хурӯҷи экстатикӣ бо ғарқшавӣ ба ноумедӣ хотима меёбад.

[†] Онҳое, ки ба агапе ошиқанд, на дар бораи худ, балки дар бораи шарикон ва барои онҳо ҷӣ кор карда метавонанд, фикр мекунанд. Ин навъи муносибат нисбат ба наздикии ҷисмонӣ бештар руҳонӣ дорад. Онҳо дар асоси фидокорӣ беғараз сохта шудаанд («Азизам, ман ҳама чизро ба ту медиҳам! Бо ман набошӣ ҳам, хушбахт бош!»). Агапе пур аз фидокорӣ ва худбинӣ аст, ки бар фароғат ва бахшиш сохта шудааст. Ин ишқ на барои худ, балки ба хоҳири каси дигар аст (ин ҷо манзур ишқи илоҳӣ аст)(иқт.аз сомона)

[‡] Бернард Клервосский - теологӣ асримиёнагии фаронсавӣ, суфӣ, ходими ҷамъиятӣ, роҳибӣ систерсианӣ, аббати дайри Клерво. Дар калисои католикӣ ҳамчун роҳибӣ муқаддас ва доктори калисо эҳтиром карда мешавад.

иброзқунандаи он мегардад: “Ва шумо ба маъбад бо ҳисси миннатдории самимӣ меравед. Шумо рафта мегӯед: “Ташаккур! Ҳар он чизе ки шумо ба ман медиҳед, ин аз ҳад зиёд аст, ман сазовори он нестам!” Намоз бароят ончунон шодиву хурсандӣ меорад, ки танҳо меравӣ ва Худоро барои он чизе, ки ҳастӣ, шукр мекунӣ, нафас мегириӣ ва ба атроф менигарӣ - бубин, чӣ рангҳо! Ин Худост, ки ба ту гӯш додан ва огоҳ шуданро иҷозат медиҳад” [25,112- 113].

Дуои олий фориф аз талаб аст, тарс, шубҳа ва нигаронири мағлуб мекунад. Боварӣ ва умед чойи онҳоро мегиранд. Чунонки илоҳиётшинос ва муҳаддис, яке аз аввалин зоҳидони исломӣ, Ҳасани Басрӣ гуфта буд: “Агар Худо бо туст аз чӣ метарсӣ ва агар бо ту набошад ба чӣ умед мебандӣ? [15,с.120]. (ДАВОМ ДОРАД).

Муқарриз: Фуломов Т.М.- н.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

- 1 .Андерхилл Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека / Э.Андерхилл. Пер. с англ. Д. Веденова, В. Грачова, М. Добровольского и др. К.: София, Ltd., 2000. -496.
- 2 .Андре Тор. Исламские мистики / Андре Тор. Пер. с нем. В.Г. Ноткиной . СПб.: Евразия, 2003. 240 с. (Magicum).
- 3 .Васубандху. Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Раздел третий . Учение о мире. Пер. с санскр., введение, коммен. Е.П. Островской и В.И. Рудого. СПб.: Андреев и сыновья, 1994. 336 с. (“Свет Дхармы”).
- 4 .Гараджа В.И. Толерантность и религиозная терпимость / В.И. Гараджа // Филос. науки. -2004. -№ 3. -С. 18-32.
- 5 .Гречко П.К. О границах толерантности / П.К. Гречко // Свободная мысль-XXI. 2005. -№ 10. -С. 173-182.
- 6 .Гроф С. Надличностное видение: Целительные возможности необычных состояний сознания / С. Гроф. Пер. с англ. С. Офертаса. -М.: ООО “Изд-во АСТ” и др., 2002. -237 с. (Philosophy).
- 7 .Гуревич П.С., Хорьков М.Л. Вступительная статья: Мудрость и благочестие // Бубер М. Хасидские предания. Первые наставники Гуревич П.С., Авт. вступ. ст., пер. М.Л. Хорьков. -М.: Республика, 1997. -С. 5-24. (Б-ка этич. мысли).
- 8 .Джеймс В. Многообразие религиозного опыта / В. Джеймс. - СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – вых. д. ориг.: -М.: Тов-во тип. А.И. Мамонтова, 1910. -418 с.
- 9 .Джохари Х. Инструменты для Тантры. Чакры: энергетические центры трансформации / Х. Джохари Пер. с англ. К. Семенова. -К.: София, 1999. 264 с.
- 10 .Ellwood R.S. Mysticism and Religion. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1980. -194 pp.
- 11 .Жиртуева Н.С. Модификації містичного досвіду в релігійних традиціях світу / Н.С. Жиртуева. - Херсон: Видавництво ХДМІ, 2009. -327 с.
- 12 .Зиёзода И. Тасаввуф. Таърихи пайдоиш ва камолот / И. Зиёзода. - Душанбе, 2016. - Қ.1. -457.
- 13 .Зиёзода И. Тасаввуфи фалсафӣ: Ҳастишиносӣ ва маърифати сӯфиёна / И. Зиёзода. - Душанбе, 2016. - Қ.2. -445.
- 14 .Зеркало совершенства: истории странствующих суфиев. (Идрис Шах. Истории дервишей) / Пер. В. Максимов. -М.: ЭКСМО, 2004. -400 с.
- 15 .Из реки речений : Высказывания суфийских наставников. Сост. и пер. Л. Тираспольского. -М.: Амрита-Русь, 2004.-160 с. (“Мудрость суфиев”).
- 16 .Каримов А.А. Фарҳанги тафсирии истилоҳоти тасаввуф / А.А. Каримов. - Хучанд. Парки технологии ДДХБСТ, 2021.-278 с.
- 17 .Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / А.Д. Кныш. Пер. с англ. М.Г. Романов. - СПб.: ДИЛЯ, 2004. -464 с.
- 18 .Кимелев Ю.А. Современная западная философия религии / Ю.А. Кимелев. - М.: Мысль, 1989. -285 с.
- 19 .Климович А.Г. Религиозный мистицизм как философская проблема: Дис. канд. филос. наук. Тюмень, 2003. (URL: http://atheism.ru/library/klimovchag_2.phtml).
- 20 .Маслоу А.Г. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. (Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры (Киев). URL: <http://psylib.org.ua/books/masla01/index.htm>).
- 21 .Мулло Садро. Ирфон ва орифи намоён. Шикасти бутҳои чоҳилият.(форсӣ). Аз ар. тарҷ. Муҳсин Бедорфар. -Техрон: Донишқадаи улуми маъқул ва манқул.-1340 (ш.) 172 саҳ.

- 22 .Муҳаммад Истиълмоӣ. Фарҳанномаи тасаввуф ва ирфон.(мабоҳис, эълон, истилоҳот ва таъбирот)- Ҷ.1. А-Д.- Техрон: Интишороти Фарҳанги муосир.1398(х.)
- 23 .Олимов К. Андешаҳо доир ба фалсафа, ирфон ва худшиносии миллӣ / К. Олимов. - Душанбе: Дониш, 2014. -397с. (с.80)
- 24 .Олимов К. Тасаввуфи Хуросон ва Мовароуннаҳр дар асрҳои X-XII / К. Олимов. - Душанбе: Ирфон, 2019.-278с
- 25 .Ошо Р. Горчичное зерно. Комментарии к пятому евангелию от святого Фомы / Р. Ошо. Пер. с англ. К. Семенов. К.: София, Ltd, 2002. -496 с.
- 26 .Поликарпов В.С. Наука и мистицизм в XX веке / В.С. Поликарпов. - М.: Мысль, 1990. -219 с.
- 27 .Памятники византийской литературы. IV-IX веков. Отв. ред. Л.А. Фрейберг. -М.: Наука, 1968. -354 с.
- 28 .Рам Дасс. Зерно на мельницу // Лилли Дж. Центр циклона. Рам Дасс. Зерно на мельницу. / Перераб. анонимного пер. И. Старых. К.: София, 1993. С. 183-319.
- 29 .Святой Ефрем Сирий. Духовные наставления. -М.: Сретенский монастырь; Новая книга; Ковчег, 1998. 304 с. (Избранные творения Святых Отцов).
- 30 .Симаворян А., Овян В. Религиозная толерантность в современном обществе. (URL: nogavank.am/rus/issues/detail.php).
- 31 .Stace W.T. Mysticism and Philosophy. London: Macmillan, 1961. 349 p.
- 32 .Talbot M. The Holographic Universe / M. Talbot. - London, Harper Collins Publishers, 1996. 338 pp.
- 33 .Горчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. СПб.: Центр “Петербургское востоковедение”, 1998. (Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры (Киев). URL: <http://psylib.org.ua/books/torch01/index.htm>).
- 34 .Трубецкой Е.Н. Умозрение в красках. (Вопрос о смысле жизни в древнерусской живописи) / Е.Н. Трубецкой. - М.: Интерпринт, 1990. 44 с. – вых. д. ориг.: -М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1916.
- 35 .Хаксли О. Вечная философия / О.Хаксли. Пер. с англ. О.О. Чистяков. -М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. 336 с. (Серия “Созвездия мудрости”).

ТАЪЛИМОТИ ИРФОНӢ ВА ҶАНБАҶОИ РАВОНӢ ВА ИҶТИМОИИ ОН

Тавачҷуҳ ба таълимоти ирфонӣ ва ҷанбаҳои равонӣ ва иҷтимоии он масъалаи муҳим маҳсуб меёбад. Амнияти тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ дар назди таҳдиди низоъҳои миллӣ, динӣ, сиёсӣ, дар вазъияти рақобати ҷаҳонӣ, нигаронкунанда ва осебпазир мушоҳида мешаванд. Аз ин хотир, тавачҷуҳ ба падидаи ирфонӣ дар шароити бӯҳрони маънавии муосир меафзояд. Ирфон, метавонад барои дарёфти ҳақиқат, пайдо кардани ибтидои универсалии ҳама динҳо нақши ҳалкунанда бозад. Ҳадафи ин мақола омӯзиш ва муайян кардани ҷанбаҳои психологӣ (интровертивӣ) ва иҷтимоӣ (экстравертивӣ)-и таълимоти ирфонӣ мебошад, ки дар он усулҳои амалии дигаргунсозии инсон ва ҷомеа ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд. Муаллиф дар натиҷаи қиёси афкори динию фалсафӣ, таҷрибаи динии ҷаҳонӣ, ба хулосае меояд, ки таълимоти ирфонӣ низоми мураккаби дигаргунсозии ҳаёти руҳонии инсонро ба вуҷуд овардааст ва дар он тамоми дараҷаҳои шуур ба ҳамдигар таъсир мерасонанд. Натиҷаи он тарбияи шахсияти аз ҷиҳати равонӣ солими қобилияти худшиносидошта мебошад. Дар ҷодаи бунёди ҳаёти иҷтимоӣ, ҷанбаи ахлоқии таълимоти ирфониро чунин омилҳо, аз қабиле меҳру муҳаббати байниҳамдигарӣ, озода, эҳтироми яқдигар, таҳаммулпазирӣ ва ғ. дар бар мегиранд. Таълимоти ирфонӣ барои муайян кардани умумияти таҷрибаи динии инсоният, саҳми боризу муҳиме дорад, ки дар он ҷанбаҳои психологӣ (интровертивӣ) ва иҷтимоӣ (экстравертивӣ) омилҳои ҳалкунандаанд. Барои таъмини ҳаёти боамну салоҳи инсоният, дар роҳи ободию пешрафт ва зиндагии ҳамҷояи тамаддунофар, дар баробари така бар андешаҳои фалсафӣ динӣ, паҳлуҳои ахлоқии таълимоти ирфониро бояд ба инобат гирифт, истифода намуд.

Калидвожаҳо: ирфон, Худо, тасаввуф, таҳаммулпазирӣ, иманент, интроверт, экстраверт, суфӣ, зоҳид.

МИСТИКА И ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Мистические учения и их психологические и социальные аспекты являются актуальным вопросом. Безопасность всего международного сообщества тревожна и уязвима перед угрозой национальных, религиозных, политических конфликтов в нынешней ситуации глобальной конкуренции. По этой причине в условиях современного духовного кризиса возрастает интерес к мистическому феномену. Мистика может сыграть решающую роль в поиске истины, поиске универсального начала всех религий. Целью данной статьи является изучение и определение психологических (интровертных) и социальных (экстравертных) аспектов мистических учений, в которых исследуются практические методы преобразования человека и общества. В результате сопоставления религиозно-философской мысли, мирового религиозного опыта, автор приходит к выводу, что мистические учения создали сложную систему преобразования духовной

жизни человека, и в ней все уровни сознания воздействуют друг на друга. Результатом этого воздействия является развитие психически здоровой личности со своим самосознанием. В процессе построения общественной жизни нравственный аспект мистических учений включает в себя такие факторы, как взаимная привязанность, свобода, взаимоуважение, терпимость и др. Мистические учения вносят ясный и важный вклад в определение общности религиозного опыта человечества, в котором психологический (интровертивный) и социальный (экстравертивный) аспекты являются решающими факторами. В целях обеспечения безопасной и мирной жизни человечества, на пути процветания и прогресса и сосуществования цивилизованных народов, наряду с опорой на философские и религиозные идеи, следует учитывать и нравственные аспекты мистических учений.

Ключевые слова: мистицизм, Бог, суфизм, толерантность, имманентный, интроверт, экстраверт, суфий, аскет.

MYSTICAL AND ITS PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS

Mystical teachings and its psychological and social aspects are a topical issue. The security of the entire international community is alarming and vulnerable to the threat of national, religious, political conflicts, in the current situation of global competition. For this reason, in the conditions of the modern spiritual crisis, interest in the mystical phenomenon is growing. Mysticism can play a decisive role in the search for truth, the search for the universal principle of all religions. The purpose of this article is to study and define the psychological (introverted) and social (extroverted) aspects of mystical teachings, which explore the practical methods of transforming man and society. As a result of a comparison of religious and philosophical thought, world religious experience, the author comes to the conclusion that mystical teachings have created a complex system for transforming a person's spiritual life, and in it all levels of consciousness influence each other. Its result is the development of a mentally healthy personality with self-awareness. In the process of building social life, the moral aspect of mystical teachings includes such factors as mutual affection, freedom, mutual respect, tolerance, etc. Mystical teachings make a clear and important contribution to determining the commonality of the religious experience of mankind, in which the psychological (introverted) and social (extroverted) aspects are decisive factors. In order to ensure the safe and peaceful life of mankind, on the path of prosperity and progress and the coexistence of civilized peoples, along with reliance on philosophical and religious ideas, the moral aspects of mystical teachings should also be taken into account.

Key words: mysticism, God, Sufism, tolerance, immanent, introvert, extrovert, Sufi, ascetic.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Аслам Азамҷонович* - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, дотсенти кафедраи фанҳои ҷамъиятӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1. E-mail: aslam73@list.ru. Телефон: (+992) 770-61-31

Сведения об авторе: *Каримов Аслам Азамжанович* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, доцент кафедры общественных наук. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 17 микрорайон, дом 1. E-mail: aslam73@list.ru. Телефон: (+992) 770-61-31

Information about the author: *Karimov Aslam Azamjonovich*, - Tajik State University of Law, Business and Politics, associated department of the social science. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, microdistrict 17. Building 1. E-mail: aslam73@list.ru. Phone: (+992) 770-61-31

ЗАМИНАҲОИ ОРМОНИИ НАЗАРИЯИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРИИ ШАХС

Зикирзода Ҳ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Яке аз принципҳои асосии ҷаҳонбинии фалсафии исломӣ адолат аст. Адолат дар фалсафаи ислом консепсияи олий ва мушаххасест, ки моҳияти он, пеш аз ҳама дар ҳадафи офариниши олам ҳамчун ҳифзи адолат ва аз байн бурдани зулму бераҳмӣ аст. Умуман, адолат дар ислом маънои дуруст ва саҳеҳ гузоштани чизе дар ҷойи мустаҳаққи он мебошад. Дар робита бо ин, ҳадди ақал се ҷанбаи хеле муҳимми адолат вучуд дорад. Аввалан, ҷойгузин намудани ягон кас дар мансаб ё вазифае, ки ба имкониятҳои ӯ мувофиқ аст. Дуум, иҷро кардани ҳукм ё қабул кардани қароре, ки ба вазъият ё шахсе, ки онро қабул мекунад, мувофиқат мекунад. Сеюм, бахшидани боигарӣ ё моликият ба касе, ки ба таври шоиста сазовори он бошад. Адолате, ки фалсафаи исломӣ тақозо мекунад, тамоми рафтори хайри одамонро дар бар мегирад ва он новобаста аз назардошти фарқиятҳо дар ранги пӯст, мазҳаб ва эътиқод амалӣ мегардад.

Ин тафсири умумии адолат дар фаҳмиши умумиисломӣ ва илоҳиётшиносии он мебошад. Ҷанбаҳои асосӣ ва моҳияти герменевтикӣ ва фалсафии адолатро дар ислом А.В. Смирнов шарҳ дода, қайд кардааст, ки дар фалсафаи исломӣ ҳамчун “мукофоти вочиб” ва ё “тарки ботил” ба ғоидаи “ҳақиқат (“ҳаққ”) дар ҳоли қаробати маъноии вочиб ва ҳаққ фаҳмида мешавад. Ӯ тафсири ин истилоҳотро идома дода менависад: “Адолат ҳамчун бахшидани ҳиссаҳои мустаҳаққ ба ҷонибҳои бо ҳам муҳолиф дар маънии истилоҳоти “иқсот” ва “инсоф” ифода ёфтааст. Фаҳмиши адолат ҳамчун дар шакли “‘адл” ё “‘адла”, ки маънои “баробаркунӣ” ва “миёнагарӣ”-ро дар бар мегирад, тавбаам буда, ҳамзамон бартарӣ дорад. Муқобили он “беадолатӣ” (“ҷабр, зулм”) аст... Адолатро онҳо ҳамчун “баробарӣ” ё “мизони баробар” дар муносибатҳои байни одамон ва сохтори кайҳон мефаҳманд. Фаҳмиши ба ҳам наздики “этидол” ҳамчун ҳолати беҳтарин дар фалсафаи табиат ҳангоми муҳокимаи сифатҳои “табъҳо”-и унсурҳои аввалин ё ҳосиятҳои иқлимҳо зоҳир мешавад”.

Бешакк, сарчашмаи назарияи адолати машшоӣни шарқӣ, қабл аз ҳама, Қуръон аст, ки дар он Худо ҳамчун довари одилтарин муаррифӣ карда мешавад. Ӯ – аз ҳама оқил ва доно буда, барои инсон ҳама гуна адолат ва одилро амр медиҳад. Дар Қуръон ҳадди ақал дар ду сура-«ан-Нисо» ва «ан-Наҳл» дар бораи ин мавзӯ баҳс меравад. Дар ин сураҳо ҳадафи аслии офариниши заминро осмон ва умуман тамоми Кайҳон, ки барои нигоҳ доштани адолат ва аз байн бурдани шарру бадӣ нигаронида шудааст, ба таври возеҳ нишон медиҳад. Агар инсон он воқеиятеро эътироф кунад, ки олам барои нигоҳ доштани адолат офарида шудааст, пас ӯ низ бояд ҳамчун яке аз офаридаҳои Худо ин адолатро дастгирӣ намояд. Аз ин сабаб, ҳифзи адолат яке аз масъулиятҳои мо ҳамчун мавҷуди инсонӣ аст. Дар сураи «ан-Наҳл» омадааст: “Ҳамоно Худо [ҳалқро] фармон ба адл ва эҳсон медиҳад ва ба базлу атои ҳешовандон амр мекунад ва аз афъоли зишту мункар ва зулм наҳй мекунад”. Ҳамин тавр, дар забони арабӣ адолат (ал-‘адла ё ал-‘адл) ба қадру ченаки ашъе далолат мекунад, ки он ба навъи дигари онҳо мутавозӣ ва шабеҳи он бошад. Ал-‘Адла – онест, ки дорой сифати неку хайр ва ҳақиқӣ бошад. Мафҳуми “адолат” якҷанд маъно дорад. Он метавонад ба маънои истифодаи қонун тибқи принципҳои муқарраршуда ва қабулшуда, далели эътибор ва мувофиқати сифатии қонун ишора кунад. Адолат - маъниест, ки тасдиқшуда ва писандида аст. Ба ин монанд, он инчунин метавонад ба арзиши ахлоқӣ низ ишора кунад, ки одатан ҳамчун ҳадафе баррасӣ карда мешавад, ки онро бояд қонун ба даст орад ва дар нисбати инсоне, ки рафторашро қонун

назорат мекунад ва он як меъёри қонуниест, ки хайру некиро ифода мекунад. Қонуни беадолатона қонун нест. Тибқи ин назар, ба назар мерасад, ки адолат тақрибан бо ахлоқ ҳаммуридиф аст. Он дар пайи ангезаҳои ботинӣ буда, инсонро ба рафторе водор мекунад, ки дар хузури Худо одил будани инсонро талқин мекунад; «Худо қотеона ба шумо фармон медиҳад, ки амонатҳоро ба соҳибонаш баргардонед ва ҳангоме ки миёни мардум доварӣ мекунад, ба адолат доварӣ кунед. Яқинан, [фармон бозгардонидани амонат ва адолат дар доварӣ] чизест, ки Худо шуморо ба он мавъиза мекунад. Бетардид, Худо ҳамвора шунаво ва биност [3, с.245].

Сарчашмаи дигари адолат барои машшоиёни шарқӣ чанбаи забоншиносӣ ё герменевтикий масъала аст. Мо барои пайдо намудани тасвири дурусти ин масъала ба тафсириҳо ва маънидодкуниҳои олимону муҳаққиқони муосир рӯи назар намуда, барои таҳлили концепсияи адолат дар таълимоти машшоиёни шарқӣ як навъ заминаи методологиро асос мегузорем. Ҳамин тавр, аз нигоҳи забоншиносӣ мафҳуми “адолат” (ал-‘адала ё ал-‘адл) дар забони арабӣ муродифҳои зиёдеро дорад ва ё мафҳумҳои дигаре ҳастанд, ки тобишҳои маъноии онро ба пуррагӣ дода метавонанд. Муҳимтарини онҳо инҳоянд: қист, истиқома, васат, насиб, ҳисса, мизан ва ғайра. Айнан ҳамон тавр, муҳолифи ал-‘адл беадолатӣ дар шакли арабии он мафҳумҳои шабеҳ дар мисоли зулм, туғйан, майл, инҳирāф ва ғайра ба қор бурда мешаванд. Тибқи тафсири олими машҳури ироқӣ М. Ҳаддурӣ (1905-2007), “ал-‘адл” номи мучаррад (абстрактӣ) аст, ки аз феъли “адала” сохта шудааст. Ӯ мафҳуми “адл”-ро ба чор маъно тавзеҳ медиҳад: а) рост нигоҳ доштан ё рост нишастан, ислоҳ қардан ё тағйир додани вазъ; б) аз як роҳ (нодуруст) ба тарафи дигари роҳ (рост) гузаштан ё рафтан; в) баробар ё мутавозӣ будан, ё бо баробарӣ мувофиқ қардан; г) ба ҳоли тавозун овардан ё дар ҳолати баробар будан. Ду маънои аввали истилоҳи “адл” ба маънои концептуалии дурандешӣ ва ростқавлӣ ишора намуда, маъниҳои “дуруст” ва “нодуруст” мутаносибан дар истилоҳҳои “адл” ва “ҷавр” дар назар дошта шудааст. Мафҳуми “адл” ҳамчун “рост, дуруст” ба мафҳумҳои “мавзунӣ” ва “баробархуқуқӣ” мувофиқ, ки эҳтимолан, дар истилоҳи “истиқома” дақиқтар аён мегардад. Дар охир М. Ҳаддурӣ тасдиқ мекунад, ки «маънои аслии адл дар забони арабии классикӣ ба ин васила маҷмуи арзишҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ аст, ки адолат, тавозун, эътидол ва ростиро ифода мекунад. Мантиқан дар адолати илоҳӣ синтези ҳамаи ин арзишҳо ва фазилатҳо бояд ҷой дошта бошад [10, с.234].

Яке аз намоёндагони машшоиёни шарқӣ Насируддини Тӯсӣ, дар “Ахлоқи Носири”, адолатро бар боқимондаи фазилатҳои инсонӣ болотар гузошта, дар тафсири моҳияти забонӣ ва ахлоқии он гуфтааст: “Лафзи адолат аз рӯи далолат мунбӣ аст аз маънии мусовот ва тааққули мусовот бе эътибори ваҳдати мумтанеъ. Ва ҷунонки ваҳдат ба мартабаи ақсо ва дараҷаи аъло аз маротибу мадоричи камолу шараф маҳсусу мумтоз аст ва сараёни осори ӯ аз мабдаи аввал, ки воҳиди ҳақиқии ӯст, дар ҷумлагии маъдудот монанди фаязони анвори вучуд аст аз иллати увло, ки мавҷуди мутлақи ӯст дар ҷумлагии мавҷудот. Пас, ҳар чӣ ба ваҳдат наздиктар, вучуди ӯ шарифтар ва бад-ин сабаб дар нисаб ҳеч нисбате шарифтар аз нисбати мусовот нест, ҷунонки дар илми мусиқӣ муқаррар шудааст; ва дар фазоил ҳеч фазилат қомилтар аз фазилати адолат нест [4, с.105].

Аммо то Насируддини Тӯсӣ ва машшоиёни дигар, концепсияи адолатро мактабҳои дигари фикрии исломӣ, ки дар замон муқаддамтар фаъолияти зеҳнӣ ва таҳқиқотӣ мебуданд ва ба афкори намоёндагони машшоиёни шарқӣ, бешубҳа, таъсири қалон доштанд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода буданд. Концепсияи адолат дар теологияи исломӣ мувофиқи таълимоте, ки аз ҷониби илоҳиётшиносони аввали ислом дар бораи сифатҳои ирода ва моҳияти Худо пешкаш гардида буд, ба шакли мурағаб ва муназзам медарояд. Дар робита бо мувоҳидаҳои байни онҳо дар бораи адолат ду мактаби фикрии бузург – ҷабария ва ашъария ҳамчун мутобиқони таълимоти динӣ аз як тараф, ва мактаби ақлгароии қадария ва муътазилия ба миён

меоянд. Ҳар яке аз онҳо таваҷҷуҳашонро ба тафсир ва тавзеҳи яке аз сифатҳои Худо “одил” мутамарказ сохта, дар натиҷа ба мубоҳисаҳои бардавом дар бораи масъалаи моҳият ва табиати адолат, аз як тараф, ва иродаю қобилияти инсон барои дарк кардани он, ки оё имкони дар рӯи Замин амалӣ кардани онро дорад, аз тарафи дигар шуруъ мегардад. Дар робита ба ин, ду мактаби муҳим – ашъария ва муътазила дар атрофи адолати илоҳӣ ва иродаи инсон таълимоташонро бунёд намуданд.

Дар бораи яке аз онҳо – муътазила суҳан гуфта, қайд мегардад, ки муътазилиён худашонро аксаран аҳлу ал-‘адл ва тавҳид меномиданд ва тибқи таълимоти онҳо инсон масъули аъмоли ҳам одилона ва ҳам беадолатонаи хеш буда, барои онҳо дар охираат подош ё ҷазо хоҳад дид. Онҳо муътакид буданд, ки адолат сарчашмаи илоҳӣ дорад, аммо дар боби он ки адолати илоҳӣ дар рӯи Замин чӣ гуна амалӣ мегардад, ихтилофи назар доштанд. Барои ҳаллу ҷасли он, муътазила назарияи нави адолатро пешниҳод намуданд, ки он вучудияти ду сатҳи адолатро таъин мекард: адолати илоҳӣ ва инсонӣ - аввалин аз ҷониби Худо муқаррар гардида, дигари он дар доираи ақл муайян карда мешавад. Ақидаи муътазиларо дар ин бора таҳлил карда, М. Шариф навиштааст, ки “адолати Худои таоло тақозо мекунад, ки инсон бояд муаллифи аъмоли худаш бошад; танҳо дар он сурат гуфтан мумкин аст, ки ӯ дар рафтораш озод ва барои он масъул аст. Худи ҳамин ақидаро қадарихо ҳам пайравӣ менамуданд. Агар инсон муаллифи аъмолаш набошад ва агар ин аъмолро Худо офарида бошад, чӣ тавр инсон барои ин аъмол масъулиятро бар дӯш ва барои он гуноҳ ҷазо гирифта метавонад? Оё аз ҷониби Худо беадолатӣ нест, ки инсонро нотавон офарида, барои гуноҳхояш ҷазо медихад ва ба дӯзах мефирисонад?” [10, с.31]. Дар маҷмӯъ, муътазила се принсипи таълимоташонро дар бораи адолат тавсиф намудаанд: принсипи ақлгарой, ки тибқи он адолат тавассути ақл муайян карда мешавад; принсипи волонтаризм, ки тибқи он амалҳои инсон маҳсули озодии иродаи ӯ мебошанд; ниҳоят, принсипи масъулияти инсон аст, ки тибқи он инсон бар асоси интихоб байни адолат ва беадолатӣ подош ё ҷазо хоҳад гирифт.

Таъсири муътазилиён ба афкори намояндагони машшоии шарқӣ зиёд аст. Хусусан, Ал-Киндӣ машшоӣ, ки баъзан ӯро аз пайравони муътазила ҳам ном мебаранд ва ё ҳадди ақал дар зерин таъсири амиқ мондани ӯ қайд карда мешавад. Илова бар ин, Ал-Киндӣ “дар муқоиса бо намояндагони машшоии шарқӣ (Фаробӣ, Ибни Сино) консепсияи машшоии судур ва нузули нафс (эманатсия)-ро напазируфтааст, назарияи хилқати “турфат-ул-айн”-ро пуштибонӣ карда, афзалияти донишҳои набавиро бар фалсафӣ тасдиқ кардааст. Дар руҳияи муътазилӣ масъалаҳои хосси калом – дар бораи сифатҳои илоҳӣ ва озодии иродаро баррасӣ намудааст [4, с. 245]. Масъалаи адолат бошад, аз нигоҳи Ал-Киндӣ, сифатест, ки ба инсон хос буда, ӯро ба қорҳои дуруст аз рӯи ақл хидоят мекунад. Беадолатӣ, қайд мекунад, Ал-Киндӣ, мисли бадӣ тасодуфӣ аст. Он аз ғзаб ё хашми ӯ дар ҳоле ки ҳар гуна сабаб ангезаҳои манфии ҷисм (ғзаб, хашм ва ғайра)-ро идора карда наметавонад, ба миён меояд. Аммо дар сурати набудани ғзаб инсон одатан зерин назорати ақл қарор дорад, ки ӯро ба қорҳои дуруст водор мекунад. Барои ӯ, адолат фазилатест, ки инсон метавонад бо хоҳиши худаш ба мақсади дарки ҳақиқат инкишоф ва такмил диҳад. Аз байни мақулаҳои дигари ахлоқӣ ҳаким, ҷасорат, сабру таҳаммул ва монанди онҳо Ал-Киндӣ адолатро марказӣ ва волотар мешуморад. Дар баробари ин, қайд мекунад мутафаккир, адолатро метавон ҳамчун исботи офариниши он аз ҷониби Худо баррасӣ намуд, гарчанде ки он бевосита маҳсули ақл аст, аммо дар ниҳояти қор аз ҷониби Худо илҳом дода шуда, онро ақл дар вучуди инсон ҷой додааст [10, с.54].

Дар ҳоле ки мафҳуми адолат дар таълимоти Фаробӣ умуман бо назарияҳои ӯ дар бораи сиёсати шахрдори (ас-сиёса ал-маданӣ)-и ӯ иртибот дорад. Барои ӯ адолат, пеш аз ҳама, дар тақсими мановфеи хуб, ки дар байни сокинони шахр мегузарад ва сипас дар боби ҳифз намудани ҳар он чизҳое, ки дар байни онҳо тақсим шудааст, амалӣ мегардад. Манфиатҳое, ки пояи адолатро ташкил медиҳанд, -

амният, сарват, шаъну шараф ва ҳамаи чизҳои дигаре мебошанд, ки бо онҳо одамон мубодила карда метавонанд: ҳар як шахс ҳақ дорад, ки ба ғоидаҳои худ баробар саҳм гузорад ва зиёдатӣ ё камшавии саҳмияҳои шахс ин беадолатӣ аст ва аз меъёри ҳиссаи одилона гузаштан – беадолатӣ нисбат ба аҳолии шаҳр ва нисбат ба ҳар чизе, ки аҳолии шаҳр байни худашон тақсим карда метавонанд, ба ҳисоб меравад. Форобӣ менависад: “Агар тақсимот анҷом дода шавад ва барои ҳар як шахс ҳиссаи ӯ муқаррар гашта бошад, он бояд барои ҷунон ӯ ҳифз карда шавад, ки ё аз дасташ ба ройгон наравад ва ё ба шарту шароите, ки агар ин ҳодиса рӯй диҳад, пас дар ҷунин шарту шароит на ба ӯ ва на ба шаҳр зараре нарасад. Агар ҳиссаи манфиатҳои шахс аз дасти ӯ равад, ин кор ё ихтиёри сурат мегирад, ки он дар ҳолати фурӯш, ҳадя ва ҷуброн кардан сурат мегирад ва ё беихтиёр дар мисоли дуздӣ ё мусодираи амволи шахс. Дар ҳарду ҳолат бояд шароите вучуд дошта бошад, ки ба фазли он ин манфиатҳо дар дасти сокинони шаҳр ҳифз гардад. Беадолатӣ дар он аст, ки ҳиссаи манфиатҳои шахсро ба худи ӯ ё ба сокинони шаҳр баргардонида наметавонанд” [1, с.224-225]. Баёни ақоиди сокинони мадинаи фозила аз Форобӣ талаб мекунад, ки ҷаҳор намуди воқеиятро тасвир кунад: илоҳӣ, кайҳонӣ, инсонӣ ва сиёсӣ. Агар тартибу низом ё адолати иҷтимоие, ки одамон ва шаҳр бояд барои расидан ба ҳри шукуфой талош кунанд, тавсиф нашуда бошад, он наметавонад мавзӯи интиҳоби ақлонӣ бошад. Интиҳоби ақлонӣ барои адолат дар сатҳи нафси инсон зарур аст, аммо адолат дар сатҳи болотар аз мавҷудоти зинда ҷой дорад. Кайҳон ҳам дар сохторҳои тафсирҳои мантиқӣ ва ҳам мушоҳидавӣ, инсон ҳамчун нафс ва низ ҳамчун як организми ҷисмонӣ ва шаҳр ҳам дар сурати роҳбараш ва ҳам дар муносибатҳои мартабавии онҳое, ки ҳокиманд ва онҳое, ки таҳти ҳукми онҳо қарор доранд, мисоли намунавии Аввал мебошанд. Форобӣ тасдиқ мекунад, ки “аммо фазилатҳои олам бошанд, аз Сабаби Авваланд ва ҳамаи чизҳо аз он сарчашма мегиранд; ҳастии он аз чизе, ки аз он сарчашма мегирад, бармеояд ва ба ҳамин тариқ то ба судуршавии чизи охир [аз ягон чизи дигар] ба ҳамон тавре, ки онҳо вучуд доранд, идома меёбад, зеро ки ҳамаи ин дар мавзӯи ва адолат қарор дорад, аммо ҳар чизе, ки шоиста ва боадолат пайдо мешавад, фазилат аст [1, с.237]. Ин маротиби судури ашё бо ҳам пайваста ва мурағабанд. Робитаҳои мурағаб ҳам дар байни мавҷудоти ақлӣ (зеҳнӣ), ҳам сиёсӣ ва ҳам дар ботини ҳар кадоми онҳо ва инчунин дар байни зоҳиру ботин, нафсу ҷисм, байни ҳоким-файласуф ва аҳолии шаҳр вучуд дорад.

Адолат, ҳамчун ҷавҳари Аввал, ба ҳайси мартаба ва низому тартиб дар ҳар яке аз ин шаклҳо (ҳам аз ҷанбаи ботинӣ ва ҳам берунии онҳо) ва дар муносибатҳои байни онҳо ҷой дорад. Масалан, бо тавсиф кардани Аввал, Форобӣ назарияи файзи онро низ пешкаш менамояд, ки он бо даҳ ақли ғайримоддӣ оғоз шуда, ки яке аз паси дигари онҳо аз Аввал пайравӣ мекунад: “Аммо ҷавҳари Аввал низ ҷунин аст, ки ҳамаи мавҷудот вобаста аз дараҷаи онҳо аз Он судур мекунад... дар он ҳама чиз аз комилтарин оғоз ва он тавассути чизе идома меёбад, ки камоли камтар аз он дорад ва ҳамин тариқ, аз ғайрикомил ба сӯи ғайрикомили дигар рафта, то ҳастие анҷом мепазирад, ки берун аз он вучудияти дигаре имкон надорад ва, пас, ҳастии дигаре ҳам ҷой надорад” [1, с. 45]. Ин тартиби кайҳонӣ ва ба истилоҳ, “адолати илоҳӣ”-и тартиботи мазкур аст.

Дар тавсифи тартиби мавҷудоти ҷисмонӣ бошад, Форобӣ дар худи ҳамин китоб масъалаҳои антропологиро матраҳ месозад. Дар яке аз фаслҳои он қобилиятҳои нафсонии инсонро аз рӯи дараҷаҳои онҳо дар муқоиса бо якдигар тавсиф мекунад; кадоме аз миёни онҳо танҳо роҳбарӣ мекунад ва кадоми дигарашон танҳо хизмат мекунад ва ин тарзи масъалагузорӣ аз назари Форобӣ нишон медиҳад, ки то кадом дараҷа дар ҳадди адолат инсонии “табӣӣ” бо мавҷудоти кайҳонӣ, ки аз ӯ муқаддамтаранд ва то кадом дараҷа дар доираи иродаи озод “шаҳри зебо ба ҷисми комил ва солим шабоҳат дорад”. Дар шаҳр дараҷаҳо ва мартабаҳои фармонбардорӣ лозиманд: қисматҳои он табиатан гуногун буда, майлҳои табиӣи онҳо аз рӯи камол

нобаробаранд: дар он шахсе ҳаст, ки ҳоким буда, баъзе ашхос бо дараҷаҳои ба ҳоким наздиканд ва ҳар яки онҳо тамоюл ва одат доранд, ки ба шарофати онҳо амалеро, ки мувофиқи хоҳиши ин ҳоким аст, ба иҷро мерасонад. Ба таври умум, Форобӣ қайд мекунад, ки “дар шахр инсонӣ муайян ҳаст – роҳбар ва одамони дигар, ки ба ин ҳоким аз рӯи мартабаашон қаробат доранд ва ҳар кадоме аз онҳо мувофиқи мавқеъ ва қобилиятҳои худ амалеро иҷро мекунанд, ки ҳадафи гузошташон тақозо мекунад. Онҳо дар дараҷаи аввал қарор доранд. Дар зер ин мартаба одамони дигаре ҳастанд, ки мувофиқи ҳадафҳои аввалиҳо амал мекунанд - онҳо дараҷаи дуюмро ишғол мекунанд. Минбаъд ба ҳамин тарз мартабаи одамоне меояд, ки онҳо мувофиқи ҳадафҳои дараҷаи муқаддамтар аз онҳо амал мекунанд. Ба ҳамин тартиб, аз ҷониби мухталифи иттиҳодияи шахрӣ то ба ҳадди онҳое, ки мувофиқи мақсадҳои муқаддамтарҳо амал мекунанд ва онҳоеанд, ки хидмат мекунанд, аммо ба онҳо хидмат намерасонанд. Онҳо дараҷаи пасттаринро ишғол намуда, одамони мартабаи пасттарин мебошанд. Ҳамин тавр, ин мартаба то ба ҳадди охири мерасад, ки ҳамаи он дар доираи низомӣ мураббаъ бо узвҳои бадани инсон ва пас, бо тартиботи қайҳонӣ муқоиса мешавад.

Аён аст, ки ҳам дар таълимоти Форобӣ ва ҳам Ибни Сино адолат ба таври кулӣ ба дунболи масъалаи фазилати инсон ва идеалҳои ормонҳои инсон дар ҷомеа барои рафъ намудани таъбиру зӯрварӣ ва нобаробарӣ аст. Дар миёни нишондодҳои мухталифи адолат (сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғайра) консепсияи адолати иҷтимоӣ ва сиёсӣ яке аз муҳимтарин буъдҳои ба ҳисоб мераванд, ки бар пояи ақлоният ва пайвастигии назариявӣ амалии таъсиси низомӣ иҷтимоӣ ва сиёсӣ, тақсими одилонаи қудрат, эҷоди баробарӣ ва мавзунӣ дар миёни сатҳҳои гуногуни иҷтимоӣ-сиёсӣ таъкид шуда, метавонад қоромадҳо ва машруиати ин низомро волоият бахшад.

Муқаррир: Самиев М.Ҷ. – профессори ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммед. Социально-этические трактаты. -С. 237.
2. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты. Пер. с араб. - Алма-Ата, 1970. -С. 230.
3. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН. Т. 2. – М.: Мысль, 2010. -С. 245.
4. Насируддини Тӯсӣ. Ахлоқи Носирӣ. – Душанбе, 2009. -С. 105.
5. Смирнов А.В. Нравственная природа человека: арабо-мусульманская традиция // Этическая мысль: современные исследования. - М.: Прогресс-Традиция, 2009. - С.177-202;
6. Смирнов А.В. Логика смысла : Теория и ее приложение к анализу классической арабской философии и культуры. М. : Языки славянской культуры, 2001. - 504 с.
7. Самиев Б.Дж. Социально философский анализ взглядов таджикских просветителей от структуре социальных отношений конца XI X - начало XX вв.-Душанбе, 2007. - 270 с.
8. Хазраткулов М. Этикади анбанаҳои бостонии Аҷам. Душанбе, 1986 (на тадж. яз.). - 125 с.
9. Shariff, M.M. (1963). A History of Muslim Philosophy, -P. 432.
10. Khadduri M. (1984). The Islamic Conception of Justice. Baltimore: John Hopkins Univ Press, -28-34.

ЗАМИНАҲОИ ОРМОНИИ НАЗАРИЯИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРИИ ШАҲС

Муаллиф дар мақола оид ба яке аз принципҳои асосии ҷаҳонбинии фалсафии исломӣ маълумот додааст. Муаллиф бар он назар аст, ки адолат дар фалсафаи ислом консепсияи олий ва мушаххасест, ки моҳияти он, пеш аз ҳама, дар ҳадафи офариниши олам ҳамчун ҳифзи адолат ва аз байн бурдани зулму бераҳмӣ аст. Умуман, дар мақола адолат дар консепсияи ислом маънои дуруст ва саҳеҳ гузоштани чизе дар ҷойи мустаҳакки он мебошад. Дар мақола сарчашмаи назарияи адолати машшоӣни шарқӣ, қабл аз ҳама, Куръон ба ҳисоб рафта, дар он Худо ҳамчун довари одилтарин муаррифӣ қарда мешавад. Муаллиф назари муътазилиёнро, ки аксаран аҳлу ал-‘адл ва тавҳид меномиданд ва тибқи таълимоти онҳо инсон масъули аъмоли ҳам одилона ва ҳам беадолатонаи хеш мебошанд, онҳо дар охират подош ё ҷазо хоҳад дид. Муаллиф муътақид аст, ки адолат сарчашмаи илоҳӣ дорад, аммо дар боби он ки адолати илоҳӣ дар рӯи Замин ҷӣ гуна амалӣ мегардад, ихтилофи назар доштанд. Барои ҳаллу фасли он, муътазила назарияи нави адолатро пешниҳод намуданд, ки он мавҷудияти ду сатҳи адолатро таъин мекард.

Калидвожаҳо : ҳаюло, машшоӣни шарқӣ, адолат, сарчашмаҳои илоҳӣ.

ОСНОВНЫЕ УТОПИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ СВОБОДЫ И ПОКОРНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

В статье автор представил информацию об одном из основных принципов исламского философского мировоззрения. Автор считает, что справедливость в философии ислама—это высокое и конкретное понятие, суть которого заключается, прежде всего, в цели сотворения мира как защите справедливости и ликвидации угнетения и жестокости. Вообще в статье справедливость в понятии ислама означает поставить что-то на свое законное место. В статье источником учения о справедливости восточных мусульман прежде всего является Коран, в котором Бог представлен как самый справедливый судья. Автор разделяет взгляды мутазилитов, которых часто называют ахлу аль-адл и таухид, и согласно их учению, люди несут ответственность за свои поступки, как справедливые, так и несправедливые, и будут вознаграждены или наказаны. Автор считает, что справедливость имеет божественный источник, но они разошлись в том, как божественная справедливость осуществляется на земле. Для ее решения Мутазила предложил новую теорию справедливости, которая определила существование двух уровней справедливости.

Ключевые слова: материя, восточный перепатетизм, справедливость, божественный источник.

BASIC UTOPIAN THEORY OF FREEDOM AND HUMAN OBEDIENCE

In the article, the author provided information about one of the basic principles of the Islamic philosophical worldview. The author believes that justice in the philosophy of Islam is a high and specific concept, the essence of which lies, first of all, in the goal of creating the world as the protection of justice and the elimination of oppression and cruelty. In general, in the article, justice in the concept of Islam means putting something in its rightful place. In Malka, the source of the doctrine of justice for Eastern Muslims is primarily the Koran, in which God is presented as the most just judge. The author shares the views of the Mu'tazilites, who are often called ahlu al-adl and tawhid, and according to their teachings, people are responsible for their actions, both fair and unjust, and will be rewarded or punished. The author believes that justice has a divine source, but in the chapter They disagreed on how divine justice is carried out on earth. To solve it, Mutazila proposed a new theory of justice, which determined the existence of two levels of justice.

Key words: matter, eastern perepatetism, sparvidlyvost, divine source,

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зикирзода Ҳобил* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи фалсафаи фарҳанг. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail:Hobiljon1981@mail.ru

Сведения об авторе: *Зикирзода Хобил* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой философии культуры. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. E-mail:Hobiljon1981@mail.ru

Information about the author: *Zikirzoda Khobil* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriiddin Aini, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of Philosophy of Culture. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 121. E-mail: Hobiljon1981@mail.ru

Нурулҳақ Қамар
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Қабл аз ислом араб аз нигоҳи сиёсӣ пароканда буд ва давлати ягона надошт. Сохтори авлодӣ-қабилавии араб дар нимҷазираи Арабистон парокандагии диниву фарҳангиро низ дар пай дошт.

Вақте ки дар садаҳои VI-VII мелодӣ худшиносӣ ва кӯшиши дар давлати ягона муттаҳид шудани араб ба миён омад, дар он шароит татбиқи чунин ормони миллий, ба гуфти донишманди араб Ибни Халдун, “барои тозиён ҳосил намешавад, магар ба шеваи динӣ, аз қабилӣ паёмбарӣ ё вилоят, ё ба таври кулӣ ба василаи осори бузурги динӣ” [1,с-87]. Зеро дар асрҳои миёна ҳамаи ҳаракатҳои иҷтимоӣ маҳз дар зерӣ парчами дину илоҳиёт зоҳир мегадиданд [15, с-314]. Ба ақидаи Ибни Халдун, сабаби танҳо тавассути дину пайғамбарӣ дар як давлат муттаҳид сохтани араб дар он буд, ки араб ҷоҳил буд, ба душворӣ ба ҳамдигар итоат мекард, ӯ дағал, бокибр ва худбин буд ва ҳар кадом барои ба дигаре сарварӣ кардан мубориза мекард ва нисбат ба ҳамаи миллатҳо аз сиёсати кишвардорӣ дуртаранд [1, с.353]. Маҳз ҳамин тарзи зиндагӣ, ҳолатҳои раванӣ ва тарзи тафаккур, ки ба бунёди давлати ягона ҳалал мерасониданд, зарурияти эҷоди дини нав - ислом, ки аз лиҳози иҷтимоӣ-сиёсӣ бо ёрии дин маъноӣ ба як давлат ва ба як сарвар итоат овардани арабро дошт, ба миён омад. Ва чунин дин бояд танҳо хусусияти яктопарастӣ (тавҳидӣ) мебошад. Зеро танҳо эътиқод ба Худои ягона метавонист заминаи ақидатӣ-идеологӣ пайдоиши давлати ягона ва минбаъд хилофат гардад. Бинобар ин, барои паёмбари ислом Муҳаммад, дар навбати аввал, масъалаи аз ҳама муҳим дар татбиқи амалии ин ҳадаф ин аз миёни анҷуман (пантеон)-и худоёни араб масъалаи интиҳоби Худои ягона буд.

Дар он шароите, ки ҳар кадом қабилҳои араб худоёни худро дошту ин худоҳои қабилавӣ дар шуури қабилҳои ҳамчун муҳофизатгари қабилҳои ба ҳисоб мерафтанд, албатта, интиҳоби худои ягона барои тамоми қабилҳои араб ба ҳайси як идея умумӣ, ки бояд тамоми арабҳоро дар як давлати воҳид муттаҳид месохт, қори сангине буд. Зеро инкори худоёни қабилавӣ на танҳо маъноӣ таҳқири худоёну расму оинҳои қабилавӣ ва пайравони онҳоро дошт, ҳамчунин ба манфиатҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва сиёсӣ онҳо созгор набуд. Бинобар ин, Муҳаммадро зарур буд, ки дар интиҳоби Худои ягона зиракии сиёсӣ ва дипломатияи хос зоҳир намуда, аз таҷрибаи динии гузаштаи араб истифода намояд.

Бояд ёдрас кард, ки тарғиби идеяи Худои ягона - Аллоҳ, ки асосгузори дини ислом дар ибтидои садаи VII мелодӣ оғоз кард, дар таҷрибаи динии араб падидаи комилан нав нест. Арабҳои замони ҷоҳилия ҳанӯз пеш аз зуҳури Муҳаммад ва ислом бо идеяи яктопарастӣ шиносӣ доштанд. Аввалан, дар нимҷазираи пайравони динҳои яктопарастӣ ба мисли яҳудия, насрония ва зардуштия зиндагӣ мекарданд, ки қисме аз арабҳои бутпарасту мушрик бо онҳо шиносӣ доштанд. Гузашта аз ин, яктопарастӣ аз ҷониби як қатор пайғамбарони араб дар садаи VI ва ибтидои садаи VII тарғиб карда мешуд, ки дар таърихи араб ва ислом бо унвони ҳаракати ҳанифизм арзи вучуд кардааст. Муҳаммад дар тарғиби яктопарастӣ, пеш аз ҳама, аз ҳамин таҷрибаи ҳаракати ҳанифизм, ки дар замони ҷоҳилият буд, истифода кардааст. Аз вучуд доштани чунин ҳаракат қурайшиҳо низ маълумоти дақиқ доштанд. Масалан, шаҳрванди Макка аз қабилҳои Қурайш Зайд ибни Амр ибни Навфал ҳанӯз пеш аз Муҳаммад аз ширк даст кашида буд [5,с-143-149] ва аз дини Иброҳим пайравӣ мекард. Ӯ худ аз Ибни Хишом ривояте ҳаст, ки мувофиқи он чор нафар аз сокинони Макка Варақа ибни Навфал, Усмон ибни Ҳувайрат, Убайдулло ибни Ҷаҳин ва Зайд

ибни Амр аз мардуме, ки ҷашни бутҳоро дар Каъба ораста буданд, чудо шуда, дар саҳро пинҳонӣ вохӯрда, қасам ёд мекунанд, ки дигар бутҳои пешиниёни худро парастии намекунанд ва ба дини ҳақиқи Иброҳим бармегарданд. Онҳо Иброҳимро ҳаниф (яктопараст) меҳисобиданд. Аз ин ҷо дар забони арабӣ “ҳанафизм” маънои рӯй овардан ба яктопарастиро дошт, ки минбаъд дар таърихи араб бо унвони ҳаракати ҳанифизм ҳамчун сарчашмаи ғоявии ислом маъмул гардид. Аз он чор тан Зайд ғаъолияти худро дар самти яктопарастӣ давом дод ва се тани дигар оини католикиро қабул карданд. Дар ривоятҳо омадааст, ки Зайд дар сояи Каъба бо пушт ба девори он така карда гуфтааст: “Ман ал-Лот, ал-Уззоро тарк мекунам, дигар ба Хубал сачда намекунам, ҳарчанд ӯ дар он рӯзҳое, ки ман ӯро хуб намешинохтам, Худои мо буд” ва бо овози баланд баён мекунад: “ба ҷуз ман, касе аз дини Иброҳим пайравӣ намекунад”. Зайд шоир низ будааст ва дар ашъори худ яктопарастиро тарғиб кардааст. Аз ҷумла мегуфт: “Ба ҷуз Худованд, Худои дигаре нест” [12, с.42]. Ҳанифизм ҳамчун сарчашмаҳои асосии ақидаҳои пайдоиши ислом дар Қуръон низ эътироф шудааст: “Иброҳим на яҳудӣ ва на тарсо буд, балки ҳанифи мусулмон буд. Ва аз ширковарандагон набуд” [8:3,с. 67]. Аз ин ҷо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки формулаи “ба ҷуз Аллоҳ, Худои дигаре нест”, дар шакли дигар такрор ёфтани ҳамон шиори ҳанифиҳо, аз ҷумла Зайд, мебошад, ки дар боло баён шуд.

Ҳанифизм дар маҳалҳои нисбатан сараҳолии Ҳиҷоз тарғиб мегардид. Дар Тоиф онро шоир Умайя ибни Абуссалб чун дини Иброҳим муаррифӣ менамуд. Дар Ясриб бошад, ҳанифизм аз ҷониби Абу Амир ар-Роҳиб ва ибни Аслат тарғиб мегардид ва онҳоро мувофиқи анъанаҳои сомӣ, ки дар дини яҳудия ривож ёфта буд, пайғамбар меномиданд. Дар Амома яктопарастиро пайғамбар Мусайлама, ки Худои ӯ Раҳмон ном дошт ва дар Яман пайғамбар Асвод тарғиб мекард, ки онҳоро низ “расули Аллоҳ” медонистанд. Пайғамбарзан Саҷоҳ аз Ҷазира (Бобил) низ ба тарғиби яктопарастӣ машғул буд ва дар ибтидо бо Мусайлама рақобати саҳт дошт. Мусайламаро зарур омад, ки бо ӯ муросо намояд. Ҳамаи ин пайғамбарон дар назди диндорон бо рӯйи пӯшида сухан мегуфтанд ва ин анъанаро Муҳаммад низ истифода намуд. Бинобар ин, то ба имрӯз касе гуфта наметавонад, ки симои воқеии пайғамбар чӣ гуна буд. Ва он пайғамбарон ҳангоми намоз хондан ба изтироф (ваҷд) афтада, худро дар ҷома ё либоси ғасби дигар мепечониданд, чуноне ки Муҳаммад низ ҳангоми гӯё гирифтани ваҳй ҳамин ҳолатро паси сар мекард. Вақте ки Муҳаммад ғолиб омад, дар Қуръон оятҳои пайдо шуданд, ки ин пайғамбаронро чун паёмбарони дурӯғин ва авомфиреб рад мекарданд: “Ва кист ситамгартар аз касе, ки ба Худо дурӯғ барбаст ё гуфт “Ба ман ваҳй фиристода шудааст”. Ва ба ҳақиқат ба сӯйи ӯ чизе фиристода нашудааст” [8:6,93]. Ин ҷо нуктаи муҳим он аст, Қуръон ҳарчанд ин пайғамбаронро рад кардааст, вале арзи вучуд доштани онҳоро дар миёни араб пеш аз Муҳаммад инкор накардааст, ки албатта, барои пайдоиши ислом нақши муҳим доштанд ва аз он шаҳодат медиҳад, ки ислом дар ҷойи ҳоли ба вучуд наомада, реша дар таҷрибаи динии гузаштагон (салаф)-и араб дорад ва таҷрибаи диниву иҷтимоии арабҳои “замони ҷоҳилия”-ро бо ислом мепайвандад.

Зиёда аз ин, ҳаракати ҳанифия, ки дар садаҳои VI-VII дар Ҳиҷоз дар муқоиса бо он генотсизме, ки дар миёни арабҳо мавҷуд буду хусусияти содалавҳона дошт, фарқ мекард. Аввал ин ки, агар дар суннати генотсизми замони ҷоҳилияти араб [Генотеизм (як Худо)-яке аз шаклҳои бисёрхудой аст, қабила ё иттиҳоди қабилаҳо вучуди худоҳои зиёдро эътироф карда, дар айни замон танҳо аз он худоён якеро парастии мекарданд, ба мисли яҳудияи ибтидоӣ] миёни коҳинҳову Худо миёнраве ба мисли ҷинну руҳҳо амал мекарда бошад, дар ҳаракати ҳанифизм миёни набиёну Худо ягон миёнраве вучуд надошт. Ҳанифиён бидуни миёнраве, ки дар суннати генотсизм буд, яктопарастиро тарғиб мекарданд. Дигар ин ки, дар маркази таълимоти ҳанифизм бештар масоили ахлоқӣ қарор доштанд ва ин анъана ба ислом

таъсири зиёд расонидааст. Дар сураҳои давраи Маккаи Қуръон оятҳои хусусияти ахлоқӣ дошта афзалият доранд. Ба ақидаи исломшинос Беляев Г. А., ханифизм таълимоти динӣ-ахлоқӣ буда, дини пурра ташаккулёфтаи мардуми кишоварзи Амома мебошад. Ханифизми Макка низ дар ҳамон зинаи ташаккул қарор дошт ва унвони “ислом”-ро гирифт [3, с.103-105]. Дар айни замон, сарчашмаҳои ғоявии ханифизм динҳои яҳудия, насрония ва зардуштия буда, он ҳамчун ҳалқаи пайваस्तкунандаи ин динҳо бо ислом мебошад [7,с-37]. Зиёда аз ин, дар ханифизм масъалаи рӯзи ҷазо, ки аз зардуштия ба динҳои яҳудияву насронӣ интиқол ёфта буданд, дар навбати худ дар зерин таъсири ин ду дин ба ханифизм низ роҳ ёфт, ки хосси генотсизми замони ҷоҳилия набуданд. Идеяи ҷазо дар ханифизм ҷойгоҳи хос дошт. Маврид ба ёдоварист, ки ин суннати пешиниён (салаф), ки хосси ханифизм аст, дар бисёр оятҳои Қуръон 12 маротиба баён ёфтааст ва аз робитаи бевоситаи ислом бо суннату ақоиди гузаштагон, ки миёни араби замони ҷоҳилӣ роиҷ буд, дарак медиҳад.

Хулоса, дар ханифизм тарғиби анъанаи яктопарастӣ пеш аз ислом ҳамчун як ҷараёни динӣ-ахлоқии нав хеле ривож ёфта буд, вале он натавонист бутпарастиву бисёрхудой (ширк)-ро миёни арабҳо аз байн барад ва арабро дар як давлати ягона муттаҳид созад. Аммо он тавонист барои зуҳури ислом ҳамчун як заминаи ақидавӣ-идеологӣ хизмат намояд.

Пайғамбар Муҳаммад ҳангоми коркард ва тарғиби дини нав - ислом аз ин таҷрибаи пешиниён (салаф)-и замони ҷоҳилия хеле моҳирона ва самаранок истифода намуд. Ханифизм дар фаъолияти зеҳнӣ амалии паёмбари ислом такмилу таҳаввул ёфта, ба дини нав - ислом табдил гардид. Моҳияти ин таҳриру таҳаввул аз нуқтаҳои зерин иборат аст: 1) эътиқод ва парастии Худои Олӣ, ки хосси ханифия буд, дар фаъолияти Муҳаммад унвони исломро гирифта, маъноӣ тобеияти мутлақ инсон ба Худои мутлақ Аллоҳро касб намуд. Намунаи он ояти зерини Қуръон аст: “Ба дурустӣ ки дин (-и мӯътабар) назди Худо Ислом аст”[8:3,19], ки маҳз ҳамин маъноро дорад. Зеро маъноӣ асосии ислом ин иттиқоди бечунучароӣ инсон ба Худои ягонаи мутлақ аст, ки сирф хусусияти сиёсӣ дошт. 2). Аз ин ҷост, ки агар ханифизм бештар ахлоқмехвар бошад, ислом бештар сиёсатмехвар аст. Зеро ҳадафи асосии ислом ин муттаҳид сохтани қабоили парокандаи араб ба давлати ягона аз роҳи тақдирӣ чиҳод сурат гирифт, ки дар натиҷа ислом мағз андар мағз бо сиёсат даромехт. 3). Дар яктопарастие, ки ханифизм тарғиб мекард, агар миёни Худову паёмбар фаришта ба ҳайси миёнарав вучуд надошта бошад, дар ислом миёни паёмбар ару Худо фаришта Ҷабраил қарор мегирад, чуноне ки дар таҷрибаи динии арабҳои қабл аз ислом чунин нақшо ҷину руҳҳо иҷро менамуданд.

Ҳамин тариқ, ҳаракати ханифия дар фаъолияти Муҳаммад дар шакли дини нав-ислом зуҳур ёфт, ки дар асл ҳадафҳои дунявӣ ва хусусияти сиёсӣ дошт, яъне раванди пайдоиш ва ташаккули худшиносии мардуми арабро барои бунёди давлати ягона ва минбаъд хилофат, ки арабро аз зиндагонии саҳти ҳаёти биёбонӣ наҷот дода, ҷойгоҳи ўро дар таърих муайян мекард, таҷассум менамуд.

Қабл аз Муҳаммад дар Арабистон арзи вучуд кардани тарғиби яктопарастӣ аз ҷониби ҳаракати ханифия нишон медиҳад, ки аз ҷониби паёмбари ислом ба ҳайси Худои ягона (тавҳид) интиқоб ва тарғиб гардидани Аллоҳ, ки ҷавҳари исломро ташкил медиҳад, дар ҷойи ҳолӣ ба вучуд наомадааст. Чунин Худо бо ному таҳаллуҷҳои мухталиф дар миёни араби замони ҷоҳилият вучуд доштааст, ки аз суннати умумисомӣ ғизо мегирад. Вале на ба сифати Худои ягонаи мутлақ, балки ба ҳайси яке аз худоёни ҳоким, ки шарикони худро доштааст. Ҷарҷанд пайғамбарони дигар қабл аз Муҳаммад ба тарғиби Худои ягона машғул шудаанд, вале онҳо худоёни дигарро инкор накардаанд. Ин гуфтаҳоро далелҳои зиёди таърихиву хулосаҳои илмӣ муҳаққиқони таърихи арабу ислом нишон медиҳанд. Тахминан ҳанӯз аз ибтидои солшумории мелодӣ сар карда дар байни аҳолии муқими

нимҷазираи Арабистон дар баробари тасаввуротҳои бутпарастиву бисёрхудоии арабҳои бадавӣ шаклҳои нисбатан мураккаби анъанаҳои неоанимизм тараққӣ карда буд. Неоанимизм дар тасаввуроти арабҳои муқимӣ дар симои худоён ва нимхудоёни миёнарав ифода мегардид, ки байни Худои офаридагор ва офаринишҳои ӯ қарор мегирифт. Ин Худои офаридгорро Аллоҳ меноминданд, ки аз вожаи арабии “ал-илаҳ”, яъне Худо пайдо шудааст. Дурустии ин ақидаро он далел низ собит месозад, ки дар Қуръону суннат вожаҳои “Аллоҳ”-у “Худо” ҳамеша ба ҳайси синоним истифода шудааст ва вожаи Аллоҳ дар замони ҷоҳилия низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан, дар яке аз таронаҳои маросимие, ки ҳоҷиёни мушрик ҳангоми наздик шудан ба Каъба мехонданд, чунин омадааст: “Мана ман дар назди Ту, эй Аллоҳ” [12, с.34]. Вале муҳаққиқ Ҷавод Алӣ дар пайравӣ бо баъзе шарқшиносони дигар чунин ақида дорад, ки “ровиёни шеъри тоисломӣ онро (вожаи Аллоҳро-Н.Қ.) таҳриф кардаанд ва ҳар он чи ба бутҳо ва бутпарастӣ алоқаманд буд, партофтаанд, номҳои бутҳоро аз ашъори тоисломӣ бардошта, ба ҷойи он номҳои Аллоҳро гузоштаанд. Ва он чи номи Аллоҳ дар шеъри ҷоҳилӣ ҳаст, он дар асл номи буге будааст [14, с.14]. Шояд ақидаи Ҷавод Алӣ ва шарқшиносони дигар асоси илмӣ-таърихӣ дошта бошад. Азбаски дар арабҳои замони ҷоҳилия ҳамаи бутҳои муайяне доштанд, бо номи Аллоҳ ҷой доштани номи ягон бут аз эҳтимол дур нест. Аммо Ҷовид Алӣ бо таъки ба таҳқиқоти шарқшиносон ва муаррихони араб, баҳусус Тоҳо Ҳусейн, ба хулоса меояд, ки вожаи Аллоҳ дар ислом чизи нав нест ва реша дар тасаввуротҳои динии мардумони сомӣ, аз ҷумла яҳудиёну арабҳои қадим дорад. Пас маълум мешавад, ки решаи пайдоиши вожаи Аллоҳ на танҳо аз тасаввуротҳои динӣ ва забони арабҳои тоисломӣ, балки аз тасаввуротҳои динии сомӣ қадим умуман сарчашма мегирад ва он як анъанаи умумисомӣ будааст, ки дар забони арабҳои пешазисломӣ низ ҳифз гардидааст.

Масалан, Тоҳо Ҳусейн бо вучуди муҳофизаткори ислом будан эътироф менамояд, ки дар забони тоисломии аъроб, дар таркиби исмҳои хосси мураккаб дар баробари номҳои дигар бутҳои номи Аллоҳ низ вучуд дорад. Чунончи: Аҳмас-ул-лаҳ... Анас-ул-лаҳ... Саъд-ул-лоҳ... Шаҳр-ил, Шарҳаб-ил... Айн-ил ва ғайра [14, с.16-17]. Аммо исмҳои хосси қадимӣ баръакс бо номи бут оғоз мегардиданд ва баъд аз он калимаҳои дигар изофа карда мешуданд, масалан Ил-Шарқ, Ил-Яфаъ,... Ил-Самаъ... ва ғайра. Ва ё худ бо калима шуруъ шуда ва пас аз он номи бутҳои меомад, ба монанди Язқур-ил, Ядаъ-ил, Ясмаъ-ил, Яшраҳ-ил. Ва “Ил” ин ҷо номи ҳамон Илоҳ-ил, Илум дар байни ҳамаи қабилаҳои сомӣ маъруф мебошанд” [14, с.17].

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла ба гуфти Ҷавод Алӣ, калимаи “Илоҳ” дар забони арабӣ ба маънои Худои ягона ва вожаи Олиҳа ба маънои вучуди Олиҳаҳои бисёр, яъне бисёрхудои истифода мешавад, ки исми ҷинс аст. Дар айни замон, вожаи “Илоҳ” дар баробари “Элоҳ”, ки ҳамон “элоҳ”-и замони ибрий асту ба “Сифри Айюб” ворид шудааст, истифода мешавад. Аз он дар Инҷил дар шакли ҷамъ калимаи Элоҳим пайдо гардид [7, с.32], ки дар аҳди қадим олиҳае дар муқоиса бо олиҳаи бутпарастӣ истифода мешудааст. Ба андешаи Ҷовид Алӣ, аммо “Аллоҳ” аз решаи сурёни ё ибронӣ аст. Вале аҳли Куфа чунин пиндоштаанд, ки он аз “ал-Илаҳ”, яъне аз артикли муайянии “ал” ва калимаи “Илоҳ” сохта шудааст... Баъзе шарқшиносон онро номи буге донистаанд, ки дар Макка вучуд доштааст ё номи Худои аҳли Макка будааст, ба далели он ки дар Қуръони карим дар гуфтугӯ ва мунозираҳои Макка Аллоҳ онест, ки холиқи ин ҳастӣ аст” [14, с.23-24].

Ҳамзамон, миёни донишмандон ақидае вучуд дорад, ки вожаи “Ал-ил” маънои рубубиятро дошта, номи Худои таолост. Ҳар исме, ки дар охираш “ил” ё “йл” дорад, ба Аллоҳ изофашуда мебошад ва аз ин ҷо исмҳои Ҷаброил, Анзоил, Исрофил ва Микоил низ ба вучуд омадаанд. Ба ақидаи ин муҳаққиқон, вожаи “ил” аслан калимаи ибронӣ буда, ба маънои Аллоҳ аст, ки ба забони арабӣ иқтибос шудааст ва

он аз вожаи умумисомӣ аст, ки дар забонҳои сомӣ ҳамвора дучор меояд ва ба маънои ягона шинохта мешавад, ки маънояш “тавоно”, “азиз”, “қавӣ”, “ҳоқим” низ мебошад [14, с.26-27].

Ба ақидаи Л.И. Климович бошад, дар парастии Каъба ва парастии дигари марказҳои динии Арабистони садаҳои VI ва VII дар ҷойи аввал парастии Худо Аллоҳ қарор мегирад, ки он аз вожаи арабии “иллаҳ”-Худо ва аъзои муайянкунандаи “ал” шакл гирифтааст (ал-иллоҳ) ё худ аз забони арамейи “алоҳа”. Ин Худои қадими қабилаи Қурайш буд, ки дар миёни худоёни дигар мақоми ҳукмронӣ дошт. Худоёни авлоду қабилаи дигар ба ӯ тобеъ буданд. [6, с.14]. Бояд ёдрас кард, ки шояд “Ал”-и арабӣ ҳамон “Ил”-и ибронӣ бошад. Академик Бартольд низ дар ин масъала муҳокима ронда гуфтааст, ки “Аллоҳи мусулмонӣ бо Ҳубали қадими Макка як чизанд” [2, с. 87]. Ин хулосаи Бартодро он далел низ ошкор месозад, ки бисёр қабилаҳои араб, бахусус Қурайш, олиҳаҳо ал-Лот, ал-Узо, Манотро, ки духтарони Аллоҳ буданд ва аз ҳама бештар Ҳубалро парастии мекарданд. Вақте ки онҳо тавофи Каъба мекарданд, бо номи онҳо қасам ёд мекарданд. [13, с.-20-23,44]. Вожаи Ҳубал аз решаи “Хуа” ба маънои “Ҳақиқат”, “Худо”, “Аллоҳ” аст. Дигар ин ки, дар Қуръон дар қатори худоёни қадими араб Ҳубал ном бурда нашудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ақидаи Бартолд дар бораи аз як симо иборат будани Ҳубалу Аллоҳ дуруст аст. Ҳамчунин бояд ёдрас кард, ки Бартольд В.В. ва муҳаққиқони дигар муайян кардаанд, ки арабҳои тоисломӣ Аллохро бештар дар ҳолатҳои душвортарини зиндагӣшон, аз ҷумла хушксолӣ, беобӣ, ҳангоми сафар дар баҳр ба ёрӣ даъват мекарданд ва дар тасаввуроти онҳо Аллоҳ худои абру борон, раъду барқ, обу баҳр мебошад. Ба ақидаи Болшаков О.Г. “номи бисёр худоёни пантеони арабӣ ҳанӯз аз қадим маълум буданд. Дар сарвари онҳо Худо Эл (Ил, ал-Илоҳ, ал-Лох) қарор дошт ва ал-Лот (шакли ҷинси занонаи ал-Лох)... низ эҳтироми баландро касб карда буд” [4, с.41].

Дар ҷануби Арабистон, дар Яман бар ивази бутпарастӣ бештар парастии Худоён шакл мегирифт. Вақте ки дар садаҳои VI-VII худоҳои шахрӣ ба худоҳои умумияманӣ табдил меёфтанд. Худои Моҳ Алмакоҳ ба сифати Худои асосӣ парастида мешуд ва он тадриҷан ба Худои замину осмон табдил ёфт, ки яке аз тавсифҳои Раҳмонро ифода мекард [10, с.155-156]. Ба ақидаи дигар, Раҳмон Худои Амома буд, ки паёмбар Мусайлима қабл аз Муҳаммад ӯро ба сифати Худои ягона тарғиб мекард. Ба гуфти муҳаққиқ Климович Л.И., мувофиқи тавсифи ин Худо, ки Мусайлима тарғиб мекард, худи ӯро низ Раҳмон (“меҳрубон”) меномиданд, ки дар робита ба ҳамин масъала дар Қуръон ояти зер баён ёфтааст: “Ва чун ба кофирон гуфта шавад: “Ба (Худои) Раҳмон сачда кунед!”-гӯянд: “Раҳмон чист? Оё чизеро сачда кунем, ки ту ба мо мефармой?”. Ва (ин сухан) дар ҳаққи онҳо рамиданро зиёда кард” [8:25,60]. Мувофиқи ривояте, ки муаррих Ибни Ҳишом дар асараш “Китоби зиндагиномаи пайғамбари Аллоҳ” овардааст, тарғиби Худои ягона аз ҷониби Муҳаммад бевосита ба паёмбаре аз Амома робита дорад. Танҳо номи Худое, ки он пайғамбар тарғиб мекард, ба номи Худои Муҳаммад (яъне Аллоҳ-Н.Қ.) иваз карда шудааст. “Ба мо маълум аст, ки гуфтаанд қурайшиҳо ба Муҳаммад, дар китоби номбаршуда тарғиби Худои ягоноро ба ту кадоме аз Амома меомӯзонад, ки ояти зерини Қуръон низ аз он далелат мекунад: “(Худои) Раҳмон, ки Қуръонро омӯхт” [8:55,1-2]. Чуноне ки мебинем, дар ин оят Қуръонро ба Муҳаммад, на Аллоҳ, балки Раҳмон омӯхтааст [11, 99-100]. Вале баъдан Раҳмон ба яке аз сифатҳои Аллоҳ табдил ёфт. Чуноне ки дар боло ишора шуд, Худо Раҳмонро дар Амома пайғамбар Мусайлама тарғиб мекард. Ӯ ҳатто ба Муҳаммад мактуб навишта, талаб кардааст, ки қабилаи ӯ низ ҳуқуқ ба мустақилияти динӣ-сиёсӣ дорад, зеро ӯ низ ба мисли Муҳаммад пайғамбар аст [7, с. 55-56]. Баъдтар бо Мусайлама ҳанифиёни қабилаи дигар, аз ҷумла паёмбарзан Сачох, муттаҳид мешаванд. Аз ин далелҳои қуръонӣ

чунин бармеояд, ки таҷрибаи динии пайғамбари Амома ва образи Худои Раҳмон дар ташаккули идеяи яктопарастии ислом таъсири зиёд доштааст.

Ҳамин тариқ, парастии Худои ягона Раҳмон ё ар-Раҳмон қабл аз ғайбулияти Муҳаммад дар нимҷазираи Арабистон роиҷ буд ва он дар матнҳои арабӣ дучор меояд. Аҳли Макка ба сабаби бо Амома ва яҳудиён робитаи наздик доштан ар-Раҳмонро медонистанд. Шояд қурайшиҳо исми Раҳмонро ба маънои Аллоҳ ба кор бурда бошанд. Ба андешаи Ҷавод Алӣ, ки бо таъя ба сарчашмаҳои муътамад баён кардааст, номи Раҳмон дар матни яҳудӣ, навиштаҳои Абраҳа дар шакли ар-Раҳмон ворид гаштааст ва он Худои яҳудиён мебошад ва ба забони арабӣ интиқол ёфтааст. Чунончи, дар матни яҳудӣ омадааст: “Раҳмоне, ки дар Осмон аст ва Исроил ва Худои Исроил-парвардигори Яҳудиён” [14,с-37-38].

Дар забони арабӣ “Лоъ” маънои баландӣ ё болоро дорад. Офтоб, ки дар баландӣ ё боло, яъне дар Осмон ҷой дорад Илоҳа номида мешавад. Ил бошад номи Худост ва Худои ҳамаи сомиёни қадим аст, ки аз он вожаҳои “Илаҳ” ва “Алоҳ” маншаъ мегиранд ва худост, ки дар Осмон қарор дошта, дар раванди ташаккул ёфтани шуури динии сомиён, ба вижа арабҳо, аз худои абру борону обу баҳр ба худои худоён дар тасаввуроти арабҳои тоисломӣ ва дар ислом ба Худои ягона табдил ёфтааст.

Хулоса, Аллоҳ аз артикли муайяни “ал” ва исми ҷинси “илоҳ” таркиб ёфта, дар ниҳоят як калимаи воҳидро ташкил дод ва артикли “ал” дар калимаи вазифаи худро гум карда, бо исм ҳамроҳ шуд, ки ҳосилаш Аллоҳ Худои ягонаи оламиён аст. Муҳаммад бо истифода аз он таҷрибаи динии ғание, ки дар садаи VI ва ибтидои садаи VII дар нимҷазираи Арабистон ҳосил шуда буд, тавонист на танҳо аз байни пантеони худоёни араби замони ҷоҳилия Аллоҳро чун худои ягона интиҳоб намуда, ўро ба худои башарӣ табдил диҳад, ҳамчунин тавонист Каъбаро, ки дар гузашта миёни араб эътибори калони динӣ ва сиёсӣ касб карда буд, муқаддасгоҳи ислом ва “хонаи Худо” созад. Аз ин нигоҳ, хизмати Муҳаммад барои Аллоҳро Худои ягонаи араб ва баъдан ба Худои ягонаи башар табдил додан хеле бузург аст, на дар шиносонидани Аллоҳ ба араб, ки барои араб қабл аз ислом маълум буд. Ҳамаи ин ислоҳотро дар роҳи бунёди дини нав-ислом Муҳаммад тавассути он зиракии сиёсӣ ва дипломатияи дурбинонае, ки дошт, ба анҷом расонид.

АДАБИЁТ

1. Абдураҳмон ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун. Мутарҷим Муҳаммад Парвини Гунободӣ. Баргардонкунанда аз форсӣ Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. –Душанбе, 2019.
2. Бартольд В.В. Сочинение / В.В.Бартольд. Т.6. -М. 1966.
3. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский хилофат в раннее средневековье / Е. А. Беляев. М., 1965.
4. Большаков О.Г. Истории халифата. 1. Ислам в Аравии (570-633). -М.: Наука, 1989.
5. Ибни Ҳишом. Сира. Ҷ.1.
6. Климович Л.И. Книга о Коране: его происхождения и мифология. -М. 1986.
7. Крывелев И. А. История религии / И. А. Крывелев. Том второй. -М.: Мысль, 1988.
8. Куръони карим. Сураи “Анъом”, ояти 93.
9. Куръони карим. Сураи “Фурқон”, ояти 60.
10. Пиетровский Б.М. Южная Аравия в раннее средневековье. Становление средневекового общества / Б.М. Пиетровский. -М. 1985.
11. Происхождение Ислама. (М-я), 1931.
12. Реза Аслан. Нет бога, кроме бога: истина, эволюция и будущее ислама., пер. с англ. М.А. Колесниковой. М., 2009.
13. Хишам ибн Муҳаммад ал-Калби. Книга об идолах. (Китаб ал-санам). Перевод с арабского, предисловия и примечания Вл.В. Полосина. М.1984.
14. Ҷавод Алӣ. “Ал-муфассал фи-таърих ил-араби қабла-л-Ислом”. -Ҷ. 6. –Бейрут, 1968.
15. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. Т. 21.

ТАШАККУЛИ ҒОЯИ АЛЛОҲ ҲАМЧУН ЭЪТИҚОД БА ХУДОИ ЯҒОНА ДАР БАЙНИ АРАБҲО

Дар мақола омадааст, ки ҳарчанд дар ҳаёти динии ҷомеаи қабл аз исломи араб бутпарастиву ширк ҳукмрон бошад ҳам, вале дар самти яктопарастӣ низ арабҳо ханӯз аз садаи VI сар карда, соҳиби таҷрибаи яктопарастӣ низ буданд ва онро раванди пайдоиши худшиносии араб ва кӯшиши ӯ барои бунёди давлати яғона ба миён оварда буд. Ҳамчун анъанаи асримиёнагӣ ин ғоя кӯшиши арабҳо дар охири садаи VI барои бунёди давлати яғона ифода мекард. Дар охири садаи VI дар байни арабҳо якчанд пайғамбарон зухур карданд, ки дар минтақаҳои гуногуни нимҷазираи Арабистон ғояи яктопарастиро тарғиб мекарданд. Масалан, пайғамбарон Зайд ибни Амр дар Макка дар зери шиори “ба ҷуз Худованд, ҳудои дигаре нест,” дар Тоиф Умайя ибни Абуссалб, дар Ясриб Абу Амир ар-Роҳиб ва ибни Аслат, дар Амома Мусайлама ҳудои Раҳмонро, дар Ҷазира (Бобил) пайғамбарзан Саҷоҳ ба тарғиби яктопарастӣ машғул буданд. Вале тарғиби онҳо бидуни ҷиход, танҳо аз тариқи даъват сурат мегирифт. Дар ибтидои садаи VI паёмбар Муҳаммад ханифҳо мусулмон номида, аз ин таҷриба дини нав - ислом, ки низ ба маънои яктопарастӣ ҳаст, бо истифода аз суннати ҷиход ҷорӣ намуд. Паёмбар Муҳаммад аз байни ҳудоёни араб Аллоҳро ҳамчун ҳудои яғонаи дини ҳеш интиҳоб намуд, ки он дар байни мардумони сомӣ, аз ҷумла яҳудию араб, аз қадим бо номҳои “ал-илоҳ”, “илоҳ”, “элоаҳ”, “элоҳим”, “иллаҳ”, “алоҳа” ва шакли ҷинси занонаи он “ал-Лот” ва ғайра маъмул буданд ва маънои Худоро доштанд. Вожаи “Аллоҳ” ҳамчун Худо дар тӯли садсолаҳо аз ҳамин вожаҳо ташаккул ёфтааст. Вожаи “Аллоҳ” бори аввал дар матнҳои Арабистони Шимолӣ ба мушоҳида мерасад ва ӯ ҳамчун Худои абру борону обу баҳр ба ҳамаи арабҳо шинос буд. Маҳз ба ҳамин сабаб Паёмбари ислом ӯро ҳамчун ҳудои яғонаи араб ва баъдан оламиён интиҳоб ва тарғиб намуд ва ба ҷойи формулаи “ба ҷуз Худованд, ҳудои дигаре нест,” формулаи “нест ҳудое, ба ҷуз Аллоҳ” ҳукми қонунӣ пайдо намуд.

Калидвожаҳо: ханифизм, ҳудои яғона, Аллоҳ, элоҳим, паёмбар, қабила, ал-Лот, бисёрхудой, ислом, арабҳо, ҷиход, тарғиб.

ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ АЛЛАХА КАК ЕДИНОГО БОГА СРЕДИ АРАБОВ

В статье говорится о том, что, несмотря на господство политеизма среди арабов уже в начале VII века появились и распространились идеи о едином Боге, которые сыграли существенную роль в объединении арабских племён и развитии арабской идентичности. Стремление арабов к объединению в начале VII века сопровождалось религиозным лозунгом ханифизма. Уже в конце VI века появились пророки, пропагандирующие идеи единобожия (монотеизма). Например пророки: Зайд ибн Амр в Мекке, «который проповедовал идею о том, что нет Бога, кроме одного Бога, в Таифе Умайя ибн Абу-с-Саяб, в Ясрибе, Абу Амр ар Рахиб и ибн Аслат, а также Мусайлама бога Рахман считали единственным Богом, Саджах (женщина) в Вавилоне и другие также ее пропагандировали. Однако их пропаганда не была связана с джихадом и имела мало эффекта. В начале VII века пророк Мухаммед сочувствовал идеи ханифитов, а позже их считал мусульманами. На этой идейной почве появилась исламская религия как монотеистическая. Её пропаганда сопровождалась джихадом, т.е. насильственным распространением. Пророк Мухаммад в качестве единого Бога из многочисленных названий «илах», «элахим» (еврейское), ал –Лот выбрал «ал-Ллах» «Аллах» тоже самое «илох» с прибавлением указательного артикля «ал» означающий «единый Бог». Само слово Аллах впервые встречается в текстах Северной Аравии. В этих текстах Аллах признавался Богом дождя, воды и моря. В таком понимании «Аллах» был известен всем другим арабам. С учётом того, что «Аллах» известен как всемогущий Бог среди арабов, хотя не единый, Пророк выбрал его в качестве единого, всемогущего Бога, для всех арабов. В результате чего формула «Нет Бога, кроме Аллаха» стала определяющей идеей ислама, и она стала лозунгом при завоевании других стран и народов.

Ключивые слова: Аллах, ал-Лот, элахим, ханифизм, монотеизм, арабы, ислам, племя, политеизм, джихад, пропаганда, пророк.

FORMATION OF THE IDEA OF ALLAH AS THE ONE GOD AMONG THE ARABS

In the article discusses that despite the dominance of polytheism among the Arabs, already in the 7th century, ideas about a single God appeared and spread, which played a significant role in uniting Arab tribes and developing Arab identity. The desire of the Arabs to unite at the beginning of the 7th century was accompanied by the religious slogan of Hanifism. Already at the end of the 6th century, appeared prophets, who propagandizing the ideas of monotheism (monotheism). For example, the prophets: Zayd ibn Amr in Mecca "who preached the idea that there is no God but one God, in Taif Umayya ibn Abu-s-Sayab, in Yathrib, Abu Amr ar Rahib and ibn Aslat, as well as Musailama the god Rahman considered the only God, Sajah (women) in Babil and others also propagated. However, their propaganda was not related to jihad and had little effect. At the beginning of the 7th century, the Prophet Muhammad at the beginning sympathized with the ideas of the Hanifites, and later considered them Muslims. On this ideological basis, the Islamic religion appeared as monotheistic. His propaganda was accompanied by jihad i.e. violent distribution. The Prophet Muhammad as the one God from the numerous names "ilah", "elahim" (Jewish), al-Lot chose "al-Lah" "Allah" is the same "iloh" with the addition of the demonstrative article "al" meaning "one God". The word Allah itself is first encountered in the texts of Northern Arabia. In these texts, Allah was recognized as the God of rain, water and the sea. In this sense, "Allah" was known to all other Arabs. Given the fact that "Allah" is known as the almighty God among the Arabs, although not alone. The Prophet chose him as the one, all-powerful

God for all Arabs. As a result, the formula "There is no God but Allah" became the defining idea of Islam and it became the slogan in the conquest of other countries and peoples.

Key words: Allah, al-Lot, elahim, hanifism one god, Arabs, Islam, tribes, polytheism, jihad, propaganda, prophet.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нурулҳақ Қамар* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, профессор, мудири кафедраи диншиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **93-315-02-46**.

Сведения об авторе: *Нурулхак Камар* – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, профессор, заведующий кафедрой религиоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **93-315-02-46**.

Information about the author: *Nurulhak Kamar* - Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Religious Studies. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: **93-315-02-46**

ТДУ:16.1.13(575.3)

**ШАКЛҲОИ ҲАМГИРОИИ МУҲОЧИРОНИ ТОҶИК ВА НАМУНАИ
МУТОБИҚШАВӢ (АДАПТАТСИЯ)-И ИҶТИМОӢ**

Зоҳидов О.Х., Саидова П. А.

**Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров**

Солҳои охир Федератсияи Русия кишвари асосии ҷалби муҳоҷирони меҳнатӣ, махсусан аз Тоҷикистон гардидааст. Оғози ин равандро фирориён гузоштанд, ки дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ (1992-1997) дар Тоҷикистон барои ҷустуҷӯи паноҳгоҳ ба Русия ва дигар кишварҳои ИДМ кӯчида рафтанд. Солҳои дар Русия будан аксари онҳо муқимӣ шуданд, дар бозори меҳнат – дар хоҷагии қишлоқ, сохтмон, хоҷагии коммуналӣ, нақлиёт, тиҷорат ва ғайра ҷойи худро ёфтанд. Фирориён макон гирифта, омадани муҳоҷирони меҳнатии навро ҳавасманд намуданд. Барои Русия муҳоҷирати меҳнатӣ аз Тоҷикистон нисбатан ҷараёни нави муҳоҷират ба ҳисоб меравад. Аз соли 1995 афзоиши яқбори ин муҳоҷират оғоз гардид, қуллаи афзоиш ба соли 1999 мувофиқ меояд.

Мазмуну муҳтавои мавзӯ дар он аст, ки шакл ва намунаи мутобиқшавии иҷтимоӣ ҳамаҷиба вобаста карда шуда, он дар навбати худ, якҷанд намудхоро дорост: мутобиқшавии ҳуқуқӣ; мутобиқшавии фарҳангӣ; мутобиқшавии иҷтимоӣ; мутобиқшавии иқтисодӣ; мутобиқшавии сиёсӣ.

Муқоиса кардани муҳоҷирони ба Русия омада ва тарзи ҷойгиршавии онҳо дар ҷойи истиқомат аз назари мутахассисон ҳархела мебошад. Таҳлил ба он равона мешавад, ки чӣ гуна муҳоҷири меҳнатӣ ба ҷойи нав ва бо кадом роҳ мутобиқ мегардад.

Баҳоҳои гуногуни миқёси муҳоҷирати меҳнатӣ аз Тоҷикистон вучуд дорад. Аксарияти мутахассисон онро дар ҳудуди аз 600 ҳазор то 1,5 млн, мутахассисоне ҳастанд, ки нишондиҳандаро боз ҳам боло мебардоранд – то 1,5-2 млн нафар [11].

Вобаста ба маълумотҳои Хадамоти Федералии Муҳоҷиратӣ дар Русия солҳои 2003-2004 расман 52,6 ҳазор нафар одамон аз Тоҷикистон кор менамуданд, ки қариб 17% дар Москва ва боз 10% дар вилояти Москва, дар соли 2006 – 98 ҳазор, дар соли 2007 - 249,1 ҳазор нафар одамон кор мекарданд [8].

Сафари муҳоҷирони меҳнатӣ дар шароити ихтисори яқбори аҳолии қобили меҳнат на танҳо муаммои ҷалби муҳоҷирон, балки ҳамаҷибаи онҳо ба ҷамъияти қабулкунанда мебошад. Оқибати чунин тағйироту дигаргуниҳо якхела нест, ки омӯзиши махсусро талаб менамояд. Мутобиқшавии иқтисодӣ- ин ба ҷойи нав бо донишҷӯи касб, илм ё ҳунар мутобиқ шудан мебошад, ки бо ҷойи кор бемонеа таъмин мегардад. Мутобиқшавии иқтисодиро дар якҷанд ҳолат тасвир кардан мумкин аст: дар шаҳрҳои дигар пайдо кардани муносибат бо сокинон ва шаҳрвандон ва пайдо кардани дӯстону рафиқон шароити хуби иқтисодиро ба муҳоҷир кафолат медиҳад.

Мутобиқшавӣ ба воситаи таҳлили чунин тавсифи тарзи ҳаёт чун: мавқеи моддӣ ва шароити манзил; нуфуз ва вазъияти иҷтимоӣ; ҷойгир шудан ва дурнамои

истиқомат дар Москва; таъсироти мутақобилаи иҷтимоӣ-фарҳангии муҳоҷирон ва ҷамъияти қабулкунанда баҳо дода мешавад.

Иқтидори ҳамгироӣ дар ин ҷо ҳамчун мавҷудияти нишондодҳои далелнок барои гирифтани шахрвандии русиягӣ ва ба сукувати муқимӣ дар Москва фаҳмида мешавад. Он аз рӯйи дараҷаи поймолкунии ҳуқуқ, аз рӯйи тааллуқоти миллӣ, тартиби айнияти мартаба, худшиносии тоҷикон-муҳоҷирон, ки ба ҳамгироӣ нигаронида шудааст, сафар кардан, дар мувофиқат бо синну сол, дараҷаи маълумот, синну сол, тулонияти зиндагӣ кардан баҳо дода мешавад.

Барои кор кардан дар Русия бояд сараввал патент (иҷозатнома) гирифт. Гирифтани патент яке аз намуди мутобиқшавӣ ба шароити сиёсати қабули муҳоҷирати хориҷӣ аз хориҷа мебошад. Бо чунин роҳ муҳоҷири меҳнатӣ ба таври қонунии ба шароити кор ёфтан мутобиқ мешавад. Маркази бисёрсоҳавии муҳоҷиратии шаҳри Маскав (МБМ) дар шаҳри Сахаров - ягона ҷоест, ки дар он патенти ҳақиқии кор дар Маскавро гирифтани мумкин аст (омодасозии ҳуҷҷатҳои патент танҳо барои шахрвандони Озарбойҷон, Молдова, Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Украина аст).

Тоҷиконро ҷустуҷӯи кор дар кишвари дигар бекорӣ ва дараҷаи ниҳоят пасти зиндагӣ дар хона маҷбур менамояд. Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба сари аҳоли дар Тоҷикистон дар байни кишварҳои ИДМ аз ҳама паст ва 12,5 маротиба нисбат ба Русия кам аст ва музди меҳнати миёна ҳамагӣ ба 70 доллари амрикоӣ рост меояд. Ҳар сеюм муҳоҷири тоҷик ба Русия аз сабаби он омадааст, ки дар ватан кор ёфт нашудааст ё музди меҳнати кам дорад.

Сабаби асосии муҳоҷирати меҳнатӣ – дараҷаи баланди камбағалӣ ва бенавоии аҳоли мебошад. Барои оилае, ки дар ҳама чиз муҳоҷиро мебинанд, бо ҳамроҳии таҳдиди гуруснагӣ, муҳоҷирати аъзоёни қобили меҳнат ба кишварҳои дигар роҳи ягонаи баромадан аз вазъият мебошад [11]. Ба Москва тоҷиконро хоҳиши кор кардан “барои ба таври моддӣ ёри расонидан ба волидайн, фарзандон, наберагон” ҷалб мекунад; ҳар як панҷум хоҳиши пул кор кардан барои манзили истиқоматӣ, ҳавлӣ, мошинаи сабукравро дошт. Ғайр аз ин тоҷикон бештар барои тӯйкунӣ кор мекунанд.

“Аксарияти зиёди тоҷикон ба Москва бо мақсадҳои меҳнатӣ меоянд, асосан мақсади пулкоркунӣ” қайд мекунанд мутахассисон. Сабаби дуҷуми аҳамиятдошта (барои 36% тоҷикони пурсиш гузаронида шуда) хоҳиши таъмини инкишофи маърифатӣ ё касбии худ мебошад. Ин гуна муҳоҷирон хоҳиши дар Москва гирифтани маълумоти олий, Ҳимояи рисолаи номзадӣ, доштани тахассуси хубро доштанд. Амалисозии нақшаҳои худ ба ҳар як чорум тоҷики ба Москва бо ҳамин мақсад омада муяссар гардид. Ғайр аз ин, ҳар як панҷум мехост, ки худашро “озод ва мустақил” ҳис намояд.

Мутобиқшавии фарҳангӣ ин мутобиқшавие мебошад, ки инсон бояд аз маданият, рафтору кирдор ва фарҳанги он давлат шинос бошад. Дар ин раванд инсон бо тезӣ мутобиқ мешавад. Мутобиқшавии фарҳангӣ, дар навбати худ, ба якҷанд намуд тақсим мешавад: дониستاني забон; омӯзиши таърихи он давлат; шинохти маданият; дониستاني зарбулмасалҳо ва гуфтаҳои бузургон; муомилоти хуб; мутобиқшавии динӣ-фарҳангӣ бошад, ин тарзи дуруст интиҳоб кардани равияҳои

дини ба он давлат мансубият дошта мебошад ва ба ҳар гуна равияҳои ифротгарӣ дохил нагардидан ва раҳгум назадан аст.

Интиҳои Москва барои аксарият бо робитаҳои ҳешутаборчиғӣ, дӯсти ва маҳаллӣ (38%) вобастагӣ дошт, дигарон меҳисобиданд, ки дар Москва кор ёфтанд ва пулкоркунӣ осон мебошад (28%), вақте ки ҳар як чорум кайҳо инҷониб орзу дошт, ки дар Москва зиндагӣ намояд, руҳияи озодӣ, мустақилият ва соҳибхитиёро ҳис намояд.

Аз рӯи пурсише, ки дар ватани муҳочирон гузаронида шудааст, ба Москва қариб чоряки муҳочирони меҳнатӣ аз ҷумҳурӣ равона мешаванд, чунки дар ин ҷо онҳо осон, ҳам ба таври расмӣ ва ҳам дар сектори ғайрирасмӣ иқтисодиёт кор меёбанд ва имконияти зиёди пулкоркунӣ нисбат ба дигар минтақаҳои Русия доранд.

“Дар Москва музди меҳнат баланд буда, кор ёфтанд осон мебошад, чунки дар ин ҷо бозори меҳнати васеъ мавҷуд аст, соҳаи меҳнат намудан калон мебошад, ҷойҳои холии кор бисёр мебошад, ки барои москвалиҳо касбҳои бозгирӣ нест. Оид ба имкониятҳои дарёфтани кор дар Москва ва музди меҳнати хуб гирифтандро тоҷикон бештар аз ҳешовандонашон, дӯстонашон, шиносҳои мефаҳманд, ки дар онҳо чунин таҷриба вуҷуд дорад. Ғайр аз ин “Москва ба онҳо умеди амалишавии хошишҳои худ, дарки ҷаҳон барои худро мефаҳманд. Махсусан барои инкишофи ҷавонон майли бузургро мефаҳманд” [9].

Қисми асосии тоҷиконе, ки бевосита аз Тоҷикистон ба Москва бо роҳи оҳан (92%) меомаданд, пас аз он ки дар ҷойҳои дигар зиндагӣ ва кор карданд (мисол, дар Екатеринбург, Брянск ё дар Қирғизистон), ба Москва омаданд. Чи тавре ки дар мақолаи худ “Аз таърихи раванди муҳочират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” Абдулхаев Р. қайд менамояд, муҳочирони мо набояд Русияро ҷойи истиқомати доимии худ ҳисобанд. Онҳо онро бояд фаромӯш накунанд, ки барои Тоҷикистон ва гулгулшукуфӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ он кӯшиш намояд [1]. Аз ҳамин сабаб дар ҷавонон бояд дар раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои томактабӣ мактабӣ бояд ҳисси ватандӯстӣ ва ватанпарварӣ ва худшиносии миллиро бедор намоем.

Мутахассисон чунин меҳисобанд, ки дар вақтҳои охир пас аз ҷорӣ намудани амалияи нави муҳочиратӣ тамоюлҳои мусбӣ ҳам дар қайд ва ҳам дар гирифтани иҷозатнома ба кор ба назар расидааст. Қоидаҳои нав аксари монеаҳои маъмурӣ, ки барои ба таври қонунӣ омадан ва меҳнат намудан дар Русия монеа мегаштанд, бардоштанд. Онҳо ба муҳочирон имкон меоданд, ки ба майдони ҳуқуқӣ ворид шаванд. Лекин мутахассисон қайд мекунанд, ки аллакай дар оғози амалишавии қоидаҳои мазкур “ҳалқадавакҳо” дар симои ташкилотҳои миёнарав ба вуҷуд омаданд, ки ба таври ғайриқонунӣ муҳочиронро ғорат мекарданд ва ба онҳо иҷозатномаҳои қалбакӣ ба корро меоданд.

Вазъияти иҷтимоӣ дар кишвари Русия ҷанбаҳои гуногун дорад. Аз рӯи маълумотҳои Хадамоти Федералии Муҳочират, дар бозори меҳнати Русия қисми асосии муҳочирони меҳнати аз Тоҷикистон дар соли 2007 расман кироя карда шуда дар корҳои сохтмонӣ 41,8% ва 14,2 % дар тиҷорати яклухт ва чакана, дар таъмири воситаҳои нақлиёти автомобилӣ, маҳсулоти хоҷагӣ қариб ҳар як даҳум дар хоҷагии коммуналии манзил ва андак камтар – дар истеҳсолот кор карданд. Қисмати кам

дар нақлиёт ва алоқа 6,2% , боз ҳам камтар дар хоҷагии қишлоқ 3,6%, боқимонда 14,6% дар намудҳои дигари фаъолияти иқтисодӣ кор мекарданд.

Аксарияти тоҷикон дар Москва дар шароити шартномаи шифоҳӣ бе даровардани расмият 40% кор мекунанд ва қариб ҳамин қадар аз рӯйи кироя дар асоси муваққатӣ ё доимӣ, аз он 22% дар асоси муваққатӣ ва 16% дар асоси доимӣ кор мекунанд. Мутахассисон чунин меҳисобанд, ки ба кори пинҳонӣ банд будани тоҷикон бештар паҳн гардидааст. “Қисми зиёди тоҷикон дар Москва дар шароити шартномаи шифоҳӣ 85% кор мекунанд – ин кори ғайриқонунӣ, коркунии пинҳонӣ, “пули нақди сиёҳ” мебошад, тақрибан 5-6% шартномаи меҳнатӣ бо корфармоёнро доранд. Корфармоён, чун қоида, бе мароқи том бо онҳо шартнома мекунанд, чунки ин аз паси худ иҷроиши уҳдадорихоӣ муайяни меҳнатӣ ва иҷтимоиро тақозо дорад.

Аз рӯйи маълумотҳои тадқиқоти Ташкилоти Байналхалқии Муҳоҷират дар Тоҷикистон дар чараёни умумии муҳоҷирати меҳнатӣ аз ҷумхурии муҳоҷироне ҷудо мегарданд, ки берун аз кишвар дар асоси доимӣ дар муассисаҳои давлатӣ ё ширкатҳои хусусӣ кор мекунанд. Ҳамин тавр 22,2% муҳоҷирони меҳнатӣ аз Тоҷикистон музди меҳнат ба даст меоранд. Ин нишондиҳанда ба маълумоти пурсишномаи мо мувофиқат мекунад.

Қариб нисфи тоҷикон вазъияти моддии худро дар Москва ҳамчун миёна баҳо доданд (46%), ҳар як панҷум бениҳоят хуб ва ҳамин қадар ҳиссаи одамон қайд намуданд, ки ба таври камбағалона ва ниҳоят қашшоқона зиндагӣ мекунанд [2].

Мутахассисон чунин меҳисобанд, ки “муаммои асосӣ ва муҳимми тоҷикон ин истиқомати ғайриқонунии онҳо дар Москва мебошад. Ин аз паси худ қисми асосии муаммоҳои дигарро ба вуҷуд меорад: истибдоди политсия, мушкилӣ дар ҷустуҷӯи кори мувофиқ, иҷораи манзил, гирифтани ёри тиббии босифат” [4].

С. Олимова қайд менамояд, ки шароитҳои манзилиро ба таври аҳён-аҳён муқаррарӣ ҳисобидан мумкин мебошад. Аз рӯйи маълумотҳои ӯ 40,4% коркунони кироя дар Русия хона ё уюкро ба иҷора мегирифтанд, ки дар он якчанд нафар зиндагӣ доштанд; 36,6% дар ҷойи кор зиндагӣ мекарданд; 6,9%-дар хонаи хешовандон-шиносҳо; 3,5% катро иҷора мегирифтанд ва ҳамин қадар дар хонаи дугонаи русиягии хеш зиндагӣ мекарданд. Шароити аз ин ҳам бад дар сохтмончиён мебошад, ки кам хонаро ба иҷора мегиранд, бештар якчанд нафар одамон уюкро ба маблағи ночиз аз соҳибони камбизоат (нафақахӯрон, одамони бадмаст) иҷора мегиранд, лекин бештар бо ризоияти корфармо ё дар наздикии бинои сохтмонӣ, ё дар ҳудуди он зиндагӣ менамоянд. Ин метавонад таҳхона, вагонча, анбор, ҳавлӣ бошанд, яъне манзиле ки барои истиқомат мувофиқ карда нашудааст. Шароитҳои, ки дар он тоҷикон-кӯчарӯбон зиндагӣ мекунанд, боз ҳам бад, нисбат ба кори онҳо мебошад. Тоҷикон-кӯчарӯбон дар таҳхонаҳо зиндагӣ намуда, барои ҷояшон 500 рубл медиҳанд. Дар як таҳхона метавонанд то 50 нафар истиқомат намоянд [3].

Тадқиқот нишон дод, ки новобаста ба ҳамаи мушкилиҳое, ки тоҷикон бо он дар Москва мувоҷеҳ мешаванд, қисми асосии он ба мақсади хеш расид. Ба онҳо муяссар гардид, ки аз ҷиҳати моддӣ ба волидайн, фарзандон, наберагон мадад расонанд (44%), ҳар як чоруми ба худ (оилаи худ) хӯрокии хубро таъмин намуд, ҳар як панҷум ба худ имкони хуб либос пӯшидан (табиатан, аз рӯйи худбаҳодиҳӣ дар ҳудуди андозаҳои хусусӣ); ҳамин қадар техникаи дилхоҳи электрикиро хариданд. Ҳар як

дахум манзили хуб хариданд ва ҳамин қадар тавонистанд молҳои гаронбаҳо (мошина, мебелҳои хуб) харидорӣ намоянд. Ғайр аз ин, дар ҳар як сеюм имконияти баланд бардоштани сифати зиндагонӣ аз ҳисоби гирифтани маълумоти олии, ҳимояи рисолаи номзадӣ ва таҳсили фарзандон, наберагонро пайдо намуд. Қисми муайяни тоҷикон тавонистанд муаммои тартиботи ҳуқуқиро ҳал намоянд: ҳар як сеюм қайди манзили зист, ҳар як даҳум-шаҳрвандии русиягӣ ва ҳамин қадар иҷораи зистро гирифтанд. Аммо муҳочироне ҳам ҳастанд, ки ягон муамморо ҳал карда натавонистанд, онҳо фақат худашон (оила)-ро бо чизҳои зарурӣ таъмин карда метавонанд (12%).

Дурнамои ҷойгиршавии тоҷикон дар Москва низ як масъалаи хос мебошад. Зиёда аз нисфи тоҷикони пурсиш гузаронида шуда ба истиқомати муваққатӣ дар Москва умед доранд ва пойтахтро чун маконе мефаҳманд, ки онҳо якҷанд моҳҳо ё якду сол кор мекунанд, пул кор мекунанд ва ба ватан бармегарданд (40%). Қисми камтари онҳо кӯшиши ба дигар кишвар рафтанд (14%). Аммо қариб сеяки он ният доранд, ки дар Москва (Русия) монанд ва мехоҳанд шаҳрвандони Русияро қабул намоянд ё аллакай шаҳрвандии русиягиро доранд. Қисми онҳо ҳоло ҳам нақшаҳои муайян надоранд (16%).

Маълумотҳои тадқиқотҳои мухталиф аз ҳамин ҳисоб бисёр фарқият доранд. Ҳамин тавр, аз рӯи пурсиши В.И.Мукомел, ки дар Астрахан гузаронида шуданд, дар Русия 31% тоҷикон хоҳиши монданро доранд (ки бо маълумотҳои мо мувофиқат мекунад), лекин пурсишҳои дар Самара гузаронида шуда, ҳаҷман қариб ду маротиба калонтарро нишон доданд – 67% [7].

Ҷойгиршавии тоҷикон дар Москва ва афзалиятҳои онҳо ҳангоми муҳоҷиса мутахассисон таъкид намуданд, ки дар замони ҳозира дар Москва ноҳияҳои мушаххаси сокиншавии зичи тоҷикон вучуд надорад, чун қоида онҳо на он қадар дур аз кор сокин мешаванд. Агар оид ба ақидаҳои мутахассисон гӯем, он гоҳ онҳо пуртазоданд. Бархе мутахассисон чунин меҳисобанд: “Бо тарс, лекин ба таври кифоя қисми калони тоҷикон хоҳиши дар Москва монданро доранд, дигарон эҳтимолияти онро баён доранд, ки бениҳоят кам, чунки Москва барои аксарияти тоҷикон шаҳри қимат мебошад. Дар минтақаҳои Русия тамоман дигар ҳел аст. Албатта, дурнамои истиқомати тоҷикон дар Москва вучуд дорад, аммо то он вақте ки қонунгузориҳои муҳочиратӣ ва амалияи истифодаи ҳуқуқӣ ба танзим дароварда нашавад, онҳо ба таври кифоя маҳдуд мебошанд. Тоҷикон ҳозир бо он роҳе рафта истодаанд, ки пештар озарбойҷониҳо рафта буданд. Дар Москва аллакай гурӯҳи тоҷикон мавҷуд аст, ки дар ин ҷо мутобиқ гаштааст, фаъолияти соҳибкории ҳешро ташкил намудааст ё кӯшиши онро дорад” [4].

Таъсироти байниҳамдигарӣ бо ҷамъияти қабулкунандаро чунин тавсиф кардан мумкин аст:

Тоҷиконе, ки дар Москва сукунат доранд, кӯшиш менамоянд, ки муносибати ҳешро бо ҷамъияти қабулкунанда ба роҳ монанд. Ҳамин тариқ, робитаҳои мунтазам бо москвагиҳо (русҳо)-ро 74% тоҷикон пурсиш гузаронидашуда дастгирӣ мекарданд. Аксарияти тоҷикон дӯстони хуб, шиносҳоро дар байни москвагиҳо (68%) доранд. Ғайр аз ин, онҳо кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки муносибатҳои худро на фақат бо москвагиҳо, балки бо муҳочирони миллатҳои дигар низ ба роҳ монанд; зиёда аз сеяки

пурсиш гузаронидашудагон мунтазам бо онҳо дар алоқа мебошанд. Аммо онҳо бештар бо ҳамдеҳагони худ муошират менамоянд (84%).

Аз рӯи ақидаи мутахассисон аксарияти тоҷикон бештар бо ҳамватанони хеш муошират менамоянд, аммо он тоҷиконе, ки дар Москва зиндагонӣ менамоянд, ба таври қиёсӣ дар муддати тулонӣ меҳоҳанд дар ин ҷо монанд, кӯшиш мекунанд, бо москवाгиҳо зиёдтар муошират намоянд. Онҳо бо муҳоҷирони дигар миллатҳо низ асосан аз рӯи кор муошират менамоянд. Дар баробари кӯшиши дохилшавӣ ба муошират бо москвагиҳо тоҷикон ба таври фаъол дар ҳаёти фарҳангии пойтахт ширкат меварзанд: 60%-и онҳо ба дискотека, ба қаҳвахона, ресторан мераванд; нисфи дигар – ба кинотеатр; 42% -и онҳо дар театр, толорҳои концерт, вале ҳар як сеюм ба музей, намоишгоҳ ба тамошо мераванд.

Бешубҳа, ин на ба ҳамаи муҳоҷирони тоҷик тааллуқ дорад. Дар Москва тоҷикон бо ҷамъияти хеш робитаро дастгирӣ менамоянд.

Тоҷиконе, ки дар ҳудуди Москва сукунат доранд, алоқаро бо ватани хеш гум намекунанд, робитаро бо аъзоёни оила, хешовандон, ки дар Тоҷикистон мондаанд, дастгирӣ менамоянд. Ҳақиқатан, воситаи асосии муошират – гуфтушуниди телефонӣ (100%) мебошад ва фақат ҳар як панҷум рухсатии хешро дар ватан гузаронидааст. Маълумотҳои мо бо натиҷаҳои пурсиши С.Олимова мувофиқат менамояд: ки коргарон аз Тоҷикистон хеле душвор ҷудоиро бо оила аз сар мегузаронанд, лекин аксарияти онҳо бо оила кам вомерӯанд ва ниҳоят кам: 22 % оилашонро дар як сол як маротиба хабар мегиранд; боқимонда иттилоъ доданд, ки яке аз робитаҳои машҳур бо оила ин занг ва гуфтугӯи телефонӣ мебошад [10].

Муқаррир: Муллобоева З.Н.- н.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абулхаев Р. Аз таърихи раванди муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (1991-2014) / Р.Абулхаев. - Душанбе, 2017. -С.196.
2. Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии // Аналитический Центр Юрия Левады (Левада-Центр), 6 (80), ноябрь-декабрь 2005. -С. 83.
3. Ерошок З. Таджики в Москве // Новая газета, 2007, 14 мая №35 // www.novayagazeta.ru/data/2007/35/24.html
4. Иванова Т.Д. Таджики в Москве: интеграционный потенциал (по результатам социологического исследования) РАН. -М., 2008.
5. Иванова Т.Д. Таджики в Москве интеграционный потенциал (по результатам социологического исследования). РАН,М., 2008. -С.646-667.научная статья.
6. Иванова Т.Д. Таджики в московском социуме. Под ред. Ж.А.Зайончковская. -М.: Три квадрата, 2009. -С.176-208. Мукомель В.И. Иноэтничные мигранты в российском социуме: социальные практики в контексте проблем интеграции / В.И. Мукомель //Вестник Института Кеннана в Москве. Выпуск 9. -Москва, 2006. -С. 24.
7. Мониторинг легальной (законной) внешней трудовой миграции за 2004-2005 годы. Сборник. /Федеральная миграционная служба (ФМС России). Управление внешней трудовой миграции. - Москва, 2006. -С. 23, 40.
8. Саодат Олимова, Игорь Боск. Трудовая миграция из Таджикистана // Международная Организация по Миграции в сотрудничестве с Научно-исследовательским центром «Шарк»/ МОМ, июль, 2003. -С. 24.
9. Саодат Олимова, Игорь Боск. Трудовая миграция из Таджикистана // Международная Организация по Миграции в сотрудничестве с Научно-исследовательским центром «Шарк»/ МОМ, июль, 2003. -С. 38.
10. Умаров Х., Ульмасов Р. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане (причины,проблемы, последствия,регулирование) / Х.Умаров, Р.Ульмасов. – Душанбе: Ирфон, 2006.-С.43.
11. Ђайтов Ф.К. Хусусиятҳои илтимоию фарҳангии зуъуроти равандҳои муъолират дар Тоҷикистон (таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ). Монография/ Ф.К. Хаитов. -Душанбе, 2015. -С.54.

12. Хаитов Ф.К. Идеологические основы таджикской миграции на современном этапе (социально-философский анализ) / Ф.К. Хаитов // Вестник Таджикского национального университета. - № 8. - 2022. -С.49-56.
13. Ятимов С. Дар бораи як китоби дарси / С. Ятимов // Рӯзномаи «Омӯзгор», 14 (12342), аз 7 апрели соли 2022. -С.1.

ШАКЛҲОИ ҲАМГИРОИИ МУҲОЧИРОНИ ТОҶИК ВА НАМУНАИ МУТОБИҚШАВИ (АДАПТАЦИЯ)-И ИҶТИМОИ

Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир Федератсияи Русия кишвари асосии ҷалби муҳоҷирони меҳнатӣ гардидааст. Оғози ин равандро фирориён гузоштанд, ки дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон дар солҳои 1992-1993 дар ҷустуҷӯи паноҳгоҳ ба Русия ва дигар кишварҳои ИДМ кӯчида рафтанд. Солҳои дар Русия будан аксари онҳо муқимӣ шуданд, дар бозори меҳнат – дар хоҷагии қишлоқ, сохтмон, хоҷагии коммуналӣ, нақлиёт, тичорат ва ғайра ҷойи худро ёфтанд. Муаллиф қайд менамояд, ки сафари муҳоҷирони меҳнатӣ дар шароити ихтисори яқбораи аҳолии қобили меҳнат на танҳо муаммои ҷалби муҳоҷирон, балки ҳамгироии онҳо ба ҷамъияти қабулкунанда мебошад. Оқибати чунин тағйироту дигаргуниҳо яқхела нест, ки омӯзиши махсусро талаб менамояд. Ба андешаи муаллиф, дар шаҳрҳои дигар пайдо кардани муносибат бо сокинон ва шаҳрвандон ва пайдо кардани дӯстону рафиқон шароити хуби иқтисодиро ба муҳоҷир кафолат медиҳад. Мазмуну мӯҳтавои мавзӯ дар он аст, ки шакл ва намунаи мутобиқшавии иҷтимоию ҳамгироӣ вобаста карда шуда, он, дар навбати худ, яқчанд намудхоро доро мебошад: мутобиқшавии ҳуқуқӣ; мутобиқшавии фарҳангӣ; мутобиқшавии иҷтимоӣ; мутобиқшавии иқтисодӣ; мутобиқшавии сиёсӣ.

Калидвожаҳо: муҳоҷирони меҳнатӣ, ҳамгироӣ, мутобиқшавии ҳуқуқӣ, мутобиқшавии иқтисодӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ, қобили меҳнат, мутобиқшавии сиёсӣ, хоҷагии коммуналӣ.

ФОРМЫ ИНТЕГРАЦИИ ТАДЖИКСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ И СПОСОБЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ

В современных условиях Республики Таджикистан Российская Федерация стала главной страной привлечения трудовых мигрантов. Начало процесса было заложено беженцами, которые во время гражданской войны в Таджикистане (1992-1997 годы) в поисках убежища переместились в Россию и другие страны СНГ. Большинство из них, пребывая в России долгое время, превратились в постоянных жителей, нашли свое место на рынке труда – в сельском хозяйстве, строительстве, коммунальном хозяйстве, транспорте, торговле. Отмечается, что поездка трудовых мигрантов в условиях резкого сокращения трудоспособного населения создала не только проблему привлечения мигрантов, но также их интеграцию в принимающее общество. Результаты данных изменений и преобразований не являются однозначными. Экономическая адаптация – это форма адаптации на новом месте на основе новой профессии, знания и мастерства, которая позволяет обеспечить работой без проблем. Можно отразить экономическую адаптацию в нескольких направлениях: в других городах находить отношения с населением, гражданами, находить друзей и знакомых создает благоприятные условия для мигрантов. Содержание и смысл темы в том, что формы и способы адаптации и интеграции являются взаимосвязанными, которые, в свою очередь, имеют несколько форм: юридическая адаптация, культурная адаптация, социальная адаптация, экономическая адаптация, политическая адаптация.

Ключевые слова: трудовая миграция, интеграция, юридическая адаптация, культурная адаптация, социальная адаптация, экономическая адаптация, политическая адаптация, трудовая способность, коммунальное хозяйство.

INTEGRATION FORM OF TAJIK LABOUR MIGRANTS AND TYPES OF SOCIAL ADAPTAION

Russian Federation became the main country of attraction for labour migration from Tajikistan in contemporary condition. The beginning of the process was founded by refugees who during Tajik civil war in 1992-1997 in Tajikistan in search of shelters moved to Russia and other FIS countries. Most of them being in Russia for long time became a constant residents, found its place on labour market – in agrarian sector, communal services, transportation, and trade. Making notes that leaving of labour migrants in condition of sharp scarcity of labour resources of population coused not only problem of attraction of migrants but also their integration in host country. The results of the given transformation and changings are not identical. Economic adaptation is a form of adaptation on the new place on the base of new profession, knowledge and skills which is allowed to provide with job without problem. An economic adaptation is possible to indicate in several directions: to find out a relationship with local population, citisens, to find new friends and aquaintants creates favorable condition for migrants. The content and meaning of the theme that form and type of adaptation and integration are interconnected which has several forms in turn: judicial, cultural, social, economic and political adaptations.

Key word: labour migration, integration, judicial adaptation, social adaptation, cultural adaptation, social adaptation, economic adaptation, political adaptation, labour capability, communal facilities.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зоҳидов Очил Ҳоҷибоевич* – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, доктори илми фалсафа, профессори кафедраи фанҳои ҷамъиятӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, микроноҳияи 17/1. Телефон: + 992927203047

Саидова Парвина -Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, хиёбони Мавлонбеков, 1. Телефон: **+992928088064**

Сведения об авторах: *Захидов Очил Ходжибаевич* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, доктор философских наук, профессор кафедры общественных наук. Адрес: Республика Таджикистан, город Худжанд, микрайон 17/1. Тел.: +992927203047

Саидова Парвина -Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, соискатель общеуниверситетской кафедры политологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Мавлонбекова, 1. Телефон: **+992928088064**

Information about authors: *Zohidov Ochil Hojiboevich* – Tajik State University of law, business and politics, doctor of philosophy of science, professor of social science department. **Address:** Republic of Tajikistan, Khujand, 17/1 micro district. Phone: +992927203047

Saidova Parvina – Khujand state University by the name of academician B.Ghafurov, department of political science. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov str.#1. Phone: **+992928088064**

Салимов Ю. Б.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Баррасии мавзӯи рақамикуноӣ моро водор мекунад, ки ба омӯзиши нақши иттилоот дар равандҳои муосири иҷтимоӣ ва фарҳангӣ муроҷиат кунем. Аммо ҳадафи ин кор баррасии ҳамаҷонибаи мафҳумҳои ҷомеаи иттилоотиро дар бар намегирад. Онҳоро илмҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ хеле амиқ меомӯзанд. Мо ба як концепсияи камтар инкишофёфтае рӯ меоварем, ки дар бораи давраи пасоиндустриалӣ ба вучуд меояд, яъне ба мафҳуми ҷомеаи шабакавӣ, ки онро М.Кастелс, Ҷ.ван Дейк ва дигарон ба таври муфассал тавсиф кардаанд. Ба гуфтаи Н.Болз, «ҷомеаи муосирро метавон ҳамчун шабакаи пайвастиҳои интиҳобкунанда тасвир кард, ки ба он фардияти шабакавӣ ва хусусигардонии афзояндаи муошират хос аст» [1, с.103]. Мо метавонем дар бораи иқтисодиёти шабакавӣ, сиёсат, фарҳанг, шабакаҳои дониш, шабакаҳои корхонаҳо ва ғайра суҳбат кунем.

Ван Дейк, ба фикри мо, дар муайян кардани сарҳади мафҳумҳои «ҷомеаи иттилоотӣ» ва «ҷомеаи шабакавӣ» [2, с.19] кӯшиши бомуваффақият мекунад. Ҳарду мафҳум намудҳои ҷомеаи муосирро тавсиф мекунанд (асосан дар кишварҳои мутараққӣ муқаррар карда шудаанд), ки дар он технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ нақши бузург доранд.

Аммо мафҳуми яқум мазмуни фаъолият ва равандҳои дар дохили ҷамъият ба амал омадаро дар бар мегирад, мафҳуми дуюм бошад, бо шакли сохторҳои ташкилӣ, ки дар шароити ҳозира ба вучуд меоянд, алоқаманд аст. Азбаски дар доираи ин кор мо ба саволи «Чӣ гуна рақамикуноӣ барои ҷомеаҳои муосир раванди муҳим маҳсуб мешавад?» ҷавоб меҷӯем, барои мо муҳим омӯхтани шакли сохторҳои мебошад, ки хусусиятҳои ин муҳити зистро муайян мекунанд.

Аз нуқтаи назари Р.Хейслинг, назарияи шабака нисбат ба дигар назарияҳо, ки худро тавсифи мукамал ва фарогири равандҳои иҷтимоӣ медонанд, як қатор бартариҳо дорад. Аввалан, «он метавонад бо бисёр назарияҳои дигар пайвасти шавад» [3]; дуюм, аз ҷиҳати идеявӣ бетараф аст; сеюм, барои тавсифи динамикаи равандҳои ҷамъиятӣ ба қадри кифоя чандир ва кушода аст. Дар заминаи ин кор, бартариҳои дигари назарияи шабака, ки Хюслинг таъкид кардааст, хеле муҳим аст. Назарияи шабака метавонад намунаи омӯзиши гурӯҳҳо ва ҷомеаҳои маҷозӣ бошад, ки дар доираи онҳо, аз як тараф, қисми муҳимми фаъолияти шабакавии фард амалӣ мешавад, аз тарафи дигар, маҳсули эҷодиёти дастаҷамъона тавлид мешавад.

Дар шакли умумии он, шабака маҷмуи гиреҳҳои ба ҳам алоқаманд аст. Хусусиятҳои асосии шабака ғайримутамарказ будан ва мавҷудияти робитаҳои уфуқӣ байни унсурҳои дохили он мебошанд. Гиреҳҳои шабака метавонанд шахсонӣ алоҳида, гурӯҳҳо, ҷомеаҳо, муассисаҳо бошанд. Р.Хейслинг [3] робитаҳоро дар шакли «каналҳои пешниҳод мекунад, ки тавассути онҳо намудҳои гуногуни фаъолияти иҷтимоӣ (масалан, муоширати дӯстона, савдо) иштирокчиёни он (нуқтаҳои гиреҳ) ҷараён мегиранд». Дар дохили шабакаҳо марказ ва музофотро ҷудо кардан мумкин

аст. Аммо аз сабаби мутаҳаррик будани сохтори хучайраи шабака, онҳо метавонанд бо мурури замон ба ҳаракат дароянд. М.Кастелс се хусусияти шабакаро тавсиф мекунад: чандирӣ (қобилияти аз нав танзим кардан мутобиқи муҳити тағйирёбанда), миқёспазири (қобилияти тағйир додани андоза бо талафоти камтарин) ва зинда мондан (қобилияти кор кардан дар доираи васеи пайкарбандӣ (конфигуратсия) воқеият ва муқовимат ба ҳамлаҳо) [4,с40].

Дар ҳаёти иҷтимоӣ, шабакаҳо, пеш аз ҳама, ҳамчун сохторҳои коммуникатсионӣ амал мекунанд, ки дар доираи он мубодилаи иттилоот ва фаъолияти мутақобила сурат мегирад. «Шабакаҳои коммуникатсионӣ шаклҳои тамос мебошанд, ки тавассути чараёни паёмҳо байни коммуникаторҳо иртиботкунандагон дар фазо ва вақт ба вучуд меоянд»[4,с.37].

Дар афкори иҷтимоии асрҳои XX-XXI таҳқиқи проблемаҳои коммуникатсия дар асри XX яке аз масъалаҳои марказӣ гардид. Ба сифати мисол, «гардиши забоншиносии» Л.Витгенштейн, консепсияи Ч.Хабермас дар бораи доираҳои ҷамъиятӣ ва амали коммуникативӣ, назарияи иҷтимоии Н.Луманро, ки ба мафҳуми коммуникатсия асос ёфтааст ва ғайраро мисол овардан кифоя аст. Муносибатҳои иҷтимоӣ беш аз пеш ҳамчун якҷоя намудани мубодилаи моддию коммуникатсионӣ арзёбӣ меёбанд.

Бо паҳн шудани воситаҳои алоқаи оммавӣ аз телеграф ба интернет мубодилаи мустақими иттилоот байни шахсони алоҳида бо роҳҳои дурдаст ва ғайримустақим пурра гардид. Рушди муҳити интернет нишон медиҳад, ки дар баъзе ҳолатҳои иҷтимоӣ иртиботи ғайримустақим, ноҳамзамон аз иртиботи шахсӣ афзалтар ва бештар табиӣ аст.

Афзоиши нақши коммуникатсия дар раванди муносибатҳои иҷтимоӣ ба муҳаққиқони рус В.В.Лапкин ва И.С.Семененко имкон медиҳад, ки мафҳуми инфомодернизмро (infomodernity) ҷорӣ кунанд. Ин муҳаққиқон онро ҳамчун «воқеияти нави иҷтимоӣ» мефаҳманд, ки дар он «ҳамгироии шахсиятҳо дар асоси талаботи сифатан мураккаб ва тағйирёфта нисбат ба хусусияти иштироки онҳо дар муоширати иҷтимоӣ ба даст оварда мешавад» [5,с.65]. Ташаккули ин воқеияти нави иҷтимоӣ бо равандҳои ҷаҳонишавӣ, аз ҷумла бо паҳн шудани шаклҳои шабакаии интерактивии коммуникатсия дар соҳаи иттилоот алоқаманд аст. «Шарти ташаккули чунин фазо, — қайд мекунанд муаллифон, — алоқаи фардӣ ва зарфияти интерактивӣ ба «муҳити иттилоотии» умумичаҳонии он мебошад, ки ба воситаи он фарди иҷтимоӣ ба меъёру стандартҳои нави рафтор, шароити нави зиндагӣ ва маҳдудиятҳои нав дар дастрасӣ ба захираҳо ҳамроҳ мешавад» [5,с.65].

Як идда пажӯҳишгарон бар ин назаранд, ки дар ҷомеаи муосир ду модели паҳнкунии иттилоот бо ҳам вучуд дорад, ки яке дар раванди истифодаи расонаҳои суннатӣ ва дигаре дар пайи густариши фанновариҳои интернетӣ ташаккул ёфтааст.

Ҳамин тарик, М.Г. Шилина [6] дар бораи намунаҳои паҳнкунонии ва коммуникатсионӣ ва Г.Кардозо [7] дар бораи намунаҳои иттилооти оммавӣ ва робитаҳои шабакавӣ ибрази ақида менамоянд. М.Г. Шилина дар байни хосиятҳои муоширати интернетӣ ба интерактив будани он, самаранокӣ ва миқёспазири таъкид мекунад. Бо вучуди ин, фарқи асосии байни парадигмаи нави коммуникатсионӣ имкони ҳамкориҳои истеҳсолкунандаи мундариҷа ва истеъмолкунанда ҳамчун субъект

бо субъект мебошад, ки дар натиҷаи он ҷараёни уфуқӣ ва якхелаи иттилоот ба вучуд меояд.

Аз нуқтаи назари Г.Кардозо, ба модели робити шабакавӣ се хосият хос аст: мавҷудияти равандҳои глобалии алоқа; ташаккули шабакаҳои васоити ахбори омма ва байнишахсӣ; интерактив будан. Парадигмаи нав дар атрофи фард, қорбари навоаре сохта шудааст, ки мундариҷаро дар муҳити иттилоотии фардӣ эҷод ва паҳн мекунад [7].

Дар шароити муосир, коммуникатсияи иҷтимоӣ дорои хосиятҳои бештаре мегардад, ки онҳо дар қаринаи муҳити рақамӣ ба вучуд омадаанд. А.В.Назарчук аз байни онҳо ба чунин хусусиятҳо ишора мекунад: мавҷудияти роҳҳои бисёр, бисёрсамтӣ, такроршавандагии сохтор ва қобилияти ҳар як гирех барои эҷод кардан ва на танҳо интиқоли иттилоотро дорад, балки сохторҳои навро низ ба вучуд меоварад ва «субъекти озодии ирода ва амал буда метавонад» [8,с.41]. Ба шарофати хусусияти охириин, шабакаҳои шахсони алоҳида ё созмонҳо қодиранд, ки пайваста дигаргун шаванд, муттаҳид шаванд ва пароканда гарданд, васеъ ва коҳиш ёбанд, иштирокчиёни навро қабул кунанд ё онҳоро хориҷ кунанд.

Концепсияи муфассалтарини ҷомеаи шабакавино М.Кастелс таҳия кардааст, ки ӯ ин падидаро дар шароити инқилоби технологӣ баррасӣ мекунад. Он аз ду муқаррароти асосӣ бармеояд: яқум, муошират омили низомсозии ҷомеаи муосир аст; дуом, тағйирот дар соҳаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ тағйиротро дар ҳамаи соҳаҳои ҷомеа пеш меорад.

Кастелс ҷомеаи шабакавино ҳамчун “ҷомеае муайян мекунад, ки сохтори иҷтимоии он дар атрофи шабакаҳои сохта шудааст, ки тавассути технологияҳои коммуникатсионии ба шакли иттилооти рақамӣ табдилёфта ва дар асоси микроэлектроника ташаккулёфта ғаёл гардиданд” [4,с.41]. Сарфи назар аз он ки он ханӯз дар солҳои 1960 ва 1970 ташаккул меёбад, интернет ба рушди он таъсири бузург расонд ва ба “бисёр одамон имкон дод, ки дар вақти дилхоҳ ва дар миқёси ҷаҳонӣ бо бисёр одамон муошират кунанд” [9,с.15].

Ҷомеаи шабакавӣ ҷаҳонӣ аст, аммо на ҳама чизро фаро мегирад. Қисми зиёди сокинони сайёра то ҳол аз шабакаҳо дур мондаанд, дар ҳоле ки ин равандҳо қариб ба ҳар фарде, ки бо ҷараёнҳои глобалии коммуникатсия алоқаманданд, таъсир мерасонанд. Бозорҳои молиявӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ, мусобиқаҳои варзишӣ, ҳаракатҳои байналмилалӣ иҷтимоӣ, тақсими молу хидматҳо ва ғайра, ҳама ба гуфтаи Кастелс, як қисми ҷомеаи ҷаҳонӣ шабакавӣ мебошанд. Пажӯҳишгар бар ин назар аст, ки тақсими ҷомеаи шабакавӣ ба гурӯҳҳои, ки ба ин шабака дохил мешаванд ва аз он хориҷ шудаанд, хусусияти муҳими сохтори иҷтимоии он аст.

Барои Кастелс, дигаргуншавии ҷомеа, ки вай онро тавассути концепсияи шабака тавсиф мекунад, дар ин шароит аҳамияти асосӣ дорад. Сохторҳои наво, ки ҷойгузини сохторҳои анъанавӣ мегарданд, бо ғайримутамаказ будан, мавҷудияти робитаҳои зиёди уфуқӣ бисёрҷонибаи байни унсурҳо ва афзоиши нақши технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ фарқ мекунанд.

Дар ин қарина, гузариш аз ҷомеа ба шабака ҳамчун шакли асосии ташкили ҳамкориҳои байни шахсони алоҳида, тағйироти асосӣ маҳсуб хоҳад ёфт [9,с.153]. Фарқи байни ин шаклҳо дар он аст, ки “ҷамоаҳо ба арзишҳои умумӣ ва созмони иҷтимоӣ асос ёфтаанд”, дар ҳоле ки “шабакаҳо бар интиҳоб ва стратегияи субъектҳои

ичтимоӣ, хоҳ шахсони алоҳида, хоҳ оилаҳо ва хоҳ гурӯҳҳои ҷомеа сохта мешаванд” [9,с.153-154]. Сарфи назар аз он ки бо арзёбии Кастелс оид ба хусусиятҳои шабакаҳо баҳс кардан душвор аст, бо ақидаи ӯ дар мавриди он ки, шабакаҳо ба шакли асосии иҷтимоӣ дар ҷомеаи муосир табдил меёбанд, розӣ набояд шуд. Баръакс, дар бораи ҳамзистии шаклҳои гуногун сухан рондан дуруст аст.

Зарурати мансубият ба ҷомеа шахсро маҷбур мекард, ки робитаҳои иҷтимоӣ - оила ва дӯстноро нигоҳ дорад ва мустақкам кунад. Ҳатто дар масофаи дур ҳам ин робитаҳо ба воситаи дарёфти иттилоот, дастгирӣ, гузаронидани вақти фароғат, намоиши иштироқи шахрвандӣ ва ғайра амалӣ мегарданд. Дар ҷомеаи шабакавӣ низоми нави ҳамкориҳои иҷтимоӣ ба вучуд меояд, ки маркази он шахсият аст. Асоси он, ба гуфтаи Кастелс, фардикунонии муносибатҳои меҳнатӣ ва иқтисодии байни шахс ва корхонаи шабакавӣ мебошад. Ба ақидаи М. Кастелс, барҳам хӯрдани оилаи патриархалӣ, ободонии шахрҳо, зиёд шудани фосилаи байни шахрванд ва давлат танҳо ба ин раванд мусоидат мекунад. Ин аст, ки М.Кастелс фардгароии шабакавиرو хусусияти асосии модели нави иҷтимоӣ меномад [9,с.153]. Сохтори нави иҷтимоӣ аз ҷониби афроде сохта мешавад, ки бар асоси ниёзҳо, арзишҳо ва афзалиятҳои худ дар шабакаҳо ҷамъ меоянд.

Дар китоби “Асри иттилоот: иқтисод, ҷомеа ва фарҳанг”, М. Кастелс [10] тағйирёбии соҳаҳои гуногуни мавҷудияти инсонро таҳти таъсири шабакаҳо таҳқиқ намудааст. Асоси тағйирот гузаштан аз иқтисодиёти саноатӣ ба иқтисоди ҷаҳонии иттилоотӣ мебошад, ки маҳсулот ва воситаҳои истеҳсолот дар он аз иттилоот иборат аст. Таҳлили муфассали ин тадқиқоти фундаменталӣ аз доираи ин кор берун аст, аммо бояд қайд кард, ки Кастелс на танҳо даҳҳо асарҳои соҳаи иқтисод, балки оморро ҳамчун пойгоҳҳои далел оварда, мавқеи афзоянда корпоратсияҳо ва созмонҳои фаромиллиро дар истеҳсолоти ҷаҳонӣ, молия ва бахшҳои технологияҳои иттилоотӣ нишон медиҳад. Дар иқтисодиёти нав шакли нави корхона, яъне корхонаи шабакавии «худбарномасоз, худидоракун, ки ба принципҳои ғайримутамарказ, иштирок ва ҳамгирӣ асос ёфтааст» [11,с.137], пайдо мешавад. Чунин корхона намунаҳои тағйирпазири ҳамкориҳои кормандон, ҳамкорӣ ва мутобиқшавӣ ба шароити доимо тағйирёбандаро талаб мекунад. Тағйироти иқтисодӣ боиси тағйирот дар сиёсат, фарҳанг ва сохтори иҷтимоӣ мегардад. М.Кастелс дар асари худ (1989), дар бораи ҳаракати доимии гардиши сармоя, технологияҳо, иттилоот, рамзҳо, ки дар атрофи онҳо муносибатҳои иҷтимоӣ инкишоф меёбанд, сухан меронад. Дар заминаи ин кор дар бораи дигаргуниҳо дар фарҳанг, ки Кастелс тасвир кардааст, таваккуф кардан зарур аст.

Тағйироти инқилобӣ дар технологияҳои иттилоотӣ боиси пайдоиши фарҳанги «маҷозияти воқеӣ» гардид. М.Кастелс онро ҳамчун низоме муайян мекунад, ки “дар он ҳуди воқеият (яъне мавҷудияти моддӣ/рамзии одамон) комилан ба тасвирҳои виртуалӣ, дар ҷаҳони тахайюлӣ, яъне ҷаҳоне, ки дар он инъикоси беруна на танҳо дар экран тавассути таҷриба паҳн мегардад, балки худашон таҷриба мешаванд, фаро гирифта шудааст” [10]. Низоми нави иртибототи шабакавӣ аз фард тақозо мекунад, ки пайваста ба он шомил шавад, ба мантиқи он мутобиқ шавад, вагарна ба ӯ таҳдиди канорагирӣ, хорич шудан аз ҷараёни иттилоот ва ширкат дар ҳаёти ҷомеаи шабакавӣ таҳдид мекунад. Фарҳанги “маҷозияти воқеӣ” бо интиқоли Интернет дастгирӣ карда мешавад, ки дар навбати худ он “барои паҳншавии фардгароии

онлайн ҳамчун шакли бартаридоштаи иҷтимоӣ бо кумаки муносиби моддӣ мусоидат менамояд” [9,с.157]. Қобилияти фард барои сохтани шабакаҳои муоширати иҷтимоии худ мувофиқи манфиатҳои шахсӣ, арзишҳо, ниёзҳо дастоварди даврони интернет нест. Аммо дар муҳити интернетӣ ин шабакаҳо дар ташкили муносибатҳои иҷтимоӣ, дар маҷмӯъ, аҳаммияти бештар пайдо кардаанд. Бо мурури замон, менависад Кастелс (ва мо инро имрӯз мебинем), шабакаҳо ба ҷамоатҳои маҷозӣ табдил хоҳанд ёфт, ки ҳамчун абзорҳои муҳимми ҳамгироӣ ва сафарбаркунӣ ҳамчун абзори ҷисмонӣ хоҳанд буд ва мо худро дар дохили як фазои “гибриди коммуникатсионӣ” хоҳем ёфт, ки дар он фазои воқеӣ ва фазои киберӣ дар иттиҳод мавҷуд хоҳанд буд. Бо вуҷуди ин, фард дар маркази ин сохтори нави иҷтимоӣ боқӣ мемонад, ки бо пайвандҳои худсоخت ихота шудааст. Дар робита ба ин, лоиҳаҳо дар соҳаи воқеияти афзоянда (augmented reality-AR) ҷолиб мебошанд, ки омезиши муҳити воқеӣ ва маҷозӣ, илова кардани объектҳои ҳаёли ба объектҳои моддӣ ва ҳамчун воқеият қабул кардани он, назаррас мебошанд. Технологияи AR ҳам дар соҳаҳои махсус истифода мешавад: дар тиб, дар таҷҳизоти низомӣ ва дар ҷойҳои ҷамъиятӣ: дар саноати бозӣ, дар ВАО, дар осорхонаҳо ва дар санъат.

Аз як тараф, воқеияти афзоянда дарки ашро амиқтар намуда, дар бораи он маълумоти бештар медиҳад. Масалан, дар ҳавопаймоҳои ҳарбӣ маълумоти парвоз ба шишаи пеш ё ба кулоҳи лётчик инъикос карда мешавад, ки ин имкон медиҳад, ки дар шароити мушаххаси ҷангӣ қарорҳо зудтар қабул карда шаванд. Аз тарафи дигар, воқеияти афзоянда шахсро ба таҷрибаи нав ғарқ мекунад ва ба ӯ он таҷрибаҳо ва эҳсосотеро пешниҳод мекунад, ки ӯ дар ҳаёти одӣ ба даст оварда наметавонад.

Ҷамоаҳо, ки дар муҳити маҷозӣ сохта шудаанд, аз ҷониби М.Кастелс “ҷамоаҳои интихобшуда” номида мешавад, зеро шахс метавонад мустақилона ҷой, вақт ва сифати муоширатро дар он муайян кунад. Ифодаи иҷтимоият чандири махсус пайдо мекунад, ки аз як тараф, озодии интихоби муошират ва амалҳои иҷтимоиро таъмин намояд, аз ҷониби дигар, метавонад боиси паст шудани фаъолияти шахрвандии субъектҳо ва пароканда шудани аудиторияи ҷаҳонии корбарон ба ҷамоатҳои маҳаллӣ ва сегментӣ гардад.

Албатта, мо наметавонем таъкид намоем, ки хусусиятҳои ҷомаҳои маҷозӣ, ки Кастелс тасвир кардааст, ҳақиқати баҳснопазир аст. Аз ҷумла, мунаққиди маъруфи назарияҳои ҷомаи иттилоотӣ Ф.Уебстер асари «Асри иттилоот»-ро яке аз муҳимтарин асарҳои даҳсолаҳои охир эътироф намуда, андешаҳои М. Кастелсро дар бораи нақши ҷомаҳои маҷозӣ «баҳснок» [11,с.142] мешуморад. Вай шубҳа дорад, ки таҷрибаҳои воқеӣ ва ҷомаҳои воқеӣ метавонанд дар маконе пайдо шаванд, ки дар он ҷо муошират бо паҳши мушак ба осонӣ қатъ карда шавад. Бояд гуфт, ки фаъолият ва рушди ҷамоаҳои маҷозӣ на ҳамеша аз доираи ҷаҳони шабакавӣ берун меравад. Баъзан онҳо ва ниятҳои онҳо маҷозӣ боқӣ мемонанд. Аммо, вазъияти баръакс низ имконпазир аст, ки ҷомаи воқеӣ аз ҳисоби пайвастании ҳамфикрони маҷозӣ ба он васеъ ва миқёси нав пайдо мекунад.

Ҳамин тариқ, ба назари мо, дар бораи дигаргуниҳои сифатӣ дар сохтори иҷтимоӣ, тавре ки М. Кастелс бар он муътақид аст, ҳанӯз суҳан гуфтан барвақт аст, аммо инкор кардан мумкин нест, ки ба шарофати муҳити шабакавӣ роҳҳои нави робитаи одамон бо ҳамдигар пайдо шудаанд.

Муқаррир: Самиев М.Ҷ. – профессори ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

- 1.Большц Н. Азбука медиа / Н. Большц. — Москва: Европа, 2011. — 136 с.
- 2.Dijk J. Van. The Network Society: Social Aspects of New Media / J. van Dijk — London, SAGE Publications. - 2006. — 267 p.
- 3.Хойслинг Р. Контексты и перспективы сетевой теории / Р. Хойслинг // Социальные процессы как сетевые игры. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории. -М.: Логос-Альтера, 2003. -192 с.
- 4.Кастельс М. Власть коммуникации /М. Кастельс. — Москва: Издательский дом НИУ ВШЭ. - 2016. — 564 с.
- 5.Лапкин В.В. «Человек политический» перед вызовами «infomodernity» / В.В. Лапкин, И.С. Семенов // Полис. Политические исследования. – 2013. – № 6. – С. 64 – 81.
- 6.Шилина М. Г. Медиа XXI века как объект исследования / Шилина, М. Г. Медиа XXI века как объект исследования / М. Г. Шилина // Медиаальманах. — 2009. — № 5. — С. 6–14. — Режим доступа: [Электронный ресурс]. http://www.mediaalmanah.ru/files/2009/2009_5.pdf
- 7.Cardoso, G. From Mass to Networked Communication: Communicational models and the Informational Society / G. Cardoso // International Journal of Communication. — 2008. — Vol. 2. — Pp. 587–630.
- 8.Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук // Вопросы философии. — 2008. — № 7. — С. 61–75.
- 9.Кастельс М. Галактика Интернета/ М. Кастельс — Екатеринбург: У-Фактория. - 2004. — 328 с.
- 10.Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. — Москва: ГУ ВШЭ.- 2000. — 608 с.
- 11.Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. — М.: Аспект Пресс. - 2004.- 400 с.

ЧОМЕАИ ШАБАКАВӢ ҲАМЧУН ҲАДАФИ НИҲОИИ РАҚАМИКУНОӢИ: ЧАНБАИ ФАЛСАФӢ-ИЧТИМОӢИ

Дар мақолаи мазкур раванди рақамикуноӢи ва таъсири он ба ташаккули чомеаи шабавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифт. Ба ақидаи муаллиф, тағйироти рақамӣ дар ин рӯзҳо як мавзӯи фаъолони баррасишаванда махусуб меёбад. Инсоният тақрибан 30 сол пеш ба компютеркуноӢии равандҳои чомеаи шуруъ намуда, аллакай дар ташкилотҳои худ фаъолиятҳои рақамиро амалӣ месохт.

Ин раванд оғоз гардид аз ташикили аввалан, каналҳои рақамӣ ё вебсайтҳо, ширкатҳои алоқа ва муштариёни онҳо. Пас аз он, равандҳои рақамӣ барои дастгирии ҳамкориҳои муштариён пайдо шуданд. Азбаски ҳадафҳои рақамии ширкатҳо зуд афзоиш ёфтанд, онҳо ба зудӣ ба гурӯҳҳои рақамии махсус барои идоракуноӢии каналҳои нави иҷтимоӣ ва мобилӣ ниёз доштанд. Ин ба созмонҳои имкон дод, ки маълумоти рақамиро дар бораи фаъолият ва ҳамкориҳои худ истифода баранд. Ширкатҳо бо муштариён, таъминкуноӢандагон ва дигар қонибҳои манфиатдор дарк карданд, ки онҳо дар шабакаҳои рақамӣ фаъолият мекуноӢанд. Барои беҳтар истифода бурдани миқдори зиёди иттилоот, ширкатҳо ба пайвасти кардани ҳамаи равандҳо ва дастгоҳҳо ба шабакаҳо шуруъ карданд. Бо дарназардошти раванди пайвастишавӣ ба интернет, ширкатҳои иртиботӣ ба усули пешбурди тиҷорат ва дигар фаъолияти инсон тавассути платформаҳои рақамӣ, ки ҳамаи бозигарони низомро мепайвандад, тамаркуз карданд. Дар натиҷаи раванди рақамикуноӢии фаъолияти инсоният падидаи нав, яъне чомеаи шабакавӣ ба вуҷуд омад.

Калидвожаҳо: рақамикуноӢи, чомеаи шабакавӣ, фазои маҷозӣ, технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, интернет, чомеаи иттилоотӣ, модернизми информатсионӣ

СЕТЕВОЕ ОБЩЕСТВО КАК КОНЕЧНАЯ ЦЕЛЬ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ФИЛОСОФСКО-СОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В данной статье рассмотрен процесс цифровизации и ее влияние на формирование общества. По мнению автора, в наши дни цифровизация считается активной темой. Человечество начало компьютеризировать процессы в обществе около 30 лет назад, и уже в своих организациях внедрило цифровую деятельность. Этот процесс начался с первоначального создания цифровых каналов или веб-сайтов, коммуникационных компаний и их клиентов. Затем появились цифровые процессы для поддержки взаимодействия с клиентами. Поскольку цифровые цели компаний быстро росли, им быстро понадобились специальные цифровые команды для управления новыми социальными и мобильными каналами. Это позволило организациям использовать цифровую информацию о своей деятельности. Компании с клиентами, поставщиками и другими заинтересованными сторонами осознали, что они работают в цифровых сетях. Чтобы лучше использовать большие объемы информации, компании начали подключать все процессы и устройства к сетям. Рассматривая процесс подключения к Интернету, коммуникационные компании сосредоточились на способе ведения бизнеса и другой деятельности человека через цифровые платформы, связывающие всех игроков системы. В результате процесса цифровизации человеческой деятельности возникло новое явление, а именно сетевое общество.

Ключевые слова: цифровизация, сетевое общество, виртуальное пространство, информационно-коммуникационные технологии, Интернет, информационное общество, информационный модернизм.

NETWORK SOCIETY AS THE FINAL GOAL OF DIGITALIZATION: PHILOSOPHICAL AND SOCIAL ASPECT

This article discussed the process of digitalization and its impact on the formation of society. According to the author, digitalization is considered an active topic these days. Mankind began to computerize the processes in society about 30 years ago, and has already introduced digital activities in its organizations. This process began with the initial creation of digital channels or websites, communication companies and their clients. Then came digital processes to support customer interactions. As companies' digital goals grew rapidly, they quickly needed dedicated digital teams to manage new social and mobile channels. This allowed organizations to use digital information about their activities and interactions. Companies with customers, suppliers and other stakeholders have realized that they operate in digital networks. To make better use of large amounts of information, companies have begun to connect all processes and devices to networks. In considering the process of connecting to the Internet, communication companies have focused on the way business and other human activities are conducted through digital platforms that connect all players in the system. As a result of the process of digitalization of human activity, a new phenomenon has emerged, namely the network society.

Key words: digitalization, network society, virtual space, information and communication technologies, Internet, information society, information modernism.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салимов Юсуфҷон Бахриддинович* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121 **Телефон:** +992901034010

Сведения об авторе: *Салимов Юсуфджон Бахриддинович* – Таджикский государственный педагогический университет, докторант Ph.D. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. **Телефон:** +992901034010

Information about the author: *Salimov Yusuffjon Bakhriddinovich* - Tajik State Pedagogical University, Ph.D. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 121. **Phone:** +992901034010

Мирниёзов А.Қ.

Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик
М.С.Осимӣ дар шаҳри Хучанд

Маърифат ва ҳудогоҳӣ яке аз унсурҳои асосии фарҳанги ведоии ориёӣ мебошад. Ориёӣҳо, ки тибқи сарчашмаҳои муътамади таърихӣ дар назди соҳили дарёҳои Сайхун ва Ҷайхун зиндагӣ мекарданд, бо сабабҳои гуногун қисме ба сарзамини Ҳинд муҳоҷират карда, он кишвар муқимӣ шуданд ва фарҳанги беназири ориёиро бо номи “ведаҳо” китобат намуда, маърифату ҳудогоҳиро асоси фалсафаи зиндагии худ қарор доданд ва маърифатро сабаби растагорӣ ва худшиносиро ба растагорӣ расидан ҳисобиданд. Дар китоби “Муҳоҷирати таърихии эронӣ ба Ҳинд” чунин зикр шудааст: «Усули кулӣ ва умдаи оини ведаиро, ки то садаи шашуми пеш аз милод дини роиҷи мардуми Ҳинд буд, муҳоҷирон ва ақвоми ориёӣ бо худ ба он диёр бурдаанд. Пас аз он ки дини ведоӣ ҳолати ифротӣ ба худ гирифт ва эҳтимолан василаи иқтидор ва султа гардид, оини ирфонии «Упанишадҳо» рӯ ба рушд ниҳод ва тағйироти умдае дар шеваи тафаккур ва сарнавишти фалсафаи Ҳинд паدید овард» [7, с. 54].

Фарҳанги ведоӣ, тибқи андешаи муҳаққиқон, тахминан дар ҳазораи шашуми қабл аз милод китобат шудааст. Вожаи “ведо” аз решаи «вид», яъне дониш ба латинӣ (vider) муштақ шудааст ва мурод аз он маърифат ва доноӣ мебошад [9, с.31].

Шоҳзода Муҳаммади Дорошуқӯ (1624-1659) ведаҳоро «вахӣи мунзал ва каломии осмонӣ» [2,5-6] қаламдод намуда, оид ба он тадқиқоти боарзиш ба анҷом расонидааст. Махсусан китоби “Упанишадҳо”, ки яке аз осори фарҳангӣ, фалсафӣ ва динии мардумони ориёинажоди Ҳинд мебошад, шоҳзода Муҳаммади Дорошуқӯ аз забони санскритӣ ба забони форсӣ тарҷума намудааст, ки бо номҳои “Сирри акбар” ва ё “Сирр-ул-асрор” маълум аст. Дар фарҳанги ведоӣ оид ба ёдгориҳои адабии Ҳиндустон, мифология, космология, муносибатҳои иҷтимоӣ маълумоти муҳим дода шудааст.

Китобҳои ведоӣ нахустин сарчашмаи афкори мардуми ориёинажоди Ҳинд мебошанд. Ин китобҳоро “шурутӣ” низ меноманд. Ин вожа ба маънои дониши масмуъ ва дар муқобили калимаи “самриттӣ” аст, ки мафҳуми он “дониши дар ёд монда” ё “илми маҳфуз”-ро ифода мекунад. Мақсад аз “шурутӣ”, илми мустақиме аст, ки сарчашмаи он хориҷ аз тафаккури башар буда, дар натиҷаи омӯختан ба даст наомадааст, балки дониши аз ҷониби Худованд нозилшуда мебошад. Манзур аз “самриттӣ” донишест, ки даст ба даст ва сина ба сина аз насл ба насли дигар интиқол ёфта, дарвоқеъ мероси муаллимони бостонӣ аст.

Донишманди Ҳинд Ауробиндо муътақид мебошад, ки Веданта, Пурана, Тантара, мактабҳои фалсафӣ ва динии бузурги Ҳиндустон буда, аз Ведаҳо сарчашма мегиранд [11,с.31].

Ба қавли Дориюши Шойгон “Сарояндагони “Упанишадҳо”, фарзонагон ва шунавандагони аҳкоми Ҳақ буданд, ки дар қаъри ҷангалҳои бикри Ҳинд хилват мегирифтанд ва ба ҳештанковӣ мепардохтанд. Ин даврони ҷангалнишиниро, ки бо

рисолаҳои “Ороникаҳо” оғоз гардид ва ба “Упанишадҳо” анҷомид, даврони донишгоҳи ҷангалӣ гуфтаанд” [10,с.97].

Таърихи тафаккури маънавии мардуми ориёинажоди Ҳиндро мусташириқони ведошинос ба ҷаҳор дастаи мухталиф тақсим кардаанд:

1. Давраи ведоӣ (аз 1500 то 600) қабл аз милод, ки бо баробари омадани ориёӣҳо аз Эронзамин ба Ҳинд оғоз мегардад. Ин давра густариши фарҳанг ва тамаддуни ориёӣҳо буда, дар он сурудаҳои «Ригведа», «Брахманаҳо» ва «Упанишадҳо» ба вучуд омадаанд. Ведошиносон онҳоро ба ҷаҳор давра тақсим менамоянд. Ин давра бо далели ривоҷ ёфтани ва густариши фалсафаи “карма морго” ё “тариқаи амал” номгузори шудааст.

2. Давраи ҳамосӣ (600 қабл аз милод то 200 баъд аз милод), ки дар он давра густариши “Упанишадҳо”-и аввалин, мактабҳои фалсафии Ҳинд ва ҳамосаҳои “Рамаяна”, “Маҳабхарата” ва мактабҳои равияи буддой, ҷайнӣ, шивой, вишнуй ва оини бҳактӣ раванқ ёфтаанд. Ин давра бо номи асри “ҷонона морго” ё тариқаи маърифат маълум мебошад.

3. Давраи сутраҳо баъди соли 200-уми милодӣ оғоз шудааст. Ин давраест, ки бисёре аз рисолаҳои фалсафӣ ба риштаи таҳрир даромадаанд.

4. Давраи мадрасӣ бошад, аз қарни дувуми милодӣ оғоз мегардад. Бисёре аз файласуфон ва ҳакимони ҳиндӣ ва буддой мутааллиқ ба ин давраанд. Шорехоне, аз қабиле Шанкара ва Раманҷи маъноҳои фарҳангӣ ва фалсафии бисёр амиқи фарҳанги ведоиро шарҳ додаанд, ки бунёди он то кунун дар оини ҳиндувон ба мисли як шоҳкори фарҳангӣ аз аҳаммияти фавқулодае бархӯрдор аст [14,с. 9-59].

Дар “Упанишадҳо” зикр мешавад, ки одамӣ имкони расидан ба маърифатро худаш дар натиҷаи ҷустуҷӯ кардан бояд пайдо кунад. Нависандагони ин осори ирфонӣ равшанзамироне буданд, ки онҳо дур аз ҳар гуна ғаразу таассуб ба ҷуз Ҳақ дар ҷустуҷӯи доной ва маърифат меҷӯшиданд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки мақсади асосии “Упанишадҳо” ин аст, ки наҷотбахшии маърифатро на танҳо дар ин ҷаҳон, балки дар ҷаҳони дигар низ бар одамӣ нишон диҳад, то одамӣ ба хубӣ фаҳм кунад, ки вусул ба Худо (Брахман) на фақат дар амал ва анҷоми аркони динӣ мебошад, балки онро дар маърифат ҳам метавон пайдо кард. Доктор Абдулхусайни Зарринқуб оид ба зарурати маърифат ишора намуда, зикр кардааст: “Бо вучуди он ки риёзат роҳи ба мақсад расиданро нишон медиҳад, наҷоти воқеии инсон ба риёзат нест, ба маърифат аст. Нафсоният вақте ба кулӣ решақан мешавад, ки инсон ба мадади маърифат ваҳдати хувияти “атман” ва “браҳман”-ро таҳқиқ бахшад” [3,с.18].

Чунончи, дар браҳмани сеवуми “Упанишадҳо” оид ба маърифати Худованд омадааст: “Ва он бузург аст ва ба равшаноии худ равшан аст ва сурати ӯ ба андеша дарнамеояд. Бо он ки аз ҳар латифе латифтар аст, ба назар дарнамеояд ва ӯ аз ҳар давре дуртар аст ва аз ҳар наздике наздиктар. Ноорифонро аз дур дуртар аст ва орифонро аз наздик наздиктар. Ӯро дар ҳуҷраи дили худ мебинанд” [2, с.233]. Шинохти Худованд дар “Упанишадҳо” танҳо ба воситаи маърифат ва дониши холис нишон дода шудааст. Чунончи: “Ӯро ба ҷашм натавон дид ва ӯро ба забон тавсиф натавон кард ва ӯро ба ҳеҷ ҳиссе дарнатавон ёфт ва ӯро ба риёзат ва аъмол натавон ёфт, ӯро аз гиёни (дониш) холис ва маърифати сирф метавон ёфт” [2,с. 233].

Аз мазмун ва муҳтавои “Упанишадҳо” маълум мешавад, ки ин асари фарҳангӣ дар шаклгирии таърихи ирфон ва маънавияти мардуми ориёнажоди Ҳинд таъсири бузург доштааст.

Оид ба таърихи навишта шудани “Упанишадҳо” дар байни муҳаққиқон андешаи ягона вучуд надорад, зеро бештари матнҳое, ки ба адабиёти Ҳинди бостон тааллуқ доранд, аз байн рафта, таърихи дақиқи ин матн аз имкон берун аст. Ҳамчунин, ба қавли муҳаққиқи рус А.Я. Сиркин, “муайян намудани жанри асосии “Упанишадҳо” низ кори чандон осон нест. Чунки он зиёда аз дусад асарро дар бар мегирад, ки яке аз ин асарҳо аз як саҳифа иборат бошад, дигараш зиёда аз сад саҳифа буда, ба тариқи назму наср навишта шудааст, ки он хусусияти ахлоқӣ, фалсафӣ ва маросими доро мебошад” [6, с.5]

Дар «Упанишадҳо» усули содаи расидан ба тавҳиди ноб ва мақому мартабаи инсонии комил ва бомаърифат нишон дода шудааст. Муҳимтарин масоили ирфонӣ ва фалсафӣ ба адабиёти ҷаҳон ва осори ирфонии мутафаккирони форсу тоҷик низ ба василаи адабиёти мардуми Ҳинд, аз қабили «Панчатантра» (Калила ва Димна), «Ҳитопадеша», «Маҳабхарата», «Рамаяна», «Баҳагавад гита», «Упанишадҳо» ва ғайра ворид шудааст. Бузургтарин асари ирфонӣ, ки шарҳу баррасии фарҳанги ведоиро дар бар мегирад, «Упанишадҳо» мебошад. Асоси фалсафаи фарҳанги ведоиро тарбияи инсонии комил ташкил медиҳад. Инсонии комило наметавон бе ҷисми солим, руҳи солим ва ақли равшан тасаввур кард. Аз ин рӯ, мардуми ориёнажоди сарзамини Ҳинд аз сифатҳои барҷастаи инсонии комил бархурдор буданд ва тавонистанд як фарҳанги беназиру волоеро барои башар ба мерос гузоранд. Ризозода Шафақ дар пешгуфтори “Гузидаи Упанишадҳо” менависад: “Дарвоқеъ аввалин хирадмандон ҳиндувон буданд, ки дар натиҷаи биниши хос ба як дастгоҳи ваҳдати орифона андешиданд ва он фикр аз тарафи ахлофи онон дар тури асрҳо дар он диёр пазируфта шуд ва дар ҳақиқат «Упанишадҳо» буд, ки ин асли муҳими фалсафиро матраҳ кард, ки заминаи тамоми тафаккурати фалсафиро ташкил дод» [4, с.60].

“Упанишадҳо” шомили рисолати мухталифе дар боби адаб, улуми калом, ирфон ва асоси фалсафаи ҳиндувон аст. “Упанишадҳо”-ро “веданта” ё “поёни ведаҳо” низ меноманд, зеро он мукамал буда, усораи таълимоти фалсафӣ ва тафсири ведаҳо мебошад.

“Упанишадҳо” дар радифи асарҳое қарор дорад, ки мазмуну муҳтавои он хеле рамзӣ буда, дарки мазмуни он басо душвор аст. Дар ин асари нодири фарҳангӣ масъалаҳои мухталиф, ба мисли шинохти маърифат аз қабили ҳастишиносӣ, худшиносӣ, худошиносӣ ва ғайраҳо матраҳ шудаанд.

Тибқи назари олимони ҳиндушинос, “Упанишадҳо” дар солҳои 700-ум то 600-уми қабл аз милод китобат шудааст. Олими Ҳинд Дас Гупто дар асоси илми забоншиносӣ ва таҳлилий мазмуни ботинии ин асари ирфониро ба ду давра, мутақаддим ва мутааххир тақсим намудааст. Аз назари Дас Гупта тахминан 112 Упанишад ба назму наср навишта шудааст. Муҳимтарин ҳақиқате, ки дар “Упанишадҳо” матраҳ шудааст, он пурсиш аз атман (руҳ, ҷон) мебошад. Атман ҳақиқате аст фанонопазир, ки сарчашмаи тамоми ҳақиқи ин ҷаҳони бевунёд аст. Ин ҳақиқати фанонопазир гоҳе атман ва гоҳе Браҳман (Худо) ва гоҳе дар бархе аз “Упанишадҳо” вучуд, адам ва сукут ҳам номида шудааст [14, с.45-70].

Ин пурсишҳо мазмуни фалсафӣ доранд. Ба мисли ин ки одамӣ аз кучо омадааст? Ба кучо меравад? Ҷойгоҳи ҳақиқии ӯ дар ин ҷаҳон чӣ гуна аст? Сарнавишти ӯ пас аз марг чӣ гуна хоҳад шуд? Инчунин, пурсишҳои дигаре ҳастанд, ки дар “Упанишадҳо” матраҳ машаванд.

Олими ведошиноси Ҳинд Радҳа Кришнан мазмуни ботинии “Упанишадҳо”-ро ба назар гирифта, таълими асроромези онро аз мукошифа ва шухуд тавсиф мекунад, на далел ва истидлол. Ӯ зикр мекунад, ки “мукошифот дар “Упанишадҳо” бештар диди орифона дорад, на файласуфона” [5,с.47].

Маърифат бори нахуст ҳамчун роҳи расидан ба начот дар фалсафаи Ҳинд дар фарҳанги ведоӣ матраҳ шудааст. Чунки асли фарҳанги ведоиро маърифат ва ҳикмат дар бар мегирад ва он касоне ҳаким ва ориф маҳсуб меёбанд, ки аҳком ва ҳақоқиқи фарҳанги ведоиро фаҳм карда тавонанд [12,с.4-7].

Пас аз ведаҳо маърифат дар “Упанишадҳо” баррасӣ гардидааст. Чунки “Упанишадҳо” сарчашмаи бозғатимоди маърифат мебошанд. Албатта, амал оид ба расидан ба мақоми маърифат аҳаммияти калон дорад, вале солиқ, то ки ба маърифат бирасад, бояд пеш аз ҳама ботини худро аз хоҳишҳои нафсонӣ пок созад, то ҳақиқати фанонопазирро дар даруни ҷони худ пайдо кунад ва қалбаш таҷаллигоҳи ишқ ба атман гардад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки дар “Упанишадҳо” амал заминасози зуҳури маърифат аст. Маърифат дар “Упанишадҳо” ба ду навъ ҷудо мешавад: якум маърифати бартар ё маърифати ботинӣ. Дувум, маърифати фурӯтар, ё маърифати зоҳирӣ. Маърифати фурӯтар маърифате аст, ки аз тамоми улуми таҷрибавӣ ҳосил мешавад ва он маърифати муқаддасест, ки бо лаззатҳои нопойдори дар ин ҷаҳон марбут буда фароҳам меояд. Бар ин асос, ҳатто ведаҳо низ дар радифи маърифати фурӯтар қарор мегиранд. Масалан, дар “Упанишадҳо” ҳикояи рафтани фариштагон ба назди Праҷопоти ва талаби маърифат намудани онҳо сухан меравад. Чунки ҳар кас лаёқат ва шоистагии расидан ба маърифати атманро надорад. Дар ин ҳикоя Праҷопоти маърифат ба атманро ба ин ҷиҳат ба фариштагон меомӯзад, ки лаёқат ва шоистагии дарки онро доранд. Аммо ба шаётин ҳамон чизеро меғӯяд, ки хоҳиши онҳо буд. Чунки онҳо маърифат ба ҳамин ҷисми хокиро маърифат ба атман меҳисобиданд [2,с.6-10].

Маърифати дигар дар “Упанишадҳо” маърифат ба атман ё маърифати бунёдии ҳақиқати ҳастӣ аст, ки “маърифати бартар” ном дорад. Ин маърифат аз маърифат ба ҳақиқати фанонопазир марбут мебошад. Ҳақиқате, ки бо он ношунда шунда мешавад, ноандешида ба андеша меояд ва идрокнашуда идрок мешавад. Ин намуди маърифат ба маърифати бунёдӣ ё ҳикмати ҷовидонӣ низ тавсиф меёбад.

Дар “Упанишадҳо” ба маърифат аз ду зовия назар карда мешавад: аввал илму дониши расмӣ ва зоҳирӣ аст, ки ҳақиқати аслии ашӯро идрок ва кашф менамояд. Дувум, на илму дониши зоҳирӣ, балки мартабаи волотар аз тафаккури ақлӣ аст, ки “шухуд” ном дорад.

Тибқи таълимоти “Упанишадҳо”, касе метавонад аз шухуд, ки ошкор шудани ҳақиқат дар дил, мушоҳидаи ҳақ дар замир мебошад, бархӯрдор шавад ва ба таҳқиқ барояш равшан мегардад, ки нафси ӯ (атман, руҳи фардӣ) бо Браҳман (Худованд) якка ва ягона аст.

Касе, ки ба ин мартаба аз маърифат расад, шодии ҷовидониро дар тафаккур ва вучуди хеш мушоҳида мекунад. Чунончи, дар “Упанишадҳо” омадааст: Яҷания

Валакия ба ҳамсараш Майтария мегӯяд: “Маърифат ба атман сарчашмаи тамоми шодиҳост, ки бунёди ҳақиқати вучуди одамист. Яъне, он ҷо ки ҳама чиз ба шахсияти инсон яке мешавад ва одамӣ фақат ҳештани худро мебинад, на чизи дигарро” [14,с.286].

Дар ин матн худшиносии инсонии ориф ба мушоҳида мерасад. Бинобар ин, наҷот иборат аст аз як навъ таҳаввули шинохти маърифат, ки дар асли тафаккур руҳ медиҳад, на дар дунёи моддӣ.

Дар “Упанишадҳо” солике, ки аз худуди ақл ва тафаккур фаротар равад ба доноӣ расида, аз натиҷаи неку бади амали худ гузар мекунад. Аммо касе, ки дар мартабаи тафаккури ақлӣ аст, чун аз доноӣ бенасиб бошад, назар бар осор ва натоиҷи аъмол дорад. Чунки кас бар асоси гузориши “Упанишадҳо” дар торикии азим фурӯ рафта, бе он ки дар талаби таҳзиби нафс бошад, аз рӯи тақлид сухани тавҳид ва маърифат бар забон меронад. Маърифат ба атман, ё маърифати бартар чӣ тавр ба даст меояд? Ба таъбири дигар, одамӣ барои вусул ба маърифат ба атман бояд чӣ кор кунад ва аз чӣ умуре бояд иҷтиноб варзад, то битавонад дар жарфои ҷони хеш ба наҷот даст ёбад.

Маърифат ба атман, тибқи тафсири “Упанишад”, замоне дар ҷони одамӣ ба зуҳур мерасад, ки аз дил хоҳишҳои нафсониро дур кунад ва фаҳм кунад, ки атман ҳамон Браҳман аст.

Дар “Упанишадҳо” гуфта шудааст, ки одамӣ барои вусул ба маърифат ба атман бояд аз анҷоми амалҳои нодуруст дурӣ варзад ва дили худро аз тамоилот ва унсурҳои шароратомез, пок кунад, то битавонад ба маърифати бартар даст ёбад. Ин аносири шароратомез ба мисли: талаби дунё, сухан гуфтан аз аҳкоми ведоӣ барои касоне, ки маърифат надоранд, бадгӯӣ, дурӯғ, бухтон, ғайбат, дуздӣ, роҳзанӣ, тақлид аз дигарон, беэҳтиромӣ ба раият, муртакиби гуноҳи кабира шудан, афсунгарӣ, безътиқодӣ ба охират ва хилофи фарҳанги ведоӣ амал кардан, одамиро аз расидан ба маърифат бозмедоранд ва ҳамчун ресмоне ӯро дар банди худкомӣ ва ҷаҳолат ниғаҳ медоранд.

Дар “Упанишадҳо” ба ин нукта муқарраран таъкид мешавад, ки инсон наметавонад аз тариқи ҳаввос ва хондани матни муқаддас он ҳақиқати фанонопазирро фаҳм ва маърифат кунад. Мазмуни ин баҳсро “Упанишадҳо” дар зимни қиссаи рафтани ҳаввос ва дил назди Праҷапотӣ, ки аз мо кадом зӯртар аст, нишон медиҳад. Дар идомаи ҳамин достон Праҷапотӣ ба Ҳаввос ёдовар мешавад, ки маърифат ба атман ё маърифат ба нафс, яъне парана ё ҷон аз ҳамаи аъзо ва ҳаввоси одамӣ бештар аҳамият дорад [2,с.1-7].

Дар ин пурсиш матраҳ мешавад, ки оё наҷот дар “Упанишадҳо” дар ҳамин ҷаҳон ва дар ҳамин зиндагӣ руҳ медиҳад, ё ин ки баъд аз зиндагии кунунӣ дар он дунё ба амал меояд?

Аз назари “Упанишадҳо” касе, ки ба маърифат восил шуда, ба мартабаи “ҷевана мукти” расидааст, яъне касе, ки дар ҳамин ҷаҳони ҳокӣ ба озодӣ мерасад, ӯ аз банди гирифториҳои ин ҷаҳон озод мешавад.

Пас наҷот дар “Упанишадҳо” як чизи дастнорас нест, ки баъд аз ин зиндагӣ имконпазир бошад, балки шинохти маърифат метавонад дар ҳамин ҷаҳони ҳокӣ ҳам барои одамӣ муяссар шавад. Чунончи, дар “Упанишадҳо” омадааст: “Маърифат шинохтани худ аст ва растагорӣ расидан ба худ” [2,с.191].

Шореҳони мутун ва адабиёти упанишадӣ бар ин боваранд, ки солиқ, ки дар шинохти атман кӯшиш мекунад, дигар дар қайду банди ин ҷаҳон нест ва ба умури дунявӣ дилбастагӣ надорад, зеро дилбастагӣ ба ин дунё дар анҷоми амали нек монеа эҷод мекунад.

Тибқи фалсафаи “Упанишадҳо”, маърифати фурутар дониши инҷаҳониро ба одамии меомӯзад, на маърифат ба атманро ва донише, ки ба ҷаҳони маҳсус марбут бошад, донишест мубтанӣ бар ваҳму хаёл, ки худ ҳичоби ин ҷаҳон аст. Ин дар ҳолест, ки дар мақоми маърифати бартар солиқ ҳақиқатро аз тариқи қалби худ дарк мекунад ва чун ба доноӣ мерасад, ҳеч ниёзе ба улуми расмӣ наместонад.

Бинобар ин, маърифати бунёдӣ ё маърифат ба атман дар “Упанишадҳо” он навъ маърифатест, ки сарчашмаи маҳз ва ҳақиқати тафаккур ҳисобида шудааст.

Касе, ки битавонад дар умқи ин мартаба аз тафаккури қалбӣ фуру равад, озод гашта, асири ҳеч ранг намегардад. Ончунон ки на аз ранҷ музтариб мегардад ва на аз шодӣ ба ҳаяҷон меояд.

Дар матн ва адабиёти ирфонии Ҳинд мушаххасҳои маърифат ба атман, ки аҳаммияти наҷотбахшӣ дорад, ба шарҳи зер тафсир шудааст: фурутанӣ, ростӣ, надоштани хушунат, шикей, шарофат, хидмат ба гуру (устод), покии қалб, субот дар амал ва таҳзиби нафс ва ғайра. Ҳар навъ дониш наметавонад одамиро дар роҳи расидан ба наҷот ёри расонад, зеро ҳар гуна дониш аҳаммият ва арзиши наҷотбахшӣ надорад.

Бино ба маълумоти “Упанишадҳо”, соҳибони маърифати фурутар касоне ҳастанд, ки дар печу хамаи андешаҳои беҳуда саргардонанд. Ин дар ҳолест, ки натиҷаи маърифати бартар дар “Упанишадҳо”, раҳӣ аз хоҳишҳои нафсонӣ ва шӯри худхоӣ аст. Ҳамин мартабаи маърифат мебошад, ки аҳаммияти фарҷомшинохтӣ дорад. Аз ин ҷо метавон гуфт, вусул ба мукшӣ (наҷот) дар “Упанишадҳо” як навъ таҳаввули маърифатшиносӣ аст, на вучудӣ.

Дар “Упанишадҳо” маърифати бартар бо вежагӣ ва мушаххасӣ, яъне доноӣ ва равшанӣ ҳамроҳ аст, ки тамоми улум ва донишҳои дигар дар баробараш безътибор ва беаҳаммият мебошанд.

Маърифати фурутар ҳамон дониши зоҳирӣ аст, ки дар “Упанишадҳо” бо вожаи раҷас (rajas), яъне шӯру худхоӣ ва “тамас” (tamas), яъне нооромӣ ва беқарорӣ ҳамроҳ аст, ифода меёбад [14,с.555]. Касе, ки аз ин мартабаи дониши козиб бархӯрдор бошад, барои ҳамеша асири ваҳму хаёл, ҳирс, ошuftагӣ, шӯру худхоӣ ва ҳаввоси зоҳирӣ гашта, атманро ҷудо аз браҳман медонад.

Пайравони маърифати фурутар, ки соҳиби дониши фурутар мебошанд, дар “Упанишадҳо” ба нобиное ташбеҳ шудаанд, ки дасти нобиноеро мегиранд. Ҳамчунин, мутун ва адабиёти упанишадӣ пайравони маърифати фурутарро, ки илмашон тақлидӣ аст, ба зани нозо ташбеҳ мекунад, ки дар ниҳоят аз зиндагии худ маҳрум ва бенасиб хоҳад монд.

Пас, маърифати фурутар наметавонад одамиро наҷот бахшад. Чунки натиҷаи он шакку шубҳа ва ваҳму хаёл аст. Ба ҳамин далел, “Упанишадҳо” ошкоро одамиро дар ин ҷаҳон ба қаламрави фаросӣ ақл ва тафаккури ақлӣ фаро мехонад. Барои он ки ваҳму хаёл бино ба гузориши “Упанишадҳо” одамиро фиреб медиҳад ва

маърифати соликро тира месозад. Аз ин рӯ, солик барои вусул ба наҷот бояд аз муршиде, ки дар арсаи сулук ошноост, пайравӣ кунад [5,с.52].

Дар “Упанишадҳо” пайравони маърифати фурӯтар (дониши зоҳирӣ) дар ҳақиқат бенасиб аз маърифат тавсиф мешаванд. Аз ин ҷиҳат, дар “Упанишадҳо” касе, ки аз дониши зоҳирӣ бархӯрдор бошад, ба мисли ин аст, ки кас дарахти саршор аз меваро ба фарде нишон бидиҳад ва аз ӯ бихоҳад, ки дар зери ин дарахт нишаста, аз сояи он баҳраманд шавад, вале он шахс аз сабаби нодонӣ дарахти пурмеvaro гузошта, дар зери буттаи бесоя бошад.

Дар “Упанишадҳо” маърифати бартар ба офтоб ташбеҳ шудааст, ки ба дигарон нур мебахшад. Ба ҳамин далел қодир аст, ки дигаронро ҳам аз парешониҳо ва торикиҳо ба равшании илму маърифат бирасонад. Метавон гуфт, ки ин мартаба аз маърифат, ки ҳамон илми таҳқиқӣ аст, бунёди ҳама гуна маърифат мебошад.

Хулоса, бар асоси таълимоти “Упанишадҳо” касе, ки ғайр аз ин маърифати наҷотбахш дар ҷустуҷӯи ҳақиқати дигар бошад, гумшуда ва нобинос дар шаби зулмонӣ аст, ки харгиз умеди наҷотро надорад. Тибқи таълимоти “Упанишадҳо” тамоми умур ва ҳақиқат аз таҷаллиёти атман (руҳ) мебошад. Ҳамин атман аст, ки имрӯз бештар аз ҳама дар вучуди мо ба фаромӯшӣ расидааст ва мо аз вучуди истеъдодҳои нодирӣ дарунии хеш беҳабарем. Аз ин ҷо таҳқиқоти мазкур як навъе бухрони маънавии ҷаҳони имрӯзаро нишон медиҳад, ки аз сабаби дур мондан аз маърифати дарунӣ, яъне хештаншиносӣ инсоният ба мушкилоти печида рӯ ба рӯ шудааст. Танҳо худшиносӣ аст, ки инсонро ба асли худ мепайвандад ва аз тамоми бадбахтиҳо раҳой мебахшад. Чунки Худованд тамоми истеъдодҳои нодирро барои инсон додааст ва он танҳо дар натиҷаи хештаншиносии инсон зоҳир мешавад.

Асоси таълимоти фалсафаи “Упанишадҳо” дар он аст, ки худогоҳӣ, худшиносӣ ва расидан ба маърифатро ба одамӣ нишон медиҳад ва меомӯзад. Башар, ки дар ин аср гирифториҳои зиёд ба мисли бухрони маънавий, сиёсӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва ғайра дар тамоми соҳаҳои ҳаёт дорад ва ӯро дар як вартаи ҳалокатбори номаълум қарор додааст, возеху равшан нишон медиҳад, ки танҳо худшиносӣ, худогоҳӣ, дониши бартар ва сулҳу ваҳдати олами инсонӣ башариятро аз ин балоҳо наҷот дода, роҳи росто барояш муайян мекунад.

Муқарриз: Маллаева М.А.- н.и.ф., дотсенти ДПДТТ ба номи академик М.С.Осимӣ

АДАБИЁТ

1. Бонгард – Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация /Г.М. Бонгард – Левин.- М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993.-320 с.
2. Дорошукӯх Муҳаммад. Сирри акбар. – Техрон:1390. – 342 с.
3. Зарринқӯб Абдулхусайн. -Техрон: Амири Кабир, 1387 – 316с.
4. Шафақ Ризозода. Гузидаи Упанишадҳо. –Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1367. – 480 с.
5. Радҳа Кришнан.Таърихи фалсафаи Шарқ ва Ғарб / Кришнан Р. Тарҷумаи Хусрави Ҷаҳондорӣ. Ҷ.1.Чопи 2. -Техрон: Интишороти илмӣ–фарҳангӣ. (Бо забони форсӣ).
6. Сыркина. А.Я. Упанишады в 3-х книгах. Книга 1/ А.Я. Сыркина. Перевод, предисловие и комментарии. –Москва: Наука, 1992.
7. Фарҳанги иршод. Муҳочирати таърихии эронӣ ба Ҳинд. Таълифи Пажухишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ. –Техрон, 1379. -238 с.
8. Чалолиддин Балхӣ. Гузидаи ғазалиёти Шамс / Балхӣ Ҷ. Бо кӯшиши доктор Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ. Интишороти байналмилалии Алхудо, 1372.
9. Шойгон Дориюш. Адён ва мактабҳои фалсафии Ҳинд. – Ҷ.1.Чопи 2./ Дориюш. Ш. – Техрон: Амири Кабир, 1356.- 430с.

10. Шойгон Дориюш. Адён ва мактабҳои фалсафии Ҳинд / Дориюш Ш. Ҷ. 2. Чопи 2.- Техрон: Амири Кабир, 1356. -979с.
11. Шри Ауробиндо. Веды, Упанишады, Бахагвад гито / Ауробиндо Ш. «Адити». 2009.
12. Dasgupta. S., 1973, A History of Indian philosophy, Vol 1& 2& 3& Cambridge: Motillal Banatsidass Publishers.
13. Dasgupta., 1996. Hindi Mysticism, Cambridge: Motilal Banarsidass.
14. Rahakrishnan.s., 1991, Indian Philosophy. Vol 1 & 2, Oxford: Oxford University Press.
15. Ramanuja., 1969, The Guta Bhashya, Translated into English by M. R.

НАҚШИ МАЪРИФАТ ВА ХУДОГОҲӢ ДАР “УПАНИШАДҲО”

Маърифат ва ҳудогоҳӣ чун мавзӯи асосии фалсафа дар Упанишадҳо мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Баён гардидааст, ки Упанишадҳо шарҳи фарҳанги ведоӣ мебошад. Аз ҷониби Муҳаммади Дорошукӯх ба тарҷумай “Упанишадҳо” бо забони форсӣ ишора шудааст. Баён гардидааст, ки маҳз мардуми ориёинажоди Ҳинд фарҳанги беназири ведоиро асос гузоштаанд. Оид ба нақши асосӣ доштани маърифат ва худшиносӣ дар ҳаёти мардуми ориёинажоди муқими Ҳинд маълумот дода шудааст. Зикр шудааст, ки ин асарҳо мероси мардумони ориёинажоди муқими Ҳинд буда, бо забони санскритӣ навишта шудаанд. Аз сарчашмаҳои муътабар оид ба муҳоҷирати мардуми ориёинажод ба сарзамини Ҳинд маълумот дода шудааст. Махсусан, маърифат ва ҳудогоҳӣ ва аҳаммияти он ифода ёфтааст. Шинохт ба **атман** ва **браҳман** ҳамчун худшиносӣ ва ҳудогоҳӣ таҳлил гардидааст. Худшиносии инсон дар натиҷаи шинохти неруи дарунии худ ва ҳештаншиносии ӯ нишон дода шудааст. Роҳҳои маъно бахшидани худшиносӣ ба зиндагии инсон ва начоти ӯ аз бухронҳои сиёсиву маънавӣ ифода ёфтаанд. Таъсиргузор будани “Упанишадҳо” дар ташаккули таърихи ирфон ва маънавияти мардуми ориёинажоди Ҳинд баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: маърифат, ведаҳо, “Упанишадҳо”, худшиносӣ, тафаккур, маънавиёт, фарҳанг, атман, браҳман, шрути.

РОЛЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ И САМОСОЗНАНИЯ В УПАНИШАДАХ

Просветление и богопознание как основная тема философии анализируются в Упанишадах. Утверждается, что Упанишады являются объяснением ведической культуры. Мухаммад Дарошукӯх сослался на перевод «Упанишад» на персидский язык. Утверждается, что именно люди индийской расы основали уникальную ведическую культуру. Знания и самосознание играют важную роль в жизни коренных жителей Индии. Упоминается, что эти произведения являются наследием арийского народа, проживающего в Индии, и написаны на санскрите. Сведения о переселении арийского народа на землю Индии даны из достоверных источников. В частности, о просвещении и благочестии и их значении. Признание атмана и брахмана анализируется как самопознание и богопознание. Самосознание человека проявляется в результате осознания его внутренней силы и его самопознания. Высказываются пути придания смысла жизни человека и спасения его от политического и нравственного кризиса. Обсуждается влияние «Упанишад» на формирование истории знания и духовности древнеиндийского народа.

Ключевые слова: просвещенные, Веды, Упанишады, самопознание, мышление, духовность, культура, Атман, Браҳман, Шрути.

THE ROLE OF EDUCATION SELF-CONSCIOUSNESS OF UPANISHADS

Knowledge and self-consciousness, as the main subject of philosophy, were analyzed in the Upanishads. It has been stated that the Upanishads are description of the Vedic culture. Persian translation of the Upanishads is mentioned by Mohammad Darashukukh. The Aryan people of India are said to have founded a unique Vedic culture. The essential role of knowledge and self-knowledge in the life of the Aryan people living in India is given. It was mentioned that these works are the legacy of the Aryan people living in India and were written in Sanskrit. Information about the resettlement of the Aryans in India was obtained from reliable sources. In particular, knowledge and self-awareness and their importance were shown. The knowledge of Atman and Brahman has been analyzed as self-knowledge and self-consciousness. Self-knowledge of a person is shown as a result of the knowledge of his inner strength and his self-knowledge. Ways have been found to give meaning to self-knowledge in a person's life and save him from political and spiritual crises. The influence of the "Upanishads" on the formation of the history of mysticism and spirituality of the Aryan people of India is considered.

Key words: enlightenment, Vedas, Upanishads, self-consciousness, thinking, spirituality, culture, Atman, Brahman, Shrutii.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирниёзов Абдухолик Қудратович* - Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ дар шаҳри Хучанд, муаллими калони

кафедраи забони давлатӣ ва ҷомеашиносӣ. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Раҳмон Набиев, 29/1. E-mail: anjuman-irfan@mail.ru. Телефон: +992 92 883-32-11

Сведения об авторе: *Мирниёзов Абдуholик Кудратович* - Политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М.С.Осими в городе Худжанде, старший преподаватель кафедры государственной политики и социологии. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Рахмона Набиева, 29/1. E-mail: anjuman-irfan@mail.ru. Телефон: +992 92 883-32-11

Information about the author: *Mirniezov Abdukholik Kudratovich* - Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after Academician M.S.Osimi in Khujand, Senior Lecturer of the Department of Public Policy and Sociology. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Rahmon Nabiev Avenue, 29/1. E-mail: anjuman-irfan@mail.ru tel. +992 92 883-32-11

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:371.15.1

КЛАССИФИКАЦИЯ УПРАЖНЕНИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ВЫРАБОТКИ РЕЧЕВЫХ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ

Аишурова Ш.К., Шукурова Ш.Дж.

Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава

В каждой науке как области человеческого познания действительности, когда возникают новые проблемы, появляется необходимость пересмотра используемых и поиска новых средств для адекватного решения проблем: это диктуется диалектикой развития науки. Высказанное положение в равной мере относится к методике преподавания русского языка в национальной школе как науке, в частности, к классификации упражнений, совершенствованию их типологии в связи с новым содержанием образования и требованиями дальнейшего улучшения методов обучения.

Для каждого периода развития методики преподавания языков, каждого метода обучения характерно «стремление придать упражнениям целенаправленный характер» [7, с.101]. В последнее время и в методике преподавания русского языка в национальной школе уделяется значительное внимание разработке системы упражнений, соответствующей целям обучения и уровню развития науки. И это понятно, потому что, по общему признанию психологов и методистов, система упражнений является основным компонентом учебника и учебного процесса, и эффективность усвоения языка, управление этим процессом задается системой упражнений.

Однако, несмотря на то, что в последнее десятилетие лингвистика, психолингвистика и психология речи предоставляют в распоряжение методики определенные научные данные о структуре произведений в устной форме речи вообще и разговорной в частности, о функционировании языковых средств, о закономерностях формирования языковой компетенции и способности на втором, неродном языке, о становлении первичных умений, навыков и сложных умений, о механизмах программирования и порождения речи, о том, как человек говорит и как он усваивает неродной язык, - в методике нет единого подхода к разработке и классификации типов и системы упражнений. Это говорит о том, что проблема методической переработки и преобразования данных соприкасающихся наук и разработка типов упражнений весьма сложна и недостаточно исследована.

Коммуникативные упражнения являются наиболее эффективным путем выработки речевых навыков и умений в силу следующих их особенностей: во-первых, они являются показателем спонтанного, свободного владения речью, во-вторых, имеют воспитательную и познавательную ценность, в-третьих, в процессе формирования коммуникативных умений одновременно отрабатываются и орфоэпические, и грамматические, и орфографические навыки [2, с.268].

Ценность использования коммуникативных упражнений в целях развития интереса к овладению навыками речи на втором языке заключается в том, что приближение обучения к жизненной практике убеждает обучаемых в практической значимости материала обучения. Кроме того, организация учебного процесса при коммуникативном обучении носит не шаблонный характер, каждый раз в учебный процесс привносится что-то новое. Поэтому осознание радости познания при каждом успешном совершении речевого акта доставляет обучающимся интеллектуальное удовольствие, так как приближает к достижению основной цели обучения второму языку – к умению совершать акт коммуникации на этом языке.

«Для коммуникативной деятельности характерна окрашенность реплик собеседников тем чувством, которое является причиной акта коммуникации, его

стимулом. При выполнении большинства упражнений из учебников таких стимулов у учащихся нет. Это, естественно, не может не сказаться на успехах в усвоении устной речи» [1, с.56]. Психология речи и психолингвистика в настоящее время лишь объясняют в меру своих возможностей механизмы формирования языковой способности, последовательность и особенности становления умений и навыков иноязычной речевой деятельности. И установление определённого соотношения между речевыми умениями и навыками и соответствующими типами упражнений, разработка типологии упражнений – задача методической науки, а не психологии речи.

Для выполнения коммуникативных упражнений требуется наличие определенных языковых знаний, и поэтому полностью построить обучение на коммуникативных упражнениях невозможно, хотя сторонники коммуникативного направления в обучении предлагают свои варианты построения такой системы обучения. Но выработку языковых умений легче осуществлять в процессе решения коммуникативных задач. В этом случае можно организовать следующим образом: сначала фразы продуцируются по аналогии с образцом, при этом сознание говорящего направляется непосредственно на выражение мысли в соответствии с коммуникативной задачей. Затем в результате выполнения целого ряда аналогичных задач необходимость опоры на образец отпадает, а последовательная многократная повторяемость однотипной грамматической формы в разных речевых ситуациях обеспечивает соответствующий навык [2, с.267].

В методике принято выделение типов упражнений:

- а) по уровням языка (фонетические, лексические, грамматические, стилистические и др.);
- б) по видам речевой деятельности (в слушании, говорении, чтении, письме);
- в) по характеру работы или способу выполнения, классификации языковых явлений (выписывание языковых единиц, составление предложений, дописывание слов, их форм, преобразование предложений, запись под диктовку, пересказ содержания, прочитанного и т.д.);
- г) по месту выполнения (классное, домашнее) и др.

Выделив и разграничивая упражнения и по другим частным критериям, эта классификация может быть продолжена, например, индивидуальные и групповые, обучающие и контрольные и т.д. Классификация упражнений по указанным частным признакам не вызывает споров. Отсутствие единого подхода, общего типологического критерия обнаруживается и при классификации упражнений, учитывающих особенности процесса усвоения неродного языка, стадийность в формировании речевых умений и навыков, соответствующих ступеням учебной деятельности учащихся, т.е. уровням овладения языковым материалом, «формирования типов двуязычия» [5, с.39.]. Одни учёные выделяют упражнения языковые и речевые (И.В. Рахманов, М.Г. Хайруллина, Л.М. Гайдарова и др.); другие аналитические и конструктивные (А. Петраков) или аналитические и синтезирующие (А.Е. Супрун), некоммуникативные и коммуникативные (Э.П. Шубин), пассивные и активные (А.П. Величук, О.Я. Прик), доречевые и речевые (М.С. Ильин), подготовительные и речевые (И.Д. Салистра), подготовительные и основные (Ч. Бедалов).

Разнообразие и выделение типов упражнений объясняется не только различиями терминологического порядка. В основе классификации типов упражнений лежат разные критерии. До недавнего времени основным критерием выделения и разграничения типов упражнений был критерий лингвистический – противопоставление, разграничение (наряду с признанием их единства) языка и речи и теоретическая предпосылка, что усвоение знаний о строе языка и совокупности языковых средств является основой для выработки речевых умений и навыков. Отсюда выделение упражнений языковых и речевых. К данной классификации примыкают типы упражнений, обозначаемые терминами «пассивные-активные», «подготовительные-речевые», «аналитические-синтетические», «некоммуникативные-коммуникативные», «доречевые-речевые»,

«неситуативные-ситуативные» и т.д., выделяемые на основе оппозиции «ещё не речь-речь» [4, с.91.]. Терминологическое разнообразие в классификации типов упражнений, встречающееся в методической литературе, часто вызывает недоумение в педагогической среде, неверно ориентирует учителей при осмыслении ими специфики, целей и задач курса русского языка в национальной школе, особенностей формирования речевых умений и навыков, при выборе соответствующих упражнений заданий, т.е. выборе средств обучения.

Членение упражнений на языковые и речевые продолжает сохраняться в системе упражнений учебников и учебных пособий. При этом считается необходимым предварительное введение языковых упражнений, посредством которых учащиеся осмысливают и запоминают определенный языковой материал, его значение и форму вне условий речевой коммуникации, опираясь на соответствующее правило. Речевые упражнения, следующие за языковыми, направлены на актуализацию изучаемого языкового явления, на формирование умений «мобилизовать усвоенный языковой материал в целях осуществления языковой коммуникации [4, с. 94.].

В последнее время стало ощутимым, что данная классификация упражнений не удовлетворяет потребностей практики обучения, не соответствует уровню развития соприкасающихся с методикой наук. Следует согласиться с мнением тех специалистов, которые доказывают уязвимость деления упражнений на языковые и речевые и считают такое противопоставление вообще неправомерным [7, с.111]. Недостатки и внутренние противоречия этой типологии упражнений проявляются в следующем. Деление упражнений на языковые и речевые, их противопоставление приводит к разрыву, нарушению органической связи между упражнениями этих типов по времени, в характере учебных действий с языковым материалом. Учебные действия с языковыми упражнениями, целью которых является отработка изолированных явлений языка, не характерны для речевой деятельности в целях общения, а речевые упражнения предусматривают учебные действия по комбинированию разнородного языкового материала в естественных актах коммуникации. При этом происходит разграничение задач овладения средством общения (языковым материалом) и задач овладения процессом общения. Последние являются более сложными и трудными, чем первые. Даже очень большой объем учебных действий с языковыми упражнениями не снимает трудностей перехода к синтезированию, потому что восприятие, осмысление, воспроизведение материала, с одной стороны, и порождение речи, с другой, - это действия, связанные с психическими процессами разного плана.

При неверной трактовке дидактического принципа сознательности значительно повышается удельный вес языковых упражнений, что приводит к формально-семантическому подходу в изучении языковых явлений и теоретической направленности преподавания. В результате изучаемый язык предстаёт перед обучающимися, прежде всего, как объект и результат познавательной деятельности, а не рассматривается в динамике его реализации в целях коммуникации. Такой подход нашел отражение и в содержании учебников русского языка для таджикской школы, и в практике обучения.

Рассматриваемая классификация упражнений во многих отношениях не соответствует психической природе формируемых знаний, умений и навыков, не учитывает последовательности их становления, не отражает качественной характеристики выполнения коммуникативных учебных действий. Терминологический разнобой при делении типов упражнений на основе оппозиции «еще не речь – речь» обнаруживается в «Примерных требованиях к учебникам русского языка национальной школы». В разделе требований к учебникам упражнения подразделяются на тренировочные и творческие. В связи с этим указано: «Деление упражнений на тренировочные и творческие относится ко всем видам речевой деятельности. Соотношение таких упражнений должно меняться в сторону постепенного увеличения доли творческих, подводящих учеников к самостоятельному высказыванию». [8, с.11.] Но тут же ниже читаем: «В системе

упражнений для формирования навыков говорения особую роль следует отвести коммуникативным упражнениям...» [8, с. 14.] Создаётся неясность в характеристике и выделении творческих и коммуникативных упражнений. В разделе требований к учебникам упражнения подразделяются на аналитические и конструктивные.

В таком методическом пособии, как «Требования к учебникам», во избежание различного толкования указанных типов упражнений следовало бы использовать единые термины, раскрыть, какие признаки и критерии положены в основу их выделения.

На современном этапе развития методической науки предпринимаются попытки разработать классификацию упражнений, соответствующую целям и научно обоснованным методам обучения. В последнее время в этом направлении опубликован ряд интересных работ, авторы которых отходят от деления упражнений на языковые и речевые, аналитические и синтетические и т.д. В этих работах так чётко прослеживается основной подход к выделению типов упражнений. Это ориентация на психологические теории усвоения, положения поэтапного формирования умственных действий (А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин), на данные теоретических и экспериментальных исследований, посвящённых проблеме речевой деятельности (А.А. Леонтьев, И.А. Зимняя), на концепции о стадильности формирования умений и навыков (Л.Г. Воронин, И.И. Богданова, Ю.А. Бурлаков) и поэтапного становления типов двуязычия (Е.М. Верещагин), это стремление установить соответствие между умениями, навыками и типами упражнений, т.е. стремление разработать типы упражнений, направленных на выработку конкретных умений и навыков.

Однако и здесь наблюдается терминологическое разнообразие, неадекватность используемых терминов и вкладываемых в них понятий. Так, Б.С. Мучник делит упражнения на аналитические, полуконструктивные и конструктивные [12, с.16]. Аналитические предусматривают учебные действия по анализу «готовых» предложений, опознаванию, выделению в них определенного языкового явления. Полуконструктивные включают некоторые элементы синтезирования и требуют от учащихся некоторой самостоятельности в оформлении предложений (дописать окончания слов, преобразовать формы слов, вставить нужные слова и дооформить предложения и т.д.). Конструктивные включают самостоятельное составление высказывания, синтезирование текста. Аналогичную классификацию мы находим у Ч.А. Бедалова. Он делит упражнения на два главных типа: подготовительные и основные. К подготовительным относит аналитические и промежуточные (вставка букв, слов, досказывание, дописывание предложений и т.д.). Основными упражнениями являются конструктивные, направленные на овладение структурой предложения и связной речью. [3, с.120] Однако если в классификации Б.С. Мучника и Ч.А. Бедалова конструктивные упражнения предусматривают учебные действия по синтезированию текста, они являются продуктивными, ситуативными, то А.П. Величук под конструктивными подразумевает по сути дела упражнения полуконструктивного, промежуточного (переходного) характера. Подразделяя упражнения на пассивные и активные, в число активных он включает конструктивные и собственно речевые, ситуативные. «Различие этих типов упражнений, на наш взгляд, - пишет А.П. Величук, - состоит в том, что упражнения конструктивные связаны с построением предложения как процессом. Эти упражнения в известной степени искусственны. Характер работы при их выполнении определяется не содержанием речи или речевой ситуацией, а языковой формой...» [6, с.42-43.] Исходя из целей обучения, Р.В. Роговина рекомендует делить упражнения на рецептивные (овладение навыками понимания), рецептивно-продуктивные и продуктивные, способствующие овладению навыками употребления языковых явлений в устной и письменной речи [14, с.21].

Для поэтапного формирования умений и навыков говорения, по мнению О.Д. Митрофановой, необходимы типы упражнений, ранжированные по степени трудности и характеру учебных действий:

- 1) Упражнения, вырабатывающие навыки оформления (языковые);

- 2) Упражнения, вырабатывающие навыки использования (ситуативные);
- 3) Упражнения, формирующие навыки порождения текста [10, с.14].

В этой классификации недостаточно обоснованным и убедительным является выделение упражнений второго и третьего типов. Если упражнения второго типа являются ситуативными, то они так же, как и упражнения третьего типа, носят коммуникативный характер, предусматривают формирование навыков порождения высказывания, являются целенаправленными, мотивированными, развивают неподготовленную речь. Формирование навыков использования предполагает процесс программирования, отбора языковых средств и порождение текста, а навыки порождения предусматривают навыки использования, применения языковых средств. В соответствии с принятой в методике классификацией упражнения второго типа, следовательно, нельзя отнести к упражнениям «полуконструктивного», «переходного», т.е. репродуктивного типа. Таким образом, в основу выделения второго и третьего типов положены одни и те же признаки, упражнения обоих типов являются коммуникативными, ситуативными, они носят мотивационный характер, относятся к продуктивным упражнениям. В данном случае вряд ли можно говорить о разных типах упражнений.

В советской психологии речевая деятельность рассматривается как одна из форм, компонент человеческой деятельности, для которой характерна целенаправленность и структурность. Основу становления речевой деятельности на неродном, нематеринском языке как внутреннего процесса понимания и порождения речи составляет:

- 1) Языковая компетенция, т.е. знание единиц языка и правил их функционирования [8, с.15.]

- 2) Применение языковых единиц в процессе общения, т.е. овладение самим процессом общения.

Так как обучение рассматривается как развитие психической деятельности, а психическая деятельность, «как и всякий процесс», в своем становлении проходит ряд закономерных этапов» (Н.Ф. Талызина), то и овладение процессом общения, использования языковых средств, формирование операционного механизма внутреннего оформления речи, состоящего из умственных действий, характеризуется определенными этапами.

Согласно общей теории деятельности, единицей деятельности является действие. Под речевым действием следует понимать «каждый относительно законченный элемент деятельности, направленный на выполнение одной простой текущей задачи». [13, с.142.] Речевые действия складываются из более мелких элементов – операций, под которыми понимаются способы осуществления данного действия. «Многократное выполнение определенных действий, имеющее целью их освоение и сопровождающееся сознательным контролем и корректировкой, называется упражнением» [13, с.154].

В «Общей психологии» излагаются этапы формирования навыка, характер и особенности выполнения действия на каждом этапе: 1) ознакомительный; 2) подготовительный (аналитический); 3) стандартизирующий (синтетический); 4) варьирующий (ситуативный) [9, с.39-41]. По своим задачам и характеру учебных действий первые два этапа тесно сближаются. Учитывая это, в ряде исследований эти два этапа объединяются в один ознакомительно-подготовительный (И.Д. Салистра, С.Ф. Шатилов, И.Л. Бим) [13, с.142]. Выделение этих этапов владения материалом, или уровней деятельности, согласуется с концепцией Л.В. Щербы об изучении языка с различными целями и о разных типах владения языком, о трех типах билингвизма, которые могут быть самостоятельными целями обучения [16, с.37]. Исходя из трёх ступеней деятельности учащихся, можно говорить о трех уровнях организации языкового материала, трех основных типах упражнений. Многие специалисты классифицируют упражнения в соответствии с перечисленными ступенями деятельности учащихся: а) первичные учебные действия; б) предречевые учебные действия; в) речевые учебные действия [11, с.24]. Н.А. Урумбаев упражнения классифицирует в соответствии с тремя этапами

усвоения. Он делит упражнения на подготовительные, тренировочные, коммуникативные [15, с.37]. Однако вызывает возражение разграничение и противопоставление упражнений ситуативных и упражнений в диалогической и монологической речи. Н.А. Урумбаев подчеркивает, что ситуативные упражнения создают наилучшие условия для произвольного запоминания материала и продуцирования его, способствуя развитию спонтанной речи. Наряду с ситуативными упражнениями наиболее ценными видами коммуникативных упражнений он считает: 1) упражнения в диалогической речи; 2) упражнения в монологической речи [15, с. 39]. Но разве эти упражнения не являются ситуативно обусловленными, коммуникативно мотивированными? Разве ситуативные упражнения не включают диалогическую и монологическую формы речи? На наш взгляд, их противопоставление неправомерно. Другое дело, что, в зависимости от умений комбинировать изученные средства, в какой-то степени эти упражнения можно рассматривать как условно-коммуникативные и естественно-коммуникативные.

Соотношение ступеней деятельности обучающихся, типов упражнений и знаний, умений и навыков, соответствующих типов владения языком (билингвизма) условно можно суммировать следующей таблицей:

Ступени деятельности обучающихся	I	II	III
Учебные действия	Опознавание, различение знаков языка	Тренировка	Применение, композиция синтезирование
Типы упражнений	Рецептивные	Репродуктивные	Продуктивные
Формируемые способ	Умения (первичные)	Навыки (стереотипная автоматизированная способность)	Сложные умения
Формируемые типы билингвизма (двуязычие)	Рецептивный	Репродуктивный	Продуктивный

Таким образом, система упражнений предусматривает путь элементарных речевых действий к сложным операциям акта речи. Характер организации языкового материала в учебниках, система упражнений предопределяет характер учебной деятельности, управление формированием речевой деятельности в заданных параметрах. Чтобы система упражнений логически подводила обучающихся к самостоятельному высказыванию, при организации материала должно быть найдено наиболее удовлетворительное соотношение между типами упражнений. Безусловно, решение этого вопроса зависит от учета многих факторов, таких как этап обучения, объём материала, его однократная доза, степень трудности изучаемого явления, степень подготовленности учащихся и т.д., и требует экспериментальных исследований. В лингводидактических исследованиях предприняты попытки определения оптимального соотношения типов упражнений. По мнению методистов, оптимальной может быть примерно следующая система соотношения упражнений в учебнике:

А) упражнениям на узнавание, восприятие должно быть отведено около 10% учебного времени от общего количества упражнений данного раздела;

Б) упражнениям репродуктивного этапа – около 50%;

В) упражнениям продуктивного этапа (на конструирование, развитие подготовленной и неподготовленной речи, ситуативным упражнениям) – около 40% учебного времени.

Таким образом, описанная выше классификация типов упражнений согласуется с закономерностями выработки речевых умений и навыков, предусматривает формирование

системы языковых знаний в динамике их реализации, в процессе порождения речевых произведений, т.е. обеспечивает единство процесса формирования языковых знаний и практических умений.

Рецензент: Рузиева Л.Т. - д.п.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашурова Ш.К. Применение разнообразных упражнений с целью повышения интереса студентов к русскому языку / Ш.К. Ашурова // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава 2020, 1\2 (74). –С. 108-112.
2. Ашурова Ш.К. Коммуникативные упражнения – эффективный путь выработки речевых навыков и умений / Ш.К. Ашурова // Вестник Таджикского национального университета, 2022- № 6. – С.268-285.
3. Бедалов Ч.А. Некоторые актуальные вопросы создания учебника русского языка для восьмилетней азербайджанской школы / Ч.А. Бедалов // Всесоюзная конференция «Научные основы учебников русского языка и литературы для национальной школы». А -1973. - С.120.
4. Бородулина М.К. Обучение иностранному языку как специальности (немецкий язык) / М.К.Бородулина. - М.: «Высшая школа». -1975. –С.91.
5. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия(билингвизма) / Е.М.Верещагин. –М.: Изд-во МГУ. -1969. -С.35-39.
6. Величук А.П. Некоторые проблемы методики преподавания русского языка в азербайджанской школе / А.П.Величук. «Русский язык в нерусской школе». –Баку. -1964. -№5. – С. 42-43.
7. Ильин М.С. Основы теории упражнений по иностранному языку / М.С. Ильин. – М.: Педагогика. -1975. - С.111-114.
8. Карлинский А.Е. Некоторые особенности речевой деятельности на первичном и вторичном языках / А.Е.Карлинский. –В сб.: Исследование речемыслительной деятельности. Вып. 3. –Алма-Ата. -1974. – С.15.
9. Леонтьев А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному / А.А. Леонтьев. Изд-во МГУ. -1970. –С.39-41.
10. Митрофанова О.Д. О методических и психологических требованиях в системе упражнений по русскому языку. –«Русский язык для студентов-иностранцев» / О.Д.Митрофанова. –М.: Высшая школа. -1972. - С.14.
11. Методика разработки обучающих программ по иностранным языкам для вузов. Вып.1. Ответственный И.Д. Салистра МГПИИЯ им. М. Горького. -М., -1971. –С.23-24.
12. Мучник Б.С. О системе речевых упражнений в учебниках русского языка. Всесоюзная конференция «Научные основы учебников русского языка и литературы для национальной школы» / Б.С. Мучник. - Алма-Ата. -1993.). Тезисы докладов. -М., -1993. -С.16.
13. Общая психология. Под ред. В.А. Петровского. -М.: Просвещение. -1970. –С.142.
14. Роговина Р.В. К установлению типологии упражнений. –«Русский язык для студентов-иностранцев» / Р.В.Роговина. –М.: Высшая школа, -1972. -С.21.
15. Урумбаев Н.А. О системе упражнений в учебниках русского языка / Н.А. Урумбаев. «Русский язык и литература в узбекской школе». -1973. -№5. -С.35-39.
16. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе / Л.В. Щерба. Общие вопросы методики. Изд. второе. -М.: Высшая школа, -1974. -С.37.

ТАСНИФИ МАШҚҶО АЗ ЧИХАТИ ИНКИШОФИ МАҲОРАТИ НУТҚ

Муаллифон дар ин мақола машқҳои коммуникативиро воситаи самарабахши ташаккули малака ва қобилияти нутқи хонандагонро дар раванди омӯзиши забони русӣ мешуморанд. Дар ин мақола муаллифон тақмили малакаҳои талаффузи донишҷӯёнро дар раванди омӯзиши забони русӣ баррасӣ мекунанд. Дар кишвари сермиллати мо, ки донишҷӯён забони русӣ ба як талаботи таъҷилии ҳама табдил ёфтааст, таваҷҷуҳ ба омӯзиши он ва хоҳиши аз худ кардани он аз қадамҳои аввали ҳаёти бошуурона ташаккул меёбад. Таълими забони русӣ дар ҷумҳури аз ҷудакистон оғоз мешавад ва то замоне, ки хатмкунандагони мактабҳои миёна таваҷҷуҳ ба ин забон то андозае ташаккул ёфтаанд. Аз ин рӯ, бо назардошти донишҷӯён, мо бояд на дар бораи ташаккули шавқ, балки дар бораи рушд ва тавсеаи он, дар бораи роҳнамоии педагогии ин раванд сухан ронем. Дар мақола машқҳои пешниҳод карда шудаанд, ки ба донишҷӯён омӯختан ва фарқ кардани вохидҳои алоҳидаи забониро (садоҳо, сохторҳои интонационӣ, калимаҳо, шаклҳои грамматикӣ калимаҳо ва ғайра), эътироф ва фарқ кардани онҳо аз вохидҳои дигар меомӯзонанд. Муаллифони мақола бовар доранд, ки барои расидан ба ҳадафи низои дар раванди таълими нутқи шифоӣ чунин вазифаҳои истифода мешаванд, ки мустақиман ба ягон матн таълимӣ хонда ё шунидашудаи хонандагон таъя намекунанд, балки коркарди мустақили иттилооти қаблан гирифташударо бо забонҳои модарӣ ва русии худ, инчунин аз таҷрибаи ҳаёти шахсӣ талаб мекунанд.

Калидвожаҳо: малакаҳои талаффуз, забони русӣ, донишҷӯён, хатогиҳои маъмулӣ, гуфтан ва навиштан, машқҳо, ғуш кардан, талаффуз.

КЛАССИФИКАЦИЯ УПРАЖНЕНИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ВЫРАБОТКИ РЕЧЕВЫХ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ

В данной статье авторами рассматриваются коммуникативные упражнения как наиболее эффективный путь выработки речевых навыков и умений студентов в процессе изучения русского языка. В нашей многонациональной стране, где знание русского языка стало для каждого насущной потребностью, интерес к его изучению и стремление к овладению им формируется с первых шагов сознательной жизни. Обучение русскому языку в республике начинается с детского сада, и к моменту окончания средней школы интерес к нему в определенной степени уже сформирован. Вот почему, имея в виду студентов, следует говорить не о формировании интереса, а о его развитии и расширении, о педагогическом руководстве этим процессом. Авторы констатируют, что любые упражнения, будь то языковые или речевые, подготовленные или коммуникативные, – все они должны быть направлены на достижение одной цели – выработку речевых умений и навыков. Авторы статьи считают, что для достижения конечной цели в процессе обучения устной речи используются такие задания, которые не опираются непосредственно на какой-либо учебный текст, прочитанный или прослушанный студентами, а требуют самостоятельной переработки информации, полученной ранее на родном и русском языке, а также из личного жизненного опыта.

Ключевые слова: коммуникативные упражнения, русский язык, студенты речевые навыки и умения, устная и письменная речь, направленность, произношение.

CATEGORIZATION OF THE EXERCISES WITH STANDPOINT OF THE PRODUCTION OF THE SPEECH SKILLS AND SKILL

In given article by author are considered communication exercises as the most efficient way of the production speech skill and skills student in process of the study of the russian language. In our multinational country, where knowing russian became for each daily want, interest to his(its) study and longing to mastering they are formed with the first step of the conscious life. Education russian language in republic begins with kindergarten, and to moment of the completion of the secondary school interest to him in determined degree is already formed. That is why, bearing in mind student, follows to speak not about shaping the interest, but about his(its) development and expansion, about pedagogical management this process. The Author that any exercises, whether language or speech, prepared or communication - all of these must be directed on achievement of one purposes - a production speech skill and skill. The Author of the article considers that for achievement of the long-run objective in process of the education spoken speech are used such tasks, which do not rest in some scholastic text directly, read or heard student, but require the independent conversion to information, got on родном earlier and russian language, as well as from the personal life experience.

Key words: communication exercises, russian language, students speech skills and skills, spoken and written speech, directivity, pronunciation.

Маълумот дар бораи муаллифони: *Ашурова Шахло Кулобиевна* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи забон ва адабиёти рус. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, хиёбони Айни, 67. Телефон: **918-62-76-77**.

Шукурова Шоира Ҷамшедовна - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи методика ва амалияи таълими забон ва адабиёти рус. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, хиёбони Айни, 67. Телефон: **980 88 57 62**.

Сведения об авторах: *Ашурова Шахло Кулобиевна* – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой русского языка и литературы. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, проспект Айни, 67. Телефон: **918-62-76-77**.

Шукурова Шоира Ҷамшедовна – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры методики и практики преподавания русского языка и литературы. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, проспект Айни, 67. Телефон: **980 88 57 62**.

Information about the authors: *Ashurova Shahlo Kulobievna* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Russian Language and Literature. Address: 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini avenue, 67. Phone: **918-62-76-77**.

Shukurova Shoira Dzhamshegovna - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, teacher of the Department of the Methods and Practice of Teaching of Russian language and literature. Address: 735140, Republic Tadjhikistan, city Bohtar, avenue Ayni, 67. Phone: **980 88 57 62**.

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКЕ
В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО И ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

Тагаева М.М.

Институт развития образования им. А.Джами АОТ

Безэквивалентная лексика (БЭЛ) как один из элементов любого языка в себе несёт национально-культурную специфику определённого народа и отражает культуру страны изучаемого языка, ибо именно она в себе содержит и раскрывает все культурные элементы любой страны (культуру, менталитет и характер народа, специфические особенности и т.д.). Данный вопрос подвергался анализу многих учёных, среди которых можно выделить следующих: А.О. Иванов, С. И. Влахов, С. П. Флорин и др.

Таким образом, БЭЛ играет ключевую роль в формировании диалога культур и интеграции в поликультурную и полилингвальную среду. Это и определяет её незаменимую роль в процессе каждого урока английского языка.

Все мы безусловно считаемся толерантными и образованными людьми, однако, когда дело касается наших религиозных убеждений, культурных ценностей, норм и нравственности, то в реальности видется совершенно иная картина. Это актуальная проблема особенно касается молодёжи и подрастающих поколений, ибо они уж слишком верны своим религиозным убеждениям, культурным ценностям, нормам поведения и менталитету, что не могут представить и принят, тот факт, что в мире могут существовать другие нормы поведения или конфессии. И это сильно влияет на их моральные принципы, что приводит к культурным конфликтам. Таджикская молодёжь не исключение.

Как сообщает Специальный председатель Генерального секретаря ООН, по данным Всемирного банка едва ли не третью часть миграционного потока составляет молодёжь в возрасте до 24 лет [6]. Чтобы не допускать конфликтных ситуаций, необходимо первым делом подготовить подрастающее поколение к толерантному и уважительному отношению к другим народам и культурам. Это и повышает требование к качеству подготовки учеников в поликультурной и полилингвальной среде.

Таким образом, основным методическим аспектом современного обучения английскому языку является продуктивное вхождение в многокультурную и многоязыковую среду. Для этого ученику необходимо быть хорошо информированным и тщательно осведомлённым о культуре страны изучаемого языка. Это задача невозможна без знания безэквивалентных единиц. Необходимо отметить, что процесс обучения и усвоения английских безэквивалентных единиц является достаточно сложным, так как в их основе заложена вся суть народа, говорящего на изучаемом языке.

Методические основы обучения безэквивалентным единицам английского языка в общеобразовательных школах в процессе уроков английского языка предполагают необходимое включение следующих направлений:

1. Ознакомление учеников с культурой стран изучаемого языка;
2. Тщательное знакомство со своей культурой;
3. Подготовка учащихся к социокультурной и профессиональной жизни в современных условиях;
4. Формирование языковой личности в современной социокультурной ситуации и поликультурном пространстве;
5. Формирование лингвокультурной компетенции учащихся-таджиков
6. Формирование умения общаться и сотрудничать с людьми.

Усвоение значения БЭЛ и их продуктивное употребление в правильных жизненных ситуациях для учеников является «волшебным ключом» в межкультурном диалоге стран изучаемого языка. Чем больше они будут знать английских безэквивалентных единиц

(культурных и общественных нюансов англо-американской среды), тем легче и продуктивнее будет интеграция обучающихся с представителями англоговорящих стран.

В обучении БЭЛ на уроках английского языка можно использовать разнообразные уже давно существующие методические приёмы, каждый из которых представляет взаимосвязанную работу учителя и учащихся, в результате чего достигается определённые цели урока английского языка. Однако из-за сегодняшних динамических перемен в мировом сообществе, цели обучения английскому языку в школе также существенно изменились, когда внимание к иностранному языку как «передача информации и выражение мысли» сменяется «комбинированным освоением языка и культуры стран изучаемого языка, с целью эффективной подготовки молодёжи к продуктивному вхождению в поликультурную и полилингвальную среду».

Исходя из этого, основные задачи учителя английского языка в общеобразовательных учреждениях:

- содействовать ученикам в усвоении значения БЭЛ;
- помочь учащимся в ознакомлении с культурой народа изучаемого языка через английские безэквивалентные единицы;
- ознакомить учащихся более детально с культурой страны своего языка;
- подготовить учеников к продуктивному межкультурному диалогу;
- подготовить школьников к интегрированной деятельности в инокультурных странах с представителями других народов.
- развивать у подрастающего поколения уважение и толерантность к представителям другой культуры.

Эти требования могут быть выполнены в системе образовательных учреждений с помощью **коммуникативно-страноведческого подхода**;

Вопросы коммуникативного метода (Communicative Language Teaching (CLT)) подробно рассматриваются в трудах многих зарубежных учёных (Е.И. Пассов, Р.П. Мильруд, А.А. Леонтьев, Э.П. Шубин, Г.А. Китайгородская, Г.В. Рогова, Е. Ю. Протасова, Н. М. Родина, С. Г. Тер-Минасова М, Rosamond, Savignon, S и др.).

Таким образом, **коммуникативно-страноведческий подход** – это направление, которое способствует формированию языкового общения, целью которого является моделирование коммуникативной компетенции учащихся и неотделимости изучения английского языка от одновременного знакомства с культурой стран изучаемого языка. Данный метод направлен на эффективное усвоение культуры англоговорящих стран и развитие способности к устной коммуникации, главными задачами которой считаются:

- Избавление от боязни общения на изучаемом языке;
- Преодоления языкового барьера;
- Способности к устному общению;
- Использование изученного материала на практике;
- Использование всех форм общения (устное, письменное, монологическое, диалогическое, формальное, неформальное, и т.д.);
- Развитие умений и навыков слушать и понимать иноязычную речь носителя языка;
- Формирование коммуникативной культуры учеников;
- Обобщить лингвострановедческие знания школьников;
- Воспитывать уважительное отношение к культуре англоговорящих стран.

Коммуникативно-страноведческая техника обучения подойдёт и взрослым, и детям. Однако тематика данного подхода на уроках выбирается в зависимости от возрастной категории учеников, например:

2-5 grades	6-8 grades	9-11 grades
<ul style="list-style-type: none"> - Greetings - Introduction - Family - Friends - Hobby - My favourite animal - My favourite toy - My class - London - In the shop - In the café - My hometown - My school - Directions - Time - My house/flat 	<ul style="list-style-type: none"> - The sights - Holidays and festivals - English cuisine (food and drink) - Traditions and customs - The weather in Britain - Travelling around London - Seasons in Britain - National sports - Every day topics - Britain's rail - Popular English folk tale - My favourite subject - Nature of English speaking countries 	<ul style="list-style-type: none"> - At the airport - At the check-in desk (Hotel) - At the hairdresser - English speaking countries - Clothes - Celebrities - Education system - Cultural values - Geography - State system - Education abroad - Television - English etiquette - Advent calendar, history and traditions

В данном направлении функция учителя более значительна, чем в других методах обучения, ибо он должен на своём примере наглядно показать, как правильно выполнить работу, исходя из этого он должен играть разнообразные роли – собеседника, работника аэропорта, парикмахера, таксиста, продавца и т.п. и в процессе урока самим стать одним из них. Таким образом, в таких формах работы учителю не нужно быть чересчур серьёзным и строгим, поскольку ученики должны раскрыться и чувствовать себя непринуждёнными и открытыми, в противном случае, цель данного подхода не будет достигнута.

Благодаря этому методу ученики могут достичь следующих целей:

- начать иноязычное общение;
- говорить грамматически правильно;
- говорить довольно бегло;
- воспринимать английскую речь на слух;
- улучшить произношение;
- быть готовым к диалогу культур и межкультурной коммуникации.
- Быть толерантными по отношению к представителям других культур.

В ходе использования данного метода на уроках английского языка для более глубокого освоения безэквивалентным единицам большое внимание должно отводиться групповым, парным или совместным (коллективным) работам.

В групповых работах, в основном эффективно использовать – **Debates** (дебаты). Дебаты – разновидность публичного спора, где участники двух противоположных групп отстаивают свою точку зрения, обмениваются мыслями или дебатируют между собой по каким-то актуальным темам. Также необходимо отметить, что дискуссионно-спорные уроки это одна из современных технологий обучения безэквивалентных единиц на уроке английского языка. Ибо это отличное упражнение, чтобы потренировать БЭЛ и закрепить их в речи. Спорные и дискуссионные темы способны укрепить разговорные навыки, а также формировать уверенность в себе.

Дебаты особенно эффективно использовать в старших классах, так как к тому времени у учащихся довольно богатый словарный запас, развита устная и письменная речь, и сформированы навыки критического мышления.

Процесс дебатов, включает в себе несколько шагов:

1. **Выбор темы** – исходя из того, что мы нацелены обучать безэквивалентной лексике, тема не только должна быть интересной и поучительной, но и касаться культуры

англоговорящих стран. Дебатные темы заранее выбираются учителем, в качестве наглядных примеров можно отметить следующие:

- Junk (fast) food
- Internet
- Phones
- King Arthur a real or historical figure?
- Studying abroad

2. **Разделение класса и объяснение общих правил** - Учитель разделяет класс на две равные группы, даёт одну тему, и методом случайной выборки решается кто из них “For” (за), и какая группа “Against” (против), независимо от их отношения к теме. И объясняется ход дебатов.

3. **Введение и толкование необходимого вокабуляра**, среди которых естественно встретится безэквивалентная лексика.

4. **Процесс подготовки** – каждая группа должна собираться в один круг и работать вместе, как одна команда, где выберут себе лидера группы, кто будет записывать их доводы. Тут огромную роль играет критическое мышление, где каждая группа будет придумывать как можно больше аргументов и доводов, и спонтанная речь, то есть как можно быстрее вспомнить необходимую лексику и ответить контраргументами на доводы оппонента.

5. **Подведение итогов и выбор победителей** – в конце подытоживаются аргументы каждой группы и группы высказывают свои точки зрения и определяется команда победителя.

Ещё одна форма работы, где введённые БЭЛ английского языка повторяются и закрепляются - **парная работа или технология сотворчества**. Технология сотворчества - это современный подход обучения, который вовлечёт в процесс урока всех учеников, создавая при этом творческую атмосферу. В рамках парной работы, учащиеся взаимодействуют друг с другом, слушают друг друга, сотрудничают и помогают друг друга, ибо в завершении оценивается пара, а не один ученик.

Обучения в сотрудничестве можно применять во всех возрастных группах, так как существуют разнообразных методы проведения парной работы, например:

- Questions and answers - Вопросно-ответная работа;
- Interview questions - Интервьюированная работа;
- Dialogues - Диалоговое общение;
- Role play - Ролевая игра.

Далее сделаем попытку внести ясность в эти формы обучения БЭЛ.

В вопросно-ответной работе (Questions and answers) – ученики будут работать в парах и задавать друг другу разные вопросы, в зависимости от уровня знаний. Эту методику можно использовать даже в начальных классах, например:

F: Hello, I am Clair. What's your name?

S: Hi, my name is Abigail.

F: How are you, Abigail?

S: Fine, thanks. How about you?

F: Not bad, thank you

S: Where are you from?

F: I am from the UK, from Birmingham. And you?

S: from the US? From Ohio.

F: Pleased to meet you, Abigail.

S: And you.

Интервьюированная работа (Interview questions) – приём работы, где один из учеников будет интервьюером, то есть задавать вопросы и собирать информацию про другого человека, а второй участник будет слушать и отвечать на заданные вопросы, используя по мере возможности безэквивалентные слова.

1. What's your name? – My name is **Josef**;
2. What's your surname? - **Stevenson**.
3. Where are you from? – I am from the **United Kingdom**.
4. What's your address? – My address is 29, **Victoria Road, Birmingham**.
5. What's your marital status? – I am **separated**.
6. What's your job? – I work as an **au pair**.
7. What's your hobby? – My hobby is playing **cricket**.
8. Who is your favourite writer? – **Charles Dickens**.
9. Who is your favourite poet? – **Oscar Wilde**.
10. What's your favorite food? – **Haggis**.
11. What's your favorite drink? – **Egg nog**.

Другой разновидность парной работы – это диалоговое общение, для иллюстрации приведём отрывки из разговоров:

Tower Bridge

I: Look! It's opening. A ship is going through.

E: We are lucky. The guidebook says that it only opens two or three times a month.

Museum

E: That's Napoleon. He is looking at a model of the Battle of Waterloo.

I: Come on – let's go and see the next room.

E: Yes, we don't have much time. It closes in twenty minutes.

The London Eye

I: We are going up! Wow! Look – there's the Houses of parliament. And Buckingham Palace over there.

E: What a pity it is raining. The guidebook says you can see Windsor Castle on a clear day [8; 70].

Ролевая игра (Role play), пожалуй, самый эффективный метод в обучении английских безэквивалентных единиц. Этот интерактивный приём, является результативным и информативным приёмом обучения, где прямо на уроке моделируются разные ситуативные моменты. Это методика способствует повторению пройденных безэквивалентных единиц и их использованию, и закреплению. Ученики в данной работе погружаются в языковую среду, так как создаются рутинные жизненные ситуации. Использование данного метода помогает развить память учащихся и поддерживать интерес к овладению английского языка. В качестве примеров можно привести следующие примеры:

- A waiter and a customer
- A shop assistant and a customer
- A taxi driver and a client
- A tourist and a passerby
- A guide and a tourist

В ходе использования коммуникативно-страноведческого метода на уроках английского языка **совместный или коллективный способ** обучения английских безэквивалентных единиц занимает одно из ключевых мест, ибо такой приём обучения позволит повысить продуктивность организации введения и закрепления БЭЛ, сплотит учеников, расширит возможности ребёнка, а также улучшит межличностные отношения учеников. В процессе коллективной формы работы урок становится намного интереснее, живее и продуктивнее, постепенно превращаясь в творческое обсуждение какой-то актуальной темы.

В совместных формах работы в особенности используются дискуссионные темы – **Discussions** (обсуждение, дискуссия), где все ученики будут вовлечены в тему и весь класс совместно будет работать. Актуальные обсуждаемые темы, касательно культуры англоговорящих стран заранее выбираются учителем. Общая тема вместе с планом работы пишется на доске. Потом даётся несколько минут для обдумывания. Затем каждый ученик

высказывает своё мнение по обсуждаемой теме. И в конце урока необходимо комбинировать всю информацию, в результате чего появится одна обобщённая тема. К примерным дискуссионным темам можно отнести следующие темы:

1. English traditions
2. The Titanic
3. Education system in Great Britain
4. What is the US/UK famous for?
5. What do these countries have in common?
6. English British / American
7. English customs and Culture
8. Kings and Queens of England
9. Bank holidays

Ещё один метод эффективного обучения безэквивалентных единиц английского языка – это историко-культурные викторины (**historical and cultural quizzes**), с помощью которых можно быстро проверить уровень их знания в области культуры англоязычных стран. Приведём примерную историко-культурную викторину:

1. What do you know about English/American culture?
2. Which English national food/drink do you know?
3. What sport is the most popular in UK?
4. What is another name of New York?
5. How many countries are part of the UK?
6. What is another name of guards of the Tower of London?
7. Who is the Patron saint of England?
8. What can be double-decker?
9. When and where was Shakespeare born?
10. What is another name for underground?
11. What are the two English flags?

Таким образом, необходимо отметить, что взаимосвязь коммуникативного и страноведческого подходов безусловно в школе может решить проблему обучения БЭЛ, так как оба подхода являются наиболее актуальными современными технологиями обучения иноязычных безэквивалентных единиц в условиях поликультурного и полилингвального образования.

Рецензент: Негматов С.Э.- д.п.н., профессор ИРО имени А.Джами АОТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Влахов, С. И. Непереваемое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин. – М.: Международные отношения, 1980. – 342 с.
2. Иванов, А.О., Безэквивалентное и непереваемое в свете современной лингвистической теории: дисс... канд. филол. наук: 10.02.19. – общее языкознание / Иванов Алексей Олегович. – Л., 1984. – 189 с.
3. Иванов, А. О. Безэквивалентная лексика и её перевод на русский язык: уч. пособие / А. О. Иванов. - Л., 1995. – 192 с.
4. Китайгородская, Г. А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам / Г.А. Китайгородская. -М.: изд-во МГУ, 1986. -175 с.
5. Леонтьев, А. А. Путешествие по карте языков мира / А. А. Леонтьев. – М.: Издательский Дом Мещерякова, 2008. – 352 с.
6. Марта Сантуш Паиш. Миграция и молодёжь: использование возможностей для развития. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://violenceagainstchildren.un.org/ru/migration_and_youth
7. Мильруд, Р. П. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology: учеб. пособие для вузов / Р. П. Мильруд. – М.: Дрофа, 2005. – 253 с.
8. Пассов, Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов. - 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
9. Пассов, Е.И. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного / Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева. — М.: Русский язык. Курсы, 2010. — 568 с
10. Протасова, Е. Ю. Методика развития речи двуязычных дошкольников / Е. Ю. Протасова, Н. М. Родина. - М.: Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2010. – 253 с.

11. Рогова, Г. В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т.Е. Сахарова. – М.: Просвещение, 1991. – 228 с.
12. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – 3-е издание. – М.: Изд-во МГУ, 2008. – 352 с.
13. Шубин, Э. П. Основные принципы методики обучения иностранным языкам / Э. П. Шубин. – М.: Учпедгиз, 1963. – 191 с.
14. Clive, Oxenden. New English File, Elementary. Student's book / Clive Oxenden, Christina Latham-Koenig, Paul Seligson. - Oxford University Press, 2004. – 159 p.
15. Mitchell, Rosamond (1988). Communicative Language Teaching in practice. Great Britain: Centre for information on language teaching and research. pp. 23-68.
16. Savignon, Sandra J. Communicative Competence: Theory and classroom practice: Texts and contexts in second language learning. Addison-Wesley, 1983. - 322 p.

АСОСҶОИ МЕТОДИИ ОМУЗИШИ ВОҲИДҶОИ БЕМУОДИЛ ДАР ШАРОИТИ ТАҲСИЛОТИ ГУНОГУНФАРҲАНГӢ ВА БИСӢРЗАБОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба омӯзиши воҳидҳои бемуодили забони англисӣ дар дарсҳои забони англисӣ бахшида шудааст. Қайд карда мешавад, ки воҳидҳои бемуодил дорои хусусиятҳои милли-фарҳангии кишварҳои англисзабон буда, дар ташаккули муқоламаи фарҳангҳо ва ҳамгирии насли наврас ба муҳити бисёрфарҳангӣ ва бисёрзабонӣ нақши бениҳоят муҳим дорад. Муаллиф таъкид мекунад, ки чанбаи муҳимтарини методии таълими муосири забони англисӣ - воридшавии самаранок ба муҳити бисёрфарҳангӣ ва бисёрзабонӣ мебошад, ки ин, албатта, талаботи сифати омода намудани мактаббачагонро барои воридшавӣ ба муҳити хоричӣ меафзояд. Ноил шудан ба ин ҳадаф бидуни донишдани воҳидҳои бемуодил ғайриимкон аст. Дар асоси ин, барои самаранок аз худ кардани воҳидҳои бемуодил, истифода бурдани усули муоширатӣ-кишваршиносӣ пешниҳод карда мешавад, ки ба ташаккули муоширати забонӣ мусоидат мекунад. Ҳадафи ин усул ташаккули салоҳиятнокии муоширатии хонандагон ва омӯзиши забони англисӣ дар ҳамоҳангӣ бо шиносӣ бо фарҳанги кишварҳое, ки забонаш омӯхта мешавад, ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: воҳидҳои бемуодил, гуногунфарҳангӣ, бисёрзабонӣ, маданият, муоширати байнифарҳангӣ забон, тоқатпазирӣ, методи муоширатӣ, мувоҳиса, муҳокима, салоҳиятнокии муоширатӣ.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКЕ В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО И ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Настоящая статья посвящена обучению безэквивалентных единиц английского языка в процессе урока английского языка. Отмечается, что БЭЛ содержит национально-культурные особенности в англоговорящих странах и в формировании диалога культур и интеграции подрастающего поколения в многокультурную и многоязыковую среду играет исключительно важную роль. Автор подчёркивает, что наиболее важный методический аспект современного обучения английскому языку - эффективное вхождение в поликультурную и полилингвальную среду, что естественно повышает требование к качеству подготовки школьников в иноязычной среде. Достижение этой цели невозможно без знания безэквивалентных единиц. Исходя из этого, для более продуктивного усвоения безэквивалентных единиц предлагается использование коммуникативно-страноведческого подхода, который способствует формированию языкового общения, целью которого является моделирование коммуникативной компетенции учащихся и неотделимости изучения английского языка от одновременного знакомства с культурой стран изучаемого языка. Примерами коммуникативно-страноведческого подхода являются: debates (дебаты); парная работа или технология сотворчества; совместный или коллективный способ; discussions (обсуждение, дискуссия). Другой подход, который, по мнению автора, является эффективным в процессе обучения безэквивалентным единицам английского языка, – это историко-культурные викторины (historical and cultural quizzes), с помощью которых можно быстро проверить уровень знаний в области культуры англоязычных стран.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, поликультурность, полилингвальность, культура, межкультурная коммуникация, толерантность, коммуникативный метод, дебаты, дискуссия, коммуникативная компетенция.

METHODOICAL BASES OF TEACHING NONEQUIVALENT VOCABULARIES UNDER CONDITION OF POLY CULTURAL AND POLYLINGUAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to the teaching of non-equivalent units of the English language in the English lesson. It is noted that non-equivalent words contain a national and cultural feature of English-speaking countries and play a very important role in the formation of a dialogue of cultures and integration of the younger generation into a multicultural and multilingual environment. The author emphasizes that the most important methodological aspect of modern English language teaching is effective entry into a multicultural and multilingual environment, which naturally increases the requirement for the quality of training students in a foreign language environment. Achieving

this goal is impossible without knowledge of non-equivalent words. Based on this, for a more productive assimilation of non-equivalent units, it is proposed to use a communicative country-specific approach - which promotes the formation of language communication, the purpose of which is modeling of communicative competence of students and the inseparability of learning English from the simultaneous acquaintance with the culture of the countries of the studied language. Examples of a communicative and country-specific approach are: debates; pair work or co-creation technology; joint or collective method; discussions. According to the author, another approach, that is effective in the process of teaching non-equivalent words of the English language is historical and cultural quizzes, with which you can quickly check the level of their knowledge in the field of culture of English-speaking countries.

Keywords: nonequivalent vocabularies, polyculturalism, polylingualism, culture, intercultural communication, tolerance, communicative method, debates, discussion, communicative competence.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тагаева Мавзуна Мирзомурдовна* - Пажухишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, докторант. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Айни, 45. Телефон: **93-592-56-56**. E-mail: **t.mavzun-7@list.ru**

Сведения об авторе: *Тагаева Мавзуна Мирзомурдовна* - Институт развития образования имени А.Джами Академии образования Таджикистана, кандидат педагогических наук, докторант. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Айни 45. Телефон: **93-592-56-56**. E-mail: **t.mavzun-7@list.ru**

Information about the author: *Taghоеva Mavzun Mirzomurodovna* - Institute for the Development of Education named after A.Jami of the Academy of Education of Tajikistan, candidate of Pedagogical Sciences, doctoral student. **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Aini street 45. Phone:: **93-592-56-56**. E-mail: **t.mavzun-7@list.ru**

Мансурова Л.Б.

Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан

Государственная языковая политика – составная часть государственной международной, образовательной, научной, национальной политики, так как язык – это не только продукт социальных отношений и объект правоотношений, но одновременно и многофункциональный инструмент, широко используемый в жизни общества.

Роль английского языка как средства межнационального и межгосударственного общения на современном этапе в Республике Таджикистан существенно повышается. Необходимость более серьезного отношения к изучению английского языка на всех уровнях образовательной системы страны неоднократно подчеркивал Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон.

Указ Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона «О совершенствовании преподавания и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан», Закон Республики Таджикистан «Об образовании» и государственная программа «О мерах совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в образовательных учреждениях Республики Таджикистан в период 2004 – 2014 гг.» от 2 декабря 2003 года, №508 занимают важное место в ряду правительственных законодательных документов Республики Таджикистан, где четко определены цели и задачи преподавания и изучения английского языка. Первым шагом на пути создания национальной системы оценки, призванной обеспечить всеобщий доступ к образованию и повысить его качество, было открытие Национального центра тестирования при Президенте Республики Таджикистан (НЦТППРТ). Начиная с 2014 года, НЦТППРТ проводит ЦВЭ, которые являются современной системой приёма студентов в ОУ СПО и ОУ ВПО Республики Таджикистан, и обеспечивает объективность, прозрачность и независимость процедур проведения вступительных экзаменов и равноправного доступа к вступительным экзаменам.

В настоящее время английский язык изучается фактически во всех СОУ Республики Таджикистан.

В качестве ведущей в преподавании английского языка как иностранного выступает практическая цель, которая направлена на овладение языком как средством общения и приобретения умений, необходимых для успешного овладения языком.

Модернизация образования и повышение качества оценки знаний приводит многие ОУ СПО и ОУ ВПО и СОУ к необходимости включить в свои программы экзамены по различным дисциплинам. То есть экзамены, которые сдаются методами тестирования. Такая форма оценки знаний школьников становится всё более популярной во многих странах мира [1,7,9].

Вступительный экзамен по английскому языку ориентирован на дифференциацию абитуриентов при поступлении в ОУ СПО и ОУ ВПО. С этой целью в субтест по английскому языку включены тестовые задания различных уровней сложности, что позволяет оценить степень подготовленности абитуриента к продолжению образования в образовательных учреждениях среднего и высшего профессионального образования. Содержание экзамена по английскому языку соответствует Государственному общеобразовательному стандарту и учебной программе по английскому языку для СОУ.

Формирование коммуникативных навыков и умений во всех видах речевой деятельности предполагает:

- овладение культурой общения, официально-деловым стилем и применение языка в социально-культурной сфере;
- развитие способности выражать свои мысли, готовность к речевому взаимодействию и взаимопониманию, потребность в речевом самосовершенствовании;
- знания о культуре, истории и традициях англоязычных народов;
- формирование умений и навыков работы с книгой, словарями и другой справочной литературой.

Проверка уровня иноязычной коммуникативной компетенции осуществляется в основных аспектах английского языка: «Чтение», «Грамматика и лексика». Предметные требования к знаниям, умениям и навыкам по английскому языку соответствуют Государственному общеобразовательному стандарту и утверждённой Министерством образования Республики Таджикистан Программе по английскому языку для общеобразовательных учреждений.

Тестовые задания разработаны с учетом уровней усвоения учебной программы, что позволяет оценить качество усвоения учебной программы – освоение систематических знаний, присущих данным учебным предметам, и получить независимую объективную информацию об учебных достижениях абитуриента (уровень элементарной лингвистической, языковой и коммуникативной компетенции).

Назначение теста – оценить общеобразовательную подготовку абитуриентов по английскому языку с целью конкурсного отбора в ОУ СПО и ОУ ВПО.

В современном образовании тесты играют ведущую роль, поскольку позволяют проводить быстрый и качественный контроль усвоенного учащимися материала, и широко применяются во всём мире [3].

В последнее время в Республике Таджикистан всё больше используются разные виды тестов в итоговом, тематическом и текущем контроле знаний учащихся, как в СОУ, так и в ОУ СПО и ОУ ВПО.

Внедрение тестов в образовательный процесс является чёткой системой контроля качества знаний по всем учебным дисциплинам, в частности, по предмету английский язык. В качестве ведущей в преподавании английского языка как иностранного выступает практическая цель, которая направлена на овладение языком как средством общения и приобретения умений, необходимых для успешного овладения языком. Таким образом, повышается надобность использования современных методов оценки качества образования путём тестирования.

Учитывая вышеизложенное, появился интерес к исследованию теоретических аспектов разработки педагогических тестов по английскому языку. Однако, всё еще существует не так много работ, посвящённых конструированию педагогических тестов и анализу статистических и психометрических параметров тестов и тестовых заданий, исследованию ряда важнейших педагогических и психологических направлений. В связи с этим в статье представлены проблемы исследования статистических и психометрических параметров инструментов для педагогических измерений в виде тестов и тестовых заданий по английскому языку, которые определяют новизну полученных результатов с целью повышения качества образования.

Педагогический тест – это инструмент измерения, соответствующий установленным стандартам надёжности и валидности, определяющий качество теста [12, 19]. Соответствие теста достижению преподавателем определенной цели характеризуется валидностью теста. В нашем исследовании – соответствие дифференциации знаний абитуриентов.

Качественный педагогический контроль обусловлен валидностью инструмента измерения. Валидность каждого теста необходимо оценивать, исходя из принципов нормативного типа мышления, где любой результат должен быть соотнесен с нормой. Когда норма отсутствует, сложно определить, что обозначает, к примеру, полученный экзаменуемым в тесте балл 32, – хороший или плохой показатель. Однако, когда

установлено, что нормой является 26 баллов, то 32 балла становится показателем лучших студентов. В практике тестирования норме соответствует среднее арифметическое значение результатов тестирования. [10,13,14]

Когда средний результат тестирования характерен большей части учащихся, и результаты распределены по закону нормы, тест считается валидным. Норма распределения достигается варьированием количества лёгких и трудных заданий в тесте. Валидный тест должен включать преобладающую долю заданий средней трудности, при этом в него необходимо включить как очень легкие задания, которые могут решить 99 из 100 или даже 999 из 1000 тестируемых, так и бесспорно сложные задания, которые могут решить всего 1 из 100 или 1 из 1000 тестируемых. Валидность теста по распределению без затруднений получается при помощи замены заданий, нарушающих норму распределения. [16,17]

Если перед тестом поставлена цель – оценить знания предметной дисциплины, то тестовые задания должны включать в себя основные разделы и темы предмета, однако, в процессе разработки теста могут исчезнуть отдельные темы и даже разделы. Для разработчика теста это очень трудная задача – разработать качественный тест, соответствующий всем критериям, при этом не упустить важные моменты. Также немаловажно придать заданию необходимую трудность, чтобы определить место задания в тесте и разработать задание с хорошей способностью дифференциации абитуриентов.

Все тестовые задания делятся на два основных типа: закрытый (Closed-ended questions) и открытый (Open-ended questions) [2, 4].

Наиболее популярными являются задания закрытого типа (Closed-ended questions). Такой тип заданий относительно прост в разработке и легко усваивается тестируемыми.

Задания закрытого типа, в свою очередь, могут быть разных вариаций – в нашем случае это задания с одним правильным ответом из четырёх предложенных и задания на установление соответствия.

Тестовые задания с одним правильным ответом из четырёх предложенных (Multiple Choice Questions) удобные, широко используемые и привычные для тестируемых задания, в которых предлагаются 4 ответа, где только один из них является правильным.

Задания на установление соответствия (Matching questions) – это задания, в которых необходимо найти связь между элементами двух множеств. Главным элементом данного типа заданий является руководство для тестируемых: «установите соответствие» (наименования двух столбцов и составляющие их компоненты). Основное условие заданий на соответствие – это неодинаковое количество компонентов в правой и левой колонках. Оценивание правильно выбранного задания на соответствие выполняется по-разному – всё зависит от целей тестирования, технического оснащения теста, трудности задания и теста в целом.

Многие авторы книг, разработчики тестовых заданий, педагоги и психологи предлагают все доступные им определения педагогического теста. Некоторые, наоборот, стремятся получить всеобщее признание своего подхода и догматически утверждают уникальность собственного определения, не замечая его недостатков, неадекватности современному понятию «педагогический тест».

Субтест по английскому языку состоит из 20 тестовых заданий:

- заданий с одним правильным ответом из четырёх предложенных;
- заданий на установление соответствия, в которых необходимо установить соответствие элементов одного множества с элементами другого, где один из предложенных элементов является лишним.

К каждому из заданий с одним правильным ответом (1 – 16) даны 4 варианта ответа, из которых только один является правильным. Максимально возможный результат – 1 балл. Максимально возможный результат при верном установлении соответствия элементов одного множества с элементами другого в заданиях (17 – 20) – 4 балла.

Время на выполнение субтеста определяется, исходя из количества тестовых заданий и степени сложности каждого из них.

На выполнение субтеста по английскому языку с учётом количества тестовых заданий и степени сложности каждого из них отводится 60 минут. Максимально возможный результат – 32 балла.

Каждый тест разрабатывается с определенными целями. После определения целей составляется модель теста. Модель теста, представленная в виде таблицы, называется матрицей теста.

Матрица теста состоит из важных элементов содержания учебной дисциплины, которые выбираются для оценки знаний и умений абитуриента, то есть матрица заполняется, исходя из степени значимости тем для достижения поставленных целей [5]. Тест представляет собой набор тщательно подобранных тестовых заданий, которые в своей совокупности образуют инструмент для измерения. Таким образом, матрица теста обеспечивает соответствие взвешенного значения тем с учебной программой и правильное соотношение тестируемых тем и навыков.

Тестовые задания распределяются в соответствии с выбранными темами. Особенность матрицы в том, что в ней фиксируется не только количество тестовых заданий, но и количество баллов за каждое тестовое задание в процентном соотношении.

Предназначение экзаменационной работы – дать оценку общеобразовательной подготовке по английскому языку выпускников образовательных учреждений с целью их конкурсного отбора в ОУ СПО и ОУ ВПО. Содержание экзаменационной работы соответствует компоненту государственного стандарта среднего образования по английскому языку.

В соответствии с матрицей по английскому языку самым оптимальным вариантом составления тестовых заданий является использование текстов. В каждом тесте по английскому языку применяется два текста, на основе которых разрабатываются тестовые задания. К первому тексту составляются 8 тестовых заданий на понимание прочитанного (Reading Comprehension); ко второму тексту составляются 8 тестовых заданий, направленных на определение знаний по грамматике английского языка (Grammar Section). Однако, существуют строгие требования к подбору текстов. Подобранные тексты могут быть различной направленности и тематики в соответствии с программой по английскому языку для средних общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан.

Выбор текста напрямую зависит от возраста учащегося, его готовности воспринять предлагаемую информацию. Важно применять тексты с определением жанров, таких как повесть, рассказ, легенда, новелла, письмо, поздравление, рекомендация, обращение, благодарность; стилей – деловой, научный, публицистический, художественный. Работа с такими текстами носит познавательно-занимательный характер и не вызывает особых трудностей у абитуриентов. Тексты, применяемые на централизованном вступительном экзамене, по объёму должны состоять из 60-100 слов и быть интересными, доступными для понимания, иметь смысловую завершенность.

Для проверки знаний, умений и навыков пользования языком в тест по английскому языку включены задания закрытого типа на установление соответствия, которые, в свою очередь, разделены на четыре по цели проверки знаний, умений и навыков разновидности:

1. Match the words in Column A with the definitions in Column B.

Цель разработки данного задания – определить уровень знания лексики (словарного запаса) английского языка и умения применять их.

1. Match the sentences in Column A with their continuations in Column B.

Цель разработки данного задания – определить уровень знания грамматики и лексикологии английского языка, умение находить смысловую связь предложений и применять эти знания.

2. Match the sentences in Column A with the replies in Column B.

В основном такие задания представлены в виде диалога. Цель разработки данных заданий – определить уровень знания грамматики и лексикологии английского языка, умение находить смысловую связь предложений и применять знания в стандартных ситуациях.

3. Match the questions in Column A with the answers in Column B.

Цель разработки данных заданий – определить уровень знания грамматики, лексикологии, а также умение мыслить на английском языке о существующих фактах и применять эти знания.

В соответствии с этими требованиями, на основе программы экзамена был разработан тест по английскому языку, который был применён на централизованном вступительном экзамене.

Полученные результаты 2528 абитуриентов при выполнении заданий с ответом на выбор приведены в таблице 1.

В зависимости от поставленной педагогами цели задачей теста является определение уровня знаний и умений экзаменуемых в соответствии с этой целью. По мере возрастания дифференцирующей способности теста повышается его валидность. Для повышения валидности в тест необходимо включить задания, которые имеют высокую дискриминативную силу.

Для того, чтобы определить дискриминативность тестовых заданий, необходимо вычислить коэффициент корреляции ответов по каждому заданию с суммой баллов для всех тестируемых.

Тестовое задание будет обладать хорошей дискриминативностью, если коэффициент корреляции $r_{pbis} > 0,3$. Коэффициент дифференцирующей способности может принимать значения от -1 до $+1$. Результат $r_{dis} \geq 0,3$ считается удовлетворительным.

Таблица 1. Результаты выполнения абитуриентами тестовых заданий с ответом на выбор

Номер задания	Варианты ответов				Трудность (p_i)	q_i	$(p_i \cdot q_i)$
	A	B	C	D			
	(%)						
1	<u>37</u>	33	19	10	0,37	0,63	0,23
2	17	33	24	<u>25</u>	0,25	0,75	0,19
3	10	<u>55</u>	17	16	0,55	0,45	0,25
4	23	27	<u>32</u>	17	0,32	0,68	0,22
5	<u>32</u>	18	26	24	0,32	0,68	0,22
6	20	<u>45</u>	28	6	0,45	0,55	0,25
7	22	23	<u>30</u>	23	0,30	0,70	0,21
8	15	43	11	<u>32</u>	0,32	0,68	0,22
9	<u>27</u>	18	25	30	0,27	0,73	0,19
10	20	33	<u>27</u>	19	0,27	0,73	0,19
11	40	<u>29</u>	20	10	0,29	0,71	0,20
12	19	33	20	<u>26</u>	0,26	0,74	0,19
13	26	23	<u>25</u>	25	0,25	0,75	0,19
14	21	32	22	<u>23</u>	0,23	0,77	0,18
15	<u>44</u>	21	17	17	0,44	0,56	0,25
16	27	<u>35</u>	23	14	0,35	0,65	0,23

Если значение коэффициента дифференцирующей способности близко к нулю, то можно утверждать, что задания сформулированы неправильно. Критерии показателя дискриминативности приведены в таблице 2.

Таблица 2. Критерии показателя дискриминативности тестовых заданий

Индекс дискриминативности (r_{dis})	Качество ТЗ
- 1 – 0,10	Очень низкий
0,11 – 0,20	Низкий
0,21 – 0,30	Средний
0,31 – 0,40	Хороший
0,41 – 0,60	Очень хороший
0,61 – 1	Отличный

Полученные результаты 2528 абитуриентов в результате выполнения заданий на установление соответствия представлены в таблице 3.

Таблица 3. Результаты выполнения абитуриентами тестовых заданий на установление соответствия

Номер задания	Элементы левого столбца	Элементы правого столбца					(p_i)	q_i	$(p_i \cdot q_i)$
		1	2	3	4	5			
		(%)							
17	A	19	<u>38</u>	16	13	13	0,38	0,62	0,24
	B	15	22	24	20	<u>18</u>	0,18	0,82	0,15
	C	18	17	21	<u>31</u>	12	0,31	0,69	0,21
	D	<u>29</u>	14	15	19	22	0,29	0,71	0,20
18	A	13	16	<u>46</u>	14	11	0,46	0,54	0,24
	B	9	17	18	<u>42</u>	13	0,42	0,58	0,24
	C	<u>54</u>	12	12	12	9	0,54	0,46	0,24
	D	14	<u>45</u>	10	16	14	0,45	0,55	0,24
19	A	18	23	18	<u>32</u>	8	0,32	0,68	0,21
	B	17	15	<u>28</u>	18	21	0,28	0,72	0,20
	C	16	14	16	15	<u>38</u>	0,38	0,62	0,23
	D	17	<u>31</u>	17	21	13	0,31	0,69	0,21
20	A	14	17	13	13	<u>42</u>	0,42	0,78	0,32
	B	<u>51</u>	15	15	13	5	0,51	0,49	0,24
	C	11	<u>30</u>	30	15	12	0,30	0,70	0,21
	D	11	26	<u>30</u>	19	14	0,30	0,70	0,21

Очень важно знать валиден ли тест, то есть измеряет ли тест то, для чего он предназначен и в какой степени. Существует множество типов валидности, и для каждого типа применяется свой метод его оценки.

Для того, чтобы оценить валидность тестовых заданий, в нашем исследовании был вычислен коэффициент точно-бисериальной корреляции для каждого тестового задания.

Для нахождения значения точечно-бисериального коэффициента r_{pbis} использовали формулу:

$$(r_{pbis}) = \frac{(\overline{X_1})_j - (\overline{X_0})_j}{S_x} \sqrt{\frac{(N_1)_j \cdot (N_0)_j}{N(N-1)}},$$

где

$(\overline{X_1})_j$ – среднее значение индивидуальных баллов абитуриентов, правильно выполнивших j -ое задание;

$(\overline{X_0})_j$ – среднее значение индивидуальных баллов абитуриентов, неправильно выполнивших j -ое задание;

S_x – стандартное отклонение по тесту;

$(N_1)_j$ – число абитуриентов, правильно выполнивших j -ое тестовое задание;

$(N_0)_j$ – число абитуриентов, неправильно выполнивших j -ое тестовое задание;

N – общее число абитуриентов

$$N = N_1 + N_0.$$

Данные для тестового задания №1 следующие:

среднее значение индивидуальных баллов абитуриентов, выполнивших правильно задание №1, равно

$$(\overline{X_1})_1 = \frac{12\,540}{940} = 13,34.$$

Среднее значение индивидуальных баллов абитуриентов, выполнивших неправильно задание №1, равно

$$(\overline{X_0})_1 = \frac{14\,228}{1582} = 8,96.$$

Число абитуриентов, выполнивших правильно задание №1, равно

$$(N_1)_1 = 940.$$

Число абитуриентов, выполнивших неправильно задание №1, равно

$$(N_0)_1 = 1582.$$

Общее число абитуриентов составляет

$$N = N_1 + N_0 = 940 + 1582 = 2528.$$

Для вычисления стандартного отклонения необходимо выявить индивидуальный балл каждого экзаменуемого. В таблице 4 приведены результаты экзамена, которые обрабатывались с помощью компьютерных программ. По результатам экзамена вычислены индивидуальные баллы каждого абитуриента и число правильных ответов всех абитуриентов на каждое задание. В таблице 4 приведены результаты тестирования только 11 абитуриентов из 2 528.

Как видно из таблицы 4, первый абитуриент неверно ответил на задания №1 - №5, №7 - №15 (с ответом на выбор). Задания № 17 и №19 (на установление соответствия) также были выполнены неправильно.

Правильно были выполнены задания №6 (1б) и №16 (1б) (с ответом на выбор), №18 (2б) и №20 (1б) (на установление соответствия). Таким образом, общее количество сырых баллов первого абитуриента – 5 и т.д.

Таблица 4. Результаты тестирования абитуриентов

№ абитуриента	Номер задания (j)																				Баллы (X _i)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	1	5
2	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	1	2	4	13
3	1	0	1	0	0	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	4	4	2	21
4	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	3	2	1	12
5	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	1	0	0	6
6	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	2	0	5
7	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	2	0	2	2	11
8	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	2	0	1	1	9
9	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0	1	8
10	1	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1	2	4	4	3	20

2 528	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	7

Далее, по полученным абитуриентами баллам, методом математической статистики вычислили дисперсию и стандартное отклонение тестовых заданий [8].

Для подсчёта дисперсии из общего сырого балла каждого абитуриента вычитаем значение среднего арифметического в распределении

$$X_i - \bar{X} \quad (i = 1, 2, \dots, N), \text{ где}$$

X_i – общий балл абитуриента;

\bar{X} – значение среднего арифметического балла.

Знак отклонения указывает на место результата абитуриента по отношению к среднему арифметическому по тесту. Если индивидуальный балл абитуриента выше среднего арифметического, то значение разности $X_i - \bar{X}$ будет положительным.

В нашем случае значение разности $X_i - \bar{X}$ для абитуриента № 1

$$X_1 - \bar{X} = 5 - 11,08 = -6,08.$$

Если индивидуальный балл абитуриента ниже среднего арифметического, то значение отклонения $X_i - \bar{X}$ будет отрицательным.

Например, для абитуриента № 10 таблица 1

$$X_{10} - \bar{X} = 20 - 11,08 = 8,92.$$

Каждое отклонение возводим в квадрат и находим сумму квадратов отклонений:

$$\sum_{i=1}^N (X_i - \bar{X})^2 = (X_1 - \bar{X})^2 + (X_2 - \bar{X})^2 + \dots + (X_N - \bar{X})^2 = d_1^2 + d_2^2 + \dots + d_N^2$$

В данном случае сумма квадратов отклонений:

$$\sum_{i=1}^{2\,528} (X_i - \bar{X})^2 = (-6,08)^2 + (1,92)^2 + (9,92)^2 + \dots + (-4,08)^2 = 95\,899,65$$

Таким образом, определяем меру изменчивости, которая называется исправленной дисперсией и вычисляется по формуле:

$$S_x^2 = \frac{\sum_{i=1}^N (X_i - \bar{X})^2}{N - 1}$$

В нашем случае

$$S_x^2 = \frac{95\,899,65}{2\,528 - 1} = 37,95$$

Кроме дисперсии для характеристики меры изменчивости распределения используем стандартное отклонение.

Для вычисления стандартного отклонения применим следующую формулу:

$$S_x = \sqrt{S_x^2}.$$

Для рассматриваемого примера данных тестирования

$$S_x = \sqrt{S_x^2} = \sqrt{37,95} = 6,16.$$

Поэтому

$$(r_{pbis}) = \frac{(\bar{X}_1)_j - (\bar{X}_0)_j}{S_x} \sqrt{\frac{(N_1)_j \cdot (N_0)_j}{N(N-1)}} = \frac{13,34 - 8,96}{6,16} \sqrt{\frac{940 \cdot 1582}{2528(2528 - 1)}} = 0,68 \cdot 0,48 = 0,34$$

В таблице 5 приведены значения точечно-бисериального коэффициента корреляции для 20 заданий теста. Из таблицы 5 становится ясно, что задания №9, №11 и №13 имеют относительно низкую валидность и должны быть откорректированы. Тестовое задание №5 имеет очень низкую валидность, коэффициент точечно-бисериальной корреляции $(r_{bis})_5 = 0,02$. Это задание необходимо удалить из теста.

С точки зрения тестологии, задание валидное, если значение $(r_{bis})_j = 0,3$ или больше этого значения. Таким образом, все задания, для которых $r_{bis} \rightarrow 0$, подлежат доработке или удалению из теста [18]. Как видно по табличным данным, задания с выбором ответа №5, №9, №11, №13 имеют значение r_{bis} ниже 0,3, что говорит о необходимости доработки данных заданий или о полном их исключении из теста. А вот задания №3, №4, №6, №7, №8, №16, №17, №18, №19, №20 можно считать валидными, так как значение r_{bis} больше 0,3.

Таблица 5. Значения коэффициента точечно-бисериальной корреляции заданий

ТЗ	1	2	3	4	5	6	7	8
r_{pbis}	0,3	0,35	0,55	0,43	0,02	0,5	0,4	0,4
ТЗ	9	10	11	12	13	14	15	16
r_{pbis}	0,22	0,34	0,2	0,3	0,2	0,36	0,34	0,43
ТЗ		17		18		19		20
r_{pbis}	A	0,44		0,61		0,54		0,6
	B	0,54		0,61		0,40		0,58
	C	0,40		0,54		0,56		0,48
	D	0,40		0,62		0,56		0,52

Для разработки окончательного варианта теста разработчикам необходимо выбрать задания только после дистракторного анализа, так как, по имеющемуся опыту разработчиков, такие проблемы в заданиях, в большинстве случаев, возникают из-за того, что абитуриенты не обладают достаточными знаниями, умениями и навыками.

Таким образом, для успешной подготовки к экзамену по английскому языку абитуриент должен иметь необходимые учебные пособия, и начинать следует с подбора учебной литературы. Если абитуриент уверен в своих силах, то для подготовки к экзамену ему можно выполнять тренировочные упражнения учебного заведения, в которое он собирается поступить. Абитуриенту не следует приобретать все учебники, которые выпускаются в большом количестве в последнее время. Изучить все издания за короткий срок практически невозможно. Поэтому мы рекомендуем ограничить выбор несколькими пособиями [10,11,15]. Можно использовать всего одну книгу, излагающую теорию наиболее близко к программе для поступающих в ОУ СПО и ОУ ВПО. На наш взгляд, для самостоятельной подготовки к централизованному вступительному экзамену по английскому языку будет продуктивным использование пособий, специально предназначенных для поступающих в ОУ СПО и ОУ ВПО [5,6,11].

Рецензент: Рустамов Дж.Ш. – к.ф.н., НЦТ при Президенте РТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Аванесов В.С. Из истории психологических тестов (С. 23-34), в учебном пособии "Общая психодиагностика" // Под ред. А.А. Бодалева и В.В. Столина. М.: МГУ, 1987 и др.
2. Аванесов В.С. Проблема формы тестовых заданий. В сб. Тестовые формы контроля по русскому языку как иностранному (РКИ). Стр. 20-30. II Всероссийская научно-практическая конференция. Доклады и сообщения. Центр международного образования МГУ им. М. В. Ломоносова, 12-13 З.
3. Аванесов В.С. Проблема качества педагогических измерений //Педагогические измерения, №2, 2004. с.15.
4. Жунусакунова А. Д. Разновидности заданий в тестовой форме // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Уфа, июль 2012 г.). –Уфа: Лето, 2012. – URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/60/2572/> (дата обращения: 08.05.2019). апр. 2005 г. Под ред. Н. П. Андрюшиной, О. А. Усковой. – Москва. 2005.
5. Мансурова Л.Б., Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи саволу масъалаҳои тест аз фанни забони англисӣ. Душанбе, 2019. – 136 с.
6. Мансурова Л.Б., Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи саволу масъалаҳои тест аз фанни забони англисӣ. Душанбе, 2022. – 136 с.
7. Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан. Тестовые задания по английскому языку. – Душанбе, 2018. – 110 с.
8. Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан. Справочник для абитуриента. – Душанбе, 2019. – 180 с.
9. Примбетова Г.С. Вступительные экзамены в вузы как инструмент решения государственных и общественных задач. Опыт республики Казахстан. Материалы VII ежегодной международной конференции ЕАОКО «Оценка качества на разных уровнях образования». – Душанбе, 2018.
10. Примбетова Г.С., Исакова А.М. Психометрический анализ результатов тестирования в рамках внешней оценки учебных достижений в 2014 году. Журнал. Качество образования в Евразии. 51-64 с.
11. Сатская П.Н., Чамшедов П., Алидодхонова К. Забони англисӣ, Китоби дарсӣ барои синфи 9. – Душанбе, «Маориф ва фарҳанг» с.2007. – 152 с.
12. Хусравбеков Л.Д. Оценивание надёжности теста по физике/ Хусравбеков Л.Д., Шерматов Д.С., Бобоев Т.Б.// Актуальные проблемы естественных и гуманитарных наук. Материалы научно-практической конференции «IX-Ломоносовские чтения». –Душанбе, 2018. С.41 – 43.
13. Хусравбеков Л.Д. Дистракторный анализ тестовых заданий по физике/ Л.Д. Хусравбеков в соавторстве // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.- 1/2(62), – Бохтар. 2019. С.170-176
14. Чельшкова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: учеб. пособие. – М.: «Логос», 2001. -432с.
15. Чамшедов П., Чоматов С. Забони англисӣ, Китоби дарсӣ барои синфи 11. – Душанбе, «Маориф» с.2014. – 224 с.
16. Baker F.V. The Basics of Item Response Theory. 2 ed. Hieneman, Portsmouth, New Hampshire, 2001. p. 7.
17. Cronbach, L.J., Glezer G.C., and Rajaratnam N. Theory of generalizability. A liberalization of reliability theory. British journal of Mathematical and Statistical Psychology. – 1963. 16, 137 – 173.
18. Crocker L., Algina J. Introduction to Classical and Modern Test Theory. Univ. of Florida. HBJCP, 1986.420-424.
19. Tucker L.R. Maximum validity of a test with equivalent items. Psychometrika 1946, 11, 1 – 13.

БОЭЪТИБОРИИ САВОЛУ МАСЪАЛАҲОИ ТЕСТӢ АЗ ФАННИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақола усули муайян кардани боэътибории саволу масъалаҳои тестӣ аз фанни забони англисӣ пешниҳод карда шудааст. Барои арзёбии боэътибории саволу масъалаҳои тестӣ, барои ҳар як саволу масъалаи тестӣ коэффитсиенти коррелятсияи бисериалии ҳисоб карда шуд. Муваффақияти ҳар як санчиш дар асоси принципҳои меъёрии тафаккур баҳо дода мешавад, ки дар он ҳама гуна натиҷа бояд бо меъёр алоқаманд бошад. Вақте ки меъёр вучуд надорад, муайян кардан душвор аст, ки ба 32 ҳоле, ки имтиҳонсупоранда соҳиб шуд, дар санчиши тестӣ чӣ маъно дорад - нишондиҳандаи хуб аст, ё бад. Аммо вақте ки меъёр 26 ҳолро ташкил медиҳад, 32 ҳоли бадастовардаи имтиҳонсупоранда нишондиҳандаи хонандагони беҳтарин мегардад. Аз таҷрибаҳои санчиши тестӣ, қимати миёнаи арифметикии натиҷаҳои санчиширо ҳамчун меъёр ба ҳисоб мегиранд. Вақте ки натиҷаи миёнаи санчиши тестӣ ба аксарияти донишҷӯён хос бошад ва натиҷаҳо мувофиқи қонуни меъёр тақсим карда шаванд, тест боэътибор ҳисобида мешавад. Меъёри тақсимот тавассути тағйир додани шумораи саволҳои осон ва душвор ба даст оварда мешавад. Тести боэътибор бесте таъносиби аксарияти саволҳои дараҷаи душвориашон миёнаро дар бар гирад, барои ҳамин дар бест бояд ҳам саволҳои хеле осон, ки онҳоро аз 99 аз 100 ё ҳатто 999 аз 1000 имтиҳондиҳанда ҳал карда тавонад ва ҳам саволҳои душворро ворид бояд кард, ки онҳоро танҳо 1 аз 100 ё 1 аз 1000 имтиҳонсупоранда ҳал карда тавонад. Мувофиқи таҳлил қимати коэффитсиенти коррелятсияи бисериалии 20% саволу масъала аз 0,3 камтар аст, яъне

боэтибории ин саволу масъалаҳо паст аст, ки ин зарурати такмил додани ин саволу масъалаҳо ва ё пурра аз тест хориҷ кардани онҳоро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: таҳлил, омор, тест, боэтиборӣ, дисперсия, тамоюли стандартӣ, коррелятсияи нуктагии бисериалӣ, миёнаи арифметикӣ, таҳлили дистрактор, дискриминатсия, қобилияти тафриқавӣ.

ВАЛИДНОСТЬ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье предложен метод выявления валидности тестовых заданий по английскому языку. Для оценивания валидности тестовых заданий был вычислен коэффициент точечно-бисериальной корреляции для каждого тестового задания. Валидность каждого теста оценивается исходя из принципов нормативного типа мышления, где любой результат должен быть соотнесен с нормой. Когда норма отсутствует, сложно определить, что обозначает, к примеру, полученный экзаменуемым в тесте балл 32, – хороший или плохой показатель. Однако, когда установлено, что нормой является 26 баллов, то 32 балла становится показателем лучших студентов. В практике тестирования норме соответствует среднее арифметическое значение результатов тестирования. Когда средний результат тестирования характерен большей части учащихся, и результаты распределены по закону нормы, тест считается валидным. Норма распределения достигается варьированием количества лёгких и трудных заданий в тесте. Валидный тест должен включать преобладающую долю заданий средней трудности, при этом в него необходимо включить как очень легкие задания, которые могут решить 99 из 100 или даже 999 из 1000 тестируемых, так и бесспорно сложные задания, которые могут решить всего 1 из 100 или 10 из 1000 тестируемых. Согласно проведённому анализу, значение коэффициента точечно-бисериальной корреляции 20% тестовых заданий ниже 0,3, т.е. имеют низкую валидность, что говорит о необходимости доработки данных заданий или о полном их исключении из теста.

Ключевые слова: анализ, статистика, тест, валидность, дисперсия, стандартное отклонение, точечно-бисериальная корреляция, среднее арифметическое значение, дистракторный анализ, дискриминативность, дифференцирующая способность.

VALIDITY OF ENGLISH LANGUAGE TEST ITEMS

The article proposes a method for identifying the validity of English language test items. To assess the validity of test items, a point-biserial correlation coefficient was calculated for each test item. The validity of each test items is assessed based on the principles of the normative type of thinking, where any result must be correlated with the norm. When there is no norm, it is difficult to determine for example a score of 32 applicants - is it a good or bad indicator. However, when it is established that the norm is 26 points, then 32 points - is the indicator of the best students. In testing practice, the arithmetic mean of the test results corresponds to the norm.

When the average test result is characteristic of the majority of students, and the results are distributed according to the law of the norm, the test is considered valid. The distribution norm is achieved by varying the number of easy and difficult items in the test. A valid test should include a predominant proportion of items of medium difficulty, while it should include both very easy items that can be solved by 99 of 100 or even 999 of 1000 applicants, and undeniably difficult items that can be solved by only 1 of 100 or 1 of 1000 applicants. According to the analysis, the value of the point-biserial correlation coefficient of 20% of test items is below 0.3 and have low validity, which indicates the need to refine these items or their complete exclusion from the test.

Key words: analysis, statistics, test, validity, variance, standard deviation, point-biserial correlation, arithmetic mean, distractor analysis, discrimination, differentiating ability.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мансурова Лола Бобоевна* – Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, сармутахассис. **Суроға:** 734034, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Шамсӣ 20, х. 21. E-mail: lola.mansurova@list.ru. Тел.: (+992) 902-42-34-26

С

ведения об авторе: *Мансурова Лола Бобоевна* – Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан, главный специалист. **Адрес:** 734034, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Шамси 20, кв. 21. Тел.: (+992) 902-42-34-26

Information about the author: *Mansurova Lola Boboevna* – National Testing Center under the President of Republic of Tajikistan, head specialist. **Address:** 734034, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 20 Shamsi st., ap. 21. Phone: (+992) 902-42-34-26

**ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ: МОТИВАЦИЯ ИНТЕРЕСА
ОБУЧАЮЩИХСЯ К НОВЫМ ЗНАНИЯМ***Мирзоева Н.Р., Каримова И.Х.***Институт развития образования имени А. Джами АОТ**

Вопрос поликультурного воспитания молодежи является актуальным на современном развитии общества. Это объясняется тем, что наше государство является многонациональным и обучение в школах ведется на 5 языках национальных меньшинств, проживающих на ее территории. Определитель развития государства – это многообразие культур.

Возникает вопрос: что же такое поликультурное воспитание?

Прежде всего, это: умение противостоять расизму, предубеждениям, предвзятости, ненависти, основанной на культурных и религиозных различиях. Задача школы состоит, прежде всего, в формировании человека, способного к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, который обладает чувством уважения к другим культурам, умения жить в мире и согласии с людьми разных национальностей. Мы должны подготовить молодежь к жизни в полиэтническом социуме, знание культуры своего народа, создание представлений о многообразии культур и воспитание этнотолерантности. Ведь мировая культура и состоит из образцов национальных культур.

Поликультурное воспитание — это воспитание и наличие собственного интеллектуального, эмоционального и духовного развития подрастающей молодежи.

Целью поликультурного воспитания является формирование личности без негативных культурных стереотипов.

Все это создает условия для их взаимодействия и развития культуры поведения. Таким образом, одной из актуальных проблем современного общества является воспитание поликультурной личности, которая была бы способна адекватно воспринимать представителей другой культуры и строить с ними отношения на основе толерантности.

Поликультурное воспитание направлено на не возникновение межнациональные конфликтов, а на их предотвращение.

Необходимо отметить, что поликультурность, как качество личности, развивается на протяжении всей жизни под влиянием семьи, социума, образовательных учреждений и общественных организаций.

Поликультурное воспитание – это направление педагогической науки и практики, которое нацелено на воспитание подрастающего поколения в духе поликультурности, толерантности, патриотизма и гуманизма, основанной на формирование личности, которая будет жить, соблюдая принципы толерантности, гуманизма, патриотизма, которой присуще чувство уважения к народам, нациям, расам и этносам.

Познание, изучение культурных традиций, сохранение этнической культуры и традиций, создание условий для взаимного общения, объединения людей разных национальностей во имя мира на земле – это и есть цель работы педагога по организации поликультурного воспитания.

Поликультурное воспитание несет на себе и воспитательные задачи:

- воспитание толерантности, терпимости к культурным различиям, принятие возможности несовпадения с общепризнанными стандартами;

- уважение культурных различий представителями разных национальностей.

Формированию поликультурной личности на уроках русского языка, способствует использования интерактивных методов обучения, способствующих развитию умений и навыков общения, которые способствуют развитию более полного представления о мире.

Творческий учитель должен умело организовать творческо-поисковую деятельность учащихся, групповую и индивидуальную работу.

Полиязычие же способствует формированию открытого человека, открытого миру, людям, добру и готового к деятельности во благо других. Воспитать настоящую личность, обладающую развитой культурой толерантности возможно только тогда, когда педагог имеет знания о педагогическом такте, быте, семье, народности и нации.

Поликультурное воспитание, в свою очередь, направлено на сохранение и развитие всего многообразия культурных реалий, существующих в обществе, на готовность передачи наследия подрастающему поколению. В основе поликультурного воспитания лежит постулат о том, что человек живет в социуме, где проживают люди разных культур и вероисповеданий.

В условиях поликультурной реальности, когда контактируют люди, принадлежащие к разным лингвокультурным общностям, взаимовлияние и взаимопроникновение культур ведет к аккультурации членов социумов, соединяющих в своем сознании разные культуры, ориентированных на другого, предрасположенного к диалогу с ним. Обучение языку, соединенное с ознакомлением с культурными и социальными ценностями, может и должно служить мощным средством взаимопонимания между народами.

Нация – это сплав различных национальностей и народностей, живущих на одной территории. Граждан, живущих на территории Таджикистана, мы называем таджикстанцами, не зависимо от того, к какой народности или национальности они относятся, на территории Узбекистана – узбекистанцы, граждан, живущих на территории России - россияне, и тоже не зависимо от того, к какой народности или национальности они относятся.

По сути, почти любой человек – полиэтничен, так как каждый из нас, как правило, не знает подробной истории своей семьи, дальше прадедушки. Иными словами, трактовка общества как полиэтнического исходит из представления о том, что современные люди более не принадлежат к одной этнической группе, а являются членами нескольких общностей, носителями нескольких культур.

Путем грамотного выстраивания межнациональных отношений возможно избежать межнациональных конфликтов среди взрослого населения.

Интеграция новой группы в нацию для любого образовательного учреждения предполагает решение ряда приоритетных воспитательных задач, таких, как:

- личностное развитие каждого ребенка, что предполагает индивидуальный подход к нему;

- формирование этнокультурной компетентности, то есть не только позитивное отношение к наличию в коллективе различных этнокультурных групп, но и умение понимать их представителей и взаимодействовать с партнерами из других культур;

- осознание взаимовлияния и взаимообогащения культур в современном мире.

Поликультурное воспитание фокусируется на нескольких педагогических принципах:

- воспитание человеческого достоинства с высоко -нравственными качествами;

- воспитание детей, готовых и умеющих общаться друг с другом.

Главной целью межкультурного компонента в воспитании является также выработка навыков межкультурной компетенции.

Поликультурное воспитание имеет немало общего с интернациональным воспитанием. Результатами поликультурного воспитания, как и интернационального, должны быть:

- понимание и уважение иных народов, культур, цивилизаций, жизненных ценностей, включая культуру быта;

- осознание необходимости взаимопонимания между людьми и народами;

- способность общаться;

- осознание не только прав, но и обязанностей в отношении иных социальных и национальных групп;
- понимание необходимости активной межнациональной солидарности и сотрудничества;
- основанные на понимании особенностей различных культур достижение взаимодействия и взаимообмена;
- готовность участвовать в решении проблем другого сообщества и этноса.

Подобно интернациональному, поликультурное воспитание имеет в виду налаживание связей между сообществами людей, исходит из необходимости взаимообогащения различных культур, умения жить в мире и согласии. Поликультурное воспитание близко по содержанию с интернациональным, ведь поликультурное воспитание предусматривает межнациональное и межэтническое взаимодействие, формирует чувства взаимопонимания и не допускает национализм и унижение.

Поликультурная педагогика может быть оценена как неперенный инструмент выхода из кризиса воспитания и образования, который способствует мирному сосуществованию народов различных культур, тонкостей межличностных отношений и важнейшим педагогическим инструментом, посредством которого происходила передача ценнейшего опыта жизни народа, знаний о народных традициях, обычаях и обрядах, а также различных навыков, необходимых ребенку для дальнейшей жизни.

Реализация данного постулата не ограничивается только уроками языков и литературы, должнч работатй в этом направлении всей педагогический коллектив.

Воспитательная работа в направлении поликультурного воспитания проводится и педагогом-психологом. Учителя-классные руководители в своей работе могут использовать различные формы по поликультурному воспитанию, проводя тематические занятия, тренинги, семинары, беседы, дебаты, вечера, и пр.

Академия образования Таджикистана, Кыргызстана и Министерство народного образования Республики Узбекистан издали методическое пособие «По Великому шёлковому пути- к миру и дружбе», по проведению внеклассных и внешкольных мероприятий, способствующих развитию у учеников практических навыков для построения позитивных отношений с представителями различных социальных групп, предотвращению дискриминации по признаку этнической принадлежности.

Изучение и приумножение обычаев и традиций своего народа имеет прикладное значение, так как способствует развитию преемственности поколений, укреплению семьи, уважительному отношению к различным культурам.

Совместная деятельность родителей, педагогов и детей, изначально принадлежащих разным культурам, по подготовке и проведению подобных мероприятий, способствует решению таких задач, как улучшение взаимопонимания, уважения, взаимопомощи, разрушение стереотипов и имеет целью сплочивание полиэтнического коллектива детей.

Учебно- воспитательная деятельность даст положительный результат тогда, когда сам Педагог будет иметь твердую интернациональную позицию, т.к. Учитель формирует подрастающее поколение, воспитывает патриотов своего Отечества и нравственно здоровых личностей с ярко выраженной индивидуальностью, имеющей свои особенности характера и поведения.

Рецензент: Рузиева Л.Т.-д.п.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А.Г. Практическая психология и проектирование вариативного образования в России: от парадигм конфликта – парадигме толерантности // Вопр. психол. 2003. №4.5. с. 3-12.
2. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности. На пути толерантному сознанию/ Отв. ред. А.Г. Асмолов. М.: Смысл, 2000. с. 4-7
3. Байдалинова И.С. Формирование у младших школьников основ толерантного поведения /И.С. Байдалинова // Воспитание школьников.-2014.-№5.-С.37-41

4. Барма О. Формирование поликультурной личности пользователя /О. Барма //Библиотека.-2009.-№12.-С.21-22
5. Боева Л. Мы разные, но не чужие /Л. Боева // Библиополе. -2009.-№11.-С.28.
6. Дудникова Е. Учимся идти навстречу друг другу / Е. Дудникова // Библиополе.-2011.-№4.-С.39-41.
7. Игнатова Л. Терпению следует учиться /Л. Игнатова // Хроники краеведа.-2008.-№2.-С.35-38.
8. Клепикова М. Мечта-возможность-реальность /М. Клепикова // Библиотека.-2011.-№6.-С.38-40
9. Коробова Т.А. Толерантность – диалог национальных культур, способ сохранения исторических традиций // Мы живем на одной земле: многонациональная Ленинградская область: материалы третьих губернских чтений, посвященных 80-летию ленинградской области / сост. Г.М. Мошкова.-СПб.: Профессия, 2007.- С.106-114.
10. Селищева Л. Толерантность – ключ к благополучию общества /Л. Селищева // Библиополе.-2008.-№5.-С.36-38, №6.-С.36-38
11. Тамаева Л. Все мы жители одной планеты /Л. Тамаева // Библиотека.-2010.-№12.- С.28-31.

ТАРБИЯИ БИСЁРФАРҲАНҒӢ:ЧАЛБИ ТАВАЧҶУҲӢ МАКТАББАЧАҒОН БА ДОНИШҶОӢ НАВ

Муаллифони мақола масъалаи ташаккули малакаҳои муносибат ва донишҷоеро, ки фаъолияти хонандаро дар доираи фарҳанги этникии худ, фарҳанги кишвараш ва фарҳанги миллатҳои дигар амал кардан зарурат дорад таҳқиқ ва барраси менамоянд. Ба гуфтаи муаллифон, ин хусусиятҳои усулӣ ба хонанда ирсан дастрас набуда, балки дар раванди таълиму тарбия ва худомӯзӣ аз ҷониби ҳар як шахс омӯхта мешавад. Тарбияи мадани-фарҳангӣ ва ташаккули малакаҳои иҷтимоии шахс ба монанди: гуш кардан, изҳори ҳамдардӣ, изҳори назари худ, қабул кардани нуктаи назари шахсии дигарон, гуфтушунид кардан, барои як ҳадафи муштарақ кор кардан, ба таври мутамаддин ҳал кардани баҳсҳо ва ғайра нигаронида шудааст. Фаъолияти муштаракӣ падару модарон, омӯзгорон ва кӯдаконе, ки аслан ба фарҳангҳои гуногун тааллуқ доранд, дар омодагӣ ва баргузориҳои чунин чорабиниҳо ба ҳалли чунин мушкилот, аз қабилӣ беҳбудӣ ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтиром, кӯмакӣ ҳамдигар, аз байн бурдани қолабҳои гуногун мусоидат намуда, ҳадафи он муттаҳид сохтани ҷомеаи гуногунчанба мебошад. Фаъолияти таълиму тарбия вақте самараро мусбат мебахшад, ки ҳуди омӯзгор мавқеи устувори байналхалқиро ишғол намояд. Омӯзгор насли наврасро ташаккул дода, ватандӯсти Ватани худ ва шахсияти аз ҷиҳати ахлоқӣ солимо бо фардияти намоён тарбия мекунад, ки хислату рафтори ҳосси худро дорад.

Калидвожаҳо: этнос, тарбияи бисёрфарҳангӣ, рушди худшиносӣ, таҳаммулпазирӣ, мавқеи байналмилалӣ, муқолаҳои фарҳангӣ, қобилияти муошират кардан.

ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ: МОТИВАЦИЯ ИНТЕРЕСА ОБУЧАЮЩИХСЯ К НОВЫМ ЗНАНИЯМ

Авторы статьи рассматривают вопрос формирования навыков, отношений, знаний, которые нужны ученику для функционирования в своей этнической культуре, культуре страны и культуре других этносов. Это мера и способ, как утверждают авторы, не передаются по наследству, а познаются личностью в процессе образования и самообразования. Воспитание культуры направлено на развитие у человека социальных умений: слушать, сопереживать, высказывать свою точку зрения, принимать точку зрения другого, договариваться, работать сообща ради общей цели, цивилизованно разрешать спор и др. Совместная деятельность родителей, педагогов и детей, изначально принадлежащих разным культурам, по подготовке и проведению подобных мероприятий, способствует решению таких задач, как улучшение взаимопонимания, уважения, взаимопомощи, разрушение стереотипов и имеет целью сплачивание полиэтнического коллектива детей. Учебно- воспитательная деятельность даст положительный результат тогда, когда сам Педагог будет иметь твердую интернациональную позицию, т.к. Учитель формирует подрастающее поколение, воспитывает патриотов своего Отечества и нравственно здоровых личностей с ярко выраженной индивидуальностью, имеющей свои особенности характера и поведения.

Ключевые слова: этнос, поликультурное образование, саморазвитие, толерантность, интернациональная позиция, диалог культур, способность общаться.

POLY CULTURAL EDUCATION: MOTIVATION OF STUDENTS' INTEREST IN NEW KNOWLEDGE

The authors of the article consider the issue of the formation of skills, relationships, knowledge that a student needs to function in his ethnic culture, the culture of the country and the culture of other ethnic groups. This measure and method, according to the authors, are not inherited, but are learned by a person in the process of education, self-recognition and personal development. The education of culture is aimed at developing a person's social skills as: listening, showing empathy, express one's point of view, accept the point of view of another person, negotiating, working together for a common goal, resolve disputes in a civilized manner, etc. The joint activity of parents, teachers and children, originally belonging to different cultures, in the preparation and holding of such events, contributes to the solution of such problems as improving mutual understanding, respect, mutual assistance, destroying stereotypes and aims to unite the multi-ethnic team of children. Teaching and educational activities will give a positive result when the Teacher himself will have a firm international position, because. The teacher forms

the younger generation, educates patriots of his Fatherland and morally healthy individuals with a pronounced individuality, which has its own characteristics of character and behavior.

Key words: ethnos, multicultural education, self-development, personal development, tolerance, international position, dialogue of cultures, ability to communicate.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Мирзоева Наргис Рузобековна* - Пажухишгоҳи рушди таҳсилоти ба номи А.Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи .Айнӣ, 45. Телефон: **93 199 80 00** Е-майл: **golo_78 @ mail.ru**

Каримова Ирина Холовна - Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи .Айнӣ, 45. Телефон: **+992 (37) 227-46-66**.

Сведения об авторах: *Мирзоева Наргис Рузобековна* - Институт развития образования им. А. Джами Академии образования Таджикистана соискатель. **Адрес:**734024, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Аини 45.Телефон: **93 199 80 00** Е-майл: **golo_78 @ mail.ru**

Каримова Ирина Холовна - Академия образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор. **Адрес:**734024, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Аини 45. Телефон: **+992 (37) 227-46-66**.

Information about the authors: *Mirzoeva Nargis Ruzibekovna* , Institute for the Development of Education named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, PHD researcher. **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Aini street 45. Phone: **93 199 80 00** E-mail: **golo_78 @ mail.ru**

Karimova Irina Kholovna - Academy of Education of Tajikistan, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Aini street 45. Phone: **+992 (37) 227-46-66**.

Муродова М. С.

МТҒ «Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон»

Истиқлолият бартарӣ ва мустақилияти ҳокимияти давлатӣ дар дохили кишвар ва соҳибхитиёри дар муносибатҳои байналмилалӣ мебошад. Истиқлолият на танҳо қудрати сиёсӣ, балки муҳимтарин принципи сиёсӣ ва ҳуқуқии ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки соҳибхитиёрии халқ ва озодии миллатро дар интихоби роҳи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии рушд, инчунин бартарии ҳудудии давлат ва мустақилияти онро дар муносибат бо дигар давлатҳо муайян мекунад. Истиқлолияти Тоҷикистон дар замони пуртазод ва бӯхронӣ эълон гардида, дар назди ҷомеа масъалаҳои мухталифи ҳалнаёфта ва сарбастаро эҷод намуд. Яке аз чунин масъалаҳои муҳими рушди минбаъдаи ҷомеаи навташаққули озоди тоҷикистонӣ бо муайян намудани самтҳои инкишофи дохилӣ бо соҳаи илму маориф ва фарҳанг пайваста буд. Дар ин маврид интиҳои асри XX - ибтидои асри XXI дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиротҳои назариявӣ дар муайян намудани ҳадафҳо, мундариҷа ва вазифаҳои маориф мушоҳида мешавад. Гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва низоми демократӣ диққати махсуси давлат ва ҷомеаро ба фаъолияти муассисаҳои таълимӣ, ба шароити кору зиндагии кормандони соҳаи маориф афзун месозад. Пас аз барқарор кардани ҳокимияти конституционӣ, Ҳукумати ҷумҳурӣ роҳи устувори сиёсиро ба сӯи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ пеш гирифт. Имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон, татбиқи пурраи ин созишномаҳо ба эҳёи тамоми соҳаҳои иқтисодиву сиёсии миллӣ мусоидат намуд, аз он ҷумла ба рушди соҳаи маориф ва фарҳанг низ.

Маориф омили муҳими рушди ҷомеа, яке аз василаҳои рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии он мебошад. Аз ин рӯ маориф таҳкурсии давлат, роҳи эҳёи фарҳанги моддӣ ва маънавии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Ҳукумати ҷумҳурӣ афзалияти маорифро дар шароити истиқлолият ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ таъкид намуда, дар назди ин соҳа вазифаҳои зеринро мегузорад:

- равона кардани таълим ва тарбия барои ҳимояи манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат;

- гирифтани маълумоти босифат ва замонавӣ;

- мутобиқат намудан ба стандартҳои байналхалқии маориф ва илм.

Вобаста ба вазифаҳои мазкур принципҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф аз унсурҳои зерин сарчашма мегиранд:

- афзалияти маориф дар ҳамаи самтҳои идоракунии давлатӣ;

- эҳтиром ба қонун, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, муҳаббат ба Ватан, оила ва муҳити зист;

- мустақилияти муассисаҳои таълимӣ;

- мувофиқии низоми маориф ба талабот ва вазифаҳои иҷтимоиву иқтисодии инкишофи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- тамоюлҳои рушди системаи маориф бо назардошти стандарти байналхалқӣ, сифати таҳсилот ва таъмини иттилоотии меъёрҳои байналхалқии маориф;

- такмили ҳамкориҳои баналхалқӣ ва таҳкими истиқлолият дар муносибатҳо бо кишварҳои хориҷӣ.

Барои ба амал баровардани сиёсати давлатӣ дар низоми маориф дар солҳои соҳибхатиёрӣ якҷанд тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал омаданд, ки тақрибан дигаргуниро дар самтҳои зерин дар бар доранд:

1. Тағйири низоми қонунгузориҳои соҳаи маориф ва таҳсилот.
2. Ташкили мактабҳои типӣ нав (муассисаҳои таълимии давлатӣ ва хусусӣ).
3. Воридгардидани Тоҷикистон ба низоми кредитии таҳсилот ё низоми Балония.
4. Таъсиси Шуроҳои дифоъи рисолаҳои номзадӣ ва доктории марбут ба илмҳои мухталиф ва Комиссияи аттестатсионии олии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар кишвари навтавлиди соҳибхатиёр яке аз аввалин қонунҳои ҳокимияти қонунгузориҳои ҷумҳурӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» буд, ки 27 декабри соли 1993 қабул гардида, таъмини татбиқи сиёсати давлатиро дар шароити нав бар дӯш дошт. Аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 13 июни соли 1997 таҳти № 9 Консепсияи мактаби миллии тоҷикӣ таҳия ва қабул карда шудааст. Дар он ҳадафҳо ва вазифаҳо, шаклҳои ташкили таълими махсус, мундариҷаи таълим, усул ва воситаҳои таълим муайян карда шудаанд. Бори аввал дар давлати соҳибхатиёр ба толибилмон интиҳоби озоди муассисаи таълимӣ ва самтҳои таҳсил иҷозат дода шуд. Муносибати омӯзгор бо донишҷӯ, донишҷӯ бо роҳбарият дар асоси усулҳои демократӣ сохта мешавад.

Аҳаммияти махсусро дар тағйири системаи маориф «Консепсияи таҳсилоти маориф», ки аз ҷониби Ҳукумат аз 3 майи соли 2002 тасдиқ шудааст, бозиддааст. Дар замони истиқлолият Консепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз вазифаҳои муҳими давлат ва ҷомеаро дар асоси ба инобат гирифтани арзишҳои миллий ва умумибашарӣ барои фароҳам овардани заминаи муосири таҳсилот муайян мекунад. Ба фазои ягонаи байналмилалӣ таълимӣ ва робитаи устувори тамаддуни ҷаҳонӣ шомил намудани Тоҷикистон вазифаи консепсияи миллии мебошад. Мутобиқи консепсия низоми маориф ба рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеа мусоидат мекунад ва самтҳои ташаккули минбаъдаи онро муайян месозад.

Ҳанӯз дар соли 1989 қабул шудани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забон» дар қабули ислоҳи соҳаи маориф нақши муҳим ва мусбат бозиддааст. Як қатор ҳуҷҷатҳо, барномаҳои давлатӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи маориф низ қабул карда шуданд, ки танзими раванди ташаккули онро бар дӯш доштанд. Ғайр аз ин, дар маҷмӯъ дар муассисаҳои таълимӣ стандарти давлатии таҳсилот таҳия ва ҷорӣ карда шуданд. Барномаҳои давлатӣ, аз ҷумла «Барномаи таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ, англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2004-2014», «Барномаи компютерикунонии мактабҳои таҳсилоти асосӣ ва миёнаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003-2007» ва ғайра нақши назаррасро дар такмили мундариҷаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олий бозиддаанд.

Дар тули солҳои истиқлолият Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (1993, 2004, 2013), Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти ибтидоии касбӣ» ва «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти баъдидипломӣ», «Концепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва ғайра қабул гардиданд. Дар маҷмуъ, зиёда аз 150 санади қонунгузорӣ ва меъёрӣ таҳия карда шуданд. Бешубҳа, ҳамаи ин қонунҳо ба талаботи санадҳои меъёрии ҳуқуқи байналмилалӣ ҷавобгӯӣ мебошанд.

Дар солҳои истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар натиҷаи ислоҳот, дар соҳаи маориф дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Тибқи маълумоти Вазорати маориф, дар соли хониши 1992-1993 дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 2718 мактаби маълумоти умумӣ буд. Захираҳои дохилӣ ва ҷалби маблағгузори хориҷӣ ба ҷумҳурӣ дар тули 20 соли истиқлолият барои сохтани 1200 мактаби замонавӣ мусоидат намудаанд. Чунин тарҳи рушд ҳатто дар замони шуравӣ мушоҳида намешуд [15, с. 127].

Дар ҷаласаи ҷумҳуриявии кормандони соҳаи маориф, ки 22 декабри соли 2005 бо иштироки як қатор вазорату идораҳои ҷумҳуриявӣ баргузор гардид, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Раҳмон дар мавзӯи «Соҳаи маориф - самти стратегияи сиёсати давлат» баромад намуда, оид ба вазъи корҳои тарбиявӣ, сатҳи дониш дар муассисаҳои таълимии кишвар, инчунин мушкилоти маънавиёт ва таълими умумии ҷомеа вобаста ба тақозои замон ва ниёзҳои фаврии бавучудодамада суҳан намуд [12].

Бо дастгирии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мактабҳои миёна бо зиёда аз 28 ҳазор компютерҳои муосир мучаҳҳаз мебошанд (дар соли 2000 шумораи онҳо ҳамагӣ 400 компютер буд). Танҳо дар соли 2005 Ҳукумати ҷумҳурӣ барои мактабҳои миёна ба маблағи 3 миллиону 800 ҳазор сомонӣ 2700 компютер харид. Дар айни ҳол ҳамаи мактабҳо бо технологияи муосир таҷҳизонида шудаанд [1, с. 16].

Дар соҳаи маориф дар баробари муассисаҳои таълимии анъанавӣ, мактабҳои типӣ нав ва гимназияҳои хусусӣ таъсис дода шуданд. Дар соли 2011 дар ҷумҳурӣ 76 гимназия ва 55 литсей фаъолият доштанд, ки шумораи умумии толибилмони онҳо беш аз 55 ҳазор нафарро ташкил медиҳад [9, с. 112].

Дар солҳои соҳибхитӣ ба ҳолати маблағгузори муассисаҳои таълимӣ низ диққати асосӣ равона гардидааст. Соли 2000 маблағгузорӣ ба соҳаи маориф 41 миллион сомониро ташкил дод; дар соли 2011 - 1,5 миллиард сомонӣ. Дар соли таҳсили 1991-1992 дар Тоҷикистон 13 донишгоҳ мавҷуд буд; дар солҳои 2010-2011 - 30 донишгоҳ ва 8 филиал; шумораи донишҷӯён дар ин давра аз 69 ҳазор ба 118 ҳазор нафар расид [14, с. 172.]

Дар соли 2001 дар соҳаи маориф 60,9 млн сомонӣ сарф карда шудааст, ки дар иртибот бо соли 2001 46,4 % зиёдтар гардид. Вобаста ба ММД сарфи маориф 2,4 % ва ба бучаи давлатӣ 2,4 % -ро ташкил додааст [15, с. 132].

Аллакай, дар тули панҷ соли истиқлолияти ҷумҳурӣ ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи маориф хеле васеъ гардиданд. Ин ба бисёр намоёндагони ҷавонони ҷумҳурӣ имкон дод, ки таҳсилро дар донишгоҳҳои Федератсияи Россия, ИМА, Канада, Ҷопон, Чин, Ҳиндустон, Миср, Туркия, Украина, Австралия ва Қирғизистон идома диҳанд. Бо ин мақсад, тибқи қарори Ҳукумати ҷумҳурӣ, сармоягузори молиявӣ барои таҳсили ҷавонони болаёқат ва тайёр кардани мутахассисон ҳамасола афзоиш хоҳад ёфт. Мувофиқи маълумоти расмӣ, аз солҳои 2000 то 2011 дар асоси

чалби маблағ аз ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ (Бонки байналмилалӣ - 34,3 миллион доллари ИМА, Фонди католикӣ - 31,9 доллари ИМА, Бонки Исломии Рушд - 22,6 миллион доллари ИМА, Бонки рушди Осие - 21,5 миллион доллари ИМА, Бонки олмони Рушд - 21,4 млн доллари ИМА, Фонди Байналмилалии Рушд - 2 миллион доллари ИМА ва инчунин саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон - 11 миллион доллари ИМА) 14 лоиҳа бо маблағи умумии 159,7 миллион доллари ИМА маблағгузори шуданд, ки аз онҳо 90,6 миллион доллари ИМА грантҳо, 58,1 миллион доллари ИМА - қарзҳо ва 11 миллион доллари боқимондаи ИМА маблағи саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил додааст. Дар маҷмуъ, 115,2 миллион доллари ИМА сарф шудааст, ки 72,1% - и маблағи пешбинишударо ташкил медиҳад [9, с. 46]. Тибқи шартнома бо Россия дар Душанбе филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи Ломоносов соли 2009 ифтитоҳ ёфт. Филиали Донишгоҳи миллии тадқиқоти технологияи «MISiS» дар соли 2012 ва филиали Донишгоҳи миллии тадқиқоти «МЭИ» дар соли 2013 ба фаъолият шуруъ намуданд [9, с. 40].

Яке аз ҳадафҳои ниҳии таҳсилоти давлатӣ дар соҳаи маориф ва тарбия ташаккули чунин насл аст, ки дониш ва савод, ахлоқ ва ҷаҳонбинӣ, ҳувияти миллӣ, бо масъулияти комил ва ватандӯстӣ сохтмони Тоҷикистони навро ба зиммаи худ мегирифт. Дар ин самт, дар ҷумҳурӣ «Консепсияи миллӣ маориф», «Консепсияи таълими шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонун «Дар бораи масъулияти падару модар дар тарбия ва таълими фарзанд» ва ғайра таҳия ва амалӣ карда шуданд.

Дар маҷмуъ, санадҳои меъриии ҳуқуқии марбут ба системаи маориф принципҳои сиёсати давлатӣ, ки дар он маориф яке аз самтҳои афзалиятнок доништа мешавад, қабул гардиданд. Дар онҳо сатҳи демократикунонӣ ва гуманизатсияи маориф барои рушди озоди шахсияти эҷодкорона ва ҳамаҷониба рушдёрта шароити заруриро фароҳам месозад. Муносибати ҷиддӣ ба соҳаи маориф, таҳия ва ҳалли мушкилоти мавҷуда дар сатҳи сиёсати давлатӣ аҳаммияти бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ - тарбиявӣ доранд. Пешрафти ҷомеа, рушди устувори иқтисодӣ, таъмини амнияти миллӣ ва давлатӣ ва дар маҷмуъ, расидан ба сатҳи ҷаҳонии рушди иқтисодӣ, технология, илм ва фарҳанг, барои рушди муътадили таълим, ташкили раванди муттасил ва босифати таълими шаҳрвандони Тоҷикистон мусоидат мекунад. Бо вучуди мавҷудияти мушкилоти иқтисодӣ Ҳукумати ҷумҳурӣ тамоми қувва ва имкониятҳои худро барои тадриҷан беҳтар намудани шароити таълиму тарбия ва рушди соҳаи маориф равона мекунад.

Дар давраи солҳои 1997-2005 дар асоси квотаи президентӣ 4450 нафар духтарон аз ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон ба донишгоҳҳои ҷумҳурӣ қабул карда шуданд ва танҳо 383 нафари онҳо пас аз хатми донишгоҳ бо дипломи мутахассис ба минтақаҳои худ баргаштанд. Воқеан, дар дасти донишҷӯёни имрӯза ояндаи миллат ва давлат аст, ки созандагони зиндагии ободу осудаи кишвар мебошанд. Ҷамхорӣ давлат нисбати онҳо хеле афзун аст.

Барои баланд бардоштани сатҳи мутахассисии кормандони соҳаи маориф ва донишомӯзии толибилмон сохторҳои мухталифи касбӣ ташкил гардиданд, ки фаъолияти субъектҳои соҳаи маорифро назорат менамоянд. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2006 таҳти № 122 «Қоидаҳои аттестатсияи кормандони шуъбаҳо ва шуъбаҳои маориф, муассисаҳои таҳсилоти умумӣ,

муассисаҳои томактабӣ ва таҳсилоти иловагӣ” тасдиқ карда шуданд. Аттестатсияи кормандони соҳаи маорифи ҷумҳуриӣ бо мақсади баланд бардоштани сифати раванди таълим ва малакаи касбии кормандони маъмурият ва шуъбаҳои маориф, муассисаҳои таълимӣ ва муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ гузаронида мешавад. Ҳангоми омодагӣ ба аттестатсия, роҳбарони муассисаҳои таълимӣ, сарварон ва мудирони шуъбаҳои маориф кори зердастони худро ҳамаҷониба меомӯзанд ва ба ҳар як шахси аттестатсияшаванда ба комиссияи аттестатсионӣ маводи объективӣ пешниҳод мекунанд.

Комиссияҳои аттестатсионӣ ҳуқуқ доранд ҳолиси холҳои варақаҳои арзёбиро тафтиш кунанд, дар дарсҳо ширкат варзанд, мусоҳибаҳои назоратӣ гузаронанд, бо донишҷӯён корҳои хаттӣ анҷом диҳанд, дониши донишҷӯёнро дар синфҳои аттестатсияшаванда санҷанд, фаъолияти роҳбарӣ ва методи роҳбаронро арзёбӣ кунанд, фаъолияти муассисаҳои таълимӣ, сардорони шуъбаҳо ва мудирони шуъбаҳои маорифи вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо, нозирон ва методистонро бо назардошти талаботҳои мавҷуда таҳлил намоянд. Дар ин ҷода муносибати ҷиддӣ ва касбии устодон назорат гардида, мақоми фаъолияти қонунии муассисаҳои таълимӣ арзёбӣ мегардад.

Дар раванди ҷорӣ намудани технологияҳои навин дар раванди таълим се марҳилаи компютерикунонии муассисаҳои таълимӣ татбиқ гардидааст, ки ҳадафҳои барномаҳои давлатиро дар ин самт ба сомон расонидааст. Дар марҳилаи аввали компютерикунонӣ (солҳои 2003-2007) дар мактабҳо 1823 синфҳои компютерӣ кушода шуданд. 11516 воситаҳои муосири техникӣ ворид гардиданд. Марҳилаи дуюми компютерикунонии мактабҳо ба қабули қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.03.2008 «Оид ба компютерикунонии муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2008-2010» рост меояд, ки вобаста ба барномаи мазкур 30090 компютер ва 4306 принтер ба мактабҳо ворид гардиданд. Дар ин маврид истифодаи як компютер ба 22 хонанда рост меомад. Давраи сеюми компютерикунонии мактабҳо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 02.09.2010 «Оид ба компютерикунонии муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2011-2015» синфхонаҳои компютерӣ дар тамоми муассисаҳои таълимӣ ташкил шуданд. Барои баланд бардоштани сифати таълим дар муассисаҳои таълимӣ технологияҳои муосир ҷорӣ карда шуданд, компютерикунонии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар соли 2016 ба 111% расид ва дар муассисаҳо барои 7 нафар толибилм як компютер рост меояд [9, с. 321].

Дар самти муайянсозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф яке аз масъалаҳои асосӣ ташкил ва амалӣ намудани фаъолияти пурсамари субъектҳои он мебошад. Дар ислоҳоти системаи маориф проблемаи бо китобҳои дарсӣ ва адабиёти таълимӣ таъмин намудани толибилмон масъалаи муҳим ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, аз соли 2001 инҷониб Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор чорабиниҳоро барои суръат бахшидан ба раванди таҳия ва нашри китобҳои дарсии босифат барои мактабҳои миёна муайян кардааст. Дар давраи то 2010 дар кишвар зиёда аз 200 номгӯи китобҳои дарсӣ бо тиражи умумии 18246279 ба маблағи 72.186.221 сомонӣ аз чоп баромад. Умуман, нашри китобҳои дарсӣ дар ин давра нисбат ба солҳои 1991-

2000 3 баробар афзуд. Дар солҳои охир барномаҳои таълимӣ дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ 4 маротиба тағйир дода шуданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди фаъоли ислоҳоти соҳаи маориф, ки ба стандартҳои ҷаҳонии раванди Болония мутобиқ карда мешавад, идома дорад. Агар дар бораи таҳсилоти олии суҳан ронем, пас он ба давраи гузариш ба системаи таҳсилоти кредитӣ хос аст. Дар ин самт тайи чанд соли охир ислоҳот гузаронида шуданд. Аз ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии ва касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» муқарраротеро мувофиқ бо принципҳои дахлдори раванди Болония дар бар мегирад, аз ҷумла:

- таъмини низоми ду марҳилаи таълим;
- ҷорӣ намудани низоми воҳидҳои кредитӣ;
- арзёбии дониш ва сифати таҳсилот аз рӯи нишондиҳандаҳои байналмилалӣ;
- эътирофи мутақобилаи дипломҳо ва дараҷаҳои таҳассусии таҳсилоти олии касбӣ дар Тоҷикистон ва муқоисаи онҳо бо стандартҳои ҷаҳонӣ;
- тавсеаи ҳаракати донишҷӯён ва омӯзгорон [1].

Тахмин карда шуд, ки пайвастанӣ Тоҷикистон ба «Созишномаи Болония» сатҳи салоҳияти хатмкунандагон, омодагии онҳоро барои гирифтани дониш, хоҳиши худмукамалшавӣ, тамаркуз ба талаботҳои тағйирёбандаи бозори меҳнат ва сатҳи иҷтимоиро баланд мебардорад. Созишномаи мазкур барои донишҷӯёни тоҷик имкониятҳои васеъ фароҳам меорад.

Бо мақсади ба даст овардани маълумоти арзанда, аксарияти хатмкунандагон ба донишгоҳҳои хориҷӣ дохил мешаванд. Имрӯз, зиёда аз 35 ҳазор ҷавонони мо дар донишгоҳҳои тақрибан 40 кишвари пешрафтаи ҷаҳон таҳсил мекунанд [11].

Тибқи ҳисобҳои СММ, дар соли 2015 сатҳи таҳсилот дар Тоҷикистон 99,84% -ро ташкил дод [3]. Бо вучуди ин, масъалаи сифати таҳсилоти олии мавзуи баҳсҳои шадид ва диққати ҷиддӣ дар Ҳукумат, ҷомеа ва доираҳои касбӣ шудааст.

Дар айни замон хатмкардагони донишгоҳ дар зиёда аз 43 давлатҳои хориҷӣ босамар қору фаъолият карда, обрӯю нуфузи ватану миллати азизи моро афзун мегардонанд. Бо ифтихор метавон гуфт, ки ҳоло аҳли маориф ва ҷомеаи кишвар бо дастгирӣ аз сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати кишвар, ба масъалаи сифати таълиму тарбия диққати ҷиддӣ дода, барои баланд бардоштани маърифатнокию ҷаҳонбинӣ, худшиносии миллӣ, ифтихори ватандорӣ ва масъулияти шаҳрвандии ҳеш саҳми арзанда мегузоранд.

Имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишвар 2 миллиону 300 ҳазор нафар хонандагон ба таҳсил фаро гирифта шудаанд. Дар 31 соли истиқлоли давлатӣ 3430 муассисаи нави таълимӣ барои қариб якуним миллион хонанда сохта, ба истифода дода шуд [7]. Ин шаҳодати ташкили низоми мукаммали маориф дар солҳои истиқлолият дар ҷумҳурӣ мебошад. Амали мазкур боз як маротибаи дигар собит месозад, ки масъалаи таълиму тарбия яке аз самтҳои афзалиятнок ва босамари фаъолияти давлат ва Ҳукумати кишвар ба ҳисоб рафта, баҳри беҳбудиву осудагӣ ва рушди баркамолӣ диёрамон равона гардидаст.

Муқарриз: Аҳмедова М.А.-к.п.н., доцент ТНУ

АДАБИЁТ

1. Атакуллаев У.И. Развитие общего образования в Республике Таджикистан в период независимости (1991-2005 гг.): Авт. дис. на соис. уч. степ. к.п.н./ У.И. Атакуллаев. - Душанбе, 2010.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (АМОҶТ, с. 2013, № 7, мод. 532; с. 2014, № 3, мод.156; № 7, қ.2, мод. 422; с. 2016, № 3, мод.148, № 7, мод.624) URL: [majmilli](http://majmilli.tj)
3. Доклад ПРООН об уровне образования в странах мира. URL: <http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>
4. Закон РТ «О высшем и послевузовском профессиональном обучении». URL:www.medt.tj/documents/main/normativno-pravovie-akti/zakon
5. Курбонов А.Ш. Образовательная политика в условиях государственной независимости Таджикистана / А.Ш. Курбонов. – Душанбе: Ирфон, 2003.
6. Назаров Р. Проблемы качества образования трансформирующегося таджикского общества (социально - философский анализ)/Р. Назаров. - Душанбе, 2011.
7. Образование в Республике Таджикистан // Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. –Душанбе, 2013.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон... <https://khovar.tj/2022/12/payomi-prezidenti-um-urii-tojikiston-mu-taram-emomal-ra-mon-dar-borai-samt-oi-asosii-siyosati-dohil-va-hori-ii-um-ur/>
9. Раҳмонов А.А. Гузашта ва ҳозираи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.А.Раҳмонов, А.Б.Расулов, Қ.Ф.Кодиров, Х.С.Афзалов. -Душанбе, 2011.
- 10.Раҳмонов Э. По пути единства и созидания / Э. Раҳмонов. - Душанбе, 1999.
- 11.Раҳмонов Э. Соҳаи маориф - самти стратегии сиёсати давлат / Э. Раҳмонов // Садои мардум. 23.12. 2005.
- 12.Рушди маориф дар Тоҷикистон. URL:<https://www.tajmedun.tj/rush>.
- 13.Саъдиев Ш.С. История таджикского народа. Краткий курс лекций. Учебное пособие / Ш. С. Саъдиев. - Душанбе, 2012.
- 14.Салимов Н. Миром признанный таджик / Н. Салимов, А.Шарифзода. -Душанбе, 2011. (на тадж.яз.).
- 15.Текущий архив Министерства образования Республики Таджикистан. Отчет МО о проведенной работе в 2009-2011 уч. гг.-Л.23.

ИСТИҚЛОЛИЯТ ВА ТАШАККУЛИ НИЗОМИ МАОРИФ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои ташаккули низоми маориф дар солҳои истиқлолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадқиқ гардидааст. Ба андешаи муаллиф, раванди истиқлолияти Тоҷикистон дар замони пуртазод ва бухронӣ эълон гардида, дар назди ҷомеа масъалаҳои мухталифи ҳалнаёфта ва сарбастаро эҷод намуд. Муаллиф ибраз менамояд, ки дар замони истиқлолият дар низоми маориф, дар ташкили асосҳои меъёриву ҳуқуқӣ, сохтор, мундариҷа ва мазмунӣ он дигаргуниҳои назаррас мушоҳида мешаванд. Масъалаҳои ташкили мактабҳои типӣ нав, нашри китобҳои дарсӣ, компютерикунонии муассисаҳои таълимӣ ва гузаштани таълим ба системаи маълумоти Балония дар мақола таҳлил ёфтаанд. Низоми маориф дар замони истиқлолият имкониятҳои васеъро дар ташаккули низоми пешрафтаи маориф муҳайё намуда, барои ҳамбастагии маърифатии кишварҳои мухталиф мусоидат мекунад. Дар мақола муаллиф самти муайянсозии сиёсати давлатиро дар соҳаи маориф бо фаъолияти пурсамари субъектҳои он алоқаманд медонад. Ба андешаи муаллиф, дар солҳои истиқлолият соҳаи маориф саҳми арзандаро дар баланд бардоштани маърифатнокию ҷаҳонбинӣ, худшиносии миллӣ, ифтихори ватандорӣ ва масъулияти шаҳрвандии толибилмон гузоштааст. Муаллиф дар раванди омодагисозии мақола ба иттилооти назариявӣ ва оммавӣ таъкиқ карда, маълумотҳои расонаҳои расмӣ давлатӣ ва сомонаҳои мақомотҳои дахлдорро истифода намудааст. Таҳлилҳои илмӣ марҳилавии инкишофи соҳаи маориф дар замони истиқлолияти кишвар дар қорӣ илмӣ инъикос гардидаанд. Мақолаи мазкур дар асосии адабиёти сершумори илмӣ таҳия гардида, муаллиф ба таври мақсаднок ба заминаҳои меъёриву ҳуқуқии ташкил ва такмили соҳаи маориф дар замони истиқлолияти кишвар таваҷҷуҳ зоҳир намудааст.

Калидвожаҳо: истиқлолият, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, маориф, низоми таҳсил, маводи таълимӣ, компютерикунонӣ, барномаи давлатӣ, системаи маълумоти Балония, аттестатсия, квота.

СУВЕРЕНИТЕТ И ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы становления системы образования в годы независимости в Республике Таджикистан. По мнению автора, процесс обретения независимости Таджикистаном был объявлен в период трудностей и кризисов, что создало для общества различные проблемы тупикового характера. Автор отмечает, что за период независимости в системе образования произошли существенные изменения в организации нормативной базы, изменения ее структуры и содержания. В статье анализируются вопросы создания школ нового типа, издания учебников, компьютеризации учебных

заведений и перехода образования на Болонскую систему. Система образования в период независимости предоставляет широкие возможности для формирования современной системы в сфере образования и способствует образовательной интеграции разных стран. В статье автор рассматривает государственную политику в сфере образования через призму эффективной деятельности ее субъектов. По мнению автора, за годы независимости сфера образования внесла значительный вклад в повышение осведомленности и мировоззрения, национального самосознания, патриотической гордости и гражданской ответственности студентов. В процессе подготовки статьи автор опирался на теоретическую и публицистическую информацию, использовал официальные государственные информационные средства и сайты соответствующих органов. В научной работе проведен научный анализ этапов развития сферы образования в процессе суверенного развития страны. Данная статья разработана на основе многочисленной научной литературы, и автор целенаправленно уделял внимания нормативно-правовым основам организации и совершенствования сферы образования в период независимости страны.

Ключевые слова: независимость, нормативно-правовые документы, образование, система образования, учебные материалы, компьютеризация, государственная программа, Болонская образовательная система, аттестация, квота.

SOVEREIGNTY AND FORMATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with the formation of the education system during the years of independence in the Republic of Tajikistan. According to the author, the process of gaining independence by Tajikistan was announced during a period of difficulties and crises, which created various dead-end problems for society. The author notes that during the time of gaining independence in the education system, there have been significant changes in the organization of the regulatory framework, changes in its structure and content. The article analyzes the issues of creating a new type of school, publishing textbooks, computerization of educational institutions and the transition of education to the Bologna system of education. The education system at the time of gaining independence provides ample opportunities for the formation of a modern system in the field of education and contributes to the educational integration of different countries. In the article, the author examines the state policy in the field of education through the prism of the effective activity of its subjects. According to the author, over the years of independence, the education sector has made a significant contribution to raising awareness and worldview, national identity, patriotic pride and civic responsibility of students. In the process of preparing the article, the author relied on theoretical and journalistic information, used official state information tools and websites of the relevant authorities. In the scientific work, a scientific analysis of the stages of development of the education sector in the process of sovereign development of the country is carried out. This article was developed on the basis of numerous scientific literature, and the author purposefully paid attention to the legal framework for organizing and improving the education sector during the period of independence of the country.

Keywords: independence, legal documents, education, education system, educational materials, computerization, state program, information system of Bologna, attestation, quota.

Маълумот оид ба муаллиф: *Муродова Маҳина Сулаймоновна* – Маркази таълимии ғайридавлатии «Донишкадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон», ассистенти кафедраи фанҳои ҳомаешиносӣ. **Суроға:** Чумхурии Тоҷикистон ш. Душанбе, кӯчаи К. Сеткин, 2. E-mail: munisu71@mail.ru Телефон: **92-806-19-98**.

Сведения об авторе: *Муродова Махина Сулаймоновна* – Негосударственное образовательное учреждение «Медико-социальный университет Таджикистана», ассистент кафедры общественных наук. **Адрес:** Таджикистан, Душанбе, ул. К. Сеткин, 2. E-mail: munisu71@mail.ru Телефон: **92-806-19-98**.

Information about the author: *Muradova Mahina Sulaimonovna* - assistant Professor, Department of Sociology, Medical and Social University of Tajikistan. **Address:** Tajikistan, Dushanbe, st. K. Setkina 2. E-mail: munisu71@mail.ru Phone: **92-806-19-98**.

Аҳророва Г.У., Насриддинова М.М.

Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон

Дар радифи сифатҳои олии ахлоқии шахсият тарбияи ватандӯстӣ, меҳру муҳаббати хосса доштан нисбат ба зодгоҳи худ, дӯст доштани муқаддасоти миллии халқи худ, арҷ гузоштан ба анъанаҳои суннатӣ, эҳтироми ному пайкори фарзонафарзандони сарзамини аҷдодӣ, ки барои эҳё ва пойдории Ватан қаҳрамонии бемислу монанд нишон додаанд, дар мадди аввал қарор дорад. Таърих гувоҳ аст, ки халқи тоҷик аз азал миллати соҳибсавод, соҳибдавлат, соҳибтамаддун ва соҳибмарзу соҳибватан буд. Миллати сарбаланди тоҷик дар ҷодаи ватандорӣ бо ватандӯстию хештаншиносӣ фарҳанги хосса ва эътирофшудаи худро дорад. Ватандорию ватансозӣ, ватандӯстию ба қадри соҳибватанӣ расидан фазилати нек ва фарҳанги ибратомӯзи халқи қадимаи тоҷик ба шумор меравад.

Дар “Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” омадааст: “Ватанпарастӣ арзиши муқаддас ва аз ҳама муҳимтарини тарбия мебошад, ки он дар мафҳумҳои диёр, макон, кишвар, сарзамин, Ватан низ ифода меёбад. Ҷамаи унсурҳои дигари тарбия ба ҳамин унсурҳои тарбия иртибот доранд ва садоқатмандии шахрвандро ба ватани хеш дар назар доранд” [7].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ мавриди бедор намудани ҳисси ватандорию ватандӯстии ҷавонони кишвар хеле бамаврид қайд намудаанд: “Мо бо ҷавонони кишвари худ ифтихор дорем, зеро онҳо дар рушди давлат ва ободии Ватан фаъолона саҳм мегузоранд, марзу буми сарзамини аҷдодиро ҳимоя мекунанд, ватандӯсту ватанпараст, бонангу номусанд ва ба халқу давлати Тоҷикистон содиқ мебошанд” [11].

Дар фарҳанги этнопедагогии халқи тоҷик ба тарбияи муҳаббат нисбати Ватан таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир шудааст. Ин эҳсос сараввал дар оила, баъдан дар ҷомеа ташаккул меёбад. Таассуроти аз табиати ватан дар синни кӯдакӣ гирифта, бозиҳо, муошират бо забони модарӣ, сурудҳои халқӣ, мусиқӣ, афсона, ҳикмати халқӣ, зарбулмасалу мақол, осори ҳунармандони мардумӣ, ривоятҳо дар бораи қаҳрамонии таърихи халқи тоҷик дар мубориза бо душманон - ҷамаи ин воситаҳои мебошанд, ки инсонро ба зодгоҳи худ, ки онро Ватан меноманд, пайванд менамоянд. Ҷанӯз педагоги машҳур Сухомлинский В.А. чунин қайд карда буд: “Эътиқоди ватандӯстӣ, шӯру изтиробҳои ватандӯстии дили ҷавон – ин аст ҳадафи олии тарбия” [13, с.13].

Насли имрӯзи тоҷик ифтихор аз он мекунад, ки Ватани азизаш фарзонафарзандони худ, мисли Шерак, Спитамен, Муқаннаъ, Темурмалик, Восеъ, Шириншоҳ Шохтемур, Нусратулло Махсум ва дигаронро дар оғӯши гармаш ба камол расонидааст. Онҳо ин Ватани азизро ба воситаи қаҳрамонии ҷавонмардонаю нангпарварона ба оламиён муаррифӣ карда, бо далерию мардонагии худ марзу буми онро аз ҳучуми аҷнабиён дифоъ намуда, барои имрӯзиён боқӣ гузоштаанд. Боиси ифтихор ва шараф аст, ки номи нек, қаҳрамонӣ, ватандӯстӣ, башардӯстию онҳо дар тарбияи ҷавонон, дар шароити имрӯзаи кишвари мо нақши ниҳоят муҳим доранд.

Академик Бобочон Ғафуров дар китоби хеш “Тоҷикон” навиштааст: “Спитамен ба коре муваффақ шуд, ки касе аз уҳдаи он баромада натавониста буд: ӯ дар муҳориба як қисми қўшуни мақдуниро маҳв намуд” [5, с.122]. Садриддин Айни дар очерки таърихии худ “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” овардааст, ки дар миёнбанди Темурмалик халтачае ёфтанд, ки дар он як каф хок ва як порча коғазе, ки чунин навиштаҷот дошт, пайдо намуданд:

*Атри кафан зи хоки ватан кардам орзу,
Во ҳасрато, ки мебарам ин орзу ба хок [1,с.85].*

Мафҳуми ватанпарастӣ, ҳисси муҳаббат ба Ватан, садоқат ва омодагӣ барои хидмат ба Ватан, аз ҳар гуна таҷовузҳои беруна муҳофизат кардани онро ифода мекард. Педагоги шинохта К.Д.Ушинский чунин навишта буд, ки “муҳаббат ба Ватан хислати хосси одамонест, ки Ватанро на танҳо хангоми таҳдид кардан, балки бо хизмати софдилона дар ҳаёти осоишта дӯст медоранд” [2,с.6].

Фарзанди тоҷикро аз хурдсолӣ дар руҳияи ватанпарварӣ ва муҳофизати Ватан тарбия менамоянд. Агар ба таърихи ибратбахши халқи қадимаи тоҷик назар афканем, он саропо таълим, тарбия ва фарҳанги пурғановат аст. Ниёнамон хангоми тарбияи фарзандон ба хулқу атвор, дӯст доштани Ватану миллат, эҳтироми забону арзишҳои миллӣ эътибори махсус медоданд. Чи хеле ки академик Лутфуллоев М. қайд менамояд, “дар бобати муносибат ба замин, ватану ватандорӣ, мустақиливу пойдории оила, ба қадри инсон расидан, фарҳангу маданият, сулҳу ошӣ, касбу ҳунар, афрӯхтани тухми дониш халқи мо мисл надорад” [8,с.10].

Асоси педагогикаи этниқиро анъанаҳои тарбиявӣ ташкил медиҳанд, ки ҳамчун воситаи ҳифз, тақомул ва тақвияти арзишҳои маънавӣ баромад менамоянд. Тавассути онҳо аз насли калонсол ба насли ҷавон меъёрҳои рафтори инсон, неруи зеҳнӣ ва эҷодӣ, талаботҳои нисбати шахсият интиқол меёбанд. Дар таҷрибаи тарбиявии насли калонсол анъанае вобаста ба эҳтироми ниёгон ва иззату арҷгузорӣ ба қавму авлоди худ бо донишҷӯи таърихи ниёгон, решаҳои авлодии худ, инчунин ривоятҳои ва анъанаҳои марбут ба аъмоли неки гузаштагонии худ мушоҳида мешавад. Муҳаббат ба ниёгонии худ барои шинохтани ҷаҳон, тақомули шахсӣ, саҳми муайян доштан дар баланд бардоштани мақоми авлод тавассути тарбияи маънавӣ, таҳсил, тақмили шахсият кумак мерасонад. Чунин дилбастагӣ ба ниёгон, ба хонаи падар, ба оила дар ташаккули ҳисси ватандӯстӣ, эҳтиром нисбати авлод, сокинони ҷомеа ва дигар миллатҳои мусоидат мекунад.

Мероси фарҳангии ҳар як халқ ғояҳо ва таҷрибаи арзишманди тарбиявиро дар бар мегирад, ки онҳо дар анъанаҳои равшантару возеҳтар ба назар мерасанд. Анъанаҳои миллӣ барои воридшавии ҷавонон ба олами фарҳанг, баланд бардоштани одоби муошират кумак мекунад. Дар робита ба ин, дар илми педагогика имкони воқеӣ барои истифодаи ғайбӣ анъанаҳои фарҳангии миллӣ дар таълиму тарбияи насли ҷавон пайдо мешавад. Педагогикаи этниқӣ инчунин барои нигоҳдории тартиби муайяни ашӯҳо, тарзи муайян зист ва қоидаҳо, меъёрҳо, малакаҳои хизмат мекунад, ки ба шахсият барои инкишофи маънавӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад.

Ахлоқ ва маънавият, ғояҳои инсондӯстӣ ва зебоишиносӣ, намунаҳои қаҳрамонӣ, далерӣ, ҷасорат, меҳнатдӯстӣ, камолоти ҷисмонӣ дар байни халқ бо

зарбулмасалу мақолҳо, сурудҳо, афсонаҳо, ривоятҳо ва эпосҳо ифода мешуданд. Зарбулмасалу мақол, панду андарз, афсонаю тарона, сурудҳои навозишию аллаи модарон, дубайтӣ, чистону тезгӯяк, ривояту дostonҳои арзишҳои маънавии халқ буда, дар худ таҷрибаи тарбиявии халқро таҷассум мекунанд. Барои тарбияи одоби фарзандон ниёғони мо аз ҳикоя ва афсонаҳо дар бораи қаҳрамонҳои қабилаҳо ва корномаҳои онҳо истифода мебарданд. Дар онҳо мардум хислати асосии қаҳрамонро таъкид карда, меҳрубонӣ, инсондӯстӣ, адолат, эҳтиром ба калонсолон, муҳаббат ба Ватан, миллат, падару модар, фарзандон, ба табиат ва ҳайвонот, эҳсоси шаъну шарафи шахсӣ, ҷавонмардӣ, ғамхорӣ нисбати бечорагон ва ғайраро инъикос мекарданд. Академик Бобоҷон Ғафуров оид ба аҳаммияти нақлу ривоятҳои халқӣ дар баланд бардоштани ҳисси ватандӯстии ҷавонон чунин зикр намудааст: “Бо анъанаҳои қаҳрамонии замони гузашта шинос кардани оммаи халқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳаммияти калоне дошт” [5,с.431].

Гузаштагонамон хоки Ватанро ба ҷое мерафтанд, як мушт ҳамроҳ мебарданд, онро эҳтиёт мекарданд, ба боигариҳо, яъне зарру зевар иваз намекарданд. Зарбулмасалҳои “Ҳифзи ҷон воҷиб асту ҳифзи Ватан аз он воҷибтар”, “Қурбони Ватан бош, ки қурбонат шаванд”, “Шахси бе Ватан – булбули бе чаман”, “Аз ҷон маҳрум шудан, беҳ аз Ватан маҳрум шудан аст”, “Касе, ки дар Ватан зиндагӣ намекунад, ӯ лаззати зиндагиро намедонад”, “Дӯстдорони Ватан, дӯстдорони халқанд” ифодагари меҳру муҳаббати беандоза ба Ватан, диёр ва хонадону оила мебошанд. Чи хеле ки олимони Раҳимов Б. ва Нуров А. қайд менамоянд, “ба воситаи зарбулмасалу мақолҳо, афоризму рубоӣҳо калонсолон наслҳоро дар руҳи суннатҳои гузаштагон тарбия менамуданд. Чунки Ватанро дӯст доштан сифати муҳими симои маънавии одамон буд” [12,с. 221].

Ин аст, ки дар анъанаҳо ва эҷодиёти шифоҳои халқӣ тоҷик васфи Ватан ҷойи муҳимро ишғол мекунад. Тарбияи шахси ватандӯсту меҳанпараст дар эҷодиёти даҳонакии халқ баръало намудор мегардад. Шахс дар ғарибию дурӣ аз Ватан лаззату ширинии Ватанро зиёдтар эҳсос мекунад. Масалан, дар рубоии зерин бо истифода аз санъати талмеҳ Ватан чунин васф шудааст:

Хоки Ватан аз тахти Сулаймон хуштар,

Хори Ватан аз лолаву райҳон хуштар.

Юсуф, ки ба Миср подшоҳӣ мекард,

Эй кош, гадо будӣ, ба Канъон хуштар.

Ё ин ки:

Бечора касе, ки аз ватан канда шавад,

Афтад ба ғарибию ба кас банда шавад.

Чархи фалако гардаду ояд ба ватан,

Гар мурдаи садсола бувад, зинда шавад.

Ин рубоӣҳо ҳазорон ҷавонро дар руҳияи ватандӯстӣ тарбия намуда, онҳоро дар мубориза бар зидди истилогарон руҳбаланд кардаанд. Дар педагогикаи этникии халқӣ тоҷик вобаста ба бедор намудани ҳиссиёти меҳанпарастиву ҳифз кардани марзу бум ба паҳлавонони ҷасуру шучоъ аз дostonҳои асотирӣ, ба монанди Рустам, Сиёвуш, Спитамен, Ғурак, Сумбоди Муғ, Деваштич, Темурмалик ва дигарон таъя мекарданд. Рустам аз ҳамин гуна паҳлавонони ҷасур, далер ва нотарс буд, ки барои

ҳимояи ватани азизу халқи заҳматкаш чонашро дарег намедошт. Рустам ҳамчун паҳлавон ва ҳомии халқу ватан табиист, ки аввал байни мардум аз даҳон ба даҳон машҳур мешавад ва баъд ба ҳайси қаҳрамони марказӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик, аз ҷумла дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ тақомул ёфтааст. “...дар ёду хаёли Рустам танҳо ватан асту халқи азизаш. Барои ҳимояи Ватан аз баҳри ҳама чиз мегузарад” [9,с.126].

Вобаста ба ин академик Лутфуллоев М. қайд намудааст, ки “вақте сухан дар бораи далерию қаҳрамони фардҳои ҷудоғонаи ниёғонамон меравад, онҳоро ба ду гурӯҳ бояд тақсим кард: яке онҳое, ки барои ҳимояи Ватан (ҳамаи сарзамини паҳновари Аҷам дар назар дошта мешавад) ба муқобили аҷнабиён ҷангидаанд; дигаре далероне, ки муқобили зулму ҷабри дохилӣ ва ё ҳимояи ҳамон мулк ё вилояте ҷангидаанд” [9,с.128].

Агар рӯ ба адабиёти классикимон оварем, шоире нест, ки васфи меҳру муҳаббати Ватан накарда бошад, ҳарчанд мувофиқи шарҳи ҳоли аксарияти шоирон онҳо дур аз Ватану ёру диёр умр ба сар бурдаанд ва ҳатто дар фироқи Ватан ҷон додаанд. Ин дурии онҳо аз Ватан на ба ихтиёри онҳо будааст, балки иҷборан аз беадолатии давру замон тарки Ватан намудаанд. Шоири ширинкаломи форсу тоҷик Саъдии Шерозӣ мегӯяд:

Саъдиё, хубби Ватан гарчи ҳадисест шариф,
Натавон мурд ба хорӣ, ки ман ин чо зодам.

Ибораи “хубби ватан” маънои муҳаббати Ватан, меҳри Ватанро дорад ва он ки ба Ватан меҳру муҳаббат дорад, ўро хуббулватан мегӯянд” [14,с.211].

Ҳарчанд дар афкори педагогии Саъдӣ муносибати оштинопазири ў нисбат ба душман қатъӣ ва бетағйир намояд ҳам, вале дар асл бояд гуфт, ки Саъдӣ дар тамоми умраш танҳо ба тарафдории сулҳ, амонӣ ва ҳамзистии осудаҳолонаи халқҳо баромад мекард. Тибқи назари Саъдӣ, дар танзими ахлоқи хонаводагӣ таваҷҷуҳ ба тарбияти фарзанд мақоми меҳварӣ дорад. Ин шоири ҳаким фасли махсусе дар боби ҳафтуми “Бӯстон” бо унвони “Гуфтор андар парваридани фарзанд” ба назм оварда, муҳимтарин масъалаҳоро он чо зикр кардааст. “Шоири ҳакиму ҷаҳонгаштаи мо хонаводаро ба мисоли як мамлакати “хурд” медонад, ки ҳар фарди он дар мақоми худ масъулият дорад” [6,с.12].

Зебоипарастӣ ва дӯст доштани Ватан дар эҷодиёти Фирдавсӣ мавқеи муҳим дорад. Мафҳуми “Ватан” дар ашъораш бо номҳои “кишвар”, “марз”, “бум”, “хок”, “замин” омадааст. Барои Фирдавсӣ зебоии Ватан зебоии табиат, анъанаҳои таърихӣ, корнамоиҳои қаҳрамонон баҳри озодии меҳан мебошад.

*Нигаҳ кун бад-ин лашқари номдор,
Ҷавонони шоистаи корзор.
Зи баҳри бару буму фарзанди хеш,
Зану кӯдаки хурду пайванди хеш.
Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.*

Маълум аст, ки мафҳуми “Ватан” дар худ арзишҳои тарбиявӣ, ахлоқӣ ва эстетикиро таҷассум менамояд ва мафҳуми “озодӣ” бошад, дар “Шоҳнома” ҳамчун зебоипарастӣ, одоби ҳамида низ истифода бурда шудааст. Фирдавсӣ қаҳрамонони худро “озодсарв”, “озодагон” ном мегирад, ки маънои якхела доранд. Мутафаккир

хангоми тавсиф намудани эронӣён аз ибораи “озодагон” истифода мебарад, ки ин маънои ҳиссиёти баланди на танҳо ахлоқӣ, таърихию динӣ, балки мазмуни баланди тарбиявӣ-ватандӯстиро низ соҳиб мебошад. “Танҳо дар асоси озодӣ инсон қодир аст мустақилона, бе маҷбурсозӣ, бо дарки ҳиссиёти қарз нисбати халқи худ, Ватани худ рафтори ҷавонмардона намояд” [13,с.215].

Мусаллам аст, ки миллати тоҷик табиатан тамаддунсозу меҳанпараст аст. Сиришту фазилати созандагӣ, офаридгории вай маҳз дар фалсафа, ҳикмати хушбинонаву пирӯзгаронаи ӯст. Тоҷикон ба туфайли он санҷишҳои сангини таърихӣ, забту тасарруф ва харобкорихои аҷнабиёнро борҳо сарбаландона паси сар кардаанд.

Дар фарҳангу тамаддуни тоҷику форс аз ормон, идеалҳои марказӣ тарбияи инсонии комил, ҷавонмарди асил, инсонии хирадманд, инсонии руҳан ва ҷисман тавонову зебо ва ватандӯст маҳсуб меёфт. Кулли рукнҳои фарҳанг – ҳикмату фалсафа, таълимоти ҷавонмардӣ, адабиёту санъат, мусиқиву хунар, дин, фолклор дар ниҳоят маҳз ба тарбияи инсонии комил нигаронида шудааст.

Ахлоқ бунёди маънавии инсон, асос ва бақои ҳастии ҷомеа мебошад. Ин ҳақиқати бунёдиро ниёгон аз таҷрибаи таърихии ҳаёти иҷтимоӣ кашф намуда, ҳанӯз дар таълимоти бостонии фалсафию динии зардуштия ифода кардаанд. Бинобар ин, аз хусусиятҳои асосии таърихи ташаккулу такомули ҳикмату фалсафаи тоҷик бунёду ҷавҳари ахлоқӣ доштани ӯст ва эътирофи муқаддамияти хулқу одоб аст.

Аз рукнҳои асосии ҳикмату фалсафаи ниёгон таълимоти ахлоқи ҷавонмардӣ, футувват мебошад, ки аз қадим, дар ҳама давру замон мақоми волоро ишғол мекард. Оини ҷавонмардӣ кулли афкори ҷомеа, фалсафа, адабиёт, санъат, дин ва суннатҳои мардумиро фаро гирифта буд.

Чи хеле ки Сухомлинский В.А. қайд карда буд, “тарбияи эҳсоси ватандӯстӣ шуруъ аз он мешавад, ки инсон шодии зиндагиро дар хидмат ба мардум бубинад. Маҳз дар бачагӣ, вақте ки инсон ҳаёти атрофро кунҷковонаю ҳарисона дарк мекунад, аввалин бор аз зебоии чизе мутаассир мешавад, ки худ барои одамон, сараввал барои наздикону ҳешонаш офаридааст” [13,с.22].

Дар урфият меғӯянд, ки меҳри Ватан аз аллаи модар сар мешавад. Аз ҳамин ҷост, ки ибораи “Ватан-модар” маъмул гаштааст. Асосҳои тарбияи халқӣ дар оила аз рӯзҳои ба дунё омадани кӯдак, аз суруди басо пурмазмун, пурэҳсос, пуробуранг, лафзи ширин, мавзун, дилнавоз ва форами модар – “Алла” оғоз мегардад. “Алла” аслан суруди маъмули халқӣ буда, хангоми хобонидани кӯдак суруда мешавад. Он матни ягона ё махсусро надорад, “дар ҳар минтақаи ҷумҳурӣ модарон онро мувофиқи таъбу завқи эстетикӣ худ дар вақти гаҳвораҷунбонӣ замзама мекунанд” [3,с.17]. Модарон дар орзуҳои худ ба тифли навзоди худ, пеш аз ҳама, сиҳативу саломатӣ, далериву тавоноӣ, ватандӯстиву ҷусту чолоқӣ, пурдонӣ ва дигар сифатҳои наҷиби инсониро орзу мекунанд. “Алла”-ро умуман рози дили модарон метавон гуфт, дар он руҳия ва эҳсосоти модар, орзую умедҳои ӯ ифодаи худро меёбанд.

“Ҳисси ватандӯстӣ дар хурдӣ пайдо шуда, то охири умри инсон боқӣ мемонад. Ватандӯстӣ ё меҳанпарастӣ – ин дар назди Ватан ва миллат масъулият доштан, ба манфиати Ватан зистану меҳнат карда, ба тараққиёти он ва баланд шудани эътибори миллат ҳисса гузоштан аст” [15,с.202].

Сарчашмаҳои таърихӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки одамон асрҳои аср ба макони худ ҳисси муҳаббат ва дилбастагӣ пайдо карда, онро дар дили худ мустаҳкам нигоҳ дошта, аз насл ба насл мегузаронанд. Дар онҳо ҳисси муҳаббат ва садоқат ба Ватан, муҳофизат намудани он, меҳнати софдилона баҳри ободии Ватани худ, хусусан ҳисси

муҳаббат ба маҳалли зист ва манзараҳои зебои табиати он ифода ёфтааст. Нависандаи бузурги рус А.М.Горкий дар мақолааш “Таърихи деҳа” чунин навишта буд: “Гузаштаре доништан барои он зарур аст, ки ҷавонон аз таърих тарзи фикр карданро ёд гиранд. Афкори таърихӣ ба мо аз қувваи зафаровари меҳнат, қувваи аҷоиб ва беназири хирад гувоҳӣ медиҳад, ки ин хирад бо меҳнат ба вучуд омада, дар навбати худ, тамоми амалиёт, тамоми кори одамонро ташкил мекунад” [4,с.50].

Ҳамин тавр, педагогикаи этникии халқи тоҷик ҳамчун қисми таркибии маданияти инсон ҳанӯз аз қабри асрҳо сар карда, зери таъсири шароитҳои таърихӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, маданӣ ва демографии халқ, таҷрибаи бисёрҳазорсолаи онро инъикос менамояд. Маҳз аз ҳамин сабаб, онро таҷассумгари ҳаёти маданӣ ва маънавий, иқтисодӣ-иҷтимоӣ, тарғибгари анъанаҳои инсонгароёна ва маҳкумкунандаи зулму ситам, зӯроварӣ, беадолатиҳо ва хислатҳои нопоки одамони номидаанд. Бинобар ин, фарҳанги этнопедагогӣ дар заминаи арзишҳои миллии сурат гирифта, баҳри тарбияи худшиносӣ ва ватандӯстии насли наврас ва ҷавонон мусоидат мекунад. Маҳз ба воситаи педагогикаи этникӣ арзишҳои халқ ба қисми ҷудонашавандаи маънавии инсон табдил ёфта, ҳаёт ва фаъолияти ӯро муайян мекунад. Зеро “афкори педагогии халқамон дар расму оин, анъана, баҳри беканори эҷодиёти шифоии мардумамон, дар адабиёти бадеии хаттиамон чун дурдона нуҳуфтааст” [10,с.75].

Агар тарбияи ватандӯстии ифтихори миллии дар мактаб зимни тадриси фанҳои таълимӣ, нақшаю тadbирҳо сурат бигирад, дар хонавода он озод аст. Падару модар ва ё шахсони калонсол тавассути тамошои оинаи нилгун, мутолиаи осори бадеӣ, асарҳои ходимони барҷастаи сиёсӣ давлатӣ, корнамоиҳои қаҳрамонони миллат бояд фарзандонро дар руҳияи ватандӯстии меҳанпарастӣ тарбия намоянд.

Панду андарзо, ки баёнгари содиқ будан ба Ватан мебошанд, дар таърих ва адабиёти мо зиёданд ва онҳо метавонанд манбаи тарбияи ватандӯстӣ, далерии қаҳрамони намояндагони халқамон гарданд. Насли имрӯза бояд бифаҳмад, ки миллати тоҷик барои ишғоли кишварҳои дигар ҳеҷ гоҳ лашкар накашидааст. Он амалҳое, ки бегонагону аҷнабиён ба зӯри қувваю шамшеру туфанг мекарданд, бо фитрату бо ақли мунаввар тавассути сулҳу гуфтугӯ анҷом мебуд. Набояд фаромӯш кард, ки ғояҳои баланди маънавию ахлоқӣ, таълимию тарбиявӣ, ҳештаншиносии ватандорӣ, инсондӯстии таҳаммулпазирӣ ба мо аз ниёгони шарафмандамон мерос мондааст. Бинобар ин, омӯхтан ва дастраси умум гардонидани арзишҳои муҳимтарин педагогикаи халқӣ бояд аз вазифаҳои муқаддастарини мутахассисони ин соҳа бошад. Вазифаи вичдонӣ ва имонии ҳар як бошандаи кишвар дар шароити имрӯза азиз нигоҳ доштани ин ҳадяи ниёгон ва боз ҳам нерумандтар ва дар арсаи ҷаҳонӣ соҳибмақому соҳибобрӯй гардонидани он бояд бошад.

Муқарриз: Қодиров К. – д.и.п., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Айни С. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик / С.Айни. – Сталинобод, 1944.
2. Ақидаҳои педагогии К.Д.Ушинский. Тартибдиҳанда И.П.Гимелштейн. Сталинобод, 1948.-108 с.
3. Атахонов Т. Очеркҳои афкори педагогӣ (воситаи таълимӣ) / Т.Атахонов, М.Лутфуллоев, Ф.Шарифов. -Душанбе, 2005. – 224 с.
4. Горкий М. Асарҳо. /М.Горкий. - Москва, 1953. -Қ.27. -500 с.

5. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав /Б. Ғафуров .- Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
6. Достонҳои дилангез аз “Бӯстон”-и Шайх Саъдӣ. –Хучанд: Ношир, 2015. – 236 с.
7. Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 март соли 2006, №94).
8. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир / М.Лутфуллоев. - М. -Душанбе, 2001. -336 с.
9. Лутфуллоев М. Эҳёи педагогикаи Аҷам / М.Лутфуллоев.- Душанбе, 1997. -148 с.
10. Лутфуллоев М. Осор. Инсон ва тарбия /М.Лутфуллоев. – Душанбе: Собириён, 2013. -Ҷ.5. – 464с.
11. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23-юми декабри соли 2022.
12. Раҳимов Б. Педагогикаи этникӣ ва халқии мардуми тоҷик / Б.Раҳимов, А.Нуров. - Душанбе: Шарқи озод, 2008. – 295 с.
13. Сухомлинский В.А. Ватан дар дил / В.А.Сухомлинский. – Душанбе: Маориф, 1986.-192 с.
14. Шарифзода Ф. Ҳикмати афкори педагогии ниёгон /Ф.Шарифзода. -Душанбе: Ирфон, 2012. -400 с.
15. Юнусов Ӯ. Педагогика /Ӯ.Юнусов. –Хучанд: Меъроҷ, 2011.-336 с.

ТАРБИЯИ ВАТАНДӮСТИИ ҶАВОНОН ДАР ФАРҶАНГИ ЭТНОПЕДАГОГИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Дар мақола муаллиф оид ба мафҳуми ватанпарастӣ, ҳисси муҳаббат ба Ватан, садоқат ва омодагӣ барои хидмат ба Ватан, дӯст доштани онро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Таассуроти аз табиати ватан дар синни кӯдакӣ гирифта, бозиҳо, муошират бо забони модарӣ, сурудҳои халқӣ, мусиқӣ, афсона, ҳикмати халқӣ, зарбулмасалу мақол, осори хунарамандони мардумӣ, ривоятҳо дар бораи қаҳрамони таърихи халқ тоҷик дар мубориза бо душманон - ҳамаи ин воситаҳои мебошанд, ки инсонро ба зодгоҳи худ, ки онро Ватан меноманд, пайванд менамоянд. Дар мақола қайд гардидааст, ки фарзанди тоҷикро аз хурдсолӣ дар руҳияи ватанпарварӣ ва муҳофизати Ватан тарбия менамоянд. Агар ба таърихи ибратбахши халқ қадимаи тоҷик назар афканем, он саропо таълим, тарбия ва фарҳанги пурғановат аст. Ниёгонамон ҳангоми тарбияи фарзандон ба хулқу аъвоҷ, дӯст доштани Ватану миллат, эҳтироми забону арзишҳои миллий эътибори махсус меоданд. Муаллиф ба ҳуҷуми меояд, ки асоси педагогикаи этниро анъанаҳои тарбиявӣ ташкил медиҳанд, ки ҳамчун воситаи ҳифз, тақомил ва тақвияти арзишҳои маънавий баромад менамоянд. Таваҷҷути онҳо аз насли калонсол ба насли ҷавон меъёрҳои рафтори инсон, нуруи зеҳнӣ ва эҷодӣ, талаботҳои нисбати шахсият интиқол меёбанд.

Калидвожаҳо: ватан, фарҳанг, педагогикаи этникӣ, халқ тоҷик, анъана, тарбия, ниёгон, фольклор, зодгоҳ, садоқат, ривоятҳои халқӣ.

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

В статье автор исследовал понятие патриотизма, чувства любви к Родине, верности и готовности служить Родине, любя ее. Впечатления от природы родного края в детстве, игры, общение на родном языке, народные песни, музыка, сказки, народная мудрость, пословицы и поговорки, произведения народных мастеров, предания о героизме таджикского народа в истории борьбы с врагами - все это средства, соединяющие человека с местом его рождения, которое называется Родиной. В статье отмечается, что таджикские дети с раннего возраста воспитываются в духе патриотизма и защиты Родины. Если мы посмотрим на поучительную историю древнего таджикского народа, то она богата воспитанием, обучением и культурой. Наши предки при воспитании детей уделяли особое внимание характеру, любви к Родине и народу, уважению языка и национальных ценностей. Автор приходит к выводу, что основу этнопедагогика составляют воспитательные традиции, выступающие средством защиты, развития и укрепления духовных ценностей. Через них нормы поведения человека, интеллектуальная и творческая энергия, требования к личности передаются от старшего поколения к младшему.

Ключевые слова: Родина, культура, этнопедагогика, таджикский народ, традиция, воспитание, предки, фольклор, родной город, верность, народные предания.

PATRIOTIC EDUCATION OF YOUTH IN THE ETHNO-PEDAGOGICAL CULTURE OF THE TAJIK PEOPLE

In the article, the author explored the concept of patriotism, feelings of love for the Motherland, loyalty and readiness to serve the Motherland, loving her. Impressions of the nature of the native land in childhood, games, communication in the native language, folk songs, music, fairy tales, folk wisdom, proverbs and sayings, works of folk masters, legends about the heroism of the Tajik people in the history of the fight against enemies - all these are means that connect a person with the place of his birth, which is called the Motherland. The article notes that Tajik

children from an early age are brought up in the spirit of patriotism and defense of the Motherland. If we look at the instructive history of the ancient Tajik people, then it is rich in education, training and culture. When raising children, our ancestors paid special attention to character, love for the Motherland and the people, respect for the language and national values. The author comes to the conclusion that the basis of ethnopedagogy is educational traditions, which act as a means of protecting, developing and strengthening spiritual values. Through them, the norms of human behavior, intellectual and creative energy, requirements for the individual are transmitted from the older generation to the younger.

Key words: Homeland, culture, ethnopedagogy, Tajik people, tradition, upbringing, ancestors, folklore, hometown, fidelity, folk legends.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Ахророва Гулчехра Усмоновна* - Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои тоҷикӣ ва русӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 169. E-mail: g_ahrorova@iet.tj. Телефон: (+992) 927422565

Насриддинова Майсара Мӯйдиновна – Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ. **Суроға:**735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 169. E-mail: maisaranasriddinova@gmail.com. Телефон: (+992)928351611.

Сведения об авторах: *Ахророва Гулчехра Усмоновна* - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского и русского языков. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проспект Исмоили Сомони, 169. E-mail: g_ahrorova@iet.tj. Телефон: (+992) 927422565

Насриддинова Майсара Мӯйдиновна - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков. **Адрес:**735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Исмоили Сомони, 169. E-mail: maisaranasriddinova@gmail.com. Телефон: (+992)928351611.

Information about the authors: *Akhrorova Gulchekhra Usmonovna* - Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Tajik and Russian Languages. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Ismoil Somoni Avenue, 169. E-mail: g_ahrorova@iet.tj. Phone: (+992) 927422565

Nasriddinova Maisara Muydinovna - Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce, candidate of pedagogical sciences, the senior teacher of the Department of Foreign. **Address:** Republic of Tajikistan, the city of Khujand, 169 Ismoil Somoni Avenue. E-mail: maisaranasriddinova@gmail.com. Phone: (+992)928351611.

НАҚШИ КАДРҲОИ ПЕДАГОГӢ ДАР РУШДИ ИМКОНОТИ ЗЕХНИЮ НУТҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Бозоров Хушвахт

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Нақши кадрҳои педагогӣ дар ташаккули фаъолияти мустақилонаи таълимӣ бо дарназардошти имконоти зеҳнӣ нутқии хонандагон назаррас буда, ташкили самараноки он дар раванди дарсҳо боиси фаъол гардидани тафаккури мантиқии талабагон мегардад. Муносибати бошууронои омӯзгор ва талабагон нисбат ба аз худкунии маводи таълимӣ рушд ёфта, самаранок гузаронидани фаъолияти мустақилонаро таъмин менамояд. Ин ҳама ба дониш ва маҳорати кордонии омӯзгор вобаста аст.

Омӯзгорон ҳангоми таҳияи нақшаи дарс, усулҳои самаранок гузаронидани фаъолияти мустақилонаро интихоб ва ба нақша гирифта, чи тавр таваҷҷуҳи аҳли синфро ба иҷрои он ҷалб карданро пеши назар меоранд.

Дар хонандагон пайдо намудани малака ва маҳорати кор кардан бо китоб маҳз дар мактаб омӯзонидани мешавад. Мактаб вазифадор аст, ки шавқи китобхонии талабагонро бедор намояд.

Дар ташкили фаъолияти мустақилонаи таълимии талабагони синфҳои ибтидоӣ омӯзгор аз усули кор бо китоб истифода намуда, ба таври мусовӣ онро ба гурӯҳи усулҳои шифоҳӣ ва хаттӣ шомил сохта метавонад, чунки, талаба натиҷаи фаъолияти мустақилонаи ҳешро таҳрир (хаттӣ) намуда, ба ин васила қобилияти тафаккури мантиқии худро рушд мебахшад.

Ҳангоми иҷрои фаъолияти мустақилонаи таълимӣ ҷустуҷӯи роҳи ҳалли проблема (масъала) барои рушди қобилияти зеҳнии талабагон ниҳоят зарур аст.

Методҳои омӯзиши мустақилонаро педагог-методист Сорокин Н.А. ба се гурӯҳ ҷудо намудааст:

1.Методҳои шифоҳӣ: нақли муаллим, лексияи таълимӣ, суҳбат, мубоҳиса;

2.Методҳои аёнӣ: мушоҳида ва намоиш.

3 Методҳои амалӣ: корҳои таълимӣ амалӣ, фаъолияти эҷодии талабаҳо [7,с.182].

Усулҳои таълими ҷустуҷӯии амалӣ ба гурӯҳи методҳои омӯзиши мустақилона шомил буда, ҳангоми истифодаи ин методҳо дар талабагон ҳавасмандӣ нисбат ба иҷрои фаъолияти мустақилона бештар шуда, фаъолияти мустақилонаи онҳо ба қори эҷодӣ мепайвандад.

Дар ин роҳ ба омӯзгорону талабагон восита, усул ва тарзҳои таълим ёрӣ мерасонанд.

Воситаҳои таълим гуфта, маводеро меноманд, ки ҳам муаллим ва ҳам талабагон барои ба даст овардани ин ё он мақсади муайяни таълимӣ истифода мекунанд. Ба воситаҳои таълим матнҳо, ҷумлаҳо, ибораҳо, калимаҳо, мисолу масъалаҳо, инчунин, воситаҳои аёнӣ маводи дидактикӣ дохил мешаванд. Воситаи муҳими таълим китобҳои дарсӣ ва маводи онҳо мебошанд.

«Дар адабиёти педагогӣ методҳои 3-4 намуди гурӯҳбандии воситаҳои таълимро дучор омадан мумкин аст. Воситаҳои таълимро мувофиқи истифодашон ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: 1) воситаҳои таълими серистифода; 2) воситаҳои таълими камистифода» [7,с.198].

Кадрҳои педагогӣ дар ташаккули фаъолияти мустақилонаи таълимӣ вазифадоранд, ки воситаҳои таълимро ҳаматарафа омӯхта, онро дар алоқамандии якдигар вобаста ба ҳар як синф ва мақсади муайян истифода намоянд.

Усул ва тарзҳои таълим гуфта, техникаи истифодаи ин ё он воситаи таълимро меномем. Тарзҳои таълим гуногун буда, интихоби онҳо ба метод ва воситаҳои таълим

вобаста аст. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки усулҳои таълим гурӯҳҳои зиёди тарзҳои таълимро метавонанд дар бар гиранд.

Бо дарназардошти имконоти зеҳнӣ нутқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ омӯзгорон муайян намудаанд, ки фарқи дигари методҳои таълим аз тарзҳои таълим дар он аст, ки агар бо ёрии метод талабагон бо мазмуни умумии маводи таълимӣ шинос гарданд, бо ёрии тарзҳои таълим масъала ва тарафҳои ҷудогонаи мавзӯро аниқ ва ҳаматарафа мефаҳманд.

Омӯзгорон дар раванди ташкил ва гузаронидани фаъолияти мустақилонаи таълимӣ ошкор сохтаанд, ки метод ва тарзҳои таълим доимо инкишофу такмил меёбанд. Хусусан, дар замони муосир, замони нашъунамои илм ва техника, афзудани доираи маълумот қомилан такмил додани усулҳо хеле муҳим аст. Ҷараёни такмили методҳо бояд ба фаъолгардонии шавқу ҳаваси маърифатҷӯӣ талабагон, инкишофи мутаносибии онҳо нигаронида шавад.

Дар мактабҳои кӯҳна, чи таълими хониш ва чи хат ҳарду дар асоси методи ҳарфомӯзӣ гузаронида мешуд. Баъди он ки хонандагон ҳарфҳо ва миқдори зиёди ҳиҷоҳоро аз ёд карда, аз онҳо калима тартиб доданро ба тариқи сунъӣ ёд мегирифтанд, давраи хониши механикӣ оғоз мешуд. «Дар ин давраи таълим, усули ягона дар мактабҳои кӯҳнаи тоҷикӣ методи хониши механикӣ, қориёна аз ёд кардани порча ва матнҳо ба шумор мерафт» [10,с.95].

Домулло матнро ибора ба ибора, ҷумла ба ҷумла, паси ҳам мехонд ва талаба мувофиқи хониши ӯ он ибора ва ҷумларо механикӣ такрор мекард. Хонанда баъзан намедонист, ки домолло кадом сатр, кадом калима ё ибораро хонда истодааст, аммо гуфтаи ӯро такрор мекард ва кӯшиш мекард, ки оҳанги талаффузаш ба гуфти домолло мувофиқат дошта бошад. Домолло ҳаҷми муайяни матнро, ки бача қориазёд карда тавонад, тахминӣ аниқ карда меистод ва он сабақи хонанда ба шумор мерафт. Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса бармеояд, ки дар мактабҳои кӯҳна ба фаъолияти мустақилонаи талабагон ҷандон диққат дода намешуд.

«Фаъолияти мустақилона барои аз худ намудани асосҳои дониш ба талабаҳо ёрӣ расонида, қобилияти фикрии онҳоро метезонад, дараҷаи фаъолияти мустақилияти бачаҳоро баланд бардошта, дар онҳо малакаҳои меҳнати фикрро тарбия мекунад» [6,с.274].

Дар китобҳои дарсӣ барои кори мустақилонаи таълимӣ, ки ба рушди зеҳнӣ нутқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ мусоидат мекунад, ҳелҳои зиёд пешниҳод шудааст. Интиҳоби онҳо ба шаклҳои дарс, характери маводи таълимӣ, инчунин, ба донишҳои заминавии талабагон вобаста аст. Фаъолияти мустақилонаи онҳо баробари аз синф ба синф гузаштани хонандагон такрор ёфта мураккаб шудан мегирад. Ин имконият медиҳад, ки бачаҳо донишҳои нав ба нав ҳосил намоянд.

Фаъолияти мустақилонаи таълимӣ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи дарс мумкин аст дар вақти баёни мавзӯи нав, мустақкам намудани донишҳои ҳосилкарда, дар дарсҳои такрор, ҷамъбаस्तкунанда ва дар санҷиши вазифаи хонагӣ ташаккул дода шавад. Масалан, муаллим дар синфи II пеш аз он ки талабагонро бо «ҳиҷо» шинос кунад, ба онҳо тавсия медиҳад, ки калимаҳои додасударо дар асоси донишҳои заминавӣ ба ҳиҷоҳо ҷудо кунанд «талаба, шогирд, муаллим» Талабагон ба донишҳои заминавиашон таъям намуда, калимаҳои пешниҳоднамудаи муаллимро ба ҳиҷоҳо ҷудо мекунанд (та-ла-ба; му-ал-лим; шо-гирд ва ғайра). Дар ин маврид кори мустақилона, иҷрои машқи “Аз ҳиҷоҳои зерин калимаҳо созед”-ро ба талабагон месупорад, ки ин барои аз худ намудани қоидаи мавзӯи нав ёрӣ мерасонад.

		на	→	зар			бо	→	рон	
хо	↙	ла	→	қаб		бо	↘	риш	→	та
но	↘	ма	→	кон			↙	ло	→	на

Сипас, муаллим коидаи ба ҳиҷоҳо ҷудо кардани калимаро муаррифӣ мекунад. «Калимаҳо мувофиқ ба овозҳои садонокӣ дар калима истифода шуда ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд. Дар ҳар ҳиҷо як овози садонок аст. Дар калима чанд овози садонок бошад, ҳамон қадар ҳиҷо мебошад» [12, с.79].

Дар таълими грамматика ва имло барои ташаккули фаъолияти мустақилонаи таълимии талабагон синфҳои ибтидоӣ машқҳои гуногун, аз қабилӣ, рӯбардор, имлоҳои таълимию санҷишӣ, таҳлили грамматикӣ, ба саволҳо ҷавоб навиштан, фикр кардани мисолҳо (калима, ҷумла) нақли хаттӣ, ҳелҳои гуногуни иншо ва ғайра истифода бурда мешаванд, ки ин фаъолиятҳо аз омӯзгор заҳмати зиёдро талаб мекунад.

Муаллим ҳангоми мустақамкунӣ аз як ё ду намуди ин машқҳо истифода мебарад, ки иҷрои онҳо дар ташаккули фаъолияти мустақилонаи таълимӣ бо дарназардошти имконоти зеҳнӣ нутқии хонандагон синфҳои ибтидоӣ мувофиқат намуда, иҷрои он фаъолияти мустақилонаро талаб мекунад. Баъзан бо роҳи ташкили кори мустақилона муаллим метавонад вазифаи хонагиро санҷад. Бо ин тарз, ӯ фаҳмидани мешавад, ки талаба супориши додашударо ҳақиқатан худаш иҷро кардааст ё не.

Мисол, супориш ба хона [12, с.203]. Аломату хусусияти ҳайвонҳоро муайян кунед.

Номи ашё	Аломати ашё	Ҳаракати ашё
рӯбоҳ	зард, айёр, дузд	медавад, мегардад, меҳӯрад
уштур		
хирс		

Муаллим барои санҷидани талабаҳо супориши 5 “Қадам одамон ва ашё ба ин аломату хусусиятҳо мувофиқанд?”-ро пешкаш менамояд [12, с.204]

номи ашё	аломати ашё
...	хуб, нек, раҳмдил, меҳрубон...
...	васеъ, калон...
...	серҳосил, камҳосил...
...	нарма, сахт
...	зебо, гулдор, сурх, сафед
...	гарм, мулоим

Намуна: меҳрубон - модар

Аз сабабе, ки супориши кори мустақилона ба супориши вазифаи хонагӣ монанд аст, талабагон аз уҳдаи иҷрои он мебароянд.

Ё ин ки ба хона вазифа супорида шуд, ки номи одамони наздики худро (падар, модар, додар, хоҳар, ҳамсинф) бо тартиби алифбо навишта, савол гузored [12, с.79].

Ҳамин ки дарс оғоз шуд, муаллим ба ҳамин машқ монанд, таъкид мекунад, ки ашё ва ҷиҳзҳои синфҳо бо тартиби алифбо нависанд. Ҳуди иҷрои кор ҳақиқати ҳолро нишон медиҳад.

Омӯзгорон дар ташкили фаъолияти мустақилонаи таълимӣ саҳми назаррас дошта, ҳар як лаҳзаи дарсро ба иҷрои кори мустақилона мебахшанд. Ҷи тавре ки мушоҳида мешавад, дарс ягон лаҳзае надорад, ки бе ташкил ва гузаронидани кори мустақилонаи талабагон гузарад. Дохил намудани кори мустақилона ба системаи умумии дарсҳо боиси фаъол гардидани тафаккури эҷодии талабагон ва раванди омӯзиш гардида, муносибати бошууронаи онҳоро нисбат ба маводи таълим инкишоф медиҳад. Омӯзиши сатҳ ва сифати раванди таълими грамматика ва имло вобаста ба ташкили фаъолияти мустақилона ва ҷалби талабагон ба он ошкор намуд, ки кори мустақилона дар талабагон нури мустақил буданро рушд дода, тафаккури эҷодӣ ва қобилияти зеҳнии онҳоро оид ба азхудкунии донишҳо қавӣ мегардонад.

Омӯзгорон тавассути самаранок гузаронидани фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ дар ташаккулёбии инсонии комил саҳми арзанда дошта, дар рушди тафаккури таҳлилӣ ва эҷодии онҳо, заминагузори асосӣ мебошанд. Онҳо тавассути фаъолияти мустақилона ба хонандагон хондан, навиштан, баёни маънӣ, ба хотир гирифтани, ҳисоб кардан, расм кашидану суруд хондан ва машқу ҳаракатҳои ҷисмониро дар заминаи ташаккули зеҳн ва тафаккури бедор меомӯзонанд.

Омӯзгор дар таълиму тарбияи кӯдакон ба хоҳири рушди зеҳн ва нутқ мавқеи асосиро ишғол карда, ҳамеша кӯшиш мекунад, ки талабагонро ба фикру андеша кардан ҳидоят намояд. Масалан, ба талабагон супориш медиҳад, ки аз рӯйи китоби «Алифбо», ё ин ки аз тахтаи синф калимаҳои додашударо ду-се бор такроран хонанд. Мисол,

**кир-мак, Пар-виз,
мо-да-рам, ку-мак,
пил-ла, рӯ-ид,
па-да-рам, пар-ва-риш** [7,с.81].

Сипас, муаллим рӯйи калимаҳоро пӯшонида, мустақилона аз ёд навиштани онҳоро аз талабагон талаб менамояд. Мисол: **кир-мак, мо-да-рам, пил-ла, па-да-рам, Пар-виз, ку-мак, рӯ-ид, пар-ва-риш**. Баъд аз иҷрои ин машқ, калимаҳои аз ёд навишташударо ба калимаҳои китоби «Алифбо» ва тахтаи синф муқоиса мекунад. Чунин машқ тадриҷан дар синфҳои III-IV мураккаб шудан мегирад. Масалан, аз ёд навиштани ҷумлаҳои хурд, баъд ҷумлаҳои калонтар, баъд чанд ҷумлаи алоқадор, аз ёд навиштани порчаҳои шеърӣ ҳифзшуда ва ғайра. Мисол: 1.Кокутӣ барги дарозрӯя ва сабзи сиёҳтоб дорад. 2. Мазааш тунд ва хушбӯ, гулаш кабуд аст .

Кокутӣ (Забони модарӣ синфи 3, ҷумлаи алоқанок)

Кокутӣ барги дарозрӯя ва сабзи сиёҳтоб дорад. Мазааш тунд ва хушбӯ, гулаш кабуд аст .

Кокутӣ гиёҳи иштиҳовар буда, ба беморони шуш, меъда, чигар ва рӯдаҳо шифо мебахшад [1,с.177].

Яке аз омилҳои беҳтарини аз худ намудани мавзуи дарсӣ, фаъолияти мустақилонаи хонандагон буда, барномаи нави забони модарӣ тибқи талаботи ислоҳоти нави мактаб талаб мекунад, ки дар талабагони синфҳои ибтидоӣ малакаҳои фаъолияти мустақилона бояд аз рӯзҳои аввали соли хониш шуруъ гардад. Чунки фаъолияти мустақилона асоси рушди тафаккур буда, қобилияти эҷодкории талабагонро дар роҳи донишазҳудкунӣ инкишоф медиҳад.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» омадааст: «...қобилияти зеҳнӣ, илмӣ, таҳқиқотӣ ва ихтироъкории таълимгирандагонро муайян намуда, нисбат ба онҳо ғамхорӣ кунанд» [5, с.11].

«Парваридан ва мустаҳкам намудани малакаҳои мустақилона фаъолият намудан дар дарс зери роҳбарии муаллим мегузарад. Бо ин тарз, талаба метод, усул ва роҳҳои мустақилона кор кардан бо китоб, бо маводи дидактикиро ёд мегирад, ҳаёти атроф ё таҷрибаи ҳаётиро дарк мекунад» [2,с.2].

Донишҳои назариявии худро ҳангоми иҷро кори мустақилона дар амал татбиқ мекунад.

1.Мисол, Аз сутуни калимаҳо, ибора тартиб диҳед [11,с.170].

лутфи	судманд
чехраи	форам
сухани	хандон
овози	хуш
насими	гарм
ҳавои	қотил
заҳри	баланд
дарахти	гарм

2.Тартиб додани ҷумла аз ибора ва калимаҳои ҷудогона.

а) Иди модарон, аст, 8 Март, хоҳарон.

б) месупорем, Дар, худ, тухфа, ин ид, ба ,мо, модарону хоҳарон.

в) мегӯем, табрик, онҳоро.

Бо мақсади рушд бахшидан ба фаъолияти мустақилонаи талабагон якчанд варақчаҳои супоришдорро аз дастури методи Давлатова Р., Мирзоев Р., Довудов Р. «Материалҳои дидактикӣ оид ба грамматика, имло ва инкишофи нутқ дар синфи дуюм» дида мебароем [3,с. 67-68].

Калимаҳое, ки ба саволи кӣ?, чӣ? ҷавоб мешаванд.

Варақчаи №1 [3,с.67]

1.Номи умумии калимаҳои зеринро нависед:

Шафтолу, ангур, анор, себ, нок, олу, зардолу...

Сабзӣ, пиёз, турб, бодиринг...

Кирм, шапалак, малах...

Шағол, гург, рӯбоҳ, хирс...

2.Ба номҳои саволҳои мувофиқ гузоред.

Варақчаи №2 [3,с.68]

1.Дар баробари номҳои умумии зерин номҳои амиқи ашӯхоро мувофиқ нависед:

Сабзавот:...

Пойафзол:...

Қисмҳои иморат:

Калимаҳо барои истифода: туфлӣ, мӯза, пойафзол, маҳсӣ, кафш, таҳкурсии, дар, шифт, тоқӣ, рӯймол, калапӯш, сабзӣ, пиёз, шалғам.

Варақчаи 6 [3,с.71]

1.Бо калимаҳои додашуда ҷумла тартиб диҳед:

Гов, асп, гурба, қашқа, Черан, Юлбарс.

2.Ба зери номи умумии ҳайвонҳо як хат, ба зери номи хосси онҳо ду хат кашед.

Намуна: Юлбарс сағи шикорӣ аст. (ба зери калимаи Юлбарс ду хат мекашем)

Варақчаи 7 [3,с.72]

1.Дар як сутунча калимаҳои ба саволи чӣ? Ва дар сутунчаи дигар калимаҳои ба саволи кӣ? ҷавоб мешудагиро нависед:

Кабӯтар, Зебӣ, китоб, кабк, Маъруф, рӯбоҳ, талаба, кӯҳ, санг, муаллим, чашма, падар, пахта.

Чӣ?	Кӣ?

Дар варақчаҳо супоришҳои гуногуни грамматикӣ оид ба мавзӯҳои пешбинишудаи барнома зикр ёфтаанд. Супоришҳо барои ҳосил намудани малакаи кори мустақилона аҳамияти калон дошта, муаллим ҳангоми фаҳмонидани мавзуи нав, мустаҳкам кардан, такрор намудани дарс ва санҷидани дониши талабагон истифода карда қобилияти зеҳнии онҳоро рушд мебахшад. Супоришҳои варақчаҳо на танҳо бо мақсади фаҳмонидани мавзуи нав, балки барои мустаҳкам намудани дарс, такрори маводи дарси гузашта, инчунин, барои омӯختани мавзӯҳои оянда ҳам пешбинӣ шудаанд. Аҳамияти ин варақчаҳо барои мустаҳкам намудани қоидаҳои грамматикӣ имло ва корҳои луғавию орфографӣ ниҳоят калон аст. Онҳо воситаҳои мебошанд, ки кори инфиродии муаллимиро бо талабагони ҷудогона таъмин мекунанд. Чунин варақчаҳо барои ҳар як мавзӯ ва қисмҳои ҷудогонаи барнома (овоз ва ҳарфҳо, калима, ҷумла, нутқи алоқанок) тартиб додан мумкин аст.

Мушоҳидаи бешумори дарсҳои муаллимон собит сохтаанд, ки муаллимон бештари вақти дарсиро сарфи ба таври шифоҳӣ фаҳмонидани мавзуи дарсӣ намуда, ба фаъолияти мустақилона ва қобилияти зеҳнии талабагон ба қадри кофӣ аҳамият намендиҳанд. Яъне, донишро дар шакли тайёр ба талаба пешниҳод намуда, диққати асосиро ба инкишофи хотир равона месозанд. Хонанда пас аз шунидан ё хондан вазифадор аст, ки маълумоти гирифтаашро дар хотир нигоҳ дорад ва онро баён

карда тавонад. Чунин сохти таълимдихӣ ба он оварда мерасонд, ки хонандагон аз ухдаи мустақилона ҳал кардани вазифае, ки дар раванди дарс дар наздашон гузошта мешавад, баромада наметавонанд. Талабагон дар дарс ҳамчун шунавандаи пасив иштирок карда, қоидаҳоро ба таври хушқу холи аз ёд карда, маводи омӯхташонро дар амал дуруст истифода карда наметавонанд.

“...ақл агар кор накунад, ба чизи бечону беруҳ табдил мегардад ва борест бар дӯши одамӣ ва агар кор кунад, яъне фаъол бошад, ба неру ё қувваи азиме табдил мегардад, ки сели хурӯшонро мемунад [9,с.480-481].

Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ талоши пайгири на доранд, ки тафаккури мустақилонаи таълимиро ҳамчун масъалаи таъмини сифати дониши шогирдон ҳал намояд. Баҳри ноил гардидан ба рушди зеҳнии талабагони синфҳои ибтидоӣ кашфиёти олимони ватанӣ ва хориҷии илми педагогика дар фаъолияти ҳамарӯзаи мактаби тоҷик эҷодкорунаю босубот роҳандозӣ карда мешаванд. Муаллимон аз усулҳои фаъолгардонии раванди таълим истифода карда, неруи илмӣ ва амалии тафаккури мустақилонаи талабагонро рушд бахшида истодаанд.

Дар замони муосир мақсади умдатарини таълими “Забони модарӣ” дар синфҳои ибтидоӣ баробари хондан, навиштан, гуфтан ва аз ёд кардан, инчунин рушди тафаккур, муҳаррик, мустақилона ва эҷодӣ мебошад. Дар ин силсилаи мақсадҳо рушди тафаккур бояд пешбаранда ва муҳимтар бошад. Охир, бе рушди навъҳои тафаккур, расидан ба мақсад муҳол аст. Зеро ҳама гуна амалу фаъолиятҳои инсонро маҳз фикри солим идора мекунад, яъне доноӣ ва гироии фикр инсонро тавонманду салоҳиятманд мекунад. Малақаҳои тафаккури мустақилонаи таълимиро бо усули “ Пешгӯӣ кардан”-и афсонаи “Дехқон ва хирс” (Забони модарӣ синфи 1) [2,с-93-94] дида мебароем.

Рӯзе аз рӯзҳо як хирс бо деҳқоне ошно шуд ва онҳо маслиҳат карданд, ки ҳамроҳ шалғам коранд.

Исти 1.

➤ Ба фикри шумо, деҳқон ва хирс ошно шуда метавонанд? Чаро «не?» ё Чаро «ҳа?»

➤ Оё онҳо якҷоя шалғам мекоранд?

➤ Барои фаҳмидан давоми афсонаро мехонем.

Деҳқон гуфт:

-Хирсҷон, решаи шалғамро ман мегирам, баргаширо - ту.

Исти 2.

➤ Ба фикри шумо, хирс ба ин таклиф розӣ мешавад?

➤ Барои чӣ?

➤ Мехоҳед донед, ки баъд чӣ мешавад? Пас, биёед, давоми афсонаро мехонем.

Дар фасли тирамоҳ ҳосили фаровон гирифтанд. Деҳқон мувофиқи шарт решаҳои шалғамро худаш гирифт ба хирс баргҳояширо дод. Хирс каме гинг –гинг кард, аммо чизе гуфта натавонист.

Соли дигар деҳқон ба хирс гуфт:

- Биё, боз ҳамроҳ ягон чиз мекорем.

Исти 3.

➤ Ба фикри шумо, хирс ба ин таклиф розӣ мешавад? Чаро не? Чаро ҳа?

➤ Агар шумо ба ҷойи хирс мешудед, ба ин таклиф розӣ мешудед?

➤ Барои ҷавоби дуруст ёфтани ба ин саволҳо, биёед, давоми афсонаро мехонем.

-Ман розӣ! Фақат ин дафъа ту баргҳоро гиру ба ман решаширо деҳ,- шарт гузошт хирс.

Деҳқони гандаро гуфт:

- Хуб, гуфти ту шавад.

Исти 4.

➤ Ба фикри шумо, онҳо чӣ мекоранд?

➤ Оё деҳқон ин дафъа ҳам хирсро фиреб медиҳад?

➤ Мехоҳед, давоми афсонаро шунавед? Пас бодикқат гӯш кунед.
*Онҳо гандум коштанд, Ҳосили фаровон рӯйид. Дехқон хӯшаҳои гандумро гирифт,
хирс-решаҳои онро. Аз ҳамон вақт дӯстии дехқон ва хирс барҳам хурд.*

Исти 5.

➤ Ба фикри шумо, дехқон ҳақ буд? Чаро ҳа? ё Чаро не?

➤ Чаро хирс ба ин ҳолат гирифтор шуд?

Ҷавоби хонандагон; Чунки хирс шуур надорад, андешаи дурудароз карда наметавонад, натиҷа ва оқибати корро дуруст дарк намекунад.

Дехқон: марди ботаҷриба, ақл-шуур дорад, натиҷаи ҳар як амалро ба ақл бармекашад, натиҷагирӣ карда метавонад.

Рушди зеҳнию нутқӣ ва фаъолияти мустақилонаи талабагони синфҳои ибтидоӣ ба дониш ва маҳорати омӯзгорон вобаста буда, онҳо ба бедорсозии шавқу рағбат, маърифатҷӯию забондонии талабагон сахмгузор мебошанд.

Барои рушди фикрии кӯдакон дар чараёни таълим иҷрои чунин вазифаҳо ҳатмист:

-бедорсозии рушди маърифатҷӯӣ;

-рушди шавқи малакаҳои фаъолияти фикрӣ;

-ташаққули қобилияти донишандӯзӣ;

-ҳавасмандӣ.

Ҳалли вазифаҳои пешниҳодгардида ба хотири рушди шавқи маърифатҷӯӣ ва қобилияти фикрии кӯдакони синни хурди мактабӣ чун обу ҳаво зарур буда, дар ҳалли вазифаҳои зикргардида заҳмати пайвастаи омӯзгорон мақоми ҳалқунанда дорад.

Муқаррир: *Иззатова М.Н.* –д.и.п., профессори ДДК ба номи А.Рӯдакӣ

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев И. Забони модарӣ барои синфи 3 /И.Абдуллоев [гурӯҳи муаллифон]. - Душанбе, 2021. - 303 с.
2. Байзоев А Забони модарӣ барои синфи 1 /А. Байзоев [гурӯҳи муаллифон] Душанбе 2021. –С.191с.
3. Давлатова Р. Материалҳои дидактикӣ оид ба грамматика, имло ва инкишофи нутқ дар синфи дуюм /Р.Давлатова, Р.Мирзоев, Р.Довудов. Душанбе, 1987. - 119 с.
4. Зиёев М. Забони модарӣ барои синфи 4 / М.Зиёев [гурӯҳи муаллифон].- Душанбе, 2012. С.343.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». -Душанбе, 2013. –С. 16.
6. Лутфуллоев М.Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ /М.Лутфуллоев, Душанбе, 2007. -463с.
7. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир /М.Лутфуллоев. - Душанбе, 2001. -336с.
8. Лутфуллоев М. Алифбо /М.Лутфуллоев [гурӯҳи муаллифон]. -Душанбе, 2013.-151 с.
9. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик /М.Лутфуллоев. - Душанбе, 2015. -700с.
10. Рустамов Қ. Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб /Қ.Рустамов. -Душанбе, 2001. - 280 с.
11. Шарифзода Ф. Забони модарӣ барои синфи 2. /Ф.Шарифзода. -Душанбе, 2021. - 327 с.
12. Шарифзода Ф. Методикаи таълими забони модарӣ барои синфи 2. /Ф.Шарифзода [гурӯҳи муаллифон]. – Душанбе, 2014. - 355 с.
13. Шарифзода Ф. Таҳқиқи асрори таҳсилот ва таълим /Ф.Шарифзода. - Душанбе, 2020. - 463 с.

НАҚШИ КАДРҲОИ ПЕДАГОГӢ ДАР РУШДИ ИМҚОНОТИ ЗЕҲНИЮ НУТҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Мақолаи мазкур ба масъалаи нақши кадрҳои педагогӣ дар рушди имқоноти зеҳнию нутқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ бахшида шуда, дар он қайд карда мешавад, ки дар раванди таълими забони модарӣ қобилияти зеҳнии талабагон бояд ба таври зарурӣ ба инобат гирифта шавад. Ба инобат гирифтани қобилияти зеҳнию нутқии талабагон имқоният медиҳад, ки ҳангоми иҷрои кори мустақилона супоришҳо ба сатҳи дониш ва қобилияти хонандагон мувофиқ супорида шавад. Саҳми омӯзгорон дар ташкили фаъолияти мустақилонаи таълимӣ назаррас буда, ҳар як лаҳзаи дарсро ба иҷрои он бахшида, ба ин васила тафаккур, зеҳн ва нутқи талабагонро рушд медиҳанд. Омӯзиши сатҳ ва сифати раванди таълими грамматика ва имло ошкор намуд, ки кори мустақилона дар талабагон неруи мустақил буданро ташаққул дода, тафаккури эҷодии онҳоро инкишоф медиҳад. Омӯзгор дар рушди қобилияти зеҳнӣ ва ташаққулёбии инсонӣ комил, яъне, соҳиби тафаккури таҳлилий ва эҷодӣ будани онҳо заминагузори асосӣ буда, тавассути фаъолияти мустақилона шунидан, хондан, навиштан, баён кардани маънии матнро дар зеҳн ва тафаккури онҳо тарбия менамояд. Омӯзгор ҳамеша кӯшиш

менамояд, ки талабагонро ба фикру андеша кардан ҳидоят намояд. Чунки танҳо ғаёлияти мустақилона қобилияти фикрӣ ва эҷодқории талабагонро инкишоф медиҳад. Иҷрои қори мустақилона яке аз шаклҳои омӯхтани забони модарӣ дар мактаб ва ҳона буда, иҷрои он шавқу завқи талабагонро нисбат ба омӯзиши он баланд бардошта, дар онҳо муҳаббат ба китоб, меҳнатдӯстӣ, масъулиятшиносӣ ва интизомнокиро рушд мебахшад.

Калидвожаҳо: таълиму тарбия, мустақилият, шавқу завқ, вазифашиносӣ, масъулиятшиносӣ, меҳнатдӯстӣ, рушди зеҳн, инкишофи нутқ, хондан, навиштан, намудҳои гуногуни ғаёлияти мустақилона.

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ И РЕЧЕВЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Данная статья посвящена вопросу роли педагогических кадров в развитии интеллектуальных и речевых способностей учащихся начальных классов, где отмечается, что интеллектуальные способности учащихся необходимо учитывать в процессе обучения родному языку. Учет интеллектуальных и речевых способностей учащихся позволяет давать задания в соответствии с уровнем знаний и умений учащихся при самостоятельной работе. Вклад учителей в организацию самостоятельной учебной деятельности значителен, так как они приложат все усилия для плодотворного использования каждой части урока, тем самым развивая мышление, интеллект и речь учащихся. Изучение уровня и качества процесса обучения грамматике и орфографии выявило, что самостоятельная работа прививает учащимся силу самостоятельности и развивает их творческое мышление. Учитель является главным лицом в «развитии умственных способностей» и формировании совершенного человека, обладающего аналитическим и творческим мышлением, и посредством самостоятельной деятельности воспитывает в их мышлении навыки слушания, чтения, письма, выражения смысла текста. Учитель всегда старается направить учащихся к размышлению. Ведь только самостоятельная деятельность развивает мышление и творческие способности учащихся. Выполнение самостоятельной работы является одной из форм изучения родного языка в школе и дома и повышает интерес учащихся к его изучению, развивает в них любовь к книге, трудолюбие, ответственность и дисциплинированность.

Ключевые слова: воспитание и обучение, самостоятельность, интерес, ответственность, трудолюбие, интеллектуальное развитие, развитие речи, чтение, письмо, различные виды самостоятельной деятельности.

THE ROLE OF TEACHING STAFF IN THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL AND SPEECH ABILITIES OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN

This article is devoted to the question of the role of teaching staff in the development of intellectual and speech abilities of primary school schoolchildren, where it is noted that the intellectual abilities of students must be taken into account in the process of teaching their native language. Taking into account the intellectual and speech abilities of schoolchildren allows to give tasks in accordance with the level of knowledge and skills of schoolchildren during their independent work. The contribution of teachers to the organization of independent learning activities is significant, as they will make every effort to fruitfully use each part of the lesson, thereby developing the thinking, intelligence and speech of schoolchildren. The study of the level and quality of the process of teaching grammar and spelling revealed that independent work instills in students the power of independence and develops their creative thinking. The teacher is the main person in the "development of mental abilities" and the formation of a perfect person with analytical and creative thinking, and through independent activity, brings up in their thinking the skills of listening, reading, writing, expressing the meaning of the text. The teacher always tries to direct students to reflection. After all, only independent activity develops the thinking and creative abilities of schoolchildren. Doing independent work is one of the forms of learning the native language at school and at home and increases schoolchildren's interest in learning it, develops in them the love of books, diligence, responsibility and discipline.

Key words: upbringing and education, independence, interest, responsibility, diligence, intellectual development.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бозоров Хушвахт* - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16

Сведения об авторе: *Бозоров Хушвахт* - Кулябский государственный университет им. Абуабдулаха Рудаки, кандидат педагогических наук, доцент. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16

Information about the author: *Bozorov Khushvakht* - Kulyab State University named after. Abuabdulah Rudaki, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street 16

Истамов Ф.Х., Ахмедова З.П., Аловиддинов А.Ҷ., Дустов А.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Нақши физика дар пешрафти ҳамаи соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳони муосир хеле бузург арзёбӣ мегардад. Кашфиётҳои физикӣ ба он боис гардиданд, ки ҷамъияти муосир аз ҷамъияти асри гузашта ба кулӣ фарқ намояд. Тадқиқот дар соҳаи электромагнетизм боиси пайдоиши телефонҳо ва баъдтар телефонҳои мобилӣ гардид, кашфиётҳо дар термодинамика барои сохтани мошин имкон доданд, рушди электроника боиси пайдоиши компютерҳо гардид. Инкишофи фотоника имконият медиҳад, ки компютерҳои фотонӣ ва дигар таҷҳизоти фотонӣ ба вучуд оварда шаванд, ки онҳо таҷҳизоти электронии мавҷударо иваз мекунанд. Инкишофи динамикаи газ боиси пайдоиши ҳавопаймоҳо ва чархболҳо гардид [1, с.2].

Дар баробари мунтазам васеъ ва амиқ гардидани самтҳои тадқиқоти физикӣ ва равандҳои дар табиат баамалоянда, муносибат ба омӯзиш низ бояд тағйир ёбад. Омӯзишро тавре ба роҳ мондан лозим аст, ки натиҷаи он боиси рушди зеҳнӣ, инкишофи тафаккури мантиқӣ ва эҷодкории донишҷӯён гардад. Таҷрибаҳо нишон доданд, ки усули анъанавии таълим завқи омӯзишро дар дили донишҷӯён ҷой карда натавонист. Бинобар ин, дар замони муосир бояд аз усулҳои фаъоли таълим, ки боиси пайдошавии шавқу ҳаваси донишҷӯён, рушди қобилияти эҷодкории онҳо ва истифодаи дониш дар амалия мегардад, истифода бурда шавад. Яке аз ин гуна усулҳо усули таълими проблемавӣ мебошад.

Мақсади омӯзиши проблемавӣ рушди зеҳнӣ, ташаккули донишҳои илмӣ; баланд бардоштани ҳавасмандии раванди таълим, тарбияи шахсияти фаъол мебошад [3, с. 4]. Усули омӯзиши проблемавӣ таърихи дурудароз дорад. Дар асрҳои 15-16 аз ин усул ба таври ваеъ истифода мебуданд. Ба сифати мисол, дарсомӯзии Ҷомиро зикр кардан мумкин аст, ки ҳангоми ҳалли проблемаҳои дар дарс бавучудода аз устодашон пештар ба моҳияти масъала сарфаҳм рафта, онро ҳал менамуданд [1]. Таълими проблемавӣ усули омӯзишиест, ки тавассути ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ ва ташкили дурусти фаъолияти донишҷӯён дар ҷустуҷӯии роҳҳои ҳалли проблемаи пешниҳодгардида ба роҳ монда мешавад. Таълими проблемавӣ фаъолияти мустақилонаи инкишофдиҳандаи донишҷӯёнро бо азхудкунии ҳулосаҳои тайёри илм таъмин менамояд [5, с. 6].

Истифодаи таълими проблемавӣ ҳангоми омӯзиши физика боиси баланд гардидани самаранокии омӯзиш ва инкишофи шахсияти донишҷӯ мегардад. Агар дар дарсҳои лексионӣ ё амалӣ донишҷӯ худаш баъди гузориши проблемаи муайян ё масъала натиҷаи заруриро ба даст оварад, дарс самаранок ва шавқовар мегардад. В.Н. Морозов чунин меҳисобад, ки ба донишҷӯ дониши тайёрро додан зарур нест, балки донишҷӯёнро омӯзонидан лозим аст, ки ин донишро бо истифода аз адабиёти гуногун ба даст оваранд, ҳулоса бароранд ва маълумоти асосиро аз маълумоти дуҷуминдараҷа ҷудо намоянд. И.А. Жигалова қайд менамояд, ки дар шароити муосир, ки дар бозори меҳнат ба вучуд омадааст, хатмкунандагони донишгоҳ бояд рақобатпазир ва ба талаботи ҷомеа мувофиқ бошанд, ин бошад аз нав дида

баромадани намуди анъанавии омӯзишро талаб менамояд [7, с.8]. Таҳлили адабиёти хориҷӣ нишон медиҳанд, ки таълими проблемавӣ дар хориҷа машҳур мебошад. Р. Савери қайд менамояд, ки элементҳои таълими проблемавӣ ҳамеша дар муассисаҳои ибтидоӣ, миёна, донишгоҳҳо ва муассисаҳои махсус истифода бурда мешавад. А. El-Shaer, Н. Gaber қайд кардаанд, ки элементи асосии таълими проблемавӣ ин сохтори ташкилӣ [9-12]: марҳилаи омодагӣ, марҳилаи таълим ва марҳилаи ҷамъбасти ба ҳисоб меравад. Дар марҳилаи омодагӣ проблемаи ҳалтаб ташкил ва пешниҳод карда мешавад. Марҳилаи таълим омӯзиши дониши нави барои ҳалли проблема зарурӣ, мубодилаи маълумот ва ба даст овардани натиҷаи муайянро дар бар мегирад. Дар марҳилаи хотимавӣ донишҷӯён презентатсияи лоиҳаро омода менамоянд [13].

Мақсади таҳқиқот коркарди тавсияҳои методӣ доир ба гузаронидани дарсҳои лексионӣ ва амалӣ аз ҷанбаи физика дар доираи технологияи таълими проблемавӣ ҳангоми омӯзиши физика дар муассисаҳои олии мебошад. Усули омӯзиши проблемавиро дар ҳама марҳилаҳои омӯзиш истифода бурдан мумкин аст. Муаллими физика дар ҷараёни истифодабарии метод, ҳангоми пешниҳоди мавриди баррасӣ қарор додани маводи назариявӣ ва шарҳи истилоҳоти мураккаб дар дарсҳо вазъиятҳои проблемавиро ба вучуд меоварад. Ташкили фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишҷӯён тавре рӯй медиҳад, ки онҳо дар раванди таҳлили маводи назариявӣ ва мушоҳидаҳо бояд мустақилона хулосабарорӣ намуда, таърифи мафҳумҳо ва қонунҳои физикиро шарҳ дода, муносибати байни бузургҳоро ошкор карда тавонанд.

Се шакли асосии таълими проблемавӣ вучуд дорад: пешниҳоди проблема, фаъолияти қисман ҷустуҷӯӣ ва фаъолияти мустақили тадқиқотӣ [13-16].

Пешниҳоди проблемавии маводи таълимӣ аз ҷониби муаллим дар речаи монологии лексия ё дар шакли диалогии семинар сурат мегирад. Муаллим дар лексия саволҳои проблемавӣ мегузорад, ба донишҷӯён моҳияти масъалаҳои проблемавиро шарҳ дода, бо ҳамроҳии шогирдон ҳал мекунад. Шунавандагон танҳо аз ҷиҳати раванӣ ба раванди ҷустуҷӯӣ ҳақиқат шомил мешаванд, баъзан бо хоҳиши муаллим ҷавобҳои имконпазирро пешниҳод мекунад.

Фаъолияти қисман ҷустуҷӯӣ дар рафти семинарҳои проблемавӣ, дарсҳои амалӣ, суҳбатҳои эвристикӣ гузаронида мешавад ва дар раванди он донишҷӯён таҳти роҳбарии омӯзгор масъалаҳои пробюлемавии пешниҳодшударо ҳал мекунад. Муаллим ба шогирдон системаи саволҳои проблемавии қаблан омода намудаашро, ки ҷавобашон дар заминаи донишҳои мавҷуда асос ёфтаанд, вале дар донишҳои қаблӣ мавҷуд нестанд, пешниҳод менамояд. Ин гуна саволҳо бояд барои хонандагон душвориҳои муайяни зеҳнро ба вучуд оваранд ва онҳоро ба фикр кардан водор намуда, фаъолияти ҷустуҷӯӣро пайдо намоянд. Муаллим бояд «маслиҳатҳои» ғайримустақим ва саволҳои пешбарандаро пешниҳод кунад, худаш чизи асосиро дар асоси ҷавобҳои хонандагон ҷамъбаст мекунад. Истифодаи усули ҷустуҷӯӣ қисман характери пурмаҳсули фаъолияти хонандагонро таъмин менамояд. Фаъолияти мустақилонаи тадқиқотӣ дар он зоҳир мегардад, ки донишҷӯён мустақилона масъалагузорӣ намуда, ҳалли онро дар раванди анҷом додани кори курсӣ ё рисола пешниҳод менамоянд.

Усулҳои проблемавии омӯзиш бо усулҳои интерактивӣ муттаҳид гардида, раванди таълими босифатро ба вучуд меоранд, ки барои ба даст овардани малакаҳои амалӣ ва амиқтар намудани донишҳои назариявӣ мусоидат мекунад.

Ба вучуд овардани системаи ташаккули вазъиятҳои проблемавӣ яке аз шартҳои зарурии инкишофи маҳорати педагогӣ, ноил шудан ба раванди хеле самарабахши таълим мебошад. Вобаста ба ин мо мувофиқи барномаи таълимӣ дарси қисми механикаро дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим, аз ҷумла таълими проблемавӣ, ба роҳ монда, натиҷаи онро бо гурӯҳҳои анъанавӣ муқоиса намудем ва натиҷаи муқоисаро дар мақола оянда пешниҳод менамоем.

Ин ҷо ба сифати мисол усулҳои ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавиро дар баъзе мавзӯҳои қисми “Механика” дида мебароем. Дар мавзуи муқаддимаи физика проблемаи зеринро манзури донишҷӯён мегардонем. **Гузориши проблема:** Донишҷӯёни азиз ҳангоми баланд бардоштани қобилияти мудофиавии мамлакат, бартараф намудани фалокатҳои табиӣ рушди саноат ва ғайра сарварон, пеш аз ҳама, ба кадом мутахассисон така карда аз онҳо маслиҳат ва кумак мегиранд?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Албатта, ба физикдонҳо ва математикон. Барои чӣ? Барои он ки физика қулли ҳодисаҳои табииро дар асоси қонунҳои математика шарҳ медиҳад. Физикдонҳо ва математикон қулли ҳодиса ва равандҳои табииро дар асоси қонунҳои физика ва математика шарҳу эзоҳ дода, салоҳияти бартараф кардани мушкилоти дар табиат баамаломадаро доранд. Пас физика чист ва мавзуи омӯзиши он кадом аст? Физика – илмест, ки қонуниятҳои умумии ҳодисаҳои табиат, ҳосият ва сохти материя ва қонунҳои ҳаракати онро меомӯзад. Ҳамаи ҷисмҳои моро иҳота карда, аз хурд то бузург дар ҳолати ҳаракати бефосила мебошанд. Физика яке аз илмҳои табиатшиносӣ буда, дар он навъҳои гуногуни ҳаракат ва ҳодисаҳои механикӣ, ҳароратӣ, электрӣ, рӯшноӣ, атомӣ ва ядройӣ омӯхта мешаванд. Баъди пешниҳоди таърифи физика ба донишҷӯён саволҳои проблемавии зерин пешниҳод карда мешаванд:

Мақсади асосии омӯзиши физика дар чист? Физика яке аз мукамалтарин ва амиқтарин илмҳои муосир ба шумор рафта, манбаи дониш ва ғояҳои боэътимод дар бораи олами атроф мебошад. Физика заминаи рушди минбаъдаи бахшҳои мушаххаси илм ва техникаро ташкил медиҳад. Қонунҳо, принципҳо ва мафҳумҳои физикӣ дар маркази тасвири муосири табию илмии ҷаҳон қарор доранд. Физика марҳилаҳои асосии роҳи мураккаби таърихӣ шинохти табиати физикавии ашӯро инъикос намуда, ба ташаккули нуқтаи назари ҳамаҷонибаи олами атроф мусоидат мекунад.

Физика бо дигар фанҳо чӣ гуна алоқамандӣ дорад?

Баъди таҳлили ҷавобҳои имконпазирӣ донишҷӯён: Физика бо ҳамаи фанҳои табиӣ, аз ҷумла химия, астрономия, биология, геология алоқамандии зич дорад, масалан:

Химия. Таъсири физика ба химия назаррас аст. Ҳамаи равандҳои химиявӣ ин барқарор ё вайроншавии банд байни электронҳои валентӣ мебошад, бинобар ин химияи назариявӣ ин физика аст.

Астрономия. Тасаввуроти астрономӣ аз физика пештар ба вучуд омадаанд, вале баъди он ки физикон ҳаракати сайёраҳо ва ситораҳоро шарҳ доданд, астрономия ба по хест. Кашфиёти начибтарини астрономия дар он буд, ки ситораҳо аз он атомҳои таркиб ёфтаанд, ки Замин аз он таркиб ёфтааст. Инро физикон-спектроскопҳо исбот намуда буданд. Баъди кашфи реаксияҳои тақсимшавӣ ва синтези термойдрой маълум гардид, ки ситораҳо энергияи худро аз кучо мегиранд.

Астрономия бо физика он қадар наздик гардид, ки байни онҳо ҳудуд гузоштан имкон надорад. **Биология.** Механизми ҳама равандҳои биологиро танҳо дар сатҳи молекулавӣ ва дохилиҳучайравӣ дарк кардан мумкин аст. Биологҳо бидуни дониши физикӣ ва асбобҳои физикӣ, масалан, микроскопҳои электронӣ, ки бо ёрии онҳо сохтори ДНК кашф карда шудааст, амал карда наметавонанд. Инчунин, равандҳои мураккабтарини фаъолияти асаб дар асл падидаҳои электромагнитӣ мебошанд.

Илмҳои кӯҳӣ ва геологӣ. Алоқаи физика бо илмҳои кӯҳӣ ва геологӣ раднопазир аст. Бидуни таъриҳ ба қонунҳои физикии ҷузъҳои ибтидоии ин раванд, тавзеҳ додани ягон раванди геологӣ ғайриимкон аст, барои мисол, биёед баъзе аз шумораи зиёди мушкилоти ҷаҳонии геологияро, ки бо физика зич алоқаманданд, номбар мекунем:

- пайдоиши Замин ва дигар сайёраҳо;
- сохтор ва таркиби қабатҳои гуногуни геосферӣ;
- синну соли Замин ва санаи марҳилаҳои инкишофи он;
- таърихи ҳарорати Замин;
- таҳияи назарияи нобудшавии ҷинсҳои кӯҳӣ;
- дурнамои равандҳои геодинамикӣ (заминчунбӣ, таркиши сангҳо, хуруҷи ногаҳонии газ ва ғ.).

Аз вобастагии байни физика ва геология сарҳадҳои ҳудудии дониш: геофизика, петрофизика, физикаи қашри Замин, физикаи атмосфера, физикаи обанборҳо пайдо шуда, рушд намудаанд. Аз ин ҷо чунин хулоса бармеояд, ки физика дар ҳаҷми пурра барои дилхоҳ мутахассис зарур будааст. Ва дар охир аз донишҷӯён талаб карда мешавад, ки доир ба алоқамандии физика бо фанҳои дигар хулосаи мухтасари худро навишта, ба устод пешниҳод намоянд.

Мисоли дигареро аз раванди баргузоркунии дарси физика дар мавзуи “Ҳаракат дар майдони ҷозиба” пешниҳод менамоем.

Дарсро бо гузориши проблема оғоз менамоем.

Гузориши проблема: Мадори ҳаракати сайёраҳо дар атрофи Офтоб чӣ гуна аст? Сайёраҳо чӣ гуна ҳаракат мекунанд? Қувваи ҷозибаи байни сайёраҳо ва Офтоб ба воситаи кадом қонун муайян карда мешавад? Ба ҷисм кадом суръат бахшида шавад, ки радифи маснуи Замин гардад.

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Мадори ҳаракати ҳамаи сайёраҳо эллипсшакл буда, дар яке аз қонунҳои он Офтоб ҷойгир мебошад. Ҳар як сайёра тавре ҳаракат мекунад, ки радиус-вектори аз Офтоб то ба он гузаронидашуда дар фосилаҳои баробари вақт масоҳатҳои баробар мекашад. Қувваи ҷозибае, ки бо он ҷисмҳо таъсири мутақобил мекунанд мувофиқи қонуни ҷозибаи умумичаҳонӣ муайян карда мешавад. Агар ба ҷисм дар сатҳи Замин суръати бузургиаш 7,9 км/с бахшида шавад, он радифи маснуи Замин мегардад.

Баъди ҳалли проблемаи гузошташуда, муаллим дар бораи қонунҳои Кеплер, қонуни ҷозибаи умумичаҳонӣ ва қувваи вазнинӣ маълумот медиҳад.

Гузориши проблема: Оё ҷисм аз майдони ҷозибаи Замин хориҷ шуда метавонад?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Барои он ки ҷисм аз майдони ҷозибаи Замин хориҷ шавад, яъне ба масофае дур шавад, ки дар он ҷозибаи Замин нақши муҳим набозад, онро бо суръати дуҷуми кайҳонӣ сар додан лозим аст.

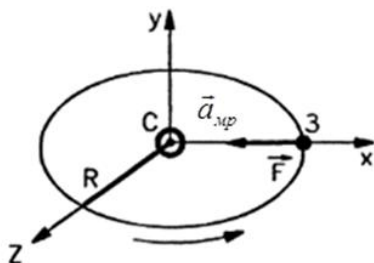
Гузориши проблема: Оё массаи Офтобро муайян кардан имконпазир аст, агар ҳа, пас чӣ гуна?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Массай Офтобро муайян кардан имконпазир мебошад, барои инро пурра шарҳ додан масъалаи зеринро дида мебароем.

1. Суръати чархзании Замин дар атрофи Офтоб ба 30 км/с баробар аст. Радиуси мадори Замин $1,5 \cdot 10^{11}$ м аст. Аз ин қиматҳо истифода бурда, массай Офтобро муайян намоед.

Ҳал:

Ҳаракати мазкур дар системаи координатии сеченака x, y, z муоина карда мешавад.

Ибтидои координатаро дар маркази Офтоб мувофиқ мегузorem ва тири x -ро ба самти мадори Замин раван мекунем. Қуввай ҳамтаъсироти Замин ва Офтоб аз рӯйи радиус ба маркази давра раван карда шудааст. Ин қувва қуввай ҷозибайи умумичаҳонии байни ҷисмҳо мебошад.

$$\text{Мувофиқи қонуни дуҷуми Нютон: } \vec{F} = m \vec{a}_{mp}$$

$$\text{Дар проексия ба тири } x: -F = -m \vec{a}_{mp} \text{ ё } F = m \vec{a}_{mp}$$

$$\text{Дар ин ҷо: } F = G \frac{M_o \cdot M_z}{R^2}; a = \frac{v^2}{R}$$

$$\text{Пас, } G \frac{M_o \cdot M_z}{R^2} = \frac{M_z v^2}{R}$$

Аз ин ҷо массай Офтоб:

$$M_o = \frac{v^2 R}{G}; M_o = \left[\frac{\text{м}^2 \cdot \text{м} \cdot \text{кг}^2}{\text{с}^2 \cdot \text{н} \cdot \text{м}^2} = \frac{\text{м}^2 \cdot \text{кг}^2 \cdot \text{с}^2}{\text{кг} \cdot \text{м}^2 \cdot \text{с}^2} = \text{кг} \right]$$

Ба ҳисобкунӣ мегузarem:

$$M_o = \frac{(3 \cdot 10^4)^2 \cdot 1,5 \cdot 10^{11}}{6,67 \cdot 10^{-11}} \approx 2 \cdot 10^{30} \text{ кг}$$

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки массай Офтобро муайян кардан имконпазир будааст.

Гузориши проблема: Оё массай сайёраи мо бо гузашти солҳо тағйир меёбад ва ин тағйирёбӣ дар ҳаёти мо чӣ нақш бозида метавонад?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Мувофиқи қонунҳои физикӣ ягон ҷиз дар сайёра аз ҳеч пайдо намешавад ва нест ҳам намешавад - агар шахс ягон ҷизи нав сохтани бошад, пас аз ягон ҷизи дигар истифода мебарад. Массай як модда массай дигарро ба вуҷуд меоварад. Аз тарафи дигар, мувофиқи татқиқоти олимон, сайёраи мо сол то сол андаке ҳам бошад, вале сабуктар мешавад. Аммо ин чӣ гуна буда метавонад?

Олимон ҳисоб карда баромаданд, ки ҳар сол сайёраи мо бо ҷанги кайҳонӣ «меафзойад». Аз фазои атрофи мо ба рӯйи сайёра қариб 40 ҳазор тонна ҷангҳои гуногун меафтад, ки ин тамоман ҳолӣ нест. Аммо равандҳои баръакс низ вуҷуд

доранд. Масалан, ҳар сол Замини мо қариб 95 ҳазор тонна гидрогенро дар ҳолати газиаш ба коинот мебарорад. Аммо равандҳои дигар, ки он қадар калон нестанд, низ нақши асосӣ мебозанд. Масалан, фазои радиоактивие, ки дар ядроӣ сайёра ба амал меояд, онро сола аз 160 тонна масса маҳрум мекунад. Гелий низ аз атмосфера мебарояд — ҳар сол қариб 1600 тонна.

Ҳисобҳои одӣ ба мо имкон медиҳанд, ки ба таври кофӣ дақиқ ҳисоб кунем - сайёра ҳар сол тақрибан 50 ҳазор тонна массаи худро гум мекунад. Ин рақам таъсирбахш ба назар мерасад. Ин танҳо массаи тамоми сайёра қариб 6 миллиард триллион тонна аст! Бо ин суръати тамошавӣ, вази он барои 120 000 триллион сол кофӣ хоҳад буд. Ин истилоҳ танҳо аҷиб аст, зеро синну соли Замин аз синну соли худи Коинот миллионҳо маротиба камтар аст. Пас, мо метавонем бо итминон бигӯем, ки чунин талафоти ночизи вази аз ҷониби сайёра на ба худи он ва на ба инсоният, ки дар он зиндагӣ мекунад, таъсир намерасонад.

Гузориши проблема: Ракетаи аз сатҳи Замин бо суръати ибтидоии $v_0 = 10 \text{ км/с}$ амудан ба боло паррондашуда ба чӣ қадар баландӣ мебарояд?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Барои ҳалли ин масъала, донишҷӯ формулаи ҳисобии

$$h = \frac{v_0^2}{2g}$$

- ҳосил намуда, баъди ҳисобу китоб ба савол ҷавоб дода метавонад.

Муқарриз: Салихов Т.Х.- д.и.ф.м., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Кузьмина, Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.
2. Явношан, А.В. Формирование основ педагогического мастерства в учебной работе у студентов университета: Автореф. дисс. . канд. психол. наук / А.В. Явношан. - Л., 1974. - 24 с.
3. Методика личностного и профессионального самоопределения детей - сирот: метод. пособие / Т. И. Шалавина, Л. С. Кочкина; Новокузнец. гос. пед. ин-т, Ин-т повышения квалификации г. Новокузнецка. - Новокузнецк: Издательство ИПК, 2002. - 132 с. : ил. - Библиогр.: с. 128-131. - 200 экз. - ISBN 5-7291-0276-3.
4. Раҳимов Ф.К. Оптимизация балльно-рейтинговой системы оценивания знаний студентов по физике в вузе // Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании / Ф.К.Раҳимов, Дж. Б.Насимова, А.И. Дустов //Материалы XX Международной научно-практической конференции. -Санкт-Петербург, 2019. -С. 212-215.
5. Насимова Дж.Б. Основные показатели работы высшего учебного заведения / Дж.Б.Насимова, А.И.Дустов, И.Ходжахонова // Материалы XXI Международной научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании». ISBN 978-5-8064-2871-5, УДК 377.3, Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, Санкт-Петербург, 2020. - С.127- 129.
6. Насимова Дж.Б. Сущность балльно-рейтинговой системы контроля знаний и её роль в процессе обучения / Дж.Б.Насимова, А.И.Дустов, И.Ходжахонова [ва диг.] // Материалы XXI Международной научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании». ISBN 978-5-8064-2871-5, УДК 377.3, Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, Санкт-Петербург, 2020. - С.206-211.
7. Дустов А.И. Методика использования проблемного обучения на занятиях с использованием современных технологий / А.И.Дустов, З.П.Ахмедова, Ф.Истамов // Материалы XXII Международной научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании». ISBN 978-5-89967-530-0, УДК 377.3, Издательство ТОГИРРО, Санкт-Петербург-Тюмень, 2021. - С.153-159.
8. Ахмедова З.П. Теоретические аспекты применения инновационных технологий на современном уроке при решении проблемной ситуации / З.П.Ахмедова, А.И.Дустов, Ф.Истамов // Материалы XXII Международной научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании». ISBN 978-5-89967-530-0, УДК 377.3, Издательство ТОГИРРО, Санкт-Петербург-Тюмень, 2021. - С.251-254.

9. Кривых, С.В. Рефлексивное обучение: теория и практика. Монография/ С.В. Кривых, М.В. Аниканов, Н.Г.Аниканова – СПб.: ФГКВООУ ВО «Санкт-Петербургский военный институт войск национальной гвардии Российской Федерации», 2017. – 172 с.
10. Методика личностного и профессионального самоопределения детей-сирот: метод. пособие / Т.И. Шалавина, Л.С. Кочкина; Новокузнецк, государственный педагогический институт, Институт повышения квалификации города Новокузнецка. - Новокузнецк: Издательство ИПК, 2002. - 132 с.
11. Шеховцов В.В. Гоник И.Л. Проблемы и тенденции развития дополнительного профессионального образования / В.В. Шеховцов, И.Л. Гоник. – Текст: непосредственный // Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки». – 2017. – Т. 9. - № 3. – С. 102–108.
12. Солодова Е.А. Новые модели в системе образования: Синергетический подход. Учебное пособие / Е.А.Солодова. Предисл. Г.Г. Малинецкого. – М.: Книжный дом «Либроком», 2012. -344 с.
13. Борисова Н.В. Методология модульного обучения и формирования модульных программ / Н.В. Борисова, В.Б. Кузов. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. – 2005. – 44 с.
14. Боярчук В.Ф. Межпредметные связи в процессе обучения: учебное пособие по спецкурсу / В.Ф. Борчук. – Вологда: изд-во ВГПИ, 1988. – 73 с.
15. Гусинский Э.Н. Построение теории образования на основе междисциплинарного системного подхода / Э.Н. Гусинский. – М.: Школа, 1994. – 184 с.

ТАЪЛИМИ ПРОБЛЕМАВИИ ФИЗИКА ДАР МУАССИСАҲОИ ОЛӢ

Дар мақола доир ба нақши физика дар пешрафти ҳамаи соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳони муосир маълумот дода шуда, қайд гардидааст, ки вобаста ба васеъ ва амиқ гардидани самтҳои тадқиқоти физикӣ ва равандҳои дар табиат баамалоянда муносибат ба таълим ва омӯзиш низ бояд тағйир ёбад. Таълимро тавре ба роҳ мондан лозим аст, ки натиҷаи он боиси рушди зеҳнӣ, инкишофи тафаккури мантиқӣ ва эҷодкории донишҷӯён гардад. Мақсади таҳқиқот коркарди тавсияҳои методӣ доир ба гузаронидани дарсҳои лексионӣ ва амалӣ аз фанни физика дар доираи технологияи таълими проблемавӣ ҳангоми омӯзиши физика дар муассисаҳои олӣ мебошад. Ба вучуд овардани системаи ташаккули вазъиятҳои проблемавӣ яке аз шартҳои зарурии инкишофи маҳорати педагогӣ, ноил шудан ба раванди хеле самарабахши таълим ба ҳисоб меравад. Нишон дода шудааст, ки истифодаи таълими проблемавӣ ҳангоми омӯзиши физика метавонад боиси баланд гардидани самаранокии омӯзиш ва инкишофи шахсияти донишҷӯ гардад.

Калидвожаҳо: таълими проблемавӣ, масъалаи проблемавӣ, вазъияти проблемавӣ, методикаи таълими физика, фаъолияти эҷодкорӣ.

ПРОБЛЕМНОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ ФИЗИКИ В ВУЗЕ

В статье приводятся сведения о роли физики в развитии всех социальных, экономических и политических сфер современного мира и отмечается, что в связи с расширением и углублением направлений физических исследований и процессов в природе отношение к образованию и обучению также должно измениться. Необходимо вести воспитание так, чтобы его результат приводил к интеллектуальному развитию, развитию логического мышления и творчества учащихся. Цель исследования - разработка методических рекомендаций по проведению лекционно-практических занятий по физике в рамках технологии проблемного обучения при изучении физики в высших учебных заведениях. Создание системы проблемных ситуаций является одним из необходимых условий развития педагогического мастерства, достижения высокой эффективности образовательного процесса. Показано, что использование проблемного обучения при изучении физики позволяет повысить эффективность обучения и развития личности учащегося.

Ключевые слова: проблемное обучение; проблемная задача, проблемная ситуация, методика обучения физике, творческая деятельность.

PROBLEM TEACHING OF PHYSICS AT THE UNIVERSITY

The article provides information about the role of physics in the development of all social, economic and political spheres of the modern world, and notes that in connection with the expansion and deepening of the areas of physical research and processes in nature, the attitude towards education and training should also change. It is necessary to conduct education in such a way that its result leads to intellectual development, the development of logical thinking and creativity of students. The purpose of the study is to develop guidelines for conducting lectures and practical classes in physics within the framework of problem-based learning technology in the study of physics in higher educational institutions. The creation of a system of problem situations is one of the necessary conditions for the development of pedagogical skills, the achievement of high efficiency of the educational process. It is shown that the use of problem-based learning in the study of physics makes it possible to increase the effectiveness of learning and the development of the student's personality.

Keywords: problem-based education; problem problem, problem situation, teaching method of physics, creative activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Истамов Фарҳод Хоҷамқулович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: 931828388

Ахмедова Зебинисо Партововна – Донишгоҳи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: 931828388

Алоиддинов Абдулвоҳид Ҷамолиддинович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: 918885932

Дустов Алишер Искандарович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ходими пешбари илмӣ, ИИТ ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: alidust@mail.ru. Телефон: 919647204

Сведения об авторах: *Истамов Фарҳод Хоҷамқулович* – Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры методики преподавания физики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: istamov1972@list.ru . Телефон: 931828388

Ахмедова Зебинисо Партовна - Университет технологий и инновационного менеджмента в городе Кулябе, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: 931828388.

Алоиддинов Абдулвахид Ҷамолиддинович - Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры методики преподавания физики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: istamov1972@list.ru . Телефон: 918885932

Дустов Алишер Искандарович - Таджикский национальный университет, НИИ ТНУ, ведущий научный сотрудник. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: 919-64-72-04. E-mail: alidust@mail.ru .

Information about the authors: *Istamov Farhod Khojamkulovich* - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of Physics Teaching Methods. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave. 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Phone: 931828388

Akhmedova Zebiniso Partovna - University of Technology and Innovative Management in the city of Kulob, Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Phone: 931828388

Aloiddinov Abdulvahid Jamoliddinovich - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of Physics Teaching Methods. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave. 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Phone: 918885932

Dustov Alisher Iskandarovich - Tajik National University, Research Institute of TNU, Leading Researcher. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: 919-64-72-04. E-mail: alidust@mail.ru .

ТДУ: 372.853(575.3)

НАҚШИ КАФЕДРАИ МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА ДАР ТАТБИҚИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ

Умаров У.С., Раҷабов У.Х.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Кафедраи методикаи таълими физика соли 1974 таъсис ёфтааст. Асосгузор ва сарвари аввалини он устод Гулом Ҷабборов буданд. Аъзоёни кафедра баҳри ҳалли масоили умдаи таълими физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ)-и ҷумҳурӣ корҳои зиёде ба сомон расонданд. Натиҷаҳои корҳои илмӣ-методии аъзоёни кафедра дар нашрияҳои умумиттифоқӣ («Физика в школе», «Народное образование», «Вестник высшей школы»), ҷумҳуриявӣ («Маърифати омӯзгор» (собиқ «Мактаби Советӣ» ва «Маърифат»), «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ», «Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», «Номаи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд», «Ахбороти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», ҳафтаномаи «Омӯзгор») ва маҷмуаҳои дигар нашр гардидаанд. Дар гули фаъолияти кафедра аъзоёни он садҳо номгӯй мақолаҳои илмӣ-методӣ, васоити таълимию методӣ таҳия намуда, дастраси устодону донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ ва омӯзгорону хонандагони МТМУ гардониданд.

Кафедраро дар солҳои гуногун устодони варзида: дотсент Ҷабборов Ғ.Ҷ. (солҳои 1974-1984), дотсент Шодиев Т.Ш. (солҳои 1984-1986), муаллими калон Норкулов А. (солҳои 1986-1987), дотсент Бобоев В.Б. (солҳои 1987-1992), профессор Мирзоев Б. (солҳои 1992-2002), дотсент Ҷумъаев Ҳ.Қ. (солҳои 2002-2011) ва дотсент Умаров У.С. (солҳои 2011-2020) сарварӣ кардаанд. Хизмати ин устодон дар пешрафти фаъолияти кафедра, тайёр кардани омӯзгорони физика барои МТМУ-и ҷумҳурӣ ва берун аз он, инчунин дар инкишофи маорифи кишвар калон аст.

Кафедраро аз августи соли 2020 номзади илмҳои педагогӣ, дотсент Раҷабов У.Х. роҳбарӣ мекунад. Устодони кафедра – дотсентон Мухамедшин Р.А., Умаров У.С., муаллимони калон Бобониёзова Г.А., Мавлонов И.Ш., Сафаралӣ Авлиёкул, ассистентон Ашӯров А.Ҳ., Мирзозода Ф.Т., Ҷомиев Ҳ.Н. ва Назарова Ф.Н. барои пешрафти таълиму тарбияи донишҷӯён ва корҳои илмию методӣ хизмати самаранок карда истодаанд. Кормандони техникаи кафедра лаборанти калон Юлдошева М. ва лаборант Нугмонов Б.М. барои баланд шудани сифати таълим суботкорона меҳнат карда истодаанд.

Вақте ки дар бораи фаъолияти илмии кафедра сухан меравад, маъмулан пурсида мешавад, ки аъзоёни он дар гули фаъолиятшон чӣ корҳоеро ба сомон расониданд, чӣ миқдор корҳои илмӣ, илмӣ-методӣ нашр намудаанд, осори илмиашон чӣ гуна аст ва амсоли инҳо. Посухи ин пурсишҳо феҳрасти осори илмӣ ва илмию методии устодони кафедра аст, ки дар он танҳо соли 2022 беш аз 50 номгӯйи осори илмӣ ва илмию методӣ зикр ёфтааст.

Аъзоёни кафедра таҳти роҳбарии мудирони он – номзади илмҳои педагогӣ, дотсент Раҷабов У.Х. имрӯзҳо дар ҳалли масоили умдаю мубрами таълими физика дар МТМУ ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаву олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон заҳмат мекашанд. Устодони кафедра аз рӯйи **равияи илмӣ** он – «Мукамалкунонии мазмун, васоит ва методҳои таълими физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олий тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Консепсияи маълумоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар соҳаҳои гуногуни методикаи таълими физика доир ба ҳалли **проблемаи** «Баланд бардоштани сифату самаранокии шаклҳои гуногуни ташкили раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олий» тадқиқот бурда истодаанд.

Дар кафедра нақшаи дурнамому солони корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва методӣ мураттаб гардидааст, ки устодон аз рӯи он ба пажӯҳиш машғуланд. Мавриди зикр аст, ки аз соли таҳсили 2018-2019 сар карда, дар МТМУ-и Ҷумҳурии Тоҷикистон таълими физика тибқи муносибати босалоҳият ба таълим ба роҳ монда шуд. Инро ба инобат гирифта, мавофиқи нақшаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар соли 2022 устодони кафедра доир ба мавзӯи «Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими физикаи зинаи дуҷуми омӯзиш» ба пажӯҳиш машғул шуданд.

Сароғоз, эшон дар натиҷаи пажӯҳиш проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият [13, с. 14-16] ва тағйирёбии нақши омӯзгору хонандагон, методҳои таълим, омӯзишу арзёбӣ барои ташаккули малакаҳои худидоракунии онҳо зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физикаро [16, с. 17-19] ошкор сохта, мавқеи бозихи эҷодиро дар дарсҳои физика зимни татбиқи ин муносибат муайян намуданд. Аз ҷониби устодон технологияи таълими хонандамехвар дар муносибати босалоҳият ба таълими физика [7, с. 19-20], методикаи супориш додани озмоишҳои физикии хонагӣ зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим [1, с. 20-22]; ба худмуҳофизаткунию худнаҷотдиҳӣ омода кардани хонандагон мавриди таҳдиди хатари офатҳои табиӣ дар дарсҳои физика [4, с. 24-25]; ташаккул додани донишҳои иқтисодии хонандагон дар таълими физика бо истифодаи маводи маҳал коркард гардида, салоҳияти омӯзгори физика зимни ташкилу гузаронидани таҷрибаҳои намоишӣ мушаххас карда шуд.

Як рӯки муносибати босалоҳият ба таълим – ин арзёбии натиҷаҳои таълим, аз ҷумла арзёбии ташаккулдиҳанда ба ҳисоб меравад. Дар таълими физика, омӯзиш ва арзёбии ташаккулдиҳанда раванди дарсро тағйир дода, метавонад ҷанбаҳои гуногуни масоили таълимро фаро гирифта, фаҳмиши хонандагонро оид ба ин масъала амиқтар мегардонад. Аз ин рӯ, устодони кафедра доир ба дар раванди таълими физика самаранок татбиқ намудани арзёбии ташаккулдиҳанда тавассути иншоӣ як қатор мақолаҳо тавсияҳои методӣ пешниҳод намуданд. Ба андешаи устодони кафедра, зимни татбиқи арзёбии ташаккулдиҳанда дар таълими физика нақши омӯзгору хонандагон ва методҳои таълим тағйир ёфта, саволгузори (саволҳои ташаккулдиҳанда) дар дарсҳои физика мавқеи муҳимро ишғол менамояд.

Яке аз воситаҳои самараноки ташаккул додани салоҳиятҳои хонандагон дар МТМУ – ин барқарор намудани робитаи байни фанҳои таълимӣ ба ҳисоб меравад, вале, мутаассифона, омӯзгорони физика доир ба барқарорсозии робитаи байни фанҳои таълимӣ бо забони тоҷикӣ маводи методӣ надоранд. Бинобар ин, аҳли кафедра доир ба барқарорсозии робитаи байни фанҳои таълимӣ дар МТМУ як қатор корҳоро ба сомон расониданд. Аз ҷумла, эшон аҳамияти робитаи байнифаннии физика, химия [11, с. 7-11] ва биология [12, с. 12-15]-ро дар ташаккулёбии ҷаҳонбинии илмии хонандагон коркард карда, самтҳои асосии амалигардонии робитаи байни физика ва биологияро муайян намуданд. Устодони кафедра чунин андеша доранд, ки физика на танҳо ба фанҳои табиӣ-риёзӣ, балки бо фанҳои гуманитарӣ низ робита дорад. Онҳо ин ақидашонро тавассути иншоӣ мақолаҳои «Истифодаи зарбулмасал ва мақолҳои халқии мазмуни физикидошта дар дарсҳои адабиёти тоҷик» ва «Физика ҳамчун ҷузъи муҳими фарҳанги инсонӣ» асоснок карданд.

Барои татбиқи самараноки «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ҳар як омӯзгори физика бояд аз методҳои таълими гуногун истифода карда, сатҳу сифати омӯзиши ин фанро таъмин намояд. Ба андешаи устодони кафедра, яке аз методҳои самарабахши баланд бардоштани сатҳу сифати таълими физика дар МТМУ – ин ташкилу гузаронидани навъҳои гуногуни озмоишҳои таълимӣ ба ҳисоб меравад. Мутаассифона, тадқиқоти гузаронидаи аҳли кафедра собит намуд, ки омӯзгорони ин муассисаҳои таълимӣ доир ба аҳамияту вазифа ва маҷмуи озмоишҳои физикии мактабӣ тасаввуроти кофӣ надоранд. Бинобар ин, устодони кафедра тасмим гирифтанд, ки вобаста ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ва татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физика, дар

мақолаҳои худ ба омӯзгорони физикаи МТМУ доир ба методикаи ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикӣ ва таҷрибаҳои намоишӣ зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим тавсияҳои методӣ пешниҳод намоянд [9, с. 214-224]. Устодони кафедра дар мақолаҳои таҳиянамудаи худ таърифи «озмоишҳои физикии таълимӣ»-ро мушаххасу вазифаҳо ва маҷмуи онҳоро муайян сохта, асосҳои педагогӣ-психологӣ ташкили озмоишҳои физикии хонагиро коркард карда, таҷрибаҳои намоиширо чузъи асосӣ ва муҳимми озмоишҳои физикӣ дар МТМУ [10, с. 210-214] эътироф намуданд.

Ҳамзамон, устодон методикаи ташкилу гузаронидани кори лаборатории «Омӯзиши қонуни бақои энергия ҳангоми барқароршавии мувозинати ҳароратӣ» дар синфи VIII ва кори лаборатории практикуми физикӣ дар синфи X – «Санчиши қонуни бақои энергияи механикӣ»-ро коркард намуда, доир ба методикаи ташкилу гузаронидани корҳои лаборатории практикуми физикӣ дастури методӣ таҳия ва нашр карданд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ибтиқори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон саноатикунони босуръатро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегияи кишвар қабул намуд, ки он барои таъмин намудани устувории иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои кори нав, баланд бардоштани иқтидори содиротии мамлакат ва рақобатпазирии он заминаи амиқ мегузорад.

Тадқиқоти аъзоёни кафедра собит намуд, ки барои татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ – «Саноатикунони босуръати кишвар» насли наврасро аз курсии МТМУ омода кардан зарур мебошад. Барои омода намудани насли наврас баҳри татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ – саноатикунони босуръати кишвар, омӯзгори физика саҳми арзанда гузошта метавонад. Омӯзгори физика дар факултетҳои физикаи муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ тайёр карда мешавад. Дар барномаи таълимии фанни «Методикаи таълими физика»-и ин муассисаҳои таълимӣ, чиҳати тайёр кардани омӯзгорони ояндаи физика баҳри оморасозии хонандагон ба татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ – саноатикунони босуръати кишвар шароити имкониятҳои зиёд мавҷуданд. Ин имкониятҳо, пеш аз ҳама, омода кардани хонандагон ба интиҳоби бошуурокаи касб ва амалигардонии тарбияи меҳнатии онҳо ба ҳисоб мераванд. Чунин имкониятҳо дар барномаи таълими физика барои МТМУ низ фароҳам оварда шудааст. Омӯзгори физика дар МТМУ бояд ин имкониятҳоро амалӣ гардонад. Инро ба инобат гирифта, устодони кафедра барои омода кардани омӯзгорони МТМУ баҳри тайёр намудани хонандагон ба татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ ба эшон як қатор тавсияҳои методӣ пешниҳод намуданд. Устодони кафедра дар мақолаҳои тавсиявии худ нақши илми «Методикаи таълими физика»-ро дар раванди саноатикунони босуръати кишвар асоснок карда, дарс–конференсияҳоро яке аз воситаҳои омода кардани насли наврас ба саноатикунони ҷумҳурӣ ҳисобиданд. Ба таъкиди устодони кафедра, нақши синфхонаи физика дар тайёр кардани хонандагон ба фаъолияти меҳнатӣ хеле бузург аст.

Дар назди МТМУ-и муосир масъалаи муҳим – бо дониши устувор ва амиқ мусаллаҳ намудани насли наврас, дар руҳияи меҳнатдӯстӣ, поквичдонӣ, инсондӯстӣ, ватандӯстӣ, ҳештаншиносӣ ва башардӯстӣ тарбия намудани онҳо меистад. Бинобар ин, вазифаи мазкур талаб менамояд, ки раванди таълиму тарбия такмил дода шуда, сифати таълими фанҳои МТМУ беҳтар карда шавад. Физика низ ҳамчун фанни таълимӣ дар ташаккулёбии ҷаҳонбинии илмӣ, инкишофи инфиродии хонандагон ва тайёрии меҳнатӣ касбинтиҳобкунии онҳо саҳми арзанда мегузорад. Мутаассифона, омӯзгорони физика дар МТМУ ба чиҳатҳои таълимии фан бештар аҳаммият дода, ба рунқҳои тарбиявии он диққат намедиханд. Маводи таълим ба истехсолот, алалхусус ба истехсолоти маҳал мувофиқат кунонида намешавад. Аз ин лиҳоз, раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дигаргуниҳои куллиро тақозо менамояд. Яке аз дигаргуниҳое, ки омӯзгори физика дар раванди таълим ҷорӣ карда

метавонад, ба андешаи устодони кафедра – ин ҳарчи бештар амалӣ гардонидани рукнҳои тарбиявии таълими физика мебошад. Мутаассифона, таҳлили адабиёти методӣ, китобҳои дарсӣ, матбуоти даврии педагогии ҷумҳурӣ ва таҷрибаи кори омӯзгорони физикаи як қатор МТМУ собит менамоянд, ки доир ба амалигардонии рукнҳои тарбиявии таълими физика ягон маводи зарурӣ бо забони тоҷикӣ вучуд надорад. То ба ҳол доир ба ин масъалаи муҳими педагогика ва методикаи таълими физика дар ҷумҳурӣ ягон тадқиқоти мукаммалу алоҳида гузаронида нашудааст.

Аз ин лиҳоз, устодони кафедра тасмим гирифтанд, ки тавассути иншои як қатор мақолаҳои методӣ қадре ҳам бошад, методҳои амалигардонии рукнҳои тарбиявии таълими физикаро нишон диҳанд. Мавриди зикр аст, ки ҳангоми коркарди методҳои амалигардонии рукнҳои тарбиявии таълими физика, эшон бо баҳисобгирии шароити имкониятҳои МТМУ-и деҳот, аз маводи маҳаллӣ фаровон истифода намудаанд. Аз ҷумла, тавсияҳои пешниҳодкардаи устодони кафедра доир ба тарбияи иқтисодии хонандагон дар таълими физика бо истифодаи маводи маҳал; методикаи ташкилу гузаронидани конференсияҳои таълимии мазмуни касбинтиҳобкунидошта; шинос кардани хонандагон бо ҷузъиёти «ҳифзи саломатӣ» ҳангоми ташкил кардани кори касбинтиҳобкунии онҳо дар дарсҳои физика; саёҳатҳои физикӣ – воситаи самарабахши тарбияи меҳнатии хонандагон; робитаи физика бо экология зимни ҳалли масъалаҳои физикӣ; истифодаи маводи экологӣ дар дарсҳои физика – омили баланд гаштани тафаккури экологии хонандагон ва ташкилу гузаронидани конференсияи таълимӣ-экологӣ ҳамчун омили баланд гардидани савияи маърифати экологии хонандагон ҳангоми омӯзиши физика [5, с. 174-182] дархӯри масъалаи фавқуззикр мебошанд.

Устодони кафедра бар ин назаранд, ки яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими физика – ин дар раванди таълими фанни мазкур ҳарчи бештар истифода (ҳал) кардани навъҳои гуногуни масъалаҳои физикӣ мебошад. Масъалаҳои физикӣ баҳри рушди фаъолияти амалии хонандагон дар дарс, ташаккулёбии фикрронии мантиқии онҳо мусоидат намуда, шогирдонро водор месозанд, ки оид ба ҳодисаи мушоҳидакардаашон бошуурона фикр ронанд, онҳоро таҳлил кунанд, ҳамаи дониш, малака ва маҳоратҳои амалии дар дарсҳо ҳосилкардаи худро баҳри ҳалли масъалаи пешниҳодшуда истифода намоянд.

Мутаассифона, таҳлили фаъолияти баъзе муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, суҳбат бо омӯзгорон ва хонандагон, иштирок дар дарсҳои омӯзгорон ва таҳлили онҳо, мушоҳида ва тадқиқи чараёни омӯзиши физика дар баъзе МТМУ собит менамояд, ки дар раванди таълими физика хонандагон масъалаҳоро гурӯҳбандӣ карда наметавонанд, дар ҳалли масъалаҳо, алалхусус дар татбиқ намудани алгоритм ҳангоми ҳалли онҳо душворӣ мекашанд. Аз ин рӯ, устодони кафедра тасмим гирифтанд, ки тавассути иншои як қатор мақолаҳои методӣ, қадре ҳам бошад, методҳои татбиқи алгоритми ҳалли масъалаҳоро ҳангоми омӯзиши физика нишон диҳанд. Устодони кафедра методикаи ҳалли масъалаҳо доир ба мавзуи «Қонуни бақои импульс»-ро коркард карда, татбиқи алгоритми ҳалли масъалаҳоро доир ба мавзӯҳои «Қонуни бақои импульс» [8, с.14] ва «Қонуни бақои энергияи механикӣ» дар синфи X [6] нишон дода, аҳаммияти ҳалли масъалаҳоро дар идоракунии фаъолияти маърифатии хонандагон асоснок намуданд.

Физика яке аз фанҳои табиӣ-математикӣ ба шумор рафта, дониши хонандагонро дар «кашфи» ҳодисаҳои табиат тақвият дода, баҳри баланд бардоштани сатҳи сифати дониш, тафаккур, қобилияти эҷодӣ ва бедор кардану инкишоф додани шавқу ҳаваси эшон ба омӯзиши фанни физика мусоидат мекунад. Аз ин лиҳоз, устодони кафедра тасмим гирифтанд, ки тавассути иншои як қатор мақолаҳои методӣ методикаи ташаккул додани шавқу ҳаваси хонандагон ба омӯзиши физикаро коркард намоянд.

Устодони кафедра вазъи ташаккулдиҳии шавқу ҳаваси маърифатии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба физика ва омода намудани онҳо ба омӯзиши

пайдарпайи ин фан дар педагогика, дидактика, психология ва таҷрибаи МТМУ-ро ташхис карда, методикаи ташаккул додани шавқу ҳаваси маърифатии хонандагони ин синну солро ба физика ва омода намудани онҳо ба омӯзиши пайдарпайи ин фан ҳангоми таълими фанни табиатшиносиро коркард намуданд. Эшон эътимод доранд, ки таҳияи маҷмуи корҳои мустақилонаи тавсифоти эҷодидошта ва ташкил кардани маҳфили физикӣ омилҳои баланд гаштани шавқу ҳаваси хонандагон ба омӯзиши физика ба ҳисоб мераванд.

Як қатор мақола ва васоити методиву таълимии устодони кафедра, аз қабили: «Таҳлили барномаҳои таълими фанни физика барои МТМУ»; «Психолого-педагогические основы процесса формирования физических понятий в средних общеобразовательных учреждениях»; «Талабот ба таълифи китобҳои дарсии физика барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ»; «Робитаи кафедраи методикаи таълими физика бо муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ»; «Такрори маводи таълим аз физика»; «Татбиқи методҳои индуксияву дедуксия ва монандкунию амсиласозӣ дар таълими физика» [15, с. 145-154] ва ғ. ба масоили гуногуну умдаи таълими физика дар МТМУ, муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ бахшида шудаанд.

Кафедра бо МТМУ-и шаҳри Душанбе ва навоҳии гирду атрофи он робитаи зичи қарб дорад. Донишҷӯёни факултети физика таҳти роҳбарии методистони кафедра дар заминаи МТМУ-и беҳтарини шаҳр (МТМУ-и №№6, 7, 10, 11, 53) ва Коллеҷи техникаи Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ таҷрибаомӯзии педагогӣ гузаштанд. Бо ин мақсад Донишгоҳ (кафедра) бо ин коллеҷу МТМУ-и шаҳри Душанбе шартномаи ҳамкорӣ дорад. Пояи моддӣ-техникӣ ва потенциали мутахассисони ин коллеҷу МТМУ барои самаранок гузаронидани таҷрибаомӯзии педагогии донишҷӯён мусоидат менамоянд. Ба таҷрибаомӯзии педагогии донишҷӯён устодони соҳибтаҷрибаи кафедра роҳбарӣ менамоянд. Барои самаранок ташкилу гузаронидани таҷрибаомӯзии педагогии донишҷӯён дар кафедра ғӯшаи «Ба ёрии таҷрибаомӯз-омӯзгори оянда» ташкил карда шудааст. Устодони кафедра барои ба донишҷӯёни таҷрибаомӯз ёрӣ расонидан, дастури методии «Таҷрибаомӯзии педагогӣ дар факултети физика»-ро бо тағйиру иловаҳо ба талаботи муносибати босалоҳият ба таълими физика мутобиқ гардонидани, нашр карданд.

Устодони кафедра дар машваратҳои январӣ ва августи омӯзгорони физикаи МТМУ-и ноҳияи Исмоили Сомонӣ шаҳри Душанбе бо маърузаҳо доир ба масъалаҳои умдаву мубрами таълими физика, аз ҷумла истифодаи методҳои интерактивии таълим зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физика бо маърузаҳо гузориш доданд.

Дар кафедра таҳти роҳбарии дотсент Мухамедшин Р.А. семинари илмӣ-методӣ амал мекунад. Мувофиқи нақшаи қарб дар семинар устодони кафедра аз натиҷаҳои корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва методии худ гузориш медиҳанд. Ҳамчунин, устодон мақолаву дастурҳои таҳиянамудаи худро дар семинари мазкур мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳанд, ки аксари онҳо ба татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физика бахшида шудаанд.

Санаи 2 декабри соли 2022 дар кафедра барои омӯзгорони факултет доир ба мавзӯи «Таҳия ва ба навор гирифтани дарсҳои видеоӣ» бахшида ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» семинари омӯзишӣ ташкилу гузаронида шуд, ки дар қарб он ҳамаи устодони факултет ширкат варзиданд.

Дар кафедра барои донишҷӯён маҳфили «Омӯзгори ҷавон» амал мекунад. Ба маҳфил асосан донишҷӯёни солҳои сеюм, чорум ва панҷуми таҳсил фаро гирифта шудаанд. Мақсади ташкили маҳфили мазкур ташаккул додани салоҳиятҳои касбии донишҷӯён ва ба таҷрибаомӯзии педагогӣ фаъолияти омӯзгорӣ омода кардани эшон мебошад. Дар ҷараёни қарб маҳфил донишҷӯён – омӯзгорони оянда ба ҳуҷҷатҳои омӯзгори физикаи МТМУ, ки тибқи муносибати босалоҳият ба таълим таҳия шудаанд ва тарзҳои омода кардани онҳо шиносӣ пайдо мекунанд. Сипас,

аъзоёни махфил чунин хуччатҳоро тайёр мекунанду ба ҳамсабақонашон муаррифӣ менамоянд.

Яке аз самтҳои фаъолияти кафедра – ин ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои илмӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, бо ташаббуси кормандони кафедра дар соли 2022 се конференсия (як байналмилалӣ, як ҷумҳуриявӣ ва як донишгоҳӣ) ташкилу гузаронида шуд.

1. Конференсияи илмӣ – методи байналмилалӣ дар мавзӯи «**Нақши илмҳои табиӣ-риёзӣ ва методикаи таълими онҳо дар раванди саноатикунони босуръати кишвар**» бахшида ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)», инчунин ҳадафи ҷоруми стратегияи миллӣ – «Саноатикунони босуръати кишвар» (28-майи соли 2022, дар ҳамкорӣ бо кафедраи физикаи умумӣ) [2].

2. Конференсияи илмӣ–методи ҷумҳуриявӣ дар ба мавзӯи «**Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ**» бахшида ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» (19-ноябри соли 2022) [3].

3. Конференсияи илмӣ-амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, докторону магистрон ва донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни бахшида ба рӯзи илми тоҷик, Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040), Солҳои рушди саноат (солҳои 2022-2026) ва 30-солагии Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (14-19 апрели соли 2022).

Ҳамзамон, устодони кафедра соли 2022 дар 9 конференсияи сатҳи гуногун ва як симпозиуми байналмилалӣ бо маърузаҳо гузориш доданд.

Муқарриз: Мухаммедшин Р.А.- н.и.п., ДДОТ ба номи Садриддин Айни

АДАБИЁТ

1. Давлатқадимова З.Ш. Методикаи супориш додани озмоишҳои физикии хонагӣ зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим / З.Ш. Давлатқадимова, У.С. Умаров // Маводи конференсияи илмӣ – методи ҷумҳуриявӣ доир ба «Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2022. –С.20-22
2. Маводи конференсияи илмӣ – методи байналмилалӣ дар мавзӯи «Нақши илмҳои табиӣ-риёзӣ ва методикаи таълими онҳо дар раванди саноатикунони босуръати кишвар» бахшида ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)», инчунин ҳадафи ҷоруми стратегияи миллӣ – «Саноатикунони босуръати кишвар» (28-майи соли 2022, дар ҳамкорӣ бо кафедраи физикаи умумӣ). – Душанбе: ДДОТ, 2022. – 399 с.
3. Маводи конференсияи илмӣ – методи ҷумҳуриявӣ доир ба мавзӯи «Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ» бахшида ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)». – Душанбе: ДДОТ, 2022 – 384 с.
4. Мирзоев А.М. Ба худмуҳофизаткунӣ худнаҷотдиҳӣ омода кардани хонандагон мавриди таҳдиди хатари офатҳои табиӣ дар дарсҳои физика зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим/ А.М. Мирзоев, У.С. Умаров // Маводи конференсияи илмӣ – методи ҷумҳуриявӣ доир ба «Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2022. –С.24-25.
5. Мирзозода Ф.Т. Конференсияи таълимӣ-экологӣ ҳамчун омил ба баланд гардидани савияи маърифати экологии хонандагон ҳангоми омӯзиши физика/ Ф.Т. Мирзозода, У.С. Умаров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.– Душанбе: ДДОТ, 2022. - №1 (11). - С. 174-182.

6. Раҷабов У.Х. Татбиқи алгоритми ҳалли масъалаҳо доир ба мавзуи «Қонуни бақои энергияи механикӣ» дар синфи X / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.– Душанбе:ДМОТ, 2022. - №9. –С. 268-278.
7. Раҷабов У.Х. Технологияи таълими хонандамехвар дар муносибати босалоҳият ба таълими физика / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров, Г.А. Бобониёзова // Маводи конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ доир ба «Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2022. –С.19-20.
8. Раҷабов У.Х. Методикаи ҳалли масъалаҳо доир ба мавзуи “Қонуни бақои импульс” / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров, Ф.Н. Назарова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии “Проблемаҳои муносири назария ва амалияи таълими фанҳои сикли психологию педагогӣ дар тайёрии касбии омӯзгори оянда (бахшида ба фаъолияти эҷодии Саидов М.В.)”. – Душанбе: ДДОТ, 2022. – С. 122-129.
9. Раҷабов У.Х. Салоҳияти омӯзгори физика зимни ташкилу гузаронидани таҷрибаҳои намоишӣ / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров, Ф.Н. Назарова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи: “Нақши таълими фанҳои умумитехникӣ дар рушди саноатикунони ҷумҳурӣ”. – Душанбе, ДДОТ, 2022. -С. 214-224.
- 10.Раҷабов У.Х. Таҷрибаҳои намоишӣ – ҷузъи асосӣ ва муҳимми озмоишҳои физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров, Ф.Н. Назарова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи: “Нақши таълими фанҳои умумитехникӣ дар рушди саноатикунони ҷумҳурӣ”. – Душанбе, ДДОТ, 2022. – С. 210-214.
- 11.Раҷабов У.Х. Барқарор намудани робитаи физика бо химия дар таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров, З. Сайфиддинов //Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи “Аҳамияти омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар рушди саноати кишвар”. Коллеҷи техникаи ДТТ ба номи академик М.Осимӣ. – Душанбе, 2022. – С. 7-11.
- 12.Умаров У.С. Аҳамияти робитаи байнифаннии физикаю биология дар ташаккулёбии ҷаҳонбинии илмӣ хонандагон (дар мисоли омӯзиши мавзӯи “Мавҷҳои электромагнитӣ”) / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров, З. Сайфиддинов // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи: “Аҳамияти омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар рушди саноати кишвар”. Коллеҷи техникаи ДТТ ба номи академик М.Осимӣ. Душанбе, 2022. – С. 12-15.
- 13.Умаров У.С. Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физика / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов // Маводи конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ доир ба «Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2022. – С.14-16.
- 14.Умаров У.С. Татбиқи алгоритми ҳалли масъалаҳо доир ба мавзуи “Қонуни бақои импульс” дар синфи X/ У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. -№1 (11). – Душанбе: ДДОТ, 2022. - С. 122-132.
- 15.Умаров У.С. Татбиқи методҳои индуксияву дедуксия ва монандкунию амсиласозӣ дар таълими физика / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов Маҷаллаи «Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав». Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. ISSN 2663-5534. -№1/2(98). – 2022. - С. 145-154.
- 16.Умаров У.С. Тағйирёбии нақши омӯзгору хонандагон, методҳои таълим, омӯзиш ва арзёбӣ барои ташаккули малакаҳои худидоракунии онҳо зимни татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физика / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов, Г.А. Бобониёзова // Маводи конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ доир ба «Проблемаҳои татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими фанҳои табиӣ-математикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаву олии касбӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2022. –С.17-19.

НАҚШИ КАФЕДРАИ МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА ДАР ТАТБИҚИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ

Дар мақола фаъолияти илмӣ ва методии аъзоёни кафедраи методикаи таълими физикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ дар соли 2022 таҳлилу баррасӣ гардидааст. Устодони кафедра аз рӯи равияи илмӣ он доир ба мавзӯҳои «Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими физикаи зинаи дуоми омӯзиш»; «Арзёбии натиҷаҳои таълим, аз ҷумла арзёбии ташаккулдиҳанда»; «Барқарор намудани робитаи байни фанҳои таълимӣ»; «Ташкилу

гузаронидани навъҳои гуногуни озмоишҳои таълимӣ»; «Нақши илми методикаи таълими физика дар раванди саноатикунони босуръати кишвар»; «Методҳои амалигардони ҷарҳҳои тарбиявии таълими физика»; «Методҳои татбиқи алгоритми ҳалли масъалаҳои физикӣ» ва «методикаи ташаккул додани шавқу ҳаваси хонандагон ба омӯзиши физика» ба пажӯҳиш машғул шуда, зиёда аз 50 номгӯи осори илмӣ ва илмию методӣ ба нашр расониданд. Кафедра бо МТМУ-и шаҳри Душанбе ва навоҳии гирду атрофи он робитаи зичи қорӣ дорад. Донишҷӯёни факултети физика таҳти роҳбарии методистони кафедра дар заминаи МТМУ-и бехтарини шаҳр (МТМУ-и №№6, 7, 10, 11 ва 53) таҷрибаомӯзии педагогӣ гузаштанд. Устодони кафедра барои ба донишҷӯёни таҷрибаомӯз ёри расонидан, дастури методии «Таҷрибаомӯзии педагогӣ дар факултети физика»-ро бо тағйиру иловаҳо ба талаботи муносибати босалоҳият ба таълими физика мутобиқ гардониданд, нашр карданд. Устодони кафедра дар машваратҳои январиву августи омӯзгорони физикаи МТМУ-и ноҳияи Исмоили Сомони шаҳри Душанбе ва семинари илмӣ-методии дар назди кафедра амалкунанда доир ба масъалаҳои умдаву мубрами методикаи таълими физика бо маърузаҳо гузориш доданд.

Калидвожаҳо: кафедра, физика, муносибати босалоҳият, фаъолият, равияи илмӣ, омӯзгор, хонандагон, тадқиқот, таълими физика, МТМУ

РОЛЬ КАФЕДРЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ В РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА К ПРЕПОДАВАНИЮ

В статье анализируется и обсуждается научно-методическая деятельность сотрудников кафедры «Методика преподавания физики» Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни в 2022 году. Преподаватели кафедры, согласно ее научному направлению, по темам «реализация компетентностного подхода в преподавании физики второй ступени обучения», «оценка результатов обучения, в том числе формирующая оценка», «восстановление взаимосвязи между учебными предметами», «организация и проведение различных видов учебных экспериментов», «научная роль «Методики преподавания физики» в процессе ускоренной индустриализации страны», «методы реализации воспитательных основ обучения физики», «методы применения алгоритма решения физических задач» и «методика формирования интереса учащихся к изучению физики», занимаясь исследованиями, опубликовали более 50 научных и научно-методических работ. Кафедра имеет тесные рабочие отношения с СОУ города Душанбе и его окрестностями. Студенты факультета физики под руководством методистов кафедры прошли педагогическую практику в лучших СОУ города (СОУ № 6, 7, 10, 11 и 53). Преподаватели кафедры для того чтобы помочь студентам практикам, издали методическое пособие «Педагогическая практика на факультете физике» с изменениями и дополнениями, адаптированными к требованиям компетентного подхода к обучению физике. Преподаватели кафедры выступили с докладами по основным вопросам методики преподавания физики на январско-августовских собраниях учителей физики СОУ района Исмаила Сомони города Душанбе и научно-методическом семинаре, проводимом кафедрой.

Ключевые слова: кафедра, физика, компетентностный подход, деятельность, научное направление, преподаватель, учащиеся, исследование, обучение физике, СОУ.

THE ROLE OF THE DEPARTMENT OF METHODS OF TEACHING PHYSICS IN THE IMPLEMENTATION OF A COMPETENCY-BASED APPROACH TO TEACHING

The article analyzes and discusses the scientific and methodological activities of the staff of the Department "Methods of Teaching Physics" of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini in 2022. The teachers of the department, according to its scientific direction, on the topics "implementation of a competency-based approach in teaching physics of the second stage of education", "assessment of learning outcomes, including formative assessment", "restoration of the relationship between academic subjects", "organization and conduct of various types of educational experiments", "the scientific role of the "Methods of teaching physics" in the process of accelerated industrialization of the country", "methods for implementing the educational foundations of teaching physics", "methods for applying the algorithm for solving physical problems" and "methods for generating students' interest in the study of physics", while doing research, published more than 50 scientific and scientific-methodical works. The department has close working relations with the secondary educational institution of the city of Dushanbe and its environs. Students of the Faculty of Physics, under the guidance of the department's methodologists, underwent pedagogical practice in the best secondary educational institutions of the city (SEI №. 6, 7, 10, 11 and 53). In order to help students practice, the teachers of the department published a methodological guide "Pedagogical practice in the Faculty of Physics" with changes and additions adapted to the requirements of a competent approach to teaching physics. The teachers of the department made presentations on the main issues of the methodology of teaching physics at the January-August meetings of physics teachers of the SEI of the Ismail Somoni district of Dushanbe and the scientific and methodological seminar held by the department.

Keywords: department, physics, competence-based approach, activity, scientific direction, teacher, students, research, teaching physics, SEI.

Маълумот дар бораи муаллиф: Умаров Умар Сулаймонович – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика. **Суроға:** 734003,

Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. E-mail: kurch66@mail.ru. Телефон: (+992) 933 94 93 28.

Раджабов Умед Хушвакович – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими физикаи. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail: tgpu.mpf@mail.ru. Телефон: (+992) 933 21 17 21.

Сведения об авторах: Умаров Умар Сулаймонович – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддин Аини, доцент кафедры методики преподавания физики. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, район И. Сомони, проспект Рудаки, 121. E-mail: kurch66@mail.ru. Телефон: (+992) 933 94 93 28.

Раджабов Умед Хушвакович – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, доцент кафедры методики преподавания физики. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, район И. Сомони, проспект Рудаки 121. E-mail: tgpu.mpf@mail.ru. Телефон: (+992) 933 21 17 21.

Information about the authors: Umarov Umar Sulaymonovich – Tajik State Pedagogical University named by S. Aini, docent of the Department of Physics Teaching Methods. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, I. Somoni district, Rudaki Avenue 121. E-mail: kurch66@mail.ru. Phone: (+992) 935 94 93 28.

Rajabov Umed Khushvakovich – Tajik State Pedagogical University named by S. Aini, docent of the Department of Physics Teaching Methods. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, I. Somoni district, Rudaki Avenue 121. E-mail: tgpu.mpf@mail.ru Phone: (+992) 933 21 17 21.

**МАВҶЕИ ПАНДУ АНДАРЗ ДАР “ҚОБУСНОМА”-И
УНСУРУЛМАОЛИИ КАЙКОВУС**

Муминов А.Х.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Анъанаи панду андарзноманависӣ на танҳо дар ҳавзаи адабии адибони Мовароуннахру Хуросон, балки берун аз ҳудуди он то ба моварои Қафқозу Озар, Ҳинду Чин ва соирин доман густурдааст. Ба иборати дигар, расму суннати пандноманависӣ баъд аз қарни X ба масобаи як санчиши табъу дараҷаи хирадмандиву фаҳмиши таҷоруби рӯзгор дар осори адибон талаққӣ гардидааст. Ба ҷуз ин, мавзуи панду андарз ва ҳикмат низ аз ҳудуди пешина фарохтар гардида, кишрҳои дигари ҷомеаро фаро гирифтааст.

Олими маъруфи тоҷик Муҳаммадҷон Шакурӣ дар боби моҳияти панду андарз дар олами таълим ва тарбият чунин қазоват менамояд: “Он панду ҳикматҳои олиеро, ки аз муҳимтарин падидаҳои мардуми мост, моёи ифтихори халқ аст ва дар тарбияи чандин насл ғайилона иштирок кардааст, имрӯз бояд бо назари безътиной набинем. Чунки безътиной аз он ҷиҳат хавф дорад, ки метавонад боиси зоҳир шудани беҳурмати нисбат ба умдатарин кашфиёти фикрии гузаштагон гардад” [3, с.5].

Ба андешаи муҳаққиқи маъруфи адабиёт Носирҷон Салимов, “андарзномаҳо аз зумраи осоре мебошанд, ки дар онҳо матолиби ахлоқиву ҳикамӣ, тадбири даст ёфтани инсон ба сӯи саодати ҷовидонӣ ва камолоти руҳонӣ ва амсоли ин мундариҷ аст. Чунин осор, қабл аз ҳама, **дар заминаи илми ахлоқ**, ки дар **рӯзгори пешин дар шумори улуми роҷ муътариф гардида буд, нигошта шудаанд**” [4,с.325]. Муаллиф намунаҳои аввалини андарзномаҳоро дар миёни осори паҳлавӣ бозмонда мешуморад. Вале таваҷҷуҳи ақвоми эронӣ ба панду андарз таърихи аз ин ҳам муқаддамтареро тақозо дорад.

Дар фарҷоми қазовати хеш Н. Салимов ба хулосае меояд, ки Андарзномаҳо дар дарозии таърихи таҳаввули хеш мухтассот ва рангу мазмуни ба худ хос пайдо намуданд. Ҳарчанд матолиби он дар ибтидо дар қолаби мушаххасу мучаз манзур мегардиданд, дар қуруни баъдӣ тафсилоти бештар пайдо намуда, усули баёни фаннию бадеиро ба ҳам омезиш додаанд. Андарзнигорӣ дар ҷараёни рушду тақомули худ барои густариши равияи нави ниғориши осори ахлоқӣ – равияи ҳоссаи ҳақимона асос гузошт [4,с.327].

Муҳаққиқи дигар -Аҳмади Тафаззулӣ, андарзномаҳоро ҳамчун намунаҳои аслии ахлоқӣи ин аҳд ном мебарад. Аз дидгоҳи ӯ, ба андарзномаҳои паҳлавӣ мушаххасии фикр, кӯтоҳии баён ва ҷумалот хос буда, ҳаҷми аксари онҳо аз чанд саҳфа таҷовуз намекунад. Маҷмуаи андарзномаҳо дар асари шашуми “Динқард” омада, ки муштамил бар сад саҳифаи ҷопӣ аст. **Ағлаби андарзномаҳо ба бузургон ва ҳукамо нисбат дода шудааст**. Вижагии дигаре, ки Тафаззулӣ ба ин андарзномаҳо мансуб медонад, аз унвон маҳрум будани онҳост, ки баъдтар аз ҷониби қуттоб шартан номгузорӣ шудааст” [1,с.326].

Нахустин осори панду ҳикмат ва андарзиро дар осори пешазисломӣ, баҳусус, дар асари нодирзамон “Авасто,” ки ба ҳайси қомуси мардуми ориёитабор шинохта шудааст, дарёфтани мумкин аст. Асарҳои аз давраи паҳлавӣ ба меросмонда, ки аз андешаҳои судманду тарбиявии Юнону Ҳинд ғизо мегирад, далоил ва асноди суннати бостонӣ ва решаи қадима доштани сиголишҳои тарбиявӣ ахлоқии мардуми ориёӣ, аз он ҷумла тоҷикон маҳсуб мегардад. Дар ин хусус, Шиблии Нуъмонӣ гӯяд: “Оид ба ахлоқ ва таълимоти панду ҳикмат он қадар ашъоре, ки дар форсӣ мавҷуд аст, дар арабӣ нест. Ҳазорон маснавӣ дар ашъори форсӣ гуфта шуда, ки яке ҳам маҳзи намуна дар араб ёфт намешавад”[6, с.43].

Аз ин лиҳоз, пас аз ислом, баҳусус, асри X, ки давраи нашъунамои фарҳангу адаб, эҳёи осори панду ҳикмат ва андарзу насихат машҳур аст, осори панду ҳикматӣ ва андарзу насихатӣ ба давра ва ё марҳилаи навин шомил мешавад ва яке аз мавзӯҳои муҳимтарини адабиёти форсии тоҷикӣ мегардад. Саросар мероси устод Рӯдакӣ, Абушақури Балхӣ, “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ, Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ аз панду ҳикмат ва андарзу ироаҳои ҳақимона ва орифона иборат аст. Бавижа, асари шуҳратёби Фирдавсӣ, ки саршори афкори панду андарзист, дар асрҳои баъдӣ таъсирпазирии хешро ба шуарои пасоянд ба ҳайси як манбаъ ва сарчашмаи боэътимод расонидааст.

Мусаллам аст, ки панду ҳикмат ва андарз марбут ба давру замон ва сохти иҷтимоиву иқтисодии ҷомеа мазмуну муҳтавои хешро тағйир медиҳанд. Вале пандномаҳое ҳастанд, ки новобаста ба сохти ҷомеа моҳияти тарбиявӣ – ахлоқии хешро дар ҳама давру замон коста нагардондаанд.

Дар асари “Аҳодис ва пандҳои ахлоқии “Нузҳат –ун- навозир”- и Ҳоҷ Шайх Аббоси Қумӣ омадааст: “Қасе дар панду ҳикмат ва мавъиза додани мардум хуб тақаллум мекунад ва забони фасеҳ дорад, лекин калимоти ӯ дар дилаш асар намекунад ва ба қавли худ амал намекунад, на сукути ӯ хуб аст, на тақаллуми ӯ, ба чихати он ки агар сукут кунад, бо вай гӯянд, ки бо чунин забони фасеҳ ва баёни малеҳ чаро соқит нишаста ва агар тақаллум кунад, суханони ӯро ба чизе нахаранд ва эътибор надиханд, чӣ он ки худаш ба он амал намекунад, то чӣ расад ба дигарон” [7,с.15].

Агар фаразан, ба кутубхонаҳои олами Шарқ аз диди хирад бингарем ва осори бо мурури асрҳо маҳфузмондари варақ бизанем, ошкор хоҳад шуд, ки рӯчуи асосии он фарзонагон ва ҳадафи онон тарбияи инсон қарор дорад. Дар равияи панду ҳикмату андарзависии солҳои баъдина бештар ҳадисҳои муҳталиф таъсирпазир буда, дар чаҳорҷӯбаи дину оин матраҳ гардида, ағлаб аз китоби муқаддаси “Қуръон” ғизо ва маншаъ гирифтааст. Вале баъзан адибони фарҳанги куҳанпазир амсоли **Унсурлмаолии Кайковус** дар “**Насихатнома**” ба расму оини ниёғони мардуми бумӣ низ тақаддорӣ намудааст. Яъне, ӯ ба бисёр масоили иҷтимоӣ – иқтисодӣ, расму оин ва урфу одатҳои мардуми ориёинаҷод бархӯрд намуда, гоҳо аз маҳдудиятҳои динӣ сарфи назар мекунад. Мустаҳриқи бузурги рус И.С. Брагинский зимни пажӯҳиши асарҳои мансури садаи XI- XII ба асари “Қобуснома” чунин баҳо медиҳад: “Қобуснома” асари ахлоқӣ – дидактикӣ буда, масоили муҳими тарбия ва ахлоқро фарогир аст. Анъанаи андарзноманависӣ қаблан низ вучуд дошт, вале дар асари Унсурлмаолии Кайковус тақмил ва чун **жанри маҳсус** шакл гирифт” [5,с.4].

Чунонки аз навиштаи И. С. Брагинский бармеояд, ӯ панду андарз ва ҳикматро ба масобаи “**жанр**” эътироф намудааст. Маҳорат ва санъати бузурги суханофариниши Кайковус дар он аст, ки афкору ироаи аркони тарбиявиро дар шакл ва қолаби насихат ва панду ҳикмат бо манзури далоил аз ҳикоёту ривоёт ва қиссаву латоиф, гуфторҳои бузургони пешин ва барин, лавҳаҳои ҳаёти воқеӣ мураттаб ва муназзам гардондааст, ки дар радиф ва арзиши ӯ асари дигаре қарор надорад. Дар яке аз пандҳои чунин ироа дорад: “...**хирад ба ҳикмат тавон ёфт. Чунонки Аристотелиси ҳақимро пурсиданд, ки қуввати хирад аз чист?**

Гуфт: Ҳама қасро қувват аз ғизо бошад ва ғизои хирад ҳикмат аст”[5,с.206].

Дар ҳазинаи адабу фарҳанги куҳанбунёди Аҷам кам асареро метавон ном бурд, ки бад-ин поя ва арзиш расида бошад. Дар олами тарбияи Шарқ ворисон ва волидонии атқоли наврасида, мураббӣро устодони варзидаву таҷрибадида ва собиқадор, аҳли адабу илму фазлу дониш, суханварону наттоқон аз ин ҳазинаи ганҷи сухану ҳикмату панд ба кадри фаҳму дарк чошнӣ бардошта, чун дастури амали парвариши инсон ба масобаи як асари педагогии комили шарқӣна қобили истифода қарор додаанд. Асрҳо боз ин асари мамлуъ аз панду ҳикмат ва андарзу насихату васият пайрезӣ ва тарҳрезӣ гардида, барнома ва дастури таълимӣ ва тарбиявӣю

ахлоқии аҳли башар будааст. Мутафаккирон ва андешамандони баъдӣ, амсоли Абдуллоҳи Ансорӣ, Ғазолӣ, Саной, Аттор, Румӣ, Саъдӣ ва Ҷомӣ ва садҳо дигарон аз нур ва нуфузи ин асар илҳом гирифта, ба ин асар тақядорӣ ва пайравӣ намуда, таҳти таъсири он як силсила насихатномаҳо, пандномаҳо, андарзномаҳо, “Бӯстон”-у “Гулистон”-у “Хористон”-у “Баҳористон”-ҳо арзи вучуд кардаанд.

Панду ҳикмат ва андарзу насихат аз диди Унсуралмаолии Кайковус нуре дар дидаи басират аст. Чунонки гӯяд: **“Сухане, ки аз панду насихат ва гуфтаҳои мулку ҳукамо бармеояд, шунидан дидаи хирад равшан кунад, ки сурмаву тӯтиёи чашми хирад ҳикмат аст”**[5.33]. Аз ҳамин лиҳоз аст, ки асари “Насихатнома” ришта ва тору пуд саросар аз панду ҳикмат ва андарзу гуфторҳои бузургон танида шудааст. Унсуралмаолии Кайковус дар оғоз асари ҳешро **“китоби панд”** номида, чунин мегӯяд: **“...чунин гӯяд чамъкунандаи ин китоби пандҳо Амир Унсуралмаолии Кайковус...”** [5,с.11].

Аз ин гуфта чунин бармеояд, ки ҳадафи адиби хирадманд дар радифи насихати фарзанд эҳё ва бозгӯ намудани панду ҳикмат ва андарзҳои ниёкон аст. Ӯ пандро як бахши асосии тарбия шуморида, такрор ба такрор хотири қабули фарзандро ба он вомедорад. Чунончи: **“...пеш аз он ки дасти замона туро нарм кунад, ту худ ба чашми ақл дар сухани ман нигарӣ ва аз ин пандҳо фузунӣ ёбӣ ва неқномии ду ҷаҳон ҳосил кунӣ ва мабодо, ки дили ту аз пазируфтани ин пандҳо бозмонад”** [5,с.11].

Унсуралмаолии Кайковус ба мисли Ҳаким Фирдавсӣ ва Носири Хусрав давомдиҳандаи таърихи фарҳанги куҳан, анъана ва расму русуми ниёкон, бар пояи аслияш устувор намудани панду ҳикмат ва андарзҳои давраи мозӣ ҳастанд. Далел бар ин гуфта он аст, ки Унсуралмаолии Кайковус авлоду табору сулола ва дудмони ҳешро ба Нӯшервони одил мерасонад, ки маҳз дар замони салтанати ӯ силсилаи пандномаҳо арзу вучуд намуда буд. Чунонки ӯ аз авлоди ҳеш ёдовар мешавад: **“...ва ҷадда (модаркалон) – и ту – модари ман духтари маликзодаи Марзбон ибни Рустам ибни Шарвин буд, ки мусаннифи китоби “Марзбоннома” аст. Ва сездарум падараш Каюс ибни Кубод буд бародари Нӯшервон, малики одил...”** [5, с.12]. Аз ин лиҳоз, адиб ба гузашта ва осори ниёгон, ҳарфҳои ибратбахши онон, пандҳои Анӯшервон бештар рӯй меоварад ва мавриди баҳрабардорӣ қарор медиҳад.

Дар таълимоти педагогии Унсуралмаолии Кайковус пазируфтани пандҳои бузургони пешин ва ҳамзамонаш мавқеи босазо дорад. Ӯ дар бахшҳои мухталифи асар ишораҳо ва рӯҷуҳо, иқтибосҳо аз гуфторҳо ва панду насихатҳои ибратбахши ашхоси таърихӣ баҳри далел меоварад. Ҳаким муътақид бар он аст, ки фарзандони омма зимни парвариш ва камолот панду насихати пирони рӯзгордида, ҳакимону дарвешон ва бузургони мозиро бипазиранд ва эътиқоду эътимоди қавӣ дошта бошанд. Дар чунин маврид, ки рӯҷу ба панди бузургон меравад, Кайковус пандҳои Анӯшервони одилро ёдрас мешавад, ки намунаи волои тарбияи ахлоқӣ ва инсондӯстӣ, донишдони ҳастии оламу одам ва амсоли он аст. Бад - ин аҳдоф ӯ равзаҳои ҳаштуми “Қобуснома”-ро ба гуфторҳои пандомӯзи ин шоҳи одил бахшидааст, ки ниҳоят ҷолиб аст. Мастур нест, ки дар боби Анӯшервон ва вазири ботадбири ӯ Бузургмеҳр ағлаби мутафаккирони пешин ишораҳо, ҳикояву ривоятҳо ва осори муҳимми панду ахлоқӣ боқӣ гузоштаанд. Андешаҳои адиб такрори гуфтаҳои дигарон нест. Ӯ дар **панҷоҳу ҳашт панди судманди баргузидаи Анӯшервон** масоили мухталифи зиндагӣ, таҷрибаи рӯзгор, хираду дониш, парҳез аз аъмоли зишт, неқӯй ва неқуқорӣ ва амсоли онро ба ҳар як фарди ҷӯяндаи фарҳангу маънавиёт ҳидоят менамояд. Дар боби тарбия ва шинохти одамии мазмун ва мундариҷаи ин пандҳо дар шакли фишурда чунин аст: башардӯстӣ ва инсонпарварӣ, роздорӣ, қарампеша ва олиҳимматӣ, интиҳоби дӯст ва шинохти душман, барқандани тарҳи дӯстӣ аз мардуми беҳунар ва нодон, додгустарӣ, шунидани ҳарфи ҳақ, шармгинӣ ва шармсорӣ, ҳоҷатбарорӣ ва дӯстиву рафоқат ва вафодорию садоқат, ҳазар аз мардумозориву тамаъ ва тамаллуққорӣ ва амсоли онро фарогир аст. Асосан ва усулан ин пандҳоро ҷиҳати

тарбия ба бахш қисмат намудан мумкин аст: хулқ ва аъмолу афъоли нек, кирдор ва пиндори наку, фазилату хислатҳои шоистаи инсонӣ ва бахши дигар хислат ва аъмоли зишти мардумӣ, ки аз он хуздорӣ ва парҳез боист кард.

Аз панду ҳикматҳо ва насиҳату андарзҳои, ки дар асари “Қобуснома” мавриди истифода қарор дорад, чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки Унсурулмаолии Кайковус аз китоби муқаддаси “Авасто” ва фарҳанги давраи паҳлавӣ комилан бархӯрдорӣ доштааст. Зеро ағлаби афкори дар мазмуни ғаслҳо таҷассумгардидаро чун шабаҳу шабех ва гуфтори машҳури ин асар “Гуфтори нек, кирдори нек, рафтори нек” ташкил медиҳад.

Дар “Қобуснома” барои таъсирбахш ва пурҷозоба шудани мақсаду маром бисёр панду ҳикматҳо дар шакли зарбулмасалу мақолҳо оварда шудаанд. Чунин масалу ҳикмат ва гуфторҳои туғайлӣ ва бағалӣ дар маҷмӯъ саросар мавзӯи панду ахлоқро фарогир буда, чунин амал аз маҳорати волои муаллиф башорат медиҳад. **Таҳқиқи ғӯйишҳои мардумӣ: зарбулмасалу мақол ва тамсилу мисол дар “Қобуснома” пажӯҳиши жарфтареро тақозо дорад.**

Яке аз муҳаққиқон ва пажӯҳандагони зарбулмасалу мақолҳо дар забони адабии тоҷик олими маъруф Муллоҷон Ҷозилов дар дебочаи асари хеш “Зарбулмасалу мақолҳо дар тамсилу ҳикояҳо” тариқи фаровон мавриди истифода қарор додани мақолу тамсилотро дар “Қобуснома” таъсир ва нуфузи бевоситаи асари “Калила ва Димна” мешуморад. Ӯ чунин менависад: “Таъсири хеле пурқимати ин **китоби пандомези дилҷасп** иборат аз ин аст, ки жанри тамсил, яъне, ҳикояҳои пандомез ва умуман, ҳикояҳо дар адабиёти форсу тоҷик барои худ мавқеи мустаҳкам пайдо карда, ҳамаи китобҳои бадеие, ки баъдан таълиф ёфтаанд, аз таъсири “Калила ва Димна” берун намондаанд. Ин даъворо “Қобуснома,” “Насиҳатнома”... метавонад ба хубӣ собит намояд” [2,с.42].

Маҳбубияти дигари умум гардидани ин китоби пандҳо дар он аст, ки он мамлӯъ аз педагогикаи мардумист. Панду андарзу ҳикмат, масалу гуфтори ҳақимону тамсилот, афкори боризи андӯхтаҳои тулонии дар қолиби маънӣ ва хирад рехтаи рӯзгори мардумӣ буда, дар рушду нумуи адабиёти хаттӣ, гуфтору кирдори афроди хирадманд ва равшанзамир, дар пешрафту шуқӯфии ҷомеа марому мақоми босазоеро ишғол менамояд. Намунаи волои онро мо дар “Қобуснома” мушоҳида менамоем. Василай панду ҳикмат ва андарзҳо дар қолаби тамсилҳо ва гуфторҳо, ба мисли Сукрот гуфт: **“Ҳеч ганҷе беҳ аз хунар нест ва ҳеч душман бартар аз хӯйи бад нест ва ҳеч ҷизе бузургвортар аз дониш нест ва ҳеч пирояе беҳтар аз шарм нест”** [5,с.14] –ро метавон волотарин ва шоистатарин хислатҳо ва фазилатҳои инсонӣ шуморид.

Оҳанг ва лаҳни баёни асар басо пандсиришт ва насиҳатомез аст. Ба андешаи мо, чандин рангу оҳангҳо дар ҷило ва тобишҳои мухталиф манзури хонанда мегардад. Гоҳе нармгуфториву навозиш ва силаву лутфу меҳрубонист ва гоҳе пандесту андарзу насиҳат ва ҳикмат. Адиб баҳри тақвияти афқору орои хеш ва таъсирпазирии он аз ҳикоят ва ривоятҳои ҳақиме, файласуфе корбар мешавад, ки бисёр мувофиқ ва ба мазмуни мавзӯю муносиб афтадааст. Саргузаштҳо, ҳикояҳо ва ривоятҳо ҷунон ҳаётӣ ва воқеиянд, ки дар онҳо ягон тахайюлотӣ бадеии барзиёде ва муболиғаҳои аз воқеият дуре ба мушоҳида намерасад.

Аз пажӯҳиши андешаҳои хирадмандонаи Кайковус дар асари “Насиҳатнома” ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Кайковус таблиғ ва ташвиқгари суннатҳо ва расму оинҳои муқаддамонаи ниёгон буда, тарбияи анъанавии шарқӣнаро ҷонибдорӣ менамояд.

2. Манбаъ ва маншаи таълимот ва барномаи ин тарбиятгари барҷаста дар замина, таъсир ва нуфузи осори паҳлавӣ, баҳусус, “Авасто,” давраи исломӣ, мероси мутафаккирони бузурги Юнони бостонӣ: Сукрот, Афлотун, Арасту, Букрот, Ҷолинус; осӣемиёнагӣ: Муҳаммад Зақариёи Розӣ, Форобӣ, Берунӣ, Абуалӣ Сино, Ибни Мискавайҳ ва дигарон устувор ва қавӣ гардидааст.

3. Дар маҷмуи андешаҳои адиб неқфарҷомӣ, пирӯзӣву неқбахтии инсон қарор дорад. Дар афкори судманди адиб, инсон боист дар давраи ҷавонӣ ва камолот як рӯзгори намунавии ормониро пеш бигирад, парҳезгор ва порсо бошад, аз амалҳои зишти ба инсон бегона канора ҷӯяд ва нафрат намояд, ҳештанро ба илму донишу фарҳанг зебу оро бидиҳад ва фазилатҳои шоиста ва писандидаи одамиро парварад ва писандад.

4. Кайковус сухан ва суханвариро ҳунари аз ҳама воло медонад. Вале ба чандин ранг мавқеъ ва ҷойгоҳи онро муайян ва музайян менамояд. Суханро бо истифодаи панду ҳикмат аз бузургон мепарастад ва зебу фарри услуби баён медонад.

5. Концепсияи тарбиявии Унсуралмаолии Кайковус дар заминаи муқаррароти педагогикаи соф милли ва суннатӣ, ки дар Шарқ аз умқи асрҳои наслҳо маъмул буд, матраҳ гардида, аз маҳдудиятҳо низ ӯрӣ нест.

Муқаррир: Ҳочаев Қ.Т.-д.и.п., ДБССТ

АДАБИЁТ

1. Аҳмади Тафаззулӣ. Таърихи адабиёти пеш аз ислом. -Техрон,1378. - 369 с.
2. Фозилов Муллоҷон. Зарбулмасалу мақолҳо дар тамсилу ҳикояҳо / М. Фозилов. -Душанбе: Дониш, 1973. - 158 с.
3. Муҳаммадҷон Шакурӣ. Истиклол ва худшиносии иҷтимоиву маънавӣ. -Душанбе, 1999. -160 с.
4. Салимов Носирҷон. Марҳилаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII) / Н. Салимов. -Хучанд: Нури маърифат, 2002. - 400 с.
5. Унсуралмаолии Кайковус. Қобуснома. –Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. - 220 с.
6. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам. - Техрон, 1367. -Ҷ. 1-5.-43 с.
7. Ҳоҷ Шайх Аббоси Қумӣ. Аҳодис ва пандҳои ахлоқии “Нузҳат-ун-навозир.” –Душанбе, 1999.- 114 с.
8. Абдуллоев А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI / А. Абдуллоев. - Душанбе: Дониш, 1979.- 283 с.
9. Афзалов Х. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик / Х.Афзалов, Б. Раҳимов. –Душанбе: Маориф, 1994.- 185с.
10. Зарбулмасалу мақолҳо дар тамсилу ҳикояҳо М.Фозилов. -Душанбе: Дониш, 1973.- 158с.
11. Худой Шарифзода, М. Нарзиқул. Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII). - Душанбе: Торус, 2017.- 416 с.
12. Ҷамолиддин Саидзода. Нақши Рӯдакӣ дар шеъри замони Сомониён. –Душанбе, 2011. - 92 с.
13. Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ. –Техрон: Замон, 2001.- 728с.

МАВҚЕИ ПАНДУ АНДАРЗ ДАР “ҚОБУСНОМА”-И УНСУРАЛМАОЛИИ КАЙКОВУС

Мақолаи мазкур ва таҳлилу баррасии омӯзиш ва маърифат намудани панду ҳикмату андарзҳо ва нуқоти ҳақимонаи асари “Қобуснома” ҳамчун осори муҳиму азишманди педагогӣ дар самтҳои таълим ва тарбия бахшида шудааст. Кайковус, бешак таблиғгар ва ташвиқгари суннатҳо ва расму оинҳои муқаддамонаи ниёгон буда, асари ҷовидонаи ӯ арзиши баланди умуминсониро молиқ аст. Муаллиф концепсияи тарбиявии Унсуралмаолии Кайковусро дар заминаи муқаррароти педагогикаи соф милли ва суннатӣ, ки дар Шарқ аз умқи асрҳои наслҳо маъмул буд, матраҳ намудааст. Ғайр аз ин, муаллифи мақола сайри таърихӣ ва сатҳи пажухиши андарзноманависиро дар мероси педагогии мардуми Аҷам мавриди пажухиш қарор додааст.

Калидвожаҳо: “Қобуснома”, панд, андарз, насихат, хирад, тарбия, ҳикмат, тарбияи ахлоқӣ, инсондӯстӣ, таҷрибаи рӯзгор, дониш, парҳез аз аъмоли зишт, некуӣ ва некукорӣ.

МЕСТО НАСТАВЛЕНИЙ И ПРАВОУЧЕНИЙ В КАБУС-НАМЕ” УНСУРАЛМАОЛИ КАЙКОВУСА

В данной статье подвергнуты анализу и рассмотрению изучение и познание наставлений, правоучений и философский аспект “Кабус-наме” как ценное и важное педагогическое произведение, посвящённое обучению и воспитанию. Кайковус, несомненно, пропагандировал древние обычаи и традиции предков, его великое произведение имеет большую общечеловеческую ценность. Автор воспитательную концепцию Унсуралмаоли Кайковуса рассматривает на основе установления национальной и традиционной педагогики, которая была известна ещё в древности нашим предкам. К тому же, автор статьи подвергает исследованию историческое путешествие и уровень исследования правоучительных произведений в педагогическом наследии ираноязычных народов.

Ключевые слова: “Кабус-наме”, наставление, правоучение, советы, ум, воспитание, мудрость, нравственное воспитание, гуманизм, жизненный опыт, знания, отказ от дурных поступков, добро и добродетель.

THE PLACE OF INSTRUCTIONS AND MORTICULATIONS IN QABUS-NAM” UNSURALMAOLI KAIKOVUS

In the given article, the analysis and review of education, not enlightenment, wisdom and art, and some details of the work «Nightmare», which is very important pedagogic in the areas of education and training, devoted, Kaikovus. Common humanity was created by the owner of the educational concept of Kaikovus elementary education on the basis of purely national and traditional pedagogic regulations, which were popular in the east for centuries and generations. In addition the author of the article decided to research the historical calyps rather than the level of research in the pedagogical heritage of the Ajam people.

Key words: "Nightmare", shelter, advice, wisdom, education, moral education, humaneness, life experience, knowledgs, regaining from such actions, good and goodness.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муминов Асатуло Холмуродович* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи география. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, хиёбони Айни, 67. Телефон: **93-784-26-00**

Сведения об авторе: *Муминов Асатуло Холмуродович* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры географии. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, проспект Айни, 67. Телефон: **93-784-26-00**

Information about the author: *Myminoy Asatulo Kholmurodovich* - Bokhtar State University named after Hosir Khusrav, at the Department of Geography. Address: 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini avenue, 67 Phone: **93-784-26-00**

Ризоева Н.М.

Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

Ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон яке аз масъалаҳои муҳим ва зарурӣ дар илмҳои ҷомеашиносӣ, махсусан педагогика, ба ҳисоб меравад. Ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон ҳам аз ҷиҳати илмиву назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ ҷойгоҳи махсусро дар педагогикаи амалию назариявӣ соҳиб буда, дар маркази диққати муҳаққиқону мутахассисони илмҳои ҷомеашиносиву педагогӣ қарор гирифтааст. Табиист, ки доир ба таҳқиқи ин масъалаи муҳим дар адабиёти илмӣ таълифоти гуногун вучуд дошта, оиди мафҳуми ҷаҳонбинии миллии дар байни муҳаққиқони соҳа фикру андеша, назария ва дидгоҳи мухталиф мавҷуд аст. Вале қайд кардан зарур аст, ки масъалаи ташаккули ҷаҳонбинии насли наврас дар ҳама давру замон ҳамчун яке аз масъалаҳои муҳим доништа шуда, аҳаммияти амалии ин мавзӯ дар ташаккули ҷомеаҳо муҳим арзёбӣ мегардид.

Бо шарофати истиқлолияти давлатӣ барои рушду ташаккулёбии ҷаҳонбинӣ ва тафаккури созандаи наврасону ҷавонон, ки нерӯи пешбарандаи ҷомеа маҳсуб меёбанд, қонуну асноди зиёде ба тасвиб расид, ба монанди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон», «Концепсияи миллии сиёсати давлатии ҷавонон», «Стратегияи сиёсати давлатии ҷавонон то соли 2020», «Концепсияи миллии тарбия», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» ва ғайра. Ҳамаи ин санаду барномаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат ба ин қишри ҷомеа ҷиддист. Зеро тарбияи насли наврас, хусусан ҷавонон, яке аз масъалаҳои мубрами ҷаҳони муосир ба шумор рафта, пешрафти тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии тамоми давлатҳои дунё ба он вобастагӣ дорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон нақш ва мақоми ҷавонро дар роҳи бунёду таҳкими давлати соҳибтамаддун ва бофарҳанг муҳим арзёбӣ намуда, чунин таъкид намуданд: «Ҷавонон бояд сабақҳои истиқлолиятро ҳамаҷониба омӯзанд, аз равандҳои сиёсати имрӯзаи кишвар оғаҳ бошанд, таърихи гузаштаву ҳозираи халқи худро гаштаю баргашта аз худ карда, аз ватан, миллат, забон ва фарҳанги худ ифтихор намоянд» [10, с.13]. Илова бар ин, ба андешаи Асосгузори сулҳи ваҳдати миллии-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, «Тарбияи кӯдакону наврасон ва ҷавонон дар руҳияи арзишҳои суннатӣ башарӣ яке аз вазифаҳои муҳимми имрӯзу ояндаи давлат ва ҷомеа аст» [11, с.5].

Ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон ва тарбия намудани онҳо дар руҳияи эҳтиром ба анъанаҳои миллии, расму оини пешқадами ниёгон ва мероси ахлоқии гузаштагон, яке аз талаботи Концепсияи миллии тарбия мебошад. Концепсияи миллии тарбия сиёсати кунунӣ ва дурнамои давлатро дар самти тарбияи миллии ва инчунин, таълиму тарбияи фарзанд муайян месозад. Он моҳият, мақсаду вазифаҳо ва мазмуни тарбияи миллиро дар марҳилаи нави таърихӣ ба танзим оварда, нақш ва

мақоми онро дар ташаккули шахсияти инсонӣ комил муайян мекунад. Тарбияи ғоявӣ, миллий, ахлоқию маънавӣ, ҳештаншиносӣ ва ҳудогоҳии миллий, ватанпарастӣ, гуманистӣ, зебоипарастӣ, иқтисодӣ, инчунин, асосҳои иқтисодии тайёр намудани сармояи инсонӣ дар низоми таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавонон муҳим арзёбӣ шуда, амалӣ намудани ин ҳадаф баҳри рушди фарҳангу маданияти миллий, таърих, забон, дунёи пурғановати маънавӣ, фикру ҷисми солим, эҳсоси баланди ватандӯстӣ, хушриву зиракии сиёсӣ, ҳимояи сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ, ваҳдати миллий, таъмини амнияти давлат ва ҳифзи манфиатҳои миллий мусоидат менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақили тозаистиклол дар марҳалаи аввали ташаккули давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона қарор дорад. Рушди минбаъдаи он ба тарбияи шахсиятҳои сатҳи баланди ахлоқӣ, дунёи пурғановати маънавӣ, фикру ҷисми солим, эҳсоси баланди ватандӯстӣ ва ҳудогоҳии миллий дошта, риоягари қонуну ҳуқуқҳо, озодиҳо, заҳматписанду зебопараст, сарфаю сариштакор, ботаҳаммулу тоқатпазир, масъулиятшиносу ғаъол ва созандаю эҷодкор вобаста аст. Тарбияи ҷунин шахрвандон вазифаи давлат, ҷомеа ва оила аст.

Таъриху фарҳанг ва арзишҳои маънавии гузашта дар ҷомеаи мо миёни ҷавонон сол аз сол вусъат пайдо менамояд. Ин аз он дарак медиҳад, ки сиёсати маънавибунёди давлат барои тарбияи фикриву маънавии насли наврас ва ҷавон равона гардида, афзудани шумораи ҷавонони лаёқатманд, олимону шоирон, ихтироъкорон, хунармандони ҷавон ва баромади аксари онҳо дар руҳияи ҳудогоҳона гувоҳи он аст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон ба рушди худшиносии миллий ва ҳудогоҳии онҳо заминаи асосӣ гузошта, ин омил метавонад барои устувор гардидани пояҳои давлатӣ ва таҳкими ваҳдати миллий мусоидат кунад. Худшиносӣ бошад, аз хониби инсон шинохтани хисмаш, фикраш, эҳсосаш, мавқеаш ва муносибаташ, хуллас, ба ҳайси шахсияти хосу воҳид шинохтани хеш мебошад. Худшиносӣ маркази махсуси шуури мост. «Ман»-и инсонро худшиносӣ ба ҳеч вачҳ гусастапазир намебошанд [6, с.10]. Ҳоло дар мавриди худшиносӣ ду ақида вучуд дорад. Гурӯҳе аз муҳаққиқонро ақида ин аст, ки худшиносӣ фақат вақте вучуд дорад, ки агар инсон ба ин ё он мақсаде ба худ бинигарад [7, с.298]. Ақидаи дигарон ҷунин аст, ки худшиносӣ вақте “кор” мекунад, ки мо онро намебинем [8, с.138]. Пас, худшиносӣ ҷиҳати муҳими маънавиёт аст. Маънавиёти фардӣ ба маънии васеаш бешууронаро, ки аз ҷониби баъзе аз мутафаккирон низ рад карда мешавад, дар бар мегирад.

Гузаштагони мо, тоҷикон, аз қадимулайём барои тарбияи инсонӣ поксиршт, худшинос, ҳудогоҳ ва ватандӯст усулҳои гуногуни таъсиррасониро ба кор бурдаанд ва таҷрибаи ҳаётии онҳо аз авлод ба авлод, аз насл ба насл шифоҳан нақл ёфта, ба сифати педагогикаи халқ то ба замони мо расидааст. Дар эҷодиёти лафзии тоҷикон дар хусуси таълиму тарбия, махсусан тарбияи миллий, бисёр фикрҳои ҷолиби диққат баён шудаанд. Масалан, дар афсона, ривоят, достон, зарбулмасал ва ғайра хурмати падару модар, муҳаббат ва вафодорӣ, ҳақгӯӣ ва садоқат, нафъи меҳнат ва зарари бекорӣ, нотарсиву далерӣ, муносибати самимона ба дӯстон, нафрат ба зулму золимон ва ғайра ифода ёфтаанд.

Афсонаву ривоятҳо, достону корномаҳои қаҳрамонони халқҳои

Осиёи Миёна асоси тарбияи маънавӣ ва миллии фарзандон дар оила ба

шумор рафта, қадимтарини онҳо аз қабили «Авесто», «Калила ва Димна», «Дарахти Асурик», «Ёдгори Зарирон», дертар Ҳадисҳои шариф, дostonҳои «Шоҳнома», ҳикоятҳои пурмазмуни «Қобуснома»-и

Унсурулмаолии Кайковус, «Баҳористон», «Пандномаи Анӯшервон» ва «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, як қатор асарҳои пандуахлоқии Ҳусайн Воизи Кошифӣ – «Футувватномаи султонӣ», «Анвори

Суҳайлӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва ғ.мақоми арзандаи тарбиявӣ доштан.

Аз ҷониби дигар, дар педагогикаи халқӣ ин суннат роиҷ аст, ки модар алфози аввалини кӯдаки хурдсолро ба қолаби забони гуфтугӯии халқ дароварда, ба фарзандаш тарзи дурусти талаффузи овоз ва калимаҳои забониро меомӯзад. Чун аз давраҳои қадим модар асосан бо тарбияи кӯдак машғул шуда, захираи луғавии ўро ташаккул меод, мардуми Осиёи Миёна забони адабии худро «забони модарӣ» ном мегиранд. Дар тарбия ва ташаккули ҷаҳонбинии миллии хурдсолон методи асосии самарабахши модар боисрор ба такрор кардан вазифадор кардани онҳо буда, бо ин восита донишҳои аввалини кӯдак оид ба муҳити атроф, забон ва урфу одат такмил ва тарвиҷ меёфт. Аввалҳо сурудаҳои динӣ ва баъдан панду андарзҳои бузургон, дар шакли назму наср, бо ҳамин метод ҳифз карда шуда, ин дар инкишофи нутқ, ташаккулёбии мантиқ ва васеъ гардидани доираи ҷаҳонбинии бачаҳо хизмат мекард.

Лозим ба таъкид аст, ки истифодаи ҳар як унсури педагогикаи этникӣ ва халқӣ дар раванди кори таълиму тарбия ба чунин як неруи бузурги таъсиррасонӣ соҳиб аст, ки онро ҳатто дар методҳои тарбиявии педагогикаи расмӣ имрӯза баъзан дидан нашоёд, ба шарте ки он мувофиқи вазъияти баамаломата ва бо дарназардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва фардӣ-психологӣ шахс истифода карда шавад [13, с.35]. Махсусан зарбулмасалу мақолҳо хеле ва хеле нишонрас ҳастанд, вале агар онҳо дар лаҳзаҳои басо созгор истифода гарданд ва танҳо дар ҳамин сурат онҳо метавонанд дар аз роҳи бад баргардонидани одамоне нақши муҳим бозанд. Ин ҷо боз як чизи дигарро набояд фаромӯш кард, ки зарбулмасалу мақолҳо танҳо дар тарбияи ашхоси солимақлу қобилияти дарку хулосабариродошта ва ба як дараҷаи муайяни синнусолӣ расида нисбатан натиҷаи дилхоҳ дода метавонанд.

Умуман, зарбулмасал ва мақолҳо яке аз намудҳои қадимаи афкори шифоҳии халқ мебошанд, ки дар онҳо хулосаҳои муҳимми зиндагӣ ва панду ҳикматҳои гузаштагонӣ мо инъикос ёфтаанд.

Ҳикмати зарбулмасалҳо, ки дар педагогикаи халқӣ ҳамчун ҳикмати ниёгон ва маҳсули тафаккури халқ ҳисобида мешавад, аз қабили: «Ҳунар беҳ аз симу зар», «Аз бекор – Худо безор», «Аз мо ҳаракат аз Худо баракат», «Барои доништалаб то Бағдод як қадам роҳ аст», «Падар розӣ – Худо розӣ», «Хӯроки меҳнатӣ ширин мешавад», «Худситой, машғулияти бекорчигӣ аст» [9, с.88] ва ғ. то ба имрӯз дар паҳлуҳои гуногуни таълим ва тарбия истифода шуда, дар тарбияи маънавии ҷомеа нақши муҳим мегузоранд.

Дигар намуди тарбия намудани насли наврас дар педагогикаи халқӣ асосан ба тариқи афсонаҳо ифода ёфтани образҳои қаҳрамонӣ, аз қабили, шуҷоатмандӣ, далерӣ, паҳлавонӣ мубориза бо душманон ва ҳифзи сарзамини аҷдодӣ аз бегонагон, ҷонфидоӣ дар роҳи ҳифзи марзу буми ватан, муқаддас шумурдани ватан ва ғайра мебошад, ки намунаи онро мо метавонем ҳам дар афсонаҳои халқӣ ва ҳам дар осори

арзишманди илмию адабии гузаштагони худ мушоҳида намоем. Ин гуна афсонаҳо ба тарбияи хислатҳои беҳтарин мусоидат намуда, рафтору одоби инсон махсусан насли наврасро ба қолаб меандозад. Дар шакли афсона гуфта шудани ривоятҳо дар шуури ҳоло ба пуррагӣ ташаккул наёфта ба осонӣ дарк карда мешуд. Хониши чунин афсонаҳо тарзи рафтори шоистаро тарбия намуда, дар баробари тарғиби сифатҳои неки инсонӣ, ба монанди: хушёрӣю далерӣ, ростқавливу поквичдонӣ, дӯстию бародарӣ, накукориву хайрхоҳӣ, саховатмандиву боадолатӣ, меҳанпарастӣю башардӯстӣ, чолокӣ, хоксорӣ, меҳнатдӯстӣ, боодобӣ ва ғайра инчунин меҳру шафқат, имон ва муҳаббат ба ватан ва ҷонфидой баҳри ватанро дар шуури насли наврас тарбия менамуд [1, с.78].

Илова бар ин, педагогикаи халқӣ қисми дар таҷриба ҳосилшудаи донишҳои педагогии оммаи халқ буда, малака ва маҳорати одамонро доир ба таълим ва тарбия дар бар мегирад. Сарчашмаи асосии педагогикаи халқро эҷодиёти лафзии халқ анъанаҳои халқ, бозӣ ва бозичаҳо, иду маросимҳо таҷрибаи тарбияи оила ва ғайра ташкил медиҳад. Педагогикаи халқӣ натиҷаи меҳнати эҷодии коллективонаи наслҳои мухталиф буда, вобаста ба талаботи халқ беҳтарин ҷиҳатҳои демократӣ ва гуманистии тарбияро пеш гузоштааст. Ҷиҳати асосии педагогикаи халқӣ тарбияи меҳнат буда, мақсади он дониш, малака ва маҳорати истеҳсолӣ ҳосил кунондан аст. [3, с.128]. Бо ин мақсад аз чунин унсурҳои педагогикаи халқӣ, монанди тақлид, ибрат, тартиби рӯз, таъриф, танбеҳ ва ғайра истифода мебаранд. Дар зери мафҳуми педагогикаи этникӣ мо ҷамъи донишҳо, метод, роҳ, восита ва методикаи кори таълиму тарбияро, ки этноси муайян дар давраи таърихи мавҷудияти худ бо мақсади ташаккул додани дониш, малака, маҳорат ва сифатҳои шахсияте, ки барои ин ва ё он этнос хос аст, ба як система, қолиб ва ё шакл даровардааст, мефаҳмем» [2, с.78].

Бояд таъкид намуд, ки дар асоси педагогикаи халқӣ метавон арзишҳои миллӣ, аз қабилӣ ифтихор аз миллати хеш, эҳтиром ва гиромӣ доштани таърих ва мероси фарҳанги ниёгон, урфу одат ва анъанаҳои миллӣ, пайвастанӣ таърихи гузашта ба воқеияти имрӯзаи миллат, аз нав эҳё намудани урфу одат ва анъаноти арзишманди миллӣ, дар заминаи хусусиятҳои миллӣ ривоч додани забон, илм ва фарҳанги миллӣ ва эҳтироми миллатҳои дигарро омӯхта, тавассути он насли наврасро дар руҳияи ҳештаншиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, эҳтироми арзишҳои миллӣ ва давлатӣ тарбия намуд. Ин боис мегардад, ки насли наврас соҳиби ватан ва ҳуқуқу озодиҳо будани худро дарк кунад ва онҳоро эҳтиром намояд. Донад, ки вазифаҳои ӯ дар назди давлат, ҷамъият ва оила аз ҷӣ иборатанд. Баҳри иҷрои онҳо ҷидду ҷаҳд намояд. Манфиатҳои худро бо манфиати давлат, ҷомеа ва оила пайваста тавонад. Ҷадру қимати худро донад ва онро ҳимоя намояд. Аз миллат, таърих ва фарҳанги он бохабар бошад ва онҳоро гиромӣ дорад [9, с.128].

Бояд қайд кард, ки ҳудогоҳӣ аз бедорӣи миллии шахрванд ба миён меояд ва ӯро ба сӯйи ифтихори миллӣ ҳидоят менамояд. ӯро барои хизмат кардан ба ватан ва миллат сафарбар мекунад. Насли навраси ҳештаншинос ва ҷавони ҳудогоҳ истиқлолияти давлатии кишвари хешро чун гавҳараки ҷашм ҳимоя мекунад ва дар ҷодаи ғанӣ гардидани боигарӣи моддию маънавӣ ва фарҳангии миллат саҳм мегузорад, ифодагари манфиатҳои миллат мебошад.

Дар асоси педагогикаи халқӣ дар мафкураи насли наврас арзиши мафҳумҳои диёр, макон, кишвар, сарзамин, ватан омӯзиш мешавад ва садоқатмандии ӯро ба ватани хеш устувортар мегардонад. “Фаромӯш набояд кард, ки – таъкид мекунад Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, – танҳо шахси воқеан ватандӯст метавонад дилсӯзона ва бо тамоми ҳасти ҳифзи амният ва ободии ватани худро таъмин созад”.

Илова бар ин, таълиму тарбияи муосир мақсади тарбияи шахсияти озод, эҷодкор, худташаккулёбандаро дорад, ки пешрафти ҷамъият ва комёбиҳои онро муайян месозад. Дар шароити таҷаддуди давлат ва ҷамъият ваҳдатгаройӣ дорои аҳаммияти муҳимми иҷтимоию сиёсӣ буда, ба даст овардани дастовардҳои сифатан нави шуури ҷамъиятӣ, такмили ҳаёти шахсӣ бо ғояҳои иҷтимоӣ мебошад. Аммо ин гароиш бидуни алоқа бо гузашта имконнопазир мебошад. Бо омӯзиши арзишҳои миллие, ки дар педагогикаи халқӣ фаровон ба назар мерасанд, метавон шахсияти ватандӯст, эҷодкор, созандаро, ки на танҳо Тоҷикистонро дӯст дорад, балки дар назди таърих, муосирон ва ояндагон эҳсоси ҷавобгарӣ намояд, тарбия намуд. Барои андозагирии инсонгароёна ва ахлоқии таҷаддуд ба низоми тарбия ворид намудани арзишҳои суннати миллий ва омӯзиши арзишҳои миллий дар асоси педагогикаи халқӣ, ки ба мардуми тоҷик тааллуқ доранд, зарур аст.

Аз тарафи дигар, дар шароите ки сиёсати давлат дар соҳаи маориф, ба ҳислатҳои инсонгароёна, афзалият бахшидан ба арзишҳои миллий, умуминсонӣ ва ташаккули шахсият асос ёфтааст, ташаккули ҷаҳонбинии миллий, ҷомеа, махсусан наврасон боиси ташаккули ҳисси худшиносии худогоҳии онҳо ва тарбияи онҳо дар руҳияи эҳтиром гузоштан ба арзишҳои миллий, муҳаббат ба ватан гардида, ин омил ба ташаккули низоми маориф бар асоси фарҳанги миллий мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ дар натиҷаи омӯзиш таҳлилу тадқиқ ва баррасии мавзӯи матраҳшуда ба ҳулосае омада, қайд намудан зарур аст, ки масъалаи ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон, ки боиси ташаккули худшиносии миллии онҳо мегардад, чун омилҳои муҳимми давлатдорӣ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарин ва ниҳоят печида дар низоми илмҳои ҷомеашиносӣ, хусусан илмҳои педагогӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин хост, ки он дар маркази диққати донишмандон ва муҳаққиқони соҳа қарор гирифтааст. Хусусан рӯоварӣ ва таҳқиқи масъалаи ташаккули ҷаҳонбинии наврасон дар асоси педагогикаи халқӣ ҳам дар амалияи ҳаётӣ ва ҳам дар назарияи илмҳои педагогӣ рӯзмарра ба ҳисоб рафта, омӯзишу таҳқиқ ва коркарди методҳои таълимию тарбиявие, ки дар педагогикаи халқӣ мавҷуданд, метавонад барои ташаккули худшиносии миллий ва дар маҷмӯъ ба рушди маорифи миллий мусоидат намояд.

Муқарриз: Тошзода С.- н.и.п., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Арипов М. (Орифи). Из истории педагогической мысли таджикского народа / М.Арипов (Орифи). Часть I (IX–XI вв.). – Душанбе, 1962. – 162 с.
2. Раҳимов Б. Этнопедагогика таджиков / Б. Раҳимов, А. Нуоров. – Душанбе: Шарқи озод, 2008. -295 с.
3. Волков Г. Н. Чувашская народная педагогика / Г. Н.Волков. - Чебоксары, 1958. – 234 с.
4. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б.Г. Гафуров. - М., 1972. - 230 с.
5. Гиёсиев М.И. Педагогические воззрения таджикско-персидских мыслителей X-и первой половины XI века и их трансформация в современную национальную педагогику: Автореферат дисс. к.п.н./ М.И. Гиёсиев. - Курган-Тюбе, 2009.

6. Давлатёрова С. Худшиносии миллӣ дар байни ҷавонон / С. Давлатёрова // Ахбори ДДҲБСТ. – 2009. – №2.
7. Зокиров Г.Н. Мақоми худшиносии миллӣ дар таҳкими давлатдорӣ. / Г.Н. Зокиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2003. – №3.
8. Муинова М. Талқини ҳисси худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ / М. Муинова. - Душанбе, 2011. – 165 с.
9. Орифи М. Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик. - Душанбе, 1996. - Ҷ. 1—2.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии ҚТ. - Душанбе, 2017.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси олии ҚТ. - Душанбе, 2020.
12. Шарифзода Ф. Интегрированное обучение: проблемы, поиски и размышления: в 2-х ч. - Душанбе: Ирфон, 1999, 2000. (377)
13. Шиянов Е.Н. Развитие личности в обучении: Учебное пособие для студентов педагогических вузов / Е.Н.Шиянов, И. Б. Котова. - М.: Академия, 1999. - 288 с.

ТАШАККУЛИ ҶАҶОНБИНИИ МИЛЛИИ НАВРАСОН ДАР АСОСИ ПЕДАГОГИКАИ ХАЛҚӢ

Дар мақола яке аз масъалаҳои муҳими илмӣ, яъне масъалаи ташаккули ҷаҳонбинии наврасон дар асоси педагогикаи халқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф бо така ба сарчашмаҳои муътамади илмӣ тавонистааст, ки масъалаи мазкурро дар сатҳи зарурӣ мавриди омӯзиш қарор диҳад. Муҳимтарин масъалаҳо, ки дар мақола мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд, иборатанд аз: асосҳои педагогикаи халқӣ, ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон, нақши усулҳои педагогикаи халқӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон, нақши афсонаю ривоятҳои халқӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон, зарбулмасал ва нақши он дар ташаккули шуури миллии наврасон, инъикоси масъалаи ватандӯстӣ дар осори илмию адабӣ ва педагогии ниёгон, нақши худшиносӣ дар таҳкими ваҳдати иҷтимоӣ, сиёсати давлатии наврасону ҷавонон ва ғайра.

Калидвожаҳо: педагогикаи халқӣ, наврасон, худшиносӣ, ҷаҳонбинӣ, миллат, ватан, давлат, таълим, тарбия, урфу одат, анъана, афсона, зарбулмасал, миллат, ваҳдат.

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ПОДРОСТКОВ НА ОСНОВЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ

В статье рассматривается один из важнейших научных вопросов формирование мировоззрения подростков на основе народной педагогики. Автор, опираясь на достоверные научные источники, смог на необходимом уровне изучить данный вопрос. К наиболее важным вопросам, рассмотренным в статье, относятся: основы народной педагогики, формирование национального мировоззрения подростков, роль методов народной педагогики в формировании национального мировоззрения подростков, роль народных сказок и легенд в формировании национального мировоззрения подростков, пословицы и их роль в формировании национального самосознания подростков, отражение проблемы патриотизма в научных, литературных и педагогических трудах наших предков, роль самосознания в укреплении социального единства, государственной политики по отношению к молодежи и подросткам и др.

Ключевые слова: народная педагогика, подростки, самосознание, мировоззрение, нация, родина, государство, образование, воспитание, обычаи, традиция, сказка, пословица, единство.

DEVELOPMENT OF THE NATIONAL WORLD VIEW OF YOUTH ON THE BASIS OF FOLK PEDAGOGY

The article deals with one of the most important scientific issues, how the formation of the worldview of adolescents on the basis of folk pedagogy. The author, relying on reliable scientific sources, was able to study this issue at the required level. The most important issues discussed in the article include: fundamentals of folk pedagogy, the formation of the national outlook of adolescents, the role of folk pedagogical methods in the formation of the national outlook of adolescents, the role of folk tales and legends in the formation of the national outlook of adolescents, proverbs and their role in the formation of the national consciousness of adolescents, the reflection of the problem of patriotism in

scientific, literary and pedagogical works our ancestors, the role of self-awareness in strengthening social unity, youth and youth state policy, etc.

Keywords: folk pedagogy, adolescents, self-consciousness, worldview, nation, homeland, state, education, upbringing, customs, tradition, myth, proverb, nation, unity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ризоева Нигинамо Маҳмадуллоевна* – унвонҷӯи шӯъбаи тайёрнамоии кадрҳои илмӣ ва илмӣ-педагогӣи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Аинӣ 3/12. E-mail: malika.sobirova.2017@mail.ru Телефон: 988272377

Сведения об авторе: *Ризоева Нигинамо Махмадуллоевна* – соискатель отдела подготовки научных и научно-педагогических кадров, Институт развития образования имени А. Джами Академии образования Таджикистана. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Аини 3/12. E-mail: malika.sobirova.2017@mail.ru Телефон: 988272377

Information about the author: *Rizoeva Niginamo Mahmaddulloevna* – Applicant for the department of training of scientific and scientific- pedagogical personnel Institute for the Development of Education named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, 734024, Dushanbe city, Aini street, 3/12. E-mail: malika.sobirova.2017@mail.ru Tel: 988272377

**ТАЛАБОТИ МУОСИР БА ОМОДАСОЗИИ КАСБИИ АФСАРОНИ ОЯНДА ДАР
КАФЕДРАИ ҲАРБИИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ***Қурбонзода Дилшод Чаббор***Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов**

Дигаргуниҳо ва таҳаввулоте, ки дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қувваҳои Мусаллаҳи он ба вуқӯъ пайваста истодаанд, ба ташаккули талаботи нав ба таҳсилот, таълим ва тарбияи кадрҳои афсарӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ мусоидат мекунанд. Айни замон талабот ба ҳайати муосири афсарӣ баланд гардида, ҷойгоҳи афзалиятнокро касбият ва салоҳиятнокии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии мавқеаҳои ҳуқуқӣ ва маънавию ахлоқии онҳо, башардӯстӣ ва инкишофи ҷамаҷонибаи он ишғол менамоянд. Сухан дар бораи ҳам дониши амиқи кори ҳарбӣ, ҳам маҳорату малакаҳо ва қобилиятҳои амалӣ, маҳорати баланди ҳарбии касбӣ меравад. Ба ибораи дигар, афсар бояд дорои салоҳиятнокии баланди касбӣ ва фарҳанги ҳарбии касбӣ бошад, ки ба ғайр аз ҷузъҳои вазифагӣ ва хизматӣ, ҷузъи маънавию ахлоқиро низ дар бар мегирад [1]. Талаботи муҳим башардӯстӣ, эҳтиром ба шахсияти хизматчи тобеи ҳарбӣ мебошад. Усури муҳими ҳар гуна низоми иҷтимоию педагогӣ инсон бо ғояҳо, мақсадҳо ва шавқу ҳавасҳои он мебошад [4]. Башардӯстӣ ва эҳтиром ба шахсияти хизматчи ҳарбӣ, пеш аз ҳама, маънои рушди кафолатноки ташаббусу ибтикор, истеъдод, маҳорату малакаҳои касбӣ, қобилиятҳои эҷодӣ; гирифтани таҳсилоти бунёдӣ, қонебгардонии ҳадди аксари талаботи иттилоотӣ, фароҳам овардани имкониятҳо ва шароити зарурӣ барои болоравии ҳарбии касбӣ ва пешравӣ дар хизмати ҳарбӣ мувофиқи хизматҳои шахси ро даранд.

Бояд қайд кард, ки дар шароити муосир талаботи асосие, ки ба ҳайати афсарӣ пешниҳод карда мешавад, на ташаккул додани иҷрокунандагони одие, ки барои ҳалли вазифаҳои қолибӣ, балки шахсиятҳои эҷодкору қобил барои гузориш ва ҳаллу фасли вазифаҳои ҳарбии касбӣ бо усулҳои созанда ва ғайристандартӣ мебошад [11].

Роҳ ба ин дар шароити кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии тарбияи ҷисмонӣ аз худ кардани методикаҳо ва расмиёти таълимие, ки дар он унсурҳои эҷодкоронаи фаъолияти касбӣ коркард карда мешаванд, аз фардисозии таълим, ҷорӣ намудани машғулиятҳо аз рӯйи нақшаҳои инфиродӣ, инчунин аз рушди мақсадноки истеъдоду малакаҳои курсантҳо ва шунавандагон иборат мебошад. Аз ин лиҳоз, яке аз вазифаҳои раванди таҳсилотӣ дар кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии даст кашидан аз стандарткунонии умумии омодаسازیи ҳарбии касбӣ мебошад, зеро шахсияти рушдбанда на танҳо ба ғанигардӣ бо арзишҳои умумиинсонӣ, балки ба ташаккули фардияти худ ниёз дорад.

Дар ин росто, талабот ба хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ нисбати баланд бардоштани салоҳиятнокии онҳо афзоиш ёфта истодаанд. Ба сифати яке аз онҳо ташаккули омодагии иртиботӣ, яъне донишани психология ва одоби муошират, азхудкунии нутқи кори хаттӣ ва шифоҳӣ ба забони модарӣ ва ба як ё якчанд забонҳои хориҷӣ, маҳорати кор карда тавоништан бо ҳуҷҷатҳои хизматӣ, истифодаи техникаи компютерӣ, воситаҳои алоқа ва иттилоот амал мекунанд. Ҷамаи

ин барои рушди қобилиятҳои идоракунии курсантҳо ва шунавандагон пешзаминаи муҳим ба шумор меравад.

Тайёрии афсарон дар давоми тамоми давраи таҳсили онҳо дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ, пеш аз ҳама, ба ташаккули маҳорати баланди касбии онҳо нигаронида шудааст, ки барои иҷрои бомуваффақияти вазифаҳои онҳо ҳам дар замони осоишта ва ҳам дар шароити ҷанг замина мегардад. Зимнан, зери мафҳуми касбияти афсар мо омодагии ӯ ба амалӣ гардонидани фаъолият оид ба ихтисоси муайяни ҳарбӣ ё гурӯҳи ихтисосҳои ҳарбӣ бо сифати баланд, инчунин қобилияти ӯро ба таълим ва тарбияи зердастони худ мефаҳмем.

Соҳибкасбии афсар дар сифатҳои зерин зухур меёбад:

– омодагии баланди ҳарбии касбӣ ва умумитаҳсилотӣ ва доро будани таҳассуси ҳамаҷонибае, ки ба ӯ имкон медиҳанд фаъолияти ҳарбии касбиро дар ҳамаи сатҳҳои карераи ҳарбӣ ба таври боваринок иҷро кунад;

– мутобиқгардии зуд ба шароити нав ва талаботи хизмати ҳарбӣ;

– маҳорати пайваста такмил додани фаъолияти ҳарбии касбие, ки дар давоми давраи хизмати ҳарбӣ дар Қувваҳои мусаллаҳ аз худ шуда буд;

– маҳорати эҷодкорона истифода бурдани донишҳо, маҳоратҳо ва малакаҳои бадастомада, истифодаи онҳо дар ҳалли вазифаҳои ҷангӣ ва хизматӣ;

– зоҳир кардани маҳорату малакаҳо ва фарҳанги баланди ҳамаҷонибае, ки мақоми муайяни иҷтимоии афсарро ҳамчун инсонии таҳсилотгирифтагӣ ва хизматчиӣ давлатӣ таъмин менамоянд;

– зудҳаракатии баланди касбӣ, ки бо суръатнокии интиқол аз як намуди фаъолият (ҷангӣ, баҳраварӣ, педагогӣ ва ғайра) ба намуди дигари фаъолият тавсиф мешавад;

– маҳорату малакаҳои иртиботӣ, ки ба идоракунии самарабахши зердастон мусоидат менамоянд;

– маҳорати таҳлили фаъолияти зердастон ва фаъолияти шахсии худ, қабули қарорҳои асоснок ва саъй кардан ба иҷрои онҳо [6].

Талаботи асосӣ ба оморасозии ҳарбии касбии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ дар ҷанбаи маънавию психологӣ инҳо мебошанд:

– маънавиёти баланд, ҳисси рушдёртаи ватандӯстӣ, шаъну шарафи афсарӣ ва қарзи ҳарбӣ, омодагии маънавӣ ва психологӣ ба ҳимояи Ватан, ифтихор ва масъулият барои мансубият ба Қувваҳои мусаллаҳ (чӯзӣ ахлоқӣ);

– тафаккури мучарради мантиқӣ, маҳорати қабули қарорҳои асоснок дар шароити ғайристандартӣ вазъияти ҷангӣ ва ташкили иҷрои онҳо, мустақилона амал кардан дар доираи ҳуқуқҳои барои ӯ пешниҳодшуда (чӯзӣ эҷодӣ);

– донишҳои амиқ ва ҳамаҷониба дар бораи асосҳои амнияти миллӣ ва ҳарбии давлат, дар бораи равандҳо ва падидаҳои, ки дар қисми ҳарбӣ ба амал меоянд, дар бораи сохтор ва истифодаи ҷангии чӯзӣ томоҳо ва қисмҳои ҳарбии Қувваҳои мусаллаҳ мувофиқи ихтисоси ҳарбӣ, дар бораи сафорой, дар бораи истифодаи ҷангии воситаҳои таслиҳот ва техникаи ҳарбӣ (чӯзӣ маърифатӣ);

– маҳорати дидани чизи муҳим дар фаъолияти ҳарбии касбӣ, дақиқан муайян кардани мақсад ва зоҳир кардани исроркорӣ дар дастбӣ ба онҳо, амалӣ сохтани интихоби иҷрокунандагон ва оқилона тақсим кардани уҳдадорӣ миёни онҳо,

расонидани кори оғозкарда то охир, назорат кардани иҷрои амру фармонҳо аз ҷониби зердастон (ҷузъи имманентӣ);

– ба таври боваринок муносибат кардан бо таслиҳот ва техникаи ҷарбӣ, маҳорати босаводона истифода бурдани онҳо ва нигоҳубини онҳо (ҷузъи амалиётӣ);

– доштани қувва ва чолокӣ, маҳорати рафъ кардани сарборихои назарраси ҷисмонӣ, аз худ кардани фарҳанги худакмилдиҳии ҷисмонӣ (ҷузъи физиологӣ) [6; 8; 11].

Иҷрои ҳамаи ин талабот дар ҳаҷми пурра танҳо дар шароити ҷорӣ намудани низоми оmodасозии касбӣ ва ташаккули салоҳиятнокии касбии афсарони оянда ба фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии ҷарбӣ имконпазир мебошад. Дар баробари ин, сифати он аз мавқеи ғоявию ахлоқии курсантҳо, тафаккури дидалектикии онҳо, саъю кӯшиши онҳо ба такмил додани қобилитяҳо ва сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳимми шахсият, инчунин асоснокии ҳавасмандона дар соҳаи иродавӣ вобаста мебошад.

Концепсияи ҷорӣ намудани муносибати салоҳиятнок ба амалияи оmodасозии афсарон дар кафедраи муассисаи таҳсилоти олии тарбияи ҷисмонӣ бояд аз иваз кардани низоми ташаккули ҳатмии донишҳо, маҳорату малакаҳо бо маҷмуи салоҳиятҳои, ки дар донишҷӯён дар асоси мазмуни навсозишуда дар раванди фаъолияти онҳо ташаккул меёбанд, иборат бошад.

Коркарди назариявии масъалаи ташаккули салоҳиятҳои касбии таълимгирандагон дар муассисаи таҳсилоти олии ҷарбӣ дар даҳсолаҳои охир аз аҳаммияти махсус бархӯрдор шудааст. Дар баробари ин, бояд эътироф кард, ки дар адабиёти илмӣ, сарфи назар аз фаровонии шарҳу тавзеҳот ва тафсирҳои мафҳумҳои “салоҳиятнокӣ” ва “салоҳият”, шарҳу тавзеҳ ва ифодаи ба таври умум эътирофшудаи онҳо вучуд надорад.

Салоҳиятнокии ҷарбии касбӣ қисми таркибии таҳсилоти васеътари шахсиятӣ – қобилиятҳои касбии афсари оянда ба шумор меравад. Салоҳияти ҷарбии касбии курсант дар тамоми марҳилаҳои оmodасозии махсуси ӯ бо самтнокии мушаххаси мақсаднок ба вазифаҳои ба таври равшан муайянкардашудаи мутахассиси ояндаи ҷарбиरो бо назардошти шароити мураккабшавандаи иҷрои уҳдадорихои касбӣ, воситаҳои ҳарчи пуриқтидортари нобудсозии оташфишонӣ фарқ мекунад.

Бояд қайд кард, ки ташаккули салоҳияти касбӣ аксар вақт бо мафҳуми оmodасозии касбӣ айният дода мешавад. Оmodасозии касбиरो мо ҳамчун раванди ба салоҳиятнокӣ нигаронидашудаи ташкили таълими назариявӣ ва амалии курсант, инчунин фароҳам овардани шароит барои амалисозии бомуваффақияти он мефаҳмем. Салоҳияти ҷамъбастии ҷарбии касбии хатмкунанда ҳамчун ташаккули махсуси шахсиятӣ аз синтези салоҳиятҳои таркибӣ (зеҳнӣ, иттилоотӣ, коммуникативӣ ва ғайра), таҷриба ва ҳавасмандӣ ба истифодаи амалии онҳо, сифатҳои шахсияти иборат мебошад, ки имкон медиҳанд вазифаҳои касбӣ бомуваффақият ҳал карда шаванд. Дар раванди чунин синтез он ба сифати хосси шахсиятии афсар – салоҳиятнокии касбии ӯ мубаддал мегардад.

Ба сохтори салоҳияти ҷарбии касбии афсар инҳо дохил мешаванд: донишҳо, маҳоратҳо ва малакаҳои фаъолияти касбӣ, аз ҷумла маҳоратҳои баҳодихӣ ва қобилият ба таҳлили бисеромилии вазъияти ҷарбӣ аз мавқеи баҳодихии таҳдиди эҳтимоли ва имкониятҳои ҷузъу том, техникаи ҷарбӣ; ангезаҳо, шавқу ҳавасҳо,

талабот ва арзишҳои инфиродии афсар, ки тамоюли шахсияти ӯро муайян мекунад; маҷмуи сифатҳои шахсияте, ки имконияти қабули қарорҳои ба вазъияти ҳарбӣ муносибро таъмин менамоянд. Маҳоратҳои баҳодихӣ, дар маҷмӯъ, бо маҳорати ба нақша гирифтани фаъолияти худ мувофиқи вазъият ва имкониятҳо, пешбинӣ кардани рӯйдодҳо заминаро барои рушди тафаккури ҳарбӣ ҳаҷмун қисми таркибии зарурии командири зинаи баландтар фароҳам меоранд, яъне дурнамоҳоро барои болоравии касбӣ боз мекунад.

Салоҳиятнокии ҳарбии касбии хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ дар ягонагии ду ҷанбаи он: омодагии ҳарбии касбӣ ва тамоюл ба фаъолияти ҳарбии касбӣ зуҳур меёбад. Аввалин бо сатҳи донишҳо, маҳорату малакаҳо, таҷрибаи фаъолияти ҳарбии касбии амалии аз ҷониби курсант аз худ кардашуда, дуюмӣ бо хислатҳо ва хусусиятҳои аз ҷиҳати касбӣ барои афсар муҳимми шахсият, талаботҳои ҳарбии касбии ӯ тавсиф мешавад.

Ҳамин тавр, Л.В. Долманюк салоҳиятнокии касбии шахсияти хизматчии ҳарбиро ба тариқи зайл таъриф мекунад: “Хусусияти интегралӣ, ки қобилияти онро ҳамчун мутахассиси ҳарбӣ дар ҳал кардани масъалаҳои касбӣ ва вазифаҳои маъмулии касбӣ, ки дар вазъиятҳои воқеии фаъолияти таълимӣ ва ҷангӣ ба вуҷуд меоянд, бо истифодаи донишҳо, таҷрибаи касбӣ ва ҳаёти, арзишҳо ва майлу рағбатҳо” [5, с. 464].

Олими дигар, О.Б. Самойленко зери салоҳиятнокии касбии хизматчии ҳарбӣ инро мефаҳмад: “Маҷмуи ташаккулҳои нави шахсиятӣ – фаъолияти, ки аз омезиши маҷмуи зарури конструктҳои ҷузъӣ (донишҳо, маҳоратҳо, малакаҳо, салоҳиятҳо) ва сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳиме иборат буда мебошанд, ки қобилият (омодагӣ)-ро ба амалисозии фаъолияти бомуваффақияти ҳарбии касбӣ, инчунин худрушддиҳии касбӣ дар шароити тағйирдодашуда (бо назардошти тамоюлҳои тағйирёбии ҷанбаҳои замони ва фазой) тавсиф мекунад” [16, с. 460].

Мо ба ақидаи С.С. Новикова розӣ ҳастем, ки қайд мекунад барои фаъолияти бомуваффақияти касбии хизматчии ҳарбӣ сатҳи баланди ташаккулёфтагии на танҳо салоҳиятҳои ҳарбии касбӣ, балки як қатор салоҳиятҳои дигар – иҷтимоӣ – ҳуқуқӣ, махсуси касбӣ, шахсиятӣ низ зарур мебошад. Ба ақидаи муаллиф, зери салоҳиятҳои касбии хизматчии ҳарбӣ омодагӣ ба иҷрои мустақилонаи намудҳои мушаххаси фаъолияти ҳарбии касбӣ, қобилияти ҳал кардани вазифаҳои маъмулии ҳарбии касбӣ фаҳмида мешавад. Мавҷуд будани донишҳои амиқ ва мустаҳкам хизматчии ҳарбиро аз ҷиҳати назариявӣ ба аз худ кардани қуллаҳои касбият – маҳорати ҳарбӣ омода месозад. Вазифаҳои таҳлилие, ки интиқоли донишҳоро ба вазъияти амалӣ таъмин менамоянд, маҳорату малакаҳои таҳлил ва шарҳу тавзеҳи падидаи касбиро аз нуқтаи назари илмӣ – назариявӣ ташаккул медиҳанд [12, с. 54].

Назарҳои илмии муҳаққиқони пешбари масъалаи муносибати салоҳиятнокро (Э.Ф. Зеер, И.А. Зимняя, А.В. Хуторской ва дигарон) таъйид намуда, мо чунин мешуморем, ки зери салоҳиятнокии мавҷуд будани донишҳо, маҳорату малакаҳо, қобилиятҳо, таҷриба, муносибатҳои ҳавасмандонае, ки барои амалисозии бомуваффақияти фаъолияти касбӣ заруранд, фаҳмида мешавад. Дар ин иртибот, салоҳиятнокии касбӣ аз маҷмуи салоҳиятҳои иборат мебошад, ки дар миёни онҳо салоҳиятҳои калидӣ – маҷмуи сифатҳои заминавие нақши махсусро мебозанд, ки

барои кори самарабахш дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсонӣ зарур мебошанд [7; 10]. Салоҳиятҳои калидӣ ба монанди салоҳиятнокиҳои мубрам инҳоро дар бар мегиранд: омодагӣ ба зоҳир кардани салоҳиятноки – ҷанбаи ҳавасмандгардонӣ; доштани дониши мазмуни салоҳиятноки – ҷанбаи шинохтӣ; таҷрибаи зоҳир кардани салоҳиятноки дар вазъиятҳои гуногуни стандартӣ ва ғайристандартӣ – ҷанбаи рафторӣ, муносибат ба мазмуни салоҳиятноки ва объекти корбурди он – ҷанбаи арзишӣ – маъноӣ; танзими эҳсосотӣ – иродавии раванд ва натиҷаи зоҳир кардани салоҳиятноки – ҷанбаи танзимкунӣ [7].

Муҳаққиқони масъалаи ташаккул ва рушди касбияти омӯзгори муассисаи таҳсилоти олии таъкид менамоянд, ки фаъолияти омӯзгор бисёрҷанба, бисёрфункционалӣ буда, аз маҷмуи ҷузъҳои бо ҳамдигар алоқаманд иборат мебошад, ки мавҷудияти салоҳиятнокии дахлдори касбиро пешбинӣ менамоянд.

Дар асоси таҳлили адабиёти педагогӣ мо ҷузъҳои зерини сохтори фаъолияти омӯзгориро фарқгузори мекунем: дидактикӣ, педагогӣ, методӣ, лоихавӣ, илмӣ-таҳқиқотӣ.

Ҷузъи дидактикӣ бевосита бо раванди таълим алоқаманд буда, пеш аз ҳама, салоҳиятнокии омӯзгори муассисаи таҳсилоти олиро дар соҳаи фанӣ пешбинӣ менамояд, яъне чунин донишмандони маводи таълимӣ, ки имкон медиҳад мазмуни назариявӣ ва амалии фан барои фароҳам овардани шароити беҳтарини ҳалли вазифаҳои дидактикӣ сохторбандӣ карда шавад. Кори дидактикии омӯзгор инчунин салоҳиятнокиро дар усулҳои ташкили иртиботи дидактикӣ – ҳамкориҳои муколамавии субъектҳои раванди таҳсилотиро пешбинӣ менамояд, ки барои интиқоли мазмуни таълим ва аз худ кардани маводи таълимӣ аз ҷониби таълимгирандагон дар ҳар гуна шакли таълим амалӣ карда мешавад [14, с. 62-71]. Натиҷаи татбиқи ҷузъи дидактикии фаъолияти омӯзгор аз бисёр ҷиҳат бо қобилияти ӯ ба аз худ кардани технологияҳои муосири дидактикӣ ва омодагӣ ба омезиш додани онҳо бо методикаҳои муаллифӣ муайян мешавад.

Ҷузъи педагогӣ дар фаъолияти ба тарбия ва рушд нигаронидашуда, ки дар раванди таълим амалӣ карда мешавад, зоҳир мешавад. Тарбия ва рушд дар шароити муассисаи таҳсилоти олии ҳамчун раванди фаъолияти муштараки омӯзгорон ва таълимгирандагон тафсир мешавад, ки бо мақсади ташаккули сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳимми мутахассисон, ташаккулёбии шахрвандии онҳо татбиқ карда мешавад. Чунин фаъолият салоҳиятнокии омӯзгорро дар соҳаҳои тарҳрезии рушди шахсияти мутахассиси оянда; банақшагирӣ ва ташкили таъсиррасониҳои зарурии тарбиявӣ; танзим ва ҳавасмандгардонии фаъолияти таълимгирандагон; ташхиси сатҳи тарбиягирифтагӣ ва рушд пешбинӣ менамояд.

Ҷузъи методӣ ҳатмӣ ва муҳим дар фаъолияти касбии омӯзгор ба шумор меравад, ки бояд ба такмили методикаҳои мавҷуда, инчунин таҳия ва ҷорӣ намудани методикаҳо ва технологияҳои нави таълим; баланд бардоштани маҳорати педагогӣ; такмили кори аудиторӣ ва мустақилонаи таълимгирандагон; беҳбуд бахшидан ба ҳамаи шаклҳо, намудҳо ва методҳои кори таълимӣ нигаронида шавад [15; 18, с. 52-59]. Кори методии омӯзгор бо мақсади фароҳам овардани шароите, ки ба баланд бардоштани самарабахшӣ ва сифати раванди таълимӣ мусоидат мекунад, амалӣ карда шуда, салоҳиятнокии ӯро дар соҳаи методҳо ва технологияҳои

истифодашавандаи таълим бо назардошти хусусиятҳои контингенти таълимгирандагон ва вазъиятҳои мушаххаси дидактикӣ пешбинӣ менамояд.

Ҷузъи лоиҳавӣ дар фаъолияти мақсадноки омӯзгор оид ба эҷоди лоиҳаи раванди таҳсилотӣ зоҳир мешавад. Дар ин замина лоиҳаи раванди таҳсилотӣ аз мақсади раванди ояндаи таълим иборат мебошад, ки дар шакли амсила муаррифӣ шуда, он мақсади технологияро татбиқ менамояд, ки аз низоми амалҳо оид ба ташкил ва идоракунии фаъолияти таълимию маърифатии таълимгирандагон иборат мебошанд [2, с. 151-153; 13, с. 42-45]. Ҷузъи лоиҳавӣ бо ҷузъи методӣ ба таври мустақим алоқаманд буда, ба омӯзгор имкон медиҳад ба ташкили ҳам фаъолияти шахсии худ, ҳам раванди таҳсилотӣ дар маҷмуъ муносибати илман асоснок дошта бошад. Татбиқи самарабахши ҷузъи лоиҳавии фаъолияти омӯзгор салоҳиятнокии ӯро дар соҳаи амсиласозии педагогӣ, технологияҳои педагогӣ, дар масъалаҳои пешбинии параметрҳои самарабахшии раванди таҳсилотӣ пешбинӣ менамояд.

Ҷузъи илмӣ-таҳқиқотии фаъолият, дар маҷмуъ, ба касб ва истифодаи донишҳои ҳам бунёдӣ ва ҳам амалӣ барои ҳалли вазифаҳо дар соҳаи муайян нигаронида шудааст. Дар муассисаҳои таҳсилоти олии вазифаҳои кори илмӣ-таҳқиқотӣ инҳоянд: инкишофи минбаъдаи афкори илмӣ; ғанигардони раванди таълимӣ бо натиҷаҳои таҳқиқоти навтарини илмӣ, шиноскунии амалии таълимгирандагон бо гузориши кори таҳқиқотӣ ва ҷалб намудани онҳо ба кор; такмили ихтисоси ҳайати профессорону омӯзгорон; оmodасозии кадрҳои нави илмӣ-таҳқиқотӣ; расонидани кумаки методӣ ва амалӣ дар ҳалли масъалаҳо, ки дар соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ ба вуҷуд меоянд [3, с. 326-330; 9, с. 63-65]. Кори илмӣ-таҳқиқотӣ аз ҷониби омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии мустақилона ё дар ҳайати гурӯҳҳои эҷодӣ амалӣ гардида, нишондиҳандаи салоҳиятнокии онҳо дар соҳаи: донишҳо, маҳорату малакаҳои касбӣ; иртиботи илмӣ; методҳои назариявӣ ва эмпирикии таҳқиқот, инчунин методҳои коркарди математикӣ ва омории маълумот ба ҳисоб меравад.

Ҷузъҳои дар боло баррасишудаи фаъолияти касбӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии шахрвандӣ ва ҳарбӣ умумӣ мебошанд. Аммо ба ғайр аз матолиби дар боло зикргардида, омӯзгорони кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии, инчунин уҳдадорҳои махсуси марбут ба адои хизмати ҳарбиро иҷро мекунанд.

Дар маҷмуъ, фаъолияти омӯзгори муассисаи таҳсилоти олии аз ду намуди дар чизе бо ҳамдигар алоқаманд ва дар чизе мустақили фаъолият: таҳсилотӣ ва илмӣ-таҳқиқотӣ иборат мебошад. Ҷузъҳои дидактикӣ, педагогӣ, методӣ, лоиҳавӣ қисми ҷудонашавандаи фаъолияти таҳсилотӣ ба шумор мераванд. Кори илмӣ-таҳқиқотии омӯзгор дар соҳаи назария ва методикаи таълим, тарбия ва рушди хонандагон ба такмили фаъолияти таҳсилотӣ ва баланд бардоштани самарабахшии раванд низ нигаронида шудааст. Кори илмӣ-таҳқиқотии омӯзгор дар соҳаи фанӣ имкон медиҳад дастовардҳои муосири илм, техника ва технологня ба раванди таҳсилот ҷорӣ карда шуда, мазмуни фанҳои таълимӣ такмил дода шавад. Омезиши бомуваффақияти кори илмӣ-таҳқиқотӣ ва фаъолияти таҳсилотӣ нишондиҳандаи фарҳанги баланди касбии омӯзгор дар муассисаи таҳсилоти олии ба шумор меравад.

Дар қўшунҳои артиш афсар таҷрибаро дар роҳбарӣ кардани ҳайати шахсӣ, дар кори ташкилӣ ва методӣ зимни гузаронидани машғулиятҳо бо зердастон ба даст меорад. Аммо ин фаъолият аз фаъолияти таҳсилотӣ ва илмӣ дур аст. Ба муассисаи

таҳсилоти олий пас аз гузашти якчанд сол баргашта, афсар-омӯзгори оянда ба иҷрои уҳдадориҳои барои худ нав шуруъ мекунад ва ин маънои онро дорад, ки зарурати ташкили омодаسازی махсуси чунин афсар ба фаъолияти педагогӣ дар муассисаи таҳсилоти олий ба вуҷуд меояд [17, с. 162-168].

Татбиқи концепсияи ташаккули марҳила ба марҳилаи салоҳиятҳои касбии донишҷӯёни кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олий бояд бо зарурати баҳисобгирии ду ҷанбаи муҳимтарин алоқаманд бошад. Ҷанбаи аввалӣ, мақсади педагогии татбиқи концепсияи танзимкунии сохтори захираҳои салоҳиятҳои касбӣ дар сатҳи поёнӣ (сатҳи фанни таълимӣ) мебошад, ки бояд панҷ ҷузъи асосӣ: захираи зеҳнӣ – шахсиятии донишҷӯ, захираи психофизиологии донишҷӯ, захираи таҳсилотии донишҷӯ, захираи омодагии ҷисмонии донишҷӯ, захираи фаъолияти хизматӣ тарбиявии донишҷӯро ба назар гирад. Ҷанбаи дуюмӣ, мақсади методи татбиқи концепсия интиҳоби амсилаи муошират (навъи фаъолияти муштарак)-и омӯзгор ва донишҷӯ ҳамчун омили муҳимтарини рушди субъект будани онҳо мебошад.

Ташаккули салоҳиятҳои касбӣ дар донишҷӯёни кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олий ҳамкориҳои зичи омӯзгорони шахрвандӣ ва кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии ҳарбиро пешбинӣ менамояд. Ба мақсад мувофиқ аст лексияҳои хондашаванда ва машғулиятҳои гузаронидашавандаи амалӣ бо мисолҳо ва вазифаҳои, ки донишҷӯён хангоми омӯхтани фанҳои махсус бо онҳо дучор мешаванд, ғайр гардонидани шаванд. Зарур аст ба курсҳои хондашаванда лексияҳои визуалӣ ҷорӣ карда шаванд, ки дар ҷараёни онҳо омӯзгор интиқоли маводи таълимро ба донишҷӯён бо истифодаи васеи намудҳои гуногуни аёнӣ амалӣ месозад. Дар чунин лексияҳо иттилооти визуалии илмӣ на танҳо ба пурраи кушода додани мазмуни мавзӯ мусоидат мекунад, балки инчунин ташаккули маҳоратҳои касбиро дар донишҷӯён оид ба амсиласозии аёнии равандҳои мавриди омӯзиш таъмин менамояд, ки ин имкон медиҳад дар онҳо як қатор салоҳиятҳои асосӣ ташаккул дода шаванд.

Ниҳоят, ҳар як машғулияти таълимӣ дар кафедраи ҳарбӣ бояд дар сатҳи баланди ташкилӣ, илмӣ ва методӣ ва ба нафъи ҳадди аксар гузаронида шавад. Ин дар ҳолате имконпазир аст, ки агар ҳам омӯзгор ба машғулият ҳаматарафа ва пешақӣ тайёрӣ бинад, ҳам донишҷӯён чунин имконияту хоҳиш дошта бошанд. Дар кафедраи ҳарбӣ таҳияи маҷмуи маводи таълимӣ-методие ба мақсад мувофиқ аст, ки супоришҳоеро барои кори мустақилонаи донишҷӯён дар бар мегирад, ки барои тайёрӣ ба лексияҳо ва машғулиятҳои амалии аз фанҳои ҳарбӣ гузаронидашаванда зарур мебошанд. Барои ҳавасманд гардонидани донишҷӯ зарур аст вазъияти мураккаби пандомез дар машғулияти таълимӣ эҷод карда шуда, фаъолияти ӯ ангезиш ва ба таҳрик дароварда шуда, барои ӯ имкониятҳои васеъ барои зоҳир кардани ташаббусу ибтикорот ва мустақилият дар ҷустуҷӯи ҳалҳои вазифаҳои дар наздаш истода пешниҳод карда шаванд.

Мукарир: Сафаров Ш.А.- д.и.п., профессори ДДТҶ ба номи С.Раҳимов

АДАБИЁТ

1. Алехин И. А. Теория и практика воспитания военнослужащих ВС РФ : учеб. пособие / И. А. Алехин. Под общ. ред. И. А. Алехина. – М.: Военный университет, 2003. – 377 с.

2. Афанасьев В.В. Педагогическое проектирование образовательного процесса как вид профессиональной деятельности педагога в вузе / В.В.Афанасьев, С.С. Ермолаева // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 2. – С. 151–153.
3. Вековцева Т.А. Основные направления саморазвития преподавателя вуза в профессиональной деятельности / Т.А. Вековцева // Фундаментальные исследования. – 2012. – № 11-2. – С. 326–330.
4. Герасимов В. Н. Военная педагогика / В. Н. Герасимов. – М.: Военный университет, 1999. – 215 с.
5. Долломанюк Л. В. Военно-профессиональная компетенция курсантов / Л. В. Долломанюк // Вестник Казанского технологического университета. -2010. -№ 10. -С.462-465.
6. Зибров Г. В. Психология и педагогика высшей военной школы : учебник / Г. В. Зибров, Л. А. Колосова. – Воронеж, 2005. – 252 с.
7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Эйдос: интернет-журнал. – 2006. – URL: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm> (дата обращения: 21.01.2017).
8. Караянин А. Г. Активные формы социальнопсихологического обучения / А. Г. Караянин. – М.: СГУ, 2002. – 92 с.
9. Ларионова М.А. Особенности развития профессионализма преподавателя вуза / М.А. Ларионова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2009. – № 2 (37). – С. 63–65.
10. Маршуба О.А. Ключевые компетенции как составляющие профессиональной компетентности // Концепт. – 2014. – Спецвыпуск № 8. – URL: <https://e-koncept.ru/2014/14599.htm> (дата обращения: 21.01.2017).
11. Михайловский В. Г. Акмеологические основы профессионального становления офицерских кадров / В. Г. Михайловский. – М.: РАГС, 1995. – 260 с.
12. Новикова С.С. Проблема качества обучения курсантов военного вуза в современных условиях / С.С. Новикова // Перспективы науки. -2011. -№ 6. -С.53-55.
13. Овод В.В. Проектировочная компетенция офицера-преподавателя: структурно-содержательные характеристики / В.В. Овод // Казанский педагогический журнал. – 2015. – № 6. – С. 42–45.
14. Олешков М.Ю. Основные параметры модели профессиональной коммуникации (на примере дидактического дискурса) // Социокультурные проблемы в образовании: межвуз. сб. науч. трудов. Под ред. А.А. Вербицкого, Н.В. Жуковой. – М. : РИЦ МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2006. – С. 62–71.
15. Подповетная Ю.В. Концепция развития научно-методической культуры преподавателя вуза: монография / Ю.В.Подповетная, И.В. Резанович. – М.: Владос, 2012. – 258 с.
16. Самойленко О. Б. Теоретические аспекты организации самостоятельной работы как средства формирования профессиональной компетентности будущих специалистов в военном вузе / О. Б. Самойленко // Учёные записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. -2011. -№ 6. -С. 457-463. -С. 460.
17. Смелычаков А.В. Проблема подготовки офицера к профессионально-педагогической деятельности в вузе МВД России / А.В. Смелычаков // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2011. – № 8 (78). – С. 162–168.
18. Соловова Н.В. Методическая компетентность преподавателя вуза / Н.В. Соловова // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. – 2010. – Вып. 5. – С. 52–59.

ТАЛАБОТИ МУОСИР БА ОМОДАСОЗИИ КАСБИИ АФСАРОНИ ОЯНДА ДАР КАФЕДРАИ ҲАРБИИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Дар мақола мавзуи талаботи муосир ба оmodасозии касбии афсарони оянда дар кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олӣ баррасӣ шудааст. Талаботи асосие, ки ба ҳайати афсарӣ пешниҳод карда мешавад, нишон дода шуда, вазифаҳои раванди таҳсилоти дар кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олӣ муайян карда шуда, талаботи асосӣ ба оmodасозии ҳарбии касбии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ дар ҷанбаи маънавию психологӣ муфассал таҳқиқ шудаанд. Салоҳиятнокии ҳарбии касбӣ ҳамчун қисми таркибии таҳсилоти васеътари шахсиятӣ – қобилиятҳои касбии афсари оянда баррасӣ шуда, ташаккули “салоҳияти касбӣ” аксар вақт бо мафҳуми “оmodасозии касбӣ” таҳқиқ гардидааст. Тавачҷуҳи маҳсус ба салоҳиятнокии ҳарбии касбии хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ зоҳир карда шуда, ҷузъҳои сохтори фаъолияти омӯзгор шарҳу тавзеҳ дода шудаанд. Хулоса карда мешавад, ки машғулияти таълимӣ дар кафедраи ҳарбӣ бояд дар сатҳи баланди ташкилӣ, илмӣ ва методӣ ва бо нафъи ҳадди аксар гузаронида шавад.

Калидвожаҳо: талабот, оmodасозии касбӣ, афсарони оянда, кафедраи ҳарбӣ, муассисаи таҳсилоти олӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қувваҳои мусаллаҳ, фаъолияти касбӣ, салоҳиятнокии касбӣ, ҷузъҳои сохтори фаъолияти омӯзгор.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ НА ВОЕННОЙ КАФЕДРЕ ВУЗА

В статье рассматриваются современные требования к профессиональной подготовке будущих офицеров на военной кафедре вуза. Показаны основные требования, предъявляемые офицерскому составу, определены задачи образовательного процесса на военной кафедре вуза и подробно исследованы основные требования к военно-профессиональной подготовке выпускников военных вузов в духовно-психологическом аспекте. Военно-профессиональная компетентность рассмотрена как составная часть более широкого личностного образования – профессиональных способностей будущего офицера, и формирование «профессиональной компетенции» чаще исследуется одновременно с понятием «профессиональной подготовки». Особое внимание уделено военно-профессиональной компетентности выпускника военного вуза и выделены структурные компоненты деятельности преподавателя. Делается заключение, что учебное занятие на военной кафедре должно проходить на высоком организационном, научном и методическом уровне и с максимальной полезностью.

Ключевые слова: требования, профессиональная подготовка, будущие офицеры, военная кафедра, вуз, Республика Таджикистан, Вооруженные силы, профессиональная деятельность, профессиональная компетентность, структурные компоненты деятельности преподавателя.

MODERN REQUIREMENTS FOR THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE OFFICERS AT THE MILITARY DEPARTMENT OF THE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

The article discusses the modern requirements for the professional training of future officers at the military department of the higher educational institution. There are shown the main requirements for the officer corps, are defined the tasks of the educational process at the military department of the higher educational institution, and are studied in detail the main requirements for the military professional training of graduates of military universities in the spiritual and psychological aspect. Military professional competence is considered as an integral part of a broader personal education - the professional abilities of a future officer, and the formation of «professional competence» is more often studied simultaneously with the concept of «professional training». Particular attention is paid to the military-professional competence of a graduate of a military university and are interpreted the structural components of the teacher's activity. It is concluded that the training session at the military department should be held at a high organizational, scientific and methodological level and maximum usefulness.

Key words: requirements, professional training, future officers, military department, higher educational institution, Republic of Tajikistan, Armed Forces, professional activity, professional competence, structural components of a teacher's activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Курбонзода Дилшод Чаббор* - Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов, сардори кафедраи ҳарбӣ. **Суроға:** 734053, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, шаҳрчаи Лучоб, 53

Сведения об авторе: *Курбонзода Дилшод Джаббор* – Таджикский институт физической культуры имени С.Рахимова - начальник военной кафедры. **Адрес:** 734053, Республика Таджикистан, город Душанбе, поселок Лучоб, 53.

Information about the author: *Kurbonzoda Dilshod Jabbor* - Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov - head of the military department. **Address:** 734053, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Luchob settlement, 53.

**НАТИҶАҶОИ ПУРСИШИ ХОНАНДАГОНИ КУРСИ ТАЙЁРИИ ДДБ БА НОМИ
НОСИРИ ХУСРАВ БАРОИ МУАЙЯН КАРДАНИ САТҶИ ШАВҚУ ҲАВАСИ
МАЪРИФАТӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТЕСТИИ ТАЪЛИМИ РАВИЯВӢ**

Раҳимзода М.М., Табаров С.Р., Холназаров Санг, Ойматова Ҳ.Х.
**Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав,
Литсейи №1 шаҳри Бохтар**

Дар асоси натиҷаи омӯзиши курси тайёрии ДДБ ба номи Носири Хусрав аз гузаштани амалияи педагогӣ дар байни байни довталабон пурсиш гузаронида шуд, ки дар натиҷа мо 3 гурӯҳи довталабонро аз рӯйи дараҷаи омодагии онҳо ба ташаккули шавқу завқи маърифатӣ дар шароити таълиму тарбияи тафриқавии хонандагон муайян кардем.

I. Довталабоне, ки сатҳи пасти тайёрӣ доранд. Бо тасаввуротҳои абстраксии худ дар бораи моҳияти шавқу ҳаваси маърифатӣ методу усулҳои рушд махсус пас аз гузаштани амалия ва маҳорати пурсиш дар гурӯҳ фарқ мекунанд, амалиёти одии кор дар таълими равиявӣ суст арзёбӣ карда мешавад [8,9,10,13].

II. Довталабоне, ки бо тайёрии миёна дар гурӯҳ иштирок мекунанд. Хонандагоне, ки рушди шавқу ҳаваси маърифатӣ нисбат ба фанҳои забон ва адабиёти тоҷик, биология, химия, физика мароқ зоҳир намудаанд, дониш, малака ва маҳорати асосиро ба қадри кофӣ сайқал додаанд. Дар фаъолияти онҳо дар амалия тайёрӣ барои рушди шавқу завқи маърифатӣ дар байни шавқу завқи маърифатӣ дар шароити таълими тафриқа дида мешавад [4,5,9,11,17].

III. Довталабоне, ки сатҳи баланди дониши худро нишон доданд. Онҳо дар бораи моҳияти мафҳуми «манфиати маърифатӣ» ақидаҳои мушаххаси худ фарқ карда, донишро ба дараҷаи хеле баланд аз худ кардаанд, ки дар хусусияти эҷодии фаъолияти донишандӯзӣ дар амалия зоҳир мегардад [22,21]. Малака ва маҳорати хуб инкишофёфтаи шавқи маърифатӣ дар байни хонандагон фарқ мекунад.

Дар маҷмӯъ, ба дониши маърифатии довталабон баҳои мусбат дода, дар суҳбат қайд карданд, ки онҳо донишҳои нав, малақаҳои банақшагирӣ, фаъолияти эҷодкорӣ ба рушд додани шавқи маърифатӣ, аз худ намудани таҷрибаи омӯзгорон имконияти баланд бардоштани сатҳи дошишазхудкунии онҳоро ба вуҷуд меоранд [2,5,8,14,21].

Бинобар ин, барои қабул дар курси тайёрӣ ба таври тестӣ имтиҳони қабул гузаронида шуда, сатҳи дониши маърифатии довталабон муайян карда мешавад. Намунаи тестҳо аз фанҳои таълимӣ ба таври зерин пешниҳод мегарданд.

Аз фанни биология

1. Аломати асосие, ки растаниҳоро ба оила муттаҳид менамояд, кадом аст?
А) тухм В) гул С) барг ва навда Д) системаи решагӣ
2. Дар кадоми ин растаниҳо сабзиши бандӣ мушоҳида мешавад?
А) Зағир В) пиёз С) офтобпараст Д) бамбук
3. Дар уشناҳо кадом узв дида намешавад?
А) реша В) поя С) навда Д) барг
4. Кадом узв дар уشناҳои торфӣ дида намешавад?
А) ризоид В) поя С) навда Д) барг
5. Дар кадом вақт уشناҳо спора ҳосил мекунанд?
А) ҳангоми афзоиши ҷинсӣ В) ҳангоми афзоиши ғайриҷинсӣ С) ҳангоми бордор шудан Д) спора ҳосил намекунанд
6. Аз спораи сарахс чӣ ҳосил мешавад?
А) Паҳнаки сабз В) риштаи сабз С) растани чавон Д) гард
7. Паҳнаки сабзи сарахс бо чӣ гизо мегирад?
А) бо реша В) бо ризоид С) бо барг Д) бо навда
8. Лучтуҳмон аз сарахсҳо, уشناҳо, чилбандҳо бо чӣ фарқ мекунанд?

А) бо доштани тухм В) бо доштани поя С) бо доштани реша Д) бо доштани ризоид

9. Барои бордор шудани хучайратухми лучтухмон кадом омил зарур нест?

А) об В) шамол С) Ҳаво Д) ҳарорат

10. Арча бо кадом роҳ афзоиш мекунад?

А) спораҳосилкунӣ В) бо тухм С) партонегенез Д) ғайричинсӣ

11. Дар кадоми ин растаниҳо партонегенез дида мешавад?

А) коку В) офтобпараст С) бодиринг Д) шулха

12. Дар меваҳои кадом растанӣ тухми бисёр мавҷуд аст?

А) ангур В) нок С) шолӣ Д) шалғамча

13. Гули кадом растанӣ забончагул аст?

А) коку- В) чашми гӯсола, С хори морак Д) ниёзбӯ

14. Растании тӯдагулӣ сабадакдоштаро нишон диҳед ?

А) сабзӣ В) чаъфарӣ С) гули кавкаб Д) ёс

15. Кадом дарахту бутаҳо, ки бо воситаи шамол гардолуд мешаванд, гулашон пеш аз баргбарорӣ мешукуфанд ?

А) зардолу, сафедор В) тут, бед С) роздор, финдиқ Д) олу, роздор

16. Илме, ки фаъолияти ҳаётии набототро меомӯзад чӣ ном дорад?

А) анатомия; В) физиология; С) фенология; Д) морфология;

17. Растанӣҳои пиёзакдорро чӯдо кунед?

А) пиёз, мушунг, лола; В) пиёз, занбақ, картошка; С) гули занбақ, лола, нарғис; Д) пиёз, ғумай, асалришқа;

18. Испарак, адрасман, бодгули бухороӣ ба кадом оила дохил мешаванд?

А) замбақиҳо; В) тугмачагулҳо; С) хушадорон; Д) чиноракҳо;

19. Растанӣҳои маданияи шалғам, гулкарам, турб ба кадом оила мансубанд?

А) чиликгулҳо; В) кадугулҳо; С) настараниҳо; Д) лубиёғиҳо;

20. Формулаи гули $K_{2+2} T_4 G_{2+4} M_{(2)}$ ба кадом оила хос аст?

А) чиликгулҳо; В) кадугулҳо; С) настараниҳо; Д) лубиёғиҳо;

21. Шаклҳои меваҳоро мувофиқа кунед

А. Ғучуммева 1. шолӣ

В. Донакмева 2. вазирақ

С. Ғилофак 3. қот

Д. Дон 4. нахӯд

5. гелос

22. . Мувофиқати байни растанӣҳо вобаста ба афзоиши нашви онҳо

А. қаламча 1. шақоик А-5 В-3 С-2 Д-1

В. фарғуч 2. гули бегония

С. барг 3. бектошӣ

Д. решапоя 4. арча

5. бед

23. Мувофиқати байни растанӣҳо ва оилаи онҳо

А. Гули хайрӣ 1. настаранҳо А-3 В-4 С-1 Д-2

В. Канагиёҳ 2. чатргулҳо

С. Дулона 3. тугмачагулҳо

Д. Шибат 4. чиликгулҳо

5. обнусиҳо

24. Мувофиқати формулаи гули растанӣҳо ва оилаи онҳо

А. $K_{(5)(3+2)} T_{(2+3)} G_{4.2} M_{(2)}$ 1. Чатргулҳо А-3 В-4 С-1 Д-2

В) $K_2 T_4 G_{\infty} M_{1.2.\infty}$ 2. Авранчиҳо

С. $K_5 T_5 G_5 M_{(2)}$ 3. Лабгулҳо

Д. $K_{(5)} T_{(5)} G_5 M_1$ 4. кукноргулҳо

5. лубиёгулҳо

Аз фанни химия

1. Элементеро, ки конфигурацсияи электрони кабаи берунаи атомаш чунин аст: ... $2S^2 2P^1$ ёбед.

A) Li B) Be C) B D) C

2. Шумораи нейтронхоро дар ядрои элементи рақами тартибиаш 11 ёбед.

A) 14 B) 12 C) 11 D) 15

3. Дар кадом модда банди ковалентии бекутб мавҷуд аст?

A) NH_4NO_3 B) HCl C) O_2 D) H_2O

4. Эффементи гармии реаксияи сӯзиши карбонро ёбед, ки агар ҳангоми сӯзиши 6 г карбон 196,75 кҶ гармӣ хориҷ шавад.

A) 200 B) 297 C) 286 D) 393,5

5. Ҳангоми 10^0C баланд шудани ҳарорат суръати реаксия чанд маротиба зиёд мешавад, агар коэффитсиенти ҳароратиаш 2 бошад.

A) 32 B) 16 C) 8 D) 2

6. Ҳангоми диссоциатсияи электролитии $(NH_4)_3PO_4$ чанд намуд ион ҳосил мешавад?

A) 1 ; B) 2 ; C) 3 ; D) 4

7. Концентрацсияи фоизиро ёбед, агар дар 40 г об 10 г намак ҳал шуда бошад.

A) 35 B) 20 C) 25 D) 5

8. Дар 200 мл маҳлули 0,1н HCl чанд грамм HCl мавҷуд ҳаст?

A) 3,78 B) 0,73 C) 6,125 D) 11,2

9. Дар 200 г маҳлули 5%-а чанд грамм намак мавҷуд ҳаст?

A) 10 B) 30 C) 40 D) 50

10. Концентрацсияи молярии маҳлулро, ки дар 100 миллилитри он 4,9 г кислотаи сулфат мавҷуд аст, ёбед.

A) 0,25 B) 0,5 C) 2 D) 0,4

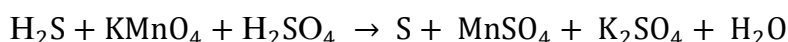
11. Дар кадом модда дараҷаи оксидшавии нитроген -3 аст?

A) HNO_3 ; B) N_2O_3 ; C) NO ; D) NH_4NO_3 ;

12. Муодилаи ионии мухтасари реаксияи байни NaOH ва $CuCl_2$ -ро нависед ва шумораи ионҳои тарафи чапи муодиларо нишон диҳед.

A) 1 ; B) 2 ; C) 3 ; D) 5 ;

13. Муодилаи реаксияро бо усули баланси электронӣ баробар намуда, муайян намоед, ки барои оксидкунии 17 г оксидшаванда, чанд грамм барқароршаванда лозим аст?

A). 33,6 B). 26,6 C). 31,6 D). 35,6

14. Муодилаи термохимиявӣ сӯзиши фосфор чунин аст $4P + 5O_2 = 2P_2O_5 + 3010$ кҶ. Агар дар реаксия 5,6л оксиген сарф шавад, чӣ қадар гармӣ хориҷ мешавад?

A) 301 ; B) 602 ; C) 1204 ; D) 150,5;

15. Агар дар 450 г об 50 г намакро ҳал кунем, маҳлули чандфоиза ҳосил мешавад?

A) 10; B) 20 ; C) 30; D) 40 ;

16. Атоми барангехтаи карбон чанд электрони тоқ дорад?

A) 1 ; B) 2 ; C) 3 ; D) 4;

17. Дар молекулаи $Ca_3(PO_4)_2$ чанд банди ионӣ мавҷуд аст?

A) 2 ; B) 4 ; C) 6 ; D) 8;

18. Дар реаксияи $C + O_2 = CO_2 + 393$ кҶ/мол барои ҳосилкуни 786кҶ чанд грамм карбонро сӯзонидан лозим аст?

A) 6 ; B) 12 ; C) 18 ; D) 24 ;

19. Мувофиқатро муайян намоед.

Пайвастагӣ

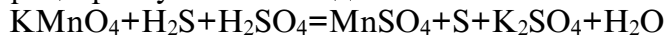
Дараҷаи оксидшавии оксиген

--	--	--	--

- A) O₃ 1) +1

--	--	--	--
- B) H₂O₂ 2) 0
- C) OF₂ 3) -2
- D) H₂O 4) +2
- 5) -1

20. Муодилаи реаксияро бо усули баланси электронӣ баробар намуда, мувофиқатро муайян намоед.

Модда

Коэффитсиент

- A). S 1). 2

--	--	--	--
- B). KMnO₄ 2). 5
- C). H₂SO₄ 3). 8
- D). H₂O 4). 4
- 5). 3

21. 200г оҳаксанг, ки 10% ғаш дорад, чанд грам карбонати калсий дорад?

--	--	--	--

22. Барои ҳосил кардани маҳлули 40%-а, дар 30 г об чанд грамм намакро ҳал кардан лозим аст?

--	--	--	--

23. Барои тайёр кардани маҳлули 10%-а, 1 мол ишқори натрийро дар чанд грамм об ҳал кардан лозим аст?

--	--	--	--

24. Ҳалшавандагии намаки хлориди натрий дар ҳарорати 15⁰С ба 35,1 грамм баробар аст. Концентратсияи фоизи намакро дар маҳлул ёбед.

--	--	--	--

25. Аз 212г карбонати натрий 180г карбонати калсий ҳосил карданд. Фоизи баромади маҳсулотро ёбед.

--	--	--	--

26. Барои ҳосилкунии 300 г маҳлули 20% -а, чанд грамм намак лозим аст?

--	--	--	--

27. Зичии омехтаи газҳоро, ки аз 60% водород ва 40% оксиген иборат аст, нисбат ба водород ёбед.

--	--	--	--

Аз фанни физика

1. Одами бо суръати 9 км/с ҳаракаткунанда, дар чанд вақт масофаи 1 км-ро тай мекунад?

- A) 0,025 с B) 250 с C) 400 с D) 2500 с

2. Масофаи байни Замин ва офтобро муайян кунед, агар қувваи таъсири байниҳамдигарии онҳо ба $36 \cdot 10^{21}$ Н баробар бошад (массаи замин $6 \cdot 10^{24}$ кг ва массаи офтоб ба $2 \cdot 10^{30}$ кг баробар аст).

- A) $1,15 \cdot 10^8$ м B) $1,5 \cdot 10^6$ м C) $1,5 \cdot 10^{-7}$ м D) $1,49 \cdot 10^{11}$ м

3. Дар расм графики вобастагии қувваи ба пружинҳо таъсиркунанда аз сахтии онҳо тасвир ёфтааст. Қадоме аз онҳо бисёртар деформатсия шудааст?

- A) 1 B) 2 C) 3 D) 2-3

4. Одами массааш 50 кг бо суръати 2 м/с ҳаракат мекунад. Энергияи кинетикии ӯро муайян кунед.

- A) 24 Ҷ. B) 26 Ҷ C) 50 Ҷ D) 100 Ҷ

5. Дар расм графики вобастагии фишор аз консентратияи молекулаҳои газҳои гуногун тасвир ёфтааст. Ҳарорати кадоме аз онҳо баландтар аст?

- A) 1 B) 2 C) 3 D) якхела

6. Ҳангоми ба газ додани микдори гармии 100 кҶ, он кори 40 кҶ -ро иҷро намуд. Тағйирёбии энергияи дохилии газро ҳисоб кунед.

- A) 20 кҶ B) 60 кҶ C) 100 кҶ D) 400 кҶ

7. Конденсатори ҳамвори гунҷоишаш 10 пФ ба манбаи шиддаташ 3 кВ пайваст карда шудааст. Заряди ғунҷардаи онро муайян кунед.

- A) 20 нКл B) 30 нКл C) 50 нКл D) 70 нКл

8. Фарқи роҳи шуоҳи рӯшноии дарозии мавҷаш 200 нм - ро барои максимуми интерференсияи тартиби дуюм муайян кунед.

- A) 100 нм B) 150 нм C) 200 нм D) 400 нм

9. Энергияи фотонро муайян кунед, агар массаи он ба массаи электрон баробар бошад (массаи электрон $9,1 \times 10^{-31}$ кг).

- A) $0,82 \cdot 10^{-15}$ Ҷ B) $80 \cdot 10^{-15}$ Ҷ C) $820 \cdot 10^{-15}$ Ҷ D) $8 \cdot 10^{-14}$ Ҷ

10. Футболбоз ба тӯби массааш 500 г зарба зада, тӯб дорои шитоби $0,5 \text{ м/с}^2$ шуд. Қувваи аз тарафи футболбоз ба тӯб гузошташударо муайян кунед.

- A) 0,25 Н B) 1 Н C) 250 Н D) 1000 Н

11. Дар кадом ҳарорат энергияи миёнаи кинетикии молекулаҳои гази якатома ба $4,2 \times 10^{-21}$ Ҷ баробар аст?

- A) 200 К B) 201 К C) 203 К D) 208 К

12. Массаи оби дар мензурка мавҷудбударо муайян кунед (нигаред ба расм). Зичии об 1000 кг/м^3 .

- A) 0,35 г B) 3,5 г C) 35 г D) 350 г

13. Мувофиқати байни бузургиҳо ва формулаҳои ҳисобкунии қиматҳои онҳоро муайян кунед.

Бузургиҳо	Формулаҳо
A) шитоб	1)
B) суръати интиҳой	2)
C) кӯчиш	3)
D) координата	4)
	5)

14. Мувофиқати байни доимиҳои физикӣ ва қиматҳои ададии онҳоро муайян намоед.

Доимиҳо	Қиматҳо
A) доимии Авогадро	1)
B) доимии универсалии газ	2)
C) доимии ҷозибаро	3)
D) доимии Болтсман	4)
	5)

15. Дар зер бузургиҳои физикӣ ва воҳидҳои ченкунии онҳо нишон дода шудаанд. Мувофиқати байни онҳоро муайян кунед.

Бузургиҳо	Воҳидҳо
-----------	---------

А) индуксияи магнитӣ	1) Вебер
В) сели магнитӣ	2) Тесла
С) индуктивият	3) Генри
Д) ҚЭҲ- индуксионӣ	4) Ватт
	5) Вольт

16. Дар зер қонунҳои физикӣ ва формулаҳо нишон дода шудаанд. Мувофиқати байни онҳоро муайян кунед.

Қонунҳо	Формулаҳо
А) қонуни Ом барои занҷир пурра	1)
В) қонуни Фарадей	2)
С) қонуни Кулон	3)
Д) қонуни индуксияи электромагнитӣ	4)
	5)

17. Мувофиқати байни қонунҳои физикӣ ва формулаҳои додашударо муайян кунед.

Қонунҳо	Формулаҳо
А) қонуни шикасти рӯшноӣ	1)
В) қонуни ҷозибаи умумичаҳонӣ	2) $F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$
С) қонуни Паскал	3) $P = F / S$
Д) қонуни Ом	4) $F = k \frac{q_1 q_2}{r^2}$
	5) $I = U / R$

18. Басомади гардиши чархи автомобил, ки бо суръати 72 км/ст ҳаракат мекунад, ба 8 гар/с баробар аст. Шитоби марказрави нуқтаҳои канории чархро муайян кунед.

19. Гази яктомаро адиабатӣ аз ҳолати (0,16МПа; 1л) ба ҳолати (50кПа; 2л) мегузаронанд. Кори иҷрокардаи газро дар ин маврид муайян кунед.

20. Ҳангоми электролиз дар катод 1,8 мг алюминий ҷудо шуд. Валентнокии металлро муайян кунед, агар аз он заряди 19,2 Кл гузарад.

21. Дар майдони индуксияаш 20 Тл, ноқили дарозиаш 1 м, перпендикуляр ба самти хатҳои куввагӣ бо суръати 0.2 м/с ҳаракат мекунад [14,с.15].

Дар рафти озмоиш мо дар байни докталабони курси тайёрии ДДБ ба номи Носири Хусрав солҳои 2020, 2021, 2022, ки методҳои таълими равиявӣ махсуси дар боло зикршударо дар ин курс нахондаанд пурсиш гузаронидем. Натиҷаҳои тадқиқот дар ҷадвали 1 инъикос ёфтаанд. Маълумоти пурсиши докталаборо ҷамъбаст намуда мебинем, ки дар муқоиса бо соли 2020 шумораи докталабон, ки методикаи ташаккули шавқу завқи маърифатӣ ба фанҳои забон ва адабиёти тоҷик, биология, химия ва физикаро дар шароити таълими тафриқа аз худ кардаанд, беш аз ду баробар зиёд шудааст. Мо чунин мешуморем дар омодагии докталабон синфҳои равиявӣ нақши муҳим доранд. Омӯзиши ҷанбаҳои умумии педагогӣ ва методологии омодагии хонандагон дар шароити таълими тафриқавӣ нишон дод, ки самаранокии методи амалии таълими равиявӣ ба рушди шавқи маърифатӣ дар шароити омӯзиши тафриқа мусоидат менамояд.

Муқоисаи сатҳи азхудкунии шавқи маърифатии довталабон дар солҳои 2020 ва 2022

То чӣ андоза шумо қаноатмандед	Ба андозаи хеле кам		Ба андозаи кам		Ба андозаи на зиёд на кам		Ба андозаи зиёд	
	2020	2022	2020	2022	2020	2022	2020	2022
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.Тайёрӣ ба кори таълимӣ	2,1	4,4	3,6	6,9	44,6	56,9	42,8	79,5
2. Ташаккули шавку завқи маърифатӣ ба фанҳои забон ва адабиёти тоҷик, биология, химия ва физика	1,6	2,9	10,1	20,1	53,3	72,7	32	76,3
3.Тайёрӣ ба дарсҳои амалӣ, озмоишӣ	7,6	3,2	28,3	3,6	56,2	34,1	8,2	56,4
Сатҳи азхудкунии гурӯҳҳои равиявӣ	6,7	28,7	7,3	32	34,2	21,1	10,5	57,2
Азхудкунии нақшаи таълимӣ	15,7	21,3	14,2	26,2	21	22,3	32,4	61,6

Муқарриз:Тошзода С.- н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Аксенова Э.А. Зарубежный опыт профильного обучения в старшей школе / Э.А. Аксенова // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003. -С. 101-110.
2. Аксенова Э.А. Профильное обучение старших школьников в дореволюционной России и за рубежом / Э.А. Аксенова // Ученик в обновляющейся школе. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2002. -С.297-303.
3. Артюхова И.С. Профессиональное самоопределение учащихся 8-9 классов как основа для выбора профиля обучения в старшей школе / И.С. Артюхова // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003 -С. 72 -78.
4. Виноградова Н.Ф. Индивидуализация обучения в начальной и профильной школах: парадоксы взаимодействия / Н.Ф. Виноградова // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003 -С.29 - 33.
5. Воронина Г.А. Дидактические основания отбора содержания образования в профильных классах (на материале дисциплин естественно-научного цикла): Автореф. дис... канд. пед.наук / Г.А. Воронина. - М., 2003.-22 с.
6. Зубайдов У.З. Тафриқа – нуруи пешбари раванди таълим / У. З. Зубайдов. -Душанбе: Сарпараст. - 2003. -191 с.
7. Зубайдов У.З. Равияхо дар таълим – талаби замон / У. З. Зубайдов. -Душанбе: ООО РИА«Статус». - 2007. -77 с.
8. Обичонов Ф. Таълими физика дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ / Ф. Обичонов, В. Зайнидинов // - Душанбе: ООО «АРУН». - 2008. -129 с.
9. Гапоненко А.В. Модель процесса формирования готовности старшеклассников к выбору сферы профессиональной деятельности в условиях профильного обучения / А.В.Гапоненко // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003 -С. 79- 84.
10. Голант Е.Я. Дидактические основы дифференцированного обучения в советской школе // Актуальные проблемы индивидуализации обучения / Е.Я. Голант //Материалы научного симпозиума в Тарту 13-14 октября 1969г. - Тарту, 1970. — С.26-34.

11. Дзятковская Е.Н. Учет индивидуальных особенностей учебной деятельности учащихся при подготовке к профильному обучению / Е.Н.Дзятковская, М.Б. Дьякова // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003-С.33-37.
12. Козлова Т.А. Методические аспекты профильного биологического образования / Т.А. Козлова // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИО-СО РАО, 2003 -С. 206 - 208.
13. Козлова Т.А. Методические аспекты профильного биологического образования / Т.А. Козлова // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИО-СО РАО, 2003 -С. 206 - 208.
14. Концепция профильного обучения в учреждениях общего среднего образования (проект авторского коллектива ИОСО РАО) // Ученик в обновляющейся школе. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2002.-С. 257-277.
15. Концепция профильного обучения на старшей ступени общего образования // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003.-С. 358-369.
16. Лернер П.С. Инновационный потенциал, ресурсы и риски профильного образования учащихся старших классов // Профильное обучение в условиях модернизации школьного образования. Сб. науч. трудов. Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2003. - С. 84 - 92.
17. Родичев Н.Ф. Профильная ориентация школьников -смыслообразующий элемент предпрофильной подготовки // Профильная школа. - 2003. -№2. -С.20-23.
18. Холназаров, С. Педагогическая система профессионально-экологической подготовки будущих учителей химии в вузах Таджикистана: автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.02 / Холназаров С // – Курган-Тюбе. - 2011. – 50 с.
19. Холназаров, С. Ташаккули заминаҳои асосии маърифатии шахсияти хонанда / С. Холназаров. – Душанбе: Эр-граф. - 2018. – 152 с.
20. Холназаров, С. Ташаккули заминаҳои асосии маърифатии шахсияти хонанда / С. Холназаров. – Душанбе: Эр-граф. - 2018. -С 152.
21. ММТ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи саволу масъалаҳои тест«Биология» қисми А барои гурӯҳи ихтисосҳои кластери 5 –ум «Тиб, биология ва варзиш» / ММТ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2023. – 87 с.
22. Щукина, Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике / Г.И. Щукина. -М.: Педагогика, 1971. - 351 с.
23. Эмомали Раҳмон. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли, Республики Таджикистан. - 2016.
24. Эмомали Раҳмон. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. -2017.
25. Эмомалӣ Раҳмон: Соли маориф ва фарҳанги техникаӣ– (сиёсати дохилӣ ва хориҷии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2010) китоби 10, нашри дуюм. - Душанбе: Ирфон, 2011, - 372.
26. Юсупов А.Г. История и методология биологии: учеб. Пособие / А.Г. Юсупов, М.А. Магомедова. – М., 2003. – 238 с.
27. Якунин, В.А. Влияние мотивации и интеллекта на уровень учебной активности студентов / В.А. Якунин // Вестник ЛГУ. - 1977. -№23. -С. 72-94.

НАТИҶАҶОИ ПУРСИШИ ХОНАНДАГОНИ КУРСИ ТАЙЁРИИ ДДБ БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ БАРОИ МУАЙЯН КАРДАНИ САТҶИ ШАВҚУ ҲАВАСИ МАЪРИФАТӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТЕСТИИ ТАЪЛИМИ РАВИЯВӢ

Омӯзиши ҷанбаҳои умумии педагогӣ методологии ташаккули омодагии хонандагон ба рушди шавқи маърифатӣ ба фанҳои забон ва адабиёти тоҷик, биология, химия ва физика дар довталабон дар шароити таълими тафриқавӣ ба ҳуҷраи оварда расонд, ки самаранокии методи амалии таълими равиявӣ ба рушди шавқи маърифатӣ дар шароити омӯзиши тафриқа бо фаъолияти мақсаднок зиёд мешавад. Маълумоти пурсиши довталаборо ҷамъбастанамуда мебинем, ки дар муқоиса бо соли 2020 шумораи довталабон, ки методикаи ташаккули шавқу завқи маърифатӣ ба фанҳои забон ва адабиёти тоҷик, биология, химия ва физикаро дар шароити таълими тафриқа аз худ кардаанд, беш аз ду баробар зиёд шудааст. Мо чунин мешуморем дар омодасозии довталабон синфҳои равиявӣ нақши муҳимдоранд. Омӯзиши ҷанбаҳои умумии педагогӣ ва методологии омодагии хонандагон дар шароити таълими тафриқавӣ нишон дод, ки самаранокии методи амалии таълими равиявӣ ба рушди шавқи маърифатӣ дар шароити омӯзиши тафриқа мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: маърифатӣ, довталаб, биология, химия, физика, донишандӯзӣ, таълим, равиявӣ, рушд, ташаккул, метод, тафриқа

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРОСА СТУДЕНТОВ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УРОВНЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА К ТЕСТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОВЫШАЮЩЕГО УРОВЕНЬ ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ КУРСАХ БОХТАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ НАСИРА ХУСРАВА

Изучение общепедагогических и методических аспектов формирования готовности учащихся развивать познавательный интерес к предметам таджикского языка и литературы, биологии, химии и физики у учащихся в условиях дифференцированного образования позволило сделать вывод о том, что эффективность практического метода дифференцированного обучения в развитии познавательного интереса в условиях дифференциации с целевой деятельностью возрастает. Обобщая данные анкетирования абитуриентов, мы видим, что по сравнению с 2020 годом количество абитуриентов, освоивших методы развития познавательного интереса к таджикскому языку и литературе, биологии, химии и физике в условиях дифференцированного образования, увеличилось более чем в два раза. Мы считаем, что профильные занятия играют важную роль в подготовке абитуриентов. Исследование общепедагогических и методических аспектов подготовки учащихся в условиях дифференцированного обучения показало, что эффективность практического метода дифференцированного обучения способствует развитию познавательного интереса в условиях дифференцированного обучения.

Ключевые слова: развитие, абитуриент, биология, химия, физика, обучение, образование, процесс, развитие, формирование, метод, дифференциация.

RESULTS OF THE STUDENT SURVEY TO DETERMINE THE LEVEL OF COGNITIVE INTEREST TO THE TEST ACTIVITY OF INCREASING THE LEVEL OF LEARNING IN PREPARATORY COURSES OF BOKHTAR STATE UNIVERSITY NAMED AFTER NASIR KHUSRAV

The study of general pedagogical and methodological aspects of the formation of students' readiness to develop cognitive interest in the subjects of the Tajik language and literature, biology, chemistry and physics among students in conditions of differentiated education led to the conclusion that the effectiveness of the practical method of differentiated education in the development of cognitive interest in conditions of differentiation from the target activity is increasing. Summarizing the data of the survey of applicants, we see that, compared to 2020, the number of applicants who have mastered the methods of developing cognitive interest in the Tajik language and literature, biology, chemistry and physics in conditions of differentiated education has more than doubled. We believe that specialized classes play an important role in the preparation of applicants. The study of general pedagogical and methodological aspects of preparing students in conditions of differentiated learning has shown that the effectiveness of the practical method of differentiated learning contributes to the development of cognitive interest in conditions of differentiated learning.

Key words: development, applicant, biology, chemistry, physics, teaching, education, process, development, formation, method, differentiation.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Раҳимзода Мухаммаднаби Махмадишох* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедри физикаи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67

Табаров Сунаттулло Рустамович - омӯзгори Литсейи №1 ша.Бохтар, *Холназаров Санг* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, доктори илмҳои педагогӣ, профессор. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67

Ойматова Ҳоҷармоҳ Холмуродовна - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, дотсенти кафедраи физикаи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67

Сведения об авторах: *Рахмизода Мухаммаднаби Махмадишох* - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, преподаватель кафедры общей физики. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Аини 67.

Табаров Сунаттулло Рустамович - преподаватель Лицея №1 городаБохтар Республики Таджикистан. *Холназаров Санг* - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, доктор педагогических наук, профессор. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Аини 67.

Ойматова Ҳоҷармоҳ Холмуродовна - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, доцент кафедры общей физики. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Аини 67.

Information about the authors: *Rakhmizoda Muhammadnabi Mahmadsloh* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Lecturer of the Department of General Physics.**Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67

Tabarov Sunattullo Rustamovich - teacher of the Lyceum No. 1 of the city of Bokhtar of the Republic of Tajikistan.

Kholnazarov Sang - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, doctor of pedagogical sciences, professor. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini street 67.

Oimatova Khjarmoh Holmurodovna - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Associate Professor of the Department of General Physics. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini street 67.

МЕЪЁРҲО ВА НИШОНДОДҲОИ САМАРАНОКИИ РУШДИ ФАРҲАНГИ АХЛОҚИИ ДОНИШЧӮЁН

Нематов П. С.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров

Самаранокии ташаккули шахсияти ахлоқӣ - фарҳангӣ ин самти натиҷавии муаммоҳои бисёр васеъ ва чандтарафаи рушди инсонӣ нав ба шумор меравад, ки маърифати раванди мақсаднокӣ он, алоқа ва зухуроти моҳиятан муҳим ба шумор меравад, ки аз мақсад, вазифа, восита ва усулҳои муайян оғоз ёфта, дар ҷараёни кор ба натиҷаҳои муайян мерасад. Танҳо тасаввуроти мақсаднок дар бораи шоҳаи ташаккули шахсияти донишчӯ бо фарогирии марҳила ва тарафҳои фаъолияти ахлоқӣ ва фарҳангии он имконият медиҳад, ки самаранокии неруҳои тарбияи мактаби олии муайян карда шуда, моҳияти зиддиятҳо, ҳолатҳои рақобатпазире кушода шавад, ки ба онҳо донишчӯён ва гурӯҳи онҳо дар соҳаи мазкури муносибатҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Ин барои дарёфти воситаҳо ҷиҳати бартараф намудани камбудҳои мусоидат мекунад. Фаҳмиши муназзами ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият шароити муҳимми идоракунии илмӣ ин раванд ба шумор меравад. Ҳамин тавр, омӯзиши муаммои самаранокӣ ҳамчун яке аз усулҳои танзими санадҳои назарӣ ва амалӣ, ки ба тарафҳои ҷудогонаи раванди ташаккули ҳамҷониба ва устувори шахсият, муоширати зарурӣ ва илман асоснокшуда марбут аст, баромад мекунад.

Категорияи «самаранокӣ»-ро дар маънии муайян метавон ҳамчун тавлиди мақсаднок, бонизом, ташаккули ин ё он зухуроти махсус баррасӣ намуд. Метавон гуфт, ки самаранокӣ натиҷаи ин ё он сабаб, раванд ва зухурот ба шумор меравад. Самаранокии ба таври мақсаднок идорашавандаи равандҳои тарбияи ахлоқӣ-фарҳангӣ дар мактаби олии таваҷҷуҳи моро ба худ мекашад. Дар ин ҳолат зери мафҳуми самаранокӣ дараҷаи мутобиқати натиҷаҳои қаблан мувофиқатшуда барои ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият дар дараҷаи мактаби олии фаҳмида мешавад. Ҳар қадар идоракунии рушд карда бошад, ҳамон андоза воқеият, самаранокӣ имкониятҳои бисёри тартиб додани тасаввуроти илмӣ дар бораи раванд бо фарогирии мақсад, воситаҳо, баҳамтаъсиррасонии унсурҳои асосӣ то расидан ба натиҷаҳо ва баҳодихӣ ба онон афзун мегардад. Тасодуфӣ нест, ки категорияи «самаранокӣ» то охир бештар вобаста ба ҳислати худ дар ҷараёни баррасии равандҳои иқтисодӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Зери мафҳуми самаранокии раванди ташаккул, аз нуқтаи назари фалсафа ва сотсиология дар фаҳмиши умумӣ дараҷаи мутобиқати натиҷаҳои таъсиррасонии тарбиявии ҷомеа ба шахсият, гурӯҳ, гурӯҳ ба шахсият фаҳмида мешавад, ки мақсади асосии онҳо баҳисобгирии захираҳои мавҷудаи кадрӣ, моддӣ, молиявӣ, вақти ба амал баровардани раванд, хусусиятҳои иҷтимоӣ, синфӣ, физиологӣ, синнусолӣ, равонӣ ва дигар ҳислатҳои ҳар як инсон ва гурӯҳ, ҷомеаҳо дар шароити мушаххас ба шумор меравад. Ин фаҳмиш ба тафсири умумифалсафии самаранокӣ ҳамчун ҷораҳои имкониятҳои мақсаднок мутобиқат мекунад ва дар ҳар як намуни мақсаднокӣ тарбиявӣ замима карда мешавад.

Дар илмҳои равоншиносӣ ва педагогӣ масъалаи самаранокии унсурҳои вақт ва хароҷоти қувваҳои равонӣ ва ҷисмонӣ мураккаб боқӣ мемонад, зеро ҷенкунӣ, баркашӣ ва зухуроте амсоли шуур, боварӣ, фаъолнокӣ, муносибат ба атроф низ хеле мураккаб шуморида мешаванд. Ин, дар навбати аввал, ба он вобаста аст, ки меъёри меҳнати фикрӣ, фаъолияти маънавий-амалӣ, корҳои тарбиявӣ муаммоҳое ба шумор мераванд, ки хеле кам омӯхта шудаанд. Аммо ин ҳолат ҳаллу фасли худро талаб мекунад. Аз ҷумла, вобаста ба масъалаи зарурати ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият баҳси таҳқиқи илмӣ он пеш меояд. Расидан ба мақсадҳо дар тарбия бе ҳамоҳангии натиҷаҳо бо доираи вақт ва хароҷоти муайяни моддӣ метавонад ба таври кофӣ босамар набошад.

Дар илмҳои педагогика ва равшиносии ба мақсадҳои муайян, воситаҳои фаъолияти тарбиявӣ нисбат ба баҳодихӣ ба онҳо бештар аҳамият дода мешавад. Аммо ба баҳодихӣ донишгари он ки то чӣ андоза мақсадҳо шакл гирифта, қарорҳои қабулнамуда, восита ва методҳои тарбиявӣ дурустанд, имконпазир намебошад.

Идоракунии илми раванди тарбияи ахлоқӣ-фарҳангӣ муайян кардани мақсадҳои дақиқро дар асоси тарҳрезии модели инсон бо ҳислати худ, ки ба мақоми ӯ дар ҷомеа ва касби вай мутобиқат мекунад, пешбинӣ менамояд. Аз ин рӯ, масъалаи муайян намудани ҳислатҳои сифатӣ ва шумораҳои объект, ки бо ёрии онҳо ба тағйирот баҳо дода мешавад, муҳим ба назар мерасад. Дар ин ҳолат ба муайян кардани омилҳои баҳодихӣ ба сифатҳои мухталифи инсон, ҳамчунин таъсиррасонии тарбиявӣ ба ташаккули шахсияти ахлоқӣ-фарҳангӣ муаммои самаранокиро ҳаллу фасл намудан хеле душвор аст. Ба омилҳои баҳодихӣ ба қорҳои тарбиявӣ донишгари он ки ҳолати объект бештар мегардад ё бадтар мешавад, ғайриимкон мебошад. Баҳисобгирӣ ва баҳодихӣ ҳамчун омилҳои муҳими маҷмуъгардонии раванди тарбияи ахлоқӣ - фарҳангӣ, фаъолияти пешбиникунанда ва баҳодиханда ҳамчун шароити зарурии тарбия барои баланд бардоштани самаранокии он баромад мекунад. Дар ин миён баҳо надодан, бадтар аз баҳодихии манфӣ ба зуҳур мерасад. Ба ибораи дигар, аз ҳеҷ як баландбардорӣ огоҳонаи самаранокии раванди идоракунии тарбияи ахлоқӣ- фарҳангӣ сухан наметавон гуфт, то ки низом бидуни баҳодихӣ боқӣ мемонад ва ҳанӯз усулҳои муқоисаи ҳолати қаблӣ ва ҳозира мавҷуд набуда, алоқаи баръакс аз натиҷа ба мақсад ҳанӯз таъмин нашудаанд.

Нуқси баҳодихӣ, омилҳои он, ба ҳисоб нагирифтани моҳияти шоҳаҳои асосии раванди тарбия, ҳамохангсозии гурӯҳи мухталифи нишондиҳандаҳо ба натиҷаҳои ниҳонии тарбия таъсири манфӣ мерасонанд. Ҳамин тавр, масалан, ҳамкориҳои мураббии гурӯҳ бо деканат гоҳо метавонад мушкилоти муайянеро ба бор оварад, ҳарчанд яке аз нишондиҳандаҳои қори тарбиявӣ ҳозиршавӣ ва ҳуқуқвайронкунии мутаносибан ба баҳодихии умумии қори вай таъсир мерасонад. Маълум аст, ки дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шуравӣ низоми нақшавии маориф амал мекард, яъне нақшаи мутахассисони хатмкунанда мавҷуд буд. Мактабҳои олии дар бисёр маврид аз ҳолатҳои ногувор дар раванди таълиму тарбия аз рӯйи баҳои хуб чашм мепаӯшиданд. Воситаҳои муҳими тарбия, ки дар ҳуди мактаби олии мавҷуданд, камтар истифода мешаванд.

Ҳуди ҳаёт ба зарурати ба вучуд овардани чунин нишондиҳандаҳо таъкид мекунад, ки сифати баланди ҳар як воҳиди тарбиявиро устувор мегардонад. Ин устуворӣ тавассути алоқаи қувваҳои ҳамаи иштирокчиёни раванди тарбия: намояндагони раёсати донишгоҳ, деканат, кафедраҳо, мураббии гурӯҳҳо ба амал бароварда мешавад. Маълум аст, ки зарурат ҳамчун меъёри умумӣ барои баҳодихии ниҳой ба қор ва ҷузъи нишондиҳанда барои таҳлили тарафҳои мухталифи фаъолияти тарбиявӣ тарафҳои мусбӣ ва манфӣ дорад. Ба пуррагӣ имкон дорад, ки нишондиҳандаҳои дувумдараҷа барои ба даст овардани натиҷаи ниҳой кам карда шаванд. Танҳо дар ҳамин ҳолат мумкин аст барои расидан ба дастовардҳо умед баст, вақте ки ҳамаи самтҳои мақсад ба ҳисоб гирифта шаванд ва вақте ки дар ин ҳолат маҷмуи воситаҳои имконпазирӣ таъсиррасонии тарбиявӣ истифода мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки ҳолати мазкури таҳлил эътирофи бечунучарои раванди иҷтимоии барнагарданда ба шумор меравад. Ба ибораи дигар, пешрафт аз сода ба мураккаб, аз зуҳуроти поён ба болои ҷамъиятӣ, аз ҷумла раванди ташаккули шахсият ҷараён мегирад. Дар ин ҳолат ҳаҷми бузурги донишҳои мушаххас мавҷуд аст ва баробари ин донишҳои мазкур аз диди назариявӣ дар мавриди рушди афрод дар ҳолатҳои воқеии ҳаёт, ки тавассути ҳаракатҳои пешқадами ҳосилшуда ба даст омадаанд, асоснок нашудаанд. Тавачҷуҳи мушаххаси таърихӣ ба таҳлили тақдирӣ инсонҳои алоҳида, ҳамчунин раванди ташаккули шахсияти инсон ба таври умум ба баландбардорӣ самаранокии фаъолияти тарбиявӣ дар ҷомеа мусоидат мекунад.

Масъала дар бораи қонуниятҳои раванди ахлоқӣ-фарҳангӣ, оид ба самаранокии баланди фаъолияти тарбиявӣ дар ҷомеа, гурӯҳҳои мухталиф моҳияти муҳими

методологӣ ва назарӣ дорад. Дар ин ҷо низ бояд дар мақоми пешбаранда масъалаи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти тарбиявӣ қарор бигирад. Дар ин ҳолат омилҳои баҳодихӣ зарурати тавачҷуҳ ба нуқтаҳои аслии рушди шахсияти пешқадамро ифода мекунад.

Мавҷудияти фаҳмиши умумии самаранокӣ ва самти пешқадами раванди тарбияи ахлоқӣ танҳо қадами аввалин ба шумор меравад. Агар самараро ҳамчун якчанд натиҷа унвон кунем, ки дар ҷараёни расидан ба мақсадҳои тарбиявӣ ба даст омадааст, он гоҳ табиатан мумкин аст, ки раванди мураккабро ҳамчун ҷараёни ташаккули шахсият чун низоми самара ва омилҳои мувофиқ арзёбӣ намоем.

Бо гузаштан аз моҳият ва мундариҷаи қонуниятҳои раванди ташаккули шахсияти ахлоқӣ як қатор талабот ба омилҳои самаранокии фаъолияти тарбиявӣ ва таснифоти он ба миён оварда мешавад. Аввалан, ҳамчун инъикоси мақсаднок, аз як тараф, раванди бисёрҷанба ва мураккаб мебошад, аз сӯйи дигар низоми омилҳо бояд ба таври ҳатмӣ нишондиҳандаҳои умумӣ ва маҷмуи дараҷаҳои муҳими устувор, таркиб ва унсурҳои муҳим ва кофӣ ҷиҳати баҳодихӣ ба тасаввурот дар бораи объектро фарогир бошад. Дар ин ҳолат дар назар бояд дошт, ки парҳез аз бархе такрорҳо, ки ба мундариҷаи омилҳои гуногун ворид мешаванд, мушкил ба назар мерасад. Масалан, тарбия дар мактаби олии ва оила маҷмуи самтҳои қорҳои тарбиявӣ - меҳнатӣ, ахлоқӣ, зебоишиносӣ, фаъолнокиро дар бар мегирад, ки барои амалӣ намудани он воситаҳои мувофиқ истифода бурда мешаванд. Бо ин ҳама инҳо самтҳои мухталиф буда, дорои махсусияти ба худ хос мебошанд ва мутаносибан омилҳои махсусро соҳибанд. Дувум, бо барқарор намудани алоқаҳо миёни мақсад, восита ва натиҷаҳо мумкин аст, ки равандро ҳамчун муборизаи байни зидҳо ҳамчун роҳ ба сӯйи натиҷа тавассути бартарарф намудани мушкilotи муайян ва тазодҳо ба мушоҳида гирифт. Севум, нишондиҳандаҳои сифатӣ дар ягонагӣ, алоқаи мустақкам бо шумораҳои баромад кунанд. Ҳамин тавр, масалан, ҳангоми баҳисобирии шумораи чорабиниҳои гузаронидашуда оид ба ташаккули фарҳанги ахлоқии донишҷӯ, пеш аз ҳама, таҳлили таъсири онҳо ба ташаккули сифатҳои алоҳидаи шахсӣ муҳим аст. Ва ё дигар намуна, таҳлили давомоти донишҷӯён аз рӯйи дарсҳои раваншиносӣ ва педагогика мебошад, ки барои баҳодихӣ ба камолоти касбӣ - педагогии онҳо баҳо дода мешавад, вақте ки таҳлили нишондиҳандаҳои касбӣ дар вақти таҷрибаи омӯзгорӣ, фаъолнокии ҷамъиятӣ ва устувори ахлоқӣ - иродавӣ такмил меёбад.

Нигоҳи умумӣ ба фаҳмиши самаранокӣ, вақте ки муносибати дучониба, ҳолати аввала ва ниҳии объект ба эътибор гирифта мешавад, талабот пурра наметавонад қонё гардад, он ҷунонки дар ин бобат қаблан ҳам суҳан рафт. Мафҳуми самаранокӣ танҳо ҳамон вақт дар амалия ва дараҷаи илмӣ ба воқеият табдил меёбад, ки моҳияти намуди мушаххаси фаъолиятро ифода кунад. Бо ин ҳама ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият ин раванди касби таҷрибаи ҳаёти иҷтимоӣ ва ҳосил қардани таҷрибаи нав ва пешқадам мебошад, яъне раванди ҳифз, маърифат, азҳудқунӣ, паҳн намудан, дучанд қардонидани яке аз шоҳаҳои дар истеҳсолоти ҷамъият васеъ истифодашаванда, инчунин рушди шахсияти алоҳидаро ба эътибор қиранда мебошад, бо он ки омӯзиши низоми самараҳо, таснифота онҳо, муайян намудани омилҳо ва нишондиҳандаҳои самаранокӣ бояд ба таҳлили моҳияти раванди пешрафти ахлоқии шахсият аз тарафи дигар таъя намояд.

Ҳамин тавр, мафҳуми «самаранокӣ» дар як шоҳа раванди рушди ҷомеа, гурӯҳ, ҷамъи ҳар як шахсият ва тарбияи ахлоқии онро дар бар мегирад.

Самаранокӣ ҳамчун натиҷа ё воқеият раванди ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият дараҷаи рушд ва ташкили низоми тарбияи ахлоқӣ, дараҷаи таҷбиқи бевоситаи мақсадҳои тарбиявии ҷамъият ва ғояҳои раванди мутамаддини ҷомеаро ба таври умум тавсиф мекунад.

Таҳлили назария ва амалияи тарбияи ахлоқии донишҷӯён имқоният медиҳад, ки низоми нишонаҳои ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсиятро тасаввур намоем. Аз ҷониби мо зимни таҳлил ба таври шартӣ се гурӯҳи натиҷаҳо муайян қарда шуд, ки

имкон дорад онҳоро ба асосӣ, муайянкунандаи самти минбаъда ва таҳқиқи дурнамо ҷудо намоем.

Гурӯҳи аввал натиҷаи корҳои тарбиявие мебошад, ки дар раванди гурӯҳи донишҷӯӣ, ташаккули тарзи ҳаёти ҳар як аъзои он, ҳалли муваффақонаи вазифаҳои тарбияи фарҳангӣ-ахлоқӣ таҷассум ёфтаанд. Дар ин ҳолат сухан дар бораи баҳамтаъсиррасонии қонуни асосии форматсияи ҷамъиятӣ, қонунҳои рушди соҳаҳои алоҳидаи ҳаёти ҷамъиятӣ бо қонуниятҳои ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият меравад. Ин натиҷаҳо хислати решагӣ доранд, моҳияти онҳоро коҳиш намедихад. «Решагӣ» маънии моҳияти камро надорад. Дар раванди фаъолияти тарбиявӣ чун дигар намудҳои фаъолият самараи тарбиявӣ аҳаммияти муҳим дорад.

Ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият, ки дар фаъолияти худ пешрафти ҷомеа ва ташаккули бетанаффуси худро таъмин мекунад ё ба ибораи дигар, тарбияи ҳар як инсоне, ки дар ҳалли вазифаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии ҷомеа ширкати фаъол ва эҷодкорона дорад. Ин, дар навбати худ, таҷассуми меъёрҳои умумии самаранокии фаъолияти тарбиявии мактаби олии муосир ба шумор меравад. Моҳияти асосии таркиби шахсият танҳо дар нури тааллуқи он ба мақсади муназзам, ҷомеа ва коллектив ифода меёбад. Онҳоро “ба даст овардан”, “савдо кардан”, “аз даст додан”, “баҳо додан” хеле душвор аст. Зеро онҳо ҳамчун қисмати мутаносиби натиҷаҳои маҷмӯӣ баромад мекунанд. Аз ин рӯ, омилҳои умумии тарбия дар ин ҳолат хислати иҷтимоӣ касб мекунад. Дар дараҷаи нисбатан мушаххас ин омил ҳамчун баҳодихии ҷамъиятӣ ба фаъолияти муфиди шахсият ба зӯҳур мерасад. Масалан, омилҳои фаъолияти мутахассиси оянда дар шароити мактаби олии дар ҳисоби ниҳой аз тарафи худӣ ҷомеа дода мешавад.

Натиҷаи нисбатан умумиро дар худ алоқаи байниҳамдигарӣ таҷассум мекунад: баҳамтаъсиррасонӣ миёни раванди ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият аз як тараф ва аз тарафи дигар муносибати шахсият бо ҷомеа, дараҷаи тавозун ва инсонгароии он. Ҳар қадар шахсият ташаккул ёфта бошад, ҳамон андоза муносибатҳои муросокорона бо ҷомеа ва ҳар як аъзои он ташаккул меёбанд. Ҳамин матлабро метавон дар мавриди муносибатҳои тарафайни коллектив ва шахсият баён дошт.

Гурӯҳи дувуми натиҷаҳои фаъолияти тарбиявӣ бевосита дар дараҷаи тарбиянокӣ ё ба таъбири дигар камолот таҷассум меёбанд: воридшавии воқеӣ ба ҳаёти ҷамъиятӣ, дараҷаи камолот ва фаъолнокии ҷаҳонбинӣ, шаҳрвандӣ, касбӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии ҳар як аъзои гурӯҳи донишҷӯён ин маъниро такмил мекунад.

Дар бораи камолоти ахлоқӣ-фарҳангии шахсият ҳамчун объект ва субъекти фаъолияти касбӣ, маърифат ва муошират метавон бо назардошти он ки то чӣ андоза дар он дониш, боварӣ, тавонмандӣ ва маҳорат дар таҷрибаи амалӣ таҷассум ёфтааст, муҳокимаронӣ намуд. Аз ин рӯ, вазифаи омодагии ахлоқӣ - касбӣ дар мактаби олии танҳо ба ташаккули донишҳои ахлоқӣ дар ҷавонон маҳдуд намешавад. Ягонагии сухан ва амал, шуурнокӣ, интизомнокӣ, ирода инҳо нишонаҳои асосии шахсият ба ҳисоб мераванд, ки дар ҷараёни ташкили мақсадноки тарбия ташаккул меёбанд. Ҳамин тавр, яке аз омилҳои нисбатан васеъ ва муҳимми натиҷанокии фаъолияти тарбиявӣ фаъолнокии ахлоқӣ - фарҳангии шахсият, корҳои амалии он ба шумор меравад.

Рушди ахлоқӣ-фарҳангии шахсият, имкониятҳои нисбатан комили кушодани маҳорати эҷодкорӣ, истеъдоди ӯ ва татбиқи онҳо дар соҳаи фаъолияти амалӣ ва муошират омилҳои бузурги самаранокии таъсиррасонӣ ба раванди ташаккули ахлоқии шахсият ба шумор мераванд.

Гурӯҳи сеवуми натиҷаҳои фаъолияти тарбиявӣ дар донишгоҳро натиҷаҳои самтҳои идоракунии - ташкилӣ ба вучуд овардаанд, ки тамоми раванди ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсиятро нуфуз бахшида, ҳамаи ин натиҷаҳо дорои зӯҳуроти бевосита ё бавосита мегарданд. Дар баробари ин, дорои хусусиятҳои хоси худ мегардиданд ва дар ин ҳол сифати кори омӯзгорон, банақшаگیرӣ, назорат, ташкил ва таҳрири раванди тарбияро ба эътибор хоҳанд гирифт. Дар як вақт баҳодихӣ ба он

талаб карда мешавад, ки омилҳои натиҷанокии фаъолияти тарбиявӣ, яъне маҳорат ва истеъдоди додани баҳо ба фаъолияти худ муайян гарданд.

Тавсифи қисмати асосии таркибии раванди самаранокии ташаккули фарҳанги ахлоқии шахсият ба унвони оғози таснифоти омилҳо хидмат мекунад. Бо ин ҳама, тавре таҷрибаи ташкили корҳои тарбиявӣ дар фаъолияти омӯзгорони мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва макотиби олии нишон медиҳад, мушкилоти асосии ифодакунандаи муаммои объекти мавриди омӯзиш дар интихоби дурусти асосии ягонаи таснифоти самара ва омилҳо ифода меёбад.

Асоси муайянкунандаи зарурати таҳлили ин ё он тарафҳо, таркиби фаъолияти тарбиявӣ мумкин аст, ки худ ба худ раванди ташаккули шахсият ва ҳамаи мақсаднокӣ ва зухуроти нисбатан муҳимро ба вучуд оварад. Ин моҳияти он мебошад, ки бо ёрии омилҳои умумӣ баҳогузорӣ мешавад; гурӯҳи омилҳои фардӣ, ки самт, шаклҳо, воситаҳои тарбияро тавсиф мекунад; ҳолати низоми тарбия, ки дар асоси равиши таърихӣ-генетикӣ дар муносибат ба мақсадҳои дуру наздик, неру, истифодаи захираҳои молӣ ва моддӣ, ки дар ҳақиқат мавҷуданд, баҳо дода мешавад; ҳолати раванд, ки аз мақоми бартараф кардани норасоӣҳо, ҳолатҳои ногувори ҷомеа ва инсон, пешгирии нуқсонҳои ҷисмонӣ ва ахлоқӣ баҳо дода мешавад.

Дигар аз принципҳои таснифи омилҳои самаранокии тарбия муайян намудани натиҷанокии шаклҳои махсуси таъсиррасонии тарбия ба шумор меравад: низоми тарбияи фарҳанги ахлоқӣ, низоми тарбияи оилавӣ ва тарбия дар мактаби олии, дар гурӯҳи академикӣ ва ғ. Ҳар як низоми тарбия бо мундариҷаи махсуси худ аз дигар намудҳои он фарқ намуда, нигоҳи хоссаеро ба ташкили корҳои тарбиявӣ, интихоби воситаҳо ва омилҳои самаранокии он талаб мекунад. Агар дар ҷомеаи меҳнатӣ фаъолияти тарбиявӣ ба дигар намудҳои фаъолият, аз ҷумла хочагӣ, маъмурӣ, фарҳангӣ ва дигар намудҳои фаъолият алоқаи зич дошта бошад, он гоҳ дар ҷомеаи донишҷӯён тарбия ҳамчун шохаи марказӣ ва тарафи муҳими раванди таълиму тарбия баромад мекунад.

Самти муҳим дар ин ҷода тавсифи муносибатҳои натиҷа ба мақсадҳои наздик ва дурнамои рушди инсон ба шумор меравад. Чунин баҳо ба марҳилаҳои ҷудогона ва давраҳои ташаккули шахсият, ҳамчунин мақсади ҳаётии фардии мушаххас дода мешавад. Ин маънои муҳимияти ҳолати инсон, сифат ва самаранокии ҳамаи ҳаёти ӯро ифода мекунад. Маънии ҳақиқии ҳаёти инсон мумкин аст, ки танҳо дар робита ба маҷмуи муносибат ва фаъолиятҳои инсон кушода шавад.

Вобаста ба ин моҳияти коркарди илмии омилҳои самаранокии фаъолияти тарбиявӣ-фарҳангӣ боло меравад. Ҳамин тавр, дар асоси муайян кардани ҷой ва мақоми фаъолияти тарбиявӣ дар рушди ҷомеа, дар асоси маърифати низоми ташаккули шахсияти ахлоқӣ ҳамчун яке аз зерсохторҳои муҳими ҷамъиятӣ ва мунтаҳо дар асоси муайян намудани қувваҳои ҳаракатдиҳандаи рушди худӣ шахсият метавон роҳҳои баланд бардоштани самаранокии тарбияи фарҳанги ахлоқиро муайян намуд.

Муқаррир: Шаропов Ш.А. – д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Гайдено П. Философия культуры К. Яспера / П. Гайдено // Вопросы литературы. -М., 1972. - №9.
2. Головатый Н.Ф. Студент - путь к личности / Н.Ф. Головатый. - М.: Молодая гвардия, 1982. -142 с.
3. Голубев Н.К. Введение в диагностику воспитания / Н.К.Голубев, Б.П. Битинас. – М.: Педагогика, 1989.
4. Закон Республики Таджикистан «О высшем профессиональном образовании и профессиональном послевузовском образовании». -Душанбе, 2003.
5. Золотарева Я.К. Педагогическая система нравственного воспитания и развития личности / Я.К. Золотарева. - Пермь, 1993. - 208 с.
6. Зосимовский А.В. Критерии нравственной воспитанности / А.В. Зосимовский //Педагогика. -1992. - №11-12.-С 22-26.
7. Қодиров К.Б. Таърихи афкори педагогии халқи тоҷик / К.Б. Қодиров. – Душанбе, 1996.

8. Кузьмина Н.В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности / Н.В.Кузьмина. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1967.
9. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности / Н.В. Кузьмина. - Л.: Издательство ЛГУ, 1970.
10. Мирзоахмедов Ф. Методҳои самараноки таълим / Ф.Мирзоахмедов, Б.Боев, З.Шукурова. - Душанбе: Матбуот, 2008.- 240с.
11. Момов В. Человек, мораль, воспитание / В. Момов. - М., 1975.
12. Концепсияи миллии тахсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон -Душанбе: Матбуот, 2003.
13. Концепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2007.
14. Раҳмонов Э.Ш. Ватандӯстӣ ва худшиносии миллӣ / Э.Ш. Раҳмонов. -Душанбе, 2000.
15. Шукуров М. Истиқлолият ва худшиносии миллӣ / М.Шукуров. –Душанбе, 2002. -98с.

МЕЪЁРҶО ВА НИШОНДОДҶОИ САМАРАНОКИИ РУШДИ ФАРҶАНГИ АҶЛОҚИИ ДОНИШЧӢӢН

Дар мақолаи мазкур муаллиф меъёрҷо ва нишондодҷои самаранокии рушди фарҷанги аҷлоқи донишчӢӢнро мавриди баррасӣ додааст. Яке аз принципҷои таснифи омилҷои самаранокии тарбия муайян намудани натиҷанокии шаклҷои махсуси таъсиррасонии тарбия ба шумор меравад: низоми тарбияи фарҷанги аҷлоқӣ, низоми тарбияи оилавӣ ва тарбия дар мактаби оӣ, дар гурӯҳи академикӣ ва ғ. Ҷар як низоми тарбия бо мундариҷаи махсуси худ аз дигар намудҷои он фарқ намуда, нигоҳи хоссаеро ба ташкили корҷои тарбиявӣ, интихоби воситаҷо ва омилҷои самаранокии он талаб мекунад. Агар дар ҷомеаи меҳнатӣ фаъолияти тарбиявӣ ба дигар намудҷои фаъолият, аз ҷумла хочагӣ, маъмури, фарҷангӣ ва дигар намудҷои фаъолият алоқаи зич дошта бошад, он гоҳ дар ҷомеаи донишчӢӢн тарбия ҳамчун шоҳаи марказӣ ва тарафи муҳими раванди таълиму тарбия баромад мекунад. Самти муҳим дар ин ҷода таснифи муносибатҷои натиҷа ба мақсадҷои наздик ва дурнамои рушди инсон ба шумор меравад. Ҷунин баҳо ба марҳилаҷои ҷудогона ва давраҷои ташаккули шахсият, ҳамчунин мақсади ҳаётии фардии мушаххас дода мешавад. Ин маънои муҳимияти ҳолати инсон, сифат ва самаранокии ҳамаи ҳаёти ӯро ифода мекунад. Маънии ҳақиқии ҳаёти инсон мумкин аст, ки танҳо дар робита ба маҷмуи муносибат ва фаъолиятҷои инсон кушода шавад.

Калидвожаҷо: омилҷои самаранокии фаъолияти тарбиявӣ-фарҷангӣ, ҷой ва мақоми фаъолияти тарбиявӣ дар рушди ҷомеа, маърифати низоми ташаккули шахсияти аҷлоқӣ рушди шахсият.

НОРМЫ И ПОКАЗАТЕЛИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ ГРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

В данной статье автор рассматривает критерии и показатели эффективности развития нравственной культуры учащихся. Одним из принципов классификации факторов эффективности образования является определение эффективности специальных форм воздействия на образование: системы воспитания нравственной культуры, системы семейного воспитания и обучения в высшей школе, в академической группе. , и т. д. Каждая система образования отличается от других типов своим особым содержанием и требует особого внимания к организации воспитательной работы, выбору инструментов и факторов ее эффективности. Если в трудовом обществе образовательная деятельность тесно связана с другими видами деятельности, в том числе хозяйственной, административной, культурной и другими видами деятельности, то в студенческом обществе образование выступает центральной отраслью и важной частью образовательного процесса. Важным аспектом здесь является описание связи результата с ближайшими целями и перспективами развития человечества. Такая оценка дается различным этапам и периодам формирования личности, а также жизненной цели конкретного человека. Это означает важность состояния человека, качества и эффективности всей его жизни. Истинный смысл жизни человека может раскрыться только в отношении совокупности взглядов и деятельности человека.

Ключевые слова: факторы эффективности образовательной и культурной деятельности, место и статус образовательной деятельности в развитии общества, знание системы нравственного формирования личности, развитие личности.

NORMS AND INDICATORS OF THE EFFICIENCY OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' GRAVING CULTURE

In this article, the author considers the criteria and indicators of the effectiveness of the development of the moral culture of students. One of the principles for classifying the factors of educational effectiveness is to determine the effectiveness of special forms of influence on education: the system of moral culture education, the system of family education and training in higher education, in the academic group. , etc. Each system of education differs from other types in its special content and requires special attention to the organization of educational work, the choice of tools and factors for its effectiveness. If in a working society educational activity is closely connected with other types of activity, including economic, administrative, cultural and other types of activity, then in a student society education is the central branch and an important part of the educational process. An important aspect here is the description of the connection of the result with the immediate goals and prospects for the development of

mankind. Such an assessment is given to various stages and periods of personality formation, as well as the life goal of a particular person. This means the importance of a person's condition, the quality and efficiency of his whole life. The true meaning of human life can be revealed only in relation to the totality of views and human activities.

Keywords: factors of effectiveness of educational and cultural activities, place and status of educational activities in the development of society, knowledge of the system of moral formation of personality, development of personality.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нематов Парвиз Сатторович* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1

Сведения об авторе: *Нематов Парвиз Сатторович* – Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной и профессиональной педагогики. Худжандский государственный университет им. Б. Гафурова. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1

Information about the author: *Nematov Parviz Sattorovich* - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Professional Pedagogy. Khujand State University named after B. Gafurov. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage, 1

ФАРДИКУНОНИИ ТАЪЛИМ БО ИСТИФОДАИ УСУЛҶОИ ФАЪОЛ ДАР ДАРСИ МАТЕМАТИКА

Ҷонмирзоев Э. Ҷ

**Филиали Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи
маориф дар ВМКБ**

Ҳама гуна дониш, аз ҷумла дониши математикӣ дар натиҷаи мушоҳида ва таҷриба ба даст меояд. Мушоҳида кардан, яъне дидан ва мулоҳиза кардан аст. Шумо ҳар рӯз дахҳову садҳо ҳодисаро, ки дар муҳити атрофатон рух медиҳанд, мушоҳида мекунед. Ҳар як мушоҳида дар навбати худ, ягон саволро ба миён меорад. Саволҳо дар зехни ҳар шахс фарзияро ба вучуд меоранд, ки дурустӣ ё нодурустии онро таҷриба тасдиқ менамояд.

Мушоҳида ва таҷриба ду методи асосӣ барои дарки қонунҳои табиат мебошанд. Инсоният аз давраҳои қадим табиат, сохти он ва ҳодисаҳои онро мушоҳида карда, қонуниятҳоро қайд, хулоса ва кашф мекард. Дар асоси мушоҳида, баъзан ягон ҳодиса ё равандро пешгӯӣ кардан мумкин аст [11]. Ин пешгӯӣҳоро бо ягон тарз тасдиқ кардан ва ё санҷидан лозим аст. Дар ҳамин ҳолат зарурати таҷриба кардан ба миён меояд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки мушоҳида пешбарандаи таҷриба мебошад. Нуқтаи охир ва ниҳоиро дар равшаншавии шубҳаи пайдошуда таҷриба мегузорад, яъне чизеро ки таҷриба тасдиқ ё инкор менамояд, ҳақиқат ҳамон аст.

Дар раванди гузаронидани таҷриба имконияти мушоҳидаҳои нав ба вучуд меоянд ва барои тасдиқи онҳо, таҷриба ин ё он хел тағйир меёбад.

Таҷриба (дар забони латинӣ *experimentum* — озмоиш, таҷриба) — фаъолиятест, ки барои тасдиқ ё инкори фарзия (қиёс) ё назария амалӣ карда мешавад. Таҷрибаҳо метавонанд вобаста ба мақсад ва миқёсашон аз ҳам фарқ дошта бошанд [10].

Таҷриба метавонад хулосаи дар асоси мушоҳида баровардари тасдиқ ё инкор намояд. Дар асоси мушоҳида фарзия пешниҳод гардида, тавассути таҷриба санҷида мешавад ва дурустии он тасдиқ ё рад мегардад.

Таҷриба амалест, ки тавассути он:

- тасдиқ ё инкор намудани илмияти фарзия ё назария имконпазир мегардад;
- санҷиши мувофиқати назария бо воқеият (верификатсия) таъмин мегардад [8].

Барои дар замони муосир мувофиқи талаботи системаи маориф тайёр намудани шогирдони босалоҳият муҳим аст, ки хонандагон дар рафти гузаронидани озмоиш мустақилона ҳадафҳо ва вазифаҳои фаъолиятҳои онро тартиб диҳанд, қонунҳои математикӣ ва доираи татбиқи онҳоро муайян кунанд ва дар асоси натиҷаҳо хулосаи дуруст бароранд. Ин имкон медиҳад, ки онҳо моҳияти қонунҳои математикиро беҳтар дарк намуда, хулосаи дуруст бароранд, тафаккури мантиқии онҳо рушд намуда, дар омӯзиш мустақил гарданд.

Аҳаммияти таҷрибаҳои математикӣ. Таҷрибаҳои математикӣ дар таълими фанни математика ва рушди салоҳиятнокии хонандагон аҳаммияти басо калон доранд.

Дар рафти гузаронидани озмоиш (таҷриба):

- шогирдон бо паҳлуи амалии маърифати математикӣ ва нақши он дар таҳқиқоти математикӣ шинос мешаванд, ки дар натиҷа ҷаҳонбинии илмии онҳо ташаккул меёбад;

- шогирдон як қатор малакаҳои таҷрибавиро инкишоф медиҳанд, яъне зухуротро мушоҳида ва фарзия пешниҳод мекунанд, озмоишро ба нақша мегиранд, натиҷаҳоро таҳлил мекунанд, алоқамандии байни мафҳумҳо ва бузургҳои

математикиро муқаррар мекунад, хулоса (назарияи таҷрибаро мустақилона тартиб медиҳанд) мебароранд.

Омӯзиш аз амалия ба назария.

Зери мафҳуми усули омӯзиш аз амалия ба назария чиро фаҳмидан мумкин аст?

Гояи асосӣ аз он иборат аст, ки таҷрибаҳо дар дарсҳои математика, бояд чун қоида дар ҳамаи дарсҳо намоиш дода шаванд.

Таҷрибаҳои омӯзгор барои намоиши дарс хизмат мекунад (концепсия). Таҷрибаҳои хонандагон бошад, натиҷаи кори амалист, ки онҳо тибқи тавсияҳои муфассали пешниҳодшуда, таҳия намуда, арзёбӣ мекунад. Ин тарзи фаъолият аз хонандагон эҷодкорию талаб мекунад.

Тартиби гузаронидани дарс бо усули «Омӯзиши аз амалия ба назария»

1. Дарс бе ягон шарҳу эзоҳ мустақиман бо мушоҳидаи таҷриба оғоз мегардад, ки аз тарафи омӯзгор намоиш дода мешавад;
2. Таҳияи мустақилонаи мушоҳидаҳо аз тарафи хонандагон.
3. Интихоби мушоҳидаҳо аз тарафи омӯзгор ва таҳияи саволи проблемавӣ.
4. Таҳияи фарзияҳо ва гузаронидани таҷрибаҳои тасдиқкунанда (верификатсия) аз тарафи хонандагон.
5. Ҳуҷҷатгузорию таҷрибаҳои тасдиқкунандаи хонандагон дар гурӯҳҳо.
6. Арзёбии натиҷаҳои кори гурӯҳӣ ва хулосаи онҳо дар концепсияи охири (нуқтаи назари асосӣ) мавриди муҳокима қарор мегирад [1].

Дар рафти чунин дарс нақши омӯзгор дигар мегардад. Ӯ аз сарчашмаи ахбор ба ташкилотчии раванди таълим табдил меёбад. Корҳои фардӣ, гурӯҳӣ ва машваратҳо боиси рушди салоҳиятҳои коммуникативӣ, омӯзиш, ҳамкорӣ, эҷодкорӣ ва рушди тафаккури интиқодии хонандагон мегарданд.

Бартарияти усули «Омӯзиш аз амалия ба назария». Усули «Омӯзиш аз амалия ба назария» кӯпрукест, ки омӯзгорро аз ахборотдиҳанда ба ташкилотчии раванди омӯзиш табдил медиҳад.

Истифодаи ин усул аз оғози соли хониш лозим аст, то ки шавқу рағбати хонандагонро бедор намуда, ба рушди салоҳиятнокии онҳо мусоидат намояд.

Таълими «Омӯзиш аз амалия ба назария» барои ҳамаи омӯзгорони фанҳои сикли табиӣ-риёзӣ фаъолияти муштаракро дар бар мегирад, то ки дар амалӣ намудани қадамҳои он якдигарро дастгирӣ карда тавонанд.

Бартарияти дигари «Омӯзиш аз амалия ба назария» аз он иборат аст, ки концепсияи дониши нав аз ҷониби худ хонандагон дар раванди дарс таҳия мегардад. Чунки агар омӯзгор дар оғози дарс ба шакли рӯ ба рӯ мавзӯро баён намояд ва хонандагон аз рӯйи супоришҳои ӯ амал мекунад, ба фаъолият ва мустақилияти хонанда халал эҷод мешавад. Аз истифодаи ин метод хонанда дар охир фанни математикаро ҳамчун як мафҳуми абстракт мефаҳмад ва ба зарурияти ҳаётии он низ сарфаҳм намеравад.

Аз ин рӯ, «Омӯзиш аз амалия ба назария» як усули самараноки гузаронидани дарсҳои фанни математика буда, усулҳои дигарро низ дар бар мегирад. Барои омӯзонидан бо усули «Омӯзиш аз амалия ба назария» омӯзгор на танҳо қадамҳои ин усулро бо боварии комил истифода мекунанд, балки ӯ бояд салоҳият ва қобилияти истифода аз усулҳои фаъоли таълимро зимни гузаштани дарс дошта бошад [14].

Қадамҳои «Омӯзиш аз амалия ба назария». Дарси «Омӯзиш аз амалия ба назария» аслан бо мушоҳидаи аниқ таҷрибаи шавқовар (ё ҳодисаҳои табиат), ки аз тарафи омӯзгор намоиш дода мешавад, оғоз мегардад. Аксар вақтҳо омӯзгор

метавонад ашӯҳои табииро бо худ ба синфхона биорад, то ки хонандагон ҳодисаҳои табиатро ба таври фаъол (бевосита) мушоҳида карда тавонанд.

Намоиши таҷрибаи ибтидоӣ. Таҷрибаи ибтидоӣ ба қадри имкон бояд сода ва ба муҳити атрофи хонандагонро ихотакарда мувофиқ бошад. Дар ин ҳолат ҳангоми гузаронидани таҷрибаҳои ибтидоӣ мо ба истифодаи таҷҳизоти лабораторӣ ниёз надорем. Таҷҳизоти махсуси лабораториро метавонем дар раванди дарс, вақте ки хонандагон таҷрибаҳои тасдиқкунандаи худро ба нақша мегиранд, истифода барем.

Таҷрибаи ибтидоӣ ба мушоҳидаҳои имкон медиҳад, ки хонандагон саволҳои шавқовар ба миён гузоранд. Лекин ба хонандагон ин фаъолият ба осонӣ муяссар намегардад. Яъне, онҳо бояд ба саволҳои тартибдодаи худ ҷавоби мушаххас гардонанд, аммо онҳо барои ҷавоб додан дониши кофӣ надоранд. Хонандагон ба тахмину фарзияҳо дучор мешаванд, ки тавассути ин фарзияҳо боз таҷрибаи нав ҳосил мегардад. Таҷрибаи ибтидоӣ набояд дар ибтидо возеҳу равшан ошкор шавад, зеро он дар қадамҳои дигари ин усул тасдиқ мегардад [15]. Таҷрибаи ибтидоӣ ҳамон вақт бомуваффақият анҷом меёбад, ки агар натиҷааш самараи дилхоҳ диҳад.

Чун асоси ҳамаи таълим мушоҳидаҳост, омӯзгор бояд ба он диққати махсус диҳад, ки ҳамаи хонандагон дар ин қадамҳо фаъолона иштирок намоянд.

Бинобар ин, омӯзгор бояд ба худ боварии комил дошта бошад, ки ҳар як талаба аз уҳдаи иҷрои таҷриба мебарояд ва мушоҳидаҳоро ҷо ба ҷо гузошта метавонад. Барои ҳамин аз хонандагон талаб карда мешавад, ки дар назди мизи омӯзгор ҷамъ шаванд ва раванди таҷрибаро «назорат кунанд». Боз аниқтар гӯем, дар ин асно сухан дар бораи таассуроти визуалӣ (бо чашм) намеравад, балки аз хонандагон талаб карда мешавад, ки дар ин сурат тамоми қобилияти фикрии худро истифода баранд. Омӯзгор ҳатман бояд хонандагонро роҳнамоӣ кунад, ки зимни таҷрибаомӯзӣ аз чашидан, бӯй ва ламс кардани ашӯҳо худдорӣ намоянд, зеро ин ниҳоят хатарнок аст. Синфҳое, ки теъдоди хонандагони зиёд доранд, ҳатман ба гурӯҳҳои корӣ тақсим карда мешаванд, ки паси ҳам таҷрибаро муоина (ташҳис) мекунанд. Аз ин хотир, таҷриба бори дигар такроран намоиш дода мешавад.

Ҳангоми таҷрибагузаронӣ набояд омӯзгору хонандагон сухан гӯянд, алалхусус омӯзгор ҳангоми назорат кардани таҷриба бояд ягон имову ишора накунад ва ё шарҳу эзоҳ надиҳад, номи ашӯро низ нагӯяд. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки ҳолати ашӯро назариявӣ дарҷ кунад.

МУШОҲИДАҶО

Мушоҳидаҳои асоси таҳияи таҷрибаи оянда ба ҳисоб мераванд. Ҳуҷҷатгузори мушоҳидаҳои баъд аз се қадам амалӣ мегардад: мустақилона иншо намудани мушоҳидаҳои ҷамъ ва ҷобачогузори мушоҳидаҳои дар тахтаи синф (тартиб додани силсилаи мушоҳидаҳои) ва санҷиши дурустӣ ва пурра будани мушоҳидаҳои [12].

Мустақилона иншо намудани мушоҳидаҳои. Аз хонандагон талаб карда мешавад, ки ҳамаи мушоҳидаҳои худро рӯйи қоғаз биёранд. Дар ин сурат ҳар як талаба мебояд мустақилона кор кунад, яъне хонандагон бо якдигар суҳбат накунанд ва мушоҳидаҳоро аз рӯйи кори иҷрокардаи якдигар нақӯчонанд.

Хонандагон ба он водор карда мешаванд, ки ҳар як мушоҳидаро алоҳида рӯйи варақ сабт намоянд ва набояд мушоҳидаро шарҳу эзоҳ диҳанд.

Тартиби чамъ намудани мушоҳидаҳо. Баъд аз он ки хонандагон мушоҳидаҳои худро менависанд, омӯзгор ба пурсиш оғоз мекунад. Ҳар як хонанда мушоҳидаи худро мехонад. Варақҳое, ки дар онҳо мушоҳида ифода гардидааст, омӯзгор чамъ мекунад. Ӯ бояд дар ин ҳолат бодикқат бошад, ки мабодо ба ҷойи мушоҳидаҳо шарҳу эзоҳи таҷрибаро тасодуфан чамъ накунад. Дар ибтидо хонандагон ба мушкилӣ дучор мегарданд. Бояд онҳо мушоҳидаро аз шарҳу эзоҳ фарқ кунанд. Баъд аз ин лозим аст, ки ифодаҳои нофаҳморо шарҳ диҳем ва ислоҳ намоем. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки аввал ифодаҳои норавшанро муайян менамояд ва хонандагонро ба он водор месозад, ки роҳи-ҳалли ин ифодаҳоро пайдо намоянд. Омӯзгор набояд «дуруст» ва «нодуруст» будани мушоҳидаҳоро тасниф кунад. Вай раванди таҷрибаро ташкил намуда, набояд мушоҳидаро арзёбӣ кунад.

Агар монанд ба ҳамин мушоҳида ягон нафар аз хонандагон мушоҳидаи дигар дошта бошад, омӯзгор аз ёрдамчии худ (он ҳам аз миёни хонандагон) талаб менамояд, ки онҳоро низ чамъ намояд. Мушоҳидаҳои ба ҳам монандро бо овози баланд нахонда, канор мегузоранд. Бо ҳамин усул, мушоҳидаҳои боқимондаро аз назар гузаронида, ҳар яке аз онҳо ба тахтаи синф часпонида мешаванд.

Санҷиши дуруст ва пурра будани мушоҳидаҳо. Мушоҳидаҳо бояд санҷида шаванд, ки оё онҳо дуруст ва пурраанд? Барои ин аз ҷониби ду хонанда таҷрибаҳо такрор карда мешаванд. Мушоҳидаҳоро зина ба зина санҷида, агар имконият бошад, шакли ифодаи онҳоро низ тағйир дода, мушоҳидаҳои нодуруст аз тахтаи синф гирифта мешаванд [3]. Ва баъд мушоҳидаҳои нави дарёфтшуда барои пурра кардани мушоҳида боз ба тахтаи синф гузошта мешаванд. Беҳтар аст, ки яке аз хонандагон мушоҳидаҳои худро пайдарпай хонад ва ҳамзамон талабаи дуҷум таҷрибаро такроран нишон диҳад.

Арзёбии мушоҳидаҳо аз ҷониби аҳли синф амалӣ мегардад. Агар омӯзгор дарк кунад, ки баъзе амалиёт зимни таҷрибагузаронӣ аз ҷониби хонандагон нишон дода нашудааст, омӯзгор ҳудаш ин мушоҳидаро мегузаронад ва ба воситаи имову ишора (мимика) хонандагонро роҳнамоӣ мекунад, ки чизи фаромӯшкардаи худро зимни гузаронидани таҷрибаи ибтидоӣ пайхас кунанд.

Дар анҷоми ин марҳила аз хонандагон талаб карда мешавад, ки дар дафтари худ раванди таҷрибаро тарҳрезӣ ва таҳия кунанд.

Шарҳдиҳии мушоҳидаҳо (Тартиб додани фарзияҳо). Баъд аз он ки хонандагон мушоҳидаҳоро ба дафтари худ менависанд ва раванди тарҷибаро тарҳрезӣ менамоянд, омӯзгор як қатор мушоҳидаҳои муҳимро интихоб менамояд, ки ташхиси онҳо ба консепсияи таҳқиқот оварда мерасонад. Дар ин маврид омӯзгор ёдрас мекунад, ки дигар мушоҳидаҳо дуруст ва пурра мебошанд. Омӯзгор бояд диққати хонандагонро ба он равона кунад, ки мушоҳидаҳои нодуруст ва худ эҷодкарда ба муҳокима ниёз надоранд. Ба ин мушоҳидаҳо омӯзгор саволҳо тартиб дода, ба тахтаи синф менависад, ки ин ба тартиб додани фарзияҳо мусоидат мекунад. Ин ҳатмист, ки омӯзгор саволҳоро барои мушоҳидаҳои интихобшуда тартиб медиҳад.

Таҳияи фарзияҳо (гипотеза). Аз хонандагон бори дигар талаб карда мешавад, ки ба ҳар як савол ва мушоҳида фарзияи худро тартиб дода, рӯйи коғаз оваранд. Дар ин марҳала ва ё раванди дарс хонандагон бояд фардӣ ва мустақилона кор кунанд. Омӯзгор бояд фаҳмонад, ки шарҳдиҳии таҷриба ва дуруст будани он муҳим нест,

балки муҳим он аст, ки талаба бояд баҳри он кӯшиш намояд, ки ҳодисаҳои табиат (феномен)-ро бо шуури худ ва калимаю ибораҳои худ мустақилона ибраз намояд.

Бо ин усул омӯзгор имконият пайдо мекунад, ки бо концепсияи пешакии шогирдони худ ошно гардад, ки ин барои дарсҳои муқаррарӣ лозим мешавад. Донишҷуони концепсияи пешакии хонандагон ба омӯзгор имкон медиҳад, ки шогирдонро дар марҳалаи оянда оид ба тасдиқи таҷрибаҳо ва беҳтар кардани онҳо дастгирӣ намояд. Хонанда бояд заруриятро эҳсос намояд, концепсияи худро пешкаш ва онро аз сари нав таҳия намояд [7].

Бо ҳамин усул омӯзгор, мисли он ки мушоҳидаҳои пурсида буд, фарзияҳои низ мепурсаду мавриди муҳокима қарор медиҳад ва ҳар яке аз саволҳои барои фарзияҳо тартибодаро ба тахтаи синф мечаспонад. Агар шарҳ ва раванди гузаронидани таҷриба нодуруст бошад, омӯзгор бояд онҳоро муҳокима ва ислоҳ намояд. Ин ба хонандагон барои фикри худро мантиқан ва возеҳу равшан ифода намудан мусоидат мекунад. Омӯзгор фарзияҳои барои ҳар як мушоҳида ва саволи тартибодашударо ботартиб ҷо ба ҷо мекунад. Одатан, барои як мушоҳида метавон якҷанд фарзияро пешниҳод намуд.

Тасдиқкунӣ (Нодурустӣ). Дар ин қадам хонандагон ба гурӯҳҳо тақсим карда мешаванд. Гурӯҳҳо набояд калон бошанд (5-6 хонанда). Беҳтар аст, ки ҳангоми додани вазифа гурӯҳҳо баробар ба зергурӯҳҳо ҷудо кунем. Оид ба амалӣ гардонидани вазифаҳои додашудаи ин марҳила, омӯзгор бояд ҳамаи масъалаҳои пеш аз таъсис додани гурӯҳҳо баррасӣ намояд.

Тарҳрезии таҷрибаи тасдиқкунанда. Ҳар гурӯҳ як мушоҳида ва фарзия ба мушоҳида тааллуқдоштаро интихоб мекунад. Вазифаи гурӯҳ аз он иборат аст, ки таҷрибаро тарҳрезӣ ва муқаррар намояд, ки оё фарзияҳо дуруст ва ё нодурустанд. Дар ибтидои қадами мазкур дастгирии омӯзгор хеле зарур аст, зеро ин қадам ба иҷрои машқҳо ниёз дорад, ки фарзияҳои таҳлил ва андозаҳои муайян менамояд, чунки онҳо тағйирёбандаанд. Маслиҳат бояд ба эҷодкорӣ ва тарзи гузоштани ҳадафҳо оид ба фикрҳои хонандагон мусоидат намояд. Омӯзгор бояд роҳ надиҳад, ки таҷриба аз ҷониби ҳуди талаба бе назорати ӯ гузаронида шавад ва ё хонанда таҷрибаҳои ибтидоиро такрор кунад.

Омӯзгор бояд пеш аз саршавии дарс андеша намояд, ки хонандагон кадом таҷрибаи тасдиқкунандаро ба нақша мегиранд ва ба кадом маводу таҷҳизот ниёз доранд. Онҳоро қаблан омода месозад.

Ҳуҷҷатгузории корҳои гурӯҳӣ. Пас аз он ки хонандагон таҷрибаҳои худро мегузаронанд, намоиши натиҷаҳои кори худро тайёр мекунанд. Барои иҷрои ин амал, онҳо дар болои қоғази калон натиҷаи кори худро сабт менамоянд. Омӯзгор барои самаранок гузаронидани таҷриба нақшаи корро ба ихтиёри хонандагон мегузорад:

- мушоҳида;
- фарзияҳо;
- тарҳрезии кор бо рӯйхати мавод;
- тасвири тарзи амал;
- натиҷаҳо;

Арзёбии пешниҳодгардидаи фарзияҳо дар асоси натиҷаҳои таҷриба [8].

Нақша ва маводи ҳуҷҷатгузорӣ бояд танҳо баъд аз марҳалаи таҷрибагузаронӣ дода шаванд. Ҳамаи ин амалиёт бояд то анҷоми таҷриба анҷом дода шаванд.

Намоиши натиҷаи таҷрибаҳои тасдиқкунанда

Тартиб додани концепсия (нуқтаи назари асосӣ). Дар ин қадам хонандагон бояд қўшиш намоянд, ки бо дарназардошти фарзияҳои тасдиқгардида фикрҳои нави ҳосилкардаи худро мустақилона нависанд. Баъди иҷро намудани кори мустақилона, баъзе хонандагон концепсияи таҳиянамудаи худро бо овози баланд мехонанд. Дар синф машварат гузаронида мешавад ва фикру ақидаҳои ҳамаи хонандагонро ба инобат гирифта, ба мақсади ниҳоии худ меоянд, яъне концепсияи нави тартибдодашударо яққоя баррасӣ мекунанд. Ин концепсияи нав ҳамчун кори муштараки натиҷавии дарс дар тахтаи синф овезон карда шуда, хонандагон онро дар дафтари худ ёддошт мекунанд.

Истифодаи концепсияи нави тартибдодашуда

Концепсияи дар раванди гузаронидани дарси таҳиягашта бояд мувофиқ ба муҳити атрофи хонандагон тартиб дода шавад, то ки алоқаи байни хонандагон ва муҳити атроф имконпазир гардад. Амалигардонии онро ҳамчун вазифаи хонагӣ супоридан ҷоиз аст. Дар дарсҳои оянда истифодаи ин концепсия муҳокима мегардад. Омӯзгор дар ин сурат имкон дорад, ки оид ба роҳҳои дигари истифодаи концепсияи мазкур дар соҳаи илму техника иловаҳо намояд.

Арзёбӣ. Ҳангоми арзёбии қадамҳои равиши дарс аз хонандагон концепсия пурсида намешавад, зеро ин нишондиҳандаи он нест, ки оё хонандагон концепсияро дар ҳақиқат дуруст фаҳмидаанд ё не. Барои ҳамин бояд ба он диққат дод, ки баҳодихӣ вазифаҳои зеринро дар бар гирад [2]:

- сатҳи донишазхудкунӣ;
- дараҷаи фаҳмидани мавзӯ;
- ҷараёни омӯзиш, (фаъолнокии хонандагон), ки ба таҳияи концепсия мусоидат мекунад.

Аз ин се намуди арзёбӣ саволҳои зерин бармеоянд:

- ✓ саволҳо оид ба сатҳи дониши омӯхта;
- ✓ саволҳо оид ба фаҳмидани маводи таълимӣ;
- ✓ саволҳо оид ба таҳияи концепсия ва истифодаи он.

Намунаи нақшаи дарсӣ бо усули «Омӯзиш аз амалия ба назария» (синфи 7)

Мавзуи дарс: Ёфтани суммаи кунҷҳои секунҷа.

Мақсади дарс: Дар таҷриба санҷидани исботи барои ҷӣ суммаи кунҷҳои дилҳоҳ секунҷа ба 180^0 баробар аст?

Рӯйхати таҷҳизот: Картон, транспортир, қалам, хаткаш, варақҳои ранга, қайчӣ, кунҷи кушод ва тахтаи электронӣ.

Ҷараёни таҷриба: Омӯзгор хонандагонро ба назди мизи таҷрибагузаронӣ даъват намуда, таҷрибаро бе шарҳдиҳӣ намоиш медиҳад. Хонандагон мушоҳида мекунанд.

Пайдарпайии иҷрои таҷриба чунин аст:

1. Омӯзгор расми секунҷаҳои гуногунро дар картон тасвир мекунад.
2. Кунҷҳои секунҷаҳоро бо қалам ишора мекунад.
3. Бо транспортир кунҷҳоро ҷен карда, дар секунҷаҳо кунҷҳоро ишора карда, қайд мекунад.
4. Бо қайчӣ кунҷҳои қайдкардашударо мебурад.

5. Сонӣ бо навбат аз ҳар як секунча кунҷҳои буридашудагиро дар кунҷи кушод ҷойгир мекунад.

6. Мушоҳида нишон медиҳад, ки кунҷҳои буридашудагӣ кунҷи кушодро пурра мекунад.

7. Омӯзгор бо истифодаи тахтаи электронӣ чадвалро кушода дар он вобаста ба намуди секунҷаҳо кунҷҳои онҳоро қайд мекунад.

8. Бо истифодаи компютер суммаи кунҷҳои секунҷаҳо чамъ мекунад. **Намуна:**

№ б,г	Намуди секунча	1	2	3	Сумма
1	Росткунча	90	60	30	180
2	Баробартараф	60	60	60	180
3	Баробарпахлу	75	75	30	180
4	Гуногунтараф	50	60	70	180

Таҳияи мушоҳидаҳо: Ҳар яки онҳо мушоҳидаи худро дар варақчаҳои алоҳида менависанд. Барои ин амалиёт ба хонандагон вақт дода мешавад.

Сипас, як нафар аз хонандагон ихтиёран мушоҳидаи якумро мекунад. Агар хонандагон тасдиқ кунанд, ки ҳамин мушоҳидаи аввал аст, пас онро дар сутуни мушоҳидаҳо мечаспонад. Мушоҳидаҳои монандро чамъ карда, дар ҷойи алоҳида мегузорад. Ҳамин амалро барои мушоҳидаҳои дуюм, сеюм ва ҳоказо, то тамошудани мушоҳидаҳо такрор мекунад.

Пас аз анҷоми навиштани мушоҳидаҳо, омӯзгор се нафар хонандаро ихтиёран ба назди тахтаи синф даъват менамояд. Як нафар мушоҳидаҳоро аз рӯйи пайдарпайии дар тахтаи синфи ҷойгиркарда мекунад. Хонандаи дуюм таҷрибаро такрор мекунад, хонандаи сеюм дуруст ё нодурустии мушоҳидаҳоро тасдиқ менамояд.

Омӯзгор мушоҳидаҳои тасдиқшударо хонда, аз байнашон мушоҳидаҳое, ки барои ба мақсади мавзӯ расидан мувофиқанд, интихоб намуда, дар қатори **мушоҳидаҳои интихобгардида** мечаспонад.

Мушоҳидаҳои интихобгардида метавонанд чунин бошанд:

1. секунҷаҳои гуногунро дар картон тасвир кард;
2. кунҷҳои секунҷаҳо бо қалам ишора кард;
3. бо транспортир кунҷҳоро чен кард;
4. дар секунҷаҳо кунҷҳоро ишора ва қайд кард;
5. бо қайҷӣ кунҷҳои қайдкардашударо бурид;
6. сонӣ бо навбат аз ҳар як секунча кунҷҳои буридашудагиро дар кунҷи кушод ҷойгир кард;
7. Мушоҳида нишон дод, ки кунҷҳои буридашудагӣ кунҷи кушодро пурра карданд;
8. омӯзгор аз тахтаи электронӣ истифода кард;
9. чадвалро кушода дар он вобаста ба намуди секунҷаҳо кунҷҳои онҳоро қайд кард;
10. бо истифодаи компютер суммаи кунҷҳои секунҷаҳо чамъ кард.

Омӯзгор аз рӯйи **мушоҳидаҳои интихобгардида**, барои пешниҳод кардани фарзияҳо саволҳо тартиб медиҳад.

Саволи проблемавӣ:

1) Барои чӣ суммаи дилхоҳ секунча ба 180^0 баробар шуд?
Дар ин лаҳзаи дарс омӯзгор ба шогирдон супориш медиҳад, ки аз рӯйи савол фарзияи худро пешниҳод намоянд.

3. Таҳияи фарзияҳои имконпазир:

Ба хонандагон варақчаҳо дода мешаванд, ки ҳар яки онҳо фарзияи худро оид ба исботи суммаи дилхоҳ секунча ба 180^0 баробар аст пешниҳод намоянд.

Пас аз ба охир расонидани кор, хонандагон фарзияҳои худро бонавбат мехонанд. Омӯзгор фарзияҳои хонандагонро аз рӯи монандиашон ба гурӯҳҳо ҷудо менамояд.

Фарзияҳо чунин буда метавонанд:

а). Якум кунҷҳои буридагии секунҷаи росткунҷаро бо кунҷи кушод мувофиқа намудем, ки онҳо ба кунҷи кушод баробар буданд.

б). Дуюм кунҷҳои буридагии секунҷаи баробартарафро бо кунҷи кушод мувофиқа намудем, ки онҳо ба кунҷи кушод баробар буданд.

в). Сеюм кунҷҳои буридагии секунҷаи баробарпахлуро бо кунҷи кушод мувофиқа намудем, ки онҳо ба кунҷи кушод баробар буданд.

г). Чорум кунҷҳои буридагии секунҷаи гуногунтарафро бо кунҷи кушод мувофиқа намудем, ки онҳо ба кунҷи кушод баробар буданд.

6. Таҷрибаҳои тасдиқкунанда:

Хонандагонро ба се гурӯҳ ҷудо карда, ба гурӯҳи аввал савол ва фарзияи якумро дода, талаб карда мешавад, ки онҳо дурустӣ ё нодурустии ин фарзияро бо таҷриба тасдиқ намоянд.

Ба гурӯҳи дуюм савол ва фарзияи дуюмро дода, аз онҳо талаб карда мешавад, ки онҳо дурустӣ ё нодурустии фарзияи дуюмро тасдиқ намоянд.

Ба гурӯҳи сеюм савол ва фарзияи сеюмро дода, талаб менамояд, ки нодурустии фарзияи сеюмро таҷрибавӣ тасдиқ намоянд.

Ба гурӯҳи чорум савол ва фарзияи чорумро дода, талаб менамояд, ки нодурустии фарзияи чорумро таҷрибавӣ тасдиқ намоянд.

Омӯзгор бояд пешакӣ маводҳоеро, ки барои гузаронидани таҷриба барои тасдиқ кардани фарзияҳо зарур мебошанд, муҳайё созад, то хонандагон аз онҳо истифода баранд.

Барои тасдиқ ё инкори фарзияҳо картон, қайчӣ, хаткаш, транспортир, вараки ранга, қалам ва кунҷи кушод зарур аст. Хонандагон аввал секунҷаҳои гуногунтарафро дар картон тасвир карда бо транспортир кунҷҳоро ҷен мекунанд ва онҳоро бурида, дар кунҷи кушод мегузоранд. Ин намуди фаъолиятро мушоҳида намуда, хулосабарорӣ мекунанд.

Хонандагон дар компютер ҷадвалро кушода бузургии кунҷҳоро қайд мекунанд.

Муаррифии кори гурӯҳӣ

Гурӯҳҳо баъди анҷоми таҷриба бо навбат кори худро муаррифӣ менамоянд.

Пур намудани ҷадвал.

Гурӯҳҳо тасдиқоти худро дар ҷадвали зерин тасвир мекунанд:

Ба гурӯҳҳо варақҳои калон дода мешавад. Онҳо дар зерин «Шарҳ» тарзи гузаронидани таҷрибаашонро шарҳ медиҳанд. Дар зерин «Эскиз» расм ё нақшаи таҷрибаашонро мекашанд. Дар зерин «Натиҷа» хулосаи гурӯҳиашонро менависанд, ки фарзия тасдиқ шуд ё инкор.

Шарҳ	Эскиз (нақша)	Натиҷа

Таҳияи консепсияи мавзӯ. Омӯзгор ба хонандагон супориш медиҳад, ки дар натиҷаи хулосаи аз фаъолияти ҳар чор гурӯҳ баровардаашон консепсияи мавзӯро бо фаҳмиши худашон таҳия намоянд.

Консепсия чунин буда метавонад: Дар дилхоҳ секунҷа барои ёфтани суммаи кунҷҳои он аз бузургии кунҷ (дараҷа) вобастагӣ надорад. Аз ин лиҳоз ҷи қадар секунҷаҳоро калону хурд тасвир кунем суммаи онҳо бетағйир мемонад.

Дар асоси муаррифии гурӯҳҳо байни онҳо саволу ҷавоб гузаронида шуда, омӯзгор дарсро ҷамъбаст мекунад.

Муқарриз: Булбулов Дж.- д.и.п., ДДХ ба номи М.Назаршоев

АДАБИЁТ

1. Атахонов Т. Очеркҳои афкори педагогӣ / Т.Атахонов, М.Лутфуллоев, Ф. Шарифов. - Душанбе, 2005 – 23 с.
2. Бахарева С. Развитие критического мышления через чтение и письмо. Учеб. -метод. Пособие / С. Бахарева. – Новосибирск. 2003, - 12 с.
3. Безрукова В.С. Все о современном уроке в школе: проблемы и решения / В.С. Безрукова. - М., 2004. – 43 с.
4. Загашев И.О. Критическое мышление: технология развития / И.О.Загашев, С.И. Заир-Бек. - СПб. 2003, – 32 с.
5. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления через чтение и письмо: стадии и методические приемы / С.И. Заир-Бек //Директор школы. - 2005. - № 4. – 6 с.
6. Кабанова – Меллер Е.Н. Формирование приёмов умственной деятельности и умственного развития учащихся. – М.: Просвещение, 1968, – 288 с.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игр и дискуссии / М.В. Кларин. - Рига, 1998. – 65 с.
8. Клустер Д. Что такое критическое мышление / Д.Клустер. –М.: ЦГЛ, 2005. – 5 с.
9. Концепсияи гузариш ба низоми нави таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон //Масъалаҳои маориф. - №3. - 2010. - 90 с.
10. Махмутов М.И. Усули таҷрибаҳои ибтидоӣ (SEA). Дастури таълимӣ барои шунавандагонӣ курсҳои тақмили ихтисос ва омӯзгорони фанҳои табиӣ-риёзӣ дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ / М.И. Махмутов, Инго Мюллер, Юрген Шўнхер. - Душанбе, 2014. - 46 с
11. Мирсеитова «Обучение как поиск и поиск для обучения». -1969. – 59с.
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 январи соли 2015. - 16 с.
13. Маҷмуаи модулҳои оид ба низоми таълими салоҳиятнокӣ (дастур барои омӯзгор). – Душанбе, 2016. - 21 с.
14. Мирсеитова «Обучение как поиск и поиск для обучения».1969. – 59с
15. Организация проблемного обучения в школе. -М., 1977.
16. Сафин Д. Усулҳои таълим ва омӯзиши ҳамфаъол. Дастури таълимӣ / Д.Сафин, Р.Мусина, Ш.Қурбонов, Н.Қодиров. – Душанбе, 2007. - 26 с.

ФАРДИКУНОНИИ ТАЪЛИМ БО ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ ФАЪОЛИ ТАЪЛИМ ДАР ДАРСИ МАТЕМАТИКА

Дар мақола оид ба фардикунонии чараёни таълим бо истифодаи усули фаъол маълумот дода шудааст. Инчунин дар хонандагон рушди салоҳиятҳо, мустақилият, қобилияти маҳоратҳои худидоракунии, муошират кардан, таҳлилқунӣ ва баҳодиҳиро ташаккул медиҳад. Илова бар ин, ба хонандагон имконият медиҳад, ки дониши назариявиро дар амал татбиқ намоянд. Дар ин усули тадрис омӯзгор метавонад алоқамандсозии чараёни таълим бо ҳаётро мувофиқ гардонад, то ки хонандагон аз мавзӯи омӯхташаванда маълумоти зарурӣ пайдо намоянд. Ҳамин тариқ, тафриқаи бисёрсоҳаи гуногуни имконият медиҳад, ки на танҳо тайёрии сифатии хонандагонро барои таълими минбаъда дар макотиби олии амалӣ гардад, балки ба воситаи фаъолияти гуногуни таълимӣ ба ҳар яки онҳо барои нигоҳ доштан ва инкишофи мустақилияти онҳо ёрӣ мерасонад. Истифодаи технологияҳои инноватсионии таълим барои самаранокии муносибатҳои ба хонандагон равонагардида, яъне дар шакли ҳамфаъол, бо тарзи ташкили муҳити дидактикии мусоид равона шудааст. Инчунин, омӯзгорон бо истифодаи ин мақола тарзҳои гузаронидани дарси амалӣ аз математика ва ба ҳаёт мувофиқ кардани мавзӯро меомӯзанд. Ҳангоми рушд додани салоҳиятҳои хонандагон дар дарси математика аз ин намунаи фаъолиятҳои истифода хоҳанд кард.

Калидвожаҳо: усули фаъол, мустақилият, қобилияти маҳоратҳои худидоракунии, муошират кардан, таҳлилқунӣ ва баҳодиҳӣ, такрор (репродуктивӣ), баҳодиҳӣ дар ҳамкорӣ, эҷодӣ (креативӣ), таълими тафриқавӣ, муносибати тафриқавӣ, салоҳият.

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ АКТИВНЫХ СПОСОБОВ НА УРОКЕ МАТЕМАТИКИ

Статья посвящена индивидуализации процесса обучения, при помощи активных методов. Активные методы позволяют повысить самостоятельность учащихся, сихпособность и умение к самоуправлению, диалогизацию, анализ и оценивание. В этом методе обучения учитель имеет возможность связывать процесс обучения с жизнью, чтобы учащиеся при изучении материала получили необходимые знания. Таким образом, многообразные степенные дифференциации позволяют не только повысить качественную подготовку для дальнейшей подготовки в высших учебных заведениях, но и помогает им овладеть способами самостоятельного развития. Использование инновационных технологий в процессе обучения повышает активные отношения, связанные с учащимся и способствуют необходимой дидактической организации данного процесса. Учителя могут использовать материал статьи при проведении практических занятий по

математике и связывать тему урока с жизнью. Также данный материал может использоваться для совершенствования компетенции учащихся на уроках математики.

Ключевые слова: активный способ, самостоятельность, способность и навыки самоуправления, диалогизация, анализ и оценка, повторение (репродуктивный), оценка при совместной деятельности, творчество (креативный), дифференцированное обучение, способ, критическое мышление.

USE OF ACTIVE TEACHING APPROACHES IN MATH LESSON

This article is about the individualization of the educational process by using the active teaching method. Moreover, it develops students' independence, self-management, communication, analysis, and evaluation skills. In addition, it allows students to apply theoretical knowledge in practice. In this teaching method, the teacher can the teaching process to life, so that the students get the necessary information about the topic they studied. In this way, multi-disciplinary and multi-level differentiation allows not only to implement the qualitative preparation of students for further education in higher schools, but also helps each one of them to maintain and develop their independence through various educational activities. The use of innovative technologies is aimed at effective student-oriented relations, in an interactive way of creating a favorable didactic environment. Also using this article will help the teachers in conducting the practical math lessons and connecting it with every day life. And in order to develop the students competencies in math lesson they can simply use the given examples.

Keywords: active method, independence, abilities and self-management skills, communication, analysis and assessment, repetition (reproductive), assessment in collaboration, creativity (creative), differential education, differential approach, critical thinking.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷонмирзоев Эраҷ* - Донишқадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф дар ВМКБ, омӯзгори калон, номзади илмҳои педагогӣ. Телефон: +992 93 793-64-64. E-mail: eraj1964@mail.ru

Сведения об авторе: *Джонмирзоев Эрадж* –Филиал Республиканского института повышения и переподготовки работников сферы образования в городе Хороге, кандидат педагогических наук, старший преподаватель. Телефон: +992 93 793-64-64. E-mail: eraj1964@mail.ru

Information about the author: *Jonmirzoev Eraj* - Branch of the Republican Institute for the Advancement and Retraining of Education Workers in the city of Khorog, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer. Phone: +992 93 793-64-64. E-mail: eraj1964@mail.ru

**САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ МЕТОДИ МУБОҲИСА ДАР РАВАНДИ
ТАЪЛИМ ДАР МУАССИСАҲОИ ОЛӢ**

Чӯраева Х. Ю., Усмонова М.А.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олӣ чунин қайд намуданд: «Дар даврони соҳибистиклолӣ мо бунёди маорифи миллӣ ва ворид гардидан ба фазои таҳсилоти байналмилалиро ҳадафи муҳимтарин ва самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлат ва Ҳукумати мамлакат қарор додем. Зеро мо чунин мешуморем, ки бунёди миллат аз маориф оғоз меёбад ва ғамхорӣ нисбат ба маориф – сармоягузорӣ барои рушди неруи инсонӣ ва ояндаи ободи давлат ва Ватан мебошад.

Роҳбарони муассисаҳои таълимиро зарур аст, ки ба масъалаҳои баланд бардоштани сатҳи дониш ва касбияти омӯзгорон дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот, бахусус омӯзгори муассисаҳои таҳсилоти ибтидоиву миёнаи касбӣ, такмили ихтисосу бозомӯзӣ ва тарбияи омӯзгори ҷавони баландихтисос ва ба талаботи замона ҷавобгӯӣ дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот эътибори аввалиндараҷа диҳанд» [8, с.17].

Илму маориф техникаву технология рӯз аз рӯз пеш рафта истодаанд, бинобар ин, истифодаи технологияи интерактивӣ ҷузъи муҳими таълиму тарбия дар соҳаи маориф махсуб меёбад.

Технологияи интерактивӣ сатҳи баланди фаъолияти мутақобилан нигаронидашудаи субъектҳои таъсири мутақобила, ягонагии эмотсионалӣ, маънавии иштирокчиён мебошад. Ҳангоми омӯзиши технологияи интерактивӣ донишҷӯён фикрронии интиқодӣ, ҳалли масъалаҳои мураккабро дар асоси таҳлили вазъият ва иттилооти мувофиқ, дуруст баён кардани ақидаҳои худ, қабули қарорҳои оқилона, иштирок дар муҳоҳисаҳо, муошират бо одамони дигарро меомӯзанд.

Калимаи «интерактив» аз забони англисӣ, аз калимаи «interact» гирифта шуда, «интер» «хамдигар», «акт» — амал кардан аст. Интерактив қобилияти муошират кардан ё дар ҳолати гуфтугӯ будан, муколама бо шахсе ё чизе, масалан, компютер мебошад. Раванди таълим тавре ба роҳ монда шудааст, ки ҳамаи донишҷӯён ба раванди таълим ҷалб карда шуда, онҳо имконият пайдо мекунанд, ки фикру андешаи худро баён намоянд.

Ҷорӣ намудани методҳои интерактивии таълим яке аз самтҳои муҳимтарини такмили омодагии донишҷӯён дар муассисаи таҳсилоти олии муосир мебошад. Навовариҳои асосии методӣ имрӯз бо истифодаи методҳои интерактивии таълим алоқаманданд. Аммо мафҳуми «омӯзиши интерактивӣ» бо тарзҳои гуногун фаҳмида мешавад.

Мақсади омӯзиши интерактивӣ фароҳам овардани шароити мусоиди таълим мебошад, ки дар он донишҷӯ муваффақияти худ, камолоти зеҳнии худро эҳсос мекунад, ки худи раванди таълимиро самаранок мегардонад.

Истифодаи усулҳои интерактивии таълим дар омода намудани омӯзгори оянда қаблан мушаххас омӯхта нашудааст. Дар баробари ин, дар омода намудани омӯзгори оянда усулҳои интерактивӣ истифода бурда мешаванд.

Бо назардошти аҳаммиятноки, таҳияи нокифоя, аҳаммияти назариявӣ ва амалии масъалаи мазкур мавзуи тадқиқот «Усулҳои интерактивии таълим дар худомӯзии омӯзгорони оянда» интихоб карда шуд [5, с.432].

Ба гуфтаи Ю.Ю. Гавронская, «...дар таълими интерактивӣ на танҳо таъсири мутақобилаи байни субъектҳо, балки таъсири мутақобилаи субъекти омӯзишро бо ҷузъҳои дигари он ба назар гирифтани лозим аст. Ин имкон медиҳад, ки интерактив дар омӯзиш ҳамчун хусусияти ҳамкориҳои субъекти раванди таълим бо муҳити таълимӣ, ки мустақиман ё ғайримустақим тавассути омӯзиш сурат мегирад, муайян карда шавад» [2, с.101-104].

С.Г. Вершловский таъкид мекунад, ки «...бо хонандагон аз усулу шаклҳои таълими интерактивии истифода бурда, диққати онҳоро ҷалб кардан лозим аст, ки дар раванди таълими интерактивӣ омӯзгорони оянда якҷанд мавқеи асосиро ишғол менамояд. Ҷ дар ҳар кадоми онҳо машғулиятҳои муайянеро иҷро мекунад, ки ба дараҷаи баланди маҳорати педагогии ӯ имконият медиҳанд» [1, с.3-8].

Мафҳуми интерактивӣ на танҳо дар тавсифи ҳамкориҳои байнисубъективӣ, балки роҳу воситаҳои гуногуни ҳамкориҳои одамон бо муҳити иттилоотӣ ё унсурҳои алоҳидаи он (телевизиони интерактивӣ, бозии интерактивӣ, таълими интерактивӣ, барномаи компютерӣ, тахтаи интерактивӣ) васеъ паҳн шудааст.

Технологияҳои интерактивӣ дар омӯзиш ҳамчун хусусияти ҳамкориҳои субъекти раванди таълим бо муҳити таълимӣ, ки мустақиман тавассути омӯзиш сурат мегирад, муайян карда мешавад.

Бо мақсади ташаккули малакаҳои амалии омӯзгорони оянда дар ташкили таълими интерактивӣ ба онҳо имкониятҳои гуногуни истифодаи воситаҳои равонӣ-техникӣ, иҷтимоӣ-техникӣ ва психотехникӣ ташкил ва худташкили раванди таълим пешниҳод карда мешавад [10, с.25–27].

Воситаи асосии равонӣ ва техникӣ ташкили ҷараёни кор дар технологияи интерактивӣ технологияи ҳалли масъалаҳои гурӯҳӣ мебошад, ки маҷмуи расму амалиётҳо мебошад, ки татбиқи онҳо ҳалли вазифаҳои гузошташударо таъмин менамояд. Омӯзгорони оянда ба чунин усули ташкили кори гурӯҳӣ таваҷҷуҳи зиёд доранд. Омӯзгорон маводҳои таълимиро, ки ба донишҷӯён таълим дода мешаванд, муқаррар менамояд, иҷрои супоришҳои мустақилона ва гурӯҳии характери тадқиқотиро мутобик менамоянд. Дар раванди муҳокимаи умумӣ ба донишҷӯён муяссар мешавад, ки хусусиятҳои ҳамкориро дар таълими интерактивӣ мустақилона муайян намоянд. Донишҷӯён қобилияти ҳалли мушкилоти душвори таълимӣ, истифодаи воситаҳои мувофиқи психологӣ ва нишон додани хушбинӣ ва назари воқеӣ ба вазиятҳоро аз худ мекунанд. Ин таъсир барои омӯзгорони оянда ниҳоят муҳим аст, зеро касби омӯзгорӣ яке аз маъмултарин аст. Ташҳиси натиҷаҳои татбиқи усулҳои интерактивии таълим дар донишҷӯён имкон медиҳад, ки дар ин раванд тағйироти воқеии сифатҳои шахс ба вучуд ояд.

Ҳоло ҷомеа на танҳо мутахассисони баландихтисос, маълумотнок, бофарҳанг, балки ашхосеро низ тақозо мекунад, ки масъулияти баланд, ташаббускор, қобилияти баёни нуқтаи назари худ, баҳс кардан, роҳҳои беҳтарини ҳалли мушкилоти гуногунро пайдо кардан, малакаи муоширати таҳаммулпазирро доранд, инчунин инкишофи босуръати техника дар соҳаи маориф вазифаҳои нав мегузорад, ки аз нав дида баромадани мазмуни таълим, шаклу усулҳои таълимро талаб мекунанд.

Ба гуфтаи М. А. Петренко, «...ҷанбаҳои педагогии ҳодисаи таъсири мутақобиларо ба таври интерактивӣ ҳамчун тағйироти вазифаҳо ва ҳолатҳо пешниҳод кардан мумкин аст» [9, с.32].

Дар муқоиса бо шаклҳои анъанавии баргузориҳои дарсҳо дар таълими

интерактивӣ ҳамкории омӯзгор ва донишҷӯ тағйир меёбад: омӯзгор ҷойи худро ба хонандагон медиҳад ва вазифаи муаллим аз фароҳам овардани шароит иборат мебошад.

Барои ин дар дарс кори ҷуфтӣ ва гурӯҳӣ ташкил карда шуда, лоиҳаҳои таҳқиқотӣ, бозихҳои дидактикӣ истифода бурда шуда, эҷодкорӣ истифода бурда мешавад. Механизмҳои омӯзиши интерактивӣ тавассути технологияҳои гуногуни таълимӣ амалӣ карда мешаванд. Олими рус С.С.Кашлев технологияи таълими интерактивиро ҳамчун «...маҷмуи усулҳои ҳамкории ҳамҷонибаи мақсадноки мутақобилаи байни субъективии муаллимон ва донишҷӯён, ки татбиқи пайвастаи онҳо барои рушди онҳо шароити муайянро фароҳам меорад», муайян кардааст [6, с.24].

Донишҷӯ иштирокчии комили раванди таълим мегардад, таҷрибаи ӯ ҳамчун манбаи асосии донишҳои таълимӣ хизмат мекунад. Муаллим дониши тайёр намедиҳад, балки иштирокчиёнро ба ҷустуҷӯи мустақилона ташвиқ мекунад.

Истифодаи методи интерактивии гузаронидани дарсҳо боиси инҳо мегаранд: шавқи хонандагонро бедор мекунад; ба азхудкунии самараноки маводи таълимӣ мусоидат менамояд, ба донишҷӯён таъсири бисёрҷониба мерасонанд; ба ташаккули афкор ва муносибати хонандагон, ташаккул додани малакаҳои ҳаётӣ, тағйир додани рафтор мусоидат мекунад. Бояд қайд кард, ки шартҳои муҳимтарин таҷрибаи шахсии иштироки омӯзгор дар машғулиятҳои интерактивӣ мебошад. Онҳоро танҳо тавассути иштирок дар бозӣ, ҳуҷуми зеҳнӣ ё муҳокима омӯختан мумкин аст [3, с.216].

Технологияҳои интерактивии таълим метавонанд мубоҳисаи гурӯҳӣ, лексияи бинарӣ, лексия-конференсияи матбуотӣ, технологияҳои ташкил, намудҳои гуногуни бозихо ва фаъолиятҳои лоиҳавӣ ва ғайраро дар бар гиранд.

Мо тасмим гирифтаем, ки дар поён оид ба мубоҳиса маълумоти муфассал орем.

Мубоҳиса муҳокимаи мақсаднок оид ба масъалаи мушаххас мебошад, ки тавассути мубодилаи афкор, байни ду ё зиёда шахсон ҳамроҳ мешавад. Вазифаи мубоҳиса ошкор кардани тафовут дар фаҳмиши масъала ва муқаррар намудани ҳақиқати баҳс аст.

Техникаи мубоҳисаи назоратшаванда инҳоро дар бар мегирад:

- муайян кардани ҳадаф;
- пешгӯии ақсуламали муҳолифон;
- ба нақша гирифтани рафтори худ;
- маҳдуд кардани вақти баромадҳо ва

пайдарпайии муайяни онҳо.

Мубоҳисаро бо ду роҳ ташкил кардан мумкин аст: ҳамаи зергурӯҳҳо як масъаларо таҳлил мекунанд, ё ягон мавзӯи калон ба вазифаҳои алоҳида тақсим карда мешавад.

Як навъ мубоҳисаи озод муҳокимаест, ки дар он ба ҳар кас вақти номаҳдуди суханронӣ дода мешавад, ба шарте ки суханронии ӯ тавачҷуҳи шунавандагонро бедор созад. Ҳар як муҳокимаи мушаххас мавзӯи худро дорад, ба қадри кофӣ васеъ барои мубоҳисаи бисёрҷанба дар дохили он гузаронида мешавад.

Мубоҳиса ҳамчун усули интерактивии таълим маъноӣ таҳқиқ ё таҳлилро дорад. Муҳокимаи таълимӣ муҳокимаи мақсаднок, дастаҷамъонаи муаммои (вазъияти) мушаххас буда, бо мубодилаи афкор, таҷриба, мулоҳизаҳоро дар бар мегирад.

Дар он вазъиятҳое, ки сухан оиди баҳс меравад, мо муҳокимаи гурӯҳии

муаммоҳои ахлоқӣ, сиёсӣ, адабӣ, илмӣ, касбӣ ва ғайраро дар назар дорем, ки ҳалли умумии якхела надоранд. Дар рафти баҳс иштироккунандагони он дар бораи воқеаю муаммоҳои алоҳида мулоҳизаҳои гуногун, баён мекунанд.

Хусусияти муҳимми баҳс риояи қатъии қоидаю мавзӯҳои пешакӣ муайяншуда мебошад.

Олими машҳури рус М.А.Косолапова исбот кардааст, ки «...мубоҳиса ин мубодилаи афкори оммавии ба таври равшан сохторӣ ва махсус ташкилшуда байни ду ва ё зиёда шахс оид ба масъалаҳои актуалӣ мебошад. Ин як навъ мубоҳисаи оммавии иштирокчиёни баҳс аст, ки мақсади он каси сеюмро ба ҳақ будани онҳо бовар кунонад, на якдигарро» [7, с.177].

Дар айни замон мубоҳисаҳо ҳамчун як шакли муҳокимаи масъала дар таълими фанҳои гуманитарӣ ва табиатшиносӣ васеъ истифода бурда мешаванд. Мубоҳисаҳо яке аз технологияҳои педагогӣ мебошанд, ки имкон медиҳанд на танҳо малакаҳои марбут ба фанни омӯхташавандаро аз худ кунанд, балки барои инкишофи фаъолияти эҷодии шахс, ташаккул додани қобилияти муаррифӣ ва ҳифзи мавқеи худ, маҳорати суханварӣ, қобилияти муколамаи таҳаммулпазир ва ҳислатҳои роҳбарикунандаро пайдо кардан шароити мусоидро фароҳам меоранд.

Олими машҳур И.А.Зимняя чунин таъкид кардааст: «...истифодаи мубоҳисаҳо дар раванди таълим ба эҷоди ҳавасмандии устувори таълим мусоидат мекунад, зеро аҳаммияти маводи таълимӣ барои донишҷӯён ба даст оварда мешавад, мавҷудияти унсурҳои рақобат, фаъолияти эҷодӣ, ҷустуҷӯӣ, инчунин омӯзиши ҳамаҷонибаи маводи асосии омӯхташаванда имкон медиҳад, ки вазифаҳои зерин ҳал карда шаванд» [4,с.34-42].

Муҳокима аз ҷониби шахсони салоҳиятнок бо мақсади ба даст овардани як ҳалли қобили қабул, баррасӣ кардани ҳама гуна масъала ё гурӯҳи масъалаҳои марбут ба он иборат аст. Мубоҳиса як навъ баҳс аст, ки ба мусоҳиба наздик аст ва як силсила ихтисос, ки аз ҷониби иштирокчиён бо навбат садо медиҳад. Ҳар як иштироккунандаи мубоҳиса бояд дар бораи мавзӯи муҳокимашуда ақидаи муайян дошта бошад. Вале натиҷаи мубоҳиса на маҷмуи ақидаҳои мавҷуда, балки чизи умумиест, ки барои ақидаҳои гуногун гуфта мешавад.

Ҳамин тавр, мубоҳиса гуногунрангии нуқтаи назарҳои мавҷударо оид ба ин ё он масъала (вазъият) татбиқ месозад, таҳлили ҳамаҷонибаи ҳар кадоми онҳоро ба миён меорад, назари худро нисбат ба ҳар як иштирокчиӣ муҳокима оид ба масъалаи (вазъияти) муайян ташаккул медиҳад.

Марҳилаи асосӣ ин баҳс аст. Як қатор фикру андешаҳое, ки ҳар як гурӯҳи хурд пешниҳод мекунанд, шунида мешавад. Пас аз ҳар як фикру андеша муҳолифон саволҳо медиҳанд, ба ҷавобҳои муаллифони мавқеъҳои пешниҳодшуда гӯш медиҳанд. Дар охири мубоҳиса фикру ақидаи умумӣ оид ба мавзӯи ба муҳокима гузошташуда баён карда мешавад.

Муқаррир: Алиева М.Н.-н.и.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Вершловский С.Г. Взрослый как субъект образования/ С.Г. Вершловский // Педагогика. –2003. –№ 8. –С. 3–8.
2. Гавронская Ю.Ю. «Интерактивность» и «интерактивное обучение»/ Ю.Ю.Гавронская // Высшее образование в России. - 2008. –№ 7. –С. 101–104.
3. Зеер Э.Ф. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход /Э.Ф.Зеер, А.М.Павлова, –Э.Э.Сыманюк. -М.: МПСИ, 2005. – 216 с.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42;

5. Канн-Калик В.А. Общение-компетентность-тренинг. Избранные труды /В.А. Канн-Калик, Н.В.Клюева, Е.В.Сидоренко, Л.А. Петровская. -М.: Смысл, 2007.-432 с.
6. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса: пособие для педагогов / С.С. Кашлев. - Мн.: Университетское, 2000. – С.24.
7. Косолапова М.А. Технологические подходы в организации профессиональной подготовки к педагогической деятельности в высшей школе / М.А.Косолапова. - Томский гос. пед. ун-т. – Томск, 2007. – 177 с.
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Эмомалӣ Раҳмон (21.12.2021). Душанбе, 2021. -С.17.
9. Петренко М.А. Теория педагогической интеракции: автореф.дисс. ... доктора пед. наук / М.А. Петренко. - Ростов-на-Дону, 2010. – С. 32.
10. Суворова Н. Интерактивное обучение:новые подходы/ Н. Суворова //Учитель. –2000. - №1.–С. 25–27.

САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ МЕТОДИ МУБОҲИСА ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР МУАССИСАҲОИ ОЛӢ

Дар мақолаи мазкур бобати истифодаи методҳои интерактивӣ аз тарафи омӯзгорони оянда дар раванди таълим сухан рафта, қайд мегардад, ки ҷорӣ намудани методҳои интерактивии таълим яке аз самтҳои муҳимтарини такмили омодагии донишҷӯён дар муассисаи таҳсилоти олии муосир мебошад. Навовариҳои асосии методӣ имрӯз бо истифодаи методҳои интерактивии таълим алоқаманданд. Имрӯзҳо маҳзани илми ҷаҳон ба воситаи интернет ба миқдори бемаҳдуди истифодабарандагон дастрас гардидааст. Бо суръати баланди тараққиёти технологияҳои компютерӣ имконият ва функцияҳои барномаҳо васеъ гардида, суръати табодули маълумот дар шабакаҳо афзудааст. Бар замми ин, истифодабарандагони технологияҳои иттилоотии муосир зиёд мегардад. Дар мақола мубрам будани мавзӯи интихобшуда, талаботи принсипи дидактикии аёнӣ таълим, имкониятҳои истифодаи воситаҳои техникӣ асоснок карда шудааст. Ақидаҳои олимони соҳа муҳокима шуда, ҳамчунин тавсия ва хулосаҳои муаллиф пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: истифода, метод, методҳои интерактивӣ, интерактив, методи мубоҳиса, омӯзгор, омӯзгори оянда.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА ДИСКУССИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ В ВУЗЕ

В данной статье рассматривается использование интерактивных методов будущими учителями в учебном процессе, отмечается, что внедрение интерактивных методов обучения является одним из важнейших направлений повышения готовности студентов к современной высшей школе. Основные методические инновации сегодня связаны с использованием интерактивных методов обучения. Сегодня мировая научная база данных доступна неограниченному числу пользователей через сеть Интернет. С быстрым развитием компьютерных технологий расширяются возможности и функции программ, увеличивается скорость обмена данными в сетях. Также возрастает желание пользователей современных информационных технологий. В данной статье по использованию технических средств исследуется процесс обучения предмету технологии (трудовое обучение). В статье анализируются важность выбранной темы, требования дидактического принципа наглядности обучения, возможности использования технических средств. Обсуждаются мнения ученых данной области, также представлены рекомендации и выводы автора.

Ключевые слова: использование, метод, интерактивные методы, интерактив, метод обсуждения, учитель, будущий учитель.

THE EFFICIENCY OF USING THE DISCUSSION METHOD IN THE EDUCATIONAL PROCESS AT THE UNIVERSITY

This article discusses the use of interactive methods by future teachers in the educational process, noting that the introduction of interactive teaching methods is one of the most important areas for improving the readiness of students in modern higher education. The main methodological innovations today are associated with the use of interactive teaching methods. Today, the world scientific database is available to an unlimited number of users via the Internet. With the rapid development of computer technology, the capabilities and functions of programs are expanding, and the speed of data exchange in networks is increasing. In addition to all this, the desire of users of modern information technologies is increasing. Today, the world scientific database is available to an unlimited number of users via the Internet. With the rapid development of computer technology, the capabilities and functions of programs are expanding, and the speed of data exchange in networks is increasing. In addition to all this, the desire of users of modern information technologies is increasing. This article on the use of technical means examines the process of teaching the subject of technology (labor training). The article analyzes the importance of the chosen topic, the requirements of the didactic principle of visualization of education, the possibility of using technical means. Opinions of scientists in this field are discussed, recommendations and conclusions of the author are also presented.

Key words: use, method, interactive methods, interactive, discussion method, teacher, future teacher.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷӯраева Хайрӣ Юнусҷонова* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров, дотсенти факултети санъати тасвирӣ ва технология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 11.

E-mail: matluba_0068@mail.ru

Усмонова Матлюба Абдуразоқовна - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров, магистранти курси 2, ихтисоси “Санъати тасвирӣ ва нақшакашӣ. Технология”-и, факултети санъати тасвирӣ ва технология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 11.

Сведения об авторах: *Джураева Хайри Юнусджонова* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, доцент факультета изобразительных искусств и технологий. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. E-mail: matluba_0068@mail.ru

Усмонова Матлюба Абдуразоқовна - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, магистрант 2 курса, специальности “изобразительное искусство и дизайн. Технологии”, факультет изобразительных искусств и технологий. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.. E-mail: matluba_0068@mail.ru

Information about the authors: *Juraeva Khairi Yunusjonovna* - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Associate Professor of the Faculty of Fine Arts and Technologies. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekova passage, 1. E-mail: matluba_0068@mail.ru

Usmonova Matlyuba Abdurazokovna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, 2nd year master's student, specialty “fine arts and design”. Technologies”, Faculty of Fine Arts and Technologies. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekova passage, 1.. E-mail: matluba_0068@mail.ru

**НАҚШИ ФАЪОЛИЯТИ ФИКРИЮ ЗЕХНИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ
ИБТИДОЙ ДАР РАВАНДИ ДАРСҲОИ ЗАБОНИ МОДАРӢ**

Рузиева М.Д., Юсупова У. А.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

Бо шарофати Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва саъю талошҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар давраи нав ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи забон тавачҷуҳи хосса зоҳир гардида, он ҳамчун яке аз рукнҳои муҳимми давлатдорӣ ҷойгоҳи шоиста пайдо кард. Интишори китоби «Забони миллат – ҳастии миллат»-и Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки сайри таърихии забони тоҷикиро аз замони қадим то имрӯз дар бар гирифтааст, бори дигар собит сохт, ки давлату Ҳукумат нисбат ба тақдири забони давлатӣ тавачҷуҳи хосса дошта, барои тақомули минбаъдаи он тадбирҳои саривақтӣ ва зарурӣ меандешанд [12].

Аз ин рӯ, такмили таҷдиди назар ба таълими забон дар марҳилаи аввал дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва баъдан муассисаҳои миёнаи махсус, коллеҷҳо, донишкадаву донишгоҳҳо амри муҳим барои ислоҳи камбудҳои дар ҷомеа ба шумор меравад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун пуштибони забони давлатӣ борҳо таъкид доштаанд: «танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад».

Ҳамзамон, дар китоби «Забони миллат ҳастии миллат» чунин таъкид доштаанд, ки «Барои ман забони тоҷикӣ на танҳо воситаи гуфтугӯю муошират ба шумор меравад, балки болотар аз он, шиносномаи миллати азизам, руҳи поки гузаштагонам ва оинаи осори ниёгон мебошад. Ба ин хотир, доир ба таърихи ташаккули забони тоҷикӣ мақолаву асарҳо таълиф менамоем, дар ҳар суханрониям бузургиву тавоноии онро таъкид месозам ва барои ҳифзу ҳимояаш талош мекунам» [17].

Ҳамин масъулияти баланди давлатӣ, ки нисбат ба забон аз ҷониби Пешвои миллат зоҳир мешавад, ба мо раҳнамоӣ медиҳад, ки дар навбати аввал ҳамаи соҳибзабонон ба қадри арзишҳои нодири таърихии забони миллӣ бирасем ва онро покиза нигоҳ дорем. Худ аз худ яке аз муҳимтарин равишҳои таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, муассисаҳои олий ва коллеҷҳо дар шароити имрӯз ба талқини ҳамин ғоя ва андешаҳои Пешвои миллат ҳамчун пуштибони забони давлатӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, айни замон чун сухан дар бораи такмили дарсҳои забони тоҷикӣ ва истифодаи роҳи равишҳои нав, хоссае технологияи муосир меравад, дар навбати аввал, ба қор бурдани шеваҳои таъсиргузори таълим зарур аст. Ҳоло дар аксари муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коллеҷу донишкадаҳо тамоми имкониятҳои навини техникаи таълим фароҳам оварда шудаанд ва дар раванди баргузори дарсҳо аз воситаҳои муосир истифода мешавад. Аз ин рӯ, ба андешаи мо, истифодаи сабтҳои аудиои китоби «Забони миллат- ҳастии миллат»-и Пешвои миллат, ки аз ҷониби Китобхонаи миллии Тоҷикистон омода гардида, дастрас мебошад, мувофиқи мақсад мебошад. Дар навбати аввал, истифодаи хониши акси садои китоб, ки барои истифодаи умум таҳия шудааст, метавонад ба маърифати забонии толибилмон, инчунин нутқи шифоҳии онҳо таъсири матлуб гузорад. Ба қор гирифтани ин усул на танҳо барои нутқи шифоҳии донишҷӯён муассир меояд, балки дарсҳои мувофиқи мақсаде дар заминаи таърихи забони тоҷикӣ ба толибилмону донишҷӯён хоҳад буд.

Пешвои миллат дар суханронии худ соли 2019 дар Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин вобаста ба ироаи Паёми навбатӣ ба масъалаи забон рӯ оварда, ба таҳлили бисёр омилҳои пардохтанд, ки дар сурати дар амал татбиқи гардидани онҳо мавқею нуфузи забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ва забони илм дар ҳамқадамӣ бо замон боз ҳам тақвият меёбад. Дар суханронии худ барои устувор намудани пояҳои забони давлатӣ, муайян намудани самтҳои фаъолияти оянда ва бештар тақвият бахшидани мавқеи забони давлатӣ Пешвои миллат ба мақомоти дахлдор супориш доданд, ки “Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030”-ро таҳия ва ба баррасии Ҳукумати мамлакат пешниҳод намоянд.

Маълум аст, ки яке аз сарчашмаҳои инкишофи забони модарии ҳар халқу миллатро забони шеваю лаҳҷа ташкил дода, он ҳамчун ганҷинаи бебаҳои халқ барои ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон хизмат мекунад. Зеро дар забони лаҳҷаю шева бисёр дурдонаҳои номакшӯф нухуфтаанд, ки шиноخت ва ба хизмати забони адабӣ истифода бурдани онҳо барои инкишофу такмили вусъати имконоти забони адабӣ кумак мерасонанд. Дар робита ба ин, Пешвои миллат чунин таъкид намудаанд: «Дар таркиби шеваҳои мардуми мо ҳазорон калимаҳои асилу ноби тоҷикӣ мавҷуданд, ки бо сабабҳои гуногун аз доираи истемол берун мондаанд. Вазифаи аввалиндараҷаи забоншиносону фолклоршиносон ин аст, ки зимни таҳқиқоту ҷустуҷӯҳои илмӣ чунин калимаҳоро аз дохили шеваҳо дарёфт карда, онҳоро ба доираи муомилоти забони адабии тоҷикӣ ворид намоянд» [12].

Забони миллии давлатӣ дар мақоми забони илму фарҳанг омили оғаҳии соҳибзабонон аз таърихи қадимии забон, осори фаровони ниёғони бофазламон, ки дар давоми таърихи садсолаҳо ба забони илм таълиф ёфта, диққати аҳли илму фарҳанги ҷаҳониро ба худ ҷалб ва тасхир кардаанд, мебошад. Забон рукни муҳимми давлатдорӣ ва тафаккуру хувияти миллии ба шумор меравад.

Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, бахусус дар синфҳои ибтидоӣ барои дуруст ба роҳ мондани омӯзиши забони модарӣ, диққати махсусро ба усулҳои таълими фанҳо зурур меояд. Аз синфҳои поёнӣ сар карда, то ба синфҳои болоӣ бояд таълими забони модарӣ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шуда, ба талаботҳои замони муосир ҷавобгӯӣ бошад.

Барномаи синфҳои ибтидоӣ таъкид месозад, ки ташаккули қобилияти зеҳнӣ эҷодии хонандагон яке аз масъалаҳои асосии таълими ибтидоӣ мебошад ва маҳз дар ҳамин давра мустақилиятнокӣ, асоси муносибати бошуурона нисбати маводи таълимӣ шакл мегирад [1].

Мақсади таълими забони модарӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, алалхусус дар синфҳои ибтидоӣ ташаккули малакаю маҳорати муоширатӣ ба шумор меравад, яке аз вазифаҳои, ки дар назди омӯзгор гузошта мешавад, интиҳоб ва истифодаи дурусти машқҳо вобаста ба рушди нутқи хаттию шифоҳии онҳо мебошад. Ташаккули нутқи муоширатии хонандагон бо истифода аз машқҳои гуногунсохт шарт ва зарур мебошад. Инчунин, барои татбиқи вазифаи мазкур мебошад аз роҳу усулҳои гуногун истифода бурд.

Маълум аст, ки нутқ дар фанни забони модарӣ барои ифодаи фикр, ҳиссиёту ҳаяҷонҳои гуногуни инсонӣ хизмат мекунад ва худӣ ҳамин фикр собит менамояд, ки омӯхтани забони модарӣ ҳамчун фан дар синфҳои ибтидоӣ бисёр муҳим аст. Маҳз таълими махсус ба талабагон имкон медиҳад, ки маҳорати хондану навиштан ва дар

заминаи он фасеҳу равон, ҷолибу мазмуннок сухан кардан ва маҳорати сухан шуниданро омӯзанд.

Омӯзгорони синфҳои ибтидоиро мебоҷад, ки мазмуну низоми таълими забони модариро хуб донанд ва усулу тарзҳои возеҳи таълими забони модариро ба роҳ монанд. Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ меъмор ҳафт, ки барои мустаҳкамии дониши мактабии хурдсол саҳми арзандае мегузорад.

Олим ва педагоги машҳури тоҷик М.Лутфуллоев машҳури таълимиро ба якҷанд гурӯҳ ҷудо намуда, ба машҳури фонетикӣ аз овозҳои тартиб додани калимаҳо, луғатомӯзӣ, машҳури имлоӣ ва грамматикӣ тақсим кардааст. Ин аст, ки дар худ намудани грамматика, омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни фонетика, ғайр гардонидани фонди луғавии хонандагон ва дигар омилҳои забаномӯзӣ машҳуриро вобаста ба хусусияташон истифода бояд бурд [7].

Дар рафти таълими забонҳои модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ ва ҳама зинаҳои таълим дар асоси машҳури таълимӣ ба роҳ монда шаванд. Қайд кардан бамаврид аст, ки истифодаи машҳури дар ҳақиқат дар рафти таълим нақши калидиро мебошад. Бе истифодаи онҳо наметавон раванди таълими забони модарро дуруст ба роҳ монд.

Илми педагогика зарурати аз ҷиҳати назариявӣ қор карда баромадани ин муаммо ва дар амал татбиқ намудани онро исбот кардааст. Зарурати рушди худфаъолият ва қобилияти қонунгардонидани он тавассути таълим ба хонанда, ки субъекти омӯзиш мебошад, ҳос аст. Масъалаи ташаккули шавқу завқ ва фаъолияти маърифатӣ дар асарҳои гуногуни олимону равоншиносон баррасӣ шудааст. Я.А. Коменский, К.Д. Ушинский, Д. Локк фаъолияти маърифатиро ҳамчун майли табиӣ хонандагон ба дониш муайян кардаанд. Муҳаққиқони муосири ватанӣ хусусиятҳои фаъолияти маърифатӣ ва роҳҳои фаъолсозии онро дар мактабҷагон омӯхтаанд, ба монанди А.К. Маркова, В.И. Лозовая, Ж.Н. Тельнова, Г.И. Шукина. ва дигарон. Дар айни замон омӯзгорон - тадқиқотчиён кам ё тамоман набудани шавқу ҳаваси маърифатии талабагонро ба таълим қайд мекунанд.

Вобаста ба ин мавзӯ якҷанд асарҳои методистони тоҷикӣ рус арзиши калонро моликанд. Ба ин гурӯҳ махсусан таълифоти олимону муҳаққиқон, аз қабиле тадқиқоти Н. С. Рождественский, А. В. Гекучев. Р. Б. Саботков, М.Р.Лвов, Т. Г.Рамзаева, М.Лутфуллоев, Қ.Абдуллоева, Р. Мавлонова, Р. Қаюмов, Қ. Рустамов, С. Шербоев, Ф. Шарифзода, Э.Шарипов ва дигарон дохил мешаванд.

Нутқи раванди бомақсад буда, муносибати байни одамонро бо истифода аз забон ифода менамояд. Забон низоми нишонаҳои калимавӣ буда, бо он муошират дар намуди нутқи зоҳир мегардад. Нутқи олоқи муоширати байни одамон, вобаста ба якдигар гуфтугӯи фикри ҳиссӣ аст.

Дар ин ҳусус равоншиноси шуравӣ Л.С.Виготский чунин мегӯяд: «Нутқи ботинӣ раванди ба калимаҳо мубаддалшавии мафҳумҳо, фикр буда, моддӣ, (материалӣ) воқеӣ намудани тафаккурро таъмин менамояд».

Яке аз масъалаҳои муҳими таълими ибтидоӣ, ки дар назди муаллимони имрӯз меистад, инкишофи қобилияти фикрронии кӯдак, ташаккул додани маҳорат ва муҳокимаронӣ мебошад, ки он ба тақмили ҳаматарафаи фаъолияти ақлии кӯдакон кумак мерасонад.

Аз ин рӯ, асоси психологии нутқро тафаккур ташкил дода, шартҳои муҳими инкишофи он фаъол гардонидан, бо ғайр намудани тафаккур мебошад.

Амалҳо бо ёрии восита ва тарзҳои гуногуни фикрӣ иҷро мешаванд. Фаъолияти фикрии инсон бо ёрии амалҳои фикрӣ – таҳлил, таркиб, муқоиса, абстраксия ва ҷамъбаст, банизомдарорӣ ва таснифот иҷро карда мешавад. Таҳлилу таркиб ҳамчун амалҳои асосии фикрӣ дар ҳар як фаъолияти одам кор бурда мешавад ва бо ҳам дар алоқаи ҷудонашавандаанд. Ҳар хел фаъолияти фикрӣ фаъолияти таҳлилию таркибии майнаи сар аст. Таҳлил ҳангоми идроки ашёву ҳодиса, ҳангоми тасаввур кардани образи чизе ва ё ҳангоми фикр кардан рӯй медиҳад.

Мисол, хонанда ҳангоми аз худ кардани маводи таълимӣ аввал пурра меҳонад ва сипас онро ба қисмҳои гуногуни маъноӣ ҷудо мекунад, яъне таҳлил менамояд. Масалан чистонҳо, ки ҳисси кунҷковии бачаҳоро зиёд мекунад, барои ҷонноку шавқовар гардидани ҷараёни дарс нақши калон мебозанд. муаллим чанд чистонҳоро хонда, ҷавобашро низ ҳудаш мегӯяд ва шарҳ медиҳад, ки дар ёфтани ҷавоби чистонҳо доништан ва муқоиса кардани аломату нишонаҳои предмет, ҳодиса ва воқеаҳо то кадом андоза муҳимманд.

Баъдтар ҳуди хонанда чистонҳоро меҳонанд ва ҷавоби онҳоро фикр мекунад. Баъзан муаллим ба хонандагон имкон медиҳад, ки байни ҳудашон озодона чистон бигӯянд ва ҷавоб диҳанд. Муҳимаш он аст, ки ин кор мунтазам ва қариб ҳар дарс ташкил карда шавад.

Бисёр муҳим аст, ки хонанда дар раванди таҳлил ҷараёни ҳодисаву воқеаҳоро тасаввур ва идрок карда тавонад. Ин аст, ки дар раванди таҳлил муаллим ба хониши интихобӣ, ҷудо кардани сифатҳои хубу бади қаҳрамонони асар, ба роҳ мондани муқоисаву муҳокима ва дар асоси ҷамъбасткунӣ ба баровардани ҳулосаҳои зеҳнӣ бояд эътибори махсус диҳад.

Дар китоби дарсии синфҳои ибтидоӣ масалу мақолҳои ҳолис чандон истифода нашавад ҳам, мо бояд хонандагонро бо чунин жанр ошно созем. Чун хонандагон дар шакли ҳолис мақол ва панду ҳикматҳоро таҳлил ва мазмуни асосии онҳоро идрок карда наметавонанд, аксар панду ҳикмат, зарбулмасалу мақолҳо дар таркиби матн ва ё дар поварақи ҳикояҳо оварда шудааст. Маҳз чунин усули пешкаш намудани зарбулмасалу мақол ба кӯдакон имкон медиҳад, ки тавассути алоқамандкунии зарбулмасалу мақол ба мазмуни матн, моҳияти онро равшан намоянд, баъд аз ин нақшаи бахотиргирии онро мекашад. Таҳлилу таркиб дар фаъолияти амалӣ ба вучуд меояд. Масалан, кӯдакон маҳз дар асоси ба таври амалӣ ҷудо кардани ашё ба қисму ҳиссаҳо ё яқоя намудани онҳо дар шакли яклухту том таҳлилу таркиб карданро ҳамчун амалҳои фикрӣ аз худ менамояд.

Фаъолияти фикрии одамон ҳар хел мешавад. Аз ин рӯ, тафовути он дар сифатҳои тафаккури инсон ошкор мешавад.

Ба фикри мо, вазифа ва мақсади асосии таълими муосир дар ҳаматарафа инкишоф додани қобилияти зеҳнӣ эҷодкорӣ хонандагон, дар онҳо ташаккул додани намудҳои гуногуни фаъолияти фикриву идрок, ки аз таҷрибаҳои ҳаётии инсон бармеояд, ифода меёбад.

Идроки муҳит, ҷаҳони воқеӣ аз тарафи инсон дар ду шакл: идроки ҳиссӣ ва тафаккури абстрактӣ воқеъ мегардад. Идроки ҳиссӣ дар намуди эҳсос (ҳис) дар қабулу азнавбарқароркунӣ ва тасаввурот ифода меёбад. Маҳз тавассути тафаккур - эҳсос мо дар барои олами воқеӣ маълумот мегирем ва туфайли идрок дониши мукамал ҳосил менамоем. Эҳсос ва идрок дар яқоягӣ раванди ягонаи маърифатро

ташкил медиҳад. Агар мо тавассути эҳсос дар бораи хусусиятҳои ҷудогонаи ашё дониш ҳосил менамоем, идрок барои ташаккули образи бутун ва томи ҳодисаву воқеаҳо имконият фароҳам меоварад.

Идрок яке аз равандҳои маърифатие мебошад. Дар пӯстлохи майнаи сар инъикос ёфтани хосиятҳои умумии ашё ва ҳодисаҳо, ки ба анализаторҳои одам таъсир мерасонад, идрок номида мешавад. Тафовути инсон аз эҳсос дар он зоҳир мегардад, ки инсон дар идрок хусусиятҳои алоҳидаи ашёву ҳодисаҳо не, балки предмету ҳодисаҳои муҳити атрофро ба шакли комил дониста мегирад. Идрок раванди мураккабест, ки одам бо ёрии он муҳити атрофро бо таври комил дониста, объектҳои даркшавандаро тадқиқ менамояд [3].

Идрок ва эҳсос ба ҳамдигар монанд буда, лекин аз ҳамдигар фарқ мекунад. Идрок, ҷамъи якчанд эҳсосот мебошад. Идрок дар раванди руҳӣ чун тафаккур, нутқ, ҳиссиёт, ирода вобаста ва алоқаманд буда, аз ҷиҳати эмотсионалӣ дар шуури одам гуногун инъикос меёбад. Мисол: агар ба шумо китобе тақдим кунанд, албатта, аз шахсе, ки китоб тақдим кардааст, хурсанд мешавед, на аз китоб. Идрок раванди мураккабест, ки одам бо ёрии он олами ихотакардаро дониста мегирад.

Фаҳмидашавандагии идрок, иштироки бевоситаи тафаккурро дар раванди дарки ашё шарҳ медиҳад. Алоқаи идрок дар тафаккур дар он ифода меёбад, ки даруни бошууронаи ашё маъноӣ фаҳмидани онро дорад, яъне дохил кардани он ба гурӯҳҳои муайяни ашё, номгузори кардани он мебошад. Ҳатто, агар ашё ба мо ношинос бошад ҳам, мо кӯшиш менамоем, ки монандии онро ба дигар ашё ошкор созем.

Аз гуфтаҳои болоӣ бармеояд, ки яке аз вазифаҳои муҳими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳанӯз аз нахустқадамҳои кӯдак дар онҳо ташаккул додани маҳорати ба роҳ мондани фаъолияти фикрӣ мебошад.

И.М. Сеченев қайд карда буд, ки «тафаккур ин рӯ ба рӯ омадани фикри инсон бо ҳақиқати объективӣ буда, раванди онро идрок ташкил менамояд. Ин аст реаксияи ҷавобӣ ба ҳақиқати воқеӣ».

Психологҳо таъкид мекунад, ки тафаккур бо нутқ-забон муносибати тарафайн дошта, ба инкишофи ҳамдигар таъсир мерасонад. Нутқ воқеияти бевоситаи фикр аст. Ҳар қадар ки тафаккур инкишоф ёбад, нутқ, забон ҳам ҳамон қадар суфтаву равон мегардад. Ҳамзамон, нутқи ҳаматарафа инкишофёфта дар инкишофи тафаккур низ бетаъсир наместонад.

Олими шинохтаи рус философ, педагог ва психолог Павел Петрович Блонский чунин қайд мекунад: «Мазмуни хотира-ин таассуроти ҳосилшуда, мазмуни фикрронии масъалаҳои ҳалношуда мебошад». Ӯ фикрҳои як қатор педагогҳоро, ки ақидаи тафаккур бидуни дониш низ инкишоф ёфта наметавонад, зеро тозиёнаи танқид гирифта мегӯяд, ки «агар дониш набошад, пас барои инкишофи тафаккур асос, поя мавҷуд нест» [3].

Дар ин бобат А.М. Матюшина таъкид мекунад, ки «дониш василаи асосӣ ва натиҷаи ниҳони тафаккур мебошад».

П.П.Блонский алоқамандии донишу амалияро таъкид намуда, зикр мекунад, ки «каллаи ҳолӣ муҳокимаронӣ карда наметавонад. Муҳокимаронӣ ба андозаи таҷрибаву дониш вобаста аст». Лекин бояд тазаккур дод, ки «аз бар намудани роҳу усулҳои фаъл намудани фикр танҳо дар сурати ба қор даромадани тафаккури

мантиқиву мустақилона, ки омӯзиши сохтори муайяни донишхоро таъмин мекунад, даст медиҳад» [3].

Аз гуфтаҳои болоӣ бармеояд, ки барои инкишоф ва ташаккули тафаккури мантиқии хонандагон ба ҳам алоқамандии назарияву амалия, дар амалия истифода карда тавонистани дониш, дар асоси донишҳои мавҷуда ба роҳ мондани фаъолияти маърифатӣ бисёр муҳим аст.

Олим – психологӣ рус Н.А. Менчинская «дар дараҷаҳои баланд ба роҳ монда тавонистани амалиёти мантиқӣ аз инкишофи зеҳнии хонанда, ки яке аз паҳлуҳои муҳими таълим аст, гувоҳи медиҳад».[2].

Нишондиҳандаи асосии инкишофи ақливу зеҳнии кӯдаки хурдсол – ин тарҳи таҳлилу таркиб доштани тафаккур дар амалиёти ақливу зеҳнии эшон мебошад.

Психологӣ машҳури рус А.А. Любинская таъкид мекунад, ки «барои бошууронаву устувор аз бар кардани дониш талаба бояд аз болои таҳлили мафҳуми тасаввуроти азбаркардааш меҳнат кунад. Онҳоро гурӯҳбандиву ҷамъбаст намуда, хусусиятҳои муҳиму асосиро ҷудо карда тавонад, зеро хусусиятҳои муҳиму асосии ҳодисаи омӯхташаванда дар байни хосиятҳои мавҷудаи он пинҳон аст» [10].

Агар китобҳои дарсии забони модариро варақ занем мебинем, ки қариб дар ҳар саҳифаи онҳо чистон, зарбулмасал ва дигар сатрҳои пурҳикмат оварда шудаанд. Ин чистону зарбулмасалҳо аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ доранд. Дар синфҳои ибтидоӣ доир ба чистону масалҳо дарсҳои алоҳида ташкил карда намешаванд. Муаллима аз онҳо дар ташкили суҳбати муқаддимаӣ ва ҳангоми хулоса баровардан истифода мебаранд.

Муҳимаш он аст, ки ин кор мунтазам ва қариб ҳар дарс ташкил карда шавад. Мақол як жанри фолклорӣ, ибораи рехтаи бо санъати бадеӣ орошта, вирди забон гардида мебошад. Мақол ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ, педагогию фалсафӣ ва ҷаҳоншиносии халқро ба таври муъҷаз ифода мекунад. Мувофиқи идеологияи давр ва афкори инкишофи бадеии халқ такмил ва тағйир меёбад. Мақолҳое, ки ҳақиқати умуминсониро ифода мекунанд, одатан таърихи қадимӣ доранд ва дар байни бисёр халқҳо муштараканд.

Таълим равандест, ки пайваста такмил меёбад ва ҷанбаҳои нав, муҳтавои нав пайдо мешавад. Мақсади асосии он ҳар чӣ бештар ба донишҳои зарурӣ мусаллаҳ намудани шогирдон ва дар онҳо пайдо кардани маҳорату малакаҳои ҳаётан муҳим мебошад. Дар ёфтани усулҳои фаъолу самарабахше, ки бо сарфаи вақт раванди таълимро сифатан беҳтару мақсадноктар менамояд, ҳадафи ҷамъагии пажӯҳишгарони соҳаи педагогика дар саросари олам аст. Баланд бардоштани дониш ва маҳорату малакаи насли наврас талаби замон аст, зеро танҳо ба ин васила мо метавонем ба пешравии ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангии кишварамон саҳмгузор бошем. Масъалаи истифодаи васеи роҳу усулҳои самарабахшу фаъоли таълиму тадрис аз омилҳои муҳим ба шумор меравад. Таълими замони муосир тақозо мекунад, ки бештар дар рафти таълими фанҳо усулҳои фаъол ва интерактивиро истифода барем. Ҷояҳои асосии усулҳои фаъоли таълим ва интерактивӣ дар он зоҳир мешавад, ки донишро дар шакли тайёр ба таълимгиранда додан имкон надорад. Танҳо барои худсозӣ ва худривочдиҳӣ шароити педагогӣ ба вучуд овардан мумкин аст [7].

Таълим дар муассисаҳои таълимӣ дар асоси принципи алоқамандӣ бо ҳаёт ба роҳ монда шуда, раванди корҳои таълиму тарбия ба ташаккулёбии қобилияти ҷаҳонбинӣ, ба тарбияи мустақилиятнокӣ, ғаълонокии бачагон нигаронида шудааст.

Аз ин рӯ, дар таълим вазъиятеро бояд ба миён овард, ки ғаълонокии фикрию зеҳнии хонандагонро дар раванди таълим таъмин кунад, низоми машқҳоеро мурағаб сохт, ки барои мустақилона истифода намудани донишҳои омӯхташон дар ҳалли масъалаҳои таълимию амалӣ имконият фароҳам оварад.

Барномаи синфҳои ибтидоӣ чунин гузориши таълиму тарбияро таъкид менамояд, ки он барои ҳаматарафа инкишоф ёфтани мустақилиятнокии хонандагон, барои ғаълонона аз бар намудани донишҳо мусоидат менамояд. Ғаълолияти ақлӣ ва фикрию зеҳнии хонандагон бояд ба ғаълолияти амалӣ алоқаманд бошад. Маҳз дар ҳамин асос талабагон донишхоро мустаҳкам аз бар мекунад, ба моҳияти он сарфаҳм мерафтагӣ мешаванд [1].

Вобаста ба хусусиятҳои синнусолӣ ва имкониятҳои ақлии бачагон аёнӣгу маводи дидактикӣ дар таълим мавқеи маҳсууро ишғол мекунад. Он яке аз шартҳои бомуваффақият аз бар намудани мавзӯ низ ба шумор меравад.

Дар раванди дарсҳои забони модарӣ истифодаи чистону зарбулмасалҳо ба хонандагон кайфияти маҳсус баҳшида, зиракӣ, хушёрӣ, нуқтасанҷӣ, ҳозирҷавобӣ ва хушзеҳнӣ барин ҳислатҳоро бедор мекунад ва барои инкишофи фикрию зеҳнии хонандагон мусоидат мекунад. Барои нағз аз худ кардани маводҳои таълимӣ ёрӣ мерасонад.

Дар хондани ҳикоятҳои пандуахлоқӣ, ки ба масал шабоҳат доранд, истифодаи усули хониши асарҳои бадеӣ мувофиқи мақсад аст. Дар раванди таҳлил ҷудо кардани қаҳрамонҳои асар, сифатҳои эшон, баҳодиҳӣ ба рафтори қаҳрамонони асар, муайян кардани муносибати хонандагон бо рафтори қаҳрамонон бояд дар маркази диққати муаллим бошад. Маҳз тавассути чунин коргузори талабагон моҳияти пандуахлоқии ҳикояҳоро ошкор ва идрок мекунад.

Бисёр муҳим аст, ки хонандагон дар раванди дарсҳои забони модарӣ таҳлили ҷараёни ҳоидсаву воқеаҳоро тасаввур ва идрок карда тавонанд. Ин аст, ки дар раванди таҳлил муаллим ба хониши интиҳобӣ, ҷудо кардани сифатҳои хубу бади қаҳрамонони асар, ба роҳ мондани муқоисаву муҳокима ва дар асоси ҷамъбаस्तкуниҳо ба баровардани хулосаҳои зеҳнӣ бояд эътибори маҳсус диҳад.

Масалан, дар синфи якум пас аз гузаштани мавзуи «Модари меҳрубонам» ва қироати шеъри С.Айнӣ «Кист он?» диққати хонандагон ба сифатҳои модар: меҳрубону мунис, ғамхортарин фард ва ғайра ва таҳлили панд аз Лукмони Ҳаким ҷалб карда мешавад: «Модару падарро ғанимат дон». Маҳз мазмуни шеъру чистон ба хонандагон имкон медиҳад, ки мазмуни панди мазкурро равшан намоянд [1, с.7].

Дар китоби дарсии забони модарӣ асарҳои адибони классик фаровон истифода шудааст, ки тавассути ҳикояҳои хурд-хурди ҷолиб як олам маънӣ пешниҳод мешавад. Онҳо имконияти басо зиёде тарбиявӣ дошта, дар ташаккули ахлоқи ҳамидаи инсонӣ саҳми арзанда доранд.

Ҳар яки ин ҳикояҳо саҳнае аз ҳаёт мебошад. Маҳз дар риштаи суҳан кашидани гавҳаре аз таҷрибаи ҳаётӣ инсонро ба фикр ғӯтавар месозад. Аз он дури маънӣ бардошта, раҳнамои зиндагии худ месозад.

Маҳз ҳамчун муаммо муҳокима ва пешниҳод шуда кушодани ғояи ҳикоят аҳли синфро ба муҳокимаронӣ водор месозад, дар синф вазъияту муҳити нутқро ба миён оварда, барои баровардани хулосаҳои зеҳнӣ шароити мусоид фароҳам меоварад. Ҳаҷми чунин ҳикояҳо калон нест, онҳо аз 10-15 ҷумла иборат буда, мақсад хеле ҷолибу нишонрас, дар намунаи ҳодисаҳои воқеӣ пешниҳод гардидааст. Барои хониши зарбулмасалу мақол, чистону тезгӯякҳо соати алоҳида дода нашудааст ва инро барномаи таълимӣ низ тақозо намекунад.

Аз таҳлили китоби дарсии синфҳои ибтидоӣ бармеояд, ки матну ҳикояҳо, зарбулмасалу мақолҳо дар инкишофи нутқ ва тафаккури хонандагон нақши муҳим дорад.

Чараёни мушоҳида ва таҳлили объекти омӯхташаванда бевосита ба муҳокимаронӣ алоқаманд буда, ҳамон вақт имконпазир мегардад, ки хонанда ба ҳалли ин ё он вазифа машғул гардад. Муҳимии ҳалли масъала ҳини таълими савод дар сари он аст, ки маводи мазкур кай ва бо чӣ мақсад истифода мешавад.

Инчунин, дар китоби дарсии забони модарӣ вобаста ба мавзӯҳои грамматикӣ ҷадвалу нақшаҳо зиёд дода мешаванд, ки онҳо барои дурустар дарк намудани маълумот, дониши грамматикӣ, барои мустаҳкамкунии маводи грамматикӣ – имлоӣ, барои ташкили корҳои мустақилона истифода мешаванд.

Гоҳо, дар баробари овардани расм дар китоби дарсӣ, супоришҳое дода мешаванд, ки тавассути расм иҷрои онҳо талаб карда мешавад. Масалан, аз матн қисмеро интихоб намуда хонед, ки мазмуни расмро ифода карда тавонад; расмро истифода намуда, ҳикояча тартиб диҳед; муайян кунед, ки расм кадом қисмати асарро ифода мекунад, ҳамон қисми асарро нақл намоед.

Хубии истифода аз расмҳо дар китоби дарсии синфҳои ибтидоӣ боз дар он аст, ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ китобҳои суратдорро бештар меписанданд, маҳз тавассути расмҳои ранга китоб барои онҳо ҷолибу мароқовар мешавад.

Машқҳои ҳангоми омӯзиши забонҳои модарӣ мисол орем, метавон гуфт, ки ҳар як намуди машқ барои рушду такомули ин ё он самт равона гардидааст. Агар машқҳои грамматикӣ тарзи дурусти навишт, мустаҳкам шудани дониши грамматикӣ хонандагон, ба таври бояду шояд аз худ намудани қисматҳои гуногуни грамматикаи забони тоҷикӣ, дар муқоиса пешниҳод намудани қоидаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо ва унсурҳои дигари грамматикаро омӯзад, машқҳои фонетикӣ бошанд, аслан тарзи дурусти овозии забонро ба хонандагон равшан месозад. Машқҳои фонетикӣ ба хонандагон имконият медиҳанд, ки аз оғози омӯзиш, аввалан омӯхтани овозҳо дар алоҳидагӣ, баъдан дар ҳиҷою калимаҳо, дертар дар ибораю ҷумлаҳо ва дигар хусусиятҳо ин қисмати илми забоншиносиро аз худ намоянд. Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз марҳилаи аввал сар карда, то ба марҳилаи ниҳой омӯзиши фонетика ба роҳ монда шудааст. Дар зинаҳои ибтидоӣ омӯзиши забони модарӣ машқҳои фонетикӣ ба тарзи дурусти талаффуз интонатсия, равиши хондан, муоширати дуруст ва амсоли инҳо равона карда мешавад. Ҳамин гуна мисолҳои метавон бо машқҳои лексикӣ муоширатӣ ва дигар намуди машқҳо овард.

Омӯзиши усулҳои фаъоли таълим тақозо менамояд, ки дарсро дар шакли кори гурӯҳӣ гузаронем. Истифодаи ин усул хонандагонро дар чараёни дарси забони модарӣ фаъол менамояд, фаъолияти фикрию зеҳнӣ ва ба онҳо имконияти аз якдигар омӯхтану инкишоф додани нутқи шифоҳии худро пайдо мекунанд. Дар синф фазои

дӯстӣ ва ҳамкорӣ ба вучуд меояд. Барои он ки кори гурӯҳҳо самаранок бошад, ба гурӯҳҳо ҷудо кардани хонандагонро назорат ва хонандагони сустхонро 1 ё 2-нафарӣ ба ҳар гурӯҳ тақсим менамоем.

Ҳангоми ба ҳар гурӯҳ пешниҳод кардани саволнома ва супоришҳо сатҳи дониши онҳо ба назар гирифта мешавад. Вақте ки шогирдон дар гурӯҳҳо ба кор шуруъ менамоянд, мо бояд талаботи зеринро ба инобат гирем: байни гурӯҳҳо гашта, ба муҳокимаи онҳо диққат диҳем; бо мушоҳидаи як гурӯҳ маҳдуд нашуда, ҳамаи гурӯҳҳоро назорат намоем; ба гуфтугӯи беҳудаи хонандагон имкон надихем; ба ҳар як аъзои гурӯҳ вазифаи мушаххас супорем.

Хулоса, ҳар як омӯзгор бояд дар истифодаи чистону зарбулмасал қудрату тавоноӣ ва синну соли хонандаро ба инобат гирад, инчунин онро пайдарҳаму муназзам бо мақсади фаъолияти фикрию зеҳнӣ ва самарабахш намудани раванди таълими забони модарӣ истифода намояд.

Дар сурати дуруст омӯхтан ва беҳтар намудани нутқи хаттию шифоҳии худ, онҳо ба маҳорату малакаи хуби муошират соҳиб мешаванд. Ногуфта намонад, ки чор рукни муоширатӣ, хондану навиштан, гуфтор ва тафохуми забони тоҷикӣ маҳз дар асоси иҷрои машқҳои гуногунсохт, аз ҳисоби мақсад гуногун ташаккул дода мешавад.

Истифодаи усулҳои гуногуни фаъол гардондани хонандагон дар дарс ба мазмуни мавзӯи таълимӣ, синну сол, қобилияти бачаҳо ва донишу маҳорати худи омӯзгор вобаста аст. Аз омилҳои муносири таълим усулҳои омӯзиши фаъол ба ҳисоб мераванд, зеро ҳамкориро байни омӯзгор ва хонанда, хонанда ва омӯзгор ба вучуд меоваранд. Барои он ки бо усули фаъоли таълим дарс гузарем, бояд талаботҳои зеринро иҷро намоем: истифодаи самаранокӣ вақт; ба вучуд овардани муносибати дӯстона байни шогирдон, эҳтироми ақидаҳои якдигар; тафриқа нагузоштан байни шогирдон.

Муқарриз: Азизов А.А. – д.и.п., профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Барномаи таълимӣ дар синфҳои ибтидоӣ. -Душанбе: ҶДММ. Офсет, 2012. - 82с.
2. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения знаний в школе / Д.Н.Богоявленский, Н.А. Менчинская - М: Академия пед.наук РСФСР., 1959. - 377с.
3. Блонский П.П. Психология и педагогика / П.П.Блонский. Избранные труды – Москва Юрайт. -2016 - 165с.
4. Леонтьев Л.Н. Проблемы развития психики / Л.Н.Леонтьев. -М: Просвещение, 1981. - 374с.
5. Лутфуллоев М. Дарс / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Ирфон, 1994. - 345с.
6. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Ирфон, 2000. - 267с.
7. Лутфуллоев М.Р. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ / М.Р. Лутфуллоев. - Душанбе: Собириён, 2007. - 463 с.
8. Лутфуллоев М., Шарифов Э., Рабиев С.М. Усули таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ / М.Лутфуллоев, Э. Шарифов, С.М.Рабиев. - Хучанд: Наргис, 2008. -198с.
9. Лутфуллоев М. Забони модарӣ. Синфи 1 / М.Лутфуллоев ва диг. - Душанбе. 2012с.- 202 с.
10. Люблинская А.А. Учителю о психологии младших школьников / А.А. Люблинская. -М: Просвещение, 1977. - 374с.
11. Мухина В.С. Детская психология / В.С. Мухина. - М: Просвещение, 1985. -385с.
12. Паём ва рисолати созандаи он (мачмуи Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон).
13. Тоҷикистон дар шоҳроҳи истиқлол. –Хучанд: Нури маърифат – 2021.
14. Оборудование педагогического процесса в начальной школе: пособие для учителя / сост. Г.Ф. Суворова. - М.: Просвещение, 1975. - 208 с.
15. Шарифзода Ф. ва дигарон. Забони модарӣ. Синфи 2 / Ф. Шарифзода ва дигарон. - Душанбе, 2012. - 315 с.

16. Шарифзода Ф., Каримова Н. Педагогика / Ф.Шарифзода, Н.Каримова. – Душанбе: Ирфон, 2007.- 263с.
17. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат- ҳастии миллат / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Муосир, 2020. К. 2. – 432 с.

НАҚШИ ФАЪОЛИЯТИ ФИКРИЮ ЗЕҲНИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҶОИ ИБТИДОӢ ДАР РАВАНДИ ДАРСҶОИ ЗАБОНИ МОДАРӢ

Дар мақола оид ба роҳҳои ташаккул додани нутқ, тафаккур, маърифати хонандагон ва инчунин фаъолияти фикрию зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ сухан меравад. Муаллиф қайд намудааст, ки дар тадқиқоти педагогиву психологӣ вазифаи аввалиндарачае, ки дар назди омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ гузошта мешавад, ин инкишоф додани қобилияти фикрӣ, қобилияти зеҳнӣ ва қобилияти равшану саҳеҳ ифода кардани фикр ба воситаи нутқ мебошад. Барои ин рушди ҳаматарафаи шахсияти хонанда ва барои он шароити созгор муҳайё сохтан лозим аст. Таҳлили хусусиятҳои маъноии калимаҳо, воситаҳои образноки забон, устувори забон дар назди хонанда, олами рангину пурэҷозии каломии модарино кушода нисбати омӯзиши он рағбати хонандагонро бедор ва боиси инкишофи нутқ ва тафаккури хонандагони синфҳои ибтидоӣ мегардад. Инчунин, дар мақолаи мазкур оид ба истифодаи усулҳои гуногуни фаъоли таълим ва роҳҳои дар раванди дарс истифода бурдани он сухан меравад, ки ин ба мазмуни мавзӯи таълимӣ, синну сол, қобилияти хонандагон ва донишу маҳорати ҳуди омӯзгор вобаста аст.

Калидвожаҳо: забон, забони тоҷикӣ, синфҳои ибтидоӣ, идрок, шавқи маърифатӣ, тафаккур, фаъолияти фикрӣ.

РОЛЬ УМСТВЕННО-ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ УРОКОВ РОДНОГО ЯЗЫКА

В статье говорится о способах развития речи, мышления, знаний учащихся, а также мыслительной и интеллектуальной деятельности младших школьников. Авторы отметили, что в педагогико-психологических исследованиях первоочередной задачей, стоящей перед учителями начальных классов, является развитие мыслительных способностей, интеллектуальных способностей, умения ясно и точно выражать мысли посредством речи. Для такого всестороннего развития личности студента необходимо создать для него благоприятные условия. Анализ семантических особенностей слов, изобразительных средств языка, устойчивости языка перед читателем, открывая красочный и чудесный мир родного языка, пробуждает интерес учащихся к его изучению и приводит к развитию речи и мышления учащихся начальных классов. Также в данной статье говорится об использовании различных активных методов обучения и способах их использования в процессе урока, что зависит от содержания учебной темы, возраста, способностей учащихся, а также знаний и умений самого учителя.

Ключевые слова: язык, таджикский язык, начальные классы, восприятие, познавательный интерес, мышление, интеллектуальная деятельность.

THE ROLE OF MENTAL-INTELLECTUAL ACTIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF NATIVE LANGUAGE LESSONS

The article talks about the ways of developing speech, thinking, knowledge of students, as well as the mental and intellectual activity of younger students. The authors noted that in pedagogical and psychological research, the primary task facing primary school teachers is the development of mental abilities, intellectual abilities, the ability to clearly and accurately express thoughts through speech. For such a comprehensive development of the student's personality, it is necessary to create favorable conditions for him. The analysis of the semantic features of words, visual means of the language, the stability of the language in front of the reader, opening the colorful and wonderful world of the native language, arouses the interest of students in its study and leads to the development of speech and thinking of primary school students. This article also talks about the use of various active teaching methods and how to use them in the lesson, which depends on the content of the educational topic, the age, abilities of students, as well as the knowledge and skills of the teacher himself.

Key words: language, Tajik language, primary school, perception, cognitive interest, thinking, intellectual activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рӯзиева Мавлюда Давроновна* - - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи назария ва методикаи тарбияи томактабии факултети психология ва тарбияи томактабӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков 1.

Юсунова Умеда Абдулатиповна - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, муаллими кафедраи назария ва методикаи тарбияи томактабии факултети равоншиносӣ ва тарбияи томактабӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков 1.

Сведения об авторах: *Рузиева Мавлюда Давроновна* - - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории и методики дошкольного воспитания факультета психологии и дошкольного образования. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Мавлонбекова 1.

Юсупова Умеда Абдулатиповна - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, преподаватель кафедры теории и методики дошкольного воспитания факультета психологии и дошкольного образования. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Мавлонбекова 1.

Information about the authors: *Ruzieva Mavlyuda Davronovna* - - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Preschool Education, Faculty of Psychology and Preschool Education. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov avenue 1.

Yusupova Umeda Abdulatipovna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, lecturer at the Department of Theory and Methods of Preschool Education, Faculty of Psychology and Preschool Education. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov avenue 1.

**РУШДИ ЧИСМОНИИ ДОНИШЧЌЎЁН ВА ОМОДАГИИ ЧИСМОНИИ ОНҲО
ДАР ШАРОИТИ МУОСИР***Маҷидзода Усмон Ҳомид***Донишкадаи тарбияи ҷисмонии ба номи Саидмумин Раҳимов**

Ба рушди самараноки ҳар як ҷомеа, дар қатори омилҳои дигар солимии миллат таъсири назаррас мерасонад, ки таъмини он танҳо бо дастгирии давлатии тарзи ҳаёти солими аҳолии имконпазир аст. Дар шароити муосир масъалаи солимии ҷавонон яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани солимии ҷавонон яке аз вазифаҳои афзалиятнок ба ҳисоб меравад. Аз ин хотир, ҳар як муассисаи таҳсилоти олиро зарур аст, ки баҳри баланд бардоштани сатҳи рушди ҷисмонии донишчӯён кӯшиш намуда, маҳорати варзишии онҳоро инкишоф диҳад ва тарзи ҳаёти солимро ташвиқу тарғиб намояд.

Дар ин самт нақш ва мақоми фарҳанги ҷисмонӣ муҳим мегардад, ки ҳамчун қисми фарҳанги умумии инсон ва тарзи ҳаёти солим баромад менамояд, зеро ба ҳаёт ва фаъолияти инсон дар таълим, истеҳсолот, муошират мусоидат менамояд. Тарбияи ҷисмонӣ дар ҳалли проблемаҳои ҳаёти дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла, дар соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, маориф ва солимгардонӣ таъсири муайян мерасонад. Аҳаммияти фарҳанги ҷисмонӣ ҳам барои инкишофи фард ва ҳам барои ҷамъият бо мақсади тарбияи ҷисмонӣ алоқаманд аст. Мақсади асосии тарбияи ҷисмонӣ ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсият бо мақсади нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани солимӣ, инчунин омодагии равониву физиологӣ ва худомоданамой ба фаъолияти касбии оянда ба ҳисоб меравад.

Барои амалӣ намудани мақсади мазкур дар доираи раванди таълимӣ ба омӯзгорон зарур аст, ки ба таври доимӣ ба донишчӯён таъсири омодагии ҷисмонӣ ба организм, табиноти равандҳои таълимӣ-тармиро шарҳ диҳанд. Дар хотир бояд нигоҳ дошт, ки ҳар як донишчӯ хусусиятҳои равониву физиологӣ худро дорад, ки боиси истифодаи муносибати инфиродӣ дар бадастории натиҷаи самарабахш ҳисобида мешавад. Омӯзгоронро зарур аст, ки раванди омодагии ҷисмониро бо назардошти ҷинси донишчӯ, инчунин сатҳи фаъолнокӣ ва шавқу рағбати донишчӯ, рушди омодагии ҷисмонии донишчӯ ба роҳ монанд. Танҳо муносибати инфиродӣ ба ҳар як донишчӯ имконият медиҳад, ки дар донишчӯён меҳру муҳаббат ба фарҳанги ҷисмонӣ тарбия карда шавад.

Нақши омодагии ҷисмонии донишчӯён гуногунҷанба мебошад. Рушди техникӣ, рушди босуръати илм ва афзудани миқдори иттилооти нав, ки барои мутахассиси муосир зарур мебошанд, фаъолияти илмии донишчӯёнро хеле шиддатнок мегардонанд. Аз ин хотир аҳаммияти фарҳанги ҷисмонӣ ҳамчун воситаи мутобиқнамоии тарзи ҳаёт, истироҳати фаъол, нигоҳдорӣ ва баланд бардоштани қобилияти меҳнати донишчӯён дар давоми тамоми таҳсил дар муассисаҳои олии касбӣ чандин маротиба меафзояд.

Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки тарбияи ҷисмонӣ дар як қатор бо тарбияи зеҳнӣ, маънавӣ, эстетикӣ ва меҳнатӣ рушди ҷамъонибаи шахсиятро

таъмин менамояд. Ин ҷанбаҳои раванди умумии тарбия, дар раванди тарбияи ҷисмонӣ, ки ба таври мувофиқ ва зарурӣ ташкил карда шудааст, зоҳир мегардад.

Тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии дар давоми тамоми таълими донишҷӯён гузаронида мешавад ва дар шаклҳои мухталиф, ки ба ҳамдигар алоқаманд буда, якдигарро пурра менамоянд ва раванди ягонаи тарбияи ҷисмонии донишҷӯёнро ташкил менамоянд, амалӣ карда мешавад. Машқҳои ҷисмонӣ ба мустаҳкам намудани тандурустӣ, баланд бардоштани қобилияти зеҳнӣ ва ҷисмонӣ, солимгардонии шароити меҳнати таълимӣ, истироҳати донишҷӯён, бештар намудани вақт барои тарбияи ҷисмонӣ равона карда шудаанд.

Дар таҳсилоти муосир тарбияи ҷисмонӣ – ягонагии омодагии умумӣ ва махсуси ҷисмонӣ, рушди шакл ва вазифаҳои организм, сифатҳои ҷисмонӣ, маҳорат ва таҷрибаи ҳаракаткунӣ имконият медиҳад, ки ба шахсият таъсири назаррас расонида шавад. Лекин, аксарияти натиҷаҳои аҳаммиятноки тарбияи ҷисмонӣ, дар шароити имрӯза, танҳо қисман ба даст оварда мешаванд. Ин, албатта, шаҳодати проблемаи омодагии ҷисмонии донишҷӯён шуморида мешавад [6,с.54].

Дар раванди таълимӣ-тармимӣ омодагии ҷисмонӣ мавқеи пешбарро ишғол менамояд. Раванди омодагии ҷисмонӣ яке аз унсурҳои раванди ягонаи маълумоти ҷисмонӣ ба ҳисоб меравад. Омодагии ҷисмонӣ қисми таркибии тарбияи ҷисмонии инсон аст. Он азхудкунии маҷмуи васеи малакаву маҳорати ҳаракаткуниро пешниҳод менамояд, ки ба ташаккули мутахассис дар фаъолияти муайяни интиҳобгардида кумак менамояд [6,с.56].

Мундариҷаи асосии омодагии ҷисмонӣ навъҳои муҳимми ҳаракати инсон, ба монанди, давидан, ҷаҳидан, партофтан, шиноварӣ, гузаштани монеаҳо ба ҳисоб мераванд. Омодагии ҷисмонӣ ба рушди маҳорати азхудкунии навъҳои нави ҳаракат ва истифодаи маҳорат ва таҷрибаи ҳосилшуда дар амалия ва дар ҳаёти ҳаррӯза кумак менамояд.

Асоси омодагии ҷисмониро машғулиятҳои мунтазами машқҳои ҷисмонӣ ва варзиш ташкил менамоянд, ки дар натиҷаи онҳо малакаву маҳорати мухталифи ҳаракаткунӣ ва сифатҳои ҷисмонӣ ташаккул ва такмил меёбанд, ба таври мунтазам тармимият рушд менамояд, ки бо маҷмуи пешравиҳои морфологӣ ва функционалии фаъолияти организм, беҳтаргардии механизмҳои танзим ва мувофиқгардӣ ба сарбориҳои ҷисмонӣ, беҳтар гардидани раванди эҳғардӣ тасниф карда мешавад [5,с.107].

Фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш дар муассисаи таҳсилоти олии қисми ҷудонопазири ташаккули фарҳанги умумии касбии мутахассиси муосир, воситаи самараноки ташаккули иҷтимоии мутахассиси оянда, рушди ҳаматарафа ва мувофиқи шахсият, нигоҳдории саломатии донишҷӯён ба ҳисоб меравад. Мақсади асосии тарбияи ҷисмонии донишҷӯён ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсият ва қобилияти истифодаи воситаҳои мухталифи фарҳанги ҷисмонӣ, варзиш ва сайёҳӣ барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани саломатӣ, омодагии равониву ҷисмонӣ ва худтайёрнамоӣ ба фаъолияти ояндаи касбӣ ва ҳаёт ба ҳисоб меравад.

Дар раванди таҳсил дар донишгоҳ дар курси тарбияи ҷисмонӣ ҳалли вазифаҳои зерини таълимӣ, тарбиявӣ ва солимгардонӣ пешбинӣ шудааст:

- тарбияи донишҷӯён ба сифатҳои баланди ахлоқӣ, иродавӣ ва ҷисмонӣ, омодагӣ ба меҳнати пурмахсул;

- нигоҳ доштан ва мустаҳкам намудани саломатии донишҷӯён, мусоидат ба ташаккули дуруст ва инкишофи ҳамаҷонибаи бадан, нигоҳ доштани нишондиҳандаҳои баланд дар тамоми давраи таҳсил;

-тарбияи ҳаматарафаи ҷисмонии донишҷӯён;

-омодагии касбӣ-амалии ҷисмонии донишҷӯён бо назардошти хусусиятҳои ояндаи меҳнатӣ ва тармим;

- тарбия намудани эътиқоди хонандагон ба зарурати мунтазам машғул шудан бо тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш.

Қайд намудан зарур аст, ки машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаи таҳсилоти олии таанҳо ба азхудкунии амалҳои мухталифи ҳаракаткунӣ ва рушди сифатҳои асосии ҷисмонӣ, балки ба ташаккули донишҳои махсус, шавқу рағбат, ангезаҳо равона карда шудааст, ки ба коркарди талабот ба худтакмилдиҳӣ ва худтарбиянамоии доимии ҷисмонӣ мусоидат менамояд.

Дар интиҳоби машқҳои амалии ҷисмонӣ муҳим аст, ки таъсири раванӣ ва физиологӣ онҳо ба ташаккули сифатҳои ҷисмонӣ ва махсус мутобиқ бошад. Дар тарбияи сифатҳои ҷисмонӣ дар мундариҷаи машғулиятҳои таълимӣ одатан ҳаҷми машқҳои махсус афзун мегардад, ки ба рушди сифатҳои зарурӣ нигаронида шуда, меъёрҳои муайяни таълимӣ муқаррар карда мешаванд. Чунин интиҳоби машқҳо ва унсурҳои навъҳои алоҳидаи варзиш одатан дар асоси таҷриба аз рӯи принсипи мутобиқати онҳо ба хусусиятҳои сифатҳо ва қобилиятҳои касбӣ амалӣ карда мешавад [1,123].

Дар асоси таҳлили сарчашмаҳои илмӣ метавон чунин қайд намуд, ки низомии нисбатан самараноки ташкили тарбияи ҷисмонӣ дар доираи машғулиятҳои таълимӣ бояд унсурҳои зеринро дар бар гирад:

- пешниҳод намудани маълумотҳои мухталиф аз таърихи фарҳанги ҷисмонӣ, гигиенаи машқҳои ҷисмонӣ, таъсири машқҳои ҷисмонӣ ба фаъолияти организми инсон ва ғайраҳо;

- машғулиятҳо бояд хусусияти дастурӣ-методӣ дошта бошанд ва дар шакли амалияи таълимӣ гузаронида шаванд, ки дар он донишҷӯён донишҳои методикаи тармимҳо, методҳои азхудкунии машқҳоро аз худ менамоянд. Дар чунин машғулиятҳо донишҷӯён саъю кӯшиш менамоянд, ки донишҳои азхудшударо дар амалия иҷро намоянд.

Барои самаранок гардидани раванди тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии маводҳои таълимӣ ба бахшҳои алоҳида ҷудо карда шудаанд.

Дар машғулиятҳои таълимӣ-тармимӣ, донишҷӯён ба зергурӯҳҳои асосӣ, варзишӣ, махсус тақсим карда мешаванд. Ба гурӯҳи асосӣ донишҷӯёне, ки саломатии хуб доранд, ҷисман рушд кардаанд ва омодаанд, инчунин донишҷӯён, ки нисбатан заиф мебошанд ва ҷисман омодаанд, ворид карда мешаванд. Мақсади асосии ин самт – истифодаи воситаҳо ва методҳои мухталифи тарбияи ҷисмонӣ барои рушди мувофиқи сифатҳои ҷисмонӣ ва ташаккули муқаррароти ангезавӣ-арзишӣ ба машғулияти доимии фарҳанги ҷисмонӣ ба ҳисоб меравад.

Ба зергурӯҳи варзишӣ донишҷӯёне, ки тайёрии умумии ҷисмонӣ ва варзишӣ доранд, барои бештар машғул шудан ва такмил додани маҳорати худ дар навъи муайяни варзиш хоҳиши хосса доранд, дохил карда мешаванд.

Зергурӯҳи таълимии махсус аз донишҷӯёне иборат аст, ки аз рӯйи муоинаи тиббӣ инҳирофоти муайян доранд. Маводи асосии ин қисми таълимӣ аз ҷониби ҳуди омӯзгорон бо назардошти маълумот барои ҳар як донишҷӯ алоҳида таҳия карда мешавад.

Тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун фанни таълимӣ аз фанҳои дигар бо вазифаҳои махсус, восита ва шаклҳои ташкили машғулиятҳо фарқ мекунад. Дар раванди машғулиятҳо шундан, дидан, фаҳмидан, дар хотир нигоҳ доштан кифоя нест, машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ амалнамоии ҷисмонӣ, такроран ва суботкорона иҷро намудани супоришҳои махсуси ҳаракаткуниро талаб мекунад. Азхуднамоии маҳорат ва ҳаракат, тақмили онҳо ҳамон вақт самаранок мешаванд, ки донишҳои назариявӣ ба таври зарурӣ омӯхта шудаанд. Дар ин самт доништан ва истифодаи асосҳои техника, омӯхтани донишҳои нав дар бораи қонуниятҳои физиологии инкишоф ва фаъолияти организм, доништан мазмуну усулҳои машқ, инчунин қоидаҳои мусобикаҳои вазииш аҳаммияти муайян доранд. Аз ин хотир, дар муассисаҳои олии касбӣ омӯзиши маводҳои назариявӣ оид ба тарбияи ҷисмонӣ ба таври васеъ ҷорӣ карда шудааст.

Қайд намудан зарур аст, ки тарбияи ҷисмонӣ бе фаъолияти бошуур ва фаъоли ҳуди донишҷӯён ғайриимкон аст. Машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар ҳамон ҳолат натиҷанок ҳисобида мешаванд, ки ҳавасмандии тарафайни омӯзгор ва донишҷӯён мавҷуд аст. Омӯзгор барои омӯзондан саъю кӯшиш менамояд ва донишҷӯён, дар навбати худ, кӯшиш менамоянд, ки дониш, малака ва машқҳои нави ҷисмониро омӯхта, худро тақмил диҳанд [4,с.6].

Омӯзгорро зарур аст, ки дар донишҷӯён муносибати пурмазмун ва таваччуҳи доимиро ба мақсади умумӣ ва вазифаҳои мушаххаси дарсҳо ташаккул диҳанд. Илова бар ин, ҳавасманднамоии назорати бошуур ва таҳлили амалҳои худ аз ҷониби ҳар як донишҷӯ зарур аст. Омӯзгорро зарур аст, ки дар донишҷӯён муносибати эҷодиро ба раванди тарбияи ҷисмонӣ, ташаббускорӣ ва мустақилиятро омӯзонад. Ҷанбаҳои зикргардида ба бадастории натиҷаҳои дилхоҳ дар ҳар як машғулияти тарбияи ҷисмонӣ мусоидат менамояд, ки шартҳои асосӣ ва муҳимми ҳалли вазифаи вориднамоии фарҳанги ҷисмонӣ ба ҳаёти ҳаррӯза аст [8,с.211].

Ба донишҷӯён фаҳмонидани таъсири омодагии ҷисмонӣ ба организм, мазмуну мундариҷаи равандҳои таълимӣ-тармимӣ муҳим аст. Маҷмуи восита ва методҳои тармимӣ, ки дар тамоми марҳилаҳои таълим истифода мешаванд, бояд бунёди заминаи устувори ҳаракатҳои ҳаматарафаи омодагиро таъмин намоянд. Раванди таълимӣ-тармимӣ ба беҳтар гардидани ҳамоҳангсозӣ ва автоматикунонии ҳаракати мушакҳо, баланд гардидани қобилияти меҳнат, рушди зеҳнӣ мусоидат менамояд.

Кори пурқуввати мушакҳо эҳтиёҷоти оксигенро ба таври назаррас зиёд мекунад, яъне ба тарбияи низоми нафаскашӣ ва дилу рағҳо, рушди мушакҳои дил ва мушакҳои сина мусоидат мекунад. Кори мушакҳо кайфиятро беҳтар мекунад, ҳисси бардамӣ ба вучуд меоранд ва дар ниҳояти кор боиси баланд шудани фаъолияти ҳаётии тамоми организм мегардад. Омӯзгорони тарбияи ҷисмонӣ кӯшиш мекунад, ки чунин сифатҳои ҷисмонии донишҷӯён, ба монанди қувва, чолокӣ, суръат, устувориро инкишоф диҳанд. Паст шудани сатҳи омодагии ҷисмонӣ метавонад ба чунин оқибатҳо, ба монанди атрофияи мушакҳо ва бофтаҳои устухон, кам шудани қобилияти шуш, вайрон шудани низоми дилу рағҳо; рукуди хун дар узвҳо оварда расонад [3,с.152].

Тамоми навъҳои машғулият, ки бо фаъолияти ҳаракаткунӣ алоқаманд мебошанд, ба амалнамоии муътадили низомҳои асосии организм, такмили фаъолият ва бунёди заминаҳо барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани солимиву тандурустӣ мусоидат менамоянд. Бо кумаки машқҳои махсусан интихобгардидаи ҷисмонӣ метавон аксарияти нишондиҳандаҳои рушди ҷисмонии донишҷӯёнро беҳтар намуд. Лекин, ба ҳар як донишҷӯ зарур аст, ки ба кори организми худ диққат диҳад, ба таври доимӣ ҷавоби организмро ба сарбориҳои ҷисмонӣ мушоҳида ва таҳлил намояд [10,с.17].

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки машқу тармими ҷисмонӣ дар муассисаҳои олиии касбӣ дар нигоҳ доштани саломатӣ ва рушди ҷисмонии донишҷӯён мусоидат намуда, диққати махсусро талаб менамояд. Аз ин хотир зарур аст, ки барои баргузориҳои машғулиятҳои тармимии ҷисмонӣ дар тамоми муассисаҳои таҳсилоти олии шароити хуби баргузориҳои машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ бунёд карда шавад.

Дар шароити имрӯза аз тарафи мутахассисон як қатор тавсияҳо барои такмили тарбияи ҷисмонии донишҷӯёни соҳаҳои мухталиф пешниҳод карда шудааст:

-методикаи машғулиятҳои иловагӣ дар соҳаи фарҳанги ҷисмонӣ, ки самтгирии касбиву амалӣ доранд: қисми амалӣ ба ташаккули маҳорати худамалинамоии донишҷӯён равона карда мешавад; қисми назариявӣ ба ташаккули низоми донишҳо оид ба фарҳанги ҷисмонӣ бахшида мешавад;

-лоихакашии технологияҳои муосир, ки дар мундариҷаи тарбияи ҷисмонӣ самтгирии варзишиву тандурустиро доранд: марҳилаҳои асосии педагогии он, таъминоти барномавӣ-методӣ, методикаи амалинамоии машқҳои ҷисмонӣ, рӯзномаи назорати вазъияти донишҷӯён [7,с.10];

- нишондиҳандаҳои самаранокии тарбияи ҷисмонии донишҷӯён: ҳаракати мусбии омодагии ҷисмонии ва қобилияти зеҳнии донишҷӯён, мутобиқнамоии вазъияти ҷисмонӣ онҳо, паст намудани сатҳи беморӣ, беҳтар намудани қаноатмандии донишҷӯён аз иҷроиши машқҳои ҷисмонӣ;

- роҳҳои амалинамоии технологияҳои педагогии тарбияи ҷисмонии донишҷӯён: маҳсулнокии мутобиқи сарборӣ, истифодаи машқҳои нафасӣ, истифодаи воситаҳои биологӣ иловагӣ;

- самтҳои афзалиятноки такмили тарбияи ҷисмонӣ: навъбандии сарбориҳои таълимиву тармимӣ, коркарди стратегия тарбияи ҷисмонӣ, ҷудо намудани унсурҳои ҳукмронии тарбияи ҷисмонӣ, мунтазамии раванди омодаинамоии варзишии донишҷӯён [6,с.73];

-ташаккули фарҳанги ҳаракати бадани донишҷӯён бо истифодаи воситаҳои мухталиф: машқҳои солимгардонии фарҳанги ҷисмонӣ, машқҳои нафасӣ, услубҳои методӣ, нишондиҳандаҳои асосии самаранокии машқҳо;

- технологияҳои идоракунии раванди шаклҳои таълимӣ ва шаклҳои машғулиятҳои мустақил: мутобиқати шаклҳои таълимӣ ва мустақили машқҳои ҷисмонӣ, барномаҳои инфиродӣ-самтгирии истифодаи воситаҳои афзалиятнок барои рушди сифатҳои ҷисмонӣ;

-ҷадвали стандартҳои вазъияти морфофункционалии организми донишҷӯён бо назардошти навъи бадан, ҷинс ва соли таҳсил: метавон барои ошкор намудани инҳироф дар рушди ҷисмонӣ ва вазъияти функционалӣ, инчунин мутобиқнамоии

корҳои ҷисмониву тандурустӣ дар муассисаи таҳсилоти олий истифода намуд, ба инобат гирифтани омилҳои таҳдидкунанда ба саломатии донишчӯён [3,с.84].

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки бо ба инобат гирифтани ин тавсияҳо дар бехтар намудани машғулиятҳои таълимӣ-тармимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олий, таъмин намудани самаранокии машқҳои ҷисмонӣ мусоидат менамоянд.

Қайд намудан зарур аст, ки ба натиҷаҳои раванди тарбияи ҷисмонӣ на танҳо шавқу ҳаваси коллективи педагогӣ ба тарбияи ҷисмонӣ, балки фаъолияти бошуурона, фаъолнокии донишчӯён, майлу хоҳиши онҳо барои инкишоф додани худ ҳам аз ҷиҳати руҳӣ ва ҳам аз ҷиҳати ҷисмонӣ таъсир мерасонад. Ҳамин тавр, тарбияи ҷисмонӣ натиҷаи тарбияи ҷисмонии шахсияти донишчӯён буда, аз худ намудани доираи васеи маҳорату қобилиятҳои гуногуни ҳаракатиро дар назар дорад, ки минбаъд ба донишчӯ барои самаранокии ҳар гуна фаъолият мусоидат мекунад. Мақсади тарбияи ҷисмонӣ рушди мутаносиби шахсият, ҷанбаҳои ҷисмонӣ ва шахсии он мебошад. Тарбияи ҷисмонӣ умуман тавре ташкил карда мешавад, ки қобилиятҳои ҷисмонӣ, сифатҳои ахлоқӣ ва ихтиёрии шахс ташаккул ёбад.

Модернизатсияи низоми тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олий бояд дар асоси принципҳои ва муқаррароти мундариҷаи шахсӣ-самтгирии фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ, тамоюли омӯзгор ба қабули мавқеи субъективии донишчӯ, интихоби озоди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, фаъолият, ки бо назардошти ҳолати ҷисмонӣ, ҳавасмандӣ, шавқу рағбат ташкил карда шудааст, инчунин ба ташаккули фарҳанги ҷисмонӣ ва варзишии хонандагон нигаронида шудааст, бунёд карда шавад [2,с.75].

Саломатии донишчӯён, тарзи ҳаёт ва ақидаронии онҳо дар самти нигоҳдории тандурустӣ, маориф, тарбияи ҷисмонӣ, ташкилотҳои ҷавонон, муассисаҳои илмӣ муносибати мушаххаси илмиро талаб менамояд. Ин имкон медиҳад, ки мақсад ва объектҳои банақшагирии иҷтимоӣ-гуманитарӣ дар сатҳҳои гуногун муайян карда шаванд, ба коркарди роҳу воситаҳои самарабахши бадастории мақсад мусоидат намоянд, меъёри самаранокиро пайдо намуда, ба ин васила натиҷаи мусбат ба даст оваранд. Ба масъалаи саломатии донишчӯён бояд бештар диққат дода шавад ва дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъият аҳаммияти назариявиро амалӣ пайдо намояд.

Муқаррир: Сафаров Ш.А.- д.и.п., профессори ДДТЧ ба номи С.Раҳимов

АДАБИЁТ

1. Блинков, С. Н. Реализация физкультурно-оздоровительной деятельности в аграрном вузе / С. Н. Блинков, С. П. Левушкин, И. Н. Мамай // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2021. – № 2 (192). – С. 29-34.
2. Боброва, Г. В. Результативность занятий физической культурой студентов вуза в дистанционном формате / Г. В. Боброва, О. В. Подкопаева // Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация. – 2021. – Т. 6, № 1. – С. 7–12.
3. Видякин, М.В. Начинающему учителю физкультуры / М.В. Видякин. -Волгоград: Учитель, 2004. – 267 с.
4. Дергач, А. А. Творчество тренера / А. А. Дергач, А. А. Исаев // Физкультура и спорт, - М.,1982. - С. 3-12.
5. Захаров Е.Н. Энциклопедия физической подготовки: Методические основы развития физических качеств / Е.Н. Захаров, А.В. Карасев, А.А. Сафонов, - М.: Лептос, 1994. -368с.
6. Ильинич, В.И. Физическая культура студента и жизнь / В.И. Ильинич. – М.: Гардарики, 2010. -368с.
7. Ильина, Н. Л. Влияние физической культуры на психологическое благополучие человека / Н. Л. Ильина // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2010. – № 12(70). – С. 69-74.
8. Минаев, Б. Н. Основы методики физического воспитания школьников / Б.Н. Минаев, Б.М. Шиян. - М.: Просвещение, - 1989. - 222с.

Физическое воспитание и реабилитация в высших профессиональных учебных заведениях способствует сохранению здоровья и физического развития студентов и требует особого внимания.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическая культура, учебно-восстановительные, оздоровительные, физкультурно-восстановительные, спортивные секции, спортивное мастерство, физическая подготовка, двигательные упражнения.

PHYSICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS AND THEIR PHYSICAL TRAINING IN MODERN CONDITIONS

This article deals with the issue of physical development of students and their physical training in modern conditions. The author notes that in modern conditions the issue of physical fitness and health of students is one of the most important issues. The role of physical training of students is multifaceted. Technical development, the rapid development of science and the increase in the amount of new information needed by a modern specialist make the scientific activity of students very intense. In modern education, physical education is the unity of general and special physical training, the development of the form and functions of the body, physical qualities, skills and experience of movement can have a significant impact on the personality. The basis of physical training is regular physical exercises and training, as a result of which various skills and abilities of movements and physical qualities are formed and improved, physical activity includes the improvement of the recovery process. All activities associated with mobility contribute to the normal functioning of the main body systems, the improvement of activity and the creation of the foundations for maintaining and strengthening health. With the help of specially selected physical exercises, it is possible to improve most of the indicators of students' physical development. Physical education and rehabilitation in higher professional educational institutions contributes to the preservation of the health and physical development of students and requires special attention.

Key words: physical education, physical culture, educational and recreational, health-improving, physical culture and rehabilitation, sports sections, sportsmanship, physical training, motor exercises.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҷидзода Усмон Хомид* - Донишкадаи тарбияи ҷисмонии ба номи Саидмумин Рахимов, унвонҷӯи кафедраи педагогика ва психология. **Суроға:** 734064, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, шаҳраки Лучоб, 53.

Сведения об авторе: *Маджидзода Усмон Хомид* - Таджикский институт физической культуры имени С.Рахимова, соискатель кафедры педагогики и психологии. **Адрес:** 734064, Республика Таджикистан, город Душанбе, поселок Лучоб, 53.

Information about the author: *Majidzoda Usmon Homid* - Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov, applicant for the Department of Pedagogy and Psychology. **Address:** 734064, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Luchob settlement, 53.

Иброҳим Халилӣ Халил

Пажухишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии АТТ

Пажухиши ҳозир аз навъи кайфӣ бо стратегияи таърихӣ ва равиши таҳлили муҳтаво (кайфӣ) аст. Табиист, ки барои шиносоии мафҳуми чавонмардӣ аз хостгоҳи тамаддуни эронӣ истифода шудааст. Ин пажухиш бо таваҷҷуҳ ба хувияти миллӣ ва абъоди он, яъне буъди иҷтимоӣ, таърихӣ, забонӣ, ҷуғрофиёӣ, сиёсӣ, динӣ, фарҳангӣ мутаносиб ва бумӣ баррасӣ шудааст. Ҷомеаи оморӣ пажухиш муташаккил аз мутуни таърихӣ варзиш ва ғайриварзиши дастаи дувум ва дар баъзе маворид дастаи севум аз даврони устуравӣ то даврони Ҷумҳурии Исломии Эрон муташаккил аз кутуби «Қаламрави адабиёти ҳамосии Эрон» навиштаи Ҳусейн Размҷӯ (даврони устуравӣ) [15], «Таърихи Мод» навиштаи Дяконов [16], «Эрон дар замони Сосониён» навиштаи Кристенсен [17], «Достони Самаки айёр» навиштаи Фаромарз ибни Хаддод ибни Абдуллоҳ, «Китоб-ал-раҷонӣ» (даврони пеш аз вуруди ислом ба Эрон) [18], «Наҳҷ-ул-балоғ» гирдоварии Саид Ризо [19], «Футовватномаи султонӣ»-и навиштаи Кошифӣ (даврони вуруди ислом то даврони Сафавия) [20], «Оини паҳлавонӣ, чавонмардӣ ва айёрӣ» навиштаи Алӣ Арбобӣ (даврони Сафавия то ҷумҳурии исломӣ) [4] ташкил шудааст. Намунаи ҳозир ин пажухиш бар асоси қаламрави интихобии таҳқиқ ва рӯйкарди сифоти тамоми шахсиятҳои дараҷаи аввали таъсиргузор дар тури таърихи Эрон, ки тасвири паҳлавонӣ, чавонмардӣ ва ғайраро дошта ва мутуни шинохташудаи паҳлавонӣ ва чавонмардӣ интихоб шуда, ки дар даврони устуравӣ 20 шахсият (Каюмарс, Хушанг, Таҳмурас, Ҷамшед, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр ва Ораш, Гаршосп, Сому Зол, Рустам, Кайқубод, Кайковус, Сиёвуш, Кайхусрав, Луҳросп, Гуштосб, Исфандиёр, Сухробу Афросиёб) ва ашъори ахлоқӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ; дар даврони Модҳо то зуҳури ислом 10 шахсияти мод (Диёку, Фарвартиш, Хухштра); Ҳахоманишиён (Куруш); Селевкиён (Ориюбарзан); Ашкониён (Кухдал, Бежан ва Сурно); Сосониён (Хусрави Анӯшервон, Хурмузон, Абуллулу Фирӯз) ва достони «Самаки айёр»; аз даврони ислом то даврони Сафавия 26 шахсият, Аббосиён (Абумуслими Хуросонӣ, Испаҳбади Фирӯз, Истодсис, Юсуфи Барм, Фазл ибни Саҳл, Бобак Хуррамиддин, Абдуллоҳ ибни Ҳорун, Дарӣ); Тоҳириён (Зоҳир Зуляминайн); Сафориён (Яъқуби Лайс); Алавиёни Табаристон (Ҳасан ибни Зиёди Алавӣ); Оли Зиёр ва Оли Буя (Мардович Зиёрӣ, Изуддавла); Ғазнавиён (Султон Маҳмуди Ғазнавӣ); Салҷуқиён (Салҷуқ ибни Даққок); Хоразмшоҳиён (Ҷалолиддин); Элхониён (Ҳайдар Қассоб, Авзун Ҳасан, Пурёи Валӣ, Абдулраззоқ Сабзорӣ); Темуриён (Мирзо Шоҳрух); Уктой (Муҳаммад Абусаид, Муҳаммад Молонӣ, Дарвеш Муҳаммад, Муфрад Қаландар, Фила Ҳамдонӣ); ва мутуни исломӣ, аз қабилҳои хутбаҳои «Наҳҷ-ул-балоғ» ва «Футовватномаи султонӣ»; даврони Сафавия то даврони Паҳлавӣ 15 шахсият, Сафавия (Шоҳ Исмоил, Мирбоқир Очурпаз); Афшорӣ (Нодиршоҳ); Зандӣ (Каримхон, Бек Қумрӣ, Мирзобек Кошӣ, Ландрадӯз, Лутфалихони Занд); Қочорӣ (Шаъбони Сиёх, Саид Муҳаммад Алӣ Масҷуд Хусӣ, Иброҳим Халлоҷи Яздӣ, Саид Алӣ Ҳақшиноси Камёб, Саид Ҳасан Раззоз, Абдулқосим Қумӣ, Акбари Хуросонӣ); даврони Паҳлавӣ ва Ҷумҳурии Исломии Эрон 14 шахсият (Муҳаммад Абдол, Абулқосим Қумӣ, Асадуллоҳ Эътоӣ, Саид Аббос Тоҳирӣ, Мошааллоҳ Яздонпаноҳ, Мошааллоҳ Байзводӣ, Муҳаммад Ранҷбар, Шопур Неъматуллоҳӣ, Абдулқосим Саҳдарӣ, Аҳмад Вафодор, Ғуломризо Тахтӣ, Яъқуб Алӣ Шарурзӣ, Хусейн Деҳқонӣ ва Парвиз Даҳдорӣ) интихоб шуданд. Аз он ҷое, ки шеваи намунагирии пажухишҳои кайфӣ ба сурати давронӣ аст, дар ибтидо листеро аз ашҳоси таъсиргузори паҳлавонӣ ва чавонмардии Эрон таҳия кардем ва кодгузори аввалия сурат гирифт ва ишбои назарии аввалия ҳосил шуд. Аммо ба ҷиҳати эътибори бештар ашъори «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Достони Самаки айёр», «Футовватномаи султонӣ» таҷзия ва таҳлил ва

дар ниҳоят ва ба кодгузори аввалия афзуда шуд ва дар ниҳоят коди бештаре низ афзуда нашуд ва истилоҳан пажухиш ба ишбои ниҳой расид. Дар ибтидои таҷзия ва таҳлили додаҳо иқдом ба шиносоии воҳидҳои маъноӣ шуд. Пас аз шиносоии воҳидҳои маъноӣ кодгузори боз, кодгузори меҳварӣ ва шаклгирии хостгоҳи ҷавонмардӣ сурат гирифт. Ҷиҳати таъини равоёии ин пажухиш бар асоси адабиёт яке аз роҳҳои дигари тулонимуддат пажухишгар бо фазои пажухишӣ ва мушоҳидоти мудаввом дар муҳити пажухиш буд, ки худ боиси равоёсозии пажухиш шудааст ва дар буъди дигар вучуди даврони берунӣ бо тарҳи саволи ин ки «Оё ёфтаҳо, тафосир ва натоиҷ тавассути додаҳо пуштибонӣ мешаванд ё не?», ки дар пажухиши ҳозир ҳарду маврид, яъне даргирии пажухишгар бо пажухиш ва ҳамчунин тафсири додаҳо тавассути панҷ нафар хубра дар ҳавзаи таърих сурат гирифт ва ёфтаҳои таҳқиқ дорои равоёии муносиб арзёбӣ шуд, ба манзури поёии ин пажухиш кодгузориҳо, хусусан кодгузори аввалия тавассути 2 нафар ошно бо масъалаи пажухиши анҷомшуда ва ёфтаҳо ба ҳамроҳи назари пажухишгар рӯйи адади 80 дарсад ташобеҳ кодгузори тавофуқи назар расид ва поёии муносиб ба даст омадааст. Ба манзури тафсир ва ироаи натоиҷ бо хатои камтар тамоми фаъолияти пажухишгар тавассути нармафзори МАХQDA сурат гирифт.

Ёфтаҳо: Ёфтаҳои ин пажухиш ба сурати хулоса ба тасвиби сифоти ахлоқӣ ва ҷавонмардӣ аз даврони Модҳо то Ҷумҳурии Исломии Эрон пардохта ва тамоми шахсиятҳои таърихӣ таъсиргузоро бо сифоти мазкур таҷзия ва таҳлил кардааст, ки дар ҷадвали 1 хулоса шудааст. Ёфтаҳои ҷадвали 1 ба тавсифи сифоти ахлоқӣ дар даврони устуравӣ, Модҳо то зуҳури ислом, аз зуҳури ислом то даврони Сафавия, муосири аввалия ва муосир дар 67 код ё сифат бо шумориши кодҳои такрорӣ пардохтааст. Ин сифот дар ниҳоят, пас аз кодгузори аввалия ва сонавия ниҳой шуданд ва шомили садоқат, амонатдорӣ, роздорӣ, нигоҳдошти забон, ростӣ дар гуфтор, одоби сухан, худкушодагӣ, нармгӯӣ, фидокорӣ, вафо ба аҳд, меҳрубонӣ, тавозуъ, кумак ба ниёзмандон, бахшандагӣ саховат, диловарӣ, кудрати баданӣ, дил набастан ба дунё, парҳез аз ҳавои нафс, парҳез аз дурӯғ, надоштани тамаъ, наҳӣи худписандӣ, наҳӣи наҷодпарастӣ, хайрхоҳӣ, мурувват, маърифат, дифоъ аз ҳақ, миёнаравӣ, чашмпӯшӣ, ҳифзи чашм, тафаккур дар рафтор, машварат, хушёрӣ, тадбир, сабр, илм, пандпазирӣ, кордонӣ, хушбинӣ, ҳиммат доштан, иззат доштан, ҳусни зоҳирӣ, фурӯ бурдани хашм, дил набастан ба дунё, талош дар роҳи Худо, шокир будан, худотарсӣ, таваккул, парҳезкор, диёнат, имон ва боварии қавӣ, озодманишӣ, сулҳҷӯӣ, баробарии миллатҳо, адаб, навъи дӯстӣ, иқтидор, ҷасорат, азхудгузаштагӣ, ғайрат, мардумдорӣ, ҳурмати нон, ҳурмати пирон, ҳурмати меҳмон, ҳурмати устоду ҳурмати содот мебошад. Сифоти марбута пас аз баррасӣ дар 12 мақула шомили ҳурматшиносӣ, ватанпарастӣ, худошиносӣ, хирад, покдоманӣ додгарӣ, рафтори салбӣ, шучоат, гузашт, тааққул дар гуфтор, ростӣ дар кирдор ва созгорӣ дар душворӣҳо ва мақулаҳои дар 3 муаллифаи нигоҳ ба мардум, нигоҳ ба Худованд ва нигоҳ ба худ хулоса шудааст.

Ҷадвали 1. Хулосае бар сифоти шахсиятҳои ахлоқӣ дар таърихи Эрон аз даврони Модҳо то Ҷумҳурии Исломии Эрон

Муаллифа	Мақула	Сифот
	Ростӣ дар кирдор	Садоқат, амонатдорӣ
	Тааққул дар гуфтор	Роздорӣ, нигоҳдошти забон, ростӣ дар гуфтор, худкушодагӣ, одоби сухан, нармгӯӣ, камгӯӣ
	Гузашт	Фидокорӣ, вафо ба аҳд, меҳрубонӣ, тавозуъ, кумак ба ниёзмандон, бахшандагӣ,

Нигоҳ ба худ		саховат
	Шучоат	Диловарӣ, қудрати баданӣ
	Рафтори салбӣ	Дил бастан ба дунё, парҳез аз ҳавои нафс, парҳез аз дурӯғ, надоштани тамаъ, наҳйи худписандӣ, наҳйи нажодпарастӣ
	Додгар	Ҳайрхоҳӣ, мурувват, маърифат, дифоъ аз ҳақ, миёнаравӣ
	Покдоманӣ	Чашмпӯшӣ, ҳифзи чашм
	Хирад	Тафаккур дар рафтор, машварат, ҳушёрӣ, тадбир, сабр, илм, пандпазирӣ, кордонӣ
	Созгорӣ бо душворихо	Хушбинӣ, ҳиммат доштан, иззат доштан, ҳусни зоҳирӣ, фуру бурдани ҳашм
Нигоҳ ба Худованд	Худошиносӣ	Дил набастан ба дунё, талош дар роҳи Худо, шоқир будан, худотарсӣ, таваккул, парҳезкорӣ, диёнат, имон ва боварии қавӣ
Нигоҳ ба мардум	Ватанпарастӣ	Озодманишӣ, сулҳҷӯӣ, баробарии миллатҳо, адаб, навъи дӯстӣ, иқтидор, часорат, азхудгузаштагӣ, ғайрат, мардумдорӣ
	Ҳурмат	Ҳурмати нон, ҳурмати пирон, ҳурмати меҳмон, ҳурмати устод, ҳурмати содот

Баҳс ва натиҷагирӣ. Ин пажӯҳиш бар асоси пурсиши асли, ироаи модели сифоти ахлоқӣ дар оини ҷавонмардии Эрон дар панҷ баҳши сифоти шахсиятҳои устуравӣ, Модҳо то зуҳури ислом, зуҳури ислом то Сафавия, Сафавия то Паҳлавӣ, Паҳлавӣ то Ҷумҳурии Исломии Эрон пардохта шудааст. Аз он ҷое, ки рӯйкарди пажӯҳиш иқтишофӣ буда, фақат метавон ёфтаҳои дигар муҳаққиқон бар ёфтаҳои ин пажӯҳиш дошт, дар баҳши устуравӣ 29 сифот аз шахсиятҳо ва 11 ашъори ахлоқии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳосил шуд, Каюмарс бо сифоти адолат, Каюмарс бо сифоти дониш ва адолат, Тахмураш бо сифоти ҳушёрӣ, Чамшед бо сифоти зебӣ ва гурур, Заҳҳок бо сифоти ҷоҳталабӣ, нопокӣ ва золимӣ, Фаридун бо сифоти адолат, Манучехру Ораш бо сифоти гузашт, Гаршосп бо сифоти зӯрмандӣ, Салму Зол бо сифоти хидматгузорӣ, Рустам бо сифоти зӯрмандӣ, имон, сулҳҷӯӣ, ботадбирӣ, хирадмандӣ ва вафодорӣ, Кайқубод бо сифоти меҳрубонӣ ва додгарӣ, Кайковус бо сифоти баландпарвозӣ ва саркашӣ, Сиёвуш бо сифоти далерӣ, Кайхусрав бо сифоти далер будан, созанда ва муттаҳид будан, Луҳросп бо сифоти додгарӣ, Гуштосп бо сифоти дунёпарастӣ, ҳирси мол ва сангдилӣ, Исфандиёр бо сифоти парҳезкорӣ, Суҳроб бо сифоти қудратмандӣ ва Афросиёб бо сифоти бебокӣ, чапволгарӣ шинохта мешаванд. Дар ҳамин боб пажӯҳиши Рамзониноҷод ва ҳамкорон (1385) дар муқоисаи сифоти аслии паҳлавонӣ дар «Шоҳнома» ба 8 сифоти ҷисмонӣ, 14 сифоти размӣ-паҳлавонӣ, 11 сифоти ақлӣ-ахлоқӣ дар се давра – устуравӣ, паҳлавонӣ ва таърихӣ пардохтааст [22, 21].

Мардонӣ (1379) ба баррасии тарбияти баданӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ пардохтааст. Натоиҷи ӯ 17 сифоти паҳлавониро нишон дод [20]. Натоиҷи мутафовит дар сифот шояд таҳлил ва истифода аз нармафзор дар ин пажӯҳиш бошад, зеро тамоми пажӯҳишҳои зикршуда ба сурати ғайри нармафзорӣ кодгузорӣ шуда буданд ва аз буъди дигар, аз он ҷое ки кодгузори ин пажӯҳиш тавассути ду нафар сурат гирифтааст ва ишбои назарӣ анҷом шуда, шояд далеле бар ин тафовут дар сифот бошад. Аз манзари дигар, Рамзониҷод ва ҳамкорон (1385) ба бархе аз рафторҳои нобихрадона ва ғайриахлоқии паҳлавонон ишора мекунад. Фирдавсӣ ин рафторҳоро ба кирдори низомӣ ва сиёсии паҳлавонон нисбат додааст [21], ҳарчанд Арбобӣ (1390) дар китоби «Оини паҳлавонӣ, ҷавонмардӣ ва айёри» паҳлавонро ба ду даста – хубу бад тақсим мекунад, аммо нигоҳи «Шоҳнома» бо тавачҷуҳ ба достони Каюмарс, ки аввалин подшоҳ аст ва фарзандоне аз худ дорад, ки ишора мешавад, нигоҳи Фирдавсӣ ҳобилӣ ва қобилӣ набуда, балки ҳобилӣ ба тамоми дostonҳо дошта, аз буъди дигар инсон ба воситаи нафси даруни худ роҳро иштибоҳ меравад, ҳарчанд достони Заҳҳои морбадӯш, он ночавонмард, ки мағзи инсонҳои бегуноҳро ба морҳо медод ва тавассути Фаридун асир мешавад ва дар Албурзкӯҳ зиндонӣ мешавад, балки ба қатл намерасад, ба назар мерасад нигоҳи ахлоқӣ ҳамвора ҳамроҳ бо достони «Шоҳнома» буда, Фирдавсӣ нахостааст достони қатлҳоро намоиш диҳад, балки дoston ва китоби «Шоҳнома» дostonи интиҳоб ва рафторҳо тавассути афроде, ки ҳама онро инсон медонем ва хатокор будааст [4].

Гударзӣ (1385) дар пажӯҳише бо унвони «Сайри татвири варзиши бostonӣ ва зӯрхона дар Эрон» дар боби рафтор ишора ба Аҳриман мекунад ва вазифаи ҳар фардро мубориза бо Аҳриман медонад [23]. Шояд интиҳоби роҳи дуруст дар партави напазируфтани сухани ғайри ҳақ ва талош барои шикасти Аҳриман дар қолаби авсофи хуб бошад. Бо тавачҷуҳ ба таҳлил ва тавсифи фавқ, ҷавонмардӣ дар заминаи устурашиносӣ, яъне интиҳоби сифоте, ки мабнои рафторӣ ва воқеӣ дошта ва на авсофӣ, ки танҳо руҳияи базм ва хушунатро ба ҳамроҳ дорад, ҳарчанд тамоми талоши Фирдавсӣ дар инсоният, дар шахсиятҳои «Шоҳнома» буда ва агар низ шахсияте мунҷар ба хато шудааст, он нафси дарунии ӯ буда, ки Аҳриманаш сабаби рафтори ғалат шуда ва он фардро фиреб додааст.

Дар идома ба баҳс ва натиҷагирии вазъияти таърихии Эрон ва сайри ҷавонмардӣ мепардозем. Ба сурати кулӣ, ориёӣҳо бо сифоти сахткӯшӣ, пуртоқатӣ, боинзиботӣ ва дурусткорӣ шинохта мешуданд ва пояи мазҳабии онҳо пиндор, гуфтор ва кирдори нек (Зардушт) будааст. Аввалин қавми роиҷ дар Эрон Модҳо буданд, ки се подшоҳ – Диёку, Фарвартиш ва Хуштра дар раванди ин ҳукумат таъсир доштанд. Аз сифоти ахлоқии мавҷуд фақат дар Диёку ёфт шуд, ки ӯро одил мешинохтанд ва дар боби омӯзишҳои тарбиятӣ бештар тавачҷуҳ бар асп шудааст.

Давраи Ҳахоманишиён ҳамроҳ бо ҳукумати наваи охирин подшоҳи Мод ҳамроҳ буд. Куруш подшоҳи мондагори Эрон буд, ки бо сифоти эҳтирому меҳрубонӣ, азм, хирад, ростгӯӣ, парҳез аз дурӯғ, ҳақшиносӣ ва озодманишӣ шинохта шудааст. Аз вижагиҳои аслии ӯ эҳтиром ба адён ва адами беэҳтиромӣ ба мардум буд. Қоимақомӣ (1389) дар баррасии сиёсати динии Ҳахоманишиён бар асоси катибаҳо ба вижагиҳои ахлоқӣ ва динии Ҳахоманишиён ишора дорад. Ростгӯӣ ва парҳез аз дурӯғ, адлу инсоф, ҳақшиносӣ, озодманишӣ бар бақои машруиати мақоми ин подшоҳӣ таъсир доштааст [24]. Ҳарчанд агар бовар дошта бошем, ки ҳукумате бо ин иқтидор набояд сукут карда бошад, пажӯҳиши Пур Иззат ва Зоҳирӣ (1385) дар баррасии далоили фурӯпошии ҳукумат ва тамаддуни бostonии Ҳахоманишиён ишора дорад, ки илалҳое, монанди заъф дар таҳқиқи адолат, посухгӯӣ, озодӣ ва ҳувияти миллӣ ва авомиле чун истибдод, худшефтагӣ ва таъбиз, ба фурӯпошии ин тамаддун ишора дорад [25].

Дар даврони Ашкониён, ки марг ба сурати табиӣ амри шармовар талаққӣ мешуд, шуҷоътарин ва қавитарин афрод по ба арса гузоштанд, ки онҳоро паҳлавон меномиданд. Достони «Самаки айёр» намунаи бориз барои ин сифот, яъне паҳлавонӣ будааст. Ин дoston шомили сифоти дӯстӣ, покдоманӣ, камгӯӣ, неқномӣ, ростӣ дар

гуфтор, ростӣ дар кирдор, пойбандӣ ба савганд, роздорӣ, хифзи амонат, шуҷоат, ҳурмати нон, ҳурмати меҳмон, мардумдӯстӣ, ҳурмати пирон, ҳиммат доштан, илм доштан, вафодорӣ, диндорӣ, парҳез аз ғурур, таъкид бар одоб, ҳақхоҳӣ, бахшандагӣ дар мол, парҳез аз танбалӣ, чиддият дар қор, наҳйи худписандӣ, тақвияти дин, талош дар роҳи Худо, наҳйи тафаккури наҷодпарастӣ ва таъкиди интернатсионизм аст.

Пажухиши Наврӯзӣ (1384) сабки ин қиссаро паҳлавонӣ-тахайюлӣ номида, ки бо ормонҳо ва орзуҳои башар пайванд хӯрдааст. Қиссагӯӣ ин дoston нисбат ба дostonҳои дигари айёрӣ, монанди «Доробнома»-и Беғамӣ, «Абумуслинома» ва «Искандарнома» мутафовит аст, ин асар бар вижагиҳои айёрӣ таъкиди бештаре доштааст [26]. Пас аз Селевкиён, Ашкониён ба ҳуқуқмат расиданд, Кӯҳдал, Бежан ва Сурно аз шахсиятҳои таъсиргузори он даврон буданд. Кӯҳдал бо сифоти мутаवозеъ ва фурутанӣ, Бежан бо сифоти қудрати баданӣ ва Сурно бо сифоти шуҷоат шинохта шудаанд. Пас аз Ашкониён Сосониён бо подшоҳии Ардашери Бобакон ба ҳуқуқмат даст ёфтанд, се шахси таъсиргузори ин давра – Анӯшервон бо сифоти адолат, Ҳурмузон бо сифоти ҳақталабӣ ва ҳушёрӣ ва Абуллулу Фирӯз бо сифоти меҳрубонӣ шинохта шудаанд. Дар ин робита Некубахт ва ҳамкорон (1385) дар боби наҳваи пардохтани мардуми Эрон ба варзиш ва тарбияти баданӣ бо таваҷҷуҳ ба мудирӣ, аз оғози салтанати Ҳахоманишиён то поёни салтани Паҳлавӣ ишора ба даврони пеш аз ислом дошта ва бар ин натиҷа даст ёфта, ки дар пеш аз ислом ҳадафи низомӣ ва тарбияти баданӣ аз аҳдофи тафреҳӣ, саргармӣ, беҳдоштӣ ва саломатӣ, посухгӯӣ ба муътақидоти мазҳабӣ ва ғайра пуррангтар аст [27], ки бо натоиҷи таҳқиқоти ҳозир мабнӣ бар сифоти ахлоқӣ ва чавонмардӣ ин маврид хуб мушоҳида шудааст. Даврони исломӣ ва чавонмардӣ перомунӣ он вобастаи тафаккурати беҳтарин ва бузургтарин чавонмарди дунё Алӣ буд, ки ҳосили тафаккурати ӯ дар «Наҷҳ-ул-балоға» хулоса шудааст. Дар ин маҷмуа 27 сифоти ахлоқӣ аз мутун истихроҷ шудаанд. Ин сифот шомили парҳез аз ҳавои нафс, маърифат ва ҳимат, адолат ва инсоф, ҳақиқатгӯӣ ва парҳез аз дурӯғ, тааққул дар гуфтор, иффат ва покдоманӣ, шуҷоат, ростӣ ва дурустӣ, бовар ба Худованд ва роҳи рост, худқушудагӣ, ёрӣ ба ниёзмандон, пандпазирӣ, тафаккур дар рафтор, меҳрубонӣ, мардуммадорӣ, тарс аз Худованд, ҳушбинӣ, навъи дӯстӣ, ҳусни зоҳирӣ, иззати нафс, назорати ҳашм, дифоъ аз ҳақ, риояти манофеи умумӣ, шокири неъмат, гузашту бахшиш, сабру амонатдорӣ мебошад. Дар ин росто, хусусан мабҳаси дин, Порсомеҳр ва Расулинаҷод (1394) пажухише нисбати дин ва варзиш ва баррасии робитаи диндорӣ ва мушорикати варзишӣ пардохтаанд, ки дар натоиҷи худ ба масъалаи ишора доранд, ки дар байни абъоди диндорӣ ва мушорикати варзишӣ робитаи қавӣ вучуд дорад [28].

Дар ин маврид пажухиши Ҳайдарӣ ва Давлатшоҳ (1391) ба баррасии чилваҳои тасаввуф, футувват ва мазҳаб дар варзиши бostonӣ ва зӯрхонаии Эронро нишон медиҳад. Ин чилваҳо ҳам ба сурати зоҳири ин варзиш (шеваи либос пӯшидан, макони варзишӣ, гуфтори варзишкорон ва ғ.) ва ҳам дар кирдори онон (покдоманӣ, сахархезӣ ва ғ.) баён шудаанд [29], ки бо сифоти иктишофшуда дар ин пажухиш яқсон аст. Сифоти шахсиятҳои таъриҳӣ аз вуруди ислом то даврони Сафавия дар Эрон дар ёздаҳ бахш – Аббосиён, Тоҳириён, Саффориён, Алавиён, Оли Зиёр ва Оли Буя, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён, Элхониён, Темуриён ва Уктой мепардохт. Дар ин даврон Абумуслим, сардори эронӣ, тавонист ҳуқуқмати Бани Умавияро сарнагун ва Аббосиёнро ба қудрат бирасонад ва аз вижагӣ, ки ба ӯ нисбат дода шудаанд, ҳамон худотарс будан, бахшанда будан ва шуҷоъ будан аст. Аббосӣ (1390) дар пажухише ба унвони «Абумуслими Хуросонӣ ва далоили иноди ӯ бо доиёни Аббосӣ» ба ин масъала ишора дорад ва ӯро фарде бохуш ном мебард, ӯ дар замони навҷавонӣ ҳарида мешавад ва тақдим ба Имоми Аббосӣ мешавад. Хайле аз Аббосиён ӯро муҳим нашмӯрданд ва бо чунбише ба номи «Сардори сиёҳчомагон» бар алайҳи ҳақ қиём кард [30].

Ҳамчунин, Сафо (1377) дар шарҳи ҳисоли ӯ навишта: «Ӯ марде сахмнок, соҳиби ақл, шуҷоъ, муҳтот ва чавонмард аст». Испаҳбад Фирӯз бо сифоти фидокорӣ, Истозсис бо сифоти ватанпарастӣ, Юсуфи Барм бо сифоти шуҷоатмандӣ ва

азхудгузаштагӣ бо ҳукумати Аббосиён муҳолифат карданд. Дар ин миён ашхоси дигаре дар даврони Аббосӣ, ба монанди Бобак Хуррамдин бо сифоти меҳмоннавозӣ, Абдуллоҳ бо сифоти ватанпарастӣ ва Дарӣ бо сифоти фидокорӣ аҳаммият доштанд [31].

Нақши варзиш дар даврони Аббосиён ҳамроҳ бо чавонмардӣ ва усулу одоби футувват буд, чавонмардон дар шаҳрҳо ба афрод тирандозӣ меомӯхтанд ва дар зӯрхонаҳо ба тамрини шамшерзанӣ мепардохтанд [4]. Дар идома, баъд аз ҳамлаи аъроб ва истиқрори ислом, шоҳиди зуҳури силсилаҳое, чун Тоҳириён, Саффориён, Алавиён, Оли Зиёр ва Оли Буя ҳастем. Ҳукумати Тоҳириён бо Тоҳир Зуляминайн ва бо кумаки айёрон оғоз ба қор кард ва аз вижагиҳои ин даврон густариши дини ислом, футувват ва айёри аст ва аз варзишҳои ин даврон варзиши паҳлавонӣ, гӯштин, аспсаворӣ, тирандозӣ, камонафканӣ марсум буданд. Сибоғ Лангарудӣ (1378) дар китоби «Таърихи тарбияти баданӣ» зикр карда, ки Тоҳириён ба ҳунари чавгонбозӣ мусаллат будаанд. Яъқуб ибни Лайс бунёдгузори ҳукумати Саффориён дар Систон буд. Ӯ дар шуҷоат ва қордонӣ машҳур буд, ҳомии зуафо ва бенавоён буд. Яъқуб, ба гуфтаи худ, сирри айёри ва шермардии подшоҳиро ба даст овард [6]. Заковатӣ (1383) дар пажӯҳише бо унвони «Зодхон айёр дар олами орои нодирӣ» Саффориён ва Афшориёнро аз айёри медонад. Дар ҳавзаи Алавиёни Табаристон ин нукта қобили тавачҷуҳ аст, ки онҳо дар баробари юриши аъроб истодагӣ карданд ва чун ҳусни рафтор, ахлоқи писандида ва сулуки инсонӣ доштанд, сабаби густариши ислом дар ин минтақа, яъне Мозандарон шуданд. Ҳасан ибни Зиёди Алавӣ яке аз шахсиятҳои он даврон буд, ки вайро бо сифоти шуҷоатмандӣ, олим, додгар ва ҳомии табақаи маҳрум мешиносанд. Бо сукути Табаристон ба дасти Оли Зиёр ҳукумати Алавиёни Табаристон мунқариз шуд. Мардович писари Зиёр, ки ҳудро аз наҷоди подшоҳони қадими Гелон медонист, бо тасарруфи Табаристон, Гургон ва Исфаҳон ҳукумати Оли Зиёрро таъсис кард. Ӯ фарде шуҷоъ ва диловар буд ва дар шамшерзанӣ маҳорати болое дошт. Ҳамчунин, Изуддавла намунаи иқтидори он замон буд. Бо таъсиси ҳукумати Оли Буя нуфузи ҳукумати Оли Зиёр батадрич коста шуд [32]. Ҳукумати Ғазнавиён тавассути Алптегин эҷод шуд ва дар ниҳоят ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ расид. Нигоҳи ӯ ба ҳамла ба Ҳиндустон буд. Ӯро фарде шуҷоъ дар таърих мешинохтанд.

Давлати туркманони Салҷуқӣ яке аз васеътарин ва пойдортарин давлатҳои он даврон буд Салҷуқ ибни Даққоқ пояи он ҳукумат маҳсуб мешавад, ки аз вижагиҳои вай шуҷоати вай матраҳ аст. Дар гӯшаю қанори ҳукумати Сачуқӣён фирқае ба номи исмоилиён вучуд дошт, ки ба сабаби шиа будан машҳур шуд ва дар одоби варзиш ин гурӯҳ варзишро монанди намоз ва рӯза вочиб медонистанд. Баъд аз ҳукумати Салҷуқӣён давлати Хоразмшоҳиён зуҳур кард ва аз афроди таъсиргузори ин даврон Чалолиддин буд, ки ба сабаби чобукӣ ва қордонӣ ӯро мешинохтанд. Ӯ дар шамшерзанӣ, суръат ва чобуксаворӣ маҳорати болое дошт.

Даврони Элхониён ҳамроҳ бо зуҳури ноҷавонмарде чун Чингиз буд. Ӯ пас аз он пайравонаш як қарн бар Эрон ҳукумат кард. Аз шахсони таъсиргузори он замон Ҳайдар Қассоб бо сифоти меҳмоннавозӣ, авзони ҳусн, бо сифоти қордонӣ, Пурёӣ Валӣ бо сифоти гузашт ва Абдулраззоқ Сабзорӣ бо сифоти ватанпарастӣ буданд. Аминзода ва Бӯстонӣ дар пажӯҳише бо унвони «Зӯрхона ва манобеи хувиятёбии он» ба улғуҳои Пурёӣ Валӣ ва Тахтӣ ишора дошта ва хувияти паҳлавониро ба навъе ба онҳо нисбат додаанд [9].

Раззоқӣ ва ҳамкорон (1392) дар сайри таърихӣ бар дарси паҳлавонӣ ва дарси ахлоқӣ аз манзари Маҳмуд Қатоли Хоразмӣ ишора бар ин дошта, ки ин шахс дар баробари гузаштан дар баробари паҳлавони ҳиндӣ даричаеро ба рӯйи худ кушодааст, ки бо сифоти ҳосил аз ин пажӯҳиш яксон аст [33].

Ҳамон тавре ки зӯрхона дар даврони Бани Умая ва Бани Аббос мавриди тавачҷуҳ буданд, дар даврони муғул низ равнақ ва вусъат ёфт, зеро танҳо макон ба иллати кушторҳои муғулон ҳамон зӯрхонаҳо буданд. Дар авоили қарни 8 гурӯҳи дигар ҷиҳати муқобила бо муғулон ба номи Сарбадорон шакл гирифт ва муҳимтарин

фарди мубориз дар ин давра Абдулраззоқ Сабзворӣ буд. Ожанд (1362) дар китоби «Қиёми шиӣи Сарбадорон» тамоми ангезаҳои сарбадоронро руҳи футувват ва ҷавонмардӣ доништааст [32].

Бо поён гирифтани ҳукумати муғулон дар Эрон дoston ба поён нарасид, балки шахсе ба номи Темур мутаваҷҷеҳи Эрон шуд. Темур марди сангдил, найрангбоз ва ғоратгар буд. Дар даврони Темуриён танҳо Мирзо Шохрух ҳукумати адолатмехварро эҷод кард, ҳамчунин аз ёдгориҳои он даврон, ки тавассути ҳамсараш боқӣ монда, масҷиди Гуҳаршод аст. Дар даҳаи ӯ паҳлавононе, чун Муҳаммад Абусаид, Муҳаммад Молонӣ, Дарвеш Муҳаммад, Муфрад Қаландар ва Филла Ҳамадонӣ вучуд доштанд, ки тавсифе аз фидокорӣ ва гузаштро нишон медоданд.

Даврони Сафавия то Паҳлавиро муосири аввалия меноманд. Яздӣ (1390) дар пажӯҳиши худ бо унвони «Футувват, шуҷоат, паҳлавонӣ, қаҳрамонӣ ва варзиш дар Эрони асри Сафавӣ» шоҳ Исмоилро, ки аврупоиён ба ӯ лақаби шеволоеро доданд, зикр мекунад. Дар ин пажӯҳиш омада, ки ҳар гоҳ ин ҳукумат қавитар шуда, нақши варзиш ва варзишкор дар он бисёр пуррангтар шуда ва ҳар гоҳ Сафавиён заифтар шуда, ҷавонмардӣ ва паҳлавонӣ ва варзиш низ нақшаш камрангтар шудааст [13]. Аз дигар ашхоси таъсиргузори ин давра паҳлавон Мирбоқир Очирпуз аст. Мирӣ (1349) дар китоби «Оинаи паҳлавоннамо» зикр кардааст, ки ин мард зиндагиашро вақфи мардум ва кумак ба халқ кардааст ва ҳеҷ гуна заъфе надошта ва ҳеҷ хилофе аз ӯ сар назадааст. Суқути пойтахти Сафавия Исфаҳон дар соли 1135қ. беҳинаи хубе барои муддаоиёни дохилӣ ва хориҷӣ дод, то ҳар як аз гӯшае сар бароварад. Нодир низ бар салтанат нишаст, ӯро бо сифоти шуҷоат мешинохтанд [35]. Аммо Нодир дар як иштибоҳ фарзанди худаашро кӯр кард ва саранҷом ӯ низ ба дасти ҷамъе ба қатл расид. Каримхони Занд пас аз Нодиршоҳ ба қудрат расид ва силсилаи Зандиро поягузори кард. ӯ бо сифоти варзиши гӯштин паҳлавон буд [36]. Аз дигар паҳлавонони он аср Лутфалихони Занд буд. ӯ низ бо сифоти диловарӣ машҳур, паҳлавон ва гӯштингири моҳир буд.

Пас аз ҳукумати шоҳ Аббоси аввал, Қочор дар ростои салтанатхоӣ қарор гирифт. Шаъбони Сиёҳ бо сифоти қудратмандӣ, Саид Муҳаммад Алӣ, Масҷиди Ҳавзӣ бо сифоти қудратмандӣ ва бахшандагӣ, Иброҳим Халлоҷи Яздӣ бо сифоти қудрат ва эҳтиром ба содот, Саид Алӣ Ҳақшинос Камёб бо сифоти кумак ба мазлумон, Саид Ҳасан Раззоқ бо сифоти шуҷоат, мардонагӣ ва диёнат, Иброҳим Қумӣ бо сифоти парҳезкорӣ, эҳтиром ба содот ва Акбари Хуросонӣ бо сифоти ёрӣ аз маҳруммон аз ҷумлаи афроди шинохтаи даврон буданд. Варзиш дар замони оғози Муҳаммадхони Қочор ба инзиво рафт, пас аз қатли оғо Муҳаммадхон дубора варзиш ва хусусан варзиши остонӣ раванқ ёфт, аммо ба вучуд омадани бозубанди паҳлавонӣ ва паҳлавони пойтахт нигоҳи мутафовитеро дар варзиши паҳлавонӣ эҷод кард. Инсофпур (1353) овардааст, ки паҳлавон Аскар Яздӣ ба манзури бароварди неруи хирфай ба номи Хусейн Наълбанд, ки қарор буд дар Техрон ва ҳузури шоҳ бо ӯ гӯштин бигирад, ба Қазвин меравад ва бо қасони дигар барои расидан ба мартабаи паҳлавони пойтахт ва аз майдон бадар кардани паҳлавон Аскар дасиса карда, ноҷавонмардона дар ҳаммом дар чашми ӯ зирних мерезанд.

Бо рӯйи қор омадани сулолаи Паҳлавӣ гӯштини зӯрхонаӣ батадриҷ ранги дигаре ба худ гирифт [37]. Ба иллати вучуди варзишҳои навин таваҷҷуҳи мардум ба ин варзишҳо ба шакли суннатӣ коста шуд. Аз тарафе, Ризохон барои сарқуби муҳолифин аз паҳлавонон истифода мекард, ба навъе варзиш ва паҳлавонӣ бо калонтарин маҳаллот идғом шуда буданд. Қонуни иҷборӣ кардани варзиш дар мадорис, аввалин Анҷумани миллии тарбияи баданӣ ва ғайра аз дастовардҳои ин даврон зикр шудаанд. Дар асри рақобатҳои варзишӣ, бавижа гӯштингири ва соир амалиёти паҳлавонӣ дар майдони шаҳрҳо, аз ҷумла Майдони Арг дар ҳузури шоҳ ва тамошочиён анҷом мешуд. Ҳамон тавре ки зикр шуд, маънавият дар ин даврон маҳдуд шуд ва зӯрхона, ки маҳалли покон буд, мутағайир шуд ва дар даврони Ҷумхурии Исломии Эрон бо рафтани Муҳаммад Ризо ва ҷанги Эрон ва Ироқ варзиш тағйироти зиёде дошт ва сирфан фаъолиятҳо ҷиҳати омодагии низомӣ ва ба сурати

суннатҳои дерина ба унвони варзиши субҳгоҳӣ ёд шудааст. Пас аз он бо вуруди варзишҳои чадид камтаваҷҷуҳии ҷавонон ба варзишҳои суннатӣ мушоҳида шудааст. Дар ин даврон шахсиятҳои, чун Муҳаммад Абдул бо сифоти шуҷоат ва имони қавӣ, Абулқосим Қумӣ бо сифоти бовар ва имон, Асадуллоҳ Атоӣ бо сифоти ёрӣ аз фуқаро, Саид Аббос Тоҳирӣ бо сифоти бовар ва имони қавӣ, Мошааллоҳ Яздонпаноҳ бо сифоти кумак ба ниёзмандон, Мошааллоҳ Байзводӣ бо сифоти қудратмандӣ, Муҳаммад Ранҷбар бо сифоти гузашт, Шопур Неъматуллоҳӣ бо сифоти меҳрубонӣ бо мардум, Абулқосим Сухдарӣ бо сифоти доноӣ, Аҳмади Вафодор бо сифоти меҳмоннавозӣ, Ғуломризо бо сифоти мардумдорӣ, имон ба Худованд, Хусейн Деҳқонӣ бо сифоти шуҷоат ва пирӯзӣ шинохта мешаванд.

Дар ҷамъбандӣ дар даврони устуравӣ, шуруъ аз Модҳо то Ҷумҳурии Исломии Эрон метавон ба 67 сифот ишора дошт: сифоти садоқат, амонатдорӣ, роздорӣ, нигоҳдошти забон, ростӣ дар гуфтор, худкушодагӣ, одоби сухан, нармгӯӣ, камгӯӣ, фидокорӣ, вафо ба аҳд, меҳрубонӣ, тавозуъ, кумак ба ниёзмандон, бахшанда, саховат, диловарӣ, қудрати баданӣ, дил бастан ба дунё, парҳез аз ҳавои нафс, парҳез аз дурӯғ, надоштани тамаъ, наҳии худписандӣ, наҳии наҷодпарастӣ, хайрхоҳӣ, мурувват, маърифат, дифоъ аз ҳақ, миёнаравӣ, чашмпӯшӣ, ҳифзи чашм, тафаккур дар рафтор, машварат, хушёрӣ, тадбир, сабр, илм, пандпазирӣ, кордонӣ, хушбинӣ, ҳиммат доштан, иззат доштан, хусни зоҳирӣ, фуру бурдани хашм, дил бастан ба дунё, талош дар роҳи Худо, шоқир будан, худотарсӣ, таваккул, парҳезкорӣ, диёнат, имон ва боварии қавӣ, озодманишӣ, сулҳҷӯӣ, баробарии миллатҳо, адаб, навъи дӯстӣ, иқтидор, ҷасорат, азхудгузаштагӣ, ғайрат, мардумдорӣ, ҳурмати нон, ҳурмати пирон, ҳурмати меҳмонон, ҳурмати устод ва ҳурмати содот ба ишбои назарӣ расиданд. Ёфтаҳои пажӯҳиши Юсуфӣ (1371) ба унвони «Ишқи паҳлавон» ҳимоят аз додгарӣ ва хирад ва озодагӣ аст ва ростӣ ва некукорӣ ва ватанпарастиро муаррифӣ кардааст [38].

Размҷӯ (1377) дар китоби «Қаламрав ва адабиёти ҳамосии Эрон» сифоти оразму шарм доштан, адолат ва миёнаравӣ дар корҳо, умедворӣ ба Худованд ва оянда, бахшандагӣ ва диҳиш, бурдборӣ ва шикебойӣ, башардӯстӣ ва шафқат дар ҳамнавъ, безорӣ ва мардумӣ, берашкӣ ва ҳасодат надоштан, покгуҳарӣ ва наҷодагӣ, пандпазирӣ ва ҳикматниюшӣ, парҳезкорӣ ва тақво, хомӯшӣ ва камгӯӣ, хидмат ба халқ ва фарёдрасии мазлумон, хурсандӣ ва ризоӣ ба қисмат, донишандӯзии доимӣ, дил набастан ба тааллуқоти моддӣ, далерӣ ва шуҷоат, розпӯшӣ ва сарнигаҳдорӣ, ростӣ ва дурустӣ дар корҳо, ройзанӣ ва машварат, ба доноён, созгорӣ бо душвориҳои ҷаҳон, сипосгузорӣ ва ҳақшиносӣ, оқибатандешӣ ва оянданигарӣ, фуру бурдани хашм, фурутанӣ ва тавозуъ, гуфтори неку ва сухани зебо, кушандагӣ ва тарки коҳилӣ, некномӣ ва ҳунарвариро ироа намуд [15].

Рамзониҷод (1385) дар пажӯҳиши «Муқоисаи сифоти аслии паҳлавонӣ дар «Шохнома» сифоти ростгӯӣ, ҷавонмардӣ, парҳез аз риёзат, хирадмандӣ ва порсоиро мабно қарор дод [21]. Паноҳӣ (1388) дар пажӯҳише бо унвони «Ҷавонмардӣ, мутародифҳо ва муаллифаҳои он дар мутуни ирфонӣ» инсоф додан ва инсоф наҳостан, бахшиш ва бахшандагӣ, амонатдорӣ, покдоманӣ ва вафо ба аҳд, айбпӯшӣ, нигоҳ доштани ҳурмати солмандон ва ҳурмати меҳмонро ба унвони асл қарор додааст [39].

Шачеъ ва ҳамкорон (1392) дар пажӯҳише бо унвони «Баррасии маниши паҳлавонии бозикунони ҳирфаии футболи Эрон», сифоти гузашт, ростӣ, маънавият, тавозуъ, мардумдориро мавриди санҷиш қарор доданд [40]. Ҷаъфарипур ва Алавимуқаддам дар пажӯҳише бо номи «Мазмуни айёри ва ҷавонмардӣ ва омӯзаҳои таълимӣ-илқоии он дар ҳамосаҳои маншур («Самаки айёр», «Доробнома», «Фирӯзшоҳнома»)» ба сифоте ва рӯйкардҳои, чун кӯшиш дар касби ном ва парҳез аз нанг, ростӣ дар гуфтор ва кирдор, пойбандӣ ба паймон ва савганд, роздорӣ ва ҳифзи амонат, начобат дар рафтор, шуҷоат, саховат, икромии меҳмон ва пос доштани ҳурмати ҳамсафарӣ, мардумдӯстӣ, ҳиммат хоستان, маҳорати зеҳнӣ ишора кардаанд [41].

Анҷумани варзиш ва тафреҳоти Зеландияи Нав (2010) сифат ва кудҳо эҳиром ба ҳукуки афрод, улғуи мусбат барои варзишгарон, масъулиятҳои ҳирфай, иманӣ ва саломат, амонатдорӣ, сабурӣ, суиистифода накардан аз варзишкоронро матраҳ кардаанд. Бароёнмак (2010) кудҳои ахлоқӣ ва рафтори мураббӣни варзишро дар даҳ маврид ироа кардааст, ки шомили инсоният, иртиботот, ҳамкорӣ кардан, тааххуд, дурустӣ, роздорӣ, таблиғ кардан, суиистифода аз имтиёзи мураббиягӣ, иманӣ ва шоистагӣ медонад [42], ки натоиҷи кудгузори ин пажӯҳиш дарбаргирандаи чамбандӣ бар баҳши азиме аз пажӯҳишҳо буда, улуми адабиёт, варзиш, таърих, чомашиносӣ, равоншиносиро дар бар гирифтааст. Сифоти марбут пас аз баррасӣ дар 12 мақола шомили ҳурматшиносӣ, ватанпарастӣ, худошиносӣ, хирад, покдоманӣ, додгарӣ, рафтори салбӣ, шучоат, гузашт, тааққул дар гуфтор, ростӣ дар кирдор ва созгорӣ бо душворихо ва тамоми мақулаҳо дар 3 муаллифа нигоҳ ба мардум, нигоҳ ба Худованд ва нигоҳ ба худ хулоса шудааст. Дар буъди нигоҳ ба худ сифоти шучоат бештарин такрорро дар байни сифот дошт. Ёфтаҳои пажӯҳиши Чаъфарипур ва Алавимуқаддам (1392), Сидқӣ, Садрқоинӣ ва Дарниёнӣ (1391), Яздӣ (1390), Арбобӣ (1390), Размчӯ (1377) ҳамагӣ ишора ба сифоти шучоат дар қор, шучоат дар чанг, шучоат дар тасмимгирӣ ва ғайраро таъкид карда буданд [44, 37, 34, 15, 4]. Ба назар мерасад шахсе, ки шучоъ набошад, чойгоҳе дар чавонмардӣ нахоҳад дошт. Дар буъди нигоҳшиносӣ ба мардум сифоти ватанпарастӣ, дар мақулаи ҳурмат сифоти ҳурмат ба меҳмон, дар мақулаи ватанпарастӣ сифоти мардумдорӣ фаровонии бештаре доштаанд. Ёфтаҳои Юсуфӣ (1371) ва Паноҳӣ (1388) ватанпарастӣ ва ҳурмати меҳмонро, дар авлавияти он марди қарор додаанд ва бар он таъкид доштаанд [39, 38].

Дар мақулаи худошиносӣ сифоти имон ва боварии қавӣ, парҳезкорӣ, талош дар роҳи Худо бештар такрор шуда буданд, ки ин мақула бо ёфтаҳои Доноифард ва Муъминӣ (1378), Раҳбар ва Малиқзода (1389) дар нигоҳ ба Худованд ва маниш нисбат ба ӯ ҳамросто буд [45, 44, 8]. Дар мақулаи хирад сифоти илм, хирад, ҳушёрӣ ва тадбир бо ёфтаҳои Размчӯ (1377) ва Рамзониҷод ва ҳамкорон (1385) нисбат ба доштани хирад дар мақулаи чавонмардӣ ҳамросто буд [22, 15].

Дар мақулаи додгарӣ сифоти миёнаравӣ дар қорҳо, дар мақулаи рафтори салбӣ, сифоти наҳӣи худписандӣ бо ёфтаҳои Размчӯ (1377), Мардонӣ (1379) такрор шуда буд [15, 20]. Дар мақулаи гузашт сифоти кумак ба ниёзмандон ва баҳшанда будан, ёфтаҳои Сидқӣ ва ҳамкорон (1391), [46]; дар мақулаи тааққул дар гуфтор, сифати камгӯӣ ва роздорӣ ёфтаҳои Чаъфарипур ва Алавимуқаддам (1392), [41]; дар мақулаи ростӣ дар кирдор сифоти садоқат, ёфтаҳои Юсуфӣ (1351), [38] дар мақулаи созгорӣ бо душворихо сифоти фуру бурдани хашм ёфтаи Размчӯ (1377), [14] дар пажӯҳишҳо такрор шуда буд ва бо пажӯҳиши ҳозир ҳамросто буд. Бинобар ин, чавонмард касест, ки бо тақя бар авсофи нигоҳ ба Худованд (шиноҳти Худованд), нигоҳ ба мардум (нигоҳдошти ҳурмат ва ватанпарастӣ) ва нигоҳ ба худ (хирад, покдоманӣ, додгарӣ, рафтори салбӣ, шучоат, гузашт, тааққул дар гуфтор, ростӣ дар кирдор ва созгорӣ бо душворихо) рафторҳои муассир дошта бошад.

Муқарриз: Тошзода С. – н.и.п., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Razaghi ME. Presenting the model of moral characteristics in ethic of chivalry in Iran [Ph.d], Tehran, University of Tehran, 2017.
2. Razaghi ME, Mehrabi, GH. Ethic in sport, Tehran, Nedaye karafarin; 2017.
3. Khalaji H, Bahram A and Aghapour SM. Fundamentals of Physical Education and Sport Sciences. Tehran, Samt; 2014.
4. Arbabi A. Pahlavani, chivalrous andayyari. – Tehran: Zvar Publishing, 2011.
5. Esmaeili MR. History of physical education and sport. Tehran, Samt Publication; 2012.
6. Sabbagh Langdewi M. History of Physical Education. Isfahan, Islamic Azad University, Khorasgan Branch; 2008.
7. Afshari M. Chivalrous religion. 2th Ed. Tehran, Publication Office of Cultural Research.

8. Danaeifard H and Momeni N. [Effective Leadership Theory from the Imam Ali's Viewpoint Strategy of the Theory of Data the Context Foundation (In Persian)]. Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies, 2008; 4(14): 75-110.
9. Amini zadeh, S, Bustani D. [Zurkhane and the source of identify (In Persian)]. Social Development, 2014; 9: 67-84.
10. Sabzbanpour V. [Study Perspectives of Ancient Persians in Qaboos name (In Persian)]. Journal of Research in Educational Literature, 2013; 5 (17); 51-86.
11. Tajlil J and Ahmadi S. [Ethical Concepts in the Four Attar Scriptures (Asrarname, Elahiname, Mantegh teyr and Mosibatname) (In Persian)]. Journal of Faculty of Literature and Humanities University of Tehran, 2003: 11-30.
12. Rahmdel, Gh. [Wisdom and Ethics in Hafez Ghazalat (In Persian)]. Journal of Faculty of Literature and Humanities University of Tehran, 2001; 46-47: 223-244.
13. Yazdi H. [Photo, courage, wrestling, championship and sport in Iran during the Safavid era (In Persian)]. Sports Management, 2011; 3 (10): 121-136.
14. Emami H. Ethical principle in Shahname and Iliad and Odyssey [MSc]. Ministry of Science, Research and Technology; Shiraz University.
15. Razmjou H. Literary types and its works in Persian language. 2th Ed. Mashhad, Astan Quds Razavi Publishing House; 1993.
16. Diakanov OM. Medieval History, Tehran, Foundation for the Translation and Publishing of Books; 1966.
17. Christaincen A. Iran during the Sassanian era, Tehran, Contemporary Voice; 1999.
18. Faramarzbz Khodadadbn Al-Ketib arjani. Samak Avar, Correction of Parviz'Khaniari. 5th Ed. Tehran, Aqah Publication; 1983.
19. Dwani A. Seyed Razi Author Nahjolbalaghe, Tehran, Nahjolbalaghe Foundation; 1980.
20. Mardani K. Physical Education in Ferdowsi's Shahnameh [MSc]. Islamic Azad University: Khorasgan Branch; 2000. Mahboub MJ. Fotovatname Soltani (Mullah Hossein Vaez Kashefi), Tehran, Iran Culture Foundation; 1971.
21. Ramezanejad R, Daneshmandi H, Nikooi A and Bahramipour B. [Comparison of the main attributes of Pahlevani in Shahnameh (In Persian)]. Olympic, 2006; 36: 83-89.
22. Ramezanejad R, Bahramipour B and Asgari B. [Study of the Importance of Mental Health in Shahnameh (In Persian)]. Communication Management in Sports Media; 2013; 3: 1-5.
23. Goodarzi M. [The development of ancient arts and zurkhaneh in Iran (In Persian)]. Harkat, 2004; 22: 149-170.
24. Ghaem Maghami SM. [Hakhamaneshian Religious Policy Based on Inscriptions (In Persian)]. Historical Research, 2010; 2(6): 81-92.
25. Pourezat AA and Taheri AA. [Examining the Reasons for the Collapse of the Hkhamaneshian Ancient Civilization and Civilization (In Persian)]. Public Law Research, 2006; 21: 79-119.
26. Hessampour S. [The Storytelling Technique of Samak ayar and Its Comparison with Three Stories of the Enlightenment (In Persian)]. Popular Culture and Literature, 2016; (12): 111-138.
27. Nikobakht M, Mozaffari SAA and Meftkhari H. [How to involve the Iranian people in sports and physical education with regard to the changes in management since the beginning of the reign of the Hakhamaneshiyan Empire until the end of the Pahlavi dynasty (In Persian)]. Journal of Motion Exercise and Sports, 2006; 4: 25-32.
28. Parsamehr M and Rasoolnezhad SP. [Relation between Religion and Exercise: The Relationship between Religiousness and Exercise Participation among Yazd University Students (In Persian)]. Socio-Cultural Development Studies, 2015; 2 (4): 59-84.
29. Heidari A and Dowlatshah N. [Sufism, fotavvat and Shiie Religion in Ancient Sports and Zurkhaneh in Iran (In Persian)]. Research in Sport Management and Motor Behavior, 2012; 10(4): 57-71.
30. Abbasi AA. [Abu Moslem Khorasani and his reasons for the Abbasids (In Persian)]. History in the Mirror of Research, 2011; 8 (3): 109-127.
31. Safa Z. History of Literature in Iran, 2nd ed, Tehran, Ferdows; 1987.
32. Zakavati GA. [Zadkhan Ayar in the world of Naderi (In Persian)]. Letter of the Academy, 2004; 6 (3): 36-46.
33. Razaghi ME, Sotoodeh MS, Afrash M, Razaghi J. [The Historical Journey on the Athletics Class and the Moral Lessons of the Teacher's Perspective Professor Mahmoud Ghatali Kharazmi (The Champion Pooriya Vali) (In Persian)]. Shomal Journal of Management and Physiology in Sport, 2013; 1 (1): 39-48.
34. Azhand Y. Shiie sarbedaran uprising. Tehran, Gostareh Publication; 1983.
35. Miri H. Mirror Pahlavani, Tehran, Publishing Company; 1970.
36. Nawaie A. Karim Khan Zand, Tehran, Pocket Book; 1967.
37. Ensafpour G. History and Culture of Zurkhaneh and Zurkhaneh social groups. Tehran, Iranian Anthropology Publications; 1974.
38. Yousefi GH. Pahlavani's Love, [Magazine of Language and Literature (In Persian)]. Faculty of Literature and Human Sciences, 1992; 4(25).
39. Panahi M. [Chivalry, its synonyms and its components in mystical texts {In Persian}]. Farsi Language and Literature, 2009; 5(4): 1-22.
40. Shjea R, Kozhechian H, Ehsani M, Amiri M. [Investigating the status of professional football players in Iran (In Persian)]. New Approaches to Sport Management, 2013; 1(2):

41. Ja'farpour M and Alavimoghaddam M. [The Enlightenment and Chivalry Theoiy and its Induced Educational Teachings in Prose Epic (Case Study: Samak Ayyar, Darabname and Firoznameh) (In Persian)]. Textbook of Persian Literature, 2013; (3): 13-36.
42. Khodaie M. Compilation of the Ethics Codebook for Iranian Coaches and Providing Applied Model[PhD], Tehran: University of Tehran; 2013.
43. Sedqi H, Sadeqgahnei SAD. [Comparative study of chivalry religion in Persian and Arabic literature (In Persian)]. Comparative literature research, 2012; 1 (2): 71-91.
44. Davari Ardakani N. [Symbols of Iranian Identity and Persian Language (In Persian)]. National Studies, 2007; 8 (2): 3-26.
45. Rahbar AA, and Malikzadeh A. [The Originality of the Person in the Political Thought of Imam Ali (AS) (In Persian)]. Studies in International Relations, 2007; 3 (13): 167-202.
46. Sedqi H, Sadeqgahnei SAD. [Comparative study of chivalry religion in Persian and Arabic literature (In Persian)]. Comparative literature research, 2012; 1 (2): 71-91.

ИРОАИ МОДЕЛИ СИФОТИ АХЛОҚӢ ДАР ОИНИ ЧАВОНМАРДИИ ЭРОН

Ин пажухиш бар асоси пурсиши асли, ироаи модели сифоти ахлоқӣ дар оини чавонмардии Эрон дар панҷ баҳши сифоти шахсиятҳои устуравӣ, Модҳо то зуҳури ислом, зуҳури ислом то Сафавия, Сафавия то Паҳлавӣ, Паҳлавӣ то Ҷумҳурии Исломии Эрон пардохта шудааст. Аз он ҷое, ки рӯйкарди пажухиш иктишофӣ буда, фақат метавон ёфтаҳои дигар муҳаққиқон бар ёфтаҳои ин пажухиш дошт, дар баҳши усуравӣ 29 сифот аз шахсиятҳо ва 11 ашғори ахлоқии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳосил шуд, Каюмарс бо сифоти адолат, Каюмарс бо сифоти дониш ва адолат, Таҳмурас бо сифоти хушёрӣ, Ҷамшед бо сифоти зебӣ ва ғурур, Заҳҳок бо сифоти чоҳталабӣ, нопокӣ ва золимӣ, Фаридун бо сифоти адолат, Манучехру Ораш бо сифоти гузашт, Гаршосп бо сифоти зӯрмандӣ, Салму Зол бо сифоти хидматгузорӣ, Рустам бо сифоти зӯрмандӣ, имон, сулҳҷӯӣ, ботадбирӣ, хирадмандӣ ва вафодорӣ, Кайкубод бо сифоти меҳрубонӣ ва додгарӣ, Кайковус бо сифоти баландпарвозӣ ва саркашӣ, Сиёвуш бо сифоти далерӣ, Кайхусрав бо сифоти далер будан, созанда ва муттаҳид будан, Лухросп бо сифоти додгарӣ, Гуштосп бо сифоти дунёпарастӣ, хирси мол ва сангдилӣ, Исфандиёр бо сифоти парҳезкорӣ, Сухроб бо сифоти қудратмандӣ ва Афросиёб бо сифоти бебокӣ, чапволгарӣ шинохта мешаванд.

Калидвожаҳо: сифатҳои ахлоқӣ, суннатҳои чавонмардии эронӣ, нигоҳ ба чавонмардӣ дар Эрон, иктидори тарбиявӣ дар варзиш.

ИССЛЕДОВАНИЕ МОДЕЛИ МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ В ТРАДИЦИЯХ ИРАНСКИХ РЫЦАРСКИХ ДОБРОТЕЛЕЙ

Данное исследование основано на оригинальном обзоре, изложении модели моральных качеств в традициях Иранского рыцарства в пяти разделах качеств мифических личностей: Моды до возникновения ислама, возникновение ислама до периода правления Сефевидов, Сефевиды до периода Пехлевидов и современный период в Исламской Республике Иран. Поскольку процесс исследования носит поисковый характер и на основе результатов этого исследования могут быть основаны только выводы других исследователей, в разделе «мифология» приведены 29 качеств личностей и 11 нравоучительных сочинений из «Шахнаме» Фирдоуси: Каюмарс с качеством справедливости и знаний, Таҳмурас с качеством бдительности, Джамшед с качеством красоты и гордости, Заҳҳак с качеством амбициозности, нечистоты и угнетения, Фаридун с качеством справедливости, Манучехри Ораш с качеством уступок, Гаршосп с качеством насилия, Салм и Зол с качеством служения, Рустам с качеством всеилия, веры, миролюбия, благоразумия, мудрости и верности, Кайкубод с качеством доброты и рассудительности, Кайковус с качеством высокого полета. и неповиновения, Сиёвуш с качествами мужества, Кайхусрав с качеством храбрости, творчества и объединения, Лухросп с качеством суждения, Гуштосп с качеством мирского, жадности к богатству и жестокосердия, Исфандиар известен своим благонравием, Сухраб известен своим могуществом силой, а Афросиаб известен своим бессмертием и левшой. Целью данного исследования был полусторический взгляд на рыцарство в Иране, то есть прямо упоминалась история Ирана, и ее были достигнуты рыцарский подход и воспитательный потенциал.

Ключевые слова: моральные качества, традиции иранского рыцарства, взгляд на рыцарство в Иране, воспитательный потенциал в спорте.

STUDY OF THE MODEL OF MORAL QUALITIES IN THE TRADITIONS OF IRANIAN KNIGHTS

This study is based on an original review, presenting the model of moral qualities in the traditions of Iranian chivalry in five sections of the qualities of mythical personalities: Fashions before the rise of Islam, the rise of Islam before the Safavid period, Safavids before the Pahlavi period, and the modern period in the Islamic Republic of Iran. Since the research process is exploratory in nature and based on the results of this research, only the conclusions of other researchers can be based, in the “mythology” section, 29 personal qualities and 11 moralizing essays from Firdowsi’s Shahnameh are given: Kayumars with the quality of justice and knowledge, Tahmuras with the quality of vigilance, Jamshed with the quality of beauty and pride, Zahhak with the quality of ambition, impurity and oppression, Faridun with the quality of justice, Manuchehri Arash with the quality of concessions, Garshosp with the quality of violence, Salm and Evil with the quality of service, Rustam with the quality of omnipotence, faith, peacefulness, prudence, wisdom and fidelity, Kaykubod with the quality of kindness and prudence, Kaykovus with the quality of high flight. and disobedience, Siyavush with the qualities of courage, Kaikhusrav with the quality of courage, creativity and unity, Lukhrosp with the quality of judgment, Gushtosp with the quality of the worldly, greed for wealth and hardness of heart, Isfandiyar is known for his good temperament, Sukhrab is known for his

mighty strength, and Afrosiab is known for his immortality and left-handed. The purpose of this study was a semi-historical view of chivalry in Iran, that is, the history of Iran was directly mentioned, and its chivalrous approach and educational potential were achieved.

Key words: moral qualities, traditions of Iranian chivalry, view of chivalry in Iran, educational potential in sports.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Иброҳим Халилӣ Халил* - Пажуҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, докторанти (post-doktrin), устои Донишгоҳи озоди исломии воҳиди шаҳристони Муборакии Ҷумҳурии Исломии Эрон

Сведения об авторе: *Иброҳим Халили Халил* – Институт развития образования имени Абдурахмана Джами Академиобразования Таджикистана, кандидат педагогических наук, докторант (doctoral student), преподаватель Свободного исламского университета города Мубораки Исламской Республики Иран.

Information about the author: *Ibrohim Khalili Khalil* - Institute for the Development of Education named after Abdurakhman Jami Academy of Education of Tajikistan, Candidate of Pedagogical Sciences, doctoral student (doctoral student), lecturer at the Free Islamic University of Muboraki, Islamic Republic of Iran.

**КОНСЕПСИЯҲОИ ИЛМӢ-ПЕДАГОГИИ ТАШКИЛИ ФАӢОЛИЯТИ
ТАДҚИҚОТИИ ДОНИШЧӢӢН***Баротзода К.А.***Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни**

Дар шароити мактабҳои муосир ва тараққиёбанда дар назди донишгоҳҳои омӯзгорӣ вазифа гузошта шудааст, ки омӯзгорони дорои савияи дониши баландро бо интихоби озоди равия ва барномаҳои таълим тайёр кунанд.

Фаъолияти омӯзгор ҳалли мустақилонаро дар шароити ғайристандартӣ, ки ӯ дар он кор мекунад ва ҳалли мушкилоти сершуморе, ки пайваста дар фаъолияти ҳаррӯзаи ӯ ба миён меоянд, талаб мекунад. Омӯзгор дар рафти кори худ ба шароити нотакрор ва зарурати ҳалли таъсирбахшу динамикӣ дучор мешавад, ки ба кори ӯ характери эҷодӣ мебахшад. Яке аз самтҳои афзалиятноки таҳсилоти олии педагогӣ ин ташаккули омӯзгори соҳиби тафаккури эҷодкорӣ дошта мебошад. Қобилияти эҷодкорӣ ҳамчун асоси маҳорати касбӣ метавонад, танҳо дар солҳои донишҷӯӣ дар раванди фаъолияти касбии педагогӣ инкишоф ёбад.

Мубрамияти ҷанбаҳо ва амалӣ гардондани фаъолияти эҷодӣ дар фаъолияти омӯзгор аз мавқеи иҷроӣ рисолати омӯзгорӣ, дарк намудани моҳияти кори таълиму тарбияи муосир бармеояд. Ҷомеаи педагогии муосир ба омӯзгороне ниёз дорад, ки гоҷҳои навро дарк ва дастгирӣ карда тавонанд, дар равандҳои инноватсионӣ фаъолона ширкат варзанд, стандарти таҳсилотро самаранок қабул кунанд, ба устувории касбӣ омода бошанд ва дар иҷроӣ вазифаҳои тадқиқотии касбӣ босалоҳият гарданд.

Дараҷаи муосири рушди илми психологию педагогӣ масъалаи ташаккули самти тадқиқотии шахсиятро рӯз то рӯз бештар актуалӣ месозад. Барои ҳалли ин масъала омӯзиш ва таҳсилоти бисёрзинагии муосир мусоидат менамояд. Таъкид кардан мехостем, ки фаъолияти тадқиқотӣ характери мураккаб, печида ва ҳатто зиддиятнок буда, аз нуқтаи назари фалсафӣ, педагогӣ, психологӣ, сотсиологӣ ва методикаи таълим омӯзиши таҳлил ва баррасии ҳаматарафаро талаб мекунад.

Олимони рус, ба монанди В. Андреев, Г. Батишев, Л.П. Буева, Т. Дмитриенко, М. Коган, А. Я. Понамарев, В.Н. Турченко дар қорҳои худ гоҷи ташаккул ва инкишоф додани қобилиятҳои эҷодии шахсро дар системаи маориф пайваста ба амал, яъне фаъолияти касбии онҳо нишон доданд [1, с.15 ва ғ.]. Баъзе олимони рус, монанди Т. Полякова, Н. Венгеренко, С. Г. Литвин ва дигарон масъаларо ба таври дигар ба миён гузоштанд. Онҳо далел меоваранд, ки эҷодиёти бадеӣ тайёрии махсусро талаб мекунад. Олимон К. Шварцман ва В. Саймон ва дигарон оид ба инкишофи эҷодии инсон, шавқу ҳавас ба соҳаи маориф, инчунин ба сотсиология ва фалсафаи таҳсилотро муаррифӣ намуданд.

Концепсияи ташаккулёбии эҷодкорӣ, ки дар фалсафа таҳия шудааст, асоси гоҷи омода кардани мутахассисро ба фаъолияти тадқиқотӣ дар раванди таълими касбӣ нишон медиҳад. Аксарияти мутлақи файласуфон имкони танзим ва ҳатто зарурати онро эътироф барои исботи он мекунанд, ки пешниҳоди Г. Бушро далел овардан мумкин аст. Ӯ шаходат медиҳад, ки системаи фаъолияти таълимӣ ҳамчун ҷузъи зарурии системаи фаъолияти эҷодӣ буда, «системаи идоракунии равандҳои эҷодӣ»-ро дар бар мегирад, ки амалиёти пешгӯӣ, ҳавасмандкунӣ, қабули қарорҳо,

банақшагирӣ, ташкил, ҷустуҷӯ, мониторинг, арзёбӣ, танзим, баҳисобгирии натиҷаҳо ва татбиқи он равона карда мешаванд.

Қобилияти танзими эҷодкорӣ имкон медиҳад, ки дар раванди таълим эҷодкорӣ ташкил ва донишомӯз ҳавасманд карда шавад. «Танзим ба талаботи эҷодкорӣ дар идоракуни, дар асоси шиносоии амиқи касбӣ бо мазмун, вазифаҳо, хусусиятҳои расмиёти мушаххаси эҷодӣ мувофиқат мекунад. Ин дониш дар меъёрҳо ва дастурҳои касбӣ таҷассум ёфтааст. Танзими баъзе амалиётҳои фаъолияти эҷодӣ дар айни замон ҳавасмандкунии эвристики он мебошад» [2, с. 410].

Қонунҳои диалектикаи эҷодиёт асоси объективии танзими эҷодкорӣ буда, он барои диалектикаи ҷараёни тадқиқот, алоқа ва пуррагии табиати робитаи репродуктивӣ ва истехсолкунанда таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, муҳаққиқон дар ҷустуҷӯи эҷодӣ аз мавқеҳои гуногун тадқиқоти илмии худ ба масъалаҳои илмӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд. Аз рӯи хусусияти идоракунии танзими эвристикӣ ва меъёрӣ чудо карда мешавад, дар ҳоле ки ақида дар бораи аҳаммият ва моҳияти ҳар як масъала якранг набошад. Масалан, Г.Я. Буш ба танзимгари эвристикӣ тамаркуз намуда, методологияро ҳамчун метатеория мефаҳмад, ки қонунияти ташаккул ва аҳаммияти калони тадқиқоти илмиро танзими дар худ ифода менамояд.

Олими дигари рус Л.В. Ясенко чунин мешуморад, ки равандҳои эҷодиро танзим кардан мумкин аст. Дар як вақт ӯ ҷорӣ кардани мафҳуми «танзим»-ро зарур мешуморад. Дар интиҳоби услуби идоракунии меъёрӣ - методии раванди эҷодӣ ва ду фарқиятро дар танзими бунёди нишон медиҳад, ки онҳо типии демократӣ, яъне "нарма" ва алгоритмӣ, директивӣ, яъне «саҳт»-ро дар бар мегиранд [17].

Навбӣ алгоритмӣ, директивӣ, яъне дар ин ҷо «саҳт» ба назари мо зоҳир мешавад, зиёдтар қобили қабул аст, зеро зарурати пайвастании фаъолияти репродуктивӣ ва истехсолӣ дар шароити таълим аз имкониятҳо бармеоянд. Хусусиятҳои фардии хонандагон аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд ва он имкон медиҳад, ки дар як вазъияти мушаххас зарурати истифодаи навбӣ гуногуни назорат тахмин карда шавад ва аз ин рӯ, бояд ба қоидаҳои эвристикӣ-маърифатӣ афзалият дода шавад. Г.Я. Буш мувофиқи равандҳои думарҳилагии ҳалли масъалаҳо раванди кори тадқиқотиро ба танзимгарони эҷодкорӣ пешбинӣ менамояд. Дар асоси тахминҳои худ ӯ пешниҳод мекунад, ки ду намуди муқаррарот - тактикӣ ва стратегӣ мавҷуд аст, ки интиҳоби стратегия ташкили ҷустуҷӯро муайян мекунад. Интиҳоби тактика танзимкунандагони дигаргунсозии объекти эҷодиро дар бар мегирад.

Тахмин кардан мумкин аст, ки тамоми танзимгарони навбӣ когнитивӣ табдилёбии худии объекти эҷодиро метавон асосан ба амалиёти зеҳнии тафаккур вобаста намуд, ки он иҷроии амалҳои тафаккурро талаб менамояд. Ҷустуҷӯи эҷодӣ дар илму техника бо роҳи таҳлилу синтез, тағйир додани дараҷаи умумии мафҳумҳо, татбиқи умумият ва маҳдудият ба амал меояд, гарчанде ки онҳо дар шаклҳои гуногун ва ба худ хос зоҳир мешаванд.

Л.В. Ясенко се намуди меъёрҳои муайян намуда, онҳоро аз рӯи соҳа ва мақсадҳои татбиқашон чунин тасниф мекунад:

1) воситаҳои универсалӣ, ки ҳам барои ҷустуҷӯи эвристикӣ ва ҳавасмандкунии ба он ва ҳам барои иҷроии дигар мақсадҳо, яъне дар ҳамаи намудҳои фаъолият: монандкунии маърифатӣ, идеявӣ услубӣ истифода мешаванд;

2) воситаҳои таъиноти махсус, ки танҳо барои идоракунии методӣ, яъне барои интиҳоби истифодабарии принцип, усул, техника дар равандҳои эҷодӣ истифода мешаванд;

3) марҳилаҳои фосилавӣ, ки дар вақти гурӯҳҳои яқум ва дуҷум ба вуҷуд меоянд, яъне барномаи тадқиқот, технология, парадигма амалӣ мегарданд [17, с. 38-39].

Равшан аст, ки мавҷудияти таснифоти қобилиятҳои эҷодӣ ва идоракунии объекти таснифотро тасдиқ мекунад. Ҳангоми таҳияи маҷмуи меъёрҳои системаи мушаххаси идоракунии омодагӣ ба фаъолияти илмӣ омӯзиши оптималии шаклу навъҳои гуногунро ёфтаи лозим аст. Л.В. Ясенко ба талаби дигари тартиб додани дастурҳои методӣ диққат дода, фикри худро дар ин бора чунин баён мекунад, ки ба он назорати бошуурона таъмин карда шавад. Аммо чизи асосӣ ин аст, ки дастурҳои методӣ таҳия карда шаванд, то тамоми раванди ҷустуҷӯро ба расмият оваранд, тақони воқеан эҷодиро эҷод кунанд» [17, с. 40].

В.Т. Кудрявцев проблемаи ташаккули қобилияти тадқиқотиро аз рӯйи назария ва равиши дигар дида баромадааст. Вай дар меҳвари бархӯрди худ чунин мешуморад, ки қобилиятҳои эҷодӣ ва ташаккули онҳоро ба таъриҳӣ ва мантиқӣ мувофиқат кардан лозим аст. «Амалияи ташаккули қобилияти эҷодии наслҳои наврас аз ҳуди аввал бояд ба ҳамон нақшаҳои умумии фаъолияти эҷодии субъект нигаронида шаванд, ки онҳо мазмуни объективии категорияҳо ва мафҳумҳои назарияи фалсафии эҷодиётро дар бар мегиранд. Танҳо бо ҳамин роҳ имкон медиҳад, ки кӯдакон, наврасон, ҷавонон бо шаклҳои таъриҳан инкишофёфта ва маданияти фаъолияти созандаи инсоният ошно шаванд».

В.Т. Кудрявцев, инчунин чунин ақида дорад, ки «дар робита ба ташаккули қобилияти эҷодии наслҳои наврас, зинаҳои гуногуни таълим ташкил карда мешавад, ки мақсади он азхудкунии инфиродии хонандаҳо ва ба соҳибмаълумот табдил додани онҳо аст. Дар натиҷа вазифа ва мазмуни таълиму тарбия ба таври таъриҳан ташаккулёфтаи нақшаҳои универсалии эҷодиёт ба миён гузошта мешавад».

Мантиқи зиддиятҳои диалектикӣ бояд ба раванди ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ мунтазам ворид карда шавад. Асоси шакли умумии фаъолияти илмиро ҳалли зиддиятҳои диалектикий мазмуни таълим ташкил медиҳад. Тавре В.Т.Кудрявцев қайд мекунад, ин равиш ҳанӯз дар солҳои 60-ум дар асарҳои Е.В. Иленков ба таври таҷрибавӣ дар доираи таълими проблемавӣ кор карда шуда буданд [10]. «Дар мазмуни таълими проблемавӣ системаи махсуси дидактикӣ, арзи вучуд дорад, ки он ба ташаккули қобилияти эҷодии донишомӯзон равона карда шудааст. Он инсоният, ки ба механизми пайдоиш ва ташаккули зиддиятҳои ибтидоии асосии соҳаҳои алоҳидаи воқеияти объективӣ нигаронида шудааст» [10, с. 46].

Дар асоси гуфтаҳои боло В.Т. Кудрявцев чунин мешуморад, ки таҳияи ғояҳои омӯзиши проблемавӣ барои ташаккули қобилиятҳои тадқиқотӣ муфид аст, чунки онҳо барои такмилёбии мундариҷаи таълим дар ҳама бахшҳо дар шакли вазифаҳои проблемавӣ ва эҷодӣ бо донишҳои барномавӣ тарҳрезӣ шудаанд. Малака ва маҳорат дар ҷараёни ҳалли вазифаҳои методии донишҷӯ бояд принципҳои умумии идоракунии ҳалли чунин вазифаҳоро дар бар гирад, ки он, дар навбати худ, азхудкунии мазмуни барномаро таъмин намояд [10, с. 50].

Инчунин, В.Т. Кудрявцев чунин мешуморад, ки намуди фаъолияти, ба омӯзиши проблемавӣ мувофиқ аст, мазмуни таълимиро мушкил гардонда, ба донишомӯзон он дар шакли супоришҳои тадқиқотӣ пешниҳод карда мешавад. Қобилияти аз худ кардани таркиби оперативии фаъолияти таълимиро дар ҳалли масъалаҳои тадқиқотӣ дар хонандагон ташаккул медиҳад, ки иҷрои ин амалҳо ба ҳуди омӯзгор тааллуқ доранд. Аммо омӯзонидани иҷрои методи фаъолият масъалаи ташаккули қобилияти тадқиқотиро пурра ҳал карда наметавонад, ба ибораи дигар, ба ҳамин равиш нокифоя аст. Дар раванди ба фаъолияти эҷодӣ тайёр кардани хонандагон таҷрибаи мусбати таълими проблемавиро ба назар гирифтаи зарур аст. Ҷанбаҳои психологию педагогии қонунҳо ва механизмҳои эҷодкорӣ бояд ба таври муфассал таҳқиқ карда шаванд, ки дар он имконот ва омодагӣ ба фаъолияти эҷодкорӣ муайян карда

мешаванд, яъне фаъолияти тадқиқотӣ ду тамоили дарёфти роҳҳои идоракунии мушкилоти эҷодиро муайян мекунад.

Тамоили якум имкони назорати «бевосита»-ро тавассути алгоритмикунони фаъолияти илмӣ ва коркарди «усулҳои» тадқиқоти он баррасӣ мекунад.

Дуюм, имкони истифодаи ин назоратро рад намуда, ба назорати бавосита афзалият медиҳад. Дар баробари фароҳам овардани шароити мусоид барои эҷодиёти хонандагон назорат муҳим мебошад.

Олими рус Я. Пономарев тамоили дуюмро дастгирӣ мекунад, зеро хусусияти асосӣ ва муҳимми раванди тадқиқот, фаъолият ва мустақилиятро дар эҷодиёт мешуморад. Вай инчунин бар ин ақида аст, ки мувофиқи он кӯшиши бо як қатор амалҳо, аз қабилӣ сустҷӯ ба воситаи дарёфти роҳҳои ҳалли масъалаҳо тавассути саволу таклифҳои пешбаранда, ташаккули алгоритми вариантҳои амалиёти равонӣ идора кардани равандҳои тадқиқот имконпазир мегардад.

Я.А. Пономарев муътақид бар он аст, ки бо чунин муносибат “натичаи басо зарурӣ, монанди мустақилият қариб ноаён шакл мегирад ва эҷодкорӣ ва ё ҳатто ба эътибор нагирифтани мумкин нест” [10, с. 44]. Бо вучуди ин, мо зарур мешуморем, ки аҳамияти инкишоф додани мустақилият дар раванди омодагӣ ба фаъолияти илмӣ касбӣ дар омезиши оптималии усулҳои гуногуни идоракунӣ дар асоси ба назар гирифтани хусусиятҳои фардии донишҷӯён ва бо гузариши тадричан ба худидоракунӣ ба вучуд меояд.

Олим ҳамаи онҳоеро, ки донишдоранд, ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: “ба яке аз онҳо донишҳоеро мутааллиқ мекунад, ки аз сатҳҳои таҷрибавӣ ва тафаккурӣ-тафсирий берун набаромадааст. Дигарӣ ба донишҳое дахл дорад, ки аз сатҳҳои номбаршуда берун аст” [10, с. 290]. Вай ба мисли В.Т.Кудрявцев ба омӯзиши проблемаҳо таваҷҷуҳ намуда, ақидаи худро баён мекунад. “Мувофиқи он донишҳое арзи вучуд доранд, ки онҳо ба рушди тафаккур мусоидат намуда ва дар ин самт пешравӣ ба вучуд меорад” [10, с. 292]. Дар баробари таълими проблемавӣ як қатор соҳаҳои дигари илм аз қабилӣ тадқиқоти матнӣ дар психология вучуд дорад, ки он умуман ба ташхис ва пешгӯии қобилият ва сифатҳои шахси эҷодкор равона шудаанд. Ё боз таъкид мекунад, ки дар доираи омӯзиши “гурӯҳҳои хурд», ташкили коллективҳои илмӣ бо назардошти динамикаи синну соли фаъолияти эҷодӣ имконпазир мегардад. Олим Я. Пономарев [15] бар ин ақида аст, ки берун аз сатҳҳои эмпирикӣ саҳми назарраси психологияи эҷодкорӣ ҳамчун илми фундаменталӣ ташаккули неруи эҷодӣ ва механизми психологии онро ошкор месозад. Тибқи консепсияи Я.А. Пономарев, механизми психологии эҷодкорӣ ба робитаи мутақобилаи берунӣ алоқаманд буда, он ба иҷро гардидани нақшаҳои амалии намунавӣ вобаста аст.

Зехни донишомӯз дар ҳалли вазифаҳои ғайриэҷодии барномаҳои тайёри мантиқӣ ва иҷро намудани супориши тадқиқоти амалӣ омода мегардад. Барои ҳар як марҳалаи инкишофи қобилияти эҷодӣ имкониятҳои ақлию зехнӣ, намудҳои гуногуни фаъолиятҳо, амалҳои таҳқиқотӣ такроран иҷро карда мешавад. Муаллиф инро чунин баён мекунад: «Инсон ҳангоми саъю кӯшиш кардан метавонад ба зинаҳои баландтарин сохтори тафаккури худро такмил диҳад, ба марҳилаи болотари инкишоф расад» [15, с. 190].

Муаллиф ҳалли масъалаҳои эҷодиро ба ду марҳала тақсим мекунад: 1) марҳилаи аввал, ки дар гузашта онро ҳалли «психологӣ» ҳам меномиданд, яъне ин марҳилаи сустҷӯи интуитивӣ ва ба даст овардани самара ва ҳалли пешакии он аз рӯйи фаҳму фаросат; 2) марҳилае, ки бо қабул кардани қарори «мантиқӣ» алоқаманд буд, марҳилаи вербализатсия, яъне бо нутқ ифода кардан ва расмикунонӣ мебошад” [4, с. 194]. Дар охир таъкид карда мешавад, ки лаҳзаи интуитивӣ ва расмисозии

таъсири он ... ҳамчун тафаккури эҷодӣ зоҳир мешавад, ки звенои марказии механизми психологии фаъолияти эҷодӣ мебошад" [4, с. 207].

Силсилаи тадқиқоти баанҷомрасида, ки ба идоракунии фаъолияти тадқиқотӣ ва муайян кардани намунаҳои қавӣ алоқаманданд - қобилияти амал кардан дар дохили он фарқиятҳои васеи фардиро ошкор мекунанд. Нақшаи амалиёти дохилӣ, дар навбати худ, дар таркиби худ панҷ марҳиларо дар бар мегирад ва он аз амал "дар ақл" то ба таҳлили шахсии натиҷаҳо ва худшиносии мантиқӣ мегузарад.

Намунаҳои, ки дар омӯзиши моделҳои қабули қарорҳои интуитивӣ ошкор мешаванд, омӯзиши ҳосили иловагии амалкунӣ буда, онҳо ҳамчун унсури асосии қобилияти таҳқиқотӣ мебошанд. Таъкид карда шудааст, ки «қарори интуитивӣ танҳо дар сурате имконпазир аст, ки калиди он аллакай дар таҷрибаи бешуурона мавҷуд бошад. Чунин таҷриба бесамар аст, агар он дар амалҳои, ки пеш аз кӯшиши ҳалли мушкилоти эҷодӣ инкишоф ёфта бошад. Таъсирбахштар мешавад, агар он дар заминаи ҳадаф ташаккул ёбад» [12, с. 229]. «Яке аз шартҳои, ки ба истифодаи маҳсули иловагии амал ҳамчун воситаи ҳалли масъалаи эҷодӣ мусоидат мекунанд, ин кифоя будани ҳавасмандкунӣ, ташаккул ва ошкор намудани вазъият, иҷро гардидан ва имконпазирии онҳо мебошад» [12, с. 225]. Меҳоҳем дар бораи тадқиқоти моделҳои психологии расмиятчигӣ ва вербализатсия қайд намоем, ки дар ин самтҳо муваффақияти расмикунонӣ дар таҷрибаи амалӣ ошкор карда шудааст, ки ба он иҷроӣ як қатор шартҳои муайян мусоидат мекунанд. Ба монанди дар доираи васеътар иҷро намудани амалиёти пештара, васеъ гардидани доираи вазифаҳои иҷрошаванда, ба ҳисоб гирифтани натиҷаи бадастмеомада, дарёфти роҳу методи нави иҷроӣ масъала ва ғайра.

Аз андешаҳои иброзшуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки баъзе ҷиҳатҳои корҳои ташкилӣ- тайёри пешномади фаъолияти илмиро муайян карда, хангоми ташкили раванди таълим онҳо бояд ба назар гирифта шаванд. Ба марҳилаҳои табиӣ мавҷудаи ташаккули қобилияти эҷодӣ сифатҳои фардӣ ё эҷодкории интегративӣ дар марҳилаи рушд ва баъдтар дар марҳилаи ҳалли масъалаҳои мушаххас зарур мегардад. Зарурати дарк намудан ва аз худ кардани таҷрибаи фаъолияти инкишофёфтаи шахс дар давраи муайян аз он шаҳодат медиҳад, ки ӯ ба шаклҳои қабули қарорҳои интуитивӣ, вербализатсия ва расмикунонӣ, инчунин зарурати ба автоматизм овардани усулҳои асосии фаъолият омода гардидааст ва он хеле муҳим аст.

Омӯзиши ҷанбаҳои шахсӣ ва маърифатии психологияи эҷодкорӣ ва афзоиши таваҷҷуҳ, шиддат ва аҳаммияти инкишофи таҳқиқи рефлексия тамоили дигар аст. Мулоҳиза муҳимтарин омили рушди касбият маҳсуб мешавад, ки дар қобилияти пайваста такмил додани он дар шахсият ва фаъолияти касбӣ рушди эҷодии вай дар заминаи интроспексия ва худтанзимкунӣ ҳамчун механизми равонӣ зоҳир мегардад. Олимони машҳури рус ва хориҷӣ, ба монанди Н.Г. Алексеев, Д.Барон, А. А., Бизяева, Я. А., Пономарев, И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов, М. Хау, Д. Шон ва дигарон оид ба ин масъала маълумот додаанд.

Олимон дар ин масъала то имрӯз натиҷаҳои назаррас ба даст овардаанд. Масалан, дар асоси таҳлил механизмҳои назорати вазифаҳои рефлексивӣ, таҳия ва роҳҳои муайян кардани онҳо, дар ҳалли инъикоси вазифаҳои эҷодӣ ва робитаи он бо механизмҳои дигари эҷодкорӣ механизми худтанзимкунӣ муайян карда шуда, ба амалҳои асосие, ки ҷузъи инъикос, инчунин методҳои ба мавқеи рефлексивӣ дохил шудан ошкор карда мешаванд.

Бояд гуфт, ки психологҳо дар соҳаи тадқиқоти рефлексияи педагогӣ натиҷаҳои назаррас ба даст овардаанд. Омӯзгор дар асоси инкишофи қобилияти рефлексивии худ метавонад таҷрибаи амалӣ ва дониши назариявии худро муттаҳид созад ва минбаъд онро такмил диҳад. Олимони муосир О. Анисимов, В.И. Загвязинский, Н.В. Кузмина, Ю.Н.Кулуткин, А.К. Марков, М Нугмонов, А.И. Шербаков нишон доданд, ки равиши тадқиқотӣ ба ҳамин васила нишондиҳандаи маҳорати баланди омӯзгор мегардад, ки мақсад аз он пайдо кардани ҳалли оптималии масъалаҳои педагогӣ мебошад.

Мулоҳизаҳои педагогӣ маҳорати омӯзгорро дар таҳлили фаъолияти худ, аз нав дида баромадани онҳо ва асоснок кардани дурустии рафтори худ имконият медиҳад қобилияти фаҳмидани хонандагон ва дигар субъекти таълим ба омӯзгор имконият медиҳад ӯ рафторашро ба онҳо мувофиқ гардонад [5]. Сохтори рефлексияи педагогӣ аз ду нақшаи асосӣ иборат аст: намуд ва шакл, яъне 1) зеҳнӣ, оперативӣ ва 2) шахсӣ, ки пешбаранда буда, самти рефлексияи педагогиро муайян мекунад. Нақшаи зеҳнии тафаккур инчунин чузъҳои алоҳида: фаъолияти амалии омӯзгор, яъне ҷанбаҳои пешгӯикунандаи ӯ, ки шуури касбии ӯро инъикос мекунанд, дар бар мегирад.

Нақшаи шахсии ҷалби субъективии шахс дар вазъияти рефлексивӣ самти субъективии касбию шахсии омӯзгорро дар фаъолияти худ дар бар мегирад. Дар асоси тадқиқоти психологию педагогии гузаронидашуда исбот шудааст, ки дар фаъолияти омӯзгор рефлексияи бисёрфункционалии ба ин фаъолият мувофиқ хусусияти омили системасозанда дорад, ки он маҳсулноки ва самаранокии тафаккур ва стратегияи педагогиро дар муносибат бо хонандагон муайян мекунад. Олимон Л.Н. Алексеева, А. Бизяева, М.В. Валкова ва В.Ю. Шишкина боварӣ дорад, ки афзоиши стихиявии рефлексия ҳамчун далели ба даст овардани таҷрибаи касбӣ дар калонсолон аст.

Дар шароити мусоид барои тарбия ва зуҳури тафаккури зеҳнӣ ва шахсӣ ҳамчун яке аз чузъҳои тафаккур на танҳо хусусиятҳои сохторҳои педагогӣ сифатан такмил меёбанд, балки динамикаи маҳсулнокии он дар маҷмӯъ 2, 4 баробар меафзояд [5, с. 44]. Зарурати инкишоф додани қобилияти рефлексивии донишҷӯёни донишгоҳҳои педагогӣ-ҳамчун омӯзгорони оянда дар давраи таълим, тайёрӣ ва ташаккули касбӣ, инкишофи неруи эҷодии онҳо ва бисёр дигар маълумотҳо дар тадқиқоти психологию педагогӣ нишон дода шудаанд.

Дар таҳқиқоти А.А. Бизяева, И.Н. Семёнова, С.Ю. Степанова, О. Анисимов омилҳое, ки ба инкишофи қобилияти рефлексивии омӯзгорони оянда мусоидат мекунанд, ба таври зайл қайд карда шудаанд:

- истифода бурдани усулҳои таълими диалогӣ дар раванди фаъолияти таълимӣ бо истифодаи зеҳн ва сифатҳои шахсӣ дар ҳолатҳои проблемавию мавҷудияти ихтилофот (И.Н. Семёнов);

- дар заминаи фаъолияти касбӣ, ки равандҳои худбаҳодиҳӣ, худшиносӣ ва омӯзиширо фаъол мегардонад, ки онҳо фаъолияти худро дар мавқеи рефлексивӣ ташкил намуда, ҳавасмандиро таъмин мекунанд. (А.А. Бизяева);

- гузаштан ба принсипи бозиҳои техникӣ (О. С. Анисимов).

Ҳамин тариқ, метавон ба хулосае омад, ки рефлексия бояд ба фаъолияти таҳлили омӯзгор асос ёбад, ки он дар шакли таҳлил, интроспексия нишон дода шуда, дар раванди таълим, дар ҷараёни ретроспективӣ, яъне фаъолияти пешбинишуда амалӣ карда шавад.

Азбаски худдорӣ кардан, худбаҳодиҳӣ ва худшиносӣ амалҳои интроспексия мебошанд, дар навбати аввал онҳоро омӯзондан лозим аст. Тавре ки дар боло зикр гардид, дар тадқиқоти илмӣ ба ҷанбаҳои педагогии ин масъала – омода намудани

корҳои илмӣ-тадқиқотӣ диққати махсус дода мешавад. Бояд гуфт, ки оид ба масъалаи тайёр кардани мутахассисони оянда ба фаъолияти илмӣ, мавҷудияти имкониятҳо фикру андешаҳои гуногун мавҷуданд.

Муҳаққикон, проблемаҳои тайёрӣ ба фаъолияти илмиро дар ду ҷиҳат алоҳида шартан ҷудо кардаанд: 1) фаъолияти таълимиро ба тадқиқоти таълимӣ табдил додан, ки муаллифони онҳо В.И. Андреев, Н.Н. Нечаев ҳастанд; 2) таълим ва омодагӣ ба эҷодкорӣ барои фаъолияти ояндаи касбӣ, ки муаллифони онҳо Н.М.Бружукова, Г.Г. Горелова, Л.М. Кустов, З.С. Левчук, Г.В. Никитина, Н.Н. Нечаев, М. Нугмонов, Л.С.Подимова, Г.И.Сарансев, Н.М. Яковлева ва дигарон мебошанд.

Бояд қайд кард, ки дар тамоми тадқиқоти муаллифони номбаршуда ғояи бунёдии рушди қобилиятҳои эҷодӣ дар чараёни фаъолияти таълимию маърифатӣ ва ба чараёни қори тадқиқотӣ ва эҷодкорӣ ҷалб намудани донишомӯзон махсусан қайд карда шудааст. Дар ин ҷо таъкид кардан лозим аст, ки асоси ин андеша мафҳуми фалсафии таносуби эҷодкорӣ ва шинохти шахсият мебошад. Масалан, А.Т. Шумилин чунин мешуморад, ки «Инъикоси воқеият ва таҳаввули эҷодкорӣ ба таври органикӣ бо ҳам пайванданд. «инъикоси дарк намудан дар тафаккур пояи эҷодкорист, бидуни тафаккур, эҷодкорӣ ғайриимкон аст. Аз тарафи дигар, шинохти воқеият ҳадафи худӣ нест, шартӣ зарурӣ ва асоси фаъолияти амалии инсон аст». Ҳамин тариқ метавон гуфт, ки дар раванди омодагӣ ба фаъолияти эҷодии касбӣ дар раванди таълим бидуни шинохт, ҳамчун марҳилаи инъикоси образҳои аллақай мавҷудбуда, эҷодкорӣ ғайриимкон аст. Омӯзгор, олим С И. Пешков, қайд менамояд, ки «дар рафти маълумот гирифтани, аз худ кардани дониш, маданият, мустақкам намудани таҷрибаи пештара ҳамеша барои худ чизҳои нав кашф мекунад, ҳама чизро ба коркарди принципи шахсӣ тобеъ намояд. Маълум аст, ки ба маънои васеъ тарбия ва таълим тавассути амалҳои эҷодӣ ба вучуд меояд, ки бо олами объективӣ алоқаманд буда, аз тарафи инсон роҳи муайяни берун шудан аз доираи он чизест, ки ӯ аллақай медонад ва ба ин маъно шинохти репродуктивӣ мебошад, ки ҳамчун як раванди эҷодӣ амал мекунад. «Дар раванди таълиму тарбия одам таҷрибаи пештара, дониш, маданиятро аз худ карда, барои худ ҳамеша чизҳои нав кашф мекунад, онҳоро ба коркарди ҳаматарафаи шахсӣ тобеъ мегардонад. Ба маънои васеъ тарбия дар амал эҷодкориро дар бар мегирад, зеро дарки худи шахс аз ҷаҳони объективӣ ҳамеша аз доираи он чизе ки маълум аст, берун меравад. Ба ин маъно, таълим чун дониши репродуктивӣ ҳамчун раванди эҷодкорӣ амал мекунад».

Мушоҳидаҳо ва таҷрибаи амалӣ нишон медиҳанд, ки хусусияти принципиалии психологӣ шаклҳои гуногуни фаъолияти эҷодӣ ва тарбиявӣ дар ягонагӣ вучуд дорад. Аз ин рӯ, мо фаъолияти касбиро метавонем тавассути имкониятҳои шахсӣ, бо истифодаи методҳои нав амалӣ гардонем, фарқияти эҷодкории худро таъмин карда метавонем. Аз ҳамаи гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки агар шумо фаъолияти маърифатии хонандагонро дарк кунед, яъне барои бо он характери эҷодӣ додани фаъолияти таълимиро пайдарпай мақсаднок ташкил намоед ва дар асоси пурмазмун онҳоро ба ҳал намудани масъалаҳои боз ҳам мураккабтари эҷодӣ омода мегардонед.

Н. И. Нечаев таъкид менамояд: «Одами эҷодкор» ҳамеша хонанда аст, албатта, «худро меомӯзад» ва доимо дар омӯхтан аст, ҳарчанд омӯхтани бошуурона ҳамон қадар мушкул аст ва бошуурона эҷод кардан низ аз он душвортар аст» [13, с.2].

Ӯ ҳамчунин бар ин назар аст, ки донишҷӯ имрӯз донишҷӯ нест, аммо дар баробари ин имкони расидан ба сатҳи эҷодии худро дорад ва «... ба хулосае омадан мумкин аст, ки эҷодкорӣ метавонад ба таври стихиявӣ ба вучуд омада ва бешуурона амалӣ гардад Азхудкунии фаъолият, ташаккул ва инкишофи он тавассути омӯзиш таъмин мегардад, ки ин раванд дар шакли табиӣ ба вучуд меояд, вале аз ҷиҳати

психологӣ онро маҳсули кӯшишҳои стереотипии ҳалли проблема ҳисобидан мумкин аст. «Имкониятҳои пурраи психологӣи ташаккули тарзу усулҳои нави фаъолият ва эҷодкорӣ танҳо дар кори бошууруна оид ба роҳҳои мушаххаси ҳалли масъалаҳои эҷодӣ ташаккул меёбанд» [13, с. 22-23].

Ҳар як фаъолияти маърифатӣ ногузир унсурҳои репродуктивиро дар бар мегирад ва он на ҳамеша самаранок шуда метавонад. В.И. Коротяев робитаи онҳоро таҳқиқ намуда, нишон дод, ки имконият ва қобилияти эҷодии хонандагонро танҳо дар асоси ба ҳам пайвастанӣ пешгӯии максималӣ ва такрористеҳсолкунӣ инкишоф додан мумкин аст [7, с. 6-9]. Дар баробари ин, ӯ таносуби асосии фаъолияти репродуктивии эҷодӣ ва қонунҳои асосии дидактикиро муайян кардааст, ки онҳоро дар бар мегирад:

а) имконият ва қобилияти эҷодӣ ҳамчун ду пайванди мустақил, бутун амал менамоянд. Тафаккури эҷодӣ пайванди асосӣ ва шинохти репродуктивӣ, ҳамчун звенои тайёри амал мекунанд;

б) дар дохили такрористеҳсолкунӣ унсурҳои эҷодкорӣ ва дар дохили эҷодкорӣ унсурҳои такрористеҳсолӣ вучуд доранд, яъне дар маҷмӯи онҳо унсурҳоро бо ҳам пайваст менамоянд;

в) ин унсурҳо доим дар ҳаракат буда, инкишофи якҷояро таъмин менамоянд [8, с. 13].

Ба гуфтаи Б.И. Коротяев, гузаштан ба эҷодкорӣ аз сатҳи репродуктивии фаъолият танҳо дар сурате имконпазир аст, ки ба хонандагон мавзӯи мувофиқи дониш ва маҳорат омӯзонида шавад [8, с.9].

В. И. Андреев дар навиштаҳои худ идеяи мукаммали табдил додани фаъолияти таълимию эҷодиро таҳия ва ошкор кардааст, ки дар он асосҳои педагогикаи эҷодкорӣ ва барномасозии эвристи-маърифатиро нишон додааст. Ӯ системаи воситаҳои эвристикии перспективӣ ва ғайримустақим дар идоракунии фаъолияти таълимӣ ва тадқиқотӣ бо мақсади инкишоф додани қобилият ва малақаҳои тадқиқотӣ дар доираи концепсияи барномасозии эвристикии фаъолияти таълимӣ ва тадқиқотиро таҳия кардааст. Ба ин системаи супоришҳои таълимию тадқиқотӣ, мақсадгузориҳо, воситаҳои ёрирасони индивидуалӣ, дастурҳои эвристикӣ ва ниҳоят назорат ва худназорат дохил мешуданд.

В.И. Андреев дар тадқиқоти худ нишон дод, ки:

- тадричан зиёд кардани мураккабии супоришҳои таълимӣ ва илмӣ, пурзӯр намудани характери проблемавии онҳо дар баробари расондани ёри индивидуалӣ ба хонандагон дар иҷрои супоришҳо амалӣ карда мешаванд;

- системаи амалии воситаҳои таъсиррасонии эвристикӣ бояд на танҳо предмети азхудкунӣ, инчунин воситаи назорат кардан низ гардад;

- дар як вақт пурзӯр намудани системаи назорати донишҷӯён ва тадричан ба низом даровардани супоришҳои таълимӣ ва илмӣ;

- ба хонандагон мақсаднок таълим додани методҳои ҳамкорӣ дар гурӯҳҳои хурди таълимӣ, кори фардии таълимӣ ва илмӣ.

Ҳамаи инҳо, ба ақидаи олим, муҳимтарин шартҳои дидактикии мебошанд, ки самаранокӣи идоракунии рушди қобилият ва маҳорати илмиро таъмин менамоянд [1].

В.И. Андреев педагогикаи эҷодиро ҳамчун илм дар бораи системаи педагогӣи ду намуди фаъолияти ёдгирии инсон: тарбияи шахс дар раванди намудҳои гуногуни муошират ва фаъолияти эҷодии мақсадноки мутаносиб, ки ба ҳаматарафа инкишоф додани қобилияти коллективҳои эҷодӣ ва фаъолияти эҷодии муайян мусоидат менамояд» [2, с. 22].

Асоси системаи бисёрҷанбаи принципҳои педагогикаи эҷодкорӣ ба он асос ёфтааст, ки онҳо чунинанд: фардикунонии таълим, мувофиқаткунонӣ, мазмуни иттилоотӣ доштан, пайдарпайӣ, иҷрои амалҳо, инкишофдиҳанда будан, ҷанбҳои иҷтимоӣ ва идоракунонда доштан. В.И. Андреев мувофиқан системаи методҳо, шаклҳо ва воситаҳои назорат ва ташкили натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ ва эҷодии донишҷӯёнро таҳия кардааст. Ин системаро ӯ ба таври зайл муайян мекунад: «Ин, яъне эҷодкорӣ, яке аз намудҳои фаъолияти тарбиявист, ки ба ҳалли вазифаҳои тарбиявӣ эҷодӣ нигаронида шудааст. Он асосан дар шароити истифодаи воситаҳои педагогии идоракунонии таъсиррасонӣ бавосита ё дурбинона ба амал бароварда мешавад ва ба истифодаи максималии худидоракунонии шахс нигаронида шудааст. Натиҷаи он барои ташаккули шахсият, азхудкунии навгонии субъективӣ ва пешравии онро дорад, махсусан ба қобилиятҳои эҷодии ӯ равона карда шудааст» [2, с. 51].

В.И. Андреев инчунин намудҳои фаъолияти таълимию эҷодӣ: эҷодиёти амалӣ, эҷодиёти адабӣ, фаъолияти созандагӣю техникӣ ва фаъолияти таълимию тадқиқотиро муайян кардааст.

Ҷангоми баррасии аломатҳои фаъолияти эҷодӣ ба ҳулосае омадааст, ки мафҳумҳои «фаъолияти эҷодӣ» ва «фаъолияти тадқиқотӣ»-ро аз ҳамдигар фарқ кардани онҳо бамаврид аст, гарчанде ки ин ду мафҳум аксар вақт дар мафҳумҳои табиӣ ва умумии техникӣ бо ҳам пайванданд. Илмҳо дар сатҳи хусусиятҳои муҳимми онҳо ва фаҳмиши мутахассисон ва дар сатҳи таърифҳои таҳлилу баҳодиҳии экспертӣ барои омӯхтан пешкаш гардонда шаванд.

Ин далел дар асари илмие, ки дар мавзӯи «Ташаккули малакаи эҷодӣ дар раванди таълими касбии таҳассусӣ» таълиф шудааст, таъкид гардидааст, ки дар он ҳама гуна далелу натиҷаҳои таҳлили махсуси экспертӣ гирд оварда шудаанд [3].

Барои фарқ ва ҷудо кардани ин мафҳумҳо аз таҳлили қори илмии зикршудаи муаллифгон ва қоршиносон маҳорати тадқиқотӣ ва эҷодиро анҷом додан мумкин аст ва дар ин асос ба ҳулосае омадан мумкин аст. Аз муқоисаи маҳоратҳои, ки қоршиносон дар фаъолияти эҷодӣ ҳамчун маҳоратҳои асосӣ ҳисоб кардаанд, чунин бармеояд: "малақаҳои тадқиқотӣ ба малақаҳои иерархияи поёнтар мувофиқат мекунанд ва малақаҳои тадқиқотӣ бояд ба сатҳҳои поёнии иерархияи маҳоратҳои, ки бо ҳам алоқаманданд, тааллуқ дошта бошанд ва малақаҳои тадқиқотӣ бояд ба сатҳи муайяни фаъолияти психикӣ алоқаманданд гарданд. Мо дар оянда дар асоси натиҷаҳои дар боло овардашуда маҳоратҳои одитаринро, ки бешак ба эҷодкорӣ тааллуқ доранд, маҳорати тадқиқотӣ номида метавонем» [3, с. 13].

Чунин тафовут дар байни маҳорати тадқиқотӣ ва эҷодӣ, албатта, шартӣ аст, аммо бо вучуди ин, он ба мо имкон медиҳад, ки дар ташаккули малақаҳои зарурӣ барои фаъолияти касбӣ ва эҷодии мувофиқтар ё ба таври дигар амалҳои пайдарпайро ҷудо кунем. Аз чунин таҳлили мантиқии мафҳумҳои боло Г.В. Никитин ва В.Н. Романенко ба чунин ҳулоса омадаанд, ки тадқиқот ва эҷодкорӣ бояд бо ҳадафҳо ва натиҷаи мувофиқ, яъне истеҳсоли маҳсулоти нав ва фаъолияти тадқиқотӣ, пеш аз ҳама дониш фарқ кунанд. «Ихтироъ» ва «кашфиёт» ду навъи натиҷаҳои фаъолияти эҷодӣ мебошанд, ки дар онҳо тафсир дар соҳаи эҷодиёти техникӣ ва муҳандисӣ ба таври васеъ эътироф шудааст, гарчанде ки дониши дар рафти тадқиқот ҳосилшуда "нав" аст. Аз ин бармеояд, ки фаъолияти тадқиқотӣ яке аз намудҳои хоси ихтироъкорӣ, кашфиёт буда, он ҳамчун як намуди фаъолияти эҷодӣ тибқи меъёри асосии эҷодкорӣ шуда метавонад.

Бар хилофи дигар намудҳое, ки мақсади асосӣ трансформатсия-шакливазкунӣ мебошад, хусусияти асосии муҳиме, ки тадқиқотро аз дигар намудҳои фаъолияти эҷодӣ фарқ мекунад, мақсади он маърифат кардан мебошад. Дар мақолаи муаллифон В. Шукшунова, В.Ф. Взятишева, А. Я. Савелев ва Л. И. Романова, мо тасдиқи ин хулосаро дарёфтем, ки дар он муаллифон як системаи томи хусусиятҳои фаъолияти тадқиқотиро пешниҳод кардаанд. Он аз тарҳрезӣ ва идоракунӣ ҳамчун намудҳои фаъолияти инноватсионӣ фарқ мекунанд ва худ мафҳуми таълими инноватсионӣ гирифтаанд. Як қисми ин системаи аломатҳо дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст [16].

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои фарқкунандаи фаъолияти илмӣ

Хусусиятҳои хос	Намудҳои фаъолият	
	Тадқиқот	Ташаккули шаклҳои объектҳо ва системаҳо
Мақсади фаъолият	Ошкор кардани қонуниятҳои объективӣ	Барои чӣ?
Масъалаи асосӣ	Ҷавоб ба саволи чаро	Вариантҳои гуногун
Натиҷаи мувофиқ	Эвристикӣ-маърифатӣ	Усулҳои дастгирӣ
Натиҷагирии тасвирӣ-мантиқӣ	Вариантҳои гуногун	Дар заминаҳои интуитивӣ

Образи мантиқии интуитивӣ ҳамчун усулҳои дастгирӣ бидуни донишдони ҳолатҳои ибтидоӣ ва ниҳонии объектҳои табдилшуда, тағйироти бошууронаро имконнопазир мегардонад. Тадқиқот чӯзӣ ҷудонашавандаи ҳама гуна фаъолияти эҷодӣ буда, аҳаммияти он ҳамчун асоси эҷодкорӣ зоҳир мегардад.

Дар ҳар як соҳаи касбӣ ҳама гуна фаъолияти назариявӣ ва амалӣ метавонад, эҷодӣ бошад. Эҷодкорӣ на аз рӯи намуди фаъолият, балки бо мавҷудияти меъёр ва дараҷаи сифатҳои он, аз қабилӣ аҳаммияти усулҳои татбиқи эҷодкорӣ ва натиҷаи он, ҳамчун амали бошууроно гузоштани ҳадаф, вазифа, натиҷагирӣ ва ғайра муайян карда мешавад. «Тадқиқот» ва «эҷодкорӣ» унсурҳои гуногуни таснифоти фаъолиятро доранд. Масалан, фаъолияти тадқиқотии педагогӣ метавонад, мисли ҳар як дараҷа ба ин ё он меъёр фаъолият, амали эҷодкорӣ аст. Дар асоси ду самти дар боло зикргардида, ки дар тадқиқот нишон дода шудаанд, мақсадҳои асосии маълумотҳои таҳияшуда оид ба ақида ё системаҳо ва усулҳои педагогӣ дар маҷрои асосии масъалаи баррасишаванда инҳо мебошанд: маҳорати тадқиқотӣ, инкишофи ин қобилиятҳо, омодагӣ ба иҷрои тадқиқоти фаъолияти касбӣ [6, 9, 11].

Муқарриз: Умаров У.- н.и.п., дотсенти ДДОТ ба номи С.Айни

АДАБИЁТ

1. Андреев В.И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В.И. Андреев. – М.: Высшая школа, 1981. – 240 с.
2. Андреев В.И. Педагогика высшей школы. Инновационно-прогностический курс: Учебное пособие / В.И. Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2005. – 500 с.
3. Арсенова С.П. Формирование исследовательских умений студентов в системе их профессиональной подготовки: дис. ... канд. пед. наук / С.П. Арсенова. – М., 1990. – 215 с.
4. Берулава М.Н. Интеграция содержания образования / М.Н. Берулава. – М.: Педагогика, 1993. – 172 с..
5. Брушлинский А.В. Рефлексивные процессы и управление: Тез. III Междунар. Симп., 8-10 окт. 2001 г., Москва [под ред. А.В. Брушлинского и В.Е. Лепского]. – М.: Ин – т психологии РАН, 2001. – 224 с.
6. Климова Т.Е. Развитие научно-исследовательской культуры учителя: дис. ... д-ра пед. наук / Т.Е. Климова. – Оренбург, 2001. – 328 с.
7. Коротяев Б.И. Учение-процесс творческий: 2-е изд. / Б.И. Коротяев. – М.: Просвещение, 1989. – 159 с.
8. Коротяев Б.И. Учение-процесс творческий: 2-е изд./ Б.И. Коротяев. – М.: Просвещение, 1989. – 159 с.

9. Кудайкулов М.А. Дидактические проблемы: формирования основ профессионально-методических умений у будущего учителя. Автореф. дисс. ... д-ра. пед. наук / М.А. Кудайкулов. – Киев, 1997. – 49 с.
10. Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы / В.Т. Кудрявцев. – М.: Знание, 1991. – 79 с.
11. Левчук З.С. Формирование готовности к профессиональному творчеству у студентов педвуза: Дисс. ... канд. пед. наук / З.С. Левчук. – Минск, 1992 – 178 с.
12. Логика научного исследования. Под ред. В.П. Копнина и М.В. Поповича. - М.: Наука, 1965. – 360 с.
13. Нечаев Н.Н. Проектное моделирование как творческая деятельность: Автореф. дисс. д-ра психол. наук / Н.Н. Нечаев. - М., 1987. – 40 с.
14. Нечаев Н.Н. Проектное моделирование как творческая деятельность: Автореф. дисс. д-ра психол. наук / Н.Н. Нечаев. - М., 1987. – 40 с.
15. Пономарев Я.А. Психология творчества / Я.А. Пономарев. - М.: Наука, 1976. – 303 с.
16. Савельев А.Я. Технологии обучения и их роль в реформе высшего образования / А.Я. Савельев // Высшее образование в России. – 1994. - № 2. – С. 29-37.
17. Яценко Л.В. Философские основания теории творчества и эвристики / Л.В. Яценко // Современные проблемы теории творчества: Сб. науч. ст. Под ред. Г.Я. Буша. - М.: НПО «Поиск», 1992. – С. 27-41.

КОНСЕПСИЯҲОИ ИЛМӢ-ПЕДАГОГИИ ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ТАДҚИҚОТИИ ДОНИШҶУӢН

Дар шароити мактабҳои муосир ва тараққиёбанди дар назди донишгоҳҳои омӯзгорӣ вазифаи гузоштаи шудааст, ки омӯзгорони дорои савияи дониши баландро бо интиҳоби озодаи равия ва барномаҳои таълим тайёр кунанд. Фаъолияти омӯзгор ҳалли мустақилонро дар шароити ғайристандартӣ, ки ӯ дар он қор мекунад ва ҳалли мушкилоти сершуморе, ки пайвасти дар фаъолияти харрӯзаӣ ӯ ба миён меоянд, талаб мекунад. Омӯзгор дар рафти қори худ ба шароити нотакрор ва зарурати ҳалли таъсирбахшу динамиқӣ дучор мешавад, ки ба қори ӯ характери эҷодӣ мебахшад. Яке аз самтҳои афзалиятноки таҳсилоти олиӣ педагогӣ ин ташаккули омӯзгори соҳиби тафаккури эҷодқорӣ дошта мебошад. Қобилияти эҷодқорӣ ҳамчун асоси маҳорати касбӣ метавонад, танҳо дар соҳаҳои донишҷӯӣ дар раванди фаъолияти касбии педагогӣ инкишоф ёбад. Мубрамияти ҷанбаҳо ва амалӣ гардондани фаъолияти эҷодӣ дар фаъолияти омӯзгор аз мавқеи иҷроӣ рисолати омӯзгорӣ, дарк намудани моҳияти қори таълиму тарбияи муосир бармеояд. Ҷомеаи педагогии муосир ба омӯзгороне ниёз дорад, ки ғояҳои навро дарк ва дастгирӣ карда тавонанд, дар равандҳои инноватсионӣ фаъолона ширкат варзанд, стандарти таҳсилотро самаранок қабул кунанд, ба устувории касбӣ омода бошанд ва дар иҷроӣ вазифаҳои тадқиқотии касбӣ босалоҳият гарданд. Дараҷаи муосири рушди илми психологию педагогӣ масъалаи ташаккули самти тадқиқотии шахсиятро рӯз то рӯз бештар актуалӣ месозад. Барои ҳалли ин масъала омӯзиш ва таҳсилоти бисёрзинагии муосир мусоидат менамояд. Таъкид кардан мехостем, ки фаъолияти тадқиқотӣ характери мураккаб, печида ва ҳатто зиддиятнок дошта, аз нуктаи назари фалсафӣ, педагогӣ, психологӣ, сотсиологӣ ва методикаи таълим омӯзиши таҳлил ва баррасии ҳаматарафаро талаб мекунад.

Калидвожаҳо: мактабҳои муосир, маҳорат ва малакаҳои касбӣ, фаъолияти тадқиқотии донишҷӯён, донишҷӯён, фаъолияти омӯзгор, қобилияти эҷодӣ, равандҳои эҷодӣ, худбаҳодихӣ ва худшиносӣ.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

В условиях современной и развивающейся школы задачей педагогических вузов является подготовка учителей с высоким уровнем знаний при свободном выборе методов и программ обучения. Деятельность педагога требует самостоятельного решения в нестандартных условиях, в которых он работает, и решения многочисленных проблем, постоянно возникающих в его повседневной деятельности. В ходе своей работы педагог сталкивается с уникальными условиями и необходимостью эффективных и динамичных решений, что придает его работе творческий характер. Одним из приоритетных направлений высшего педагогического образования является формирование педагога с творческим мышлением. Креативность как основа профессиональных умений может развиваться только в студенческие годы в процессе профессиональной педагогической деятельности. Правильность аспектов и реализация творческой деятельности в деятельности педагога исходят из позиции выполнения педагогической миссии, понимания сути работы современного воспитания и обучения. Современному педагогическому обществу нужны педагоги, способные понимать и поддерживать новые идеи, активно участвовать в инновационных процессах, эффективно принимать образовательные стандарты, быть готовыми к профессиональной стабильности, стать компетентными в выполнении профессиональных исследовательских задач. Современный уровень развития психолого-педагогической науки с каждым днем делает все более актуальным вопрос формирования исследовательского направления личности. Решить эту проблему помогает современное многоуровневое образование. Следует подчеркнуть, что исследовательская деятельность сложна, запутана и даже противоречива и требует всестороннего анализа и рассмотрения с философско-педагогической, психолого-социологической и педагогико-методической точек зрения.

Ключевые слова: современная школа, профессиональные умения и навыки, исследовательская деятельность учащихся, учащиеся, деятельность учителя, творческая способность, творческие процессы, самооценка и самосознание.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL CONCEPTS OF THE ORGANIZATION OF RESEARCH ACTIVITIES OF STUDENTS

In the conditions of a modern and developing school, the task of pedagogical universities is to train teachers with a high level of knowledge with a free choice of methods and training programs. The activity of the teacher requires an independent solution in non-standard conditions in which he works, and the solution of numerous problems that constantly arise in his daily activities. In the course of his work, the teacher is faced with unique conditions and the need for effective and dynamic solutions, which gives his work a creative character. One of the priority areas of higher pedagogical education is the formation of a teacher with creative thinking. Creativity as the basis of professional skills can develop only during student years in the process of professional pedagogical activity. The correctness of aspects and the implementation of creative activity in the activities of a teacher comes from the position of fulfilling the pedagogical mission, understanding the essence of the work of modern education and training. The modern pedagogical society needs teachers who are able to understand and support new ideas, actively participate in innovative processes, effectively adopt educational standards, be ready for professional stability, and become competent in performing professional research tasks. The current level of development of psychological and pedagogical science every day makes the issue of forming a research direction of personality more and more relevant. Modern multi-level education helps to solve this problem. I emphasize that research activity is complex, confusing and even contradictory and requires a comprehensive analysis and consideration from the philosophical-pedagogical, psychological-sociological and pedagogical-methodological points of view.

Key words: modern school, professional skills, students' research activity, students, teacher's activity, creative ability, creative processes, self-assessment and self-awareness.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Баротзода Камолиддин Ашур* “ Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, дотсент. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиббони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 934-05-04-46**

Сведение об авторе: *Баротзода Камолиддин Ашур* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, доцент. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: **(+992) 934-05-04-46**

Information about the author: *Barotzoda Kamoliddin Ashur* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, assistant professor. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. Phone: **(+992) 934-05-04-46**

ТДУ: 372.815.99+378(575.3)

**РОҶҶОИ САМАРАНОК ИСТИФОДА НАМУДАНИ КИТОБИ ДАРСИИ
БОТАНИКА ДАР МУАССИСАҶОИ ТАҶСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ**

Алимова Х.Б.

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров

Китоб - ганҷинаи бебаҳост, чун падидаи беназири фарҳангӣ ва беҳтарин василаи тамаддуни башарӣ барои нигоҳ доштани аз як насл ба насли дигар интиқол додани хотираи таърихӣ нақши бузург дорад. Китоб дарёи ҳикмат буда, дунёи он моро бо роҳи хирад, одобу ахлоқи ҳамида равона менамояд. Китоб на танҳо дӯст, балки ҳамсафари доимиву ҳаётии инсон аст.

Хушбахтона, имрӯз таваҷҷуҳи аҳли ҷомеа, хосса Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбат ба ин ганҷинаи нодир басо зиёд аст.

Эълон гардидани «Рӯзи китоб», инчунин озмуни «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст», “Илм- фурӯғи маърифат” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо ибтиқори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон роҳандозӣ гардид, хонандагони муассисаҳои таълимӣ ва инчунин тамоми кишрҳои ҷомеаро ба шавқ овард.

Китоб дар баробари манбаи дониш будан, ҳамзамон хонандагонро бо забони модарӣ хуб ошно мегардонад, захираи луғавии онҳоро бой гардонида, нутқи шифоҳияшонро такмил медиҳад.

Пешвои миллат ба нақши китоб барои пешравии ҷомеа баҳои баланд дода, аз ҷумла чунин зикр намуданд: «Ҳар як фарди бедордил бояд барои ғани гардонидани забони модарӣ ва забонҳои хориҷӣ кӯшиш кунад, ба мутолиаи китоб диққати аввалиндараҷа диҳад ва ҷиҳати баланд бардоштани маърифатнокии худ талош намояд».

Яке аз омилҳои саодату хушбахтӣ ва рушд додани ақли худ мутолиаи китоб муфид аст.

Китоби дарсӣ манбаи асосии дониш мебошад.

Маҳорати кор бо китоби дарсӣ - шартӣ муҳимми бомуваффақият, мустақилона аз ҷониби хонандагон аз худ намудану иҷро кардани супоришҳо дар дарс ва хона аст. Кор бо китоби дарсӣ дар хонандагон маҳорати гуногуни амалиётҳои фикрронӣ, хулосаҳои ҷаҳонфаҳмӣ пайдо намуда, алоқамандии назария ва амалияро ташаккул медиҳад. Ташаккули маҳорати кор бо китоби дарсӣ ба нисбатан сарфакорона истифода намудани вақти таълим дар дарс ва ҳангоми тайёр намудани супоришҳои хонагӣ имконият фароҳам меорад.

Таҷрибаҳои таълими биология нишон медиҳад, ки бо мақсади омӯзонидани маводҳои нав, китоби дарсиро дар дарс омӯзгорону хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ самаранок истифода намебаранд. Омӯзгорон бо мақсади баён намудани матни нав бисёртар суҳбат ва ҳикояро истифода менамоянд. Бинобар ин, қисми муайяни хонандагон китоби дарсиро ҳамчун манбаи дониш пурра истифода бурда наметавонанд. Омӯзгор дар раванди машғулиятҳои таълимӣ аз низоми салоҳиятнокии истифода намояд, албатта, хонандагон ба китоб назар менамоянд. Босалоҳиятӣ натиҷаи амалии дониш, малака ва маҳорати хонанда мебошад [10,с.163].

Китоби дарсӣ манбаи дониш ва омӯзиши хонандагон буда, китоби дарсии хуб бояд ба ҳамаи талаботи гузошташуда, хусусан мазмуни маълумот ҷавобгӯ, ҳамчунин барои хонандагон шавқовар, ба қадри имкон муҳтасар, фаҳмо ва аз ҷиҳати эстетикӣ

ҷолиби диққат бошад. Китоби дарсии пурмазмун ва сифатнок ба дараҷаи азхудкунии донишҳои хонандагон таъсири мусбӣ расонида, омӯзгорон ва хонандагон онро ҳамчун манбаи дониш ва воситаи таълим истифода менамоянд [10,с.165].

Омӯзгор аз китоби дарсӣ истифода намуда, дар синф дарс мегӯяд ва шогирдон дар рафти хонишу корҳои мустақилона асосҳои илмро аз бар менамоянд.

Фаъолияти хонандагон бо китоб дар синфи 5-ум оғоз мегардад ва аз дарси якуми биология хонандагонро бо ташаккули маҳорати сарфаҳм рафтани китоб равона кардан лозим мебошад.

Дар дарси муқаддимаӣ барои хонандагон чунин супоришҳо пешкаш карда мешавад: муайян намоед, ки варақаҳои унвонии китоби дарсӣ чист ва оид ба чӣ маълумот медиҳанд. Ҳангоми иҷрои супориш, диққати хонандагонро ба номи китоб, гурӯҳи муаллифон, сол ва ҷойи нашр, китоб барои кӣ пешкаш гардидааст, чалб намуда, ин супоришҳоро дар муддати 1-3 дақиқа иҷро кардан муҳим мебошад. Иҷрои чунин супоришҳо имконият медиҳад, ки хонандагон дар китобхона, китобҳои лозими аз рӯи феҳристи (каталог) китобхона ба зудӣ интихоб намоянд. Омӯзгор ба хонандагон таклиф менамояд, ки мақолаи «Тарзи истифодаи китоби дарсӣ» - ро хонанд ва фаҳманд, ки чӣ хел аломатҳои шартӣ дар он нишон дода шудаанд. Ин имконияти онро дорад, ки дар оянда системанок истифода намудани нишонаҳои шартӣ ҳангоми кор бо матн ва расмҳо вақтро сарфа менамояд [15,с.105].

Ташкили кор бо китоби дарсии ботаника дар синфи 5-ум аз омӯзиши бошуурона хондани мавзӯ ба мақсад мувофиқ буда, аз дарсҳои аввалин як қисми матнро бо овози баланд хонда, ҳикоя намуданро ташкил кардан муҳим мебошад. Пас аз хондани матн пурсидан лозим аст: кадом калимаҳо, мафҳумҳо нофаҳмо аст? Ҳангоми таҳлили матн диққати хонандагон бояд ба саволҳо, хатҳои курсивӣ, аҳаммияти аломатҳо чалб карда шавад.

Дар амалияи таълими биология бештари омӯзгорон ба кор бо китоби дарсӣ диққати зарурӣ намендиҳанд ва инчунин дар дарс барои мустаҳкам ва ба система даровардани дониш истифода намебаранд. Чӣ тавр бояд дар хонандагон маҳорати кор бо матнҳо, ҷадвалҳо ва расмҳои китоби дарсӣ ташаккул ёбад, то ки нақши дигар манбаҳои донишро паст накарда, диққати хонандагонро ба аз худ намудани маълумотҳои асосии таълимӣ равона созем.

Дар матни китоби дарсӣ маҳорати муайян намудани мазмуни асосӣ, онро ба қисмҳо ҷудо кардан, ба матни хонда мурағаб намудани нақша ва аз рӯи ин нақша баён намудани мазмуни мавзӯ, ба саволҳои мушаххас ҷавобҳо ёфтани, дар асоси матни омӯхташуда тартиб додани схемаҳо, ба проблемаҳои гузошташуда ҷавобҳои мушаххас додан, андешаҳои худро дар “Чархи ақидаҳо”, “Хӯша (кластер)”, “Шаршара” ибраз намудан аҳаммияти муҳим дорад.

Дар лаҳзаи ташкили корҳои мустақилона барои тасдиқ намудани сухани омӯзгор истифодаи матнҳои китоби дарсӣ нисбатан сарабахш мебошад ва инчунин ҳангоми омӯختани маводи нав кор бо расмҳои китоби дарсиро ташкил намудан мумкин аст [6,с.178].

Одатан дар мустаҳкам намудани дониши хонандагон, истифодаи китоби дарсӣ барои ба саволҳои муайяни мавзӯ ҷавоб гардонидан тавсия карда мешавад. Масалан, кори мустақилонаи хонандагон оиди бофтаҳои рустанигӣ, дар мавзӯи «Бофтаҳои реша» муҳимаш дар ташаккули мафҳумҳои умумӣ оид ба сохти ҳуҷайрагии организми рустанигӣ ташкил ва гузаронида мешавад.

Супориши 1. Дар матни китоби дарсӣ маводҳоро оид ба бофтаҳо ёбед, намудҳои бофтаҳои муайяно нависед. 2. Бофтаҳои чузъҳои решаи рустаниро номбар кунед? Чадвалро пурра намоед.

Чадвали 1

Номгӯии бофтаҳо	Ҷойи ҷойгиршавӣ	Аҳаммият
Бофтаи пӯшиш	Дар гилофаки реша	Қадкашии решаро таъмин менамояд
Бофтаи асосӣ ё ҷаббиш	Дар мӯякреша	Аз хок об ва моддаи маъданиро мечаббад

3. Расми «Буриши кундалангии реша»-ро аз назар гузаронед ва муайян намоед, ки дар он кадом бофтаҳо мавҷуд мебошанд. Дар расми «Чузъҳои решаи ҷавон» бофтаҳои нишондодашударо қайд намоед.

Бештар вақт саволҳо ба матни китоби дарсӣ хусусияти тазаккурӣ (репродуктивӣ) дорад, лекин баъзе матнҳои китоби дарсии ботаникаро барои дар хонандагон ташаккули маҳорати пайдо намудани алоқамандии сабаб ва оқибат истифода кардан мумкин аст. Баъд аз баёни маводҳо аз рӯи китоби дарсӣ кори мустақилонаро оид ба «Тарзи дурусти обдиҳӣ ба рустани» гузаронида мешавад.

Супориши 2. Аз рӯи китоби дарсӣ мавзӯи «Обро ҷаббидани реша»-ро хонед ва ба саволҳо ҷавоб диҳед: барои ҷӣ ба рустаниҳои гулдор ва сабзавотӣ бегоҳӣ об гузоштан беҳтар аст? Барои ҷӣ 3 маротиба об гузоштанро ба рустани тавсия менамоянд? Барои ҷӣ ба рустаниҳои хонагӣ об додан муҳим ба шумор меравад? Барои ҷӣ ба рустаниҳои маданӣ об гузошта мешавад, ба рустаниҳои ёбой не? Барои ҷӣ ба рустани оби хунук пошидан мумкин нест?

Дар синфи VI низ кори мустақилонаро дар мавзӯи «Афзоиши рустаниҳои лучтухм. Аҳаммияти лучтухмон» ташкил ва гузаронидан мумкин аст.

Супориши 3. Аз китоби дарсӣ матнро хонед, оид ба раванди афзоиши рустани санавбар аз рӯи чунин нақша ҳикоя тайёр намоед: Сохти чалғӯзаи лучтухмон ҷӣ гуна аст? Дар пулакчаҳои чалғӯза ҷӣ ҷойгир шудааст? Гардолудшавӣ дар санавбар ҷӣ тавр амалӣ мегардад? Дар гарди санавбар барои гардолудшавӣ ҷӣ гуна мутобиқат мавҷуд аст? Гарде, ки ба чалғӯзаи тухммуғча мефарояд, ҷӣ ҳодиса рӯй медиҳад? Пас аз бордоршавӣ ҷӣ ташаккул меёбад? Дар кадом фасли сол пухтан ва паҳншавии тухм амалӣ мегардад? Ҷафс шудан ва часпидани пулакчаҳо ба воситаи қатрон (зифт) пас аз гардолудшавӣ ва бордоршавӣ ҷӣ аҳаммият дорад?

Дар дарси аввалини мавзӯи «Инкишофи олами рустани дар рӯи замин» бо мақсади мустаҳкам намудани маводҳо оид ба эволюсияи рустаниҳо кори мустақилона дар мавзӯи «Мураккабшавии сохти рустани»-ро ташкил ва гузаронидан мумкин аст. Пас аз баёни маводи асосии дарс, ба хонандагон кор бо китоби дарсӣ тавсия карда мешавад. Омӯхтани як қисми параграф тавсия карда шуда, дар интиҳои дарс суҳбати ҷамъбасти дар асоси се гурӯҳ ташкил карда мешавад.

Супориши I. Аз китоби дарсӣ матнро оид ба мураккабшавии сохти рустани хонед. Ба саволҳо ҷавоб диҳед: далели тағйирёбии доимии пӯшиши рустанигӣ ҷӣ ба ҳисоб меравад? Обсабзҳои якҷуҷайра ва бисёрҷуҷайраи аввалин дар кучо дида мешаванд? Ба инкишофи рустани қисми зиёди хушки кураи Замин ҷӣ тавр таъсир расонидааст? Псилофитҳо ҷӣ гуна сохт доштанд? Онҳо аз обсабзҳо ҷӣ гуна фарқ доштанд? Аз псилофитҳо кадом рустаниҳо ба вучуд омадаанд?

Супориши II. Аз рӯи матни китоби дарсӣ оид ба мураккабшавии рустаниҳо ба саволҳо ҷавоб ёбед: Барои ҷӣ дар давраи ҳукмронии сарахшаклон дар рӯи Замин, иқлими гарм ва нам барои ҳаётгузаронии онҳо имконият дод? Сабаби нест шудани мунмунаҳо ва сарахсҳои дарахтшакл дар ҷӣ чист? Сарахсҳои тухмдори мурдарафта аз сарахшаклони ҳозира ва рустаниҳои лучтухм бо кадом хусусиятҳои фарқ

доштанд? Бо кадом далелҳо аз сарахҳои қадима пайдо шудани рустаниҳои лучтухмро нишон додан мумкин аст?

Супориши III. Дар асоси матн мураккабшавии сохти рустаниҳои пӯшидатухмро хонед. Ба саволҳои додашуда ҷавоб диҳед: Рустаниҳои пӯшидатухм кай пайдо шудаанд ва кадом рустаниҳо аз онҳо пайдо шудаанд? Барои чӣ дар замони ҳозира рустаниҳои пӯшидатухм – микдоран зиёд ва аз ҳама гурӯҳи пахншуда ба ҳисоб мераванд?

Супориши умумӣ барои ҳамаи гурӯҳҳо: Давраи гузаштан ба ҳаёти рӯйизаминии рустаниҳоро фаҳмонед. Дар тасвири расмҳои рустаниҳои мавҷудбударо номбар кунед ва гӯед, ки онҳо ба кадом гурӯҳ дохил мешаванд. Хулосаҳои умумиро оид ба мураккабшавии олами рустанигӣ шарҳ диҳед.

Дар ташаккули мафҳумҳои биологӣ кор дар мавзуи «Ҷамоаи наботот» барои мустаҳкам намудани маводҳои аҳамияти муҳим дорад. Ин намуди санҷиш барои бошуурона аз худ намудани дониш оид ба мутобиқати рустаниҳо ба ҳамзистии якҷоя дар ҷамоаҳои муайян, ҷамоаи рустаниҳо равона карда шудааст.

Истифодаи китоби дарсӣ дар ҷамъбаст ва санҷиши дониши хонандагон, ба система даровардани он мусоидат менамояд. Кори санҷишӣ бо китоби дарсӣ дар мавзуи «Гул ва мева» барои муайян намудани дониши хонандагон оид ба сохт ва аҳамияти биологии қисмҳои асосии гул - гардбаргаҳо ва тухмдон, бо равандҳои гардолудшавӣ ва бордоршавӣ, ҳосилшавии мева ва тухм имконияти хуб дорад [9,с.98].

Супориши I. 1. Моддаҳои органикӣ, ки дар мева ҷамъ мешаванд, дар ҳаёти рустанӣ чӣ аҳамият доранд? 2. Гули помидор дар гултӯда бо халтаҷаи докагӣ пӯшида шуда буд. Гули дар халтаҷа буда кушода шуд ва мева дод. Ин равандро чӣ тавр фаҳмонидан мумкин аст? 3. Масъаларо ҳал намоед: Дар мамлақати Австралия даврае буд, ки рустании юнучқа намесабзид, тухмашро оварданд ва онро кишт намуданд. Рустанӣ сабзид ва гул кард, лекин мева надод. Барои чӣ? Шумо чӣ гуна фикр доред ва барои ҳосил шудани тухми юнучқа чӣ бояд кард?

Супориши II. 1. Дар хоҷагиҳои кишоварзӣ паттабуриро бо кадом мақсад истифода мекунанд? 2. Барои чӣ алаф барои хӯроки чорво дар оғози гулкунӣ даравида мешавад? 3. Масъаларо ҳал намоед: ҳангоми гул кардани дарахти себ ҳавои серборон дар назар дошта шуда буд. Барои чӣ ин боғдоронро ғамгин намуд?

Супориши III. 1. Бисёрии рустаниҳо аз намӣ қобилияти муҳофизат намудани қисмҳои дохилро доранд ва ин чӣ аҳамият дорад? 2. Барои чӣ рустаниҳои ҷойҳои кушод нисбат ба ҷангал гулхояшон бештар мешукуфанд? 3. Масъаларо ҳал намоед: дар ду қитъача ниҳоли помидор шинонида шуд. Дар як қитъача паттабури карда нашуд, яъне шохчаҳои паҳлуи гирифта нашуд. Дар ин қитъача ҳосилнокӣ нисбати дигар қитъача кам гардид, барои чӣ?

Дар раванди машғулиятҳои таълимӣ тартиб додани нақша ба матни китоби дарсӣ ҷойи маҳсууро ишғол менамояд, барои он ки ба дараҷаи муайяни азхудкунии мазмуни асосӣ, басистемадарории маводи таълимӣ ба хонандагон имконият медиҳад [9,с. 156].

Чунин фаъолият нисбатан мураккаб буда, дар бисёрии хонандагон мушкилӣ ба назар мерасад. Дар тартиб додани нақша чунин камбудии асосиро мушоҳида намудан мумкин аст: қисмҳои нақша мазмуни матнро инъикос наменамоянд, аз рӯйи мазмун ба ҳамдигар алоқаманд нестанд, аз ҷумлаҳои саволи иборат мебошанд. Инчунин, аз рӯйи нақшаи тартибдодаи хонандагон мазмуни матнро алоқаманд намуда, ҳикоя намудан нисбатан мушкил мебошад.

Аз фанни ботаника таҳти роҳбарии омӯзгор тартиб додани нақша ба намуди оммавӣ низ гузаронида мешавад. Мушкилии маҳорати хонандагон, тайёрии хуб

надоштани онҳо ба иҷрои супориш, махсусияти мазмуни маводи омӯхташаванда имконият намедихад, ки ин шакли таълим дар машғулиятҳои аввал истифода гардад. Дар синфи V барои ташаккули маҳорати хонандагон омӯхтани мавзуи «Реша» мусоидат менамояд.

Хонандагон таҳти роҳбарии омӯзгор мазмуни асосиро муайян намуда, онҳоро номбар менамоянд: 1. Реша рустаниро дар хок мустаҳкам нигоҳ медорад; решаи рустанӣ аз хок намакҳои мадани ва инчунин обро мечаббад. 2. Ҳамаи решаҳои рустанӣ, системаи решагии онро ташкил медиҳад. 3. Системаи решагӣ, ки решаи асосиаш нағз инкишоф ёфтааст, тирреша номида мешавад, вале системаи решагӣ, ки решаи асосиаш нағз инкишоф наёфтааст, патакреша номида мешавад. 4. Решаи асосӣ, паҳлугӣ ва иловагӣ фарқ карда мешавад. Хонандагон таҳти роҳбарии омӯзгор мазмуни асосии матро ба якчанд гурӯҳҳо тақсим намуда, чунин номгузорӣ менамоянд: 1. Аҳамияти реша дар ҳаёти рустанӣ. 2. Типи системаи решагӣ 3. Намудҳои реша.

Омӯзгор супориш медиҳад, ки аз рӯи нақшаи тартибдодашуда матро баён намоянд. Матҳое, ки барои тартиб додани нақша нисбатан мушкиланд, истифодаи ин намуди кор ба мақсад мувофиқ нест. Аз китоби дарсии ботаника барои мураттаб намудани нақша аз параграфҳое, ки оид ба равандҳои ҳаётгузаронӣ, гуногунӣ ва аҳамияти рустаниҳо маълумот медиҳанд истифода намудан мумкин аст.

Кор бо китоби дарсӣ оид ба тартиб додани нақша дар дарс ҳангоми омӯхтани маводҳои зерини курси ботаника ба мақсад мувофиқ мебошад: «Соҳти тухми рустаниҳои якпалла»; «Вақт ва чуқурии кишти тухм»; «Обро бухор кардани рустаниҳо»; «Карам – рустании маданияи арзишдошта» ва ғайраҳо.

Дар амалияи таълими ботаника кор бо китоби дарсӣ барои аз матн ба саволҳо ҷавоб ёфтани ташкил карда мешавад ва имконияти аз матн маълумотҳои мушаххасро интихоб намудан, муайян кардани мазмуни асосӣ ва ғайраро дорад. Саволҳо бояд ба аз худ намудани мазмуни асосии курс, ба инкишофи тафаккур, ташаккули ҷаҳонбинии онҳо равона карда шаванд.

Барои аз худ намудани дониш ва ба даст овардани маҳорати хонандагон ташкили кор бо китоби дарсӣ дар мураттаб намудани ангора (схемаҳо) ва пурра намудани ҷадвалҳои аҳамияти муҳим дорад. Кори мазкур барои ба тартиб даровардан ва ҷамъбасти дониши хонандагон имконият дода, барои кӯтоҳ ва ба таври ҷамъбасти баён намудани фикр, интихоби маълумотҳои зарурӣ мусоидат мекунад. Ба хонандагон пурра намудани схема ва ҷадвали тайёр пешниҳод карда шуда, омӯзгор тарзи иҷрои онро баён менамояд, ҳар як сутунҳоро кушода медиҳад, ба хонандагон дар интихоби маълумоти зарурӣ аз матн, ба тарзи кӯтоҳ навиштан ёрӣ мерасонад. Бинобар ин, дар даври якум мураттаб намудани схема ва пур кардани ҷадвалҳои ташкил ва гузаронида мешавад.

Супориш ба хонандагони синфи 5-ум чунин аст: матро хонед, ҷадвалро оид ба системаи решагӣ пурра намоед.

Ҷадвали 1. Типи системаи решагӣ

Рустаниҳо	Намудҳои системаи решагӣ
Лубиё Нахӯд Ќуворимакка	Тирреша Тирреша Патакреша

Бо овози баланд хондани матни параграф, аз сарҳатти сеюм ва ду сарҳатти varaқаи дигар ба хонанда тавсия карда мешавад. Пас таҳти роҳбарии омӯзгор

хонандагон тавсифи системаи решагӣ, типҳои системаи решагӣ, рустаниҳоеро, ки ба ин ё он типи системаи решагӣ дохил мешаванд, ба чадвал менависанд.

Ташкили кор бо расмҳои китоби дарсӣ барои мустаҳкам аз худ намудани донишҳои биологии хонандагон, нақши муҳим дорад. Расм - қисми асосии китоби дарсиро ташкил намуда, дар он ба таври аёнӣ мазмуни матн инъикос гардидааст, ки китобҳои дарсии биология маводҳои тасвирии гуногунро доро мебошад. Бештари расмҳо инъикоси схематикӣ сохти берунӣ ва дохилии рустаниҳо, занбӯруғҳо ва ғайраҳо, равандҳои ҳаётии организмҳо, алоқамандии сохт ва вазифа, алоқаи тарафайн дар табиат, мутобиқати организмҳо ба муҳити ихотакарда ва ғайраҳо доранд [9, с. 161].

Кор бо расмҳои китоби дарсӣ ба фаъолияти гуногуни дарккунӣ мусоидат менамояд:

- шинохтани узвҳо, намуди рустаниҳо, давраҳои раванди ҳаётгузаронӣ;
 - истифодаи навиштаҷотҳо барои таҳлили мазмуни расмҳо;
 - дастрас намудани маълумотҳо, ки ҷавоби саволҳо муайян менамояд;
 - муқоисаи объектҳо, ки дар расм акс ёфтаанд;
 - тартиб додани ҳикоя аз рӯйи расм;
 - истифодабарии расм ба сифати манбаи дониш;
- аз рӯйи расм хусусияти объекти биологиро тартиб додан, муайян намудани алоқамандии байни организмҳо, хусусиятҳои мутобиқати организмҳо ба муҳити зист.

Дар давраҳои аввали омӯзиши фанни ботаника истифодаи супоришҳо дар шинохтани объектҳо ва равандҳо ба мақсад мувофиқ мебошад, ин яке аз намудҳои одии фаъолият мебошад. Масалан, дар синфи 5-ум ҳангоми омӯхтани намудҳои мева чунин супоришҳо барои хонандагон пешниҳод намудан мумкин аст: шинохтани рустаниҳо, ки меваи хушки яктухма ва бисёртухма доранд; расмҳо аз назар гузаронед ва рустаниҳоеро, ки тухмашон бо шамол, бо ҳайвон паҳн мешаванд ва худ мепошанд муайян намоед; аз расм истифода намуда аз рӯйи рағдоршавии барг рустаниҳои якпалла ва дупалларо фарқ карда тавонед ва ғайраҳо.

Кор бо расмҳои китоби дарсӣ самаранокии намоишдиҳии объектҳои табиӣ ва иҷрои супоришҳои хусусияти амалӣ доштаро баланд мебардорад [9, с. 165].

Истифодаи расмҳо барои ба саволҳо ёфтани ҷавобҳо, мураттаб намудани ҳикоя, истифодабарии расмҳо ба сифати манбаи мустақили дониш ба мураккабшавии фаъолияти идроккунии хонандагон мусоидат менамояд. Сараввал истифодаи расмҳо барои ҷавоб ба саволҳо, ё тартиб додани ҳикоя оид ба сохти ҳучайраҳо, бофтаҳо, узвҳо, организмҳо ба мақсад мувофиқ мебошад. Барои ин омӯзгор пешакӣ расмро аз назар гузаронида, аз он расмҳои беҳтаринро бо навиштаҷотҳои аниқ интихоб менамояд.

Масалан, ҳангоми омӯхтани мавзӯи «Тақсимшавии ҳучайра» дар синфҳои 5-ум ба хонандагон пешниҳод карда мешавад, ки расмҳо аз назар гузаронанд, ки дар он пай дар пайи тақсимшавии ҳучайра ба воситаи тирчаҳо тасвир карда шудааст. Омӯзгор тавсия медиҳад, ки расми якумро аз назар гузаронанд, ҳолати ядроро тасвир намоянд, пас тағйири ядрои ҳучайраро дар расмҳои дуум ва сеюм муайян намоянд. Ба ҷисмчаҳои дар ядро буда, ки онҳо хромосомаҳо мебошанд, диққат диҳанд, ки онҳо аломатҳои ирсиро аз як ҳучайра ба ҳучайраи нав бавучудомада мегузаронанд. Омӯзгор ба хонандагон ҳикоя намудани расмҳои чорум, панҷум ва шашумро тавсия менамояд, ки дар хромосома ҷӣ ҳодисаи рӯй медиҳад. Хонандагон қайд менамоянд, ки баъди ҷойивазкунии мураккаб нисфи хромосомаҳо ба як қутби ҳучайра ва нисфи дигараш ба қутби дигари он ҷой иваз мекунанд. Дар қутбҳо ду ядрои нав пайдо

мешаванд, ки миқдори хромосомаҳои ҳар кадоми онҳо ба миқдори хромосомаҳои дар ядрои пеш ба тақсимшавӣ шуруъкардаи ҳуҷайраи модарӣ баробар аст.

Дар марҳилаи охири кори мустақилона хонандагон оид ба пайдошавии лавҳача (пластинка), ки ҳуҷайро ба ду қисми баробар тақсим менамояд ва дар ҳар як кадоми ин қисмҳо яке аз ядроҳои бавучудодада ҷойгир мешаванд, тасаввурот пайдо менамоянд.

Кор бо китоби дарсӣ дар хонандагон маҳорати гуногуни амалиётҳои фикрронӣ, мураттаб намудани саволҳо, нақшаҳо, ангора (схемаҳо), пур намудани ҷадвалҳо, тартиб додани ҳикояҳо, ҳулосабарорӣ, инчунин алоқамандии назария ва амалияро ба вуҷуд оварда, барои ташаккули салоҳиятҳои хонандагон мусоидат менамояд. Китоби дарсӣ муддатҳои тулонӣ ба хонандагон хизмат карда метавонад ва маводҳои он солҳо аз хотир намеравад.

Муқарриз: Аҳмедова Замира – н.и.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Ҳ. Асосҳои методикаи таълими биология / Ҳ.Абдуллозода, У. Зубайдов. -Душанбе: ДДОТ, 2008. -232 с.
2. Барномаи таълимии фанни биология дар синфҳои 5-11-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. - Душанбе, 2018. -112 с.
3. Биология 6-11 классы: секреты эффективности современного урока / авт.- сост. Н.В. Ляшенко [и др]. -2-е. изд. -Волгоград: Учитель, 189 с.
4. Верзилин Н.М. Общая методика преподавания биологии / Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская. -М.: Просвещение, 1983. -384 с.
5. Зверев И.Д. Воспитание учащихся в процессе обучения биологии / И.Д. Зверев, А.Н. Мягкова, Е.П. Бруновт. -М.: Просвещение, 1984. -160 с.
6. Иванова Т.В.Общая методика обучения биологии в школе / Т.В. Иванова, Е.Т. Бровкина, Г.С. Калинова и др. -М.: Дрофа, 2010. -271 с. – (Российская академия образования - учителю).
7. Конюшко В.С. Методика обучения биологии. Учеб. пособие / В.С. Конюшко, С.Е. Павлюченко, С.В. Чубаро. -Мн.: Книжный Дом, 2004. -256 с.
8. Кузнецова В.И. «Уроки ботаники» Пособия для учителей /В.И. Кузнецова. -М.: Просвещение, 1985 . – 175 с.
9. Мягкова А.Н. Организация учебной деятельности школьников на уроках биологии / А.Н. Мягкова, Е.Т. Бровкина, Г.С. Калинова и др. -М.: Просвещение, 1988. -192 с. (Б-ка учителя биологии).
10. Пономарёва И.Н. Общая методика обучения биологии: Учеб.пособие для студ.пед.вузов / И.Н. Пономарёва, В.П. Саломин, Г.Д. Сидельникова. -М.: Издательский центр – “Академия”, 2003. -272 с.
11. Подалко Н.Ф. Методика обучение ботаники / Н.Ф. Подалко, В.Н. Федорова - М.: Просвещение, 1985. – 287 с.
12. Султонов С. Ботаника. Китоби дарсӣ барои синфи 5-ум/ С. Султонов, С Давлатзода, М.Нигмонов, К.Баротов, М.Ғайратов. – Душанбе: Маориф, 2019. 160 с.
13. Слостенин В.А. Педагогика: Учеб. пос. для студ. высш.пед.учеб.заведений / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов. Под ред В.А. Слостенина. -М.: Изд. центр “Академия”, 2002. -576 с.
14. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. Заведений / Н.Ф. Талызина. -М.: Издательский центр “Академия”, 1998. -288 с.
15. Якунчев М.А. Методика преподавания биологии. Учебник для студентов/ М.А. Якунчев, О.Н. Волкова, О.Н. Аксенова. -М.: Издателский центр – “Академия”, 2008. -320 с.

РОҶҲОИ САМАРАНОК ИСТИФОДА НАМУДАНИ КИТОБИ ДАРСИИ БОТАНИКА ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Дар мақолаи мазкур роҳҳои самаранок истифода намудани китоби дарсии ботаника аз ҷониби хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф нишон медиҳад, ки мустақилият дар хонандагон ҳангоми аз худ намудани дониш ва ташаккул ёфтани маҳорат ва малака намудор мегардад. Ин хусусият дар раванди таълим ҳангоми кор бо китобҳои дарсии фанҳои биологияи мактабӣ барои хонандагон муҳим мебошад. Самаранокҳои раванди таълим ва тарбия, баланд бардоштани савияи дониши хонандагон аз бисёр ҷиҳат ба дараҷаи дуруст истифода намудани китоби дарсӣ аз ҷониби хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ вобастагӣ дорад. Вазифаи муҳими омӯзгор ба хонандагон додани дониш, ташаккули маҳорат, малака, тарбияи

намунавӣ мебошад. Бинобар ин, омӯзгорон бояд доимо кӯшиш намоянд, ки хонандагон савияи дониши баланд, ҷаҳонбинии илмӣ ва сарф дошта бошанд.

Аз таҷрибаомӯзии омӯзгорӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маълум гардидааст, ки хонандагон оид ба сохтори китоби дарсӣ тасаввуроти аниқ надоранд, ба он нисбатан суст сарфаҳм мегардад. Бисёр хонандагон ҳангоми кор бо матн, расм, омода намудани ангора мушкилӣ пайдо мегардад, онҳо на ҳама вақт мазмуни асосии онро муайян карда метавонанд, ҳангоми тартиб додани нақша, пур кардани ҷадвал ва маълумотҳои мушаххас дарёфт кардан, бо мушкилӣ мувоҷеҳ мешаванд. Дар рафти машғулиятҳои таълимӣ аз фанни ботаника ҳангоми кор бо китоби дарсӣ дар хонандагон маҳорат ва малакаҳои гуногуни амалиёти фикрронӣ, хулоса баровардан, мустақилият, эҷодкорӣ такмил меёбад.

Калидвожаҳо: ботаника, таълим, тарбия, машғулият, омӯзгор, хонанда, дониш, маҳорат, малака, таҷриба, матн, китоб, мустақилият, эҷодкорӣ, фаъолият, расм, ангора, таҷриба, биология, супориш.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНИКА БОТАНИКИ В СРЕДНИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

В данной статье изучены методы эффективного использования учебника ботаники учащимся общего среднего образования. Автор показывает, что самостоятельность учащихся появляется тогда, когда они приобретают знания, развивают навыки и умения работа с учебниками ботаники. Это особенность важна для учащихся в учебном процессе при работе с школьными учебниками по биологии. Эффективность учебно-воспитательного процесса, повышение уровня знаний учащихся во многом зависит от правильного использования учебника учащимся общеобразовательных учреждений. Важной задачей преподавателя является передача знаний учащимся, формирование умений, навыков и нравственное воспитание. Поэтому преподаватели всегда стараются, чтобы у учащихся был высокий уровень знаний и широкий научный кругозор. Во время педагогической практике в общеобразовательных учреждениях стало ясно, что учащиеся не имеют четкого представления о структуре учебника, понимают его недостаточно хорошо, для нахождения необходимой информации и ответы на вопросы тратят много времени. У многих учащихся возникают проблемы при работе с текстом, картинками, составлении схем, они не всегда могут определить ее основное содержание, составить план, найти конкретную информацию для заполнения таблицы. Во время учебной деятельности на уроке ботаники при использовании учебников у учащихся развиваются различные навыки и умения, размышления, обобщение, самостоятельность и творчества.

Ключевые слова: ботаника, образование, обучение, занятие, учитель, ученик, знание, умение, навыки, опыт, текст, книга, самостоятельность, творчество, активность, рисунок, схема, биология, задание.

EFFECTIVE METHODS OF USING THE BOTANY TEXTBOOK IN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This article explores the methods of effective use of the botany textbook by pupils of the founders of general secondary education. The author shows that the independence of pupils appears when they acquire knowledge and learn skills. This feature is important for students in the educational process when working with school biology textbooks. The effectiveness of the educational process, the increase in the level of knowledge of pupils largely depends on the correct use of the textbook by pupils of educational institutions. An important task of the teacher is the transfer of knowledge to pupils, the formation of skills and skills, moral education. Therefore, teachers always try to ensure that pupils have a high level of knowledge and a wide scientific outlook. During pedagogical practice in educational institutions, it became clear that pupils do not have a clear idea of the structure of the textbook, understand it relatively slowly, find the necessary information and use a lot of time to answer questions. Many pupils have problems working with text, pictures, drawing up diagrams, they cannot always determine its main content, draw up a plan, find specific information to fill out the table. In the course of educational activities in the field of botany, when working with a textbook, pupils skills and skills, various skills in thought operations, drawing conclusions, independence and creativity are improved.

Keywords: botany, education, training, occupation, teacher, pupils, knowledge, skill, experience, text, book, independence, creativity, activity, drawing, scheme, biology, task.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Алимова Хуршеда Баҳодуровна* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи биология ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: 927172077. E-mail: khurshedakhon80@mail.ru

Сведения об авторе: *Алимова Хуришода Баходуровна* – Худжанский государственный университета им. Б.Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры биологии и методики ее преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: **khurshedakhon80@mail.ru**.
Телефон: **927172077**

Information about the author: *Alimova Khursheda Bahodurovna* - Khujand State University named after B. Gafurova, candidate of pedagogical sciences, assistant professor of the department of biology and methods of its teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov's passage 1. E-mail: **khurshedakhon80@mail.ru**. Phone: **927172077**

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

<i>Умарова З.Х.</i> Историческая интерпретация мотива «древо жизни» в ювелирном искусстве и других видах декоративно-прикладного искусства таджиков.....	5
<i>Саиднуриддинзода А.С.</i> Дальнейшее развитие этнографической науки в Таджикистане.....	12
<i>Худжасаидова Н.Х.</i> Расширение экономических прав и возможностей женщин Таджикистана в сельскохозяйственном производстве.....	24
<i>Акрами З.И., Мамадносирова Ш.К.</i> Отражение аграрного вопроса в советской историографии периода 70-80-х гг –го века (на примере ГБАО).....	31
<i>Собирова К.Д.</i> Роль международных организаций в решении социально- экономических проблем Хатлонской области в годы независимости.....	37
<i>Аишуров А.М.</i> Основные направления политики «мягкой силы» Франции в отношении Центральной Азии.....	44
<i>Фарзонаи Шамсиддин</i> Новая политическая реальность в Афганистане.....	50
<i>Кодиров Д.С.</i> Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маънавияи тоҷикони Афғонистон ва инъикоси он дар таърихнигории тоҷик.....	57
<i>Нуриддин П.Р., Хушвахтов Ф.Ф.</i> Мафҳум, таърих ва методологияи дипломатияи иқтисодӣ.....	65
<i>Фозилов К.Ҷ.</i> Ҳамкории кишварҳои Осиёи Марказӣ дар доираи ниҳодҳои байналхалқӣ дар самти таъмини амнияти иттилоотӣ.....	78
<i>Зокиров Р.Ш.</i> Суннатҳои меъморӣ манзили шаҳраки Гонҷӣ дар асрҳои XIX - ИБТИДОИ XX.....	86

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

<i>М. Асрори</i> О формировании концепции человеческого достоинства в средневековой исламской философии.....	98
<i>Захидов О.Х.</i> Концептуальный анализ проблемы истории происхождения ингушей.....	102
<i>Каримов А.А.</i> Ирфон ва чанбаҳои равонӣ ва иҷтимоӣ он.....	112
<i>Зикирзода Ҳ.</i> Заминаҳои ормонии назарияи озодӣ ва фармонбардории шахс.....	124
<i>Нурулҳақ Қамар</i> Ташаккули ғояи аллоҳ ҳамчун ҳудои ягонаи қабоиلى араб.....	130
<i>Зоҳидов О.Ҳ., Саидова П. А.</i> Шаклҳои ҳамгирони муҳоҷирони тоҷик ва намунаи мутобиқшавӣ (адаптатсия)-и иҷтимоӣ.....	138
<i>Салимов Ю. Б.</i> Ҷомеаи шабакавӣ ҳамчун ҳадафи ниҳони рақамикунонӣ: чанбаи фалсафӣ-иҷтимоӣ.....	146
<i>Мирниёзов А.Қ.</i> Нақши маърифат ва ҳудогоҳӣ дар “Упанишадҳо”.....	153

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Аишурова Ш.К., Шукурова Ш.Дж.</i> Классификация упражнений с точки зрения выработки речевых умений и навыков.....	162
<i>Тагаева М.М.</i> Методические основы обучения безэквивалентной лексике в условиях поликультурного и полилингвального образования в Республике Таджикистан.....	170
<i>Мансурова Л.Б.</i> Валидность тестовых заданий по английскому языку.....	178
<i>Мирзоева Н.Р., Каримова И.Х.</i> Поликультурное воспитание: мотивация интереса обучающихся к новым знаниям.....	189
<i>Муродова М. С.</i> Истиқлолият ва ташаккули низоми маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	194
<i>Аҳророва Г.У., Насриддинова М.М.</i> Тарбияи ватандӯстии ҷавонон дар фарҳанги этнопедагогии халқи тоҷик.....	202
<i>Бозоров Хушвахт</i> Нақши кадрҳои педагогӣ дар рушди имконоти зехнию нутқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ.....	210
<i>Истамов Ф.Х., Аҳмедова З.П., Аловиддинов А.Ҷ., Дустов А.И.</i> Таълими проблемавии физика дар муассисаҳои олий.....	218
<i>Умаров У.С., Раҷабов У.Х.</i> Нақши кафедраи методикаи таълими физика дар татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим.....	226
<i>Муминов А.Х.</i> Мавқеи панду андарз дар “Қобуснома”-и Унсуралмаолии Кайковус.....	235
<i>Ризоева Н.М.</i> Ташаккули ҷаҳонбинии миллии наврасон дар асоси педагогикаи халқӣ.....	241
<i>Қурбонзода Дилшод Ҷаббор</i> Талаботи муосир ба омодагии касбии афсарони оянда дар кафедраи ҳарбии муассисаи таҳсилоти олий.....	248
<i>Раҳимзода М.М., Табаров С.Р., Холназаров Санг, Ойматова Ҳ.Х.</i> Натиҷаҳои пурсиши	

хонандагони курси тайёрии ДДБ ба номи Носири Хусрав барои муайян кардани сатҳи шавку ҳаваси маърифатӣ дар фаъолияти тестии таълими равиявӣ	257
Нематов П. С. Меъёрҳо ва нишондодҳои самаранокии рушди фарҳанги ахлоқии донишҷӯён.....	266
Чонмирзоев Э. Ч. Фардиқунонии таълим бо истифодаи усулҳои фаъол дар дарси математика	272
Ҷӯраева Х. Ю., Усмонова М.А. Самаранокии истифодаи методи муҳоҳиса дар раванди таълим дар муассисаҳои олий.....	283
Рузиева М.Д., Юсупова У. А. Нақши фаъолияти фикрию зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди дарсҳои забони модарӣ.....	289
Маҷидзода Усмон Ҳомид Рушди ҷисмонии донишҷӯён ва омодагии ҷисмонии онҳо дар шароити муосир.....	300
Иброҳим Халилӣ Халил Ироаи модели сифоти ахлоқӣ дар оини ҷавонмардии Эрон.....	308
Баротзода К.А. Консепсияҳои илмӣ-педагогии ташкили фаъолияти тадқиқоти донишҷӯён.....	320
Алимова Х.Б. Роҳҳои самаранок истифода намудани китоби дарсии ботаника дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.....	332

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета» основан в 1990 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: исторические науки и археология (07.00.00), философские науки (09.00.00) и педагогические науки (13.00.00). Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных. Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2023. №7

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор таджикского языка: Ш.П.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Корректор: П.Х.Латипова

**Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41**

Подписано в печать 31.08.2023 г.